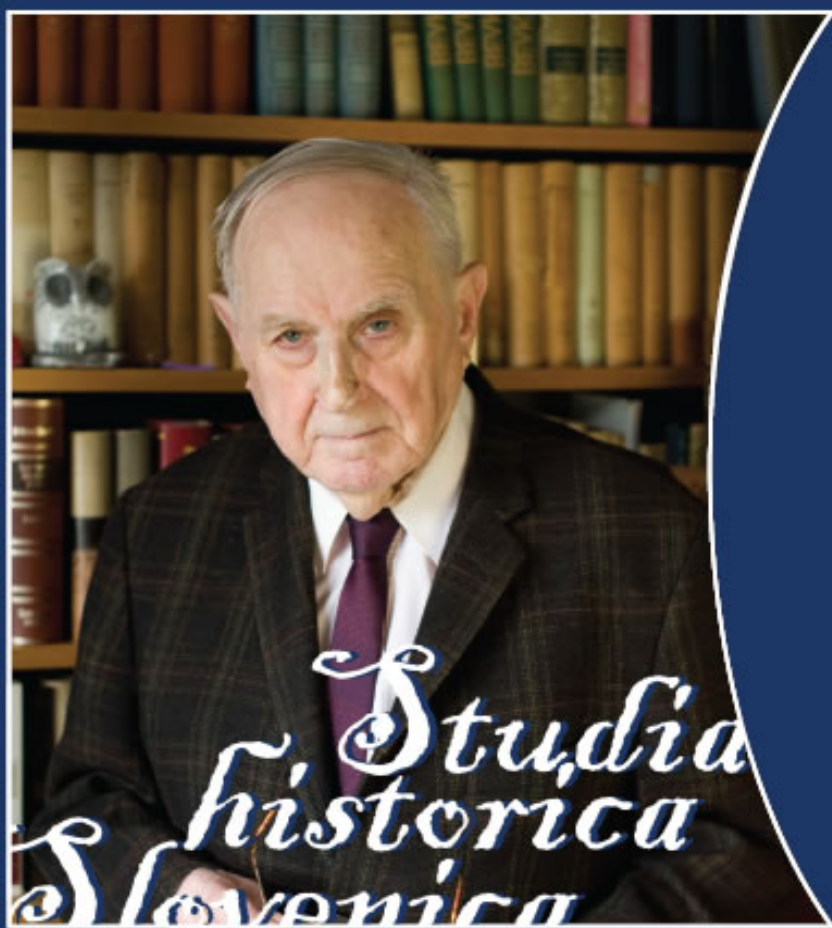

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Humanities and Social Studies Review

2011

2-3

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Humanities and Social Studies Review

letnik 11 (2011), št. 2-3

ZGODOVINSKO DRUŠTVO
DR. FRANCA KOVACICA
V MARIBORU

MARIBOR 2011

Izdajatelj / Published by

ZGODOVINSKO DRUŠTVO DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU/
HISTORICAL SOCIETY OF DR. FRANC KOVAČIČ IN MARIBOR
<http://www.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si/>

Uredniški odbor / Editorial Board

dr. Ivo Banac (ZDA / USA), dr. Rajko Bratuž, dr. Neven Budak, (Hrvaška / Croatia),
dr. Darko Darovec, dr. Darko Friš, dr. Stane Granda, dr. Andrej Hozjan,
dr. Tomaž Kladnik, dr. Mateja Matjašič Friš, dr. Jože Mlinarič, dr. Jurij Perovšek,
dr. Jože Pirjevec (Italija / Italy), dr. Dragan Potočnik, dr. Tone Ravnikar,
dr. Imre Szilágyi, (Madžarska / Hungary), dr. Peter Štih, dr. Andrej Vovko,
dr. Marija Wakounig (Avstrija / Austria), dr. Zinka Zorko

Glavni in odgovorni urednik / Chief and Responsible Editor

dr. Darko Friš
Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča
Koroška cesta 160, SI – 2000 Maribor, Slovenija
telefon / Phone: 00386 2 229 36 58
fax / Fax: 00386 2 229 36 25
e-pošta / e-mail: darko.fris@uni-mb.si

Urednica / Editor

dr. Mateja Matjašič Friš

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji.

Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles.

No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Žiro račun / *Bank Account:*

Nova KBM d.d.
SI 56041730001421147

Prevajanje / *Translation:*

Knjižni studio, d.o.o.

Lektoriranje / *Language-editing:*

Knjižni studio, d.o.o.

Oblikovanje naslovnice / *Cover Design:*

Knjižni studio, d.o.o.

Oblikovanje in računalniški prelom /

Design and Computer Typesetting:

Knjižni studio, d.o.o.

Tisk / *Printed by:*

ČukGraf, d.o.o.

<http://shs.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si/>

Izlečke prispevkov v tem časopisu objavljata **'Historical – Abstracts'** in
'America: History and Life'.

Časopis je uvrščen v **'Ulrich's Periodicals Directory'** in evropsko humanistično bazo **ERIH**.

*Abstracts of this review are included in 'Historical – Abstracts' and
'America: History and Life'.*

*This review is included in 'Ulrich's Periodicals Directory' and
european humanistic database ERIH.*

Studia historica Slovenica, Časopis za humanistične in družboslovne študije,
je vpisan v razvid medijev, ki ga vodi Ministrstvo za kulturo RS, pod zaporedno številko **487**.
Izdajo časopisa sta omogočila Agencija za raziskovalno dejavnost RS in Mestna občina Maribor.
Co-financed by the Slovenian Research Agency and City of Maribor.

Studia
historica
slovenica

Kazalo / Contents

V spomin / In Memoriam

DARKO FRIŠ in GREGOR JENUŠ: V spomin prof. dr. Brunu Hartmanu (1924–2011)	261

Jubileji / Anniversaries

MELITA FORSTNERIČ HAJNŠEK: Dr. Manica Špendal – 80-letnica	267
DARKO FRIŠ in NATAŠA PODGORŠEK: 70- let prof. dr. Franca Rozmana	271

Članki in razprave / Papers and Essays

ANDREJ RAHTEN: Dr. Ivan Šusteršič – vzpon in padec državnika pozne habsburške monarhije	277
<i>Dr. Ivan Šusteršič – The Rise and Fall of a Statesman in the Late Habsburg Monarchy</i>	
JURIJ PEROVŠEK: Idejni in politični oris Gregorja Žerjava (1882–1929)	313
<i>Ideological and Political Description of Gregor Žerjav (1882–1929)</i>	
JANKO PRUNK: Mesto Edvarda Kocbeka v panoptikumu slovenskih osebnosti 20. stoletja	347
<i>Edvard Kocbek in the Panopticon of Slovenian Personalities of the 20th Century</i>	

S studia H historica S slovenica

BOŽO REPE: K do in kaj je bil Edvard Kardelj?	369
<i>Who and What was Edvard Kardelj?</i>	
JERCA VODUŠEK STARIČ: B oris Kraigher – od revolucionarja do ministra	405
<i>Boris Kraigher – from Revolutionary to Minister</i>	
ROSVITA PESEK: J ože Pučnik – dlje kot drugi.....	439
<i>Jože Pučnik – Further than the Others</i>	
TOMAŽ KLADNIK: G eneral Rudolf Maister	463
<i>General Rudolf Maister</i>	
BORIS MLAKAR: G eneral Leon Rupnik	483
<i>General Leon Rupnik</i>	
MATEJA ČOH: D osje Andreja Glušiča	501
<i>Dossier of Andrej Glušič</i>	
GORAZD BAJC: S tanislav Rapotec, prvi Slovenec, ki ga je britanska obveščevalna služba SOE vtihotapila vasedeno Jugoslavijo	525
<i>Stanislav Rapotec, the First Slovene that the British Intelligence Service SOE Infiltrated into Occupied Yugoslavia</i>	
VLADIMIR PREBILIČ in DUNJA DOBAJA: M ilan Zabukovec – Miloš (1923–1997)	553
<i>Milan Zabukovec – Miloš (1923–1997)</i>	
MATJAŽ AMBROŽIČ: P olitična dejavnost knezoškofa Jegliča v očeh sodobnikov	581
<i>Political Activity of Prince Bishop Jeglič in the Eyes of his Contemporaries</i>	
TAMARA GRIESSER-PEČAR: D r. Gregorij Rožman, ljubljanski nadškof	613
<i>Dr. Gregorij Rožman, Bishop of Ljubljana</i>	
BOGDAN KOLAR: L jubljanski nadškof Anton Vovk (1900–1963), protagonist v treh državnih tvorbah	641
<i>Anton Vovk (1900–1963), Archbishop of Ljubljana, Protagonist in Three State Formations</i>	

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

- JOŽICA ČEH STEGER: **Ivan Cankar** – veliki pisatelj in politični
mislec na začetku 20. stoletja..... 663
*Ivan Cankar – Great Writer and Political Thinker
of the Early 20th Century*
- JANEZ VREČKO: **Srečko Kosovel** kot pesnik in politični
bojevnik – tigrovec 679
*Srečko Kosovel as a Poet and a Political Warrior –
TIGR Member*
- MIRAN ŠTUHEC: **Edvard Kocbek** – umetnik in mislec 697
Edvard Kocbek – Artist and Thinker
- URŠKA PERENIČ: **Zaprti svet Hiengovih književnih likov:**
Grob, Onstran livade je roža in Noži 709
*The Closed World of Hieng's Literary Characters in
Grob (Grave), Onstran livade je roža
(There is a Flower beyond the Meadow) and Noži (Knives)*
- DARJA PAVLIČ: **Simbolna govorica v Zajčevi igri Jagababa** 723
Symbolic Language in Zajc's Play Jagababa (Baba Yaga)
- MATJAZ KLEMENČIČ: **Življenje in delo ameriškega politika**
slovenskega porekla Franka Lauscheta s posebnim
ozirom na slovenske zadeve 735
*The Life and Work of an American Politician of Slovenian
Origin, Frank Lausche, with Particular Reference to the
Situation in Slovenia*
- JANJA ŽITNIK SERAFIN: **Pomen Louisa Adamiča v 21. stoletju**..... 763
The Importance of Louis Adamič in the 21st Century
- ZVONKA ZUPANIČ SLAVEC: **Zdravnik Friderik Pregl,**
Nobelov nagrajenec slovenskega rodu 783
Doctor Friderik Pregl, Nobel Prize Winner of Slovenian Descent
- FRANCI LAZARINI: **Arhitekt Hans Pascher in cerkvena**
arhitektura poznega historizma na Slovenskem štajerskem 807
*Architect Hans Pascher and Church Architecture in
Late Historicism in Slovenian Styria*

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

RAJKO BRATOŽ: Gotsko zavzetje Rima 410. Pomen dogodka za zgodovino poznega rimskega cesarstva in za razvoj Zahodnih Gotov	829
<i>Gothic Conquest of Rome in 410. Significance of the Event for the History of the Late Roman Empire and the Development of the West Goths</i>	
MAKSIMILIJAN MATJAŽ: Slomškova prizadevanja za slovensko Sveto pismo	867
<i>Slomšek's Endeavours for a Slovenian Holy Bible</i>	
MANICA ŠPENDAL: Ustanovitev čitalnic na Slovenskem. Prispevek k verodostojnosti podatkov o ustanovitvi čitalnic na Slovenskem	885
<i>Reading Societies in Slovenia. A Contribution to Establishing the Credibility of Data about the Foundation of Reading Societies in Slovenia</i>	

Poročila / Reports

TIN MUDRAŽIJA: Mednarodni znanstveni simpozij 20-letnica osamosvojitve: med pričakovanji in realnostjo, Maribor, 25.–28. oktober 2011	895

Ocene / Reviews

POLDE MIKEC AVBERŠEK: Slavica Tovšak, Sledovi združnega delovanja v severovzhodni Sloveniji med letoma 1945–1951 (Maribor, 2010)	903
MARJETKA BOŽIČKO: Marko Žuraj, Med regionalizmom in jugoslovanstvom. "Liberalizem" na Štajerskem med letoma 1918 in 1923 (Maribor, 2010)	909
MARTIN BELE: Tone Ravnkar, Benediktinski samostan v Gornjem Gradu (Maribor, 2010)	913

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

Avtorski izvlečki / Authors' Abstracts 917

Uredniška navodila avtorjem /
Editor's Instructions to Authors 933

Kazalo, letnik 11 (2011) /
Contents, Year 11 (2011) 939

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

V spomin /
In Memoriam

*Studia
Historica
Slovenica*

In memoriam – prof. dr. Bruno Hartman (1924–2011)

30. oktobra 2011 je Maribor izgubil eno najpomembnejših osebnosti, ki je v zadnjih desetletjih zaznamovala kulturno in znanstveno življenje v mestu in v njegovi širši regiji.

Dr. Bruno Hartman, kulturni zgodovinar, gledališčnik, knjižničar ter vsestranski kulturni delavec se je rodil 29. septembra 1924 v Celju. Diplomiral je leta 1951 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in 1976 na isti instituciji obranil še doktorat znanosti. Najprej je služboval kot srednješolski profesor v Murski Soboti in Mariboru, nato pa se je leta 1958 zaposlil kot dramaturg v Drami SNG v Mariboru. Leta 1962 je postal umetniški vodja in ravnatelj SLG v Celju, med letoma 1965 in 1989 pa je bil ravnatelj Univerzitetne knjižnice v Mariboru.

Hartmanovo delovanje je bilo izjemno raznoliko in obsežno. Slovenski javnosti je bilo že velikokrat predstavljeno, zato bomo v tem zapisu predstavili samo njegovo manj znano delovanje v okviru Zgodovinskega društva dr. Franca Kovačiča v Mariboru, v katerem je bil ustanovni član, skozi vsa leta član izvršnega odbora in njegov častni član.

Dr. Bruno Hartman je s svojo avtoriteto, znanjem, izkušnjami in dobronamernimi nasveti pripomogel k ustanovitvi marsikaterih kulturne in znanstvene institucije na Slovenskem; tako tudi Zgodovinskega društva dr. Franca Kovačiča v Mariboru. Brez oklevanja in kljub številnim kritikam, da Maribor ne potrebuje dveh zgodovinskih društev, je marca 1998 podprl idejo o ustanovitvi Zgodovinskega društva dr. Franca Kovačiča v Mariboru in postal eden od njegovih ustanovnih članov. Društvo velja danes za enega raziskovalno najbolj plodnih in uspešnih na Slovenskem. Slednje gre ne nazadnje pripisati podpori, raziskovalni plodnosti in idejam našega ustanovnega člana dr. Bruna Hartmana, ki je zaradi svojega neizmerne prizadevanja za razvoj znanosti in kulture v Mariboru leta 2003 postal tudi častni član društva.

Dr. Bruno Hartman je od samega začetka aktivno sodeloval pri organizaciji

Redni profesor dr.
Bruno Hartman
(1924–2011) (foto:
Branimir Ritonja)

društva in je bil do svoje prezgodnje smrti član izvršnega odbora. Društvo je tako ob njegovi podpori in znanju cvetelo, se razvijalo in se lotevalo tudi novih, drznih projektov. Ti so sledili načelu, ki mu je sledil tudi dr. Hartman. To je: raziskovanje mariborske, štajerske preteklosti in kulture.

Leta 2001 je Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru pričelo z izdajanjem znanstvene periodične publikacije *Studia historica Slovenica*. Svojo prvo številko je revija posvetila kulturnemu delavcu in publicistu dr. Pavlu Turnerju, ki je podobno kot dr. Bruno Hartman pustil neizbrisljiv pečat v zgodovini mesta ob Dravi. Zaupanje v novo znanstveno revijo in podporo razvoju znanstvene periodike v Mariboru je dr. Bruno Hartman izkazal s prispevkom v tej prvi številki, v katerem je predstavil delo dr. Pavla Turnerja in njegovo povezavo s Študijsko knjižnico v Mariboru. S svojimi znanstvenimi prispevki pa je bralce osrečeval tudi v prihodnjih številkah, v katerih je predstavil Maistrove boje za severno mejo in Križev dvor pri Mariboru, v katerih je znova dokazal zanj zna-

čilno ljubezen do zgodovinskih podrobnosti in širino znanj.

Ob njegovi 80. letnici v letu 2004 je Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru izdalo posebno dvojno številko znanstvene periodične publikacije *Studia historica Slovenica*, ki smo jo poimenovali *Hartmanov zbornik*. *Hartmanov zbornik* je na več kot 700 straneh zbral prispevke 25 slovenskih zgodovinarjev, slovenistov, muzikologov, filozofov, ki so predstavili pomen slovenske kulture in umetnosti za razvoj slovenskega naroda.

V preteklem desetletju si je Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru večkrat štelo v čast, da je lahko dr. Hartmana gostilo tudi v vlogi predavatelja. Svoja pogosta predavanja je posvečal temam, ki so pritegnila poslušalce, predvsem mlade: generalu Rudolfu Maistru, bojem za severno mejo, mobilizacijam v času druge svetovne vojne. Leta 2007 pa je ob izidu njegove knjige *Na poti pride vse na proti* na izjemno zanimiv in avtentičen način uspel prikazati, da je raziskovanje naše preteklosti lahko tudi zabavno in postane velika ljubezen. Rad je odgovarjal na vprašanja poslušalcev, predvsem mladih in s tem postal več kot le učitelj. Postal je vzgled neusahljivega raziskovalnega duha.

10. obletnico Zgodovinskega društva dr. Franca Kovačiča v Mariboru je dr. Bruno Hartman počastil s svojim nastopom na Slavnostni akademiji v *Kazinski dvorani Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru*, na kateri je zbrnemu avditoriju v uvodnem referatu predstavil življenje in delo prelata dr. Franca Kovačiča, po katerem društvo nosi svoje ime.

Podobno kot Franc Kovačič, Janko Glazer, Rudolf Maister, Anton Martin Slomšek je tudi Bruno Hartman Mariboru vtisnil svoj pečat in se neizbrisljivo vpisal v njegovo zgodovino. Maribor in Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča sta izgubila izjemno osebnost. Zapustil nam je izjemen znanstveni opus, ki pa nikakor ne more potolažiti bolečine in praznine, ki je ostala sedaj, ko se je odpravil na svojo poslednjo pot...

Dragi profesor Hartman, pogrešali Vas bomo!

Darko Friš in Gregor Jenuš

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Jubileji /
Anniversaries

*Studia
Historica
Slovenica*

Prof. dr. Manica Špendal – 80-letnica

Rodila se je v Mariboru 1. avgusta leta 1931 v družini profesorja matematike in učiteljice. Med vojno so bili izgnani v Srbijo. Ob vrnitvi je poleg I. gimnazije v Mariboru obiskovala tudi nižjo glasbeno šolo, njen prvi profesor klavirja je bil priznani pedagog dr. Roman Klasinc. Odločilno je vplival nanjo in tudi na njeno odločitev za študij muzikologije. Drugi pomembni profesor je bil akademik dr. Dragotin Cvetko. Vpisala se je na takratni oddelek za glasbeno zgodovino na ljubljanski Akademiji za glasbo. Opravila je tudi zaključni izpit iz klavirja na srednji stopnji. Kot mentor jo je dr. Cvetko prvi usmeril v raziskovanje mariborske glasbene zgodovine. Preučila je glasbene predstave v Mariboru med letoma 1785 in 1861, kar je bila njena magistrska naloga, medtem ko je v doktorski disertaciji obdelala razvoj in značilnosti slovenskega romantičnega samospeva; izšla je kot knjiga in je edina celovita obravnava te zvrsti pri nas. Posamezne članke na to tematiko je prispevala tudi v *Muzikološkem zborniku* (izdaja ga Oddelek za muzikologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani), o samospěvu je govorila tudi na simpozijih doma in v tujini (Brno). Skrajšana disertacija o slovenskem romantičnem samospěvu pa je izšla tudi kot razprava v nemškem jeziku v muzikološki reviji *Grazer musicwissenschaftliche Arbeiten. Studien zur Musikgeschichte des Ostalten- und Donaauraums I* Univerze v Gradcu.

Najprej je poučevala glasbene predmete na mariborskem učiteljskišču in Srednji glasbeni šoli. Ob delu je končala tudi študij italijanskega jezika s književnostjo na Filozofski fakulteti v Ljubljani in se kot štipendistka izpopolnjevala v Perugi. Leta 1964 so jo povabili kot predavateljico na Pedagoško akademijo, predavala je zgodovino glasbe, oblikoslovje in spoznavanje inštrumentov. Po ustanovitvi Pedagoške fakultete je bila redna profesorica zgodovine glasbe in med letoma 1981 in 1989 predstojnica oddelka za glasbo. Tudi po upokojitvi je še predavala. Od leta 1996 je zaslužna profesorica Univerze v Mariboru. Prejela je srebrni grb občine Maribor, srebrno in zlato plaketo Univerze v Maribo-

ru. Bila je predsednica upravnega odbora za podelitev Glazerjevih nagrad in je dobitnica Glazerjeve nagrade za leto 2001.

Kot muzikologinja, predavateljica, tudi lingvistka in borka za terminološko natančnost pri vsakem zapisu, ki gre v javnost, predvsem pa kot premišljevalka kulturnih fenomenov v ožjem in širšem okolju, je kritična, tudi neizprosna kdaj. Mnogim se zdi prestroga, prekritična, a pod ostrino je tudi na pretek mehkobe, predvsem pa silne želje po posredovanju znanja. Njeno poznavanje glasbene umetnosti gre v neverjetne faktografske tančine, njen poseben privilegij pa je, da je v življenju doživela toliko nesmrtnih glasbenih izvedb kot le malokdo s teh prostorov.

Je neutrudna raziskovalka vseh pomembnih glasbenih osebnosti in njihovih opusov, povezanih z Mariborom. Brez nje in njenega strastnega angažmaja danes ne bi vedeli ničesar o Hugu Wolfu in njegovem bivanju ter prvem ustvarjanju v Mariboru. Je zaslužna, da mu je Univerza v Mariboru, na čelu s tedanjim rektorjem dr. Ludvikom Toplakom, leta 1995 odkrila spominsko ploščo v Mladinski ulici, kjer je skladatelj eno leto živel. Prav zdaj si prizadeva, da bi mesto s spominsko tablo počastilo nastop slovitega pianista Franza Liszta v viteški dvorani mariborskega gradu. Kot prva je pisala tudi o avstrijskem skladatelju Valentinu Lechnerju (deloval je na začetku 19. stoletja v Mariboru), Slavku Ostercu v Mariboru idr.

S svojimi knjigami, kakršna je *Iz mariborske glasbene zgodovine*, pa tudi v *Začetkih slovenske opere v Mariboru* in v knjigi *90 let SNG*, je opozorila na izjemni kulturni razcvet Maribora v določenih zgodovinskih obdobjih. Še zmeraj in čedalje bolj je treba trgati iz pozabe dogodke in dokazovati, da je kultura tega mesta že pred stoletji bila najvišje razvita, publika poznavalska in da medkulturni dialog ni kak izvirni domislek današnjosti.

V reviji *De musica disserenda*, ki jo izdaja Muzikološki institut ZRC SAZU, je Nataša Cigoj Krstulović v zapisu "Muzikološke razprave o glasbi 19. stoletja na Slovenskem v zadnjih tridesetih letih" med drugim zapisala: "V primerjavi z Ljubljano je glasbeno življenje 19. stoletja drugod na Slovenskem slabše predstavljeno; še najbolj je predstavljeno glasbeno življenje v Mariboru, in sicer v monografiji *Iz mariborske glasbene zgodovine* (M. Špendal), kjer je v mozaično zasnovanem prikazu predstavljeno posebej glasbeno-gledališko dogajanje, delovanje društev in posameznih glasbenikov, ki so s svojim delovanjem zaznamovali kulturo podobo štajerske metropole." Muzikolog Gregor Pompe pa je v isti reviji v razpravi "Stanje vednosti raziskovanja glasbeno-gledališkega dela na Slovenskem" zapisal: "Kot specialistka za operno življenje v Mariboru velja Manica Špendal (*Začetki slovenske opere v Mariboru*, Slovenska opera v evropskem okviru, str. 56-67; ista, *Mariborska opera od leta 1928-1941*, Časopis za zgodovino in narodopisje 57/2 1986, str. 227-244; ista, *Glasbene predstave na odru Mariborskega gledališča od 1785 do 1861*, Maribor, Obzorja, 1975; ista *Iz*

Zasluzna prof. dr.
Manica Špendal (foto:
Branimir Ritonja)

mariborske glasbene zgodovine, Maribor, Obzorja 2000)."

Ko je bila predsednica gledališkega sveta SNG Maribor med letoma 1993 in 1997, ji je uspelo uvrstiti v spored kar dve slovenski operi, ki so ju v Mariboru tudi krstno izvedli, Osterčevo *Krog s kredo* (1995) in *Princeso Vrtoglavko* Josipa Ipavca (1997). Bila je od nekdanj in je še zmeraj velika borka za kakovostna slovenska operna in baletna dela na naših odrih. Pa tudi za pestrejšo repertoarno ponudbo. Bila je urednica *Gledališkega lista SNG Maribor* (Opera, balet) od 1986 do 1997 in pisala je komentarje o operah in baletih. Od 2005. jih še zmeraj piše. Sodelovala je tudi v programskem svetu Koncertne poslovalnice

Narodnega doma Maribor.

Njene mednarodne povezave so se začele že zgodaj. Od leta 1985 je stalna sodelavka Instituta za glasbeno gledališče Univerze v Bayreuthu. Prispevala je članke o jugoslovanskih ustvarjalcih glasbenogledaliških del za znamenito Piperjevo *Enciklopedijo*. Pisala je tudi za *The New Grove Dictionary of Opera* in *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, ki izhajata v Londonu, kamor je prispevala številne članke o slovenskih skladateljih in jih tako promovirala v tujini. Pisala je za *Avstrijski glasbeni leksikon* na Dunaju, za *Leksikon jugoslovanske muzike* v Zagrebu in *Enciklopedijo Slovenije* ter *Slovenski gledališki leksikon* o mariborskih glasbenikih. Od 1967. je članica mednarodnega muzikološkega društva v Baslu – IMS (*International Musicological Society*), kot edina muzikologinja v Mariboru.

Sredi 60-ih let je začela obiskovati dunajske Slavnostne tedne, od sredine 80-tih let pa še Wagnerjev festival v Bayreuthu, o obeh festivalih poroča za *Večer*. Je dolgoletna "večerovka", pol stoletja že sodeluje s številnimi kulturnimi uredniki *Večera*, od pokojnega Franca Šrimpfa naprej. Arhiv hrani ob njenih člankih iz domačega okolja zajeten dosje njenih zapisov iz Bayreutha in Dunaja, kjer je desetletja častna, vabljen gostja.

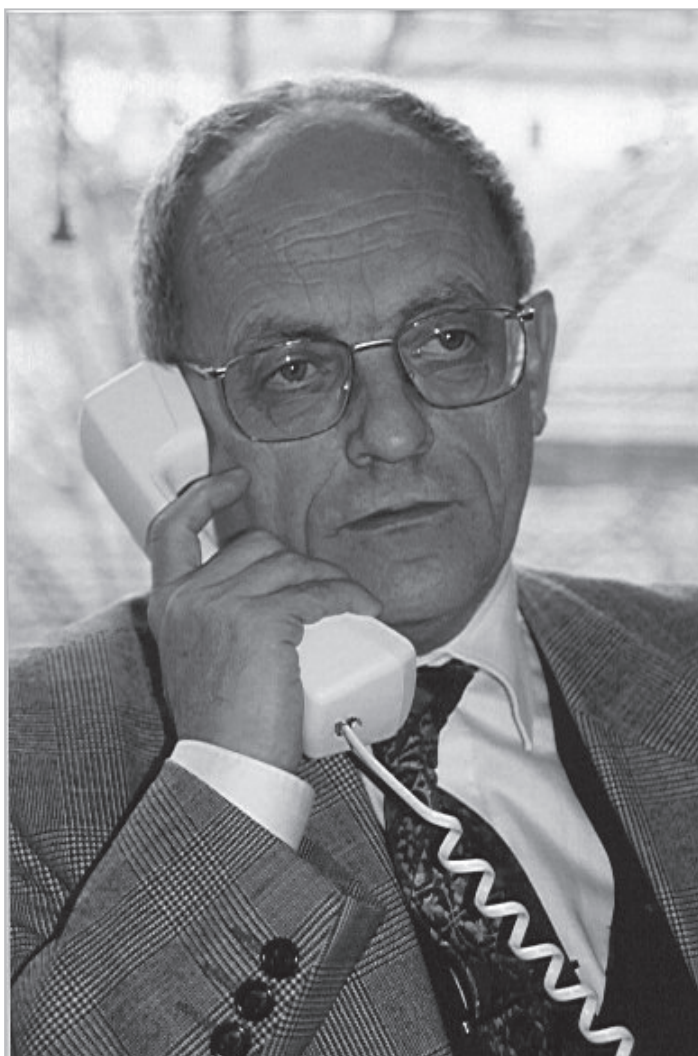
Je unikatna po svoji angažiranosti, energiji in nonkonformizmu. Malo sopotnikov, posebej v svoji generaciji ima, ki bi ji lahko parirali v neverjetni energičnosti in bliskoviti odzivnosti na fenomene, posebej tiste, ki jo jezijo, ker so bodisi diletantski ali krivični do Maribora ali do muzikološke stroke. Ko prihiti po Večerovih stopnicah v tisti njeni simpatični, tako značilni ihtavosti, bodisi s kakim člankom ali predlogom, s čim poučnim in dragocenim, osupnemo zmeraj znova. Če so osemdesetletnice takšne, je starost lahko tudi lepa in presežna.

Melita Forstnerič Hajšek

70 let prof. dr. Franca Rozmana

Redni profesor dr. Franc Rozman se je rodil na Bledu 30. maja 1941, kjer je obiskoval osnovno šolo, nato pa se je vpisal na gimnazijo na Jesenice. Po maturi se je leta 1960 vpisal na Filozofsko fakulteto Univerze v Ljubljani, kjer je leta 1965 zaključil študij zgodovine in sociologije. Leta 1966 je prejel študentsko Prešernovo nagrado. Ob koncu študija se je zaposlil na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (današnji Inštitut za novejšo zgodovino). Leta 1972 je na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani obranil magistrsko nalogo *Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem do kongresa avstrijske socialne demokracije v Hainfeldu (1889)*. Pet let kasneje, leta 1977, je iz iste tematike, razširjene do prve svetovne vojne, doktoriral na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Za disertacijo, ki je v knjižni obliki izšla leta 1979 (*Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem do prve svetovne vojne*), je dobil kar dve nagradi: Kajuhovo in nagrado Sklada Borisa Kidriča. V tem času je objavil več krajših in daljših razprav ter člankov iz zgodovine slovenskega in avstrijskega delavskega gibanja. V slabih tridesetih letih svojega delovanja na Inštitutu (sprva kot asistent, nato od leta 1978 kot znanstveni oziroma od 1983 kot višji znanstveni sodelavec, od 1989 pa kot znanstveni svetnik) ima na Cobissu 566 bibliografskih enot, med njimi več znanstvenih monografij, znanstvenih razprav in strokovnih člankov, referatov na domačih in tujih simpozijih, mentorskega dela...

Med letoma 1968–1969 se je študijsko izpopolnjeval na Dunaju in v Gradcu, leta 1977 pa na Inštitutu za evropsko zgodovino v Mainzu. Leta 1981 je bil ponovno na izpopolnjevanju v tujini, tokrat kot štipendist DAAD na inštitutu v Mainzu, pa tudi v Münchnu. Bil je tudi štipendist fundacije Tempus, v okviru katere se je leta 1993 kot univerzitetni profesor individualno usposabljal na univerzi Bochum v ZRN. Od leta 1988 je član sveta linške konference. V osemdesetih letih je z referati sodeloval na mnogih mednarodnih simpozijih v tujini (Parizu, Amsterdamu, Banja Luki, Dunaju, Linzu in Steyru). Od leta 1986 je predsednik slovenskega dela mednarodnega komiteja kulturno-zgodovinskega simpozija Modinci in vodja slovenskega (pred tem od leta 1987 jugoslovanskega) dela slovensko-avstrijske komisije zgodovinarjev. V osemdesetih letih je bil tudi član jugoslovansko-romunske zgodovinske komisije, v devetdesetih pa

Redni profesor dr.
Franc Rozman ([www.
ff.uni-lj.si](http://www.ff.uni-lj.si))

član slovensko-češke zgodovinske komisije. Danes je član posebne slovensko-avstrijske komisije zgodovinarjev in pravnikov, oblikovane leta 2001.

Kot urednik in avtor je sodeloval pri *Leksikonu Cankarjeve založbe*, slovenski izdaji *Svetovne zgodovine*, pri njeni hrvaški izdaji *Povijest svijeta* in pri pripravi *Kronologije naprednega delavskega gibanja na Slovenskem 1868–1980* (Ljubljana, 1981). V letih 1983–1990 je bil glavni urednik znanstvene revije *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (od leta 1986 *Prispevkov za novejšo zgodovino*). Sredi osemdesetih je postal pri *Enciklopediji Slovenije* področni urednik za zgodovino do leta 1918 in sodeloval kot pisec biografskih gesel. Sode-

loval je pri *Enciklopediji Jugoslavije*, v letih 1986–1989 pa je bil član uredništva vodilne zgodovinarske revije *Jugoslovanskega istorijskega časopisa*. Leta 1996 je postal član uredništva znanstvene revije *Zgodovinski časopis*, od leta 1998 pa je član uredništva zgodovinarske revije *Časopis za zgodovino in narodopisje* in ponovno član uredništva *Prispevkov za novejšo zgodovino*. Uredil oziroma souredil je tudi več znanstvenih zbornikov. Leta 1998 je postal še član Sveta za splošno izobraževanje in njegove komisije za učbenike, istega leta pa tudi član Sveta za visoko šolstvo in predsednik njegove komisije za humanistične in družboslovne znanosti.

V letih 1986–1988 je bil predsednik Zgodovinskega društva Ljubljana. Leta 1994 je bil izvoljen za predsednika Zveze zgodovinskih društev Slovenije (ZZDS).

Od leta 1986 dr. Rozman predava predmet Zgodovina Slovencev 1750–1918 in Zgodovina južnoslovanskih narodov (danes Zgodovina Vzhodne in Jugovzhodne Evrope) na Filozofski fakulteti (prej Pedagoški fakulteti) Univerze v Mariboru, od leta 1988 pa predava zgodovino južnoslovanskih narodov tudi na ljubljanski Filozofski fakulteti.

Leta 1994 se je redno zaposlil na Pedagoški fakulteti v Mariboru, kjer je že naslednje leto postal njen dekan. Bil je mentor pri številnih diplomskih, pa tudi pri štirih magistrskih in enem doktorskem delu. Ob tem je tudi sam še raziskovalno dejaven, saj je na Cobbisu v njegovi bibliografiji v zadnjih desetih letih mogoče najti 144 bibliografskih enot.

Spoštovani profesor Rozman, dragi Franček. Ob Tvoji 70-letnici Ti želimo še na dolga leta, veliko ustvarjalnega nemira in pronicljivega duha!

Darko Friš in Nataša Podgoršek

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Članki in razprave /
Papers and Essays

UDK 929Šusteršič I.
94:329(497.4)"1900/1918"
1.01 Izvirni znanstveni članek

Dr. Ivan Šusteršič – vzpon in padec državnika pozne habsburške monarhije

Andrej Rahten

Dr., izredni profesor, višji znanstveni sodelavec
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa
Novi trg 2, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: andrej.rahten@zrc-sazu.si

Izvleček:

Članek opisuje delovanje Dr. Ivana Šusteršiča, ki je dominiral na slovenskem političnem prizorišču od preloma stoletja do prve svetovne vojne. Veljal je za "nekronanega vojvodo kranjskega", kot načelnik kluba slovenskih poslancev in vodja različnih slovanskih parlamentarnih frakcij v dunajskem državnem zboru pa se je uspel uveljaviti tudi v širšem okviru habsburške monarhije. Že med svetovno vojno, predvsem pa ob in po prevratu leta 1918 so ga politični nasprotniki zaradi njegovega apodiktičnega legitimističnega stališča stigmatizirali kot "avstrijakanta". Zato se je večina zgodovinarjev v novoustanovljeni jugoslovanski državi do njega opredeljevala izrazito negativno, ali pa ga je sploh ignorirala in se trudila, da ga izbriše iz slovenskega zgodovinskega spomina. Šele v zadnjih dveh desetletjih mu je tudi slovensko zgodovinopisje začelo posvečati več pozornosti.

Ključne besede:

Ivan Šusteršič, slovensko katoliško gibanje, Vseslovenska ljudska stranka, habsburška monarhija, trializem.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 277–312, 64 cit., 4 slike
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod

Fenomen Slovenske ljudske stranke in petintridesetletne dominacije krščanske demokracije v slovenskem političnem prostoru je neločljivo povezan z imenom dr. Ivana Šusteršiča (1863–1925). Šusteršič, ki je od preloma stoletja do prve svetovne vojne vodil slovenske (in pogosto tudi hrvaške in druge slovan-ske) poslance v dunajskem parlamentu, je bil edini slovenski politik v habsburški monarhiji, ki so mu celo nemški nacionalni nasprotniki priznavali državniški značaj. S prvo svetovno vojno in radikalizacijo politike južnoslovanskih poslancev v dunajskem parlamentu je začela zvezda "nekronanega vojvode kranjskega", kot so ga poimenovali njegovi sodobniki, hitro ugašati. Nasprotov-al je vključitvi Slovencev in Hrvatov v državo Karadorđevićev, zato je oktobra in novembra 1918 kot prvi javno predlagal, da se prostor Srednje Evrope preoblikuje v zvezo podonavskih držav, ki bi bila del neke širše evropske skupnosti. Opozarjal je, da se bodo Slovenci v jugoslovanskem državnem okviru znašli v primežu velikosrbskih in unitarističnih sil. Šusteršič je zaradi takšnih opozoril ob prevratu 1918 moral iz Ljubljane bežati, saj so menda za voditeljem "avstrijakantov" že oprezali vročekrvneži, ki so ga v imenu jugoslovanske ideje želeli obesiti. Umaknil se je v Avstrijo in Švico, zato ga lahko označimo za prvega slovenskega političnega emigranta. Marsikaterega njegovega privrženca je odnesla politična čistka, ki so jo izvedli pristaši novega režima, ki pa so ga povečini sestavljali Šusteršičevi nekdanji politični sopotniki, po prevratu seveda že zvesti častilci dinastije Karadorđevićev.

Zgodovinopisje in publicistika sta že v kraljevi Jugoslaviji demonizirala Šusteršičevo osebnost, nič bolje pa se mu ni godilo v komunističnem obdobju. Marsikateri Šusteršičev dosežek je ostal skrit, ali pa so ga "angažirani" zgodovinarji pripisali komu drugemu. A popoln izbris iz zgodovinske zavesti seveda ni bil možen. Tudi uradni pregled zgodovine slovenskega katoliškega gibanja, ki ga je napisal Fran Erjavec na predvečer diktature kralja Aleksandra, opozarja na velik pomen takrat sicer že demoniziranega državnika.¹ Eksplicitno naklonjenih mnenj o njem je bilo med kronisti slovenskega katoliškega gibanja zelo malo. Najpomembnejša izjema je pregledno delo Matije Škerbca, ki je izšlo v Združenih državah Amerike v dveh delih, leta 1956 in 1957.²

Leta 1998 smo dobili na knjižne police tudi obsežno delo izpod peresJan-

¹ Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem* (Ljubljana, 1928) (dalje: Erjavec, *Zgodovina*).

² Matija Škerbec, *Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja*, I-II (Cleveland, 1956–1957) (dalje: Škerbec, *Pregled*).

Portret Ivana Šusteršiča (arhiv Marije Vujasinovič)

ka Pleterskega o "poti prvaka slovenskega političnega katolicizma".³ Knjiga je vzbudila med slovenskimi zgodovinarji veliko pozornost, saj gre za zanimiv prikaz slovenske politične zgodovine na prehodu iz avstrijskega v jugoslovanski državni okvir. Pleterski se lahko sicer pohvali z nazivom avtorja prve monografije o Šusteršiču, a ob njenem izidu ni bil več edini znanstvenik, ki se je poglobljeno lotil raziskovanja Šusteršičevega življenja. Že dve leti pred njim je namreč Igor Grdina objavil svojo prvo razpravo o "nekronanem vojvodi kranjskem", ki

³ Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma* (Ljubljana, 1998) (dalje: Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*).

so ji nato sledili še članki drugih avtorjev.⁴ Zvonko Bergant je leta 2004 objavil zelo zanimivo primerjalno analizo, v kateri je Šusteršičeve politične poglede soočil s stališči voditelja slovenskih liberalcev dr. Ivana Tavčarja.⁵ Za razliko od Pleterskega je Bergant proučil Šusteršičevo zapuščino, ki jo hrani Nadškofjski arhiv v Ljubljani. Tudi pričujoči prispevek temelji predvsem na tistih virih, ki doslej še niso bili vključeni v raziskave.⁶

Vzpon katoliških narodnjakov

3. oktobra 1887 se je Ivan Šusteršič udeležil svečane zaobljube svoje sestre Alfonze, ki je vstopila v uršulinski samostan v Škofji Loki. Zaobljube se je udeležil tudi ljubljanski knezoškof dr. Jakob Missia. Po enem od pričevanj se je takrat na železniški postaji Trate pri Škofji Loki z njim srečal tudi Ivan Šusteršič.⁷ Kmalu se je pokazalo, da je bilo to srečanje usodno za oba. Očitno je mladi, na Dunaju šolani doktor prava, ki je leto poprej vstopil v odvetniško pisarno dr. Franca Papeža, enega vodilnih katoliških narodnjakov na Kranjskem, napravil na knezoškofa dober vtis. Šusteršič je dobil mogočnega zaščitnika, ki mu je omogočil hiter vzpon v katoliškem gibanju na Kranjskem. Njuno prvo srečanje je sovpadlo z začetkom "ločevnja duhov", ki se je pod taktirko glavnega ideologa slovenskega katoliškega gibanja Antona Mahniča kmalu odrazilo tudi v zloglasnem "kranjskem prepiru". 26. januarja 1890 je bilo ustanovljeno Katoliško politično društvo v Ljubljani. Glavni pobudniki so bili duhovniki: dr. Karel Klun, dr. Ignacij Žitnik, Andrej in Janez Kalan. Kanonik Klun je bil izvoljen za načelnika. Med laiki je bil najvplivnejši član vodstva ljubljanski zdravnik dr. Vinko Gregorič. Zraven pa je že bil tudi Šusteršič, ki je znal dobro uporabiti svoje prav-

⁴ Prim. Igor Grdina, "Nekronani vojvoda kranjski – dr. Ivan Šusteršič", *Zgodovinski časopis* 50 (1996): 369–382 (dalje: Grdina, "Nekronani vojvoda kranjski"); Isti, "Nekaj opazk o Šusteršičevi politiki pred in med prvo svetovno vojno", *Zgodovinski časopis* 53 (1999): 351–365; Andrej Rahten, "Parlamentarni boj poslancev Slovenskega kluba proti Bienerthovi vladi leta 1909", *Zgodovinski časopis* (1996): 357–367; Isti, "Zadnji slovenski avstrijakant. Prispevek k politični biografiji dr. Ivana Šusteršiča", *Zgodovinski časopis* 53 (1999): 195–208; Isti, "Šusteršiči – zgodovina kranjske legitimistične rodbine", *Kronika* 58 (2010): 443–456; Isti, "Vrnitev 'nekronanega vojvoda kranjskega'. Zadnja leta političnega delovanja dr. Ivana Šusteršiča", *Tretji dan* 39, št. 9/10 (november/december 2010): 84–94.

⁵ Zvonko Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma. Idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na preobodu iz 19. v 20. stoletje* (Ljubljana, 2004) (dalje: Bergant, *Kranjska*).

⁶ Podpisani sem ob osemdesetletnici Šusteršičeve smrti s pomočjo uglednih avstrijskih, hrvaških in slovenskih zgodovinarjev organiziral na Znanstvenoraziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti krajši simpozij, kjer so bili predstavljeni tudi nekateri novi viri, še zlasti iz zbirke njegovih sorodnikov. Predvsem bi izpostavil gradivo Gregorja Schusterschitz in Marije Vujasinovič, ki sem jima hvaležen za številne nasvete.

⁷ Nadškofjski arhiv Ljubljana, Zapuščina Jožefa Šiške, nedatirana zabeležka Josipa Šiške in dopis, naslovljen na stolnega kanonika Alojzija Stroja, 31. 7. 1939 (dalje: NAL, ZJŠ).

niško znanje in je napisal tudi društveni statut.⁸

Ključno prelomnico v razvoju strankarske organizacije katoliških narodnjakov pomeni prvi slovenski katoliški shod leta 1892. Na podlagi njegovih sklepov se je izoblikovala stranka, ki se je sicer večinoma imenovala še konservativna, pri čemer pa je zanimivo, da formalno sploh nikoli ni bila ustanovljena.⁹ Sredi devetdesetih let 19. stoletja se je za stranko, v katero je vstopil tudi Šusteršič, dokončno uveljavil naziv Katoliška narodna stranka.¹⁰ Od laikov, ki so se povzpeli v sam strankarski vrh, velja omeniti kmetijskega eksperta Frana Povšeta, ki pa je bil kljub temu da so ga v stranki klicali "vodja", politik povprečnih sposobnosti in je kmalu ostal v Šusteršičevi senci. Večjo konkurenco je mlademu odvetniku predstavljal docent na ljubljanskem semenišču dr. Janez Evangelist Krek, tipični "ljudski tribun", ki je ob "sivi eminenci" iz Marijanišča, prelatu Andreju Kalanu, dve desetletji sodil med politično najvplivnejše duhovnike.¹¹ Krek je neumorno agitiral med mladimi duhovniki in jim pošiljal instrukcije, kako naj ustanavljajo "socijalne klube":

Socijalni klub. Namen: Treba je, vzlasti po mestih in večjih selih vzgojiti mož, ki bodo umevali dogodke javnega življenja v njihovi celoti in jih presojali po krščanskih načelih. Politika, socijalno gibanje, vzlasti z ozirom na delavske stanove in na lokalne razmere, jim mora postati jasno. Potem dobomo krepkih, zavednih agitatorjev. Treba nam jih je, kot ribi voda, sicer bomo v javnem življenju le še hujše propadali, nego smo doslej. Kako uresničiti to misel? Kjer je kako društvo, ki že nekako veže ljudi – bralno, rokodelskih pomočnikov, morda tudi čitalnica i. t. d., tam je treba samo povabiti inteligentnejše in resnejše može in mladeniče, da se voljajo vsaj na mesec po enkrat priti skupaj k pouku. Zadostuje jih tudi malo število. Bolje so tudi le trije, nego nobeden. Med njimi mora biti vsaj eden akademiški izobražen. Kjer pa ni društva, ki bi bilo zato primerno, pa naj zato vneti duhovnik, ali izobraženi lajik sklicuje na svoje ime shode za vabljenega goste. Na svojo posetnico naj zapiše ime vabljenca in ta posetnica, na kateri bodi naznanjen kraj in čas shodom, naj velja za vabilo. Tak socijalni, ali socijalno-politiški, ali krščansko-socijalni klub naj bi zboroval tako-le: Pri vsakem

⁸ Arhiv Republike Slovenije, Zapuščina Ivana Murnika, škatla 4, osnutki statuta Katoliškega političnega društva.

⁹ Kljub temu se po tradiciji kot ustanovno leto šteje večinoma leto 1892. O tem priča npr. tudi deklaracija Slovenske ljudske stranke, ki jo je leta 1982 v Buenos Airesu ob 90. obletnici objavilo načelstvo Slovenske ljudske stranke. Tako je v svojem prikazu zgodovine slovenskega katoliškega gibanja *Po smernicah slovenskih narodnih tradicij* menil tudi France Kremžar. Zahvaljujem se zadnjemu načelniku historične Slovenske ljudske stranke dr. Marku Kremžarju, ki mi je prijazno posredoval omenjeni rokopis svojega očeta (dalje: AMK, Kremžarjev tipkopis).

¹⁰ Erjavec, *Zgodovina*, 101–102.

¹¹ Prim. Walter Lukan, *Zur Biographie von Janez Evangelist Krek (1865–1917)* (doktorska disertacija, Universität Wien, 1984) (dalje: Lukan, *Zur Biographie*).

zborovanju bodi eno socijalno in eno politiško predavanje. Socijalno predavanje bi se najložje pričelo s tem, da se prično tolmačiti primerni zakoni (v mestih npr. davčni zakon – pri osebn[em] dohodu. i. t. d. obrtni zakon). Politiško predavanje naj pa obsega politiko zunanjo in notranjo – po listih povzeto – od zadnjega zborovanja v točnem pregledu. Za prvo predavanje treba izobraženega moža; za drugo naj se menjajo poročevalci. Za vsakim predavanjem bodi razgovor o dotičnem predmetu.

Krek je poudarjal, naj v ospredje vstopajo laiki, duhovnik pa naj deluje v ozadju kot njihov *servus servorum*. V pismu gorenjskemu stanovskemu kolegu Franu Saleškemu Finžgarju je 11. novembra 1899 z Dunaja ob citiranem navodilu poslal naslednjo vzpodbudo:

Dragi Frane! Priloženi list preberi in si odgovori na ta-le vprašanja?

1. Ali ni to tudi v Loki potrebno?
2. Ali ni dolžnost vsakega izobraženega človeka, da svojo izobrazbo uporablja v vzgojo drugih?
3. Ali ni toliko časa v Loki, da bi se Fran Finžgar mogel lotiti takega dela, pri katerem bi mu pomagal tudi njega tovariš?
4. Ali ni posurovelost našega srednjega ljudstva in ž njo združena umstvena tupost in z obema spojena nesposobnost za delo že tolika, da izzivlje vse poštenjake – v zvezo?

Tak klub – pri Vas morda v zvezi z narod. društvom – ni treba, da bi bil v gostilni. Vsak teden bi ga Vi potrebovali. Mož ni treba veliko, a kar jih je – resni morajo biti. Duhovnik – to veš sam – bodi v ozadju pomočnik 'servus servorum'. Če imate kakega mladega pravnika, bi kazalo vpreči ga za pravni pouk – obrtni in davčni zakon pred vsem. Predavanja brez poze, brez komedij, bolj mirno pripovedovanje v družbi enakopravnih mož. Če ni jurista, bi morda pomagal kak drug – Tvoj g. tovariš bi se gotovo rad podvrzel temu. Knjige Ti pove Dr. Schweitzer, če se obrneš nanj. Ve o tem. Značaj klubu bodi – poučen. Želja po izobrazbi, veselje do umstvenega dela, težnje po samostojnem naziranju družji, kar jih je. – Število je brez pomena, tehtajo se sodelavci, ne štejejo. G. Stanko, Čadež bi brez dvojbe tudi pomagala. Izogibati se je pa, da stvar ne postane takoj začetkom preveč 'začinjena'. Sam veš, da kaže preje molčati, nego je kaj, ker z menoj vred obsojaš kokodakanje, predno se jajce znese.¹²

Izven Kranjske je takrat večina slovenskih politikov še naprej nastopala

¹² Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Zapuščina Frana Saleškega Finžgarja, 11. 11. 1899 (dalje: NUK, ZFSF).

pod staro slogaško zastavo, čeprav so se tudi v teh deželah že začele pojavljati samostojne kandidature bodisi konservativcev in krščanskih socialcev bodisi liberalcev.¹³ Na Goriškem, kjer je deloval Mahnič, so katoliški narodnjaki dolgo časa omahovali med "slogaško" politiko in lastno potjo. Predsednik društva "Sloga" je bil duhovnik dr. Anton Gregorčič, ki pa si je zaradi sodelovanja z liberalci nakopal veliko nasprotnikov med vse bolj samozavestnimi krščanskimi socialci. Slednji so sicer leta 1896 ostali brez svojega ideologa Mahniča, ki je bil imenovan za škofa na Krku. Je pa leta 1897 na Goriško na njihovo veliko veselje prispel Missia, ki je postal tam knezonadškof, dve leti kasneje pa je bil imenovan za prvega slovenskega kardinala.¹⁴ Na stolici sv. Maksima v Ljubljani pa ga je nasledil dr. Anton Bonaventura Jeglič, ki se je po neuspešnem poskusu sprave med katoliškimi narodnjaki in liberalci dr. Ivana Tavčarja, za katero ga je želel pridobiti ljubljanski župan Ivan Hribar, odločil za vstop v Katoliški klub v kranjskem deželnem zboru. Na Koroškem, v Trstu in Istri je slovenski tabor ostal enoten, čeprav tudi tam ni šlo brez občasnih svetovnonazorskih razhajanj med posameznimi strujami. Na Štajerskem so se trenja med katoliškimi narodnjaki in liberalci pokazala že v devetdesetih letih 19. stoletja. Bojevito razpoložene gojence mariborskega semenišča, ki so se zbirali v društvu "Slomšek", je vodil dr. Anton Korošec, ki je od vsega začetka vzdrževal tesne stike s kranjskimi katoliškimi narodnjaki. O tem priča tudi pismo, ki ga je 19. januarja 1895 poslal Finžgarju:

Veledragi prijatelj! Tvoje pismo, na katero smo tako dolgo čakali, sem sprejel in je dal prečitati v 'Slomšek'-u. Samo neljube reči nam poročaš, zaradi tega tudi v naših 'udih' ni vzbudilo ali vsaj na novo podnetilo ognja navdušenosti za 'Zavezo', temveč nekako bojazen, ki se je pokazala v vprašanjih: Ali še imamo 'Zavezo' faktično? Zakaj se ne poroča o posameznih društvih, ki so se zavezala 3krat na leto poročati o svojem delovanju? Ali se v počitnicah tudi ne bo smel vršiti 'prijateljski sestanek'? ... 20. jan. bo v 'Slomšek' v I. tečaju zadnje predavanje, ker se 27 že začne učni čas za I. tečaj. Predavalo se je vsako nedeljo. Predmeti so bili vsi z malimi izjemami znanstveni. Frekventacija dovoljna. Novo je bilo v našem društvu, – sicer ne po pravilih, ampak po izvajanju – upeljanje govorniških vaj. Vsako uro je govoril eden izmed udov kratko (5–10 min.) o kakem zanimivem vprašanju sedanjega časa ali pa o kaki vzvišeni resnici naše vere. S tem činom je prišlo več zanimanja in živahnosti v 'Slomšeka'. Kritika je vsakokrat živa in se je udeležujejo skoro vsi navzoči udje. Udje, ki se bavijo z enakimi predmeti, so se začeli letos tesneje družiti; z nasveti, z vspodbudnimi nagovori so si skušali dobiti sodelalcev

¹³ Podrobno o tem Vasilij Melik, *Volitive na Slovenskem 1861–1918* (Ljubljana, 1965), 259–281.

¹⁴ Erjavec, *Zgodovina*, 137–138.

pri novo-došlih udih. Tako se lahko opazuje že apologetični, šolski, socijologični, filozofični, pesniški tok v našem Slomšek. Knjižnica narašča, blagajnica se polni. Knjige so se poslale na Prekmursko in v sekovsko vladikovino. Prihajajo še nam vedno prošnje za knjige, a mi nimamo mnogo več. Prosimo Vas torej bratovske pomoči za rodoljubne namene in težnje našega društva v tem oziru. Če imate kaj knjig, blagovolite nam jih kmalu poslati. Naše delovanje na zunaj se kaže skoro jedino le v političnih člankih in dopisih. Signum temporis, pri nas je potrebno tudi to, ker še cvete povsod na Štajerskem nemškutarija in ker vsled 'bratovske sloge' naši rodoljubi preveč dremajo. Držimo se trdno in z navdušenjem 'Zaveze', spoznavajmo se med seboj, 'Zaveza' bodi nam znamenje in predpodoba združene Slovenije, kjer se zbirajo mlade moči na delo, na boj za najdražje svetinje našega roda!

Za razliko od Kluna, ki je vse do svoje smrti leta 1896 ostal zvest tradiciji katoliškega konservativizma, je bila v tem času večina duhovnikov v stranki že pod močnim vplivom krščanskosocialnega nauka. Pri svojem političnem delovanju so se krščanskosocialno orientirani duhovniki na Kranjskem zgledovali po krščanskih socialcih Karla Luegerja. To, kar je slednjim uspelo doseči v boju proti liberalcem na Dunaju, so želeli udejaniti tudi kranjski krščanski socialci na svojem terenu. Ena od skrivnosti Šušteršičevega hitrega vzpona v sam vrh strankarske organizacije katoliških narodnjakov je bila njegova sposobnost, da je znal povezati konservativce Klunovega kova z mlado generacijo krščanskih socialcev.¹⁵ Da bi pridobila za svoje cilje v deželi prevladujoče kmečko prebivalstvo, je Katoliška narodna stranka sprožila velikopotezno akcijo organiziranja konzumnih društev, posojilnic in zadrug. Za razliko od liberalcev, ki so ustanavljali zadruge po Schulze-Delitzschevi doktrini, so se katoliški narodnjaki odločili za prevzem Raiffeisnovega sistema. Šušteršič je leta 1893 pripravil pravila za Vzajemno podporno društvo v Ljubljani. Naslednje leto je Šušteršič pripravil pravila za prvo posojilnico, popularno imenovano "rajfajznovko", in sicer v Trnovem pri Ilirski Bistrici, kraju torej, kjer je nekoč bivala njegova družina, preden se je preselila na Dolenjsko. Šušteršičeva odvetniška pisarna je postala "središče vsega gospodarskega delovanja mlade katoliške generacije". Pripravil je tudi pravila za leta 1895 ustanovljeno Ljudsko posojilnico, ki je vršila posle osrednje blagajne vseh zadrug. Istočasno sta bili pod pokroviteljstvom stranke in ob podpori Missie ustanovljeni tudi Zveza kranjskih posojilnic in Gospodarsko društvo, ki sta se leta 1899 združili v Gospodarsko zvezo v Ljubljani. Njen načelnik je postal Šušteršič.¹⁶ Leta 1903 so katoliški narodnjaki ustanovili

¹⁵ Bergant, *Kranjska*, 459–460.

¹⁶ Franc Kržan, "Dr. Ivan Šušteršič", *Pogledi* 30–31 (1991): 2–4 (dalje: Kržan, "Dr. Ivan Šušteršič"); Bergant, *Kranjska*, 454–457.

Zadružno zvezo, ki so jo poimenovali "mati jugoslovanskega zadružništva", saj se je do leta 1907 vanjo vključilo kar 433 zadrug (221 kranjskih, 57 štajerskih, 55 dalmatinskih, 11 goriških, 8 tržaških in 4 koroške).¹⁷

Gospodarski uspehi katoliških narodnjakov so bili očitni, zato so tudi kritike liberalcev na račun zadrug naraščale. Po Tavčarjevem mnenju naj bi bili Šusteršič in njegovi sodelavci kršili pravila zadružništva, kot so se uveljavila v Nemčiji. "Klerikalna" gospodarska organizacija naj bi bila kriva tudi za to, da se sedaj "mnogo bolj pijančuje, kakor se je kedaj pijančevalo v ti vojvodini". Še zlasti pa so ga motila konzumna društva, v katerih je videl nevarno konkurenco večinoma liberalno usmerjenim trgovcem. Na to temo je Tavčar leta 1900 celo napisal povest *Izgubljeni Bog*, v kateri je ironiziral vlogo kranjskih duhovnikov v konzumnih društvih. Očital jim je med drugim sleparjenje pri prodaji vina, nevestno knjigovodstvo in sumljivo domačnost v komuniciranju z zaposlenimi delavkami. Liberalni prvak je duhovnikom svetoval, naj se raje omejijo na verske dolžnosti:

Tudi mora na ljudstvo čudno uplivati, če vidi, kako roka, ki je zjutraj vzdigovala telo našega Gospoda Jezusa Kristusa, med dnevom meri blago na vatle, ali pa prodaja dekletom židane rute. V konzumi pride duhovnik v dotiko z ženskami, na kar nastanejo govorice, ki niso dobre niti za vero niti za duhovnika. Na Kranjskem je sedaj mnogo narobe sveta: tisto, kar je Kristus s tempeljna podil, pode naši duhovniki dandanes nazaj v Gospodov temelj.¹⁸

Kljub nasprotovanju liberalcev se je zadružno gibanje katoliških narodnjakov razvilo do te mere, da je Krek, ki je konec leta 1902 prevzel iz Šusteršičevih rok vodenje Gospodarske zveze,¹⁹ na predvečer prve svetovne vojne razmišljal celo o njegovi širitvi na Argentino, kjer je bil takrat velik del slovenske emigracije. Preko posrednikov je o svojih načrtih obvestil argentinskega ladjarja dalmatinskega porekla Nikolo Mihanovića, "najbogatejšega sina, ki ga je kedaj porodila jugoslovanska majka, saj so po njegovi smrti [leta 1929] ocenili njegovo bajeslovno premoženje na okrog 128 milijonov pesov argentinske vrednosti". Po daljšem prepričevanju je slednji pristal na sodelovanje, a je projekt padel v vodo, ker je izbruh prve svetovne vojne Kreku preprečil že dogovorjeni prihod v Argentino.²⁰ Katoliški narodnjaki so razvili tudi zelo živahno publicistično dejavnost. Spet je bil Šusteršič leta 1901 eden glavnih pobudnikov za

¹⁷ Aleš Ušeničnik, *Sociologija* (Ljubljana, 1910), 509.

¹⁸ Bergant, *Kranjska*, 431–451.

¹⁹ Škerbec, *Pregled*, I, 147.

²⁰ Franc Dalibor [Franc Kraševac], "Argentinski filmi, XXI. Film, Spomini na Nikolo Mihanovića", *Dubovno življenje* 6 (1938): 22–26, 49–52 in 82–85.

ustanovitev Zadružne tiskarne in postal tudi član njenega upravnega sveta.²¹ Katoliški narodnjaki na Kranjskem, ki so od leta 1905 nastopali pod imenom Slovenska ljudska stranka, so torej na prelomu stoletja spletki močno socialno mrežo, v katero so se kmalu ujeli njihovi nasprotniki iz liberalnega in socialdemokratskega tabora.

Parlamentarni voditelj južnih Slovanov

Volitve leta 1895 so bile prvi preizkus Šusteršičevega političnega vpliva na deželni ravni. Odločil se je kandidirati tam, kjer je bilo to najtežje. Njegov volilni okraj, ki je obsegal Kranj in Škofjo Loko, je bil namreč liberalna trdnjava, saj je tam na prejšnjih volitvah kandidiral (in zmagal) sam Tavčar. Tudi na teh volitvah je bil Šusteršič poražen. A glede na to, da se je za zmago – po lastni volji – bojeval na liberalnem terenu, je bil že njegov nastop sam po sebi pogumno politično dejanje. Toda glavna preizkušnja je sledila naslednje leto. Ko se je leta 1896 po nenadni Klunovi smrti pojavilo vprašanje, kdo bo pokojnega načelnika Katoliške narodne stranke nasledil v njegovem okraju, se je Šusteršič znašel sredi spopada med obema strujama. Med kraji, ki so tvorili Klunov volilni okraj, je bila tudi Šusteršičeva rojstna Ribnica, torej se je boj odvijal na njegovem "domačem terenu". Kljub temu se je strankarski vrh, v katerem so že imeli večino duhovniki krščanskosocialne usmeritve, nagibal h kandidaturi Žitnika, ki je prihajal prav iz njihovih vrst. A hkrati so se začeli ponekod oglašati tudi Šusteršičevi privrženci, zato je bil odbor Katoliške narodne stranke prisiljen evidentirati dva kandidata. O izbrancu je torej moral odločati sam knezoškof Missia. Na podlagi korespondence, ki se je ohranila v Šusteršičevi zapuščini, je imel odločilno vlogo v procesu odločanja njegov prijatelj, knezoškofov tajnik Jožef Šiška. Slednjemu je uspelo najprej prepričati strankine zaupnike iz nekdanjega Klunovega volilnega okraja, ki so bili večinoma duhovniki, naj podprejo Šusteršiča. Le redki s tem niso imeli težav, večina duhovnikov bi namreč raje podprla svojega stanovskega kolega Žitnika.²² Veliki režiser Šiška je vzpodbudil Šusteršiča, da o svoji odločitvi za kandidaturo formalno obvesti Missio. 18. avgusta 1896 mu je Šusteršič res napisal pismo, ki je imelo v bistvu značaj vdanostne izjave:

Vaša prevzvišenost! Milostni knez in škof! Iz mnogih krajev volilnega okraja pokojnega gospoda kanonika Kluna-a prejel sem častni poziv, da naj kandidujem za državni zbor. Po resnem vsestranskem preudarku sklenil sem, udati se temu

²¹ Kržan, "Dr. Ivan Šusteršič": 3–4.

²² NAL, ZJŠ, nedatiran dopis Jožefa Laznika; dopis Franca Dolinarja Šiški, 14. 8. 1896; dopis Smiljana Zupana Šiški, 23. 8. 1896.

pozivu. Za-me je sicer to žrtev v gmotnem oziru – toda to žrtev polagam na oltar svete stvari, za katero bojevati se mi je dovolil dobrotljivi Bog. Ker pa kandidujem v ime in na program katoliške resnice, ne smem in nočem ničesar storiti brez odobrenja Vaše prevzvišenosti, kot svojega od Boga postavljenega škofa. Zato se usajam svojo kandidaturo naj ponižneje naznaniti Vaši knezo-škofji milosti in prositi višje-pastirskega odobrenja in blagoslova.²³

Missia mu je odgovoril naslednji dan v enako vljudnem tonu:

Velecenjeni gospod doktor! Vaše pismo z dne 18. t.m., s katerim mi naznanjate svoj sklep, da hočete kandidirati za državnozborski mandat, izpraznjen vsled smrti kanonika Kluna, me je močno razveselilo, ker sem trdno prepričan, da se bodele tudi pri svojem prihodnjem političnem delovanju zvesto borili za zdrava katoliška načela, katera ste doslej s toliko neustrašenostjo in vztrajnostjo zastopali in le želim prav iz srca, da Vam moji višjepastirski skrbi izročeni volilci sodnih okrajev Ljubljana, Vrhnika, Litija, Zatičina, Ribnica in Lašče pri bližajoči se volitvi v prav obilni meri skačejo svoje zaupanje.²⁴

Knezoškofova podpora je odločilno nagnila tehtnico v Šusteršičevo korist in Žitnik je od kandidature odstopil. Toda vsi krščanski socialci se niso nameravali zlahka vdati. Vinko Gregorič, takratni podnačelnik Katoliške narodne stranke in eden od ključnih predstavnikov krščanskosocialne struje, se s knezoškofovimi navodili ni strinjal. Tako je septembra proti uradnemu kandidatu stranke svojega postavil tudi Krščanskosocialni slovenski volilni odbor, ki je začel agitirati za Gregoriča.²⁵ Ker so slednjega podprli tudi nekateri krščanski socialci iz Krekovega ožjega kroga, so se začela ugibanja, da je tudi "ljudski tribun" proti Šusteršičevi kandidaturi. A Krek je javno podprl Šusteršiča, ki si je s tem dokončno zagotovil svoj prvi državnozborski mandat. Na simbolični ravni pa se je s tem uveljavil tudi kot Klunov dedič. Prvenstvo mu je priznaval tudi Missiev naslednik Jeglič, ki je v naslednjih letih Šusteršiču ščutil hrbet zlasti na kranjski politični sceni.

16. oktobra 1896 je imel Šusteršič svoj prvi nastop v državnem zboru. Takorekoč od prvega dne delovanja v parlamentu so prišle do izraza njegove pogajalske sposobnosti. Njegov smisel za parlamentarno kombinatoriko je prihajal do izraza od Slovansko-krščanske narodne zveze, prve koalicije, ki jo je ustanovil v parlamentu, preko Slovenskega kluba, s katerim je leta 1909 z

²³ Nadškofijski arhiv Ljubljana, Zapuščina Ivana Šusteršiča, Šusteršičevo pismo Missii, 18. 8. 1896 (dalje: NAL, ZIS).

²⁴ NAL, ZIS, Missievo pismo Šusteršiču, 19. 8. 1896.

²⁵ NAL, ZIS, letak Krščanskosocialnega slovenskega volilnega odbora, 19. 9. 1896.

odločno obstrukcijo držal v šahu vlado Richarda barona Bienerttha, pa vse do Hrvaško-slovenskega kluba, ki se je izoblikoval pod njegovim vodstvom po volitvah leta 1911. Kdor se želi sam prepričati o sposobnostih, mora vzeti v roke zapisnike dunajskega parlamenta in avstroogrske delegacij v letih 1896–1914. V njih bo našel vrsto govorov, ki pričajo o tem, da je slovenska politika v avstrijskem državnem zboru s Šusteršičem pridobila izvrstnega govornika, spretnega taktika in avtoritativnega voditelja v eni osebi. Še zlasti nas pritegnejo govori, v katerih je Šusteršič samozavestno vrednotil poteze zunanje politike habsburške monarhije, predvsem na področju Balkana. Prav gotovo noben resen poznavalec srednjeevropske zgodovine ne more iti mimo Šusteršičevih zaslug v boju za uvedbo splošne in enake volilne pravice, ki je bila za avstrijski državni zbor sprejeta v letih 1906/07. Sploh lahko ugotovimo, da je prav Šusteršičeva odločna in uspešna politika na Dunaju pomembno vplivala na samozavest naroda v obdobju vse agresivnejših nacionalizmov, ki so takrat obkrožali slovenstvo.

Po mnenju katoliških narodnjakov bi morala biti ljubezen do lastnega naroda vedno združena s pravičnostjo do drugih narodov in z zvestobo do dinastije in cesarstva. Če bi se slovenski politiki ravnali po krščanskih načelih pravičnosti in solidarnosti, bi lahko z moralnega stališča takšno ravnanje zahtevali tudi od nemških ali italijanskih sodržavljanov. Tudi po Šusteršičevem prepričanju naj bi bil le katoliški princip zmožen povezovati številne narode v monarhiji:

Katoliška vera ne priznava nobenemu narodu pravice zatirati kak drugi narod. Vsak narod ima pravico do obstanka, ker ga je Bog vstvaril. Katoliška vera priznava enakopravnost vseh narodov. Katoliška cerkev objema vse narode z enako ljubeznijo. V njenem naročju počivajo veliki, mogočni, kulturni narodi in mali, revni in zaostali narodi – in vsi so ji enako dragi. /.../ Kako je v dobi tisočletnega narodnega spanja čuvala nad našim narodom, kakor skrbna mati čuva svoje dete! Kdo je skozi to tisočletno dobo ohranil slovensko besedo, kdo je ohranil narodu našemu zavest, da je narod? /.../ Celi svoj narodni obstanek dolgujemo tedaj Slovenci katoliški cerkvi, in nepremeljiva načela katoliške vere so naša glavna zaslomba. /.../ Nemški in italijanski katoličani pa, namreč oni, ki so katoličani v pravem pomenu besede, katoličani v srcu, duhu, mišljenju in dejanju, priznavajo ista nepremeljiva načela katoliške vere, koja so od nekdaj podlaga našemu narodnemu življenju. V smislu teh načel, ki vелеvajo jednako pravico vsakemu, priznavajo nam popolno ravnopravnost.²⁶

²⁶ Poročilo pripravljalega odbora o I. slov/enskem/ katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, ur. Ivan Janežič (Ljubljana, 1893), 267–269.

V deželah s slovenskim prebivalstvom je imel samo Šusteršič za sabo dovolj močno politično silo, da so postali na njegove državnopravne načrte pozorni tudi na Dunaju. O Šusteršičevem vplivu priča tudi pismo, ki ga je Anton Korošec 28. decembra 1908 poslal strankarskemu kolegu Franu Jankoviču:

Na Dunaju smo sedaj visoko zgoraj. Če se posreči potisniti v kot Mladočehe in če se parlamentarizira pred zopetnim sestankom državnega zbora, potem je po človeški previdnosti gotovo, da bo tudi eden Slovenec sedel v ministrstvu kot strokovni minister. Nemškonacionalni poslanci so se že sprijaznili s to mislijo, protestirajo le proti ministru-rojaku. Za Slovenca se namerava ustanoviti posebno poštno ministrstvo, ki se loči od trgovinskega, kojega vodstvo si srčno želi dr. Weisskirchner. To je seveda zaupno! Govorilo se je tako le v naših tajnih konferencah z drugimi strankami. Nemci tudi nič ne protestirajo proti dr. Šusteršiču, ako bi eventuelno prišel v pošttev. Pri cesarju pa je dr. Š[usteršič] v izredni milosti zaradi svojega lojalnega zadržanja v bosanski aneksijski zadevi. Cesar je rekel ad parre narrandum javno k ministrom: Dr. Š[usteršič] ist doch ein guter Österreicher!²⁷

Šusteršičeva politična moč se je opazno povečala, ko je na decembrskih volitvah leta 1908 Slovenska ljudska stranka osvojila v kranjskem deželnem zboru absolutno večino. Spet se je pokazal kot odličen taktik, saj mu je po vstopu v deželni zbor leta 1901 s premišljeno kombinacijo trde obstrukcije, zakulisnih pogajanj z vlado in sklicevanja na obrambo slovenskih narodnih zahtev uspelo zlomiti nemško-slovensko liberalno koalicio, za katero se je dolgo zdelo, da je zaradi zaščitniške vloge deželnega predsednika Viktorja barona Heina nepremagljiva. Prevlada Slovenske ljudske stranke, ki naj bi bila posledica tega, da sta Šusteršič in Krek "s svojo inteligenco in energijo izvajala na svoje poslanske kolege naravno hipnotični učinek in vzdrževala najostrejšo disciplino", je vzbujala pozornost tudi izven Kranjske.²⁸

Konec julija 1909 je Šusteršič poslal prestolonasledniku Francu Ferdinandu obširen memorandum, v katerem mu je razložil svojo vizijo trialistične preureditve monarhije. V zahvalnem pismu prestolonaslednikove vojaške pisarne piše, da je Franc Ferdinand omenjeni memorandum "z velikim zanimanjem vzel na znanje".²⁹ V spomenici je Šusteršič prestolonasledniku dokazoval, da se "dinastični interes ... krije z narodnim interesom Jugoslovanov z absolutno

²⁷ Pokrajinski arhiv Maribor, Zapuščina Fran Jankoviča, Koroščevo pismo Jankoviču, 28. 12. 1908.

²⁸ Kurt von Bennigsen, "Vom Krainer Landtag", Österreichische Rundschau 22 (1910): 219–223.

²⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Militärkanzlei Franz Ferdinand, Nr. E/24/1909, Šusteršičevo spremno besedilo k memorandumu z dne 25. 7. 1909 in zahvalno pismo prestolonaslednikove vojne pisarne z dne 30. 7. 1909. Zahvaljujem se dr. Walterju Lukanu, ki mi je posredoval ta pomembna dokumenta.

Razglednica ob ustanovitvi Vseslovenske ljudske stranke (Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana)

popolnostjo", ker leži prihodnost dinastije ravno tam, kjer je bodočnost južnoslovanskih narodov – na Jadranu in Balkanu. Da bi si lahko monarhija tam ustvarila prevlado, bi po Šusteršičevem mnenju morala najprej izpolniti trialiistični program:

Habsburška jugoslovanska država bi bila sigurna podlaga prihodnje balkanske in jadranske politike monarhije. /.../ Velika habsburška jugoslovanska država bi male vlekla k sebi, medtem ko je sedanje razmerje obratno, ker pogosto male sosedne jugoslovanske države učinkujejo narodno-privlačno na jugoslovansko prebivalstvo monarhije.³⁰

17. oktobra 1909 so se kranjski katoliški narodnjaki na združitvenem shodu v Ljubljani združili s koroško slovensko stranko, goriško in istrsko Slovensko ljudsko stranko ter štajersko Slovensko kmečko zvezo. Za načelnika Vseslovenske ljudske stranke je bil imenovan Šusteršič, koroški prvak Janko Brejc pa je postal njen podnačelnik. V okviru združene stranke je bil formiran centralni izvršilni odbor. Iz enega od Šusteršičevih pisem Brejcu izhaja, da so bila mesta

³⁰ Ivan Šusteršič [Šusteršič], *Moj odgovor* (Ljubljana, 1922), 63–64.

v odboru razdeljena po naslednjem ključu: Kranjska je imela 4 predstavnike, Štajerska in Goriška vsaka 3, Koroška 2 ter Trst 1.³¹ Sledil je Šusteršičev prodor na jug, kjer je navezal tesne stike s hrvaškimi pravaši.³² 29. novembra 1910 so dalmatinski pravaši kot posebna poslanska skupina pristopili k Slovenskemu klubu. Podobno kot pravaši je tudi Šusteršič vse sile zastavil za to, da bi pridobil naklonjenost prestolonaslednika in njegovega kroga. V двореc Belvedere sicer ni dobil vabila, a je svojo politiko vseskozi usmerjal v velikoavstrijske vode. "Prvi hrvaško-slovenski sabor" 20. oktobra 1912 v Ljubljani, ko je pod njegovo taktirko prišlo do zveze med Vseslovensko ljudsko stranko in Vsepravaško organizacijo, je pozdravil v memorandumu cesarju Francu Jožefu kot pomemben akt lojalnosti državi tudi prestolonaslednik Franc Ferdinand.³³ To je bil nedvomno vrhunec Šusteršičeve politične kariere. A že naslednje leto je sledila pot navzdol.

Razhajanja v Vseslovenski ljudski stranki

Po zapletih v zvezi z razveljavitvijo mandatov liberalnih poslancev v kranjskem deželnem zboru leta 1911 je Šusteršičevo stranko najprej zamajal odstop deželnega glavarja Frana pl. Šukljeta. Zdi se, da je bila zahteva po razveljavitvi vsaj dveh mandatov posledica Krekove maščevalnosti. Dva izmed liberalnih poslancev sta se namreč v volilnem boju zelo izpostavila s svojimi napadi na Kreka, zato je slednji predlagal izvršilnemu odboru Slovenske ljudske stranke razveljavitev njunih mandatov. Šusteršič je moral poiskati ustrezno utemeljitev, ki je bila sicer pravno korektna, vendar v nasprotju z dotedaj veljavnimi dogovori z liberalci. Šuklje, ki očitno ni mogel z lahkim srcem razveljaviti mandatov svojih nekdanjih političnih somišljenikov, je od Šusteršiča zahteval, da se o tem izreče tudi klub deželnozborskih poslancev. Ker ni dobil podpore, je Šuklje zagrozil, da bo odstopil. Šusteršič je menil, da ne misli resno. Krek pa je menda ob tem pribil: "Šuklje je star liberelec, pa naj odstopi!"³⁴ Ko se je 29. decembra 1911 sestal deželni zbor, je Šuklje pokazal Kreku pismo deželnemu predsedniku Theodorju baronu Schwarzu, v katerem je napovedal svoj odstop z mesta deželnozborskega poslanca. Naslednji dan je deželni glavar grožnjo uresničil. Šusteršič je imel dovolj časa, da bi Šukljeta le prepričal, naj si premisli, vendar

³¹ Narodna in univerzitetna knjižnica, Zapuščina Frana Erjavca, Šusteršičevo pismo Brejcu, 24. 2. 1914 (dalje: NUK, ZFE).

³² Prim. Andrej Rahten, "Šusteršičevi pravaši – geneza trijalističkog savezništva slovenskih katoličkih narodnjaka i dalmatinskih pravaša, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 52 (2010): 323–345.

³³ Rudolf Kiszling, *Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este. Leben, Pläne und Wirken am Schicksalsweg der Donaumonarchie* (Graz–Köln, 1953), 234.

³⁴ Škerbec, *Pregled*, I, 121–122.

tega ni storil. Očitno ni dobro ocenil vseh posledic odstopa uglednega strankarskega kolega. Ali pa je morda v njegovem odstopu res videl novo priložnost zase? Kasneje se je izkazalo, da se je pomena Šukljetovega odstopa zavedala Šusteršičeva soproga Bogomila. Ko ji je Šuklje kmalu po odstopu prišel voščit novo leto, ga je pričakala s solzami v očeh: "Zakaj ste nam to storili, gospod deželni glavar?"³⁵ Šusteršiča ob tem obisku ni bilo doma; na hitro je odpotoval na Dunaj. Bogomiline solze so dale slutiti, da si od močeve poti v prestolnico ne obeta nič dobrega.

Po odstopu Šukljeta z mesta deželnega glavarja se je Šusteršič znašel pred veliko dilemo: ali naj k svojim številnim funkcijam doda še eno, ki bi dokončno potrdila njegov naziv "nekronanega vojvode kranjskega"? Pri tem ga je oviral statut stranke, po katerem sta bili poslanska in glavarjska funkcija nezdružljivi. Krek, ki ga je bolj skrbela Šusteršičeva dejanska moč kot pa statutarne določbe, je želel na tem mestu videti koga drugega. Ambicije je kazal nekdanji "vodja" stranke Povše, a vsem se je ta kandidatura zdela bolj izhod v sili. Zaradi velikih izkušenj na gospodarskem področju se je zdel najprimernejši kandidat Šusteršičev "finančni minister" Lampe in slednjega naj bi podpiral tudi Krek. Toda vodstvo Slovenske ljudske stranke, ki se je sestalo 4. januarja 1912, o kandidaturah sploh ni razpravljalo. Za večino je bilo zato veliko presenečenje, ko so čez štiri dni v *Slovencu* prebrali, da je novi deželni glavar – Šusteršič. O tem, zakaj se je Šusteršič z Dunaja vrnil z novo funkcijo v žepu, obstaja lepo število zanimivih in obenem kontradiktornih pričevanj.³⁶ Problem je v tem, da večina njihovih avtorjev prihaja iz vrst Šusteršičevih takratnih ali kasnejših političnih nasprotnikov. Gotovo pa je, da Lampe za vlado ni bil sprejemljiv, saj je imel kot urednik *Slovenca* na vesti dve obsodbi, ki sta bili spremenjeni iz zaporne kazni v denarno zaradi posredovanja cesarja. Ministrstvo si ga zato ni drznilo predložiti cesarju v imenovanje za deželnega glavarja. Ker nad Povšetom očitno nihče ni bil najbolj navdušen, je na koncu Šusteršič sprejel odločitev, da bo funkcijo prevzel kar sam, posle pa bo kot doslej prepuščal izkušnemu Lampetu. Kreku ta rešitev ni bila všeč, kar je tudi povedal na seji vodstva Slovenske ljudske stranke 10. januarja 1912. Novemu deželnemu glavarju je menda zabrusil: "Jaz te bom pa vrgel!" Teh besed vsi prisotni niso slišali enako, ker so bile domnevno izrečene bolj potihlo. Sploh pa se je Krek hitro pomiril, še zlasti, ker se je vodstvo stranke strinjalo, "da bi bil izstop dr. Šusteršiča iz državne zbornice naravnost škodljiv". Tako je lahko ob mestu deželnega glavarja imel še naprej tudi vodilno besedo v Hrvaško-slovenskem klubu na Dunaju.

Šusteršič se ni nameraval odpovedati svoji politiki "lojalne opozicije", ker je

³⁵ Fran Šuklje, *Iz mojib spominov*, I-II, ur. Vasilij Melik (Ljubljana, 1988 in 1995), tu II, 224–225.

³⁶ Prim. Erjavec, *Zgodovina*, 245–248; Škerbec, *Pregled*, I, 123–128; Grdina, "Nekronani vojvoda kranjski": 387.

menil, da bo s sklepanjem majhnih kompromisov z ministrskim predsednikom Karlom grofom Stürgkhom dosegel več kot pa z ostrim opozicijskim bojem. Toda zapletli med balkanskimi vojnami in odpor proti banu Slavku Cuvaju, ki so povzročili radikalizacijo stališč južnoslovanskih poslancev na Dunaju, so Šusteršiča postavili v ostro nasprotje s Krekom in njegovimi privrženci. Kljub uspešnemu zaključku parlamentarnega boja proti Cuvaju pa je bila enotnost znotraj Vseslovenske ljudske stranke že močno skrhana in Šusteršič se je moral umakniti z mesta načelnika Hrvaško-slovenskega kluba. Sicer je računal, da se bo kmalu vrnil v velikem stilu na čelo južnoslovanske delegacije. Toda njegov klub, s katerim je izbojeval številne parlamentarne bitke, je postajal vedno bolj Krekov. Slednji se je odločil, da bo za načelnika ustoličil Korošca.

Širša javnost seveda o kakršnihkoli nesoglasjih v vodstvu Vseslovenske ljudske stranke ni vedela nič. Tako bi verjetno tudi ostalo, če ne bi naslednje leto izbruhnila afera, ki je do temeljev zamajala ugled najmočnejše slovenske stranke. Njen glavni akter je bil sicer Krek, a pranje umazanega perila, ki je sledilo, je zajelo celoten strankarski vrh. Kot je to pri večini afer, je tudi ta imela svojo fatalno žensko. Njeno ime je bilo Kamila Theimer.³⁷ V dunajskih vladnih krogih je bila relativno dobro znana, saj je opozorila nase z vodenjem Državne kmetijske ženske zveze in s publicistično dejavnostjo. To je bil tudi (glavni, a verjetno ne edini) razlog, da se je dobro vzgojena in inteligentna dama zdela zanimiva tudi Kreku, ki je resno razmišljal o uvedbi različnih oblik izobraževanja za kranjske gospodinje. Theimerjeva je ponudila svojo pomoč, da bi se z vladnimi sredstvi ustanovilo "semenišče za izobrazbo kmetijskih gospodinj-skih učiteljic za jugoslovanske dežele avstrijske in za Bosno". Začela so se njena posvetovanja s kranjskimi veljaki, ki pa so se iz začetnega obojestranskega navdušenja kmalu sprevrgla v neusmiljeno obračunavanje. Krek je kasneje zanikal kakršnekoli intimne odnose z dunajsko strokovnjakinjo, a očitno se je njun odnos na neki točki znašel na meji med kolegialnim sodelovanjem in čustveno naklonjenostjo. Ko je Krek spoznal, da je morda le šel predaleč, ali, kot je sam kasneje trdil, da ga je dama napačno razumela, se je želel umakniti. A bilo je prepozno. Theimerjeva je celotno zadevo predstavila uredništvu *Slovenskega naroda*, ki je v njenih pričevanjih takoj zaslutilo edinstveno priložnost za obračun z osovraženim "klerikalnim" režimom na Kranjskem. Liberalno časopisje je začelo objavljati gradivo, s katerim ga je oskrbovala Theimerjeva. Tako je najprej prišla na dan zgodba okoli Šusteršičevega imenovanja za deželnega glavarja, ki jo je Theimerjeva še začinila s trditvijo, da jo je Krek nagovarjal, naj se poroči s Povšetom. Poleg Šusteršiča se je znašla sredi namigovanj tudi njegova soproga, ki so ji očitati veliko ambicioznost. Od tu do trditve, da je Šusteršič želel upo-

³⁷ Podrobno o aferi Damir Globočnik, *Afera Theimer* (Radovljica, 2001) (dalje: Globočnik, *Afera*).

rabiti funkcijo deželnega glavarja kot sredstvo za doseg svojega glavnega cilja – ministrskega portfelja – seveda ni bila potrebna velika novinarska domišljija.

Toda kmalu se je ost liberalnega časopisja obrnila proti Kreku samemu. Theimerjeva v svoji užaljenosti ni več izbirala besed in je naposled Kreka obdolžila, da se je navkljub duhovniškemu stanu zanjo zanimal tudi iz povsem moških nagibov. Navedla je celo datum, ko se mu je po njegovem domnevno dolgem prigovarjanju "udala". Krek je vse to zanikal in se umaknil v gore. Trdil je, da je bil omenjenega dne do pozno v noč v parlamentu, njegovo zgodbo pa ni potrdil nihče drug kot novi šef južnoslovanskih poslancev Korošec. A slednji ni bil edini, ki ga je branil. Tudi Šusteršič je Kreka brezrezervno podprl. Medijski aparat Slovenske ljudske stranke je prešel v silovit protinapad in Theimerjevo označil za noro in histerično žensko. Sledile so tudi tožbe na sodiščih. Ko je Krek zapadel v največjo depresijo in se je dobessedno skril pred javnostjo, je Šusteršič osebno aranžiral tudi zasedanje deželnega zbora, na katerem je Krek dobil priložnost, da se javno rehabilitira. Theimerjeva je ob takšnem napadu težko izšla kot zmagovalka. Kljub temu da je poskušala preko zvez s svojo zgodbo seznaniti tudi prestolonaslednikov krog, je na koncu ostala osamljena in povsem diskreditirana. Šusteršič je kasneje obžaloval svoj brezobziren nastop proti Theimerjevi.³⁸ Ali je v času afere vedel, da je popularni Krek svoje veselje do življenja delil tudi z drugimi ženskami (imel je dve hčeri z voditeljico ženskih kmetijskih tečajev Elizabeto Premrou in sina s tobačno delavko Josipino Eržen), ni jasno. Jeglič je precej omahoval, kako ravnati. Na koncu se je ravnal po Šusteršičevih nasvetih in ni uvedel proti Kreku nobenih sankcij. Krek je imel srečo, da ga je brezpogojno podprl vplivni ravnatelj Marijanišča Andrej Kalan. Očitke na račun Kreka je komentiral z besedami: "Zaradi tega ni Krek nič manjši."³⁹ Očitno bi bilo Kalanu neprijetno, če bi se moral Krek umakniti iz političnega življenja, saj bi se s tem Šusteršičeva moč še dodatno okrepila.

4. marca 1914 je bil za načelnika Hrvaško-slovenskega kluba imenovan Korošec, za podnačelnika pa Krek in istrski pravaš Vjekoslav Spinčić. "Torej trije duhovniki v načelstvu," je ugotavljal nezadovoljni knezoškof Jeglič, "ki navedno ne mašujejo, o katerih se trdi, da brevirje ne opravljajo in dr. Korošec na Štajerskem ni na posebno dobrem glasu."⁴⁰ Dolga doba prevlade "nekronanega vojvode kranjskega" v slovenski parlamentarni politiki je bila končana. Pokazalo se je, da je Šusteršič precenil svoje lastne sposobnosti in podcenil opozicijo v stranki, ki jo je vodil. Naenkrat se je znašel obkrožen z nasprotniki, ki so mu še včeraj prisegali brezpogojno zvestobo. Vselitev v deželni dvorec je bil očitno

³⁸ Škerbec, *Pregled*, II, 69.

³⁹ Globočnik, *Afera*, 194.

⁴⁰ Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Anton Bonaventura Jeglič, *Dnevnik*, kopija, 11. 3. 1914 (dalje: ZRC SAZU, Jegličev dnevnik).

korak preveč v do takrat bleščeči politični karieri. Velika moč, ki jo je pridobil s to funkcijo in je bila neprimerljiva z močjo kateregakoli slovenskega politika, se je v končni fazi izkazala za prekletstvo, ki se ga ni mogel več znebiti.

Atentat na Franca Ferdinanda v Sarajevu 28. junija 1914 je zagrnul slovenske in hrvaške zagovornike trializma v črno. Umrl je namreč Habsburžan, ki je resno razmišljal o državnopravni reformi monarhije in rešitvi jugoslovanskega vprašanja. Na prestolu pa je še naprej ostal ostareli Franc Jožef, ki je trmasto vztrajal pri preživelem dualističnem sistemu. Prvakom Vseslovenske ljudske stranke in hrvaškim pravašem se je zrušil svet. Šusteršič je že 1. julija 1914 sklical sejo deželnega odbora in ostro obsodil velikosrbsko propagando. Odbor je njegovo stališče podprl, a Lampe je opazil, da je zastopnik liberalcev Triller samo "molče poslušal in takoj odšel po končani edini točki dnevnega reda".⁴¹ Sledilo je 5. julija veliko žalno zborovanje v Hotelu Union. Šusteršič ni izbiral besed, ko je šlo za grožnje "hudodelcem, ki so zakrivali sarajevsko katastrofo". Zagotovil je, da bodo slovenski polki takrat, ko jih bo cesar pozval v boj proti "takozvanim 'bratom Srbom'", izpolnili svojo dolžnost. Napovedal je, da bo v primeru vojne "težka pest slovenskega vojaka, slovenskega fanta, razdrobila črepinjo tistega Srba, v katerem živi požrešna megalomanija, ki ni zadovoljna s tem, kar mu je Bog dal, ampak bi rad ugrabil in hoče požreti vse, kakor požrešni otroci, ki nikdar ne vedo, kdaj imajo zadosti".⁴² Kasneje so Šusteršiču očitali, da je po atentatu s svojo patriotično vnemo šel predaleč. A pri tem početju gotovo ni bil osamljen. Celo Krekov pribočnik Evgen Jarc se je v začetku julija v Kranju zavzel za organizirajo zborovanja, podobnega ljubljanskemu. Iz pisma kranjskemu dekanu Antonu Koblarju je razvidno, da si je močno prizadeval, da bi imel shod čimbolj množično udeležbo, ki bi dokazovala patriotično čustvovanje slovenskega ljudstva.⁴³

Po izbruhu vojne je Šusteršiču ponovno uspelo konsolidirati Vseslovensko ljudsko stranko.⁴⁴ A strankarski aparat sedaj ni mogel vplivati na ukrepe, ki jih je izvajal armadni vrh po uvedbi "vojnega absolutizma". Dežele s slovenskim prebivalstvom je zajel val aretacij, s katerimi so vojaške oblasti namerala- vate zatreti domnevno "srbofilsko" in "panslavistično" mišljenje pri Slovencih. Kljub pregonom pa prvaki Vseslovenske ljudske stranke niso izgubili upanja, da bodo vojaški krogi vendarle doumeli pomen rešitve jugoslovanskega vprašanja. Že pred atentatom na Franca Ferdinanda je Krek začel iskati podporo

⁴¹ *Dnevniški zapiski Evgena Lampeta*, ur. Matjaž Ambrožič (Ljubljana, 2007), 38 (dalje: Ambrožič, *Dnevniški zapiski*).

⁴² Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 315.

⁴³ Nadškofijski arhiv Ljubljana, Zapuščina Antona Koblarja, Jarčevo pismo Koblarju, 2. 7. 1914.

⁴⁴ O slovenski politiki med prvo svetovno vojno podrobno Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918* (Ljubljana, 1971) (dalje: Pleterski, *Prva odločitev*).

za svoje državnopravne reformne načrte v vojaških krogih. Med zasedanjem delegacij v Budimpešti pomladi 1914 je navezal stike z generalom Arthurjem Arz-Straußenburgom, zelo vplivnim častnikom v avstro-ogrskem armadnem vrhovnem poveljstvu in ga želel pridobiti za ugodno rešitev jugoslovanskega vprašanja.⁴⁵ Takšni upi niso bili popolnoma brez osnove, saj je armadni vrh julija 1915 sprožil "akcijo Kranjska in Primorje", s katero je poskušal motivirati Slovence za obrambo pred morebitno italijansko invazijo.⁴⁶ Prav ozemlje, ki so ga avstroogrski armadni krogi želeli reorganizirati v okviru omenjene akcije, je bilo glavni predmet *Londonskega pakta* med antanto in Italijo, na podlagi katerega je slednja 26. aprila 1915 vstopila v vojno. Zdi se, da se je poleti 1915 Krek ponovno lotil kovanja ambicioznih državnopravnih načrtov, pri čemer je spet upal na podporo armade. Lampetu je 10. avgusta razlagal, da lahko samo vojska izvede združitev Slovencev in Hrvatov. Trdil je, da je že vse pripravljeno za Stürgkhov odhod, na njegovo mesto pa naj bi stopil "vojak iz okolice Franca Ferdinanda". V takih razmerah naj bi bila Šusteršičeva prisotnost moteča, saj naj bi moral priti v deželni dvorec vojaški komisar. Krek se je pohvalil, da ima zveze z omenjenimi vojaškimi krogi. Lampe ni delil navdušenja strankarskega kolega. Spraševal se je, če to pomeni, da bo Kranjska del "vojaške granice pod komando orožnikov in feldvebljev". Če bi Kranjska izgubila avtonomijo, bi po Lampetovem mnenju izgubili z enim mahom vse, kar je bilo priborjenega v zadnjih dvajsetih letih. Krek je menil, da je glavna združitev s Hrvati. Lampe je odvrnil, da je to "fantazija", dokler je Tisza ogrski ministrski predsednik. A za "dobro informiranega" Kreka tudi to očitno ni bil problem: "Tisza je mrtev mož, v kratkem pade." Lampe je bil še vedno zadržan: "Kaj pa bo po tej teoriji z obmejnimi Slovenci? Ali bodo prišli štajerski in koroški Slovenci tudi v to novo hrvaško državo?" Krek je na to odgovoril z besedami: "Žrtve bodo pač morale biti!" Lampe je svoje sodelovanje pri takšnih kombinacijah zavrnil.⁴⁷

Ne Lampe ne Šusteršič nista delila Krekovega navdušenja nad armadnimi krogi. Razloge gre iskati tudi v tem, da je imel deželni odbor vse od začetke vojne nenehne spore z vojaškimi oblastmi glede oskrbe s hrano. Še zlasti se je kazala njihova samovolja pri dobavi živine, pri tem pa so uživali podporo deželnega predsednika Schwarza. Šusteršič je vlagal pritožbe pri dunajski vladi in naposled pomladi 1916 uspel spremeniti sistem, ki je deloval po vojaškem diktatu. Po Lampetovem mnenju naj bi bil to tudi razlog za predčasni Schwarzev odhod v pokoj. Nasledil ga je Heinrich grof Attems, ki je takoj po prihodu na Kranjsko maja 1916 sklical konferenco o dobavi živine za vojaštvo in napo-

⁴⁵ Ivan Dolenc, "Razvoj jugoslovanske misli pri Kreku", Čas 20 (1925–1926): 137–179, tu 169.

⁴⁶ Več o tem Lukan, *Zur Biographie*, I, 194–203.

⁴⁷ Grdina, "Nekronani vojvoda kranjski": 379–380.

vedal bolj konstruktivno sodelovanje z deželnim odborom.⁴⁸

Šusteršič je torej vso pozornost usmerjal h ključnemu problemu dežele, ki jo je upravljal – pomanjkanju hrane. Da bi preprečil lakoto, se je odločil za nakup švicarskih krav montafonk, ki so jih naselili na Gorenjskem. A švicarski projekt se je izjalovil, saj sicer kakovostnim kravam nista ustrezala ne gorenjsko podnebje ne hrana, nato pa sta jih večino pokosili še slinavka in parkljevka.⁴⁹ Pomladi 1915 je Šusteršič odpotoval celo v Bukarešto, da bi tam nakupil živil za Kranjsko. Romunski poljedelski minister Constantinescu je bil njegov stari znanec, saj je prav tako preživel počitnice v Toblachu. V Bukarešti je bil deželni glavar tudi gost avstroogrškega poslanika Ottokarja grofa Czernin-Chudenitza. Slednji mu je priskrbel vagon bencina za kmetijske stroje. Med obedom je Šusteršič izrazil prepričanje, da bo Romunija stopila v vojno proti Avstro-Ogrski. Czernin pa se je ob tem "le nasmejal, češ da on razmere pozna in da to ni mogoče". Romunija je potem res vstopila v vojno na strani antante, Czernin, ki se je očitno pri svojih predvidevanjih uštel, pa je postal – zunanji minister. Medtem ko je Šusteršič iskal hrano od Švice do Romunije, da bi Kranjsko obvaroval pred lakoto, se je Krek ukvarjal z "visoko politiko" in potoval po hrvaških deželah. Ko se je deželni glavar sčasoma zavedel, da je izgubil pobudo pri povezovanju s hrvaškimi politiki, je bilo že prepozno. "Jugoslavija", ki sta jo gradila Krek in Korošec, je bila drugačna od tiste, ki si jo je želel sam pred vojno. Razkol med skupino, ki je slepo sledila bujni domišljiji "ljudskega tribuna" Kreka in krogom deželnega glavarja, je postal neizbežen. Šusteršič je v začetku julija 1916 Kreka in Jarca izključil iz stranke.⁵⁰ Kreku je uspelo na svojo stran pridobiti večino slovenskih in hrvaških državnozbornih poslancev s Korošcem na čelu, Šusteršiču pa je ostal zvest velik del kranjskih duhovnikov, med katerimi je najbolj izstopal Lampe. Knezoškof Jeglič in njegov tajnik Aleš Ušeničnik sta se znašla v težkem položaju, ko sta morala začeti razmišljati, komu naj namenita podporo.

Prvo veliko soočenje med Šusteršičem in Krekom se je zgodilo 21. novembra 1916, torej na sam dan smrti cesarja Franca Jožefa. Tega dne je na seji izvršilnega odbora Slovenske ljudske stranke namreč "organizirana fronda" (tako je Krekove privržence poimenoval Lampe) prvič odkrito nastopila (obstajala je namreč že prej, vendar je delovala konspirativno) z izrecno zahtevo, naj Šusteršič odstopi kot načelnik stranke.⁵¹ Eden glavnih akterjev te seje dekan Ivan Lavrenčič je kasneje takole opisal njeno predzgodovino:

⁴⁸ Ambrožič, *Dnevniški zapiski*, 106.

⁴⁹ Fran Saleški Finžgar, *Leta mojega popotovanja* (Celje, 1957), 254–255.

⁵⁰ Ambrožič, *Dnevniški zapiski*, 121–122 in 137.

⁵¹ Predzgodovina, potek in posledice seje so rekonstruirani na podlagi naslednjih virov: Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Zapuščina Frana Erjavca, Lavrenčičev dopis Erjavcu, 1. 8. 1928; NAL, ZJŠ, Zapisnik seje izvršilnega odbora Slovenske ljudske stranke, 21. 11. 1916.

Triumvirat Šusteršič–Krek–Lampe je SLS visoko dvignil. Zavedal se je svojih velikih političnih talentov, zavedal se bogate svoje setve in še bolj bogate svoje žetve. Dr. Krek mi je nekoč rekel: "Kako radi bi nas politični nasprotniki razdružili, pa nas ne bodo: mi trije smo zvezani kot jeklena veriga in tako ostanemo; ni ga, ki bi nas ločil." Sodil sem tedaj, da vlada med njimi iskreno prijateljstvo, naravno po oni izjavi. Pač sta si bila prijatelja z dr. Lampetom do svetovne vojske, ne pa tako z dr. Šusteršičem. Pri deželnozborskih klubovih sejah se je semintja opazilo, da sta si dr. Šusteršič in dr. Krek malce gorka, najbolj pa v klubovi seji, če se ne motim meseca januarja l. 1911, kjer sta se sprla do skrajnosti, da je deželni glavar pl. Šuklje s povzdignjenim glasom zaklical: "Gospoda, to pa niso mačje solze!" Treba je bilo precej časa in truda, da sta se spravila. Vendar je pa dr. Krek vsikdar hvalil in zelo vpošteval dr. Šusteršičeve izredno velike politične in diplomatične zmožnosti osobito l. 1912. ob njegovem imenovanju deželnim glavarjem. Šlo se je zato, naj li dr. Šusteršič kot deželni glavar še obdrži državnozborski mandat, ker se je prej večkrat povdarjalo, da je isti z deželnim glavarstvom nezdružljiv. Sklical se je izvrševalni odbor stranke, ki naj o tem odloči. Sestali smo se v posvetovalnici KTD [Katoliškega tiskovnega društva]. Poročal je dr. Krek in predlagal, da se napravi v tem slučaju izjema, ker je dr. Šusteršič na Dunaju nujno potreben. Soglasno smo predlog sprejeli. Do svetovne vojske je šlo v deželnem zboru precej gladko, ne spominjam se med njima posebnega nasprotstva. ... Že začetkom svetovne vojske pa se je vedno bolj jasnilo, da gredo njih pota narazen. Zaupanje med njima je rapidno padalo in nasprotstvo ne več prikrivalo. Za dr. Krekom je šla mlada struja, ki je zoper deželnega glavarja in načelnika stranke sestavila in predložila obsežno 'Spomenico' s približno 150 podpisi mladih inteligentov. Očitati so mu med drugim, da ne vpoštevaj mlajših izobražencev, da je kot načelnik stranke samooblasten, da ne skliče seje vodstva stranke, ne one izvrševalnega odbora itd. Nekaterim se je zdel tudi preveč avstrijski in ne dovolj odkrit napram stranki. Opravičeval se je s težko odgovornostjo deželnega glavarja in nevarnostjo sestankov, ki bi bili izzvali z ozirom našemu narodu sovražne vladajoče avstrijske mogotce hude posledice za Slovence. Zato se mu je zdelo previdnejše, da je v onih kočljivih dnovih vodil stranko s strankinim svetom petnajsterih članov obeh struj. Končno se ni branil, ko je nevolja v stranki dosegala vrhunec, da je sklical sejo izvrševalnega odbora, v katerem je bilo oni čas 70 članov.

Šusteršič, ki se je zavedal, da ga želi Krek politično likvidirati, je sejo izvršilnega odbora poskušal izkoristiti za okrepitev svojega položaja v stranki. Lavrenčič je kot nekakšen posrednik med sprotima strujama postavil na dnevni red sedem predlogov, katerih namen naj bi bil konsolidacija stranke, njen načelnik pa bi dobil široka pooblastila. Tako bi se izvršilni odbor skliceval "le v važnih slučajih", poleg tega bi se izvolil še 14-članski ožji svet, ki bi ga načelnik skliceval vsak mesec. Načelnik bi sam določal termin, kdaj bo na razpolago poslancem in čla-

nom izvršilnega odbora. Med predloge sta bili uvrščeni tudi določili, da morajo poslanci "postopati le sporazumno s stranko" in "edinstveno". V primeru nespoštovanja teh načel bi moral poslanec na zahtevo izvršilnega odbora mandat odložiti. Zadnja dva Lavrenčičeva predloga sta bila Šusteršiču gotovo najbolj všeč: "Stranko reprezentira le načelnik. Disciplina spada med glavne temelje stranke." V tem duhu je izzvenel tudi Lavrenčičev uvodni nagovor:

Velečastiti gospodje! Današnja seja izvrševalnega odbora je eminentne važnosti. Iz dna srca želimo prav vsi, da se vrši razprava v znamenju spravljivosti in izvrši v znamenju sprave. Tekom svetovne vojske so se pojavila v stranki nesporazumenja, ki so se v zadnjih dveh mesecih zelo poostrila. V mirnem času so taki pojavi semintja morda zdravi, toda v sedanjem tako težkem in velikem času, vsaj po mojem mnenju, za narod in stranko osodopolni in pogubni. Nismo slepi, da vidimo, slišimo in čitamo, kako infernalno hudobno nastopajo naši narodni sovražniki proti nam, kako nas najdrznejše sumničijo, obrekujejo, da bi pospešili našo narodno smrt. In že si šepetajo, da prav naš razdor v stranki bi zamogel uresničiti njihove črne namene. Če kdaj je gotovo danes nujno umestno, da s krepkim glasom svarimo: Videant consules! Ako ne preneha razdor in se, kar Bog ne daj, še nadalje podžiga in neti, bomo porušili vse, kar smo v dolgih letih z velikim trdom zgradili. Zaigrali bomo deželni zbor in odbor, zaigrali deželni šolski svet in vse naše korporacije in tako lepe organizacije ter strmoglavili v prepad srečo in bodočnost našega naroda v preveliko žalost zlasti onih izmed nas, ki so leta in leta delovali, trpeli in žrtvovali, kar so imeli, za narod in stranko. Dvanajsta je ura, da zmaga pamet in ljubezen do domovine, naroda in stranke nad človeško strastjo in samoljubjem. Če se je zgodila komu krivica, mora se mu pošteno popraviti, vsaj krivico poravnati ni nič poniževalnega, ampak delo vitežko – delo, katero nam zapoveduje krščanska morala, zapoveduje vest. Zavedajmo se velikega časa, v katerem živimo, časa tako odločilnega za našo bodočnost. Premagajmo samoljubje, na stran z osebnimi interesi! Podajmo si prijateljsko roke in združimo se v nepremagljivo, jekleno falango v blagor naroda, v srečo domovine, v čast SLS!

Krekov nastop na seji ni bil tako pomirjujoč. Med drugim je dejal:

Načelnik naj bo izključno le izvrševatelj strankinih sklepov. /.../ Osnovna zmota je, da stranka ustvarja v eni osebi neko oblast, to pa je za danes in za vedno nemogoče. – Žive sile v ljudstvu se ne dajo odbiti. Moje pojmovanje je: Posamezno ojstrino vzamem na se, nikoli pa zaradi stvari same ne morem privoliti, da bi bila kritika izključena; če pa je nasprotno, potem je pa razdor gotov. Nimam mandata govoriti v imenu kake struje, ki ima vsak dan več pristašev, od katerih nihče ne odpade. Načelnik stranke, si mislim, ne da po svoji inteligenci vlada, ampak sklicuje seje in jim predseduje, po svoji moči 'poštima' in dovoljuje prosto besedo.

Vse, kar se tiče razdora, gre torej le glede načelnika.

Krek je nato predlagal, naj se naredi "križ čez vse", vendar samo pod pogojem, da "dr. Šusteršič odloži načelstvo, potem bo red v stranki; danes se pa za načelnika izvoli do prihodnjega shoda zaupnikov prelat Kalan". Krek je svoj govor zaključil z besedami: "Ako se to zgodi, potem je zjedinenje lahko." V Šusteršičev bran se je prvi postavil Lampe:

V dr. Krekovih besedah je cela vrsta nelogičnosti. Če zavladajo njegova načela, potem je konec stranke, ker zavlada anarhija. /.../ Dr. Šusteršič ima načelstvo od shoda zaupnikov; mi ne moremo zahtevati, da odstopi, ker ga je postavila živa ljudska stranka. /.../ Vsaka politična stranka, ki hoče veljati na zunaj, ima za načelnika močnega moža, ki ima velike politične funkcije.

Krek se z Lampetovo razlago ni strinjal: "Priznavam formalne sklepe I[zvršilnega] O[dbora]. Ampak razdrti bomo, če se to sprejme, in napačno je, da se da načelniku stranke tako velika moč. Medsebojnega zaupanja ni." Jarc je bil s tem v zvezi še bolj odkrit: "Ne trpimo pa, da bi se poslaneem nadejal nagobčnik (... Maulkorb)." Da bi umiril diskusijo, se je k besedi prijavil župnik Janez Kalan. Med drugim je dejal:

Krek lahko izrazi željo, če ima razloge, da načelnik odstopi. Dve leti nismo bili skupaj. Zamuda in škoda, ki se je storila narodu, se ne da popraviti, navedemo lahko fakte. Zoper načela se je v stranki mnogo grešilo /.../ V stranki se praktično krščanstvo ne izvaja, osebe so v stranki, ki ne živijo po krščanskih načelih.

Šusteršič je nato poudaril, "da je prvi župnik Kalan, ki je prekršil red, katerega zahteva narod in stranka", in ga pozval, naj kršilce imenuje. Kalan se je takoj začel umikati z izjavo, "da se od tu navzočih ni nihče pregrešil in ne pride nihče v poštev". Deželnozborskemu poslancu Francu Drobniču je prerekanje med glavnimi prvaki stranke že krepko presedalo, zato je kratko pribil: "Glasoval bom za predloge. – Na deželi ni ne sluha ne duha o kaki struji v stranki, le v Ljubljani je to, kjer so gospodje, ki imajo čas za to." Drobničeva izjava je vzpodbudila tudi prelata Andreja Kalana, ki je veljal v stranki za moralno avtoriteto, da je pozval k spravi:

S predlogi Lavrenčiča se strinjam, le glede poslancev imam pomisleke, ker zaupnico ali nezaupnico poslancem smejo izraziti le volilci. /.../ V današnji seji so se velika nasprotja poravnala. Z načelnikom sem prišel v nasprotje le radi tega, ker ni bilo 2 leti ustavnega življenja in vsled izjave, da sta Krek in Jarc izključena iz stranke. – Pozabimo nazaj, event[ualne] krivičnosti pa se morajo tekom časa aplanirati.

Šusteršič je ponujeno roko sprave sprejel in svečano izjavil: "Jaz nisem dr. Kreku ničesar storil, danes se lahko z njim vsedem tako prijateljsko kakor kedaj." Kreku ni preostalo drugega, kakor da je pristal na sprejetje Lavrenčičevih predlogov. Slednji je bil zelo zadovoljen, saj je menil, da bo sprava trdna:

Remedura strankinih pravil se je sprejela in dosegla sprava. Oba voditelja dr. Krek in Šusteršič sta si podala v spravo roke z vnebesnim odobravanjem udeležencev. Ostavili smo deželni dvorec radostnim srcem v zavesti, da s spravo v stranki, da s spravo tako odličnih, za ljudstvo in domovino eminentno zaslužnih voditeljev napočijo znova nekdanji tako lepi časi složnega delovanja v stranki.

Šusteršiču je torej na seji izvršilnega odbora uspelo obvladati položaj in potisniti Krekovo "frondo" v defenzivo. Vendar ne za dolgo. Število Krekovih privrženecv je iz dneva v dan naraščalo. Lavrenčič se je kasneje takole spominjal poglobljanja razkola:

Toda žal! Dr. Krek se je kmalu premislil, ne iz lastnega nagiba, kakor se je povedalo. Razdor v stranki se je nadaljeval in z vso silo bruhnil na dan na občnem zboru 'Zadružne zveze' meseca decembra 1916. /.../ Pretežna večina hranilnic in posojilnic na Kranjskem je izstopila iz 'Zadružne zveze' in ustanovila Zadružno centralo. /.../ Popoldne pred prvim občnim zborom je prišel k meni ravnatelj Traven. Nagovarjal me je, da bi sprejel načelstvo zavoda in pregovoril, da sem prišel na občni zbor. Udal sem se splošnji želji in sprejel izvolitev toda pogojno, da se prej koprej naše zadružništvo zopet centralizuje; ako se v doglednem času to ne doseže, da svobodno odstopim. Delal sem nato od pomladi 1917 brezuspešno, na kar sem se dne 18. marca 1918 načelstvu odpovedal in iz načelstva izstopil. Za mojega časa je bil odbor zelo previden, dvomljivih kupcij in pogodb ni sklepal. O mojem izstopu je izkazovala 'Zadružna centrala' dobiček. /.../ Obžaljevati je, da se je likvidacijskemu odboru tako mudilo z razprodajo premičnin in zlasti nepremičnin, ker se je kurz za nje v nekaj mesecih tako dvignil. Sem uverjen, da bi se bile z lahkoto pokrile vse tirjatve s pribitkom.

Šusteršiču je tako preostalo le še upanje, da bo novi cesar Karel uspel reorganizirati državno zgradbo. Naloga mladega monarha in njegove vlade je bila izjemno težavna. Kako namreč izvesti ustavno reformo v kritičnih razmerah, ko se je morala monarhija boriti za golo preživetje na bojiščih svetovne vojne? Poleg tega se je moral avstroogrski politični vrh soočiti z dejstvom, da je država postajala spričo naraščajoče vojaške, gospodarske in politične odvisnosti v odnosu do Nemčije praktično satelit svoje "nibelunške" zaveznice. To je imelo za posledico vmešavanje rajhovske vlade v avstroogrške notranjepolitične zadeve. Interes Nemčije pa je bil jasno ohranitev zavezništva z Madža-

ri ter vzdrževanje nadvlade nemštva v Srednji Evropi. Znotraj države je moral habsburški cesar računati na močan odpor nemških in madžarskih strank proti federalizaciji in to v času, ko je bilo jasno, da Slovani za nobeno ceno niso več pripravljeni prenašati dualističnega sistema. Karel je lahko izbiral med dvema potema. Prva je bila osvoboditev monarhije iz železnega objema Nemčije in sklenitev miru, nato pa federalizacija. Druga varianta pa je bil "nemški kurz", ki je pomenil centralizacijo avstrijskega dela monarhije, ohranitev dualizma in tesno zvezo z rajhom. Že pred prevzemom prestola je Karel razmišljal o potrebi federalistične reorganizacije monarhije. Menil je, da je potrebno zagotoviti vsakemu narodu njegovo največjo možno narodno samostojnost, ki bi še bila združljiva z enotnostjo cesarstva. Ker pa so Slovani po številu prevladujoči element, bi bilo potrebno glavno pozornost posvečati Slovanom.⁵² Karel se je torej dobro zavedal, da je potrebno državno zgradbo reformirati v smeri federalizacije. Toda že takoj po prevzemu prestola je storil usodno politično napako. 30. decembra 1916 se je dal okronati za ogrskega kralja in tako posledično še bolj utrdil v očeh slovanskih narodov osovraženi dualistični sistem. Glavno zaslugo za to odločitev mladega monarha je imel ogrski ministrski predsednik István grof Tisza, takrat najvplivnejši politik v celotni državi. S tem ko je prisegel na ogrsko ustavo, se je Karel svečano obvezal, da bo branil integriteto dežel krone sv. Štefana. To je pomenilo, da ni mogel več izvesti nobenega temeljitega posega v dualistični sistem, razen če bi seveda tvegala vojaški udar, za kar pa mu je manjkalo tako odločnosti kot tudi volje. Tako je prekršil osnovno točko programa Franca Ferdinanda, ki si je ravno z odlogom prisege na ogrsko ustavo nameraval zavarovati hrbet pred Madžari.

Ob ponovnem odprtju dunajskega parlamenta je prišlo do ustanovitve skupnega kluba vseh južnoslovanskih poslancev. Njegov načelnik Korošec je 30. maja 1917 prebral znamenito *majniško deklaracijo*, s katero je klub izrazil zahtevo, da je potrebno na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava združiti pod habsburškim žezlom vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi v samostojno državno telo. *Majniška deklaracija* se je vsebinsko ujemala s Šusteršičevim memorandumom iz leta 1909. Pomembna razlika je bila v tem, da sta oba programa iz predvojnega časa predvidevala dolgoročno, *majniška deklaracija* pa takojšnjo rešitev.⁵³ Na Šusteršičevo veliko razočaranje pa te razlike takrat niso znali pravilno oceniti tudi na Karlovem dvoru.

Krek in Korošec sta se medtem odrekla trializmu. Zavedala sta se namreč, da bi takšni rešitvi jugoslovanskega vprašanja nasprotovale praktično vse politič-

⁵² Peter Broucek, *Karl I. (IV.). Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie* (Wien–Köln–Weimar, 1997), 174.

⁵³ Vasilij Melik, "Die Reformpläne Österreich-Ungarns und die Slowenen", v: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, ur. Richard G. Plaschka idr. (Wien, 1995), 77–80.

ne sile, razen seveda slovenskih in hrvaških. S poudarjanjem potrebe po popolni federalizaciji monarhije sta hotela pridobiti predvsem Čehe, ki gotovo ne bi bili zadovoljni, če bi se s formiranjem južnoslovanskega bloka in morda še Poljske kot posebne državnopravne enote naenkrat znašli osamljeni v nemški državni skupini. Bolj kot se je približevala zmaga antantnih sil in je kazalo, da bo prišlo do ustanovitve jugoslovanske države na ruševinah habsburške monarhije, bolj so bile odločne Krekove in Koroščeve zahteve v povezavi z jugoslovanskim vprašanjem. Antagonizem med njima in Šusteršičem in Krekom sedaj ni bil več samo plod osebnih zamer starih rivalov, ampak je že šlo tudi za različna koncepta rešitve slovenskega narodnega vprašanja. Na Kranjskem je bilo vedno manj politikov, ki bi bili pripravljeni korakati s Šusteršičem. Celo njemu dolgo časa naklonjeni Jeglič je z *ljubljansko izjavo*, ki jo je podpisal 15. septembra 1917, podprl deklaracijsko gibanje in politiko Jugoslovanskega kluba. V izjavi, ki jo je sestavil Ušeničnik, je bilo poudarjeno, da "je bodočnost habsburške monarhije mogoča le na načelu resnične svobode narodov", slovenskemu narodu pa lahko "svobodo in edinstvo" zagotovi "le samostojna in na načelu samoodločbe narodov zgrajena jugoslovanska država pod žezlom habsburške dinastije". Izjava je podprla tudi mirovna prizadevanja papeža Benedikta XV. in cesarja Karla.⁵⁴

Pod izjavo se je sicer podpisal tudi Šusteršič, vendar je ta zaradi podpore za njegov okus preveč radikalni politiki Koroščevega Jugoslovanskega kluba pomenila očitno nezaupnico "nekronanemu vojvodi kranjskemu". Šusteršičeve politične izolacije ni mogla preprečiti niti Krekova nenadna smrt. Nasprotno, Krekov pogreb 13. oktobra 1917 se je z znamenitim Koroščevim nagovorom sprevrgel v veliko manifestacijo za jugoslovansko idejo. Šusteršič je kot deželni glavar sicer še vedno lahko nadzoroval politiko na Kranjskem, toda na ravnanje slovenskih in hrvaških državnozbornih poslancev ni mogel več vplivati. Jugoslovanski klub ni želel imenovati Šusteršiča za kranjskega predstavnika v delegacijah, nakar je slednji iz kluba protestno izstopil. Sledil mu je samo dolenski poslanec Fran Jaklič.⁵⁵ Potisnjen v kot se je Šusteršič odločil za drzno potezo in dosegel, da je izvršilni odbor 22. novembra 1917 razpustil Slovensko ljudsko stranko in ustanovil "novo kmečko stranko". Ker je izgubil tudi nadzor nad *Slovincem*, ki ga je v imenu mladinov začel urejati Izidor Cankar, je Šusteršič ustanovil lastni glasili *Resnica* in *Novice*. Proti temu je takoj nastopil Jeglič in zahteval, da se poleg časopisa *Slovenec* tudi *Domoljub* opredeli proti novi stranki ter podpre Andreja Kalana, ki so ga mladini izvolili za začasnega načelnika Slovenske ljudske stranke. Vendar sta urednik Anton Čadež in Ušeničnik kot člana konzorcija *Domoljuba* zagrozila z odstopom, če bi moral časopis opus-

⁵⁴ Pleterski, *Prva odločitev*, 140–143 in 294.

⁵⁵ Erjavec, *Zgodovina*, 269–273.

titi nevtravno stališče. Ušeničnika je razkol v stranki močno prizadel in je knezoškofu odkrito povedal, "da duhovniki bodo ubogali, ker so dobri duhovniki, toda mnogi s težkim srcem in s solzami v očeh".⁵⁶ Če je bil knezoškof Missia zaslužen za Šusteršičev hiter vzpon v taboru katoliških narodnjakov, je njegov naslednik na stolici sv. Maksima prevzel odgovornost za njegov padec.

Padec državnika

V slovenski zgodovinski zavesti je Šusteršič danes skoraj pozabljen. Zgodovino pišejo zmagovalci in gorje poraženim. V slovenski politični zgodovini težko najdemo državnika, ki bi bolj ustrezal tej misli kot Šusteršič. Brezpogojna zvestoba habsburški dinastiji ga je kot "avstrijakanta" pripeljala v popolno politično izolacijo, ki jo je spremljala demonizacija njegove osebnosti v časopisju Koroščevih pristašev. Kako so slednji gledali na Šusteršičev apodiktčni avstrodinastični patriotizem, je razvidno iz enega od pisem duhovnika Jerneja Hafnerja:

Veza pa je [Šusteršič] usodo Slovencev na vladarsko hišo in obstoj avstro-ogrske monarhije absolutno! To je vedno bolj skrbelo katoliško inteligenco, ki je opazala, da postaja izguba vojske in najbrž tudi razpad Avstro-Ogrske vedno bolj gotov, pa tudi raznarodovanje Slovencev v slučaju morebitne zmage vedno hitrejše (most do Adrije), vladarska hiša pa ni bila sposobna, močna ali voljna dovolj (če se je sploh zavedala tega svojega interesa in dolžnosti), braniti narodnostni obstoj Slovencev nasproti Nemcem (z Nemčijo v ozadju, ki je vedno videla v Avstriji le Ostmark, z nalogo ponemčevati jugovzhod). Če je bil morda res prestolonaslednik Franc Ferdinand za nas boljši – pa je bil mrtev. Kako rešiti slovenski narod katastrofe ob polomu A[vstro]-O[grske], to je bilo glavno vprašanje takrat. In na tem problemu si je zlomil vrat dr. Šusteršičev režim! Nastalo je gibanje za majsko deklaracijo, za zedinjenje juga. /.../ Preko avstrijske monarhistične teze dr. Šusteršiča je šlo kolo časa, so šle ljudske množice za dr. Krekom, dr. Korošcem in škofom dr. Jegličem v Jugoslavijo.⁵⁷

Po prevratu se je negativna kampanja proti Šusteršiču nadaljevala tudi v zgodovinopisju in publicistiki stranke, ki jo je sam ustvaril, a ga je kasneje zavrgla. Zlasti se je znašel na udaru tiska Koroščeve stranke, ko se je leta 1922 vrnil v domovino, da bi kandidiral na volitvah. Sicer je doživel uničujoč poraz, ki je verjetno vplival tudi na njegovo zgodnjo smrt leta 1925. Redki so si upali

⁵⁶ ZRC SAZU, Jegličev dnevnik, 27. 11 in 29. 11. 1917.

⁵⁷ Pismo Jerneja Hafnerja dr. Godničju, 18. 4. 1949; cit. *Pogledi* 26–27 (november 1998): 3–4.

zapisati tudi kakšno misel, ki bi Šusteršiča razbremenila obtožb, ki so mu jih naprtili nekdanji politični somišljeniki. France Kremžar, katerega sin Marko je leta 1992 združil historično Slovensko ljudsko stranko iz emigracije s krščanskimi demokrati neodvisne Slovenije, je v svojih spominih "večkrat omenil, da so dr. Šusteršiču delali krivico".⁵⁸ Šusteršičev zgodovinski izbris je še toliko očitnejši, če ga primerjamo s pozornostjo, ki jo je deležen njegov dolgoletni sodelavec in kasnejši nasprotnik Krek. Najzvestejše se je za njegovo rehabilitacijo boril kranjski dekan Škerbec. Ko je leta 1928 Mohorjeva družba pripravljala knjigo o prevratni dobi, je takole protestiral pri njenem uredniku Finžgarju:

Letos izide pri Mohorjevi družbi knjiga: Kako smo se ujedini. Opozarjam upravo in uredništvo, naj pazi, da ne pridejo v knjigo zopet kaki neumestni napadi na dr. Šusteršiča, dr. Lampeta ali na nas, ki smo šli z njima in jih tudi danes še spoštujemo in odobravamo njih delo. Nevolje je bilo dovolj že pri predlanskem Koledarju radi tega! More se zgoditi da bomo nekateri opustili poverjenišvo, če bi prihajali v mohorjevih knjigah neumestni napadi ali se omadeževal spomin na naše najboljše može! Opozarjam Mohorjevo družbo, naj strogo pazi, da se ne bo kdaj blamirala, kakor se bo prof. Dolenc s svojo apoteozo dr. Kreka! Ne vem, kakšen pomen ima to, delati iz navadnih zemljanov svetnike, ki niso bili! Krek ima dosti lepih strani, prav, če se te povdarjajo, nikako pa ne gre, da ga slikajo kot svetnika in popolnega človeka ali celo duhovnika "po Srcu Jezusovem", kar ni bil! Še grši pa je, če se dr. Šusteršiču podtikajo nenarodni in celo protinarodni nameni in pa razna dejanja, ki so jih storili drugi 'junaki'. Lahko povem, da hranim vse zapiske dr. Lampeta, da hranimo tudi vse zapiske in dokumente dr. Šusteršiča in bomo vse enkrat obelodanili in takrat bodo gotove osebe prišle v čisto drugačno luč, kakor so sedaj! Prišle bodo na dan narodne denunciacije raznih velikih 'narodnjakov', prišli na dan dokumentarično ugotovljeni razni ne prav čedni nagibi boja proti dr. Šusteršiču, pa tudi razne zadeve contra sextum... Mi sicer iz obzirnosti do živih oseb molčimo, toda prišlo bo gotovo na dan, in pazite, da se ne bo takrat blamirala tudi Mohorjeva družba... Sprejmite to kot dobrohoten opomin v interesu družbe! Zdi se mi, da je sploh prezgodaj še pisati zgodovino ujedinenja, ko so še živi mnogi, ki so prizadeti in se ne more in dostikrat tudi radi ozirov ne sme povedati čista resnica! Če ima pa Mohorjeva družba izdati le navaden časnikarsko in pristransko obarvan spis – potem to pač ni za Mohorjevo družbo... Prepustite to delo Slovencu in pa Jutru, ki to dobro razumeta...⁵⁹

Finžgar je v svojem odgovoru zagotovil, "da bo knjiga resno preudarjena

⁵⁸ AMK, Kremžarjev tipkopis.

⁵⁹ NUK, ZFSF, Škerbečovo pismo Finžgarju, 8. 3. 1928.

Poslednje sporočilo

zadnjega deželnega glavarja Kranjskega.

Moja ljuba Bogomila!

Ne vem, kdaj me Bog odpokliče. Toda, kadar je, sprejmi moje zadnje srčne pozdrave in poljube. Bogu izročim svojo dušo – moje srce je Njegovo, ker le k Njemu hočem priti.

Na evidenje ljuba Bogomila! Trdno upenje imam, da pridem k Bogu in tam najdem M., A. pa tudi našega ljubea I. Glej, ko konča Tvoje življenje, prideš tudi Ti k nam. Živi tako, kakor veš, da bi bilo meni prav – zlasti če mislim na to ob moji zadnji uri. Vša sih me nisi razumela – a jaz vam, da nisem nikdar preveč, preobilo-krat pa sem premalo molil.

Glej na F., če Ti ga Bog pusti. Varu ga pred svetom! Naj bo pobožen, naj gre – in Ti ž njim – po možnosti vsak den k sv. maši, redoma pa vsak mesec k sv. zakramentu.

Kako dobro je to!

Človeška pamet je prekratka, da bi vse to razumela. Jaz pa Ti v oblišju smrti povem, da je takol

Ne poslušaj ljudi, ki drugače govorijo, da zakrivajo svojo lastno duševno revščino. Poslušaj mene, ki govorim iz groba k Tebi, ki te ljubim.

V večnost grem z veselim srcem, ker grem k Bogu, ki ga ljubim čez vse. Ponizhen v prahu, ga prosim odpuščenja mojih grehov. Trdno upem, da mi bo odpustil, ker ga ljubim.

Iz sveta grem brez vsakega srda proti komurkoli. V svečani uri, ko stopim pred večnega sodnika, je vse malenkostno, ker jo na tem svetu. Vse obledi in izgine – Bog je tui

Naj meni vsak odpusti, koger sem kdaj šalil v misli,

^{ali}
besedi in dejanju. Prosim odpuščenja!

Dvojno pobožnost nujno priporočam Tebi in Mariji, do Matere Božje in do presvetega Srca Jezusovega. Prva pobožnost je lažja, ker je človeškemu razumevanju bližja. Toda po Mariji se pride do Jezusa. Pobožnost do presv. Srca Jezusovega je višek! Skusi priti tako daleč po priprošnji brezmadežne Device. S trdnostjo, iskreno voljo prideš tje, četudi lahko traja še leta, da prav spoznaš globočino Presvetega Srca in se čutiš srečno v premišljevanju teh globočin in da Te v živo primejo žarki nebeške ljubezni, ki odsevajo iz tega Srca.

Ne žalosti se! To življenje je le kratek dan. 50, 60, 70 in več let - niti minute v primeru z večnostjo. Ločitev je torej kratek - misli in glej le na to, da Te Bog sprejme k Sebi, ko Te odpokliče. Vse drugo ni vredno ene misli.

Pozdravljena, moja ljuba Bogomila!

Pozdravi mojega P. saj se vedno spominja besedi, ki sem mu jih govoril ob njegovi dvajsetletnici. Kakor Ti, tako naj tudi on le na eno gleda: da pride k Bogu, ko pride ura ločitve od tega sveta.

Ko grem v večnost - to življenje prognanstva se mi ni prikupilo - tedaj ne bodi preveč žalostna, bodi pogumna in hrabra - saj je ločitev le kratek.

Bog s Teboj! Bog s P.!

V zvesti ljubezni Tvoj

Ivan.

Kot datum naj velja ura moje smrti.

in od toliko plati ugledana, da bo do kraja korektna". Zapisal je, da knjiga ne bo "noben političen spis" in "bo zgolj zgodovinski potek te dobe orisan". Prva tako bi morala izostati "vsaka aminožnost do oseb". Knjiga naj bi bila potrebna zato, ker je sedaj še mogoče pridobiti avtentična pričevanja še živečih akterjev, kasneje pa bi lahko podatke "priobčil kdo drugi in morda resnico potvoril ali skrivil". Finžgar je v odgovoru Škerbcu izrazil prepričanje, "da boš s knjigo čisto zadovoljen".⁶⁰ A glede na pismo, ki je sledilo, Finžgar očitno ni uspel prepričati Šusteršičevega apologeta:

Dragi gospod župnik! Z ozirom na Tvoje pismo z dne 17. t. m. pojasnujem sledeče: /.../ Mislim, da mi ni treba posebej poudarjati, da me je vodila pri mojem koraku skrb za Mohorjevo družbo, kateri sem letos osebno dobil 77 novih naročnikov. Jaz se bojim, da bi knjiga 'Kako smo se ujediniili' mnogih poverjenikov ne disgustirala, kar bi škodovalo družbi. /.../ Jaz sam – da odkrito povem – raznih člankov o ujedinenju in dr Kreku sploh ne berem več, ker se ne maram razburjati ob raznih netočnostih, ki se navadno nahajajo v njih. Povdarjam, da so mi moji tovariši že ponovno tožili, da so v Mohorjevih knjigah reči, ki žalijo nas in pa spomin naših pokojnih voditeljev Š[usteršiča] in Lampeta. /.../ Kadarkoli se piše v tej ali oni knjigi o majniški deklaraciji, o ujedinenju ali nekdanjem razdoru, je skoro povsod kaj takega, kar nas neprijetno dirne in zaboli, ker so povsod – po našem mnenju – kake netočnosti. /.../ Zdi se mi, da se v koledarju l. 1920 – vsaj takrat približno – piše o dogodkih ob ujedinenju in tam se povdarja, da sta prenehala izhajati 'avstrofilska' lista Novice in Resnica. To je nekatere izmed nas zelo zabolelo! Smatrali smo to kot nekako konštatacijo, da smo bili mi s tema listoma nekako nemško avstrijskega mišljenja in protinarodno orientirani – Morda se je piscu dotičnega članka zdela ta konštatacija nedolžna, nas pa je bolela – Kadar se piše o majniški deklaraciji, se skoro vedno dela krivica dr. Šusteršiču, vsaj po našem prepričanju, ko se nikdar ne popravi ona krivica, ki se mu je godila, ko so ga slikali kot nasprotnika majniške deklaracije in tako kot nekakega narodnega izdajalca. Jaz vem pozitivno, kakšno je bilo njegovo mišljenje in da se mu je delala v tem oziru velika krivica. Kadarkoli moram brati kaj o majniški deklaraciji, vedno vidim tu nadaljevanje tiste krivice, dasi se vam morda o tem še sanja ne! Ali vzemimo narobe! Mi iz obzirnosti do živečih ne izdamo spominov dr. Lampeta, zapisov in dokumentov dr. Š[usteršiča]. Če bi mi to izdali, bi gotovo nekatere izmed Vas žalili! Naj povem le en tak slučaj! V svoji brošuri, ki jo je bil poslal Š[usteršič] iz Švice v pogled, se je tudi branil proti očitku, da je on kdaj denunciral slovenske narodne institucije. Med drugim je tudi omenjal, da so pač prišli k njemu v deputaciji, da bi posredoval, da se premoženje Slovenske matice razdeli in da bi dobi-

⁶⁰ NUK, ZFSF, Finžgarjev osnutek pisma Škerbcu, 17. 3. 1928.

la del tudi neka naša kulturna organizacija. Š[usteršič] povdarja, da se na dotični prošnji bere tudi ime Fr. Finžgar! To povdarja radi neke tvoje notice v Slovincu, ki jo je on smatral naperjeno proti sebi! Ko sem jaz to bral, sem vzkliknil: "Če to pride v javnost, bo Finžgar moralno uničen, to mora izostati." In Š[usteršič] je res izpustil dotični kapitel v brošuri! Vzemimo, da bi mi danes to objavili samo kot dokument! To bi gotovo Tebe zelo zadelo! /.../ Ta psihološki moment je treba tudi upoštevati pri izdaji knjige Kako smo se ujedini. Jaz sem prepričan, da bo rodila več slabega kot dobrega! Nevarno je, da se razbole komaj zaceljene rane in osveži spomin na neprijetne reči! In če bi kaj prinesla, kar bi krivično ocenjevalo naše postopanje ali Š[usteršiča] in L[ampeta] potem bi bili mi pač moralno prisiljeni stopiti iz rezerve in izdati svoje knjige, ki pojasni razne strani razdora in majniške deklaracije! Seveda bi to nekaterim osebam zelo škodovalo. /.../ Tudi ljudstvo je ni željno, kar se lahko sam prepričaš! Večina udov je ne bo prebrala! Zadnja leta je napravila družba sijajen napredek, škoda bi bilo te uspehe postavljati v nevarnost! Še danes je večina župnikov na Kranjskem nekdanih pristašev dr. Š[usteršiča] in ti so poverjeniki Mohorjeve družbe, torej, modrost velewa, da se vse opusti, kar bi jih moglo disgustirati.⁶¹

Knjiga *Kako smo se zedinili* je nato res izšla.⁶² Napisal jo je Silvo Kranjec, ki je nato oblikoval tudi članek o Ivanu Šusteršiču za *Slovenski biografski leksikon*. Matija Škerbec se je moral ob koncu druge svetovne vojne pred komunističnimi nasprotniki umakniti v tujino in je svoje videnje prevrata izdal v knjižni obliki v izgnanstvu v Clevelandu. Da je njegova knjiga izrazita apologija Šusteršičevih dejanj, sploh ni skrival. Škerbec se je kot mlad duhovnik Šusteršičevemu krogu "avstrijakantov" priključil relativno pozno, že v času, ko je slednji izgubljal politično podporo v katoliških krogih. A se Škerbec, za razliko od ostalih piscev, ni oziral na dejstvo, da je Šusteršič ob koncu prve svetovne vojne obstal "na napačni strani". Zanimivo je, da se je tudi Krekov biograf Ivan Dolenec pozimi 1946 znašel na udaru novih oblasti. V zlo so mu šteje njegov govor 28. novembra 1943, ki so ga komunistični oblastniki razumeli kot dokaz kolaboracije.⁶³ V njegov bran se je takrat postavil Finžgar, ki pa je kot največjo odliko obtoženca navedel njegovo pripadnost – Krekovemu krogu:

O njem pričam, da je bil vedno odločen Slovenec in narodnjak. Ivan Dolenec je učenec pokojnega Kreka, prvega največjega iskrenega ljubitelja ljudstva. Meni je kajkrat prerokoval, da bo brezsrčni in krivični kapitalizem rodil grozno revolucijo zaradi krivic, ki jih trpi ljudstvo po njem. To revolucijo smo doživeli po vsej Evropi

⁶¹ NUK, ZFSF, Škerbčevo pismo Finžgarju, 22. 3. 1928.

⁶² Silvo Kranjec, *Kako smo se zedinili* (Celje, 1928).

⁶³ NUK, ZFSF, Dolenčeva dopisnica Finžgarju, 13. 3. 1946.

in še čez. Doživel jo je tudi Ivan Dolenec. Toda ob svoji otroški preprostosti in dobrohotnosti, ob svoji resnični krščanski vernosti, ni mogel doumeti trdot, ki so bile nujne, ko je šlo za boj zoper okupatorja in za osvoboditev naroda izpod tuje-ga jarma. /.../ Vsa smer Dolenčevega govora so le citati iz zgodovine, iz Kreka, iz srbskega dnevnika. Vse se nekam izlije v vzdih: Če bi le en teden vsi ljudje resnico govorili... Po njegovi misli je razlaga pač ta: Če bi ljudje pravo resnico zvedeli, če bilo konec hujskanja zoper osvobodilne boje, bi ljudstvo hitro razumelo, za kaj v resnici gre: za življenje naroda, ki mu oba okupatorja namerjata smrt, za osvo-boditev in za odločno potrditev, da je tu slovenska in edino naša zemlja, ki je ne damo nikomur. Tako stvarno potrditev zoper okupatorja pa more dati z orožjem samo gozd. Če omenja Dolenec komunizem, mu ni tega šteti v zlo. Dolgo vrsto let je bilo od fašistične in nacistične propagande vse pozitivno, socialno in ljudsko delo komunizma utajeno, začetne težave pa razupite kot zločini.⁶⁴

Morda prav omenjena, čeprav za okus komunističnih pravičnikov rahlo prikrojena Finžgarjeva izjava, s katero je želel prijatelja rešiti pred dolgo roko novih oblasti, najbolje nakazuje razliko v političnem profilu dveh nasprotnikov, ki sta usodno zaznamovala slovensko zgodovino. Če je bil Krek politik močnih čustev in hitrih odločitev, ki se je bil v skrajni konsekvenci pripravljen sprijaz-niti tudi z revolucijo, pa naj bo ta narodna ali pa socialna, je bil legitimistično verujoči Šusteršič njegovo nasprotje. Verjel je, da bo habsburška monarhija, ki je veljala za pravno državo, nudila v dobi nacionalizmov najboljše okolje za nadaljnji razvoj slovenskega naroda. Fizično moč nemškega in drugih večjih narodov, ki so obkrožali demografsko podrejeno slovenstvo, bi lahko nevtra-liziralo samo striktno spoštovanje pravnih norm. Če pa mali narodi podležejo revoluciji, ko pravo izgubi svojo moč, so njene največje žrtve na koncu sami. Prav to prepričanje je državnika Ivana Šusteršiča na prehodu iz avstroogrškega v jugoslovanski državni okvir najbolj ločevalo od njegovih političnih nasprot-nikov.

⁶⁴ NUK, ZFSF, Finžgarjeva izjava o Finžgarju, 16. 3. 1946.

Andrej Rahten

DR. IVAN ŠUSTERŠIČ – THE RISE AND FALL OF A STATESMAN IN THE LATE HABSBURG MONARCHY

SUMMARY

Ivan Šusteršič (1863–1925) was born in a bureaucratic, strictly conservative and legitimist family. After having been awarded the degree of Doctor of Law at the University of Graz and settling in Ljubljana as a clerk (later an independent lawyer), Šusteršič participated in the formation of the Catholic Political Society of Carniola in 1890. Two years later he played an important role in the first Slovenian Catholic gathering and, in 1896, succeeded the deceased Head of the Catholic National Party in the Vienna Parliament, Karel Klun. Šusteršič won the mandate owing to Prince Bishop Jakob Missia. The leading Christian-Social ideologist, Janez Evangelist Krek, renounced his support of the Christian-Social opposition candidate and thus contributed to the election of Šusteršič as a Member of Parliament, too. With the help of Krek, Šusteršič established a strong political party which brought together both conservative and Christian-Social policies, and was re-named the Slovenian People's Party in 1905. Šusteršič acquired fame mainly through his parliamentary activity in the Vienna National Assembly and the Carniolan Provincial Assembly. He was considered an excellent speaker and a "master of parliamentary tactics". His diplomatic qualities came to the fore particularly in the fight for the introduction of universal and equal suffrage. After reconciliation with the political leadership of Carinthian Slovenes, with whom he came into dispute over the failure in the fight for the second electoral mandate in Carinthia, Šusteršič managed to unite similar Catholic National groups from Styria, Gorizia, Carinthia and Trieste, and form the Pan-Slovenian People's Party in 1909. This was already the golden age of the trialist idea in Slovenia, an idea which Šusteršič himself conceived and actively advocated. He skillfully used the parliamentary fight as trialist propaganda for the wider Austrian public. However, his major personal goal – to become the first South Slavic minister in the history of the Habsburg monarchy – was never achieved. Nevertheless, in 1912 he succeeded in being appointed the provincial governor of Carniola. From that time on he was increasingly inclined to the policy of "loyal opposition" in the Vienna Parliament, which brought him into conflict with the more radical elements within Krek's Pan-Slovenian People's Party. When, at last, Prince Bishop Anton Bonaventura Jeglič stepped to the side of the opposition, Šusteršič's fate as the "uncrowned Duke of Carniola" was sealed. His return after four years in exile was, in the political sense, a disaster from which he never recovered and died shortly afterwards.

UDK 929Žerjav G.
94:329(497.4)"190/192"
1.01 Izvirni znanstveni članek

Idejni in politični oris Gregorja Žerjava (1882–1929)

Jurij Perovšek

Dr., znanstveni svetnik
Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: jurij.perovsek@inz.si

Izvleček:

Vstop dr. Gregorja Žerjava v družbeno in politično življenje na Slovenskem je bil povezan s pojavom t. i. narodno radikalne mladine, ki se je v letih 1902–1904 oblikovala v okviru slovenskega liberalnega tabora. Narodni radikalci so pod njegovim vplivom zahtevali radikalno, svobodomiselnost narodno politiko ter konkretno izobraževalno in vzgojno delo med narodom. Zaradi kozmopolitskega značaja katoliškega gibanja so nasprotovali Katoliški narodni stranki. Po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je Žerjav kmalu postal prvi mož slovenske liberalne politike in ji vtisnil protikatoliški, protikomunistični ter jugoslovanski narodnounitaristični in državnocentralistični pečat. Njegov poskus, da bi avtonomistično katoliško Slovensko ljudsko stranko po letu 1918 onemogočili s centralizmom, se ni obnesel, saj je s svojo narodnopolitično držo in delovanjem prepričal le desetino slovenskih ljudi. Žerjav je bil v Kraljevini SHS eden od ključnih nosilcev prehoda katoliško-liberalnega boja iz avstrijske v jugoslovansko dobo ter eden od glavnih dejavnikov ideoloških in narodnopolitičnih spopadov na Slovenskem v dvajsetih letih 20. stoletja.

Ključne besede:

Gregor Žerjav, narodno radikalna mladina, Družba sv. Cirila in Metoda, Agro-Merkur, mladoliberalci, Jugoslovanska/Samostojna demokratska stranka, protikatolištvo, protikomunizem, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, jugoslovanstvo, centralizem.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 313–346, 105 cit., 5 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Dvajseto stoletje je kot najbolj intenzivno obdobje novejših zgodovine tudi na Slovenskem zaznamovalo delo vrste raznolikih osebnosti, ki so odločujoče vplivale na značaj družbenih in političnih razmerij ter dogajanj v tem času. Mednje sodi tudi mladoliberalni prvak dr. Gregor Žerjav, ki je vidno označil slovensko idejno in narodnopolitično misel v prvih treh desetletjih preteklega stoletja, bil pa je tudi eden vodilnih slovenskih politikov v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS).

Žerjavov vstop v družbeno in politično življenje na Slovenskem je bil povezan s pojavom t. i. narodno radikalne mladine, ki se je v letih 1902–1904 oblikovala v okviru slovenskega liberalnega tabora. Narodno radikalna struja je združevala liberalno usmerjeno slovensko srednješolsko in akademsko mladino, ki jo je povezovalo prepričanje, da se vodilne slovenske politične stranke, posebej liberalna Narodno napredna stranka (NNS), premalo zanimajo za delo med ljudstvom. Zato je pod Žerjavovim vplivom zahtevala radikalno, svobodomiselnost narodno politiko ter konkretno izobraževalno in vzgojno delo med narodom.¹ Na tej podlagi je oblikovala svoj temeljni program in organizacijsko shemo, ki ju je sprejel I. shod narodno radikalnega dijaštva, zbran med 5. in 8. septembrom 1905 v Trstu.² Gregor Žerjav, ki je na shodu podal enega od glavnih teoretičnih referatov,³ je poročal o razmerju med evolucijo, delom in samopomočjo, v katerih je videl temeljne nosilce družbenega napredka. Zagovarjal je stališče, da uravnoveženje individualnih in splošnih družbenih interesov vodi k socialnemu napredku, kar obenem pomeni tudi nedvoumno zmago "socijal-

¹ O narodno radikalni mladini glej Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem* (Ljubljana, 1928), 95 (dalje: Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*); Lojze Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost* (Maribor, 1972), 29 (dalje: Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*); Vasilij Melik, "Napredni mislec in politik dr. Mihajlo Rostohar", v: *Krško skozi čas : 1477–1977 : zbornik ob 500-letnici mesta Krško*, ur. Lado Smrekar (Krško, 1977), 252–258; Irena Gantar Godina, *T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem : 1895–1914* (Ljubljana, 1987), 79–85 (dalje: Gantar Godina, *Masaryk in masarykovstvo*); ista, *Neoslavizem in Slovenci* (Ljubljana, 1994), 99–102 (dalje: Gantar Godina, *Neoslavizem in Slovenci*); Janko Prunk, *Slovenski narodni vzpon : narodna politika : 1768–1992* (Ljubljana, 1992), 130–132 (dalje: Prunk, *Slovenski narodni vzpon*); *Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimíra Ravniharja* (Ljubljana, 1997), 66 (dalje: Ravnihar, *Mojega življenja pot*); Henrik Tuma, *Iz mojega življenja : spomini, misli, izpovedi* (Ljubljana, 1997), 299 (dalje: Tuma, *Iz mojega življenja*); Zvonko Bergant, *Slovenski klasični liberalizem : idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921* (Ljubljana, 2000), 135–140 (dalje: Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*).

² *Iz naroda za narod! : I. shod narodno-radikalnega dijaštva 5.–8. kimovca v Trstu* (Ljubljana, 1905), 102–106 (dalje: *Iz naroda za narod*).

³ *Iz naroda za narod*, 3.

Naslovnica knjižice *Iz naroda za narod!*, v kateri je bil objavljen Žerjavov referat "Evolucija, delo, samopomoč" na I. shodu narodno radikalnega dijaštva leta 1905 v Trstu

ne ideje nad liberalizmom".⁴ Pot, po kateri naj bi dosegli uravnoteženje obeh interesov, naj bi temeljila na evolutivnem načelu, to je na vzgojnem delu posameznika in družbe. Pogoj vzgojnemu delu, ki mora zajeti vsakega posameznika, je načelo samopomoči, samoizobrazbe, ki "navaja poedinca, *da verujoč v lastno silo išče sredstev, da napreduje*". Z napredkom vsakega posameznika namreč napreduje celotna družba, ki posameznika navaja k samoizobrazbi. Posameznik in družba tako zavestno delata drug za drugega. Na podlagi takega razumevanja samopomoči, ki je poudarjalo *energično delavnost* tako posameznika kot tudi družbene skupnosti, je Žerjav zavrnil karitativno metodo krščanskega socializma in revolucionarni koncept socialne demokracije. Ideal narodnih radikalov je strnil v poudarku: "Najvišja povzdiga svoje celote in sebe". In "ako je naša celota *narod*", je sklenil, "nahajamo ta načela jasno označena v geslu: Iz naroda – *za narod*!"⁵ V tem smislu lahko razumemo tudi njegovo zavzemanje za splošno volilno pravico, ki jo je zagovarjal slabega pol leta kasneje.⁶

Gregor Žerjav se je že v času, ko je usmerjal delovanje narodnih radikalcev, opazno posvetil tudi narodnemu vprašanju. Že v prvi številki njihovega glasila *Omladina* je poudaril, da pomeni "ves program narodno-radikalnega dijaštva /.../ boj proti indolenci, ki so ji narodna vprašanja zadnja briga".⁷ Na podlagi svojega prepričanja, "da imamo glavni narodni boj za obstanek še pred seboj", je zagovarjal najodločnejši boj za slovensko narodno individualnost.⁸ Zato naj vzbujanje narodnega čuta, ki je del vsestranskega narodnega prizadevanja, pripomore k vsestranski osamosvojitvi slovenskega naroda.⁹ V svojih pogledih na vprašanje slovenske narodne emancipacije je posebej poudaril tudi velik pomen in možnosti Trsta in Primorske za slovenski narodni razvoj.¹⁰ Obenem je razpravljal še o vprašanju slovanske vzajemnosti in jugoslovanskega povezovanja. Do tedanjega novoslovanstva je bil skeptičen, saj od njega ni pričakoval

⁴ Prav tam, 28. – Kot v svojih spominih ocenjuje Henrik Tuma, ki je bil navzoč na shodu narodno radikalnega dijaštva v Trstu, je iz govorov na shodu, "posebno iz Žerjavovega govora, /.../ vel precej socialističen duh. Dijak se je čutil proletarca in je prišel do prepričanja, da mu pomore le samopomoč in združitev. Po Žerjavovem poročilu sem pristopil k njemu, mu prav prisrčno gratuliral, obenem pa ugotovil, da je njegovo predavanje bilo socialistično, in ga vprašal, zakaj tega javno ne izreče. Vedel sem, da je bil Žerjav silno zadet od te moje opazke in da mu ni bilo prav nič ljubo slišati očitjanje socializma. Pozneje je pač bolj premišljeno nastopal, da si ne bi več zaslužil takega očitka. Bil sem navzoč tudi pri drugem shodu narodno radikalnega dijaštva leta 1907 v Celju [shod je bil od 5. do 8. 9. 1907 – op. J. P.], kamor me je dijaštvo posebno vabilo. Na tem shodu je Žerjav že nekako našel svojo bodočo pot v politiko kot radikalni narodni naprednjak. Potem se je še bolj oddaljil od svojega prvotnega socialnega programa in zašel docela v narodno šovinistično strujo." (Tuma, *Iz mojega življenja*, 299–300).

⁵ *Iz naroda za narod*, 29, 30.

⁶ Janko Pleterški, *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma* (Ljubljana, 1998), 199 (dalje: Pleterški, Šušteršič).

⁷ [Gregor Žerjav], ["Program ,Omladine"], *Omladina* 1, št. 1 (1904), 2.

⁸ Gantar Godina, *Masaryk in masarykovstvo*, 80.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, 131–132; Pleterški, Šušteršič, 69.

rešitve za slovenski narod, marveč le oporo in pomoč. Pri tem pa ni poudarjal samoslovenstva, saj je, kot je zapisal, "naš nacijonalizem /.../ omejen po slovan-ski vzajemnosti".¹¹ Podobno je menil tudi o jugoslovanskem povezovanju. Ker je bilo po njegovi oceni na političnem področju težko izvedljivo, je zagovarjal prizadevanje za dosego jugoslovanske kulturne enotnosti, ki naj bi bila prva stopnja vsaki tesnejši jugoslovanski zvezi. Jugoslovansko kulturno enotnost pa bi bilo treba šele doseči, saj jo je med Jugoslovani iz avstroogrške monarhije in Srbijo manj, kot pa jo je med njimi in Čehi.¹² Sicer pa je v vprašanju morebitne jugoslovanske skupnosti zagovarjal federativno načelo.¹³ Federativno strukturo jugoslovanske države je predvidel tudi v svoji zamisli trialistične preureditve habsburške monarhije. T. i. jugoslovansko kraljestvo naj bi sestavljale tri enakopravne enote: Slovenija, (troedina) Hrvaška ter v eno državnoopravno enoto združeni Bosna in Hercegovina ter Vojvodina. Vsaka enota bi imela svojega kraljevega namestnika, svojo pokrajinsko vlado in pokrajinsko zbornico. Glavno mesto jugoslovanskega kraljestva bi bil Zagreb, kjer bi bil sedež osrednje vlade, odgovorne osrednjemu parlamentu.¹⁴ Kot opozarja Janko Prunk, so bili v Žerjavovi zamisli zanimivi predvsem predlogi glede notranje teritorialne razdelitve,

kjer Žerjav povezuje v eno enoto srbsko Vojvodino in Bosno, ki bi v takšni državi ne bili niti teritorialno povezani; med njima leži Srem, torej hrvatska troedina kraljevina. Ta element je v predlogu očitno naperjen zoper velikohrvaški pravaški državni koncept, ki zajema tudi Bosno. Žerjav torej tendira k velikosrbski smeri jugoslovanskega zedinjenja.¹⁵

Žerjav se je kot narodni radikalec opredelil tudi do političnega katolicizma. Na podlagi poudarjanja narodne ideje in pomena narodnega dela je nasprotoval Katoliški narodni stranki (od leta 1905 Slovenska ljudska stranka – SLS), ker je "klerikalizem /.../ kozmopolitična struja, torej ravno nasprotna narodu". Zato "narod ne sme deliti svoje moči s faktorji, ki stoje izven njega".¹⁶ Ob tem veri ni nasprotoval in je v nasprotju z drugimi radikali zagovarjal ohranitev etičnega dela verskega pouka v šoli.¹⁷ Kritičen je bil tudi do narodnega dela duhovščine, ki po njegovem mnenju ni bila več voditeljica slovenskega naroda na narodno-

¹¹ Gantar Godina, *Neoslavizem in Slovenci*, 99; Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, 46.

¹² Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, 248; Momčilo Zečević, *Na zgodovinski prelomnici : Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929 : I. knjiga* (Maribor, 1986), 58, op. 44 (dalje: Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*).

¹³ Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, 29; Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, 131.

¹⁴ Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, 138–139; Pleterski, Šušteršič, 234.

¹⁵ Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, 139.

¹⁶ G. Ž. (Gregor Žerjav), "Naroden ali klerikalen?", *Omladina* 1, št. 4 (1904), 53

¹⁷ Gantar Godina, *Masaryk in masarykovstvo*, 81

obrambnem področju. Njeno delo so prevzeli drugi, t. i. nižji sloji.¹⁸ V tem duhu je pripravil t. i. bistriški udar, ko so pripadniki narodno radikalnega gibanja na letni skupščini narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda (CMD), 6. avgusta 1907 v Bohinjski Bistrici, dosegli, da je v vodstvu do tedaj slogaško vodene Družbe nasproti katoliški trdno in dokončno prevladala liberalna stran.¹⁹ S tem je CMD izgubila značaj nadstrankarske organizacije,²⁰ narodni radikalci pa so delovanje CMD prilagodili svojim nazorom. Novi tajnik Družbe je postal Žerjav, ki je ob nastopu svoje funkcije (opravljal jo je do leta 1910) zagotovil, da se "verskega čuta ne bo žalilo".²¹

Žerjav je pomembno pripomogel, da so narodni radikalci v CMD vnesli novo, sveže gibanje in resnično povzročili njen preporod. Za delovanje narodnih radikalcev v CMD je bilo značilno, da so svoje protiavtoritarno stališče izražali tako,

da so opustili sicer običajno vdano brzoglavko Francu Jožefu, ki so jih pošiljali z letnih skupščin, prav tako pa tudi maše 'za žive in mrtve družbenike', ki so bile vedno ob teh priložnostih. Zanimivo je bilo poudarjanje socialnega elementa Družbe kot ustanove, ki je namenjena pretežno delavski in kmečki mladini, kot tudi siceršnje zanimanje za položaj delavskih otrok. To gledanje bi se v določeni meri dalo spraviti v okvire liberalne stranke, saj so znana njena prizadevanja za organiziranje 'narodnih' delavskih društev.²²

Poleg tega so narodni radikalci pripomogli, da je CMD preseгла svoj zgolj narodnoobrambni značaj. Poudarili so, da se je narodnega sovražnika treba lotiti v njegovih "trdnjavah", ki si jih je zgradil na slovenskih tleh. Take umetno zgrajene "trdnjave" so bila vsa mesta in skoraj vsi trgi na Spodnjem Štajerskem, deloma pa tudi na Kranjskem. Taka trdnjava je bil tudi Ptuj, zato so že naslednje leto po prevzemu vodenja CMD sklenili, da bo imela Družba svojo letno skup-

¹⁸ Andrej Rahten, *Pozabljeni slovenski premier : politična biografija dr. Janka Brejca : 1869–1934* (Celovec, 2002), 124 (dalje: Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*); Andrej Vovko, *Mal položi dar ... : portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda : 1885–1918* (Ljubljana, 1994), 72 (dalje: Vovko, *Mal položi dar*).

¹⁹ Vovko, *Mal položi dar*, 70–74; isti, "Podružnice, Družbe sv. Cirila in Metoda' na Štajerskem, ustanovljene v obdobju 1907–1918", v: *Zbornik septembrski dogodki 1908*, ur. Bojan Terbuc (Ptuj, 1998), 25–26 (dalje: Vovko, "Podružnice, Družbe sv. Cirila in Metoda"); Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, 29; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 165; Ervin Dolenc, *Kulturni boj : slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS : 1918–1929* (Ljubljana, 1996), 84–85 (dalje: Dolenc, *Kulturni boj*); Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, 124.

²⁰ Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, 124.

²¹ Vovko, *Mal položi dar*, 75, 90. – O delovanju CMD v času, ko je bil Žerjav njen tajnik, glej prav tam, 75–90; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 178, 183; Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, 125–131.

²² Vovko, "Podružnice 'Družbe sv. Cirila in Metoda'", 26.

ščino 13. septembra 1908 na Ptuju. Da so izbrali prav Ptuj, ni bilo nikakršno naključje, saj so s tem želeli pokazati, da mesto ob Dravi še zdaleč ni (pro)nemško, ampak slovensko.²³ Tako je prišlo do znanih ptujskih dogodkov, v katerih je Žerjav komaj odnesel celo glavo, saj je nemški napad veljal predvsem njemu.²⁴

Gregorja Žerjava so po besedah sodobnikov odlikovale "bistra iniciativnost, silna inteligenca, vzorna delavnost, odločna /.../ bojevitost".²⁵ Kot v svojih spominih pravi Vladimir Ravnihar, se je tudi dobro zavedal, kako priti nasprotniku [na političnem področju ga je zanj trajno utelešala SLS – J. P.] do živega, s poukom in prosvetljenostjo, s premišljenim in sistematičnim delom na socialnem in gospodarskem polju. Vsepovsod, v vseh mogočih organizacijah je zastavil svoje ljudi, ki naj bi opravljali to delo. Njegov organizatorični načrt v tem pogledu je bil velikopotezen. Kljub temu ni uspel. Moč SLS je neprestano rasla.²⁶ To je videl že v avstrijski dobi, ko mu v desetletju pred svetovno vojno ni uspelo, da bi prek posameznih političnih in gospodarskih glasil (*Notranjec*, *Belokranjec*, *Slovenski dom*) in Kmetske stranke za Notranjsko, ki se je zavzemala za družbeni, gospodarski in izobrazbeni dvig kmečkega stanu, zmanjšal politični vpliv SLS in njenega časopisja na podeželju.²⁷ V tem času se je, tako kot druga dva pomembna člana narodno radikalnega gibanja – dr. Albert Kramer in dr. Adolf Ribnikar – kljub kritičnim stališčem do politike NNS vse bolj navezoval na njene nosilce. Žerjav, Kramer in Ribnikar so zaradi svoje politične in finančne navezanosti in odvisnosti od liberalne stranke leta 1909 vstopili v NNS,²⁸ dotedanja razhajanja narodnih radikalov z liberalno politiko pa so se

²³ Branko Goropevšek, "Kaj takega je mogoče pri nas v Avstriji sedaj v 20. stoletju? : odmev in pomen septembrskih dogodkov leta 1908", v: *Zbornik septembrski dogodki 1908*, ur. Bojan Terbuc (Ptuj, 1998), 47 in op. 2 na tej strani. Glej tudi Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, 46. O nemško-slovenskih odnosih na Spodnjem Štajerskem do začetka prve svetovne vojne in nemških "trdnjavah" glej Janez Cvirn, *Trdnjavske trikotnik : politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem : 1861–1914* (Maribor, 1997).

²⁴ Vovko, "Podružnice 'Družbe sv. Cirila in Metoda'", 26; "Gregor Žerjav umrl", *Jutro* X, 28. 6. 1929, št. 149a, 1. – O t. i. ptujskih dogodkih in njihovem odmevu na Slovenskem in v Avstriji ter kasnejšem zgodovinskem pogledu nanje glej Branko Goropevšek, "Protislovenske demonstracije na Ptuj", v: *Slovenska kronika XX. stoletja : 1900–1941, knj. 1*, ur. Marjan Drnovšek in Drago Bajt (Ljubljana, 1995), 86; *Zbornik septembrski dogodki 1908*, ur. Bojan Terbuc (Ptuj, 1998).

²⁵ "Jugoslavija se klanja manom Gregorja Žerjava", *Jutro* X, 2. 7. 1929, št. 151, 1.

²⁶ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 193–194.

²⁷ Smilja Amon, "Notranjec", v: *Enciklopedija Slovenije*, 8, ur. Marjan Javornik, Dušan Voglar, Alenka Dermastia (Ljubljana, 1994), 5; ista, "Slovenski dom", v: *Enciklopedija Slovenije*, 12, ur. Marjan Javornik, Dušan Voglar, Alenka Dermastia (Ljubljana, 1998), 31; Dragotin Lončar, *Politično življenje Slovencev : od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta* (Ljubljana, 1921), 71; Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, 109, 196–197; o idejnem in političnem delovanju Kmetske stranke za Notranjsko glej 111. O Žerjavovem boju proti katoliški strani, ki je zadevalo vpliv na podeželju, glej tudi Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 177–178.

²⁸ Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, 139–140. – Kot opozarja Igor Grdina, se je s strani NNS za vstop narodno radikalnih voditeljev v stranko posebej zavzel Ivan Hribar (Igor Grdina, *Ivan Hribar : jedini resnični radikalec slovenski* (Ljubljana, 2010), 60 (dalje: Grdina, *Hribar*)).

Dr. Gregor Žerjav
(*Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana, 1939), 89)

prenesla v strankin okvir.

Žerjav, ki je ob vstopu v NNS postal član izvršilnega odbora stranke, je v sporu med liberalnimi "starini" in "mladini" imel eno najvidnejših vlog. To se je najbolj izrazito pokazalo, ko se je soočil z nerazumevanjem svojih politično gospodarskih prizadevanj, do katerega je prišlo z liberalne strani. Skladno s svojo usmeritvijo k načrtnemu političnemu, socialnemu in gospodarskemu delovanju je namreč že leta 1907 ocenil, da bi lahko omejili politično moč SLS, ki je slonela na njeni zadružni organizaciji, z ustanovitvijo nove (liberalne) zadružne zveze. Še istega leta so po Žerjavovih zamislih v Ljubljani ustanovili Zvezo slovenskih zadrug, ki je sprva delovala zelo živahno in je že konec leta 1909 imela 165 članic. Tudi ta zveza si je pridobila revizijsko pravico in je pritegnila v svoj delokrog denarno izravnavo. Njeno področje se je raztezalo na Kranjsko in zahodni del slovenskega ozemlja. Za oskrbovanje blagovnega prometa za svoje članice in z namenom ohromiti katoliško gospodarsko organizacijo, je Zveza leta 1908 ustanovila še posebno blagovno centralo Agro-Merkur

v Ljubljani, ki pa je že oktobra 1910 prišla v stečaj.²⁹ Žerjav je ustanovil Agro-Merkur, ki bi posredno zagotavljal gmotna sredstva tudi za politično delovanje NNS, proti volji "starinov",³⁰ s čimer so nasprotja med njimi in "mladini" dosegla višek. Kot v svojih spominih, napisanih med drugo svetovno vojno, pravi Vladimir Ravnihar, Žerjavov namen z Agro-Merkurjem

gotovo ni bil slab, ali celo nemoralen, saj si vsaka večja resna politična stranka prizadeva poiskati tako zaslombo, da hoče živeti. Dr. Žerjav, nedvomno političen talent, je bil v izbiro takih sredstev zelo iznajdljiv in poln iniciative. Toda njegova organizacija si ni znala pridobiti zaupanja v trgovskih krogih.³¹

Poleg tega so delovanje Agro-Merkurja zaznamovale finančne goljufije in slabo preudarjene poslovne odločitve, ki so vodile v njegov polom.³² "Po sredi je bila še [liberalna – op. J. P.] Ljubljanska Kreditna banka", ki je v novi organizaciji zaslutila konkurenco. Po vrhu vsega pa je dr. Tavčar instinktivno čutil, da se kuje orožje proti njemu, ter je storil vse, da je novo podjetje diskreditiral. In takrat je bil *Slovenski narod*, ki je bil trdno v dr. Tavčarjevih rokah, še vedno vodilni list naprednih ljudi. Podjetje, nekoliko diletantsko zasnovano, je prišlo v konkurs,³³ – "Josip Lenarčič, znani industrijalec na Vrhniki, ki je bil podjetju kot predsednik posodil svoje ime, in dr. Žerjav kot duša podjetja pa sta morala sestiti na zatožno klop."³⁴ V sodnem postopku, ki je proti vodstvu Agro-Merkurja

²⁹ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 83, 166, 186; Anton Kralj, "Iz zgodovine slovenskega združništva", v: *Slovenci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, ur. Josip Mal (Ljubljana, 1928), 545; Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 94. Prim. tudi "Nekaj reprezentantov našega dela", *Jutro* V, 19. 4. 1924, št. 95, 7; "Gregor Žerjav umrl", *Jutro* X, 28. 6. 1929, št. 149a, 1.

³⁰ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 93; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 166.

³¹ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 93–94. – Pripominjam, da je navedeno oceno avtor verjetno posebej pretehtal, saj se je, kot piše na drugem mestu, v zadnjih letih Žerjavovega življenja z njim razšel in za *Jutro* ni bil pripravljen napisati spominskega članka ob desetletnici njegove smrti (prav tam, 194).

³² Fran Erjavec pravi, da je Žerjav pri Zvezi slovenskih zadrug in Agro-Merkurju "izvajal vratolomne denarne transakcije" (Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 176). O tem glej tudi Tuma, *Iz mojega življenja*, 276.

³³ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 94. – Na tem mestu opozarjam, da vprašanje konflikta interesov med Ljubljansko kreditno banko, Zvezo slovenskih zadrug in Agro-Merkurjem še ni podrobno raziskano.

³⁴ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 94.

od 30. marca do 4. aprila 1914 potekal pred Deželnim sodiščem v Ljubljani,³⁵ je sodišče ugotovilo, da Agro-Merkur že dolgo predno je napovedal stečaj, ni bil sposoben popolnoma izpolnjevati svojih obveznosti iz lastnih sredstev. Člani vodstva Agro-Merkurja so to vedeli, a so kljub njegovi pasivnosti še vedno poslovali naprej, nato pa so skušali na nezakonit način črpati nova sredstva iz Zveze slovenskih zadrug. Sodišče je tudi ugotovilo, da je Agro-Merkur v svojem poslovanju daleč prekoračil svoje dobroimetje, bil v poslovanju površen, njegovo vodstvo in uradništvo pa ni bilo kos svoji nalogi, kar je štel za pozitivno krivdo. Na podlagi omenjenih ugotovitev je vodstvo Agro-Merkurja spoznalo za krivo njegovega stečaja in krivo za prestopke zoper varnost lastnine. Krivdo vodstva je utemeljevalo še dejstvo, da ni razglasilo stečaja Agro-Merkurja, ko so dolгови že prerasli njegovo pravo premoženje. Sodišče je vodstvo Agro-Merkurja obsodilo na zaporne kazni in povračilo sodnih stroškov, zasebne oškodovance pa napotilo na civilno pravno pot. Žerjav, ki je priznal osebno odgovornost za očitana dejanja, je bil obsojen na štiri mesece zavora, poostrenega z enim postom na mesec, a kazni ni preстал.³⁶ Ravnihar, ki se je doslej še najbolj podrobno ustavil ob t. i. aferi Agro-Merkur, je v svojih spominih pogled nanjo zaokrožil takole:

Bilo je to žalostno poglavje v naši domači zgodovini. Dr. Tavčar [v sodnem postopku proti vodstvu Agro-Merkurja je nastopal kot zastopnik Zveze slovenskih zadrug, ki ji je Agro-Merkur dolgoval dobrega pol milijona kron – op. J. P.] je

³⁵ O omenjenem sodnem postopku in poslovanju Agro-Merkurja sta podrobno poročala liberalni *Slovenski narod* in katoliški *Slovenec* (glej: "Izpred sodišča : kazenske obravnave pred deželnim sodiščem : Agro – Merkur", *Slovenski narod* XLVII, 30. 3. 1914, št. 71, 4–5 (dalje: *SN*), "Izpred sodišča : kazenske obravnave pred deželnim sodiščem : ,Agro–Merkur", *SN* XLVII, 31. 3. 1914, št. 72, 4–5, "Izpred sodišča : kazenske obravnave pred deželnim sodiščem", *SN* XLVII, 1. 4. 1914, št. 73, 3–5, "Izpred sodišča : kazenske obravnave pred deželnim sodiščem : ,Agro–Merkur", *SN* XLVII, 2. 4. 1914, št. 74, 4–5, "Izpred sodišča : kazenske obravnave pred deželnim sodiščem : ,Agro–Merkur", *SN* XLVII, 3. 4. 1914, št. 75, 3–4, "Izpred sodišča : kazenske obravnave pred deželnim sodiščem : ,Agro–Merkur", *SN* XLVII, 4. 4. 1914, št. 76, 6–7, "Izpred sodišča : kazenske obravnave pred deželnim sodiščem : ,Agro–Merkur", *SN* XLVII, 6. 4. 1914, št. 77, 3; "Agro-Merkurjeve manipulacije pred sodiščem : izpred deželnega sodišča", *Slovenec* XLII, 30. 3. 1914, št. 71, 1–3, "Agro-Merkurjeve manipulacije pred sodiščem : izpred deželnega sodišča", *Slovenec* XLII, 31. 3. 1914, št. 72, 2–3, "Agro-Merkurjeve manipulacije pred sodiščem : izpred deželnega sodišča", *Slovenec* XLII, 1. 4. 1914, št. 73, 1–3, "Agro-Merkurjeve manipulacije pred sodiščem : izpred deželnega sodišča", *Slovenec* XLII, 2. 4. 1914, št. 74, 1–2, "Agro-Merkurjeve manipulacije pred sodiščem : izpred deželnega sodišča", *Slovenec* XLII, 3. 4. 1914, št. 75, 1–2, "Agro-Merkurjeve manipulacije pred sodiščem : izpred deželnega sodišča", *Slovenec* XLII, 4. 4. 1914, št. 76, 3–4, "Agro-Merkurjeve manipulacije pred sodiščem : izpred deželnega sodišča", *Slovenec* XLII, 6. 4. 1914, št. 77, 2) – Na spremljanje sodnega postopka proti članom vodstva Agro-Merkurja v obeh vodilnih slovenskih političnih časopisih me je prijateljsko opozoril kolega dr. Žarko Lazarevič, za kar se mu toplo zahvaljujem.

³⁶ "Izpred sodišča : kazenske obravnave pred deželnim sodiščem : 'Agro–Merkur'", *SN* XLVII, 6. 4. 1914, št. 77, 3. – Po prvi svetovni vojni je Vladimir Ravnihar, potem ko je postal poverjenik za pravosodje v Narodni vladi SHS v Ljubljani, "kazen, ki je še ni bil preстал, [... Žerjavu – op. J. P.] pustil izbrisati" (Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 94).

po mojih mislih šel vsekakor predaleč, ko je bil zadevo gnal do take skrajnosti.³⁷

Vsekakor pa je bil v tedanjih notranjih razhajanjih med liberalci polom Agro-Merkurja za "starine" dobrodošel, dr. Ivan Tavčar, ki je v času omenjenega poloma prevzel vodenje NNS, pa je lahko v naslednjih letih užival "blesk političnega voditelja"³⁸ slovenskega liberalizma.

* * *

Svetovna vojna, ki je v letih 1914–1918 spremenila tedanjo podobo sveta, je tudi za Gregorja Žerjava pomenila spremembo na njegovi politični poti. Žerjav se je dejavno odzval na nove razmere, ki so po izbruhu vojne opredelile vprašanje slovenske narodne politike, ob koncu vojne pa je bil med tistimi, ki so sooblikovali njeno izvajanje. Žerjavova dejavnost med vojno in neposredno po njej je že bila zajeta v podrobnih obravnavah tega obdobja. Ob tej priložnosti je zato ne bomo posebej predstavljali, opozorili bomo le na glavne značilnosti, ki so zaznamovale njegovo politično delo v tem času.

Začetek vojne za Žerjava ni bil spodbuden, saj je bil med vidnimi protiaustrijsko usmerjenimi Slovenci, ki jih je oblast aretirala že v prvih dneh vojne.³⁹ Po nekajmesečnem zaporu, ki ga je preživel na Ljubljanskem gradu, se je vrnil v Trst, kjer je bival ob začetku vojne.⁴⁰ Tu se je vključil v organiziranje stikov z jugoslovanskimi političnimi emigranti v tujini in se 11. aprila 1915 udeležil sestanka slovenskih in hrvaških politikov, na katerem so oblikovali program-

³⁷ Ravnihar, *Moje življenje*, 94. – Kar neposredno zadeva Žerjava, lahko opozorimo, da je Tavčar v sodnem postopku proti vodstvu Agro-Merkurja oporekal državnemu pravdniku, "ki hoče zvaliti vso krivdo na najmlajšega izmed obtožencev, na dr. Žerjava. On je prišel z visokih šol z isto napetostjo in z vsemi onimi idejami, ki smo jih mi kot mladi ljudje tudi prinesli s seboj. Pravim pa," je nadaljeval, "da je bila krivda v tem, da ni bila zadosti razvita zavest, da gre za tuj denar." ("Izpred sodišča : kazenske obravnave pred deželnim sodiščem : Agro-Merkur", *SN XLVII*, 4. 4. 1914, št. 76, 6). Sicer pa moremo pritegniti komentarju *Slovenca*, ki je po končani sodni obravnavi zapisal: "Pretekle dni pa smo videli načelnika liberalne stranke dr. Tavčarja, kako je kopal z lopato v roki jamo Agro-Merkurju, enemu največjih liberalnih zavodov. On, ki je rohnel nad našo [zadružno – op. J. P.] organizacijo, češ da naš kmet od nje crka", je bil priča smrtnih bolečin Agro-Merkurja. Sam mu je dal srčni sunek, da je prej izdihnil. Ta žalostni dogodek je tudi velik memento za slovenske zadrage, ki so v rokah narodno – napredne stranke. Stranka je namreč igrala pri tem nad vse žalostno vlogo. Namesto da bi zavod rešila, ga je sama ubila in še z veseljem, kakor bi šli na 'ohcet'. /.../ Koliko liberalnih mogotcev je," je poudaril *Slovenec*, "ki bi se jim čisto nič ne poznalo, če bi nekaj tisočev v ta namen žrtvovali. Niso se našli! Takih mož v liberalni stranki ni. Brez požrtvovalnosti pa nobeno zadružništvo ne gre. Liberalizem je nesposoben za altruistično delovanje." ("Agro-Merkurjeve manipulacije pred sodiščem : izpred deželnega sodišča", *Slovenec XLII*, 6. 4. 1914, št. 77, 2).

³⁸ Tuma, *Iz mojega življenja*, 504.

³⁹ Janko Pleterški, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : politika na domačih tleh med vojno 1914–1918* (Ljubljana, 1971), 20, 21 (dalje: Pleterški, *Prva odločitev*).

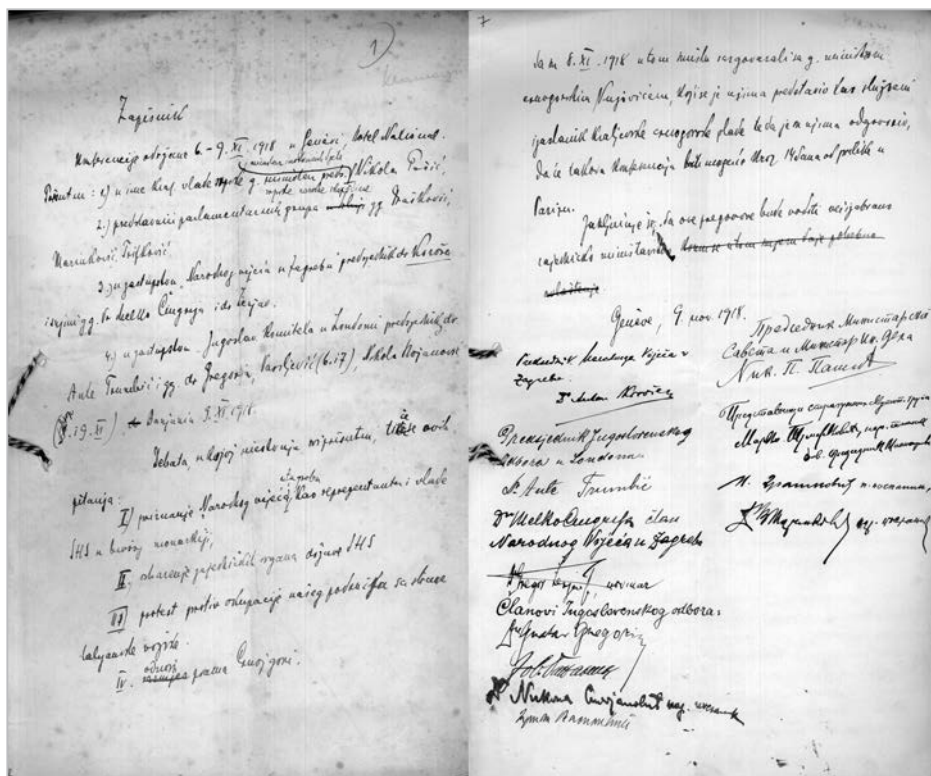
⁴⁰ "Gregor Žerjav umrl", *Jutro X*, 28. 6. 1929, št. 149a, 1.

sko stališče o samoodločbi Slovencev in Hrvatov v svetovni vojni in ustanovitvi jugoslovanske države. Ker je policija odkrila njegovo tedanjo korespondenco, je bil pod obtožbo veleizdaje avgusta ponovno aretiran. Pred vojaškim sodiščem v Ljubljani je bil zaradi pomanjkanja dokazov oproščen, a konfiniran v avstrijski Gmunden. Po vpoklicu k vojakom so ga zaradi bolezni odpustili in konfinirali v Gradec. Spomladi 1917 je dobil dovoljenje za preselitev na Dunaj, kjer je deloval kot novinar in tajni dopisnik *Slovenskega naroda*. Obenem je vzdrževal zveze s češkimi politikami in se vključil v delo Jugoslovanskega kluba v dunajskem parlamentu. Zaradi svojih organizacijskih sposobnosti in zvez z jugoslovanskimi in češkimi politikami je bil izbran za tajnika kluba in začel tesno sodelovati z njegovim predsednikom, načelnikom Vseslovenske ljudske stranke, dr. Antonom Koroščem. V tem času je pod psevdonimom Südslave objavil brošuro *Die nationale Abgrenzung im Süden : ein Beitrag zur Realisierung der Selbstbestimmung der Völker Österreich-Ungarns* (Zagreb, 1917), s katero je podprl majniško deklaracijo in podal predloge za njeno konkretno uresničitev.⁴¹ V prvi polovici leta 1918 je sodeloval v pripravah na ustanovitev vseslovenske liberalne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS),⁴² ob njeni ustanovitvi, 29. in 30. junija 1918 v Ljubljani, pa ni postal član njenega vodstva, ki mu je načeloval Ivan Tavčar.⁴³ Sodeloval je tudi v pripravah na ustanovitev Narodnega sveta za slovenske dežele in Istro, 16. in 17. avgusta 1918 v Ljubljani, in pripravil

⁴¹ Kot pravi Janko Pleterški, je brošura vzbudila "posebno hudo razburjenje med koroškimi in štajerskimi Nemci /.../. Brošura je zelo natančno opisala severno mejo bodoče jugoslovanske države na Štajerskem in Koroškem na temelju etnične strukture prebivalstva. Ustanovitev jugoslovanske države je pričakovala kot plod mirovne konference. Značilno je, da se v njej nič ne govori o zahodni italijanski meji. V brošuri je Žerjav močno poudaril jugoslovanski etnični unitarizem in je zato tudi v slovenski publicistiki zbudila kritično pripombo Albina Prepeluha. V nemški politični javnosti je brošura povzročila vrsto političnih protestov občinskih odborov in drugih organizacij. Tako sta npr. celovška trgovska industrijska zbornica 15. oktobra 1917 in celovski občinski svet 7. novembra 1917 v izjavi proti Žerjavovi brošuri med drugim izrekla: '... Koroška ostane nemška in naprednega mišljenja ter ne pozna nobenih drugih stremiljenj kot tistih, ki so se že stoletja vedno znova obnesla v nemški moči in sili za gospodarsko blaginjo naše domače dežele.'" (Pleterški, *Prva odločitev*, 154–155). – Po Prepeluhovi knjižni oceni je brošura zagovarjala naslednja načela za razdelitev nemškega in slovenskega ozemlja: "Po kmetih odloča narodna pripadnost produktivnih stanov, torej predvsem delavstva in kmetijskega ljudstva. Izvzeti je uradnike, posredovalne poklice in parasite. Maso je treba opuziti [osvoboditi – op. J. P.] umetne in prisiljene navlake; upužena bo sama pokazala, kam spada. Glede mest in trgov pade odločitev po okraju, kateremu so upravno, gospodarsko, kulturno središče. Od vse statistike je upoštevati zgolj starejšo, zlasti Czoeringovo iz let 1844. in 1857." (Abditus /Albin Prepeluh/, "Dienationale Abgrenzung in Süden. Ein Beitrag zur Realisierung der Selbstbestimmung der Völker Österreich-Ungarns. Von einen Südslaven", v: *Ljubljanski zvon* 37, (1917), 611–613).

⁴² Jurij Perovšek, *Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja* (Ljubljana, 2005), 202, op. 923 (dalje: Perovšek, *Na poti v moderno*). V času priprav na ustanovitev JDS je Žerjav v pismu štajerskemu liberalnemu prvaku dr. Vekoslavu Kukovcu z dne 4. 4. 1918 zapisal tudi naslednjo zanimivo oceno starinov: "S starimi je vedno kaka težava, ker se boje za odločilno besedo in /.../ v programu za – lastninsko pravico" (prav tam, 218, op. 970).

⁴³ Arhiv Republike Slovenije (dalje: SI) AS 1220, Ravnihiar Vladimir, 1871–1954, škatla 4, Okrožnica osrednje pisarne J.D.S., P–2. VII.

Prva in zadnja stran "Zapisnika konference o jugoslovanski združitvi, 6. do 9. novembra 1918 v Ženevi", ki ga je pisal dr. Gregor Žerjav (SI AS 1655, osebna zbirka dr. Gregorja Žerjava, t. e. 1)

njegov statut.⁴⁴ Prav tako je sodeloval v pripravah na ustanovitev Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov, 5. in 6. oktobra 1918 v Zagrebu. Konec oktobra 1918 je s predsednikom zagrebškega Narodnega sveta Antonom Korošcem odpotoval v Švico, kjer je prisostvoval znani konferenci o jugoslovanski združitvi, 6. do 9. novembra 1918 v Ženevi. V domovino sta se s Korošcem vrnila 2. decembra 1918, kjer ju je že čakala druga politična in državna stvarnost. Dan

⁴⁴ Statut Narodnega sveta glej v *Grada o stvaranju jugoslavenske države (1. I. – 20. XII. 1918)*, ur. Dragoslav Janković in Bogdan Krizman (Beograd, 1964), 254–255.

pred njuno vrnitvijo je bila ustanovljena Kraljevina SHS.⁴⁵

Z nastankom jugoslovanske države je nastopil Žerjavov politični zenit. Po Tavčarjevem političnem odhodu leta 1921 je Žerjav v dvajsetih letih postal nesporno prvi mož slovenske liberalne politike.⁴⁶ Skupaj z drugimi mladolibe-

⁴⁵ O Žerjavovem delovanju med svetovno vojno in v novembru ter začetku decembra 1918 glej V(áclav) J. Klofáč, "Spomini na Gregorja Žerjava", *Misel in delo* 2, št. 7–8 (1936), 243–249; Albin Prepeluh, *Pripombe k naši prevratni dobi* (Ljubljana, 1938), 82, 115–166, 153, 246; Vekoslav Spindler, "Od majske deklaracije do Jugoslavije : nekaj dokumentov o medvojni akciji ob naši severni narodni meji", v: *Ob dvajsetletnici Jugoslavije*, ur. Branko Vrčon (Ljubljana, 1938), 104, 106–112; Ivan Meštrovič, *Spomini* (Ljubljana, 1971), 144, 148–149; Pleterski, *Prva odločitev*, 34, 40, 43, 111–113, 129, 138, 147, 159, 163–167, 194, 195, 213, 215, 216, 218–221, 228, 233, 244, 245, 246, 298; isti, Šušteršič, 392; Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, 112, 153, 157, 165–166; Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921 : od majniške deklaracije do vidovdanske ustave* (Maribor, 1977), 48, 55, 84, 96, 103, 115, 120, 140, 142, 144, 148, 150, 162, 175, 179 (dalje: Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*); isti, *Na zgodovinski prelomnici*, 51, 175; isti, *Prošlost i vreme : iz istorije Jugoslavije* (Beograd, 2003), 168, 189, 236, 379–380; Ivan Hribar, *Moji spomini, II. del* (Ljubljana, 1984), 251, 257; Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 107–108, 132; 139–140; Tuma, *Iz mojega življenja*, 356–357, prav tam, Dušan Kermavner, "Urednikove dopolnitve", 443–446, 458–466; Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, 202, 205; isti, "Od aneksijske krize do Ženevskega sporazuma: slovensko-srbski odnosi 1908–1918", v: *Slovenski diplomati v slovenskem svetu*, ur. Ernest Petrič ... [et al.] (Mengeš; Ljubljana, 2010), 84, 88; Uroš Lipušček, *Ave Wilson : ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1919–1920* (Ljubljana, 2003), 334, 351, 363, 364; Grdina, *Hribar*, 92–93, 97. – O svojem delovanju v omenjenem obdobju je Žerjav pisal tudi sam. Glej Gregor Žerjav, "Ženevski pakt ali prvi december?" *Življenje in svet* II, 30. 11. 1928, št. 22, 674–676; isti, «Ženevski pakt», *Misel in delo* 2, št. 3 (1936), 92–100.

⁴⁶ O Tavčarjevem odhodu z mesta načelnika JDS glej Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 148–149. Glej tudi Grdina, *Hribar*, 108. – Delovanje in politično zapuščino Ivana Tavčarja zanimivo ocenjuje Henrik Tuma, ki v svojih spominih o Tavčarju piše takole: "Vzemimo primer dr. Ivana Tavčarja. Ta se ni v svoji komodnosti in zaljubljenosti vase nikdar potrudil, da bi bil razumel in razvil volilno idejo liberalizma. Zato pravzaprav nikdar ni predstavljal kake politične ideje razen zgolj negativnega boja proti 'farštvu'. Liberalne napredne ideje pa med slovenskim ljudstvom sploh nikdar niso bile močna gonilna sila. Liberalizem je bil vezan na kapitalizem, slovensko ljudstvo pa je bilo v glavnem kmečko in delavsko ter brez kapitalistov, kajti srednji stanovi, prodajalničarji in obrtniki, se pač ne morejo šteti za kapitalistično silo. Tavčar se je opiral na te srednje sloje in zastopal njihove interese zaradi tega, ker so bili podstava njegove politične moči, ne pa zaradi kake ideje. Stremljenje po ekonomičnem položaju je bilo pri njem le prvotna gonilna sila. Ko pa ga je dosegel, je bila gonilna sila bolj samoljubje, zavest lastne osebnosti. Njegov literarni uspeh in njegov osebni nastop sta mu ustvarjala obilo simpatij med mladino in krogi, ki so se postavljali po robu vladanju duhovščine. Tavčar je bil pravi tip samozavestnega, krepkega Gorenjca. Prav zaradi tega svojega značaja se je toliko časa vzdržal v svoji politični poziciji. Šušteršič [dr. Ivan Šušteršič, načelnik SLS in nato VLS – op. J. P.] ga je bil v kratki dobi desetletja [mišljeno je desetletje pred prvo svetovno vojno – op. J. P.] izpodrinil tako, da Tavčarjeva stranka ni imela skoraj nobene dejanske moči več, in ko je nastopila mlada liberalna struja pod vodstvom dr. Gregorja Žerjava, bi bil Tavčar politično povsem zatoni, ako se ne bi bil poravnal z mladim Žerjavom tako, da je temu prepuštil politično vodstvo, sebi pa zavaroval le blesk političnega voditelja. Ta blesk je Tavčar znal iz egoističnega individualističnega motiva skrbno varovati in je z njim šel tudi v grob. Medtem ko je Šušteršič zapustil za seboj močno organizacijo slovenske ljudske stranke, ni Tavčar politično ustvaril prav nič; in vendar so hrumele za njegovim pogrebom tisočere množice, časteč v njem političnega heroja, medtem ko je Šušteršič neslavno preminul, zapuščen od vseh." (Tuma, *Iz mojega življenja*, 404–405). O idejno-politični podobi Ivana Tavčarja glej Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, 87, 88, 96, 104, 105, 107, 127–128, 130, 208; isti, *Kranjska med dvema Ivanoma: idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje* (Ljubljana, 2004), 49–51, 61, 64–68, 71–84, 99–110, 124–171, 195–205, 211–237, 287–335, 394–416, 428–454, 473–474, 476–477, 481 (dalje: Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*); Perovšek, *Na poti v moderno*, 124–143.

ralnimi politiki, gospodarstveniki in bančniki – Albertom Kramerjem, Vekoslavom Kukovcem, Adolfom Ribnikarjem, dr. Milkom Brezigarjem, Avgustom Praprotnikom in dr. Ivanom Kavčnikom – je izoblikoval idejno, politično in gospodarsko podobo tedanjega slovenskega liberalizma in nekaterih značilnosti slovenske politike v prvi jugoslovanski državi.⁴⁷ Zaznamovali so ju izrazito protikatoliško kulturnobojno stališče, protikomunistična usmeritev, popolna predanost načelu jugoslovanskega narodnega unitarizma in državnega centralizma, ter nepošteno ravnanje na gospodarskem oziroma bančnem področju. Pri zadnjem imamo v mislih znano afero Jadranske banke, ko se je spomladi 1922 izkazalo, da so "mladini" iz fonda, ki ga je banka dala JDS za plebiscitno propagando na Koroškem in za ustanovitev ljubljanske univerze, poneverili večmilijonsko vsoto v korist svojega strankinega krila. V afero je bil vpleten tudi Žerjav, čeprav je zatrjeval, da ima "čiste roke".⁴⁸ Sicer pa je bil Žerjav na gospodarskem področju precej podjeten. Sredi dvajsetih let mu je uspelo, da je njegova politična skupina od Tavčarjevih dedičev odkupila eno od tehnično najmodernejših tiskarskih podjetij v Sloveniji, Narodno tiskarno.⁴⁹ Ob tem ko je bil eden najmočnejših delničarjev Narodne tiskarne,⁵⁰ je bil tudi član upravnega sveta Delniške tiskarne in Jugografike v Ljubljani ter član vodstva sprva zelo močne Slavske banke v Zagrebu. Bil je tudi predsednik Društva za zgradbo društvenih domov in član vodstev Zveze kulturnih društev in Akademskega kolegija.⁵¹ Poleg tega je leta 1920 ustanovil tudi nov politični dnevnik *Jutro*, ki je že kmalu po začetku svojega izhajanja postal vodilni slovenski liberalni časopis

⁴⁷ O oblikovanju "mladoliberalnega" krila v JDS in njegovem vodenju slovenske liberalne politike po prvi svetovni vojni glej Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 148; Vasilij Melik, *Slovenci 1848–1918 : razprave in članki* (Maribor, 2002 [i. e. 2003]), 562; Fran Erjavec, *Slovenci : zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled* (Ljubljana, 1923), 94–95; Jurij Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929* (Ljubljana, 1996), 245–246 (dalje: Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*).

⁴⁸ Gregor Žerjav, uvodnik z dne 2. junija, *Jutro* III, 3. 6. 1922, št. 130, 1. – O aferi Jadranske banke glej Metod Mikuž: Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji. *Zgodovinski časopis* 9, št. 1–4 (1955), 127; isti, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji : 1917–1941* (Ljubljana, 1965), 227 (dalje: Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*); Miroslav Stiplovšek, *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922 : pregled razvoja in delovanja strokovnih organizacij v jugoslovanskem delu Slovenije od prevrata 1918 do ponovne utrditve revolucionarnih strokovnih organizacij konec 1922* (Ljubljana, 1979), 357–358 (dalje: Stiplovšek, *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja*); Zečevič, *Na zgodovinski prelomnici*, 89; Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 150–153. O Žerjavovem vprašljivem gospodarskem poslovanju, ki naj bi dišalo "po korupciji", glej tudi *Sejni zapiski Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželni vlad za Slovenijo 1918–1921, 2. del*, ur. Peter Ribnikar (Ljubljana, 1999), 174–176 (dalje: *Sejni zapiski NV in DVS*, 2).

⁴⁹ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 163–164, 167–168; Branko Reisp: "Narodna Tiskarna", v: *Enciklopedija Slovenije*, 7, ur. Marjan Javornik, Dušan Voglar, Alenka Dermastia (Ljubljana, 1993), 307.

⁵⁰ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 167.

⁵¹ Osmrtnica Delniške tiskarne v Ljubljani, *Jutro* X, 28. 6. 1929, št. 149, 13; France Kresal, "Slavska banka", v: *Enciklopedija Slovenije*, 11, ur. Marjan Javornik, Dušan Voglar, Alenka Dermastia (Ljubljana, 1997), 127; Janko Prunk, "Žerjav Gregor", v: *Slovenski biografski leksikon*, 15, ur. Jože Munda (Ljubljana, 1991), 958 (dalje: Prunk, Žerjav).

v prvi jugoslovanski državi.

Žerjav je slovensko politiko v dvajsetih letih oblikoval na vrsti visokih položajev v Ljubljani in Beogradu. Od januarja do novembra 1919 je bil podpredsednik Deželne vlade za Slovenijo (DVS), nato do februarja 1920 njen predsednik, od avgusta do decembra 1920 pa v Deželni vladi še poverjenik za pravosodje.⁵² Leta 1922 je prevzel še vodenje organizacije vsedržavne JDS (od leta 1924 Samostojna demokratska stranka – SDS) za ljubljansko oblast.⁵³ Poleg tega je bil v letih 1920–1923 poslanec Ustavodajne, Zakonodajne in nato Narodne skupščine Kraljevine SHS. Poslanec v Narodni skupščini je bil nato še v letih 1925–1929. Bil je tudi član jugoslovanske vlade. Od novembra 1924 do julija 1925 je v Pašić-Pribičevićevi vladi opravljal dolžnost ministra za gozdove in rudnike ter kratek čas tudi ministra za pravosodje.

Žerjav je na omenjenih dolžnostih dosledno zagovarjal svoje idejno in narodnopolitično prepričanje ter dejavno nastopal v reševanju gospodarskih vprašanj. Tako je kot podpredsednik DVS 27. oktobra 1919 zahteval, da je treba odločno nastopiti proti širjenju komunističnih idej v Trbovljah in onemogočiti izbruh morebitne stavke. "Naša skupna naloga sedaj", je dejal, je

pokazati energično državno avtoriteto, da ne bo izbruhnila splošna stavka v premogokopih ali celo po vseh tovarnah, dočim mora socijalistična stranka, v kateri je večina delavcev zastopanih, iti vladi na roko, ker gre za ohranitev reda, da bi se res delalo; potem se ne ustrašimo nobenih posledic, da nastopimo proti /.../ komunistom, če treba z intervencijo vojaštva, če se kaj zgodi, naj se razglasi preki sod.⁵⁴

S takim stališčem se je povsem ujemala njegova kasnejša izjava, ko je kot predsednik DVS 7. januarja 1920 v ljubljanskih zaporih obiskal enega najvidnejših snovalcev komunistične organizacije na Slovenskem, ing. Dragotina Gustin-

⁵² V okviru delovanja DVS je Žerjav posvetil opazno pozornost obravnavi vprašanja severne meje ter položaja na Koroškem in Štajerskem, odnosom z Nemško Avstrijo in dogajanjem na mirovni konferenci v Parizu. – *Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, 1. del*, ur. Peter Ribnikar (Ljubljana, 1998), 299, 316, 360–361; *Sejni zapisniki NV in DVS, 2*, 236–237, 261–263; *Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, 3. del*, ur. Peter Ribnikar (Ljubljana, 2002), 156–158, 192, 207, 208, 217, 218 (dalje: *Sejni zapisniki NV in DVS, 3*).

⁵³ O oblikovanju vsedržavne JDS, v katero se je z drugimi liberalnimi in demokratskimi strankami ter skupinami v državi leta 1919 združila slovenska JDS, glej Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 124–130.

⁵⁴ *Sejni zapisniki NV in DVS, 2*, 400. Glej tudi Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, 153; France Klopčič, *Velika razmejitvev : študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920* (Ljubljana, 1969), 25–26; Stiplovšek, *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja*, 611–612.

čiča. V razgovoru z njim mu je dejal: "V svoji državi ne morem trpeti nereda!"⁵⁵ V tem smislu so njegovo ravnanje ocenili tudi v levem krilu Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS), ko so na zaupniškem zboru ljubljanske krajevne organizacije JSDS, 31. januarja 1920, ocenili, da je DVS "od prevrata sem vedno bolj omejevala politične svoboščine v Sloveniji. Ta reakcionarna smer je dosegla svoj vrhunec pod deželnim predsedstvom dr. Žerjava."⁵⁶ Ob tem velja še omeniti, da je bil Žerjav eden od političnih pokroviteljev slovenskega dela Orjune, bojne in teroristične organizacije vsedržavne JDS/SDS. Delovanje Orjune, ki je v spominski literaturi dobila celo oznako "Žerjavova garda",⁵⁷ je bilo namenjeno obrambi unitarističnocentralističnega značaja jugoslovanske države, obenem pa je bilo ostro usmerjeno proti revolucionarnemu delavskemu gibanju oziroma komunistom. To je zelo jasno pokazal znani spopad med Orjuno in komunisti 1. junija 1924 v Trbovljah. Liberalci so v posameznih primerih Orjuno uporabili tudi proti SLS.⁵⁸

Še bolj kot komunizmu, pa je Žerjav nasprotoval političnemu katolicizmu. Pri tem so mu, kot je ob njegovi smrti verjetno upravičeno zapisalo *Jutro*, "bridko krivico /.../ delali oni, ki so ga proglašali za nasprotnika vere in cerkve!"⁵⁹ Temu lahko pritrdimo na podlagi opozorila, da so bili liberalci, "gledano z dogmatično-zakramentalnega vidika tudi /.../ lojalni katoličani v zasebnem življenju, medtem ko je bilo njihovo vrednotenje verskega vpliva na politično življenje drugačno".⁶⁰ Udeleževali so se bogoslužja in verskih obredov, prejemale zakramente idr., in pri tem ni šlo le za neko (tradicionalistično) pozunanjenje, ampak za izraz njihovega resničnega notranjega verskega prepričanja. Zagovarjali pa so strogo ločitev med zasebnim in javnim življenjem, kar je dobilo svoj odraz v odklanjanju politične razsežnosti posameznikovega verskega prepričanja.⁶¹ Po *Jutru* je Žerjav imel "globoko razumevanje za globoko vernost širokih

⁵⁵ Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti, škatla R 105/II, Dragotin Gustinčič: Spomini : II. knjiga, I. poglavje, Zopet doma, 93.

⁵⁶ *Viri za zgodovino Komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921*, ur. Jasna Fischer in Janko Prunk (Ljubljana, 1980), 47.

⁵⁷ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 166.

⁵⁸ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 255; isti, "Orjuna", v: *Enciklopedija Slovenije*, 8, ur. Marjan Javornik, Dušan Voglar, Alenka Dermastia (Ljubljana, 1994), 157–158; Neven Borak ... [et al.], *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, 1* (Ljubljana, 2005), 263, 274–276, 283 (dalje: *Slovenska novejša zgodovina, 1*).

⁵⁹ "Gregor Žerjav umrl", *Jutro* X, 28. 6. 1929, št. 149a, 1. – V tej zvezi je zanimiv podatek iz dnevnika ljubljanskega škofa dr. Antona Bonaventura Jegliča, ki je vanj konec oktobra 1918 zapisal: "Sinoči [28. 10. 1918 – op. J. P.] sem tudi zvedel, da je duša JDS dr. Žerjav popolen ateist." (SI AS 1871, Zbirka dopolnilnega gradiva o delavskem gibanju in narodnoosvobodilnem boju, 1918–1945. Jeglič dr. Anton Bonaventura, Dnevnik /prepis/, zv. 11, zapis z dne 29. 10. 1918, 42; dalje: *Jegličev dnevnik*).

⁶⁰ Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, 103.

⁶¹ Prav tam, 18, 99.

vrst našega ljudstva in najsrčnejša želja mu je bila, da bi duhovščina, zapustivši vrste borbenega klerikalnega strankarstva, mogla posvetiti svoje moči vzvišenim nalogam svojega poklica ter pomagati, da se narodu vrne notranji mir".⁶² A v boju proti mogočni katoliški organiziranosti na vseh področjih posameznikovega in narodovega življenja,⁶³ to je, kot je zapisal Vladimir Ravnihar, v boju Davida proti Goljatu, je "neučakan /.../ postal oskosrčen anti-klerikalni fanatik, ki mu niso bila nobena sredstva preslaba, da bi rušil sovražno trdnjavo. Pomagal naj bi Beograd, pa ni pomislil, da je s tem pri našem ljudstvu zasovražil sam Beograd in dosegel prav nasprotni učinek".⁶⁴ Žerjav je tako postal ujetnik svojega kulturnobojnega prepričanja, ki ga je že leta 1920 poudaril takole: "Želja klerikalizma", ki ga vodi "šef v italijanskem Rimu", je v kulturnem pogledu zagospodovati Slovincem, zato ga bodo demokrati "*preganjali*, dokler ga ne *preženemo* iz Jugoslavije".⁶⁵ V tem smislu je obtoževal ljubljanskega škofa Jegliča, da se vmešava v politiko in tako dokazoval klerikalnost SLS, očital Cerkvu, da si želi podrediti šolo, nastopal proti zasebnemu (cerkvenemu) šolstvu in zagovarjal neobvezno poučevanje verouka le v osnovnih šolah.⁶⁶ Najbolj ostro pa je nastopil proti duhovščini in SLS leta 1921, ko so v Ustavodajni skupščini obravnavali vprašanje t. i. kancelparagrafa, to je uvedbe ustavnega določila, po katerem verski predstavniki svoje duhovniške službe in duhovniških nalog ne bi smeli izkoriščati v politične namene. Pobudniki omenjenega določila so bili slovenski liberalci – poslanci Samostojne kmetijske stranke, ki so jih podprli tudi slovenski poslanci vsedržavne JDS.⁶⁷ Žerjav, ki je bil eden glavnih zagovornikov uvedbe kancelparagrafa, je v razpravi v Ustavnem odboru Ustavodajne skupščine posebej opozoril na kazensko pravni vidik uveljavitve tega določila-

⁶² "Gregor Žerjav umrl", *Jutro* X, 28. 6. 1929, št. 149a, 1.

⁶³ Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, 153.

⁶⁴ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 193, 194. – Zgoraj omenjeni ozkosrčni odnos do političnega katolicizma in njegovih, četudi nekdanih nosilcev, je Žerjav pokazal leta 1922, ko je kralju Aleksandru I. Karadordeviču osebno predlagal, naj nekdanjemu dolgoletnemu načelniku VLS in kranjskemu deželnemu glavarju dr. Ivanu Šušteršiču ne dovoli vrnitve v domovino. Šušteršič je domovino zapustil ob razpadu avstrijske oblasti konec oktobra 1918. Kralj Aleksander je Žerjavov predlog zavrnil in Šušteršiču omogočil povratak iz tujine (Pleterski, Šušteršič, 464. Glej tudi Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, 241).

⁶⁵ "Apel mlajšim volilcem", *Jutro* I, 27. 11. 1920, št. 84, 1, "Volilni program Jugoslov. dem. stranke : govor dr. G. Žerjava na seji izvrševalnega odbora JDS dne 21. oktobra 1920 v Ljubljani", *Jutro* I, 22. 10. 1920, št. 53, 1. Žerjav je ob tem še dejal: "Ker more [klerikalizem – op. J. P.] le katoliški del naroda organizirati, je že sam po sebi nujno separatističen, zato ga je treba v interesu države *zatreti*." ("Volilni program Jugoslov. dem. stranke : govor dr. G. Žerjava na seji izvrševalnega odbora JDS dne 21. oktobra 1920 v Ljubljani", *Jutro* I, 22. 10. 1920, št. 53, 1). Kasneje, leta 1925, pa je poudaril, da je klerikalizem državno vprašanje številka ena, in da bodo šele z njegovim uničenjem Slovenci tudi na znotraj svobodni (Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, 303).

⁶⁶ Dolenc, *Kulturni boj*, 133, 206, 151, 187.

⁶⁷ Jurij Perovšek, "Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa v prvi jugoslovanski državi", v: *Jugoslavija v času : devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*, ur. Bojan Balkovec (Ljubljana, 2009), 108 (dalje: Perovšek, *Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa*).

la. Poudaril je, da bo na njegovi podlagi duhovnik, ki bo prekoračil določeno mejo, postavljen pred civilno sodišče, saj bodo načela kancelparagrafa vnesena v kazenski zakonik.⁶⁸ Dodal je še, da duhovnik sicer lahko v cerkvi posredno "dela /.../ za klerikalizem" in izven nje neposredno za svojo stranko, "absolutno pa je treba izključiti, da se v cerkvi direktno agitira za 'katoliško' stranko". To, kar sedaj "vključujemo v Ustavo [kancelparagraf – op. J. P.]", je nadaljeval Žerjav, "bo samo princip, definitivna redakcija pa bo izdelana v našem kazenskem zakoniku, po katerem bodo kasneje svobodni in neodvisni sodniki sodili, ali obstaja kakšen delikt ali ne".⁶⁹ Žerjavova razprava je razkrivala globoko prepričanje, da politični govor v cerkvi vodi h kazenski odgovornosti. Njegovega odnosa do Cerkve in politike se je zbal že škof Jeglič, ki je kmalu zatem, ko je Žerjav postal predsednik DVS, v svoj dnevnik zapisal: "Bojimo se cerkvi krivičnih in sovražnih odredb."⁷⁰ Ustavni odbor Ustavodajne skupščine je kancelparagraf sprejel 5. aprila 1921,⁷¹ Ustavodajna skupščina pa na plenarnem zasedanju 25. maja 1921.⁷² Kancelparagraf je bil nato sestavni del pravnega reda Kraljevine SHS/Jugoslavije ves čas njenega obstoja.⁷³

Ob kancelparagrafu si je Žerjav prizadeval za politično omejitev katoliške-

⁶⁸ *Stenografske beleške Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 4 (Beograd, 1921), 44. seja, 4. 4. 1921, 31 (dalje: *SB UO USK SHS*).

⁶⁹ Prav tam, 45. seja, 5. 4. 1921, 32.

⁷⁰ *Jegličev dnevnik*, zv. 12, zapis z dne 2. 12. 1919, 6. – Podrobneje glej o vprašanju uvedbe kancelparagrafa Perovšek, *Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa*, 105–117.

⁷¹ Perovšek, *Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa*, 115. – Po sprejemu kancelparagrafa v Ustavnem odboru Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS se je Žerjav na zboru zaupnikov JDS, 10. 4. 1921 v Ljubljani, pohvalil, da je bil sprejet po zaslugi slovenskih demokratov, ki so predložili dokumente o delovanju duhovščine v cerkvi. Splošnemu veselju v JDS, ki je sledilo sprejetju kancelparagrafa v Ustavnem odboru, pa se je uprla liberalna Narodno socialistična stranka (NSS), saj je v njem videla le politično kratkovidnost svobodomiselnih strank. "Naše vodilne svobodomiselnne politične stranke", je zapisal njeno glasilo *Nova pravda*, "pripravljajo naravnost pot bodoči klerikalni zmagi. Pot katero hodijo naši demokrati je pot, ki pelje v prepad. – Toda oni to sami hočejo in mi jih ne bomo zadrževali." ("Zbor zaupnikov jugoslov. dem. stranke", *SN LIV*, 12. 4. 1921, št. 81, 1; "Jugoslavija", *Nova pravda* II, 9. 4. 1921, št. 13, 1).

⁷² Perovšek, *Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa*, 116.

⁷³ "Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev", *Uradni list Deželne vlade za Slovenijo* III, 27. 7. 1921, št. 87, 423 (dalje: *UL DVS*); *Projekat krivičnog zakonika za Kraljevino Srba, Hrvata i Slovenaca* (Beograd, 1922), 78; "Ustava kraljevine Jugoslavije", *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine* II, 10. 9. 1931, št. 53, 1110. – Določila kancelparagrafa, vključno z kazenskimi ukrepi, so se kot sredstvo idejnega in političnega boja ohranila tudi v jugoslovanskem in slovenskem pravnem redu po drugi svetovni vojni, v Republiki Sloveniji pa so bila zgodovinsko izbrisana v prvem desetletju 21. stoletja ("Ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije", *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije* II, 1. 2. 1946, št. 10, 78 /dalje: *UL FLRJ*/; "Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti", *UL FLRJ* IX, 27. 5. 1953, št. 22, 209; *Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije* (Beograd, 1963), 55; *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije : sa Ustavnim zakonom za sprovođenje Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd, 1974), 133; *Ustava Ljudske republike Slovenije* (Ljubljana, 1947), 16; *Ustava Socialistične republike Slovenije* (Ljubljana, 1974), 137; "Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti v Socialistični republiki Sloveniji", *Uradni list Socialistične republike Slovenije* XXXI, 4. 6. 1976, št. 15, 794; "Zakon o verski svobodi", <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=200714&objava=599> /ogled 28. 10. 2008/, 10).

ga gibanja tudi na področju ženske volilne pravice. Potem, ko je SLS uspela, da je bila v Sloveniji uvedena splošna moška in ženska volilna pravica za občinske volitve,⁷⁴ je namreč na seji DVS, 9. septembra 1920, predlagal omejitev ženske volilne pravice "samo na samostojne gospodinje in na državljanke s kvalificirano izobrazbo".⁷⁵ To je dejansko pomenilo, da ženske z vasi ne bi imele glasovalne pravice, kar bi liberalcem olajšalo boj proti katoliškemu gibanju. Podeželje je namreč obvladoval katoliški tabor, ženski del kmečkega prebivalstva pa je po tedanjem splošnem prepričanju pomenil potencialno glasovalno množico za SLS.⁷⁶ Žerjav s svojim predlogom ni prodril,⁷⁷ kasneje, ko je JDS sodelovala v osrednji vladi, pa ji je uspelo, da je bila prva res splošna ženska volilna pravica na Slovenskem odpravljena.⁷⁸

Poleg idejnopoličnih vprašanj je Žerjav obravnaval tudi socialne in gospodarske probleme. Zavzel se je za omilitev razrednih in stanovskih bojov, ki naj bi jo dosegli z združevanjem duševnih in ročnih delavcev po stanovskih interesih. Ti naj bi nato prek svojih zbornic volili drugi parlamentarni dom, namenjen obravnavi gospodarskih vprašanj. Ob tem je odločno zagovarjal pravico do zasebne lastnine. Omejili bi jo lahko le s posebnimi zakoni, ko bi to zahtevali močni in po drugi poti nedosegljivi javni interesi. Podržavljenje podjetij in njihov prehod v last krajevne samouprave je Žerjav podpiral ob pogoju, "da bo državni aparat produciral ravno toliko in tako ceno kakor zasebni. Eksperimente z nezmožnim aparatom odklanjamo." Obravnaval je tudi vprašanje pravice do dela, ki je pravica vseh, z vsemi iz nje izhajajočimi zagotovili ob boleznih, starosti in nezgodi. Mezdne spore v industriji naj bi reševala posebej za to uvedena razsodišča. Žerjav je zagovarjal pravico do osemurnega delavnika v industrijski proizvodnji, daljši delovni čas pa je podpiral v primerih, če bi delavec želel delati več. Zgolj osemurni delovnik v malih obratih je odklanjal. Po njegovi oceni bi vodil "v čudovite nezmislne posledice". Zato naj bi posebne komisije, s sodelovanjem prizadetih, pod vodstvom državnih funkcionarjev, določile, kateri od teh obratov smiselno sodijo pod osemurni delovni čas. "Tak kompromis bo rešil 8-urnik utemeljene opozicije in ustrezno bo obrtnikom." Žerjav je na kmetijskem področju podpiral agrarno reformo, a nasprotoval razdrobitvi zemlje.

⁷⁴ "Uredba o volitvi v občinska zastopstva v Sloveniji", *UL DVS* II, 8. 6. 1920, št. 71, 321.

⁷⁵ *Sejni zapisniki NV in DVS*, 3, 170.

⁷⁶ Zečevič, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, 291.

⁷⁷ *Sejni zapisniki NV in DVS*, 3, 170.

⁷⁸ "Uredba o izpremembah in popolnitvah uredbe o volitvi v občinska zastopstva v Sloveniji z dne 15. maja 1920", *UL DVS* III, 26. 2. 1921, št. 20, 123. – Podrobneje o uvedbi in kasnejši ukinitvi ženske volilne pravice za občinske volitve na Slovenskem v letih 1920–1921 glej Jurij Perovšek, «Liberalci, demokracija in volilni sistem 1918–1941», v: *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941 : zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*, ur. Jože Pirjevec in Janko Pleterski (Ljubljana, 2007), 120–123.

Njegov ideal v vprašanju zemljiške lastnine je bila kmečka družina, ki dostojno shaja na zaokroženem posestvu. V zvezi s socialnogospodarsko problematiko je spregovoril tudi o vprašanju vrednotenja dela. Poudaril je, da "ne moremo dovolj odločno odkloniti zahteve komunistov, *naj se vse delo brez ozira na izobrazbo, na izvežbanost, na riziko, na sposobnost delavca enako plačuje*. Tako načelo bi uničilo vse veselje do napredka." Na tej podlagi je nedvoumno zavrnil komunistično revolucionarno razredno stališče. Vprašal je namreč, "kam bi prišli v agrarni Jugoslaviji pod diktaturo neznatne manjine industrijskega proletarijata?" Menil je, da nikamor, saj je "Marxov ideal na vladi /.../ v Jugoslaviji nemogoč". Zato ga morajo tisti, ki mu sledijo, "pustiti doma".⁷⁹

Pri reševanju gospodarskih vprašanj je bil Žerjav najbolj dejaven kot minister za gozdove in rudnike. Izdal je zakon o komercializaciji gozdnega gospodarstva, izgradil gozdarsko administracijo in pripravljaval združitev celotne lesne industrije v rokah države. Podpiral je pogozdovanje krasa in drugih goličav in na tem področju zagotavljal kredite. Postavil je tudi prve temelje metalurški industriji, in sicer tako, da je gozdni veleindustriji Dobrlin-Drvar naložil, naj odkupi vse delnice železarne v Zenici in jih odstopi Generalni rudarski direkciji v Beogradu.⁸⁰

Nedvomno najvidnejši pečat, ki ga je Žerjav vtisnil v slovensko zgodovino 20. stoletja, pa je bilo njegovo brezpogojno zavzemanje za uveljavitev jugoslovanske narodne in državne enotnosti. Vzrok, zakaj je ta, v avstrijski dobi tako prepričani borec za slovensko narodno individualnost in njeno uveljavitev, v Kraljevini SHS postal zagrizen jugoslovanski unitarist in centralist, je bil v tedanjem liberalnem prepričanju, da je z nastankom jugoslovanske države nastopil čas velike jugoslovanske sinteze. Jugoslovanska nacionalna enotnost, ki jo zgodovinsko omogoča prav obstoj jugoslovanske države, naj bi namreč bila edini logični zaključek do tedaj nepovezanega razvoja separiranih jugoslovanskih etnij. Tě naj bi v centralistični Jugoslaviji, ki bo izravnala vse zgodovinske, kulturne in državnopravne razlike med njimi, končno dosegle svojo celostno narodnostno uresničitev. Izrazilo bi jo njihovo zbiranje v novo, višjo in zgodovinsko močnejšo jugoslovansko narodno skupnost, ki vsaki med njimi šele osmišlja njen celotni dotedanji narodnoemancipacijski napor; hkrati pa ji, pretopljeni in povzdignjeni v jugoslovanski državni narod, zagotavlja resnično svobodo in omogoča začeti njen vsejugoslovanski, edinstveni in neponovljivi življenjski razmah. S tem bi bila preprečena vsaka nadvlada enega dela novega jugoslovanskega naroda nad njegovimi drugimi deli in v tem smislu naj bi

⁷⁹ "Volilni program Jugoslov. dem. stranke : govor dr. G. Žerjava na seji izvrševalnega odbora JDS dne 21. oktobra 1920 v Ljubljani", *Jutro* I, 22. 10. 1920, št. 53, 1.

⁸⁰ Prunk, Žerjav, 958.

bila presežena tudi velikosrbski in velikohrvaški narodnopolitični program.⁸¹ Po drugi strani pa je liberalce oziroma JDS/SDS k jugoslovanskemu unitarizmu in centralizmu navedel tudi konkreten ideološki, politični in gospodarski premislek. Ideja jugoslovanstva, ki jo je učinkovito izrabljaj velikosrbski narodno in politično nadvladovalni program, jim je namreč služila tudi kot nadvse prikladno sredstvo za politično sodelovanje z državnim centrom v Beogradu. Obenem pa je liberalcem omogočila, da so v svojem trajnem spopadu s katoliško stranjo, v unitaristični in centralistični jugoslovanski državi nadgradili boj z avtonomistično usmerjeno SLS. Jugoslovanstvo je celo postalo nova oblika liberalnega kulturnega boja proti slovenskemu katoliškemu gibanju. Poleg tega so liberalni unitarizem in centralizem utemeljevali tudi gospodarski razlogi. Enoten jugoslovanski prostor je namreč v primerjavi z manjšim slovenskim zagotavljal bistveno večje možnosti za dejavnost na gospodarskem področju, to pa je omogočalo širše kroženje liberalnega trgovskega in bančnega kapitala.⁸²

Gregor Žerjav je bil v dvajsetih letih vodilni zagovornik in izvajalec jugoslovanskega unitarizma in centralizma na Slovenskem.⁸³ Svojo centralistično usmeritev je dejavno dokazal že v času delovanja Deželne vlade za Slovenijo, ko je sistematično rušil prizadevanja njenega predsednika, pripadnika SLS dr. Janka Brejca, da bi nasproti osrednji vladi v Beogradu Slovenija ohranila kolikor toliko samostojnosti, ki ji jo je še ostalo po združitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Kraljevino Srbijo v Kraljevino SHS. V času, ko je vodil DVS, pa je odpravil še tisto malo avtonomnosti, ki jo je imela Deželna vlada, in jo povsem podredil beograjskim oblastem. Brejc, ki je za Žerjavom ponovno postal predsednik DVS, je nato uspel zadržati napade na avtonomijo Deželne vlade do decembra leta 1920, januarja 1921 pa je vodenje vlade znova prišlo v roke liberalcem. Nova vlada je nato vse tekoče zadeve opravljala v znamenju vdanoosti in poslušnosti osrednji vladi v Beogradu. Največji politični spopad med SLS in JDS do sprejema vidovdanske ustave se je tako pod Žerjavovim vodstvom končal z zmago slovenske liberalne unitarnocentralistične politike, ki je skla-

⁸¹ Jurij Perovšek, "Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja", *Prispevki za novejšo zgodovino* 39, št. 2 (1999): 14.

⁸² O vzrokih liberalnega jugoslovanskega unitarizma in centralizma v prvi jugoslovanski državi glej podrobneje Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 28–109.

⁸³ Kar zadeva narodno problematiko, lahko opozorimo še na Žerjavovo skrb za usodo Slovencev, ki so po prvi svetovni vojni ostali zunaj meja Kraljevine SHS. Na podlagi svojega prepoznavnega unitarističnega in centralističnega stališča se je zavzemal za njihovo enotno kulturno in gospodarsko življenje s Slovenci v jugoslovanski državi, v Narodni skupščini pa je vložil interpelacijo zaradi napada tržaških fašistov na uredništvo in tiskarno slovenskega časopisa *Edinost*, 5. 11. 1925. Fašisti so ob tej priložnosti razdeljali tudi upravne prostore ter urad Političnega društva Edinost ("Volilni program Jugoslov. dem. stranke: govor dr. G. Žerjava na seji izvrševalnega odbora JDS dne 21. oktobra 1920 v Ljubljani", *Jutro* 1, 22. 10. 1920, št. 53, 1; Milica Kacin Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921–1928, 2. knjiga* (Koper–Trst, 1977), 433–434).

Karikatura dr. Gregorja Žerjava ("Dr. Cekin"), s katero je katoliški *Slovenec* leta 1924 opozarjal na Žerjavovo javno podobo, ki je izhajala tudi iz očitkov vpletenosti v različne dvomljive gospodarske in bančne posle (*Slovenec* LII, 27. 9. 1924, št. 221, 3)

dno s svojim načrtom Slovenijo politično povsem podredila jugoslovanskemu državnemu centralizmu.⁸⁴

Svojo zgodovinsko zmago v jugoslovanski državi pa sta Žerjav in slovenski liberalizem dosegla 28. junija 1921, ko je bila sprejeta unitaristična in centralistična vidovdanska ustava. Z njo sta bila ustavno uzakonjena jugoslovanski narodni unitarizem oziroma t. i. integralno jugoslovanstvo (po njiju naj bi Slovenci, Hrvati in Srbi – drugih narodnih imen ni ustava niti omenjala – predstavljali le "plemena" enotnega jugoslovanskega naroda) ter državni centralizem,

⁸⁴ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 138–140; Zečevič, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, 221–223, 269–270, 285–286, 288; Bojan Balkovec, *Prva slovenska vlada 1918–1921* (Ljubljana, 1992), 45–50; Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 145; Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, 230–235. Glej tudi *Sejni zapisniki NV in DVS*, 2, 176, 266, 278–279, 280, 336, 396–397, 412, 417; *Sejni zapisniki NV in DVS*, 3, 142–143, 144–145, 152, 163, 177, 184–185, 196, 300–301. – O slovenski samostojnosti v Državi SHS glej Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitev v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov* (Ljubljana, 1998), 77–174.

ki sta bila politični *credo* Žerjavovega delovanja v jugoslovanski skupnosti.⁸⁵ Žerjav se je zanj v času ustavne razprave zavzel z vsemi močmi. Odločno je zahteval, "da moramo z Ustavo zatreti vse centrifugalne tendence" in onemogočiti oblikovanje "plemenskih in avtonomističnih oblasti". V tem smislu je zagovarjal tudi enotno šolstvo v celotni državi. To zahtevo je ponovil tudi po sprejetju ustave.⁸⁶ Poslanci JDS so bili poleg poslancev Samostojne kmetijske stranke edini slovenski predstavniki v Ustavodajni skupščini, ki so podprli sprejetje vidovdanske ustave. Z njenim sprejetjem so dosegli vse, kar si je slovenska unitarnocentralistična liberalna politika želela po zlomu habsburške monarhije. Jugoslavija je namreč zanj postala "obljubljena dežela", ki je s pravno uveljavljenim unitarističnim in centralističnim načelom potrjevala, da integralistično jugoslovanstvo ni le namišljena, ampak tudi formalno veljavna narodnopolitična pot.

Po sprejetju vidovdanske ustave so se skrajno zaostрила dotedanja nasprotja med avtonomisti in centralisti v jugoslovanski državi. Avtonomisti oziroma federalisti so na podlagi poudarjanja mnogonacionalnega značaja Kraljevine SHS zahtevali revizijo ustave in avtonomistično-federalistično državnoopravno preoblikovanje jugoslovanske skupnosti, centralisti pa so take zahteve pobijali in trdno vztrajali pri jugoslovanskem unitarizmu in centralizmu. Na Slovenskem je ta boj z vso močjo potekal med najmočnejšo avtonomistično silo SLS in JDS/SDS. SLS je poudarjala slovensko narodno individualnost in zahtevala vzpostavitev avtonomne Slovenije z lastnim parlamentom in vlado, JDS/SDS pa je dosledno zagovarjala načelo jugoslovanske narodne in državne enotnosti. Najbolj značilne poudarke v tem boju je z liberalne strani dal Gregor Žerjav. Nepopustljivo je vztrajal, da je "temeljna ideja ustave /.../ garancija državnega in narodnega jedinstva", zato pomenijo zahteve po federalizmu ali avtonomizmu "*boj zoper državo* /.../. To stremljenje", je opozoril, pa

zadene na naš neizprosni odpor. V tem vprašanju ni kompromisa. Državno jedinstvo je res judicata [pravno veljavna odločitev – op. J. P.]. Zoper to sodbo ni priziva. Kdor tega ne vidi, si mora razbiti glavo na železnem oklepu naše volje, da ničesar ne storimo, kar bi moglo ogroziti obstoj države, olajšati njen razpad in pospeševati centrifugalne elemente. V interesu svoje ohranitve mora država storiti vse, da se oslabi, kar nas deli.

⁸⁵ O ustavni uzakonitvi jugoslovanskega narodnega unitarizma in državnega centralizma v Kraljevini SHS glej Jurij Perovšek, "Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave". *Prispevki za novejšo zgodovino*, 33, št. 1–2 (1993): 17–26.

⁸⁶ *SB UO US K SHS*, I, 10. seja, 14. 2. 1921, 128, 37. seja, 22. 3. 1921, 154; Dolenc, *Kulturni boj*, 187. – O Žerjavovih unitarističnih in centralističnih nastopih v Ustavodajni skupščini glej še Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 188, 190, 191.

Zato "boj proti državnemu in narodnemu jedinstvu smatramo za boj proti obstoju države. Naša država nima eksistenčne upravičenosti," je nadaljeval,

ako se ne priznava in noče narodnega jedinstva. Centrifugalne sile, podedovane iz naše žalostne zgodovine, če bi dobile sankcijo v federativni obliki, bi bile ne le petrificirane, ampak opasno pomnožene, ker bi se tako rekoč službeno gojile iz umetnih centrov. Primerjati v tem opisu Jugoslavijo s Švico, Nemčijo, Veliko Britanijo ali celo Zedinjenimi državami, je, milo rečeno, depasirano, kakor niti mi ne želimo ravnati se po kopitu Francije ali Italije. Narod, ki se iz stoletne razkosanosti šele zopet zbira, na izloženem ozemlju sredi sosedov, ki mu strežejo po življenju in jim je vsaka razpoka dobrodošla pomočnica, v prvih generacijah svobode absolutno potrebuje strumnejšo obliko države. Vse ono, kar je zdravega v odporu zoper centralizem, dosežemo lahko na drug način, ki ne ogroža državnega obstoja in prevajanja Slovencev, Hrvatov in Srbov v jugoslovnski nacionalizem. –

"Gre za vse", je poudaril Žerjav. "Zmaga federalistov bi bila začetek konca /.../. Kakor se je v svetovnem konfliktu razdelila Evropa v dva jasna tabora in so tudi neodrejeni in oportunisti morali pokazati barvo, tako kličemo tudi mi upravičeno: *Kdor ni z nami, je proti nam*."⁸⁷ In tisti, ki bi bil proti liberalnemu centralističnemu programu in za avtonomijo Slovenije, ki jo je zahtevala SLS, bi po njegovih besedah ne storil nič drugega, kot omogočil političnemu katolicizmu, da bi v Sloveniji vzpostavil škofovsko vlado, iz Slovenije pa napravil papeško provinco.⁸⁸

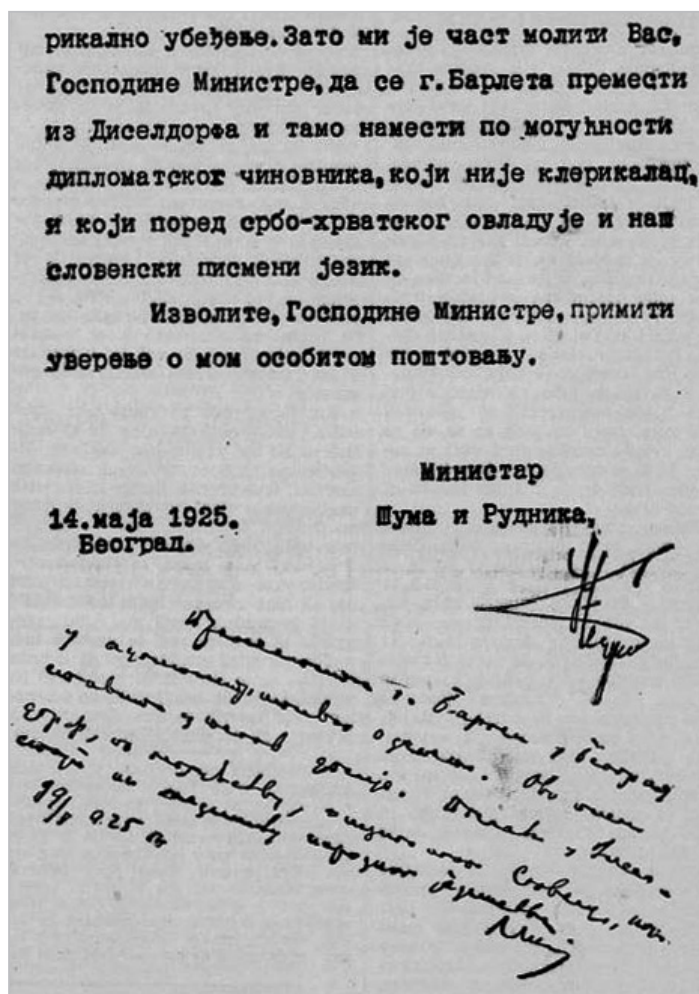
Žerjav se je zelo jasno opredelil tudi v vprašanju jugoslovnske nacionalne enotnosti. Kot je dejal na zboru zaupnikov JDS, 3. februarja 1924 v Ljubljani, je bil namreč cilj slovenskih liberalcev, povezanih v JDS,

slovenski del naroda prevesti v jugoslovenstvo, na danih uspehih našega kulturnega in gospodarskega dela graditi naprej v smeri čim večje združitve, udeleževati organizatorne slovenske sposobnosti v vseh delih naroda, da zrastemo v nerazdvojno jugoslovensko celoto, združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen.⁸⁹

⁸⁷ Gregor Žerjav, "Državna fronta", *Jutro* V, 19. 4. 1924, 5–6.

⁸⁸ Gregor Žerjav, "Naglavni greh klerikalne stranke", *Domovina* IX, 25. 3. 1926, št. 13, 1.

⁸⁹ "Jugoslovenska demokracija na pohodu : veličasten zbor zaupnikov JDS v Ljubljani", *Jutro*, V, 5. 2. 1924, št. 31, 2. – O Žerjavovih unitarističnih in centralističnih pogledih po letu 1921 glej še Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 259.

Zaključni del pisma ministra za gozdove in rudnike dr. Gregorja Žerjava ministru za zunanje zadeve dr. Momčilu Ninčiču z dne 14. maja 1925, ki ga je leta 1926 v " aferi Kulovec" objavil časnik *Jutro* (*Jutro* VII, 13. 6. 1926, št. 133, 8)

Ob tem pa je treba pripomniti, da se liberalni unitaristi, med njimi tudi Žerjav, konkretno pri vprašanju jezika, ki je na Slovenskem imelo izreden narodnopolitični pomen, spričo svojih ozkih strankarskih interesov v boju za oblast, v praktičnem političnem delovanju niso upali zagovarjati svojih zamisli o jugoslovanski narodni enotnosti.⁹⁰ To je pokazala t. i. afera Kulovec, ki je izbruhnila sredi maja 1926, ko je glavni tajnik SLS in njen poslanec v Narodni skupščini Kraljevine SHS, dr. Fran Kulovec, v *Slovencu* objavil članek, v katerem je trdil, da je Žerjav leta 1925 v pismu zunanjemu ministru dr. Momčilu Ninčiču,

⁹⁰ Prim. Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, 242.

za srbohrvaščino uporabljal izraz *jezik*, medtem ko naj bi slovenščino imel le za njen *dialekt*.⁹¹ Liberalno *Jutro* in Žerjav sta Kulovčevo trditev ostro zavrnila in opozarjala, da je pismo, ki ga je Kulovec objavil v *Slovencu*, ponaredek. *Jutro* je objavilo tudi posnetek izvirnega Žerjavovega pisma Ninčiču, iz katerega je bilo razvidno, da je Žerjav v njem uporabil izraz *slovenski pismeni jezik* in ne *dialekt*, v dokaz svojih trditev pa sta Žerjav in *Jutro* podala še več drugih precej odločnih pojasnil.⁹²

Razen v zgoraj navedenem primeru je Žerjav unitaristično in centralistično načelo podpiral tudi v drugi polovici dvajsetih let. To je bilo obdobje, ko je vsedržavna unitaristična SDS, potem ko po letu 1925 za vladajočo velikosrbsko Narodno radikalno stranko (NRS) ni bila več zanimiva kot vladni koalicijski partner, prešla v ideološki obračun z radikalno politiko. SDS je obračun z njo najprej zasnovala na dosledni obrambi načela nacionalne enotnosti. Na podlagi jugoslovanstva, ki pomeni enakopravnost vseh treh "plemen" enotnega naroda, je nastopala proti velikosrbskemu hegemonizmu, ki se mu je obenem uprla tudi z ostro kritiko nedemokratičnih razmer v državi. To je SDS in njenega voditelja Svetozarja Pribičevića slednjič privedlo v politično zvezo z nekdanjo najhujšo politično nasprotnico, federalistično Hrvaško kmečko stranko (HKS), s katero je 11. novembra 1927 oblikovala nov jugoslovanski politični subjekt – Kmečko demokratsko koalicijo (KDK). Glavni cilj KDK je bil zrušiti velikosrbski radikalski državno strankarski monopol in vzpostaviti demokratični sistem vladanja. Poleg tega je zahtevala enakopravnost zahodnega, t. i. prečanskega dela države, z vzhodnim na vseh področjih javnega življenja, medtem ko je državnopravna vprašanja pustila ob strani.⁹³

SDS je v okviru KDK zagovarjala jugoslovanski unitaristični in centralistični program do sredine leta 1928, ko je pripadnik NRS Puniša Račić 20. junija 1928 v Narodni skupščini streljal na predstavnike HKS in njenega predsednika Stjepana Radića, ki je kasneje zaradi dobljenih ran umrl. Po tem zločinu je prvak SDS Pribičević začel priznavati narodnostni dejavnik v jugoslovanski politični stvarnosti in opustil centralistično stališče.⁹⁴ Temu premiku v stranki in narodnopolitičnih pogledih njenega voditelja pa ni sledil Žerjav, ki je pripadal uni-

⁹¹ (Fran) Kulovec, "Fotografija dr. Gregorja Žerjava", *Slovenec* LIV, 13. 5. 1926, št. 108, 1–2.

⁹² Uvodnik z dne 12. junija, *Jutro* VII, 13. 6. 1926, št. 133, 1, "Razkrinkani klerikalni falzifikatorji", prav tam, 8, "Ali je faksimile Žerjavovega pisma falzifikat?", *Jutro* VII, 16. 6. 1926, št. 135, 2, "Žerjavovo pismo v kovačnici klerikalnih falzifikatorjev", *Jutro* VII, 17. 6. 1926, št. 136, 1, "Klerikalni falzifikatorji na popolnem umiku", *Jutro* VII, 18. 6. 1926, št. 137, 2, Dr. G. Ž. [Gregor Žerjav], "Moj epilog k aferi Kulovec", prav tam, 2, "Ninčič in Pribičević postavila klerikalce na laž", *Jutro* VII, 19. 6. 1926, št. 138, 2, uvodnik z dne 19. junija, *Jutro* VII, 20. 6. 1926, št. 139, 1, "G. Kulovec, Vi nesramno lažete! Tožite nas!", *Jutro* VII, 25. 6. 1926, št. 143, 2, "Koroščeva vlada proglasila slovenščino za 'dialekt'!", prav tam, 2, "Politične beležke. Klerikalci in slovenački dialekt", *Jutro* VII, 27. 6. 1926, št. 145, 2.

⁹³ O tem glej podrobneje Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 258–263.

⁹⁴ Prav tam, 264, 265.

tarističnemu krilu SDS. Kljub sicer ostrim obsodbam velikosrbske politike,⁹⁵ boju z njo ni pripisoval narodnostnega pomena. Skladno s prizadevanjem za izboljšanje "ljubljene unitaristične naše države"⁹⁶ je vprašanje nadvladovanja ali enakopravnosti v jugoslovanski državi pojasnil takole: "Lahko bi se reklo, da je hegemonist oni, ki hoče živeti na račun dela drugih". Vendar pa

ne gre tukaj samo za davke, za njihovo izenačenje. Gre za kruh, za zaposlitev, za pravično razdelitev denarja, ki ga izdaja država. Gre za način, kako se davki pobirajo. Gre za denar, ki je zbran v Državni hipotekarni banki, v Obrtni in Narodni banki, za kmetijske kredite. Povsod tukaj vidimo, kako se državni kredit poklanja samo nekaterim pokrajinam na škodo drugih. To vse skupaj je hegemonija."Onemogočiti jo, pa je "glavna naloga KDK, je glavni cilj revizije ustave. Nova ustava naj garantira, da nikomur ne more priti misel na hegemonijo."⁹⁷

Z gornjimi besedami je Žerjav dokazal, da narodno vprašanje v Jugoslaviji zanj ni obstajalo in da ne bo podprl stališča, ki bi terjalo, da se reši slovenski nacionalni problem. Zanj je bila namreč bistvena enotnost jugoslovanske države. To je s precejšnjo mero civilnega poguma in tudi v korist Slovenije dokazal, ko je 11. julija 1928 z izjavo, naj raje abdicira, v pogovoru s kraljem Aleksandrom Karađorđevićem zavrnil njegovo zamisel, da bi zaradi hude politične krize, v kateri je bila po skupščinskem atentatu jugoslovanska država, iz nje izločili Hrvaško in Slovenijo.⁹⁸ Ostal je dosleden centralist in unitarist. To vidimo iz njegove zabeleške, napisane 22. februarja 1929, to je dobre štiri mesece pred njegove smrtjo. V njej omenja svoj nedavni razgovor z enim od prvakov Davidovičeve Demokratske stranke, Milanom Grolom. Grol in Žerjav sta o vprašanju državne ureditve oblikovala naslednje stališče: "Federalisti naj

⁹⁵ Svojo obsodbo velikosrbske politike je Žerjav izrazil s poudarkom, da bodo v boju s srbskimi političnimi in civilizacijskimi vodili zmagale "ideje in kultura zapada, kajti ni še v historiji primera, da bi v upravi in gospodarstvu orient bil komu vzornik". Zato je pozival, "naj bratje Srbijanci vsaj v upravi odpro duri Evropi in zapadu in nam ne vsiljujejo svojega sistema uprave in civilizatoričnega dela" (Gregor Žerjav, uvodnik z dne 7. aprila, *Jutro* IX, 7. 4. 1928, št. 84, 1; Gregor Žerjav, uvodnik z dne 14. aprila, *Jutro* IX, 15. 4. 1928, št. 89, 1).

⁹⁶ Gregor Žerjav, uvodnik z dne 14. aprila, *Jutro* IX, 15. 4. 1928, št. 89, 1.

⁹⁷ "Krasna manifestacija KDK v Celju", *Jutro* IX, 30. 10. 1928, št. 255, 3.

⁹⁸ Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra* (Beograd, 1952), 91–92; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 317–318. – Kot zanimivost opozarjam, da Branislav Gligoričević, avtor obsežne monografije o kralju Aleksandru Karađorđeviću, v tistem delu svojega besedila, v katerem obravnava obdobje od skupščinskega atentata do uvedbe kraljeve diktature, 6. 1. 1929, omenjenega Žerjavovega stališča ne navaja (glej Branislav Gligoričević, *Kralj Aleksandar Karađorđević : srpsko-brvatski spor : knjiga 2/2* / Beograd, 2002/, 301–360). Morda ga ne navaja zato, ker je vir, po katerem se v zgodovinopisni literaturi opozarja na Žerjavovo ravnanje na avdijenci pri kralju Aleksandru v tej opombi navedena Pribičevićeva knjiga, ki jo avtor označuje za pamfletistično (glej prav tam, 319).

ne pričakujejo, da bomo količkaj storili proti jedinstvu države."⁹⁹ Tako stališče, oblikovano po uvedbi osebne diktature kralja Aleksandra, je Žerjav ponovno poudaril tri tedne kasneje, ko je 15. marca 1929 v pismu dolgoletnemu poslancu vsedržavne JDS/SDS in večkratnemu ministru dr. Hinku Krizmanu, ocenil tedanje razmere v državi. "Ja nisam nikakav defetista ali nisam ni fantasta," je zapisal,

da ne vidim, da se ovaj režim ne može brzo likvidirati. Pošto sporazum odozdo nije moguć, ima samo troje: restitutio in integrum [postavitev v prejšnje stanje – op. J. P.] (pakao koga niko ne želi osim senilnih radikala), produženje sa odlaganjem svakog rešavanja, produženje sa oktroiranim rešenjem glavnog problema, koji ide u susret anticentralističnim silama do skrajnosti, ki jo može riskirati Država, in nato redemokratizacija na novim temeljima. Sve tri solucije su moguće, jest, ali prva samo nasilno. Obe druge dve proriču, da će režim trajati dugo. Nema spoljne sile, koja Jugoslavijugura, da se problem brzo reši. /.../ Mi moramo čvrsto natrag *na čisto jugoslov. bazu*.¹⁰⁰

Žerjav je s svojo narodnopolitično držo in delovanjem prepričal okoli desetino slovenskih ljudi.¹⁰¹ Slovenski narod, ki je moral že kmalu potem, ko se je otrešel nemškega političnega pritiska, v unitaristični in centralistični jugoslovanski državi ponovno v boj za svojo narodno emancipacijo, je namreč v tem boju poglobil zavest o svoji etnični, kulturni in politični entiteti in se odločil ohraniti in učvrstiti svojo narodno individualnost ter si zagotoviti nemoten nacionalni in kulturni razvoj. To je dokazovala avtonomistično-federalistična narodna usmeritev, ki je na Slovenskem že na skupščinskih volitvah leta 1923 dobila večinsko podporo in je vse do konca prve Jugoslavije med Slovenci živela kot njihov vodilni in široko podprt nacionalni program. Žerjavov

⁹⁹ SI AS 1655, Zbirka dr. Gregorja Žerjava, mapa IV, korespondenca 1918–1929.

¹⁰⁰ Arhiv Jugoslavije, 84–1–2, pismo Gregorja Žerjava Hinku Krizmanu z dne 15. 3. 1929, 1, 2. Kar zadeva vprašanje trdnosti šestojanuarskega režima, je Žerjav teden dni pred navedenim pismom, Krizmanu napisal tudi naslednje: "Režim pokazuje sve znakove stabilnosti." (prav tam, pismo Gregorja Žerjava Hinku Krizmanu z dne 8. 3. 1929, 2).

¹⁰¹ JDS/SDS je na volitvah v Ustavodajno skupščino Kraljevine SHS, 28. 11. 1920, na Slovenskem dobila 7,76 % glasov, na volitvah v Narodno skupščino Kraljevine SHS, 18. 3. 1923, 8,2 % glasov, na nadaljnjih volitvah v beograjsko skupščino, 8. 2. 1925 in 11. 9. 1927, 12,66 % oziroma 15,49 % glasov, na volitvah v oblastno skupščino ljubljanske in oblastno skupščino mariborske oblasti, 23. 1. 1927, pa v volilni povezavi z NSS 11,53 % oziroma 7,41 % glasov. V povprečju je na omenjenih volitvah dobila 10,51 % glasov. – *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 239, 268, 283, 303. Odstotek glasov SDS na volitvah v oblastni skupščini ljubljanske in mariborske oblasti je izračunan na podlagi podatkov v Miroslav Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma* (Ljubljana, 2000), 106.

poskus, da bi avtonomistično SLS onemogočil s centralizmom, se ni obnesel. Kot dobro pravi Vladimir Ravnihar, je Žerjav zmotno računal, da naj bi Beograd

pomagal ubijati klerikalizem. Namestu da bi, izkoriščajoč novi položaj doma ž njim opravili. Seveda bi to zahtevalo dolgotrajnejšega sistematičnega dela na gospodarskem, socialnem in prosvetnem polju, torej spet evolucija. Nasilno se takih problemov ne da rešiti, čeprav bi bila taka rešitev enostavnejša, pa najkomodnejša politika. Vsako nasilje mora povzročiti svojo reakcijo, ki je sposobna, da uniči njegov dozdevni trenutni uspeh.

Tudi "delo na socialnem polju je docela odreklo, ker ga je prehiteval nasprotnik, ne glede na to, da se je to delo močno križalo s po sili razmer kapitalistično usmerjenim delom na gospodarskem področju".¹⁰² Jugoslovanstvo, ki sta ga zagovarjala Žerjav in unitaristična liberalna politika, se je izkazalo za zgrešeno narodnopolitično usmeritev, ki na Slovenskem že v prvem desetletju po jugoslovanski združitvi ni zdržala svojega zgodovinskega preizkusa.

Ob bok gornji ugotovitvi pa je treba dodati, da se Žerjav v svojem delovanju ni izogibal boju z močnim idejnim in političnim nasprotnikom – SLS oziroma katoliškim gibanjem – in v tem smislu je v slovenskem političnem prostoru liberalizem ohranil kot prepoznaven in dejaven idejni in politični subjekt. V svojih mladih letih je slovenskemu liberalizmu dodal tudi nekatere moderne poteze, ki so se prek njegovega družbenega koncepta samopomoči in samovzgoje navezoval na osnovne prvine evropskega socialnega liberalizma, kot ga je v 19. stoletju utemeljil nemški socialni reformator Hermann Schulze-Delitzsch.¹⁰³ Tudi njegov tedanji "nacionalno-politični program glede nas Slovencev" je, kot je zapisal Vladimir Ravnihar, "segel v dušo slehernega od nas".¹⁰⁴ To je obetalo ustvarjalno soočenje liberalnega s katoliškim in marksističnim tabo-rom, saj Žerjava tedaj še nista zaznamovali kulturna in razredna bojnost, ki se jima je uklonil po nastanku jugoslovanske države in revolucionarnem valu v Evropi po koncu prve svetovne vojne. Vendar so ti obeti ugasnili po vstopu v Narodno napredno stranko,¹⁰⁵ Žerjav pa je, s sočasnimi opiranjem na jugoslovanstvo, v Kraljevini SHS postal eden od ključnih nosilcev prehoda katoliško-liberalnega boja iz avstrijske v jugoslovansko dobo. V njej je bil, obenem s svojo protikomunistično usmeritvijo, eden od glavnih dejavnikov ideoloških in narodnopolitičnih spopadov na Slovenskem med svetovnima vojnama, nje-

¹⁰² Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 141, 194.

¹⁰³ O Schulze-Delitzschovem socialnogospodarskem konceptu in njegovi prilagoditvi na Slovenskem glej Perovšek, *Na poti v moderno*, 17–42.

¹⁰⁴ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 194.

¹⁰⁵ Prim. Pleterski, Šušteršič, 197.

gova politična pot pa dokazuje, kako močna in zavezujoča so bila v prejšnjem stoletju vprašanja idejne, politične ter narodne opredelitve.

Jurij Perovšek

IDEOLOGICAL AND POLITICAL DESCRIPTION OF GREGOR ŽERJAV (1882–1929)

ABSTRACT

One of the most prominent figures marking the Slovenian history of the 20th century and particularly the political life of Slovenes in the first Yugoslav state was the champion of Young Liberals, Dr. Gregor Žerjav. His entry in the social and political life of Slovenia was associated with the emergence of the so-called National Radical Youth which was formed between 1902 and 1904 in the framework of the Slovenian liberal camp. The national radical movement combined liberal-oriented Slovenian secondary school and academic youth, connected by the belief that the leading Slovenian political parties, particularly the liberal National Progressive Party, were showing a lack of interest in work among people. Under the influence of Žerjav, the youth demanded radical and freethinking national policies as well as practical education among people. This was the basis for the core programme adopted by the 1st Rally of National Radical Students, which took place between 5 and 8 September 1905 in Trieste.

Even at the time when Žerjav directed the operation of national radicals, he paid much attention to the national question. He pointed out that "the entire programme of national radical students /.../ signifies a struggle against the indolence of those who do not care about the national issues". He therefore advocated a very decisive fight for Slovenian national individuality. At the same time, Žerjav declared himself strongly with regard to political Catholicism. Based on the national idea and the importance of national work, he opposed the Catholic National Party, saying that "*clericalism* /.../ is a cosmopolitan movement and thus contrary to the people". Therefore "a nation must not share its power with

outside factors". Žerjav, however, was not opposed to religion and, contrary to other radicals, argued for maintaining the ethical part of religious education in school. He was also critical of the national work of the clergy and, in 1907, contributed to the final prevalence of the liberal against the Catholic side in leading the previously slogan-guided national defence Brotherhood of Saints Cyril and Methodius. As the new Brotherhood secretary, Žerjav helped it overcome its merely national defence character. He promoted the belief that the German national enemy should be "tackled" in his own "fortress"; for this reason, in 1908, the Brotherhood held its annual general meeting in the German-oriented Ptuj. This led to well-known Ptuj developments from which Žerjav barely managed to escape unscathed, as the German attack was primarily directed at him.

After World War I and the establishment of the Yugoslav state (1918) came Žerjav's political zenith. In the period of twenty years, Žerjav undisputedly became the first man of Slovenian liberal politics, on the basis of high political positions in Ljubljana and Belgrade. Between 1919 and 1920 he was vice president and president of the Provincial Government for Slovenia and its commissioner for justice; between 1920 and 1923 and between 1925 and 1928 a member of the Constituent National Assembly of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes; and between 1924 and 1925 Minister of Forests and Mines as well as Minister of Justice. In 1922 he assumed the leadership of the Slovenian part of the Yugoslav Democratic Party/Independent Democratic Party under the so-called Ljubljana authority (administrative and territorial unit which mainly consisted of the territory of the former province of Carniola). Žerjav consistently defended his anti-communist, anti-Catholic as well as Yugoslav national-unitaristic and state-central position. On 27 October 1919, as vice president of the Provincial Government for Slovenia, he demanded firm action against the spread of communist ideas (using military force, if necessary) and, in this respect, the establishment of rapid courts. He was also one of the political patrons of the Slovenian part of ORJUNA, a combat and terrorist organisation of the Yugoslav/Independent Democratic Party, which included the majority of the Slovenian liberal camp. The operation of ORJUNA was strongly opposed to the communist movement.

Žerjav, however, was mainly opposed to political Catholicism (even more than communism). He took a strong stance against the clergy and the Catholic Slovenian People's Party in 1921 when the Constituent Assembly dealt with the issue of Pulpit Law, that is the introduction of a constitutional provision under which religious representatives should not exploit their priestly service and duties for political purposes. Žerjav was one of the main supporters of the mentioned provision which was subsequently included in the Vidovdan Constitution (1921), while also preserved in the imposed constitution (1931).

The most prominent mark that Žerjav made in the Slovenian history of the

20th century was his unconditional commitment to establish Yugoslav national and state unity. The reason for this (in the Austrian period) fervent fighter for Slovenian national individuality to become a fervent Yugoslav unitarist and centralist in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes lies in the then liberal belief that the formation of the Yugoslav state had brought about the time of a great Yugoslav national synthesis. On the other hand, the liberals began supporting the Yugoslav unitarism and centralism on the basis of specific ideological and political considerations. The idea of Yugoslavism (which was effectively used by the Greater Serbian national and political supremacy programme) served the Slovenian liberal politics (the Yugoslav/Independent Democratic Party) as a means of cooperation with the national centre in Belgrade. At the same time, the idea allowed the liberals (in their ongoing conflict with the Catholic side) to upgrade their fight with the autonomist-oriented Slovenian People's Party in the unitarian and centralised Yugoslav state. Yugoslavism became a new form of the liberal cultural struggle against the Slovenian Catholic movement.

Žerjav advocated his unitarist and centralised national political *credo* in Yugoslavia throughout his twenty years in politics. He expressed it most clearly at the Assembly of Trustees of the Yugoslav Democratic Party on 3 February 1924 in Ljubljana, when he said: "To translate Slovenianism into Yugoslavism, to build on in the direction of greater unity on the basis of our successful cultural and economic work, to implement Slovenian organisational skills /.../, to become an inseparable Yugoslav whole, to bring all the generating Slovenian forces into this campaign, this is the desire of Slovenian democracy, which would lead to a favourable solution of the Slovenian problem of being a small nation"

With his national political stance and activity, Žerjav only managed to convince about one tenth of the Slovenian people. His attempt at disabling the autonomist Slovenian People's Party through centralism failed. It should nevertheless be noted that Žerjav did not avoid the fight with a strong ideological and political opponent – the Slovenian People's Party. In this regard, liberalism in the Slovenian political arena was maintained as a visible and active ideological and political subject. In his early years, Žerjav gave Slovenian liberalism some modern features, related to the basic elements of European social liberalism. In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, he (by drawing on Yugoslavism) became one of the key entities responsible for the transition of the Catholic-Liberal struggle from the Austrian to the Yugoslav era. He was one of the key factors of ideological and national political conflicts in Slovenia between the two world wars, while his political career proves how strong and binding the questions of ideological, political and ethnic affiliation were in the previous century.

UDK 929Kocbek E.
1.02 Pregledni znanstveni članek

Mesto Edvarda Kocbeka v panoptikumu slovenskih osebnosti 20. stoletja

Janko Prunk

Dr., redni profesor
Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva ploščad 5, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: Janko.Prunk@fdv.uni-lj.si

Izvleček:

Edvard Kocbek, pesnik, književnik, urednik in politik, je ena največjih slovenskih osebnosti 20. stoletja. Bil je izrazito vsestranska integralna osebnost, filozofsko-antropološki premišljevalec človekove biti. Kot katoliški politični levičar se je iz svoje narodne zavednosti zgodaj vključil v Osvobodilno fronto. Zavzemal se je za idejno svobodo, tj. svobodo izpovedovanja krščanskega nazora tudi po zmagi revolucije. To ga je v času komunističnega režima pripeljalo v spor s komunistično partijo, ki ga je leta 1952 izločila iz javnega življenja. Nato je do svoje smrti 1981 deloval samo kot književnik.

Ključne besede:

Edvard Kocbek, pesnik, književnik, urednik, politik, Osvobodilna fronta, idejna svoboda.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 347–368, 27 cit., 3 slike
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

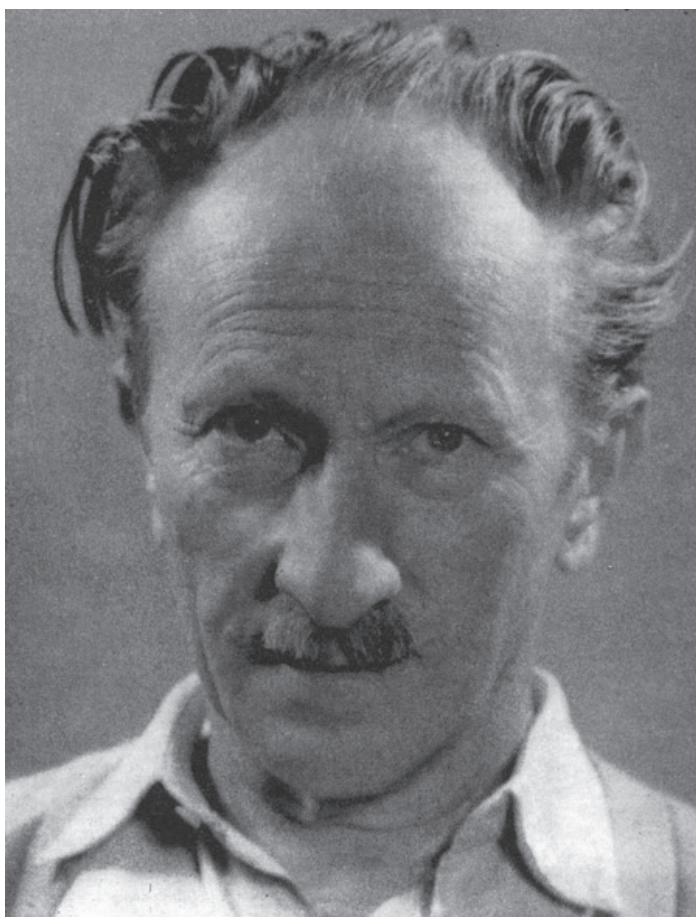
Zaradi hipertrofije ideološkosti, ozkosti, enostranskosti in netolerantnosti v slovenskem javnem življenju, političnem in kulturnem, sta podoba in mesto velikega misleca, poeta, kulturnega antropologa, publicista in nekaj časa tudi politika Edvarda Kocbeka še vedno precej sporna.

Kljub temu da je o njem že kar nekaj napisanega s strani strokovnjakov, med drugim gesli v *Enciklopediji Jugoslavije* (1962) in v *Enciklopediji Slovenije* (1992) ter vrsta znanstvenih razprav o njegovi poetiki, publicistiki in političnem delu, še vedno mnogokrat naletimo na popolno nepoznavanje njegovega dela in pomena za slovenski narod in to ne samo pri povprečno izobraženem Slovencu, ampak tudi pri dobro izobraženem družboslovcu. Sam sem bil pred par leti presenečen nad tem. Ko me je neka izobražena inteligentna habilitirana družboslovka vprašala, koga ocenjujem kot veliko slovensko osebnost v 20. stoletju, nisem veliko pomišljal in sem lahkega srca imenoval Edvarda Kocbeka, s čigar delom in usodo sem se kar precej ukvarjal v kontekstu slovenske politične misli in praktične politike. Mlajša kolegica me je nejeverno pogledala in dejala, če se šalim, ali nisem morda malo čuden. Njeno mišljenje je posledica stanja našega duha, ki sem ga označil na začetku, in je dolgo preveval slovenske humanistične in družbene vede in pustil v njih precej sledi do danes.

Drug problem pri nepoznavanju Kocbeka, njegovega dela in pomena, leži v silni kompleksnosti in globini njegove osebnosti in njegovega dela, ki se včasih, zlasti v poetiki ter filozofskem in antropološkem mišljenju, giblje že v območju transcendentne krščanske duhovnosti. Tega ljudje enodimenzionalne racionalistične pameti ne morejo ali nočejo dojeti. Pri Kocbeku, človeku in njegovem delu, moramo razlikovati dve področji, poetsko umetniško in politično mišljenjsko ter praktično, čeprav sta tesno povezani tako z njegovo integralno osebnostjo kot njegovo duhovnostjo. Za predstavitev Kocbeka kot integralne velike osebnosti pa jih je smiselno predstaviti ločeno, saj je pesniško umetniško področje mnogo bolj raziskano, analizirano in ocenjeno kot politično.

Kocbek sam je ločeval ti dve področji v svojem intervjuju za *Naše razglede* ob sprejemu Prešernove nagrade, ko je na vprašanje: "V čem je vaša osnovna ustvarjalna dilema, osnovni umetniški konflikt v vas ali v vašem odnosu do sveta in okolja?", odgovoril takole:

Prvo moj temeljni umetniški spor ni toliko v meni ali v artistični nejasnosti glede jezikovnega ali slogovnega izraza, temveč v mojem napetem razmerju do družbe /.../ Moj spor z družbo ni političnega značaja, ni torej interesen, površen in nestvariteljski, ampak izhaja iz globoke in celostne človeške prizadetosti. Pisateljeva naloga je bila in ostaja v uveljavljanju biti nad nebitjo, resnice nad lažjo, polnosti nad ničem. Že v svetovnem obsegu je takšno njegovo opravilo danes zelo pereče in

Edvard Kocbek
(Pokrajinski arhiv
Murska Sobota,
Galerija portretov,
PZ 167; www.pok-muzej-ms.si)

nujno /.../ identičnost in avtentičnost, ki jih je umetnik bolj sposoben od politika in znanstvenika, sta danes najtrdovratnejše sidro človeškosti.¹

Kocbek se je dobro zavedal in mi tudi vemo, da so umetnost, pisateljstvo in poezija mnogo bolj avtentični in nadčasovni izraz človeškega mišljenja in dela kot družboslovna znanost in politika, ki sta bolj ujeti v koordinate časa, prostor ideologije in politike.

Zato je prvo področje Kocbekovega dela, njegov literarni pisateljski in pesniški opus, bilo mogoče že zelo kompetentno analizirati in oceniti deloma že v času ideološkega in političnega enoumja, deloma pa danes, ko so še vedno

¹ Edvard Kocbek, *Svoboda in nujnost* (Ljubljana, 19899, 265.

močni recidivi ideološko enoznačnega mišljenja, ideologije in politike. Za analizo umetniškega dela mora imeti analitik dvoje: teoretično znanje o umetnosti oz. estetiki, ki sta temelj umetnosti, ter lasten umetniški čut, kar mu omogoča še boljše empatijo v umetniške stvaritve, ki jih proučuje.

Tako imamo do danes že nekaj odličnih analiz in ocen Kocbekove literature, predvsem poetike, ki so jih prispevali slovenski literati.

Pesniško zbirko *Zemlja* je takoj po izidu ocenila kar vrsta najvidnejših takratnih slovenskih literatov in literarnih kritikov, zvečine pozitivno. Najlepše pa sta o njej spregovorila nekaj starejši literarni kritik France Koblar, ki je bil tudi nekakšen duhovni meceni knjige in Kocbekov križarski tovariš, pesnik France Vodnik.

Koblar je zapisal, da Kocbekove pesmi režejo današnjo vrtočlavo in da iz njih odseva le še ena trdnost, to je "Zemlja, kakršno je ustvaril Bog in jo v svoje veselje pregledal sedmi dan. /.../ V Kocbeku živi človek Paula Claudela, ki družni preteklost in sedanjost s sladko kontemplacijo predmetov in njih slast bivanja in oporo za večnost."²

France Vodnik pa je malo pozneje v *Domu in svetu* zapisal:

Ta ekspresionizem, kakor se je v začetku svojega razvoja imenovala smer "mladinske" umetnosti, in mu je dal skrajni spiritualistični poudarek Anton Vodnik, se je Kocbeku razodel iz nasprotne smeri. Tudi njega prešinja še vedno metafizična ideja o duhovnem izvoru in namenu življenja. A tej duhovni pesmi je sedaj izhodišče vnanji, konkretni svet, zemlja, ki pa vendar ni gledana niti naturalistično, niti impresionistično, marveč realistično metafizično.³

Zelo pohvalno se je o *Zemlji* izrekel v istem času tudi kulturni urednik liberalnega Jutra, Božidar Borko. Kocbeka je označil kar za enega najbolj nadarjenih literatov slovenske mlajše generacije.⁴

Ko je leta 1963 Kocbek po desetletju skoraj popolnega izгона iz slovenske javnosti izdal pri Slovenski matici svojo novo pesniško zbirko *Groza*, so bile kritike večinoma zelo dobre, nekateri ocenjevalci pa prav navdušeni.

Komisija za literaturo, ki je pregledala predloge za podelitev Prešernove nagrade, v sestavi Mitja Mejak, Jaro Dolar, Anton Ingolič, Cene Vipotnik in Ciril Zlobec, sama ugledna imena, si je bila edina, da gre pri *Grozi* za "najboljšo knjigo leta in pomemben mejnik v slovenski povojni poeziji."⁵ Kocbek je za to delo leta 1964 res dobil Prešernovo nagrado.

² F. K., "Ob pesmi Edvarda Kocbeka", *Slovenec*, 22. 12. 1934.

³ France Vodnik, "Obrazi novega rodu, Edvard Kocbek", *Dom in svet*, št. 1–2 (1935): 69.

⁴ *Jutro*, 3. 1. 1935.

⁵ Igor Omerza, *Edvard Kocbek, osebni dosje št. 584* (Ljubljana, 2010), 124.

O Kocbekovem umetniškem delu so v naslednjih letih najbolj kompetentno in z največjo pohvalo pisali zelo ugledni literati in literarni kritiki, med njimi naj omenim le Tarasa Kermaunerja, Andreja Inkreta in Iva Svetino, njegove zadnje superlativne ocene so izšle prav v zadnjem času.

Precej počasneje se ustvarja objektivna in afirmativna ocena o Kocbekovem družbenem in političnem, teoretičnem, kulturno-antropološkem, politično-teoretskem in praktično političnem delovanju. Za to sta dva vzroka: Prvič, njegova antropološka in politična misel in dejavnost sta bili močno vpeti v konkretno slovensko družbeno stvarnost, pred, med in nekaj let po vojni ter sta imeli vse do konca socialističnega obdobja močno relevantno težo pri mnogih aktualnih političnih problemih, s katerimi se je srečevala slovenska stvarnost pod absolutno dominacijo enopartijskega sistema in ene monolitne marksistično-komunistične ideologije. Zato je pisati o Kocbeku, *personi non grata*, v objektivnem smislu nezaželeno, celo nevarno. In drugič, predstaviti Kocbekovo antropološko in politično misel in politično delo, ki izhaja iz posebne krščanske religiozne in etične tradicije ter liberalne politične opredelitve, zahteva spoznavanje in vživljanje v njegovo duhovno idejno in mišljenjsko izhodišče, to pa ni lahko. In bilo je le malo ljudi, ki bi se podali na to naporno znanstveno in duhovno avanturo.

Pisati o Kocbeku in pravično vrednotiti njegovo antropološko in politično misel in delo, ni prinašalo nikoli velike neposredne družbene koristi. Tisti, ki so to delali, so to počeli iz čiste lastne znanstvene in duhovne radovednosti in užitka.

Prvo znanstveno oceno enega časovnega segmenta tega Kocbekovega angažiranja je podal Marko Dvořák v svojem diplomskem delu na Filozofski fakulteti v Ljubljani, ki je bilo potem razširjeno za disertacijo o slovenskem križarskem gibanju na Filozofski fakulteti v Pragi. Delo je Dvořák pisal pod blagohotnim mentorstvom Kocbekovega zvestega prijatelja Franceta Vodnika, izšlo pa je kot obsežna znanstvena razprava v reviji Mohorjeve družbe *Nova pot* leta 1969 in ima še danes svojo vrednost.

Leta 1972 je podpisani napisal svoje magistrsko delo *Slovenski krščanski socialisti v času šestojanuarske diktature 1929–1934*, obranjeno na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. V tej razpravi zavzema Kocbekovo delo pomembno mesto in Kocbek je bil tega prispevka mladega zgodovinarja zelo vesel.⁶ Ob Kocbekovi sedemdesetletnici je Mohorjeva družba v Celju izdala izbor Kocbekovih političnih spisov od leta 1928 do 1973, ki ga je izbral Kocbek sam, z lepim poglobljenim uvodom, ki pa se osredotoča predvsem na Kocbekovo pisanje do druge svetovne vojne.

⁶ Razpravo so objavili *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (1983).

Leta 1977 je izdal podpisani knjigo *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda 1918–1941*, kar je bila njegova doktorska disertacija na Filozofski fakulteti v Ljubljani 1976. leta. Pri pisanju doktorske naloge je avtor poleg zelo dobrega dokumentarnega gradiva upošteval tudi precej ustnih virov mnogih vidnih krščanskih socialistov, tudi samega Edvarda Kocbeka, s katerim se je precej prijateljsko zblížal. Zaradi objave moje nepopravljene – nerecenzirane disertacije pri Cankarjevi založbi je bil moj mentor prof. dr. Metod Mikuž deležen hude, res hude kritike predsednika zgodovinske komisije CK ZKS, kar je povzročilo njegovo neupravičeno jezo name, ker ga nisem vprašal za dovoljenje za natis.

Leto kasneje je Peter Kovačič Peršin objavil odlično poglobljeno študijo o razsežnostih in mejah Kocbekovega predvojnega mišljenja.⁷ Poglobil se je v temeljne elemente Kocbekovega mišljenja in poskušal o njem podati neko generalno oceno. Nanizal je nekatere svoje originalne observacije, ki morda niso splošno sprejete, je pa z njimi odprl polje za nadaljnjo poglobljeno diskusijo. Kovačič Peršin označi Kocbeka kot misleca eksistence, ki mu je "temeljno vodilo izkušnja in intuitivno spoznavanje, ki izvira iz osebnega razmerja do transcendence. /.../ Človek tvega angažma v upanju, da je zvest smotru. /.../ Zavest te zvestobe mu daje trdnost."⁸ Kovačič Peršin lepo razloži, kako Kocbek svojo eksistencialistično personalistično filozofijo utemeljuje s krščanstvom: "Krščanstvo je s svojo vero v Jezusa, utelešenega Sina Božjega, izrazita vera v osebo, to je v dejavnost človekove usode."⁹ Oseba in njena svoboda, svoboda odločanja, je za Kocbeka najvišji kriterij človekovega dejanja, v povezanosti človeka in zgodovine mora človek uveljaviti primat svoje osebe nad snovnimi in družbenimi zadevami.

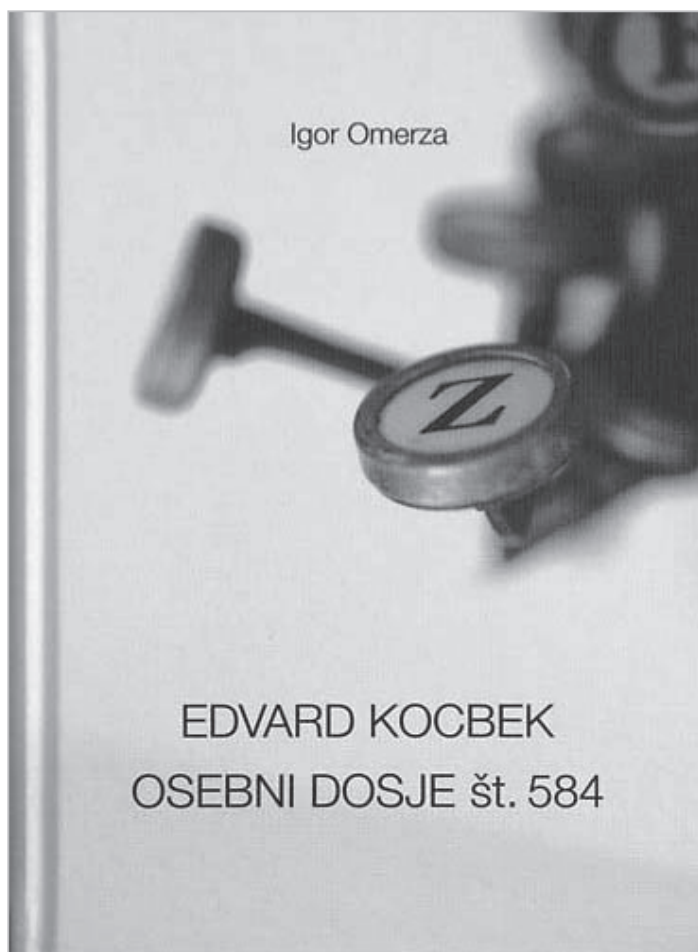
Kovačič Peršin je kritično ocenjeval, da takšni globoki duhovni motivi Kocbekovega nazora niso bili najbolj operativni za politično prakso. Verjetno se je Kocbek zato v konkretni situaciji v mnogočem uklanjal komunistični politiki, ki je bila izrazito usmerjena v prakso. Seveda je treba zaradi natančnosti in znanstvene poštenosti povedati, da Kocbek, kot krščanski personalist, ni mogel sprejeti komunističnega antropološkega in družbenega nazora in intimno tudi ne komunistične praktične politike v celoti, kar mu danes očitajo vsi mogoči kritiki, od katoliških konservativnih intransigentov do liberalcev. Najboljši dokaz za to sta bili stalna komunistična rezerva do njega in nazadnje njegova politična likvidacija.

Po objavi znamenitega Kocbekovega intervjuja z Borisom Pahorjem in Lojzetom Rebulom, ki je izšel v obliki knjižice v Trstu z naslovom *Edvard Kocbek*,

⁷ To je napravil v treh številkah časnika *2000* leta 1978.

⁸ *2000*, št. 9 (1978): 59.

⁹ Prav tam, 61.

Edvard Kocbek – osebni dosje 3 – iz knjige Igorja Omerze, *Edvard Kocbek, osebni dosje št. 584* (Ljubljana, 2010)

pričevalec našega časa (1975) in se je nanj zgrnila grozovita kritika komunistične partije in njenih pomožnih organizacij, je razpadla še zadnja duhovna vez med nekdanjo partizansko tovarišijo komunistov in nekomunistov.

Kocbeka je izrazito brutalna, nemoralna in lažniva kampanja hudo duševno in telesno prizadela ter pospešila njegovo bolezen in smrt leta 1981. Dobro leto dni pred njim je umrl njegov najhujši zoprnik Edvard Kardelj. Tako so se v začetku osemdesetih let odprle možnosti za bolj distančno, objektivno in do Kocbeka bolj afirmativno analiziranje, ocenjevanje in pisanje. Omeniti je potrebno Spomenko Hribar z njenimi številnimi razpravami o delu Edvarda Kocbeka, o dolomitski izjavi, o Kocbeku kot poetu v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji. Andrej Inkret je pri kritični izdaji Kocbekovih zbranih del z neštetimi znanstvenimi opombami opravil veliko delo. V že demokratični

Sloveniji je Peter Kovačič Peršin, duhovno in idejno morda Kocbeku najbližji človek in prijatelj, izdal Kocbekove politične spise od leta 1941 do 1951 pod skupnim naslovom *Osvobodilni spisi* v dveh knjigah, z nujno potrebnimi opombami. V redakciji Mihe Glavana so izšli še Kocbekovi dnevniki

Če preskočimo številne krajše članke in polemične zapise, ki se dotikajo Kocbekovega življenja in dela, v dnevnem tisku in periodiki, je potrebno omeniti, da je letos spomladi javnost presenetil Igor Omerza, človek liberalne provenience in politične opredelitve, dolgoletni član LDS, z izdajo odlično dokumentirane monografije o politični in tudi moralni kalvariji Edvarda Kocbeka pod komunističnim režimom od leta 1946 do njegove smrti 1981. Knjiga nosi naslov *Edvard Kocbek, osebni dosje št. 584*, kar je aluzija na Kocbekov dosje, ki ga je imela o njem tajna policija komunistične oblasti in obsega na stotine poročil tajnih agentov, ki so dobesedno noč in dan spremljali Kocbeka na vsakem koraku, in obsega 4268 strani. Med temi tajnimi ovaduhi so bili tudi nekatere ugledni slovenski kulturni delavci, katerih imena Igor Omerza diskretno zamolči, ker so nekateri še živi.

Sedaj pa nestrpno čakamo izid dolgo pripravljane biografije Edvarda Kocbeka izpod peresa njegovega verjetno najbolj vztrajnega proučevalca in poznavalca Andreja Inkreta. Njegova knjiga z naslovom *In stoletje bo zardelo* vzbuja radovednost in velika pričakovanja.

* * *

Predno v obliki kratkih tez skiciramo in ovrednotimo Kocbekovo antropološko politično misel in delo, naj povemo, da vse skupaj vidimo v kontekstu, ki ga je tudi sam ocenil. Kocbek pravi, da je v družbenem in političnem življenju plaval proti toku, da je bil neke vrste protestant, ki se ni hotel sprijazniti z obstoječim svetom duhovnih in materialnih strahov in pritiskov na človekovo osebo. Duhoviti in lucidni poznavalec in ocenjevalec Kocbekovega življenja in dela, Filip Kumbatovič, je že leta 1962 v geslu o Edvardu Kocbeku za *Enciklopedijo Jugoslavije* takole zadeto ocenil Kocbekovo idejno in politično prizadevanje: "Od personalistične filozofije je prevzel tezo o revoluciji v človeku, ki potem brez nasilja privede do spremembe družbenih odnosov. Revolucija v človeku pa se mora izvršiti v okviru krščanskega duhovnega in etičnega sistema. Zato Kocbek ni mogel osvojiti ideologije marksizma in tudi ne dosledne politične prakse na osnovi marksizma." Takšno oceno deli tudi avtor pričujočega izrisa Kocbekove osebnosti in dela, tudi že v vseh svojih delih o Kocbeku.

Takšna Kocbekova idejnost in politični angažma nikoli nista mogla biti vodilo idejnosti in politične akcije pomembnejših idejnih in političnih gibanj na Slovenskem. Kocbeka, protestnika zoper obstoječe ideološke in politične

strukture, so dvigovali na svoje zastave vedno tisti, ki so hoteli zrušiti te strukture in vzpostaviti nove, ki pa bi funkcionirale podobno kot zrušene, le da bi v novih sami prišli do odločanja. Vsa takšna gibanja oz. subjekti so Kocbeka kaj hitro pozabili oz. celo zavrgli (npr. KPS), kakor hitro so prišli na oblast. Kocbek je ostal in ostaja svetilnik in vzor vedno le majhnemu številu ljudi, ki so podobnih idejnih pogledov na človeka, duhovnost in človekov položaj v družbi, kakršne je zastopal Kocbek sam – ljudi, ki so za čim večjo individualno duhovno in politično svobodo, ki ne verjamejo v odrešilno moč hierarhičnih strankarskih in drugih struktur in zapovedane idejne enosmernosti.

Prvi odmeven Kocbekov socialni in politični nastop je bil leta 1927 na zborovanju katoliške mladine – križarjev v Veliki Nedelji, na katerem so ostro kritizirali vodstvo Slovenske ljudske stranke, češ da se vdaja narodnemu oportunizmu do beograjske vlade in se sprijaznjuje s kapitalističnim družbenim redom.¹⁰

Konec leta 1928 pa je Kocbek slovensko javnost, predvsem katoliško, vznemiril kot socialni in politični publicist. V reviji krščanskosocialistične Krekove mladine *Ogenj* je kritiziral in smešil orlovsko organizacijo, češ da dresira, uči slepo pokorščino in ubija razsodnost. Zlasti huda pa je bila formulacija, da je vsak krščanski socialist vžigalna vrstica, ki vodi do smodnika.¹¹ S to izjavo so konservativni voditelji Orla dokazovati, da hoče Kocbek razbiti orlovsko organizacijo. Zahtevali so od Kocbeka, da svojo izjavo javno prekliče in ker tega ni hotel, so Akademski Orel izključili iz Orlovске zveze.

Leta 1929/1930 je bil Kocbek zaradi študija v Berlinu malo odmaknjen od slovenskega javnega življenja, se je pa tam zelo zanimal za nemško politično življenje, predvsem pa je poslušal predavanja ideologa nemške katoliške mladine, personalističnega filozofa in teologa Romana Guardinija. Kocbekova odsotnost iz slovenskega javnega življenja se je potem nadaljevala še nekaj let zaradi odhoda v službo na Hrvaško, najprej v Bjelovar, nato v Varaždin. Vmes je bil leto dni 1931/1932 na študijskem izpopolnjevanju v Lyonu, kjer se je srečal in temeljito seznanil s francoskim krščanskim personalizmom (Emmanuel Mounier).

Leta 1936 se je Kocbek, tedaj že poročen in uveljavljen kot pesnik in politični publicist, vrnil v Ljubljano in se intenzivno vključil v javno publicistično življenje. Spomladi 1937 je v katoliški reviji *Dom in svet* objavil daljši članek "Premišljevanje o Španiji", ki ga je napisal na podlagi informacij in ocen, ki jih je dobil od svojih francoskih in španskih prijateljev – levičarjev nekomunistične smeri. V članku je ostro kritiziral špansko katoliško cerkev, da so v njej socialni in politični razlogi prevladali nad moralnimi in religioznimi in se je zato Cerkev

¹⁰ Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto* (Ljubljana, 1977), 85 (dalje: Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto*).

¹¹ Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto*, 101.

v državljskem spopadu postavila na stran desnice in Franca. Zapisal je še stavek, da se imajo v socialnopolitičnih vprašanjih katoličani ravnati po svoji vesti in evangelijski zapovedi: ljubi svojega bližnjega.

V katoliški javnosti je izbruhnil pravi vihar. Uradno katoliško časopisje, ki je ves čas zagovarjalo Franca, je sprožilo pravo gonjo zoper Kocbeka in ga dolžilo tajnega komunizma, kar je seveda bilo popolnoma izmišljeno. Zoper Kocbeka so se oglasile najvišje katoliške avtoritete, med njimi dr. Lambert Ehrlich s serijo člankov v *Slovencu* in tudi sam škof Rožman, ki se je "obesil" na Kocbekov stavek v "Premišljevanju", da je herezija duhovno junaštvo prepričanih ljudi. Označil ga je kot krivoverca, kar je bila huda obsodba. Kocbeka je obsojal tudi časnik avtoritarnih mladih intransigentnih katolikov *Straža v viharju*. Kocbeka so branili le krščanski socialisti, JSZ, v *Delavski pravici* in krščanskosocialistični študentje iz kluba Zarja.¹² Po tem dejanju, ki je povzročilo močno idejno in politično diferenciacijo v katoliškem taboru, je bila revija *Dom in svet* Kocbeku zaprta.

Z nekaterimi svojimi starimi križarskimi prijatelji in mlajšimi študenti zanjani je v začetku leta 1938 ustanovil novo revijo *Dejanje*, ki se je predstavila kot mesečnik za gospodarstvo, kulturo in politiko. Politika je bila zapisana na tretjem mestu, vendar pregled vsebine vseh treh letnikov 1938–1941, predvsem pa osnovne misli, zapisane v njenih uvodnih člankih, utemeljujejo oceno, da je ves čas najbolj poudarjala usodni politični položaj Slovencev in v ospredje postavljala slovenske politične naloge. To pa je bila mobilizacija politične volje, ki naj napolni slovenski narod in slovenski narodni prostor, da bosta sposobna v usodnih trenutkih, ki da se bližajo, vzeti svojo usodo v svoje roke. *Dejanje* je pozivalo Slovence k dejanju, od tod ime revije. Kocbek je objavil nekaj izjemnih politično-antropoloških analiz slovenskega človeka in slovenskega naroda, ki po svoji globini in lucidnosti dosegajo takšen nivo, kot so ga imele pred prvo svetovno vojno Cankarjeve. Omenimo le članek iz prve številke *Dejanja* 1938, "Slovenski človek", v katerem Kocbek piše o krizi politične zavesti slovenskega človeka zaradi njegove notranje "nesvobode, razdvojenosti, nesproščenosti, ki da je posledica stoletnega pomanjkanja politične svobode". Kocbek biča slovensko pasivnost in očita slovenskim razumnikom, da je njihov čut za resničnost zbledel v čezmernem spiritualizmu. Ugotavlja, da mora svobodna osebnost zaživeti v resničnosti, da si mora naložiti stvariteljsko odgovornost in premagati svojo svetobežnost.¹³

Ko je Hitler priključil Avstrijo k Nemčiji in je nacizem prišel do slovenskih meja, je Kocbek v *Dejanju* zapisal, da je potrebno zbrati in osvestiti vse

¹² Prav tam, 158–161.

¹³ Prav tam, 162

slovenske narodnozavedne sile, kot se to dogaja pri Hrvatih, Italijanih in Nemcih. Slovenci da se bomo rešili le takrat, ko se bomo "brezpogojno vključili v časovno dogajanje sveta in zavestno prevzeli nase svojo zgodovinsko nalogo". Glavno oviro za takšen skupni narodni napor vidi Kocbek v "čezmernem svetovnonazorskem razlikovanju slovenskega izobraženstva, ki ni znalo nikdar združiti ustvarjanja osebnonazorskih resnic s skupno narodno resničnostjo."¹⁴

Kocbek je v treh letih v *Dejanju* kritično ocenjeval slovenski klerikalizem kot ošabnost hierarhije nad pristnim kristjanom, s katero se "ozki organizator in nestalni politik postavljata nad duhovnega ustvarjalca".

V jeseni 1939, ko so komunisti po paktu Hitler–Stalin opustili svojo ljudskofrontno politiko, je nastopila v Sloveniji situacija, da so se poskušale vse politične sile nekako na novo organizirati, razen Slovenske ljudske stranke, ki je bila vključena v vladno JRZ.

Krščanski socialisti so skupaj z nekaterimi uglednimi politiki t. i. stare SLS, ki so zahtevali izpolnitev slovenske avtonomije, poskušali organizirati neko novo slovensko demokratično stranko. Glavni pobudniki in strategji te zamisli so bili trije ugledni krščansko socialistični intelektualci, dr. Aleš Stanovnik, dr. Tomaž Furlan in Edvard Kocbek. Novembra 1939 so izdali ciklostiran bilten z imenom *Slovenska politika*, ki je prinesel nekaj odličnih člankov z analizo slovenskega narodnega položaja in poziv k slovenski politični povezavi v novo stranko. Glavne članke je napisal Kocbek, kar je jasno razvidno iz usmeritve in stila, ki sta močno podobna njegovim člankom v *Dejanju*. Bilten je do leta 1975, ko ga je avtorju te razprave prinesel Miro Jeršič, v slovenskem zgodovinopisju veljal za izgubljenega. Zato ga je avtor pozneje v celoti objavil v *Prispevkih za novejšo zgodovino*. Naj iz tega biltena zaradi kvalitete analize in usmeritve citiram nekaj misli. Uvodni članek je pojasnil, da "so se tisti, ki pošiljajo ta vestnik, združili med seboj v politično tovarištvo, ki naj postavi temelje novemu slovenskemu političnemu gibanju". Ta nova združba, ki jo predstavljalo slovenski delavci, kmetje, obrtniki in izobraženci, se je v svojem slovenskem in krščanskem miselnem območju dokopala do važnih konkretnih predstav, s katerimi bodo izbojevali svoje življenjske cilje, ki jih nato našteje:

Mi hočemo organizirati in vzgajati slovensko ljudstvo na podlagi slovenskega narodnega načela, demokratične in socialne ideje. Če govorimo natančneje, hočemo uresničiti trojni cilj: doseči celotnost slovenskega narodnega ozemlja in sožitja vseh Slovencev ter ustvariti tak socialni in gospodarski red na Slovenskem, da bo slovenski človek z njim najbolj zavarovan /.../ zato nočemo ustvariti kake nove verske ali svetovnonazorske politične stranke /.../ zato nočemo ideoloških

¹⁴ Prav tam, 162–163.

bojev in ustvarjanja razlik, pač pa hočemo doseči čim večje soglasje v gospodarskih, socialnih in političnih zadevah /.../ V tem smislu bomo težili h koordinaciji naših političnih sil z vsemi tistimi političnimi silami, ki hočejo premagati sedanjo politično nemoralo in likvidirati sedanji politični red z vsemi njegovimi strankami.¹⁵

Nato pa jasno poudari samostojnost in avtonomnost lastnega naziranja in svoje neodvisne politične organizacije in zaključi, da "svoje politično delo [ta nova združba, op. J. P.] postavlja na vrednoto neokrnjene človekove osebe, na zaklad prave krščanske kulture in na podobo slovenskega genija".¹⁶

Ker so komunisti tudi po tej zelo demokratični krščanskosocialistični ponudbi za sodelovanje vztrajali pri svoji sovražnosti in sektaštvu, so Kocbeka in nekatere druge krščanske socialiste izzvali k določenim kritičnim odklonilnim ocenam komunističnega gibanja. Kocbek je zavračal tisto obliko marksizma, ki je sicer

z mnogimi neizprosnimi osvetljavami posvetil razmerje snovi in duha ter v njem odkril zakrita in prezrta dejstva človeške narave in zgodovine, ki sta jih idealistična sociologija in psihologija zakrivali, vendar je šel v tej neizprosnosti tako daleč, da je videl smoter resnice /.../ v ideologiji, ne pa v človeku.¹⁷

Kocbek se je torej obračal proti nehumanističnemu marksizmu, ki ima v pluralistični strukturi zahodne Evrope za nujno posledico borbo človeka proti človeku.¹⁸ Takšno stališče je Kocbeka v očeh komunistov očrnilo, kar je vplivalo na njihovo nezaupljivo medsebojno razmerje v prvih treh mesecih okupacije.

Kocbek je okupacijo doživel kot življenjski pretres. Postopoma pa se mu je izoblikovalo spoznanje, da mora slovenski narod na okupacijo odgovoriti s protiokupatorskim odporom in narodno revolucijo, ki bosta popeljala slovenski narod v rešitev. Vznemirjala in žalostila ga je izgubljenost in pasivnost vodilne slovenske politične sile, SLS, kakor tudi komunistično nereflektirano odobravanje politike Sovjetske zveze v obsojanju stereotipnega imperialističnega nasprotnika, kapitalistične plutokracije Velike Britanije in bolj ali manj indiferentna drža proti hujši nevarnosti, Hitlerju in Mussoliniju. Bil je v hudi zagati, kdo bo zbral in usmerjal sile slovenskega naroda v boju proti okupatorju in za narodni preporod.

Po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo in spremembi komunistične politi-

¹⁵ Prav tam, 190.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ *Dejanje III* (1940), 363.

¹⁸ Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto*, 165.

ke si je malo oddahnil. Začel je verjeti, da so lahko komunisti zaradi svoje uporniške držbe tista sila, ki lahko povede boj "stvariteljskih sil zgodovine."¹⁹ Izve, da so nekateri krščanski socialisti (sindikalisti JSZ) že pristopili v Osvobodilno fronto in se sredi poletja 1941 odloči, da tudi sam vstopi. Konec avgusta je na dvodnevnem sestanku poskušal pridobiti za OF še skupino katoliških politikov Gosarja in Šolarja, imenovano Združeni Slovenci. Udeleženci so se strinjali z namero, da je treba katoličane odtegniti vplivu oportunističnih politikov, ki so pasivno sprejemali okupacijo in izražali lojalnost italijanski oblasti. Toda Gosar je svaril pred komunisti in Kocbeku očital lahkovernost in razlagal, da gre komunistom vedno le za lastne interese in da bodo, kot so to vedno storili ob prvi priložnosti, poteptali vsak dogovor. Gosar je predlagal drugačno pot – zbrati sile okoli tradicionalnega tabora SLS, ki da je edini legitimni predstavnik slovenskega naroda. Svaril je, da krščanski socialisti ne morejo nastopiti sami v imenu katoličanov in da jim grozi, "da bodo v slučaju komunistične zmage utionili v komunistični diktaturi".²⁰

Razgovor je pokazal, da so razlike med krščanskimi socialisti – Kocbekom in Združenimi Slovenci – Gosarjem, glede ocenjevanja komunistov in odnosa do njih zelo velike in da ne more priti do dogovora. Takojšen neposredni razvoj je pokazal, da sta se oba glavna protagonista pogovora motila. Tako Gosar glede zbiranja vseh katoliških sil ni imel nobenega izgleda na uspeh, saj ga je klerikalno vodstvo že pred vojno popolnoma izločilo iz odločanja v SLS. Na drugi strani pa je bil Kocbek v svojem vrednotenju komunistov in zaupanju vanje preveč lahkoveren in optimističen.

Komunisti so ravno v času teh Kocbekovih prizadevanj, zbrati čim več demokratičnih in narodno zavednih Slovencev v OF, naredili grdo zahrbtno potezo zoper svoje zaveznike v OF. Brez njihove vednosti (brez vednosti IO OF) so na svojo roko samo iz najbolj zavednega kadra KPS in SKOJ ustanovili Varnostno-obveščevalno službo, ki je nosila oznako OF, bila pa je popolnoma komunistična in je odgovarjala samo organizacijskemu sekretarju CK KPS. VOS naj bi ščitil OF in obračunaval z okupatorjem in njegovimi sodelavci med Slovenci. Dejansko pa je o tem, kdo je okupatorjev sodelavec, samovoljno odločala Centralna komisija VOS in med takšne uvrščala tudi ljudi, ki niso bili sodelavci okupatorja, ampak le nasprotniki komunizma. VOS je samovoljno izvajal njihove likvidacije.

Kocbek kakšen mesec sploh ni vedel, da takšna organizacija, katere cilj je vzporedno z NOB tudi trasiranje socialistične revolucije, sploh obstaja. Komunisti so, zavedajoč se Kocbekovega vpliva na krščanske socialiste, Kocbeku las-

¹⁹ Edvard Kocbek, *Pred vibarjem* (Ljubljana, 1980), 88 (dalje: Kocbek, *Pred vibarjem*).

²⁰ Edvard Kocbek, *Zbrano delo*, 6. knjiga, zbral in uredil Andrej Inkret (Ljubljana, 1991), 639.

kali in ga imenovali za člana Vrhovnega plenuma OF. V tej funkciji se je udeležil tretjega sestanka Vrhovnega plenuma 16. septembra 1941, na katerem so bili sprejeti odločilni usodni sklepi, med njimi, da si OF privzame funkcijo Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora, nekakšnega vrhovnega slovenskega narodnega predstavništva ter si privzame vse attribute oblasti, tako na vojaškem, sodnem, političnem in kulturnem planu.²¹ Plenum je prepovedal vsakršno organiziranje naroda izven OF, tudi za eventualni odpor proti okupatorju. To je bila zelo vprašljiva monopolizacija, ki ni izhajala toliko iz potreb narodnoosvobodilnega boja kot iz komunistično-boljševiške strategije, dejansko pa je zoževala demokratično širino narodnega odpora. Na tem sestanku so sklenili, da slovenske partizanske čete vključijo v jugoslovansko partizansko vojsko, ki jo je vodil generalni sekretar KPJ Tito. Kocbek se ni zavedal, da se s temi sklepi trasira pot za socialistično revolucijo boljševiškega tipa v okrilju NOB. Bil je zadovoljen s sklepi plenuma in prav navdušen nad novo tovarišijo, čemur je dal duška v svojem dnevniku.²²

V jeseni 1941 se je Kocbek poskušal čim bolj zlit z novo slovensko borbeno združbo, OF. Sredi novembra je pred zastopniki CK KPS razložil temelje sodelovanja krščanskih socialistov. To je eden temeljnih dokumentov, ki najbolj jasno in avtentično razkriva Kocbekovo stališče, ki se ga je držal vso vojno. Njegov referat je izražal vso brezrezervno podpro in odločnost za narodnoosvobodilni boj, govoril o socialni revoluciji, ki jo ta boj odpira in ki se začneja v obliki narodne revolucije. Plediral je za resnično lojalno enakopravno sodelovanje vseh različnih nazorskih skupin v OF. Priznaval je komunistom zaradi njihove taktične in politične organizacijske sposobnosti najpomembnejšo vlogo v osvobodilnem boju in revoluciji ter obljubljal, da jim bodo njihove zasluge po vojni pravično priznane. Izjavil je, da krščanski socialisti nimajo nobenega sebičnega in zahrbtnega namena ustanoviti kakšno svojo lastno stranko in da v političnem oziru niso nikakršna konkurenca komunistični partiji. Krščanski socialisti se zadovoljujejo z eno skupno politično organizacijo osvobodilnega boja – Osvobodilno fronto.

Opozarjal je in prosil komuniste (torej se je na nek način zavedal te nevarnosti), naj svoje strateške in taktične politične premoči ne izrabljajo za manipulacijo in izigravanje ter eventualno minorizacijo vloge krščanskih socialistov in za ideološko vsiljevanje dialektičnega materializma in nestrpnosti do drugih idejnih nazorov.

V treh kratkih točkah je razložil, zakaj so krščanski socialisti stopili v OF:

Prvič, da bi s sodelovanjem v osvobodilni skupnosti pomagali izvesti slovensko

²¹ Kocbek, *Pred viharjem*, 119.

²² Prav tam, 119.

narodno in družbeno osvoboditev; drugič, prispevati k dokončni življenjski afirmaciji Slovencev ter ustvariti sintezo novega slovenstva; in tretjič, iniciativno vplivati na reformo slovenske Cerkve in izoblikovati nov tip slovenskega kristjana.

Poudaril je, da hočejo povedati, da se v osvobodilni dobi in po njej "ne moremo in nečemo odreči duhovni dejavnosti, življenju iz krščanskega nazora in ustvarjanju novega humanizma. Te dejavnosti pa nočejo predpostavljati praktični osvobodilni dejavnosti, pač pa jo hočejo izražati svobodno pred komunisti in zanjo tovariško odgovarjati".

Zelo natančno je podal temeljno kulturno antropološko in politično stališče kristjanov:

Ostati hočemo celi, nedeljivi ljudje. V tem smislu ne moremo priznati nikake načelne ali taktične omejitve. To zahteva od nas celotnost krščanskega nazora pa tudi osvobodilna etika novega slovenstva. Naš nazor se ne da omejiti na pasivnost čustva in misli ali na t. i. zasebno versko življenje, ker je krščanstvo aktiven nazor, ki hrani človeka v vseh položajih in zahteva od njega v slehernem trenutku neposrednega ali posrednega izraza. Totalnost kristjanovega izraza seveda strogo ločimo od totalitarnega značaja krščanske družbe, ki mu pravimo klerikalizem. /.../ krščanska skupina hoče z neizprosno ločitvijo krščanstva od kapitalističnega reda nasloniti krščanstvo na lastne temelje in na svobodo socializma.

Kljub prilagajanju velike večine krščanskih socialistov in njihovega socialnega in političnega programa komunističnemu, jasno potegne tudi razliko: "Marxu sicer ne moremo pritegniti v trditvi, da se vse veljavne resnice porajajo le iz človekove praktične dejavnosti, pač pa mu lahko pritrdimo v tezi, da se sleherna vsebina verificira v boju in polemiki."²³

Verjetno je ta Kocbekov referat edinstven, pa tudi najbolj zgođen med vsemi evropskimi katoliškimi levičarji, ki so se vključili v protifašistični oboroženi odpor. Slovenski komunisti so ga molče vzeli na znanje. Pozneje pa se je pokazalo, da so imeli do Kocbekovih stališč velike rezerve.

Neposredno po tem referatu so sicer Kocbeka pritegnili k oblikovanju Temeljnih točk OF in Kocbek je bil tisti, na čigar pobudo je bila zapisana četrta točka, ki govori o tem, da Osvobodilna fronta z osvobodilno akcijo preoblikuje slovenski narodni značaj in ustvarja nov lik aktivnega slovenstva. Takšno dalekosežno utopično točko o socialni in kulturno-antropološki preobrazbi slovenstva si je mogel izmisliti samo mislec takšne antropološke usmeritve, kot je bil Kocbek. Tudi po dikciji se vidi popolna podobnost z njegovim predvojnim pisanjem.

²³ Edvard Kocbek, *Osvobodilni spisi I*, uredil Peter Kovačič Peršin (Ljubljana, 1991), 21–22.

V drugi polovici decembra 1941 je Kocbek sestavil nekakšen predlog deklaracije slovenskih narodnih pravic za sejo Izvršilnega odbora OF. Ohranila se je le v Kocbekovi zapuščini,²⁴ kajti CK KPS je po sugestiji ni objavil in se ni ohranila v njegovem arhivu. Toda formulacije v njej kažejo, da je vplivala na osmo in deveto točko OF.

Kocbekova deklaracija ima osem točk: najprej govori o slovenski narodni dozorelosti in jasni državnopravni zavesti, o slovenski narodni suverenosti. Pove, da slovenska borbena narodna skupnost ne bo nikoli priznala imperia-lističnega in fašističnega razkosa Slovenije in se bo borila proti okupatorju. Poudarja pomen slovenske partizanske vojske, ki bo slovensko ozemlje osvobodila in vnaprej branila slovensko suverenost. Nato se sklicuje na pravico slovenskega naroda do popolne narodne suverenosti, ki da je v skladu s slovesnimi izjavami Churchilla, Roosevelta in Stalina. V osmi točki pa zapiše:

Suvereni slovenski narod stremi po bratskem sožitju z ostalimi narodi Jugoslavije in vsemi južnimi Slovani. Poudarja pa, da kot narod, ki je upravičen in odločen do kraja vzpostaviti svojo narodno suverenost, v vsaki politični obliki sožitja za vse večne čase vztraja na načelno in praktično zajamčeni pravici do samoodločbe, ki vključuje pravico do odcepitve.²⁵

Iz teh formulacij se kaže, kako odličen mislec in pisec je bil Kocbek; toda z vsemi temi darovi ni mogel dobiti odločilnejšega vpliva na konkretnejšo politiko OF, ki jo je čvrsto, rekli bi lahko monopolno, držala v svojih rokah KPS, ki je imela do krščanstva hudo odklonilen odnos.

Tako so se v Kocbeku spomladi 1942, zaradi oholega deklariranja partije kot avantgarde, motorja in elite OF in minimaliziranja vloge nekomunističnih skupin, pojavili pomisleki glede iskrenosti komunistov. Morda je bil to zadnji čas, ko bi še lahko izstopil iz OF, toda on je takšno misel odganjal od sebe v naivnem prepričanju, da bo njegovo vztrajanje lahko preprečilo državljansko vojno.

Tem dilemam je naredil konec njegov odhod iz Ljubljane v partizane. Tu ga je ob pogledu na borce zopet prevzelo ekstatično razpoloženje in zaupanje v tovarštvo s komunisti.

Od pomladi 1942 je izdajal glasilo krščanskosocialistične skupine v OF Slovenska revolucija, ki ga je tudi sam največ pisal. Tako so bili krščanski socialisti edini v OF, ki so govorili o revoluciji, socialni, narodni in duhovni, seveda ne v smislu nekega kopiranja boljševiške. Nasprotno pa so slovenski komunisti

²⁴ Objavljena prvič v Janko Prunk, *Slovenski narodni programi* (Ljubljana, 1986), 263. V tedanji objavi sem še domneval, da je nastala januarja 1942.

²⁵ Prav tam, 263–264.

javno o revoluciji molčali, pač pa so jo v praksi, kolikor so dopuščale razmere, že udeležali. Med seboj so o tem tudi že govorili in prav sektaško preudarjali, kdaj se bodo znebili svojih zaveznikov krščanskih socialistov, saj ti po njihovo zaradi svojega svetovnega nazora ne morejo graditi socializma. "Ta se lahko gradi samo na dialektičnem materializmu."²⁶ Kocbek tega ni slišal in je še naprej verjel v lojalno narodnoosvobodilno tovarištvo.

Poleti 1942 je doživel veliko italijansko ofenzivo v Suhi krajini, pred katero se je večina vodstva OF zatekla v velik podzemni bunker na Kočevskem Rogu. Bil je prepričan, da se je v tej težki uri še bolj poglobilo njihovo tovarištvo in zaupanje. Veliko se je v tem času pogovarjal o političnih, socialnih in ideoloških vprašanjih in bil navdušen nad Kidričem, za katerega je imel vtis, da ga razume. Predstavljal si je, da bo boljševiski socializem s svojim približevanjem zahodu opuščal nekaj svoje ideološke in antidemokratske rigidnosti, da bo postajal resnično bolj liberalen v pogledu na posameznika in bolj tolerant do drugih idejnih nazorov. Zase, za svoj angažma v OF je bil prepričan, da pomaga k takšnemu trendu med slovenskimi komunisti. To vse je zapisal v svoj dnevnik.²⁷

Jesen 1942 je z nekaterimi člani IO OF, brez Kidriča in Kardelja, prebil nekaj časa v bunkerju v Podlipoglavu; tu so veliko govorili o umetnosti in kako zavreti razmah bele garde. Konec oktobra so odšli preko Barja v Polhograjske dolomite v zasilni bunker nad vasico Gabrje, kjer se je močno prehladil. Tu so ostali pol-drugi mesec. Sredi decembra so se premaknili na Babno goro nasproti Dvora pri Polhovem Gradcu. Del članov IO OF skupaj s Kocbekom je bil zopet ločen od partijskih članov IO OF. Ti so imeli bunker nekaj kilometrov stran, na drugi strani Gradaščice. Kocbek je na Babni gori pisal članke za Slovensko revolucijo, pisma škofu Rožmanu in papežu ter prebiral ljubljansko protipartizansko časopisje, ki ga je sramotilo in obtoževalo skrivnega članstva v KP.

V prvih dneh po novem letu 1943 sta mu Kidrič in Kardelj javila, da sta ga predlagala za slovenskega podpredsednika v Narodnoosvobodilni svet Jugoslavije (Avnoj), ki je bil ustanovljen 26. novembra 1942 v Bihaću in da naj se skupaj z nekaj tovariši takoj odpravi v Bosno. To mu je povzročilo mnogo skrbi in dilemo, da bo odstranjen od dogajanja in, kot je mislil, od vplivanja na razvoj v Sloveniji. Po drugi strani pa mu je godilo priznanje komunistov z dodelitvijo tako ugledne vsejugoslovanske funkcije.

Podali so se na pot, toda po nekaj dneh jim je sovražna ofenziva preprečila nadaljevanje. Vrniti so se morali v Polhograjske dolomite. Tu je Kocbek februarja doživel eno najtežjih ur svojega partizanstva. Bilo je kmalu po nemškem porazu pred Stalingradom in KP je računala, da bo kmalu konec vojne. Za ta slučaj si je

²⁶ *Dokumenti ljudske revolucije*, II. knjiga (Ljubljana, 1964), 211–216.

²⁷ Vse to je najti v njegovem partizanskem dnevniku iz let 1942–1943 z naslovom *Tovarišja*. Izšla v Ljubljani 1949.

hotela predhodno zagotoviti v Sloveniji popolno politično dominacijo, ki bi ji omogočila prevzeti neomajno oblast. Odločila se je prelomiti zagotovila iz 5., 6. in 7. točke OF o lojalnosti vseh skupin, o tem, da bo po vojni OF kot celota, torej vse skupine skupaj, prevzela oblast in da se bodo vsa vprašanja, ki presega- gajo okvir narodne osvoboditve, reševala po vojni na dosleden demokratičen način. Partija se je odločila, da se tudi v sami OF znebi kakršnekoli aktualne oz. eventualno bodoče konkurence. Pritisnila je na zavezniške Sokole in krščan- ske socialiste, da se odpovedo svoji posebni skupinski organiziranosti, svojemu kadru aktivistov in kakršnemukoli organiziranju lastne politične stranke. Skrat- ka, odpovedo naj se svoji politični identiteti v prid čim enotnejše OF, znotraj katere pa so smeli komunisti ohraniti lastno organizacijo kot avantgarda boja. V izjavi, ki so jo komunisti (Kardelj, Kidrič) predložili članom ostalih dveh sku- pin, je bilo še zapisano, da se bo bodoča socialistična družba na Slovenskem gradila na sovjetskem vzoru.

Deklaracija je bila pravi boljševiski diktat obema zavezniškima skupinama. Sokoli so brez večjega odpora pristali nanjo. Kocbek pa se je kar nekaj dni upiral podpisovanju z. argumenti, da je nedemokratična in nepotrebna, ker so krščan- ski socialisti že leta 1941 povedali, da ne nameravajo ustanoviti svoje stranke in da jim takšna izjava jemlje skupinsko, to je lastno identiteto, ki je več kot samo politična. Ko sta ostala dva člana krščanskosocialistične skupine v IO OF, Bre- celj in Fajfar, izjavo podpisala, Kocbeku ni preostalo drugega, kot da tudi sam to stori. Dosegel je le, da je bil v deklaracijo zapisan zelo nedoločen stavek, da krščanskosocialistična skupina še nadalje ostaja vodstvo za prehod slovenskih katoliških množic na napredne pozicije OF.

Kaj je to pomenilo, so si po vojni krščanski socialisti in partija razlagali po svoje. Partija namreč tako, da je krščanskim socialistom prepovedala vsakr- šno združevanje. Podpisani je sredi sedemdesetih let poskušal z intervjuji med vodilnimi ocfovci izvedeti, kaj so februarja 1943 mislili s to formulacijo. Odgo- vori so bili, razen pri Kocbeku, vsi izmikajoči. Edvard Kardelj pa mi na pismo ni odgovoril. Le svojim najbližjim v CK KPS je izjavil, naj Prunku povedo, naj ga ne provocira.

Z dolomitsko izjavo je bil znotraj OF storjen boljševiski puč zoper tisto malo demokratizma in pluralizma, ki ga je do tedaj premogla OF. Postavljeni so bili temelji za enopartijski nedemokratični sistem po osvoboditvi. Kocbek je bil postavljen na stranski tir. Nedvomno se je tega nekako zavedal, čeprav se ni niti takrat niti pozneje mogel niti hotel popolnoma sprijazniti s tem. To je povedal avtorju te razprave leta 1976.

Kocbeka je partija po dolomitski izjavi vse bolj odrinjala na stran. Za veli- ko zborovanje aktivistov OF na Pugledu ob drugi obletnici ustanovitve OF, 27. aprila 1943, ga niso predvideli kot govornika. Svoj nastop si je moral dan pred zborom enostavno izsiliti. Morda je bil zaradi takšnega položaja v prihodnjih

Edvard Kocbek 29. novembra 1943 v Jajcu (www.arsmedia.si)

dveh letih partizanstva še toliko bolj nekritičen do razvoja dogodkov in je potrjeval vse partijske odločitve, s katerimi se je intimno strinjal ali pa tudi ne.

Jeseni 1943 je partija odločila, da ostane Kocbek po drugem zasedanju Avnojaja v Jajcu kot član Titove revolucionarne vlade v Bosni, popolnoma odstranjen iz slovenskega političnega življenja. Poleti 1944 je bil poslan za dva meseca na misijo v Rim, v Vatikan, ki pa ni v ničemer uspela. Nato je bil še dobro leto minister v zvezni vladi v Beogradu. Zlasti tu se mu je ob partijski aroganci in revolucionarnem nasilju že porajal dvom o čistosti NOB, kar je zaupal svojemu dnevniku. Nikoli pa ni podvomil o pravilnosti svoje odločitve za udeležbo v NOB.

Ob vrnitvi v Slovenijo januarja 1946 je bil srečen in si je obetal ustvarjalno delo in sooblikovanje novega slovenskega življenja. Toda usoda se je še enkrat kruto poigrala z njim. Med njim in partijsko avantgardo se je ustvarjal čedalje večji hlad in prepad. Dali so mu sicer v javnosti ugledno funkcijo podpredsednika prezidija ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije, ki pa ni pomenila možnosti za vplivanje in odločanje v slovenski politiki. Kocbek si ni hotel ali mogel priznati, da so ga tovariši izigrali.

V takšnem položaju se je zopet obrnil v literaturo in konec leta 1949 izdal partizanski dnevnik o svojem prvem letu partizanstva, maj 1942–maj 1943, z naslovom *Tovarišija*. Po prvih ugodnih ocenah nekaterih iz "tovarišije" so se v partijskem vrhu začele kritike. *Tovarišija* je ostro kritizirala tudi protipartizan-

ska stran, javno npr. časopis *Tabor* (izhajal v Trsu in Celovcu), na tiho pa krogi na teološki fakulteti v Ljubljani.

Po izidu *Tovarišije* se je Kocbek posvetil čisti beletristiki. V obliki novel je poskušal pokazati nekatere probleme partizanstva drugače kot dotedanja pragmatična literatura. Kot moralista ga je vznemirjalo etično vprašanje, ali sme in koliko je človek pripravljen ubijati v imenu visokih zgodovinskih ciljev in kako se počuti potem.

Komunistom je bilo Kocbekovo prikazovanje NOB v knjigi *Strah in pogum* (izšla je jeseni 1951) popolnoma nesprejemljivo, nerealistično, zgrešeno, moralna relativizacija osvobodilnega dejanja in zaslug partije. Novele *Strah in pogum* so izkoristili, da ga naženejo iz "tovarišije". Jeseni 1951 so o Kocbeku razpravljali vsi najvidnejši slovenski forumi, od CK KPS preko starega do novega vodstva OF. Vsi so neusmiljeno udrihali po Kocbeku, najhuje Edvard Kardelj, ki je izjavil, da je Kocbek ničla. Januarja 1952 pa je proti Kocbeku ustrelil še njegov neposredni partizanski tovariš in stanovski literarni kolega Josip Vidmar z estetsko kritiko novel. Žal pa je bila to kaj malo estetska kritika, pač pa predvsem ideološka, politična in nič kaj dostojna. Marca 1952 je ljudska skupščina LRS Kocbeka razrešila politične funkcije in ga poslala v pokoj.

S tem je bil Kocbek za vedno odstranjen iz slovenskega političnega življenja in za celih deset let tudi iz vsega javnega življenja. To obdobje hudih režimskih napadov, strahu za golo eksistenco, izguba mnogih t. i. prijateljev in kolegov, strahotne moralne stiske in nemoč literarnega ustvarjanja popisuje Inkret v poglavju "Desetletje pogreza" (str. 339–386).

Leta 1963 se je Kocbek uspel vrniti v javno kulturno življenje s pesniško zbirko *Groza*, ki je prinesla predvsem njegovo partizansko liriko. Leto dni po izidu knjige mu je bila podeljena Prešernova nagrada. Kocbek se je naslednje desetletje posvečal le literaturi in se izogibal politike. Užival je čedalje večje simpatije in priznanja pri manjši literarni in širši kulturniški srenji, kljub temu pa ga je tajna policija še stalno budno nadzorovala.

Toda še enkrat je vznemiril slovensko politično javnost. Za njegovo sedemdesetletnico sta ga nameravala tržaška prijatelja, pisatelja Boris Pahor in Lojze Rebula, počastiti z izdajo njegovega obsežnega intervjuja. Kocbek se je po dolgem prigovarjanju odločil spregovoriti jasno, iskreno in po svoji vesti, ki ga je leta težila, tudi o najtežjih vprašanjih, kot so bila revolucija, dolomitska izjava in poboj domobrancev po vojni. Delo se mu je zaradi težine problematike in odgovornosti, ki jo je čutil, zavleklo daleč preko njegovega jubileja. Brošura z intervjujem je izšla v Trstu za Jožefovo 1975. Vzbudila je znova neverjeten vihar v slovenski komunistični javnosti, ki jo je orkestriral kar sam CK ZKS. Dolžili so ga napačnega prikazovanja NOB, laži, saboterstva OF in socialistične graditve. Onemogočena mu je bila vsaka obramba.

Kocbeka je takšno pogromaštvo hudo prizadelo in pospešilo njegovo bole-

zen. V tolažbo mu je lahko bilo le to, da ga je v tem zadnjem komunističnem obračunu podpiralo mnogo več ljudi kot leta 1951/1952, zlasti pa mlada generacija Slovencev, ki se niso več bali komunističnega režima in se mu niso bili več pripravljeni udinjati. Za te je bil Kocbek svetilnik človeške svobode in svobodnega umetniškega in političnega udejstvovanja.

Če pokomentiramo še večkrat izraženo oceno o Kocbekovi tragičnosti, drži to samo na pol, bil je tudi srečen, radoživ človek in užil je mnogo sreče in priznanja. Trpljenja pa je moralo biti ravno toliko, da je iz njega nastalo veliko prepričljivo človeško delo na umetniškem, publicističnem in političnem polju.

Janko Prunk

EDVARD KOCBEK IN THE PANOPTICON OF SLOVENIAN PERSONALITIES OF THE 20TH CENTURY

SUMMARY

The author reveals and assesses Kocbek's anthropological and political journalism as well as his practical and political activity. He states that Kocbek and his work are very emotive and derive from a Christian personalistic point of view. From this point of view, a person's mission is to deepen his Christian spirituality in direct relation to God and to Christian love in the person of Jesus Christ. In social life, a man – a personality – must strive for maximum spiritual and political freedom from under the tutorship of all moral and political authorities. In principle, such personal freedom without violence would be the starting point of social freedom. In line with the personalistic theory, Kocbek names this process spiritual revolution.

The author presents Kocbek's activity and importance in Slovenia before World War II, his engagement in the Liberation Front from the summer of 1941 onwards, and his joining the Partisans in May 1941. The most attention is devoted to some important (at the time current) debates on the key anthropolo-

gical, social and political issues of Slovenes, particularly Slovenian Christians. The author notes that Kocbek was a very absorbed and great thinker as well as a publicist with great persuasive power. However, because of his clear and unwavering Christian beliefs, he was not entirely acceptable to Slovenian Communists, the leading force of the Liberation Front, and could therefore not have a more decisive impact.

The author shows how Kocbek was gradually pushed to the side, beginning in the summer of 1942. This continued for the next ten years when the communists, after the staged affair at the publication of Kocbek's short stories titled *Strah in pogum* (Fear and Courage), excluded him from Slovenian political and public life for more than ten years. At the end, the author presents Kocbek's last great act, an interview for the journal *Zaliv* in 1975, which caused a storm among Slovenian Communists, revealing their violent nature, while exposing Kocbek's humanism and spiritual greatness.

UDK 929Kardelj E.
32:94(497.1)"19"
1.01 Izvirni znanstveni članek

Kdo in kaj je bil Edvard Kardelj?

Božo Repe

Dr., redni profesor
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Aškerčeva 4, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: bozo.repe@guest.arnes.si

Izvilleček:

Edvard Kardelj je bil vodilni slovenski komunist, revolucionar, eden od voditeljev odporiškega gibanja med drugo svetovno vojno, politik, diplomat in teoretik jugoslovanskega socialističnega sistema v različnih fazah njegovega obstoja. Odločilno je pripomogel k zmagi socialistične revolucije in ostremu obračunu z njenimi nasprotniki. Kot diplomat si je prizadeval za spremembo zahodne meje. S Kardeljem se v teoretskem in političnem smislu povezujejo tri teme: samoupravi socializem, tretji svet (skozi prizmo neuvrščenosti), predvsem pa nacionalno vprašanje.

Ključne besede:

Revolucija, narodnoosvobodilni boj, državljanska vojna, nacionalno vprašanje, jugoslovanska federacija, samoupravni socializem, neuvrščenost.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 369–404, 33 cit., 10 slik
Jezik: slovenski (izvilleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Edvard Kardelj je trideset let po smrti še vedno v vrhu Slovencev z največ prevodi v tuje jezike. No, gotovo ga je prehitel Slavoj Žižek, morda še kdo, verjetno pa nihče po številu "eksotičnih" jezikov, v katere je bil preveden. Res pa večina objav sodi v čas njegovega življenja in tedanje bipolarne ureditve sveta. Tudi v Sloveniji se je od sredine osemdesetih let s Kardeljem ukvarjalo bolj malo ljudi. Po koncu socializma so propadli vsi projekti, vključno z izdajo zbranih del, ki je bila v veliki meri že pripravljena in bi gotovo koristila vsaj zgodovinarjem. Kot da gre za neko čudno zadrego. Mnogi so prepričani, da je njegove ideje povozil čas še za življenja, drugi, da bi se moral v zgodovinskem spominu ohraniti zgolj kot hladen in preračunljiv politik, protagonist revolucije in državljanske vojne, ki mu je bilo malo mar za človeška življenja. Nekateri mu priznavajo daljnovidnost in velik smisel za politično taktiko tako v notranjih slovenskih odnosih kot v odnosu do Jugoslavije in po vojni do sveta, za druge je še vedno velik teoretik nacionalnega vprašanja, tretji menijo, da je preprosto boljševik, ki je izvrstno obvladal tehnologijo oblasti (nobena od teh stvari se sicer ne izključuje). V javnomnenjskih anketah po osamosvojitvi imajo Slovenci do Kardelja bolj ali manj konstanten odnos (pozitivno ga ocenjuje okoli 40 % ljudi, zelo pozitivno okoli 7 %, negativno nekaj manj kot 25 % in zelo negativno okoli 5 %, drugi so neopredeljeni).¹ Med najpomembnejšimi osebami slovenske zgodovine se vrti okoli sedmega mesta, za Trubarjem, Prešernom, Slomškom, Cankarjem, Maistrom in Korošcem. Pričakovati pa je, da bo z novimi generacijami naraščal odstotek indiferentnih oziroma tistih, ki Kardelja ne poznajo.

* * *

Rodbina Kardelj po rodoslovnem deblu, ki ga je sestavila družina, sega v sredino 19. stoletja.² Edvardov oče je bil izučeni krojač, zaradi pomanjkanja dela velikokrat brezposeln. Občasno je pomagal v različnih krojaških delavnicah, nazadnje pa je le dobil službo v nekem muzeju, kjer je bil hišnik in vratar. Bil je socialdemokrat, a tudi privrženec Sokola. Mati Ivana je več kot deset let delala v takratni Tobačni tovarni, po poroki se je ukvarjala z domačimi opravili in vzgojo otrok. Imela sta štiri otroke – Pepco, Edvarda, Janeza in Bojana. Janez je leta 1942 padel kot partizan v roški ofenzivi, Bojan je bil kot kurir OF v Ljubljani zaprt in poslan v Dachau, po vojni je bil zaradi posledic taborišča stalno

¹ Več o tem: Niko Toš, *Vrednote v prehodu. Slovensko javno mnenje*, 1–4 (Ljubljana, 1997/99/2004/2008/2009). Glej tudi: Ne-spreminjanje pogledov na preteklost: mnenja o akterjih medvojnih dogajanj (partizani-domobranci) in razmerah v obdobju 1945–1990; http://www.cjm.si/sites/cjm.si/files/file/e-dokumenti/Pogledi_na_preteklost_porocilo_februar_2007.pdf

² Rodbinsko drevo. Sestavil dr. Boris Jesih. Avtorju se za posredovanje zahvaljujem.

Slika družine Kardelj: oče Edvard, mama Ivana, otroci Pepca, Edvard, Janez in Bojan (družinski arhiv, za posredovanje se zahvaljujem dr. Borisu Jesihu)

bolan in je umrl leto pred svojim bratom Edvardom. Edvard Kardelj se je poročil s Pepco Maček, delavko v Saturnusu v Mostah. Prvo srečanje je bilo komično. Pepca je dobila nalogo, da v deževni noči na javki za tovarno Saturnus počaka Kardelja in ga pelje proti Zadobrovi. Kardelj pa je med potjo padel v neko jamo, iz katere se je ob smehu svoje vodnice komaj izvlekel. Prej je bil krajši čas civilno poročen s Franico Možan, a njun zakon cerkveno ni bil potrjen.³ Pepca je izhajala iz družine Mačkovih, ki so bili prav tako kot Kardelj predani revolucionarni miselnosti. Imela sta dva otroke, Boruta in Vero.

Kardelj se je že v otroških letih z očetom udeleževal delavskih demonstracij in raznih prireditev. Oče ga je jemal s sabo v delavsko prosvetno društvo Svoboda, kjer je lahko spremljal spore med komunisti in socialdemokrati. Čeprav ni razumel za kaj gre, so mu bili bolj simpatični komunisti, to pa zato, ker sta mu, kot je zapisal, "imponirala njihova večja bojevitost in odločnost". Družina je bila revna in je težko šolala tri otroke, zato je oče – v času ko je bil delavec na cestnem odseku ljubljanske samoupravne oblasti – zaprosil in tudi dobil kredit, da je sin Edvard lahko končal učiteljske. Ta je bil takrat že skojevec in aktiv-

³ Mateja Ratej, "Velike ženske nekega moškega", *Večer*, Pogledi, 18. 2. 2009.

ni udeleženec v krožku Vlada Kozaka, kjer so levo usmerjeni dijaki in študenti razpravljali o marksističnih delih in politiki. Kardelj je tudi sam osnoval "trojko" (v njej sta bila še Aleš Bebler in neki dijak ali študent), ki je v pisarni Beblerjevega očeta kake tri mesece ponoči skrivaj študirala Marxov *Kapital*. Neposredno fizično izkušnjo boja za svoje prepričanje pa je občutil že prej, še v meščanski šoli leta 1924, ob spopadu med komunisti in pripadniki desnega nacionalističnega gibanja Orjuna v Trbovljah. Spopad je za sabo pustil več mrtvih, povzročil pa je tudi ostre politične polemike in fizična obračunavanja po drugih krajih. Tudi otroci v šoli, ki jo je obiskoval Kardelj, so se razdelili na zagovornike enih ali drugih in se med sabo stepili, fizično šibki Kardelj pa jo je v pretepu skupil. Šolanje na učiteljski šoli, po končani meščanski šoli, mu je vtisnilo pečat za vse življenje. Čeprav se je ukvarjal s politiko, je v duši ostal učitelj in njegova tiha želja je bila, da bi postal univerzitetni profesor. To željo mu je po vojni izpolnila ljubljanska univerza, najprej leta 1969 s podelitvijo častnega doktorata (častni doktorat mu je leta 1978 podelila tudi mostarska univerza), leta 1976 pa še z izvolitvijo v naziv rednega profesorja za politično ekonomijo socializma na Ekonomski fakulteti (častni član SAZU je postal že leta 1949). Ljubljansko univerzo so po Kardeljevi smrti leta 1979 celo poimenovali po njem. Tisti kolegi v jugoslovanskem partijskem vrhu, ki ga niso marali, so mu posmehljivo pravili "učo" (učitelj), pa tudi Tito ga je imel (enako kot Kidriča) za intelektualca, kar pred vojno med komunisti ni bila ravno prednost. "Opazil sem, da sta tovariša, čeprav izobraženca, zelo sposobna, delavna in predana stvari /.../ Pri obeh je pomanjkljivo – to je sploh značilno za izobražence – da ju vsak, tudi najmanjši uspeh, preveč navduši, da ga precenujeta /.../", se je spominjal svojih vtisov po prvih srečanjih z obema leta 1934.⁴

* * *

Zaradi revolucionarnega delovanja Kardelj ni mogel dobiti stalne zaposlitve. Za kratek čas mu je uspelo službovati v neki podružnični šoli v hribih nekje nad Litijo, sicer pa je politično kariero gradil v tedaj maloštevilni komunistični partiji. Januarja 1930 je postal sekretar pokrajinskega komiteja SKOJ za Slovenijo. Že pred tem, konec leta 1929, so ga prvič zaprli za dva meseca, februarja 1930 pa ga je beograjska policija v Ljubljani ponovno aretirala in prepeljala v zloglasni beograjski zapor Glavnjača. Preživel je razne oblike mučenja in maltretiranja, z ravnanjem policije, lastnimi izkušnjami in izkušnjami drugih zapornikov pa je po vrnitvi iz zapore seznanil ameriškega pisatelja Louisa Adamiča, ki je

⁴ Edvard Kardelj, *Skica za monografijo* (Ljubljana, 1979), 25 (dalje: Kardelj, *Skica za monografijo*).

Policijska slika ob prvi aretaciji leta 1929 (Edvard Kardelj, *Skica za monografijo* (Ljubljana, 1979))

tedaj prvič obiskal Jugoslavijo in nato v Ameriki pisal o ravnanju jugoslovanske policije. Adamič se je s Kardeljem srečal poleti 1932 v Ljubljani, po predhodnem stiku s slovenskimi komunisti v Rogaški Slatini. Na triurnem sestanku so bili tudi Boris Kidrič, Edvard Kardelj, Dušan Kermauner in Bratko Kreft. S Kardeljem se je Adamič po vojni srečal še enkrat, leta 1949, ko je pisal knjigo

o Titu, a Kardelj z njegovim pisanjem ni bil zadovoljen.⁵ Adamič je za jugoslovanske komuniste kasneje zapisal, da so "najbolj številni, bojevit, razumni in uspešni v spodbujanju množic proti militaristično-fašistični diktaturi kralja Aleksandra in njegove stranke." Opisali so mu svoje trpljenje v ječah, maltretiranja in mučenja. Kardeljevo in Kermaunerjevo združeno pričevanje je nato v prvi osebi napisal Kardelj in ga Adamiču izročil spomladi 1933, Adamič pa je zbral še nekatera druga pričevanja različnih nasprotnikov režima, jih prevedel, dodal kritičen uvod o razmerah v Jugoslaviji in, hkrati s protestnim pismom proti brezpravnemu in brutalnemu ravnanju v zaporih jugoslovanske policije, ki ga je podpisalo 44 uglednih ameriških osebnosti (Upton Sinclair, Erskine Caldwell, Sherwood Anderson in drugi), objavil v knjigi *Struggle*.⁶

Po odsluženih kazni so Kardelj, Boris Kidrič, Franc Leskošek, Tone Tomšič in še nekateri začeli obnavljati partijsko organizacijo na Slovenskem. To je bil hkrati prelom s starejšo generacijo komunistov, od katere so se po odsluženih dolgoletnih "robijah" ali emigraciji le redki vrnili v ožje vodstvo. Na novo, mlado vodstvo se je oprl Tito, ki je leta 1934 prišel v Slovenijo in se udeležil konference KPJ za Slovenijo v škofijskem dvorcu v Goričanah. Na njej je imel Kardelj dva referata: o notranjepolitičnem in mednarodnem položaju in o kmečkem vprašanju. Kardelj in Tito sta se v pripravah na konferenco srečala prvič in potem – z občasnimi hladnimi obdobji – tesno sodelovala petinštirideset let. Bila sta tovariša, ki sta se dobro dopolnjevala, nikoli pa nista vzpostavila pristnih prijateljskih odnosov. Uživaški Tito se je preveč razlikoval od asketskega Kardelja, njegovo "teoretiziranje" mu je pogosto šlo na živce, čeprav ga je potreboval. Kardelj je, tako kot še nekaj redkih posameznikov, poznal podrobnosti iz Titovega življenja vse od druge polovice tridesetih let dalje. Te pa so močno odstopale od podobe velikega voditelja, ki so jo skrbno vzdrževali najprej v partijskih krogih, od vojne naprej pa tudi v javnosti.

V prvi polovici tridesetih let je Kardelj objavil nekaj odmevnih študij in brošur, iz katerih se da razbrati njegov ideološki in politični profil, ki se je v kasnejših letih še izostril. Kritiziral je krščanski socializem (nezaupljivost do vsega, kar prihaja iz katoliškega tabora, se je pri Kardelju ohranila vse življenje in tudi Kocbekovih krščanskih socialistov ni imel nikoli za kaj več kot za "sopotnike"). Ko je prebral Hitlerjev *Mein Kampf*, je v knjižici *Fašizem kmalu po Hitlerjevem pribodu na oblast* napovedal, da Evropo čaka črna bodočnost, če velikanske nevarnosti fašizma ne bo odstranila: "Dantejev inferno bi bil ljubka idila v primerjavi s peklom, ki se nam spričo modernih in uničevalnih instrumentov obeta. Toda nič ne pomaga o tem filozofirati. Potrebna so dejanja."

⁵ Več o tem: Janja Žitnik, *Louis Adamič in sodobniki 1948–1951* (Ljubljana, 1992).

⁶ Louis Adamič, *Boj* (*Struggle*), prevod iz angl. Jože Stabej (Ljubljana, 1969).

Tedanje razmere v Nemčiji so bile po Kardelju "triumf organiziranega nasilja, biološko utemeljena brutalnost, rasna blaznost, preganjanje Židov, intelektualcev, socialistov in demokratov, in vse to z namenom, zgraditi tretji rajh"; fašizem na oblasti pa "najbolj brutalna diktatura najbolj reakcionarnih in najbolj imperialističnih elementov finančnega kapitala." Svoj zgodnji socialni nauk je leta 1933 popisal v literarno obarvani brošuri *Potovanje skozi čas*, v kateri se je zavzel za "preustvaritev družbe". Med tehtnejšimi objavami pa je bil članek *Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje*, ki ga je istega leta objavljaval v nadaljevanjih v prvem letniku Književnosti. V njem so zapisane temeljne ideje, ki jih je kasneje razdelal v *Razvoju slovenskega narodnega vprašanja*. V članku je narod označil za "edinico jezika, teritorija, ekonomske povezanosti in psihične konstrukcije, ki se izraža v skupnosti kulture", nacionalno vprašanje pa je povezal z razrednim. Tako naj bi npr. slovenska nacionalna zavest svoj prvi višek dosegla v kmečkih uporih.⁷

Konec leta 1934 je Kardelj preko Dunaja odpotoval v Moskvo, kjer je ostal več kot dve leti. Najprej je bival v znamenitem hotelu Luks v Tverski ulici, ki je bil zbirališče komunistov z vseh koncev sveta, potem pa v raznih podnajemniških stanovanjih. Predaval je na Komunistični univerzi narodnih manjšin zahoda (KUNMZ) in delal v raznih komisijah Kominterne. Največ se je družil s Titom, zato je tudi podrobno vedel, s čim se ta ukvarja. V ozračju strahu in stalinskih čistk sta skušala sestaviti spisek jugoslovanskih komunistov v Sovjetski zvezi, po Kardeljevem pričevanju zato, da bi jih čim več spravila iz Sovjetske zveze. Predavanja na KUNMZ je Kardelj označil kot enotno obdobje intenzivnih predavanj in študiranja, saj se je moral na predavanja veliko pripravljati. Dela z nacionalno, starostno in izobrazbeno pisano množico komunističnih študentov se je rad spominjal, čeprav je bil pouk dogmatski in shematičen in daleč od realnih razmer, v katerih naj bi komunisti delovali. Kot predavatelj in kominternski funkcionar je dobro zaslužil, denar pa je v glavnem zapravil za večerje s slovenskimi tovariši (med njimi sta bila med drugimi tudi Ivan Regent in Ivan Maček – Matija). Ko se je začela španska državljanska vojna, so KUNMZ zaprli, Kardelj pa je dobil dovoljenje, da se vrne v Jugoslavijo. Po dogovoru s Titom je imel nalogo, da organizira ustanovni kongres Komunistične partije Slovenije (KPS). Na poti domov se je za nekaj časa ustavil v Parizu, kjer je napisal glavne teze za dokumente kongresa, ki jih je tam odobril politbiro jugoslovanske komunistične partije.

⁷ Tekste iz predvojne publicistične dejavnosti ter tedanjo korespondenco glej: Edvard Kardelj, *Zbrana dela I* (Ljubljana, 1989).

* * *

Ustanovni kongres KPS je bil ponoči s sedemnajstega na osemnajsti april 1937 na Barličevi domačiji na Čebinah. Organiziran je bil v največji tajnosti. Delegati so prihajali z raznih strani. Kardeljeva skupina je v deževni noči šla s Trojan, vendar je vodič zašel, tako da so več ur taval po okoliških gozdovih in na kmetijo prišli šele ob polnoči namesto ob osmih zvečer, kot je bilo dogovorjeno. Kongres je napovedal širjenje političnega vpliva komunistov, ki so bili do tedaj marginalna stranka, saj je pokrajinska organizacija v tem času imela manj kot štiristo organiziranih članov. Obenem je nakazal spremembo politike, ki je v ospredje postavila nacionalno vprašanje in ogroženost pred fašizmom ter povezovanje z levimi in sredinskimi strankami in skupinami na ljudskofrontni osnovi. Osnovna teza je bila, da mora odgovornost za usodo slovenskega naroda prevzeti delavski razred, v skladu s Cankarjevim geslom "Na meni, na mojih plečih delavca – proletarca leži bodočnost slovenskega naroda, naroda proletarca." V jugoslovanskih razmerah je ustanovitev KP Slovenije in KP Hrvaške pomenila začetek federalizacije jugoslovanske partije, ki pa je svoj vrh dosegla šele konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let, ko je bila partija (tedaj zveza komunistov) že dolgo edina in vladajoča politična sila v Jugoslaviji. Manifest ustanovnega kongresa, ki se je začel s kitico iz Prešernove Zdravljice, je postal programski akt slovenskih komunistov, Kardelj kot njegov glavni pisec in osrednji referent na kongresu pa glavni ideolog slovenske komunistične partije (kasneje tudi jugoslovanske) in je to ostal do svoje smrti. Ustanovitev komunistične stranke v Sloveniji in njena programska usmeritev sta naleteli na nasprotovanje dela jugoslovanskega partijskega vodstva, zlasti Petka Miletića, ki je bil tedaj zaprt v kaznilnici v Sremski Mitrovici, vendar je bila mlada generacija vodilnih komunistov tedaj že dovolj močna, da je kritike zavrnila.

Po kongresu je Kardelj znova veliko pisal, največ za partijski list *Proleter*, vendar tudi za druge časopise in revije, zlasti za *Sodobnost*. V času bolj odprte partijske politike je v krogu *Sodobnosti* prišlo do tesnejših stikov med liberalno in levo usmerjenimi kulturniki in komunisti, toda tudi do odkritih polemik. Ena takih se je v zvezi z nacionalnim vprašanjem razvila med Josipom Vidmarjem in Kardeljem, ki je zavračal Vidmarjevo kulturniško pojmovanje slovenstva. Kardelj je kmalu po kongresu za več mesecev odpotoval v Pariz, kjer je delal na sedežu CK KPJ, sestal pa se je tudi s Titom. Po vrnitvi je maja 1938 postal član začasnega vodstva KPJ (kasnejšega politbiroja), ki ga je formiral Tito. Policija ga je odkrila in zaprt je bil za štiri mesece. V zaporu v Ljubljani je končal svoje najpomembnejše predvojno delo *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, ki ga je podpisal kot Sperans. Knjiga je nastala v času, ko so številne politične skupine in posamezniki raznih političnih usmeritev iskali izhod iz težkega položaja in pisali nacionalne programe. Vendar je – kot je zapisal Primož Kozak ob štiri-

desetletnici izida – Speransova knjiga razburila in razgibala inteligenco tistega časa. Že nastajanje dela je bilo razburljivo, saj so Kardeljevo besedilo tihotapili iz zapora, knjiga, ki jo je v svoji založbi februarja 1939 objavil Ciril Vidmar, je bila v trenutku razprodana, razdeljevali pa so jo partijski aktivisti. Policija jo je sicer formalno zaplenila, vendar je prišla prepozno, tudi tistih nekaj sto izvodov, ki so ostali, je Vidmar uspel skriti. Kardelj je v knjigi razvil in skozi interpretacijo slovenske zgodovine utemeljil teze, ki jih je nakazal že v članku Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje leta 1933, v referatu na čebinskem kongresu in v manifestu KPS. Slovenskemu narodu je v njegovem boju za nacionalno emancipacijo v zgodovini manjkala socialni voditelj, meščanstvo je bilo prešibko, da bi lahko odigralo to vlogo, ki jo je sedaj prevzel delavski razred. V Jugoslaviji si morajo Slovenci priboriti tak položaj, da bo postal privlačen tudi za Slovence v sosednjih državah in da jim bo matica lahko nudila oporo v njihovem boju za nacionalno enakopravnost. Za obrambo slovenskega naroda in za uresničitev gesla Zedinjena Slovenija je treba povezati vse demokratične sile – približno tako so se glasile temeljne Speransove teze.⁸

Partijska praksa ni sledila širini, ki jo je Kardelj nakazoval v svoji knjigi. Kljub neposredni ogroženosti slovenskega naroda po anšlusu, ko so meje nemškega rajha prišle na Karavanke, se je po paktu Hitler-Stalin in pod vplivom Kominterne politika KPJ znova zožila na razredno vprašanje in začela izgubljati tedanje zaveznike med sredinskimi in levimi strankami, v ljudskofrontnem gibanju in med inteligenco. To se je odrazilo tudi v Kardeljevem delu in pisanju. Tedaj je bil že eden najvplivnejših politikov v jugoslovanskem partijskem vodstvu. Marca 1939 se je namreč pod Titovim vodstvom v Bohinju konstituiralo novo vodstvo KPJ in Kardelj je postal član politbiroja in njegovega sekretariata ter urednik osrednjega partijskega glasila *Proleter*. Po nekaterih pričevanjih naj bi sicer na partijski konferenci v Joštovem mlinu konec leta 1939 in v začetku leta 1940 zastopal tezo, da je pakt obojestranska taktična poteza, ki ne sme vplivati na boj jugoslovanskih komunistov proti grozeči fašistični nevarnosti, vendar niti usmeritve konferenc KPS in KPJ v tem času niti odnos KPS do zaveznikov, ki je bil praktično pretrgan, tega ne potrjujeta. Kardelj se je vedno bolj ukvarjal z jugoslovansko politiko, pisal je podpredsedniku jugoslovanske vlade dr. Vlatku Mačku v zvezi z ustanavljanjem koncentracijskih taborišč za komuniste in druge nasprotnike režima, v *Proleterju* je napadal vlado Cvetković–Maček in zagovarjal tezo, da je obramba Jugoslavije mogoča z združitvijo vseh domoljubnih sil, s slogom vseh narodov v Jugoslaviji, z zadovoljitvijo socialnih zahtev in z vzpostavitvijo demokratičnih pravic (komunisti so sicer v tridesetih letih opustili tezo, ki so jo zagovarjali v dvajsetih letih, da je treba Jugoslavijo razbiti,

⁸ Božo Repe, *Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma* (Ljubljana, 2003).

vendar jim marsikdo ni verjel, da mislijo resno). Pripravil je peto konferenco KPJ oktobra 1940 v Dubravi pri Zagrebu in se nasploh v glavnem zadrževal na Hrvaškem, ker je bil sedež CK KPJ v Zagrebu. Po marčevskih demonstracijah v Beogradu in državnem udaru leta 1941 se je vodstvo KPJ preselilo v Beograd. Tam je Kardelj dočakal začetek vojne. Nemško bombardiranje Beograda je preživel v stanovanju Vladimirja Dedijerja, ki je ostalo celo, čeprav je bilo več sosednjih hiš porušenih. Potem se je najprej vrnil v Zagreb, ki so ga medtem že zasedli Nemci in ustaši. Tu se je sestal politbiro, ki se je nato znova preselil v Beograd, Kardelj pa se je vrnil v Ljubljano.⁹

* * *

Med vojno je bilo Kardeljevo življenje izredno tvegano in razburljivo. V svojem početju je moral pokazati precejšnjo mero poguma. Na začetku vojne je večkrat s ponarejenimi dokumenti in v različnih preoblekah prepotoval pot med Ljubljano in Zagrebom, iz Zagreba je odšel v Beograd in od tam na osvobojeno ozemlje v Srbiji. S Titom in Vrhovnim štabom se je med nemško ofenzivo iz Užic umikal čez Zlatibor in Rudo v vzhodno Bosno. V začetku leta 1942 je preko Sarajeva znova odpotoval v Zagreb, kjer je ostal do marca, nato se je čez Karlovac in Metliko, preoblečen v železničarsko uniformo (to preobleko je pogosto uporabljal), vrnil v Ljubljano. Julija 1942 je odšel na osvobojeno ozemlje in tam preživel italijansko ofenzivo, ki jo je imel za najbolj kritični del svoje vojne odisejade. Titu je septembra 1942 poročal, da je štirikrat padel v italijansko zasedo, da je bilo nevarneje kot v času nemške ofenzive v zahodni Srbiji, ki sta jo skupaj preživela, in dodal, da se še vedno po malem čudi, da ima še glavo na ramenih. V zasedi pri Faberjevem Križu se je izgubil (izgubil je tudi očala in pištolo, tako da je zelo slabo videl). Kidrič je ukazal, naj ga poiščejo. Dogajanje v zvezi s Kardeljevim iskanjem je apologetsko in zelo doživeto popisal Jože Javoršek:

Izguba Kardelja ga je (Kidriča, op. p.) preganjala, da je kot žival hodil od skale do skale, od človeka do človeka. Prav zaradi tega pa tudi nikdar ne bom pozabil, kako je bilo, ko so Kardelja končno vendarle (na ramah) prinesli v naše zasilno

⁹ Več o tem: Jože Pirjevec, *Titu in tovariši* (Ljubljana, 2011) (dalje: Pirjevec, *Titu in tovariši*); Božo Repe, "Politika KP Slovenije skozi prizmo zadnjih treh predvojnih partijskih konferenc: (v Šmiglovi zidnici nad Grajsko vasjo, v Joštovem mlinu v Medlogu pri Celju in na Vinjah nad Dolskim)", v: Jože Pirjevec (ur.), Janko Pleterski (ur.), *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941* (Ljubljana, 2007); France Filipič, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939* (Ljubljana, 1981); *Fotografski dokumenti o boju KPS I/2* (Ljubljana, 1965); Vida Deželak – Barič, *Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije 1941–1945*, doktorska disertacija, Oddelek za zgodovino FF (Ljubljana, 1999).

taborišče. Bil je na smrt utrujen, bled, okrvavljen, izčrpan. Zgrnili smo se okrog njega ter se ga dotikali, kakor bi se dotikali čudežnega življenja. Ne, reči moram: kakor bi se dotikali čudeža. Nekaj posebnega je bilo tedaj v zraku. Samo zlato. Sama veličina. Zgodovina. Tisti trenutek se je namreč tehničnica nagnila v dobro za slovenski narod, zakaj če bi takrat umrl on, ki je bil duša osvobodilnega gibanja, ne vem, kako bi se vse razpletlo.¹⁰

V času, ko je kapitulirala Italija, je bil Kardelj na Hrvaškem. Vrnil se je v Slovenijo, šel nato znova na Hrvaško in od tam v bosansko mesto Jajce, kjer je bil sedež Centralnega komiteja komunistične partije Jugoslavije (CK KPJ) in Vrhovnega štaba narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije. Tam je sodeloval v pripravah drugega zasedanja Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) in se nato konec leta 1943 znova vrnil v Slovenijo. Pri prehodu Kolpe je padel s konja, iz ledeno mrzle vode ga je skušal rešiti komandant glavnega štaba slovenske partizanske vojske Franc Rozman – Stane, ki pa ni znal plavati, tako da so oba spremljevalci komaj potegnili iz vode. Februarja 1944 se je Kardelj v Črnomlju udeležil zasedanja Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS-a), nato pa odšel v Drvar, kjer je bil tedaj Vrhovni štab. Tu se je med nemškim desantom, skupaj s Titom, ki je bil glavna tarča napada, komaj umaknil iz jame, kjer so bivali, in nato iz nemškega obroča.

Kardelj je svojemu revolucionarnemu in narodnoosvobodilnemu delovanju podredil vse, tudi osebna čustva in družino. Žene Pepce prvi dve leti vojne sploh ni videl. Italijani so jo zaprli že leta 1941, jo v zaporih mučili in nato obsojili na dvajset let zaporja, iz katerega je prišla po italijanski kapitulaciji. Sin Borut je bil med vojno ilegalček, zanj so skrbeli drugi. Srečanje Kardelja in malega Boruta v času, ko je bil otrok star malo več kot leto dni, je Mara Romih popisala takole:

Očeta ni poznal. Kdo ve, kdaj ga je zadnjikrat videl. Tovariš Krištof pa ga je znal na mah pridobiti. Igral se je z njim in se tako prisrčno smejal, kot da je še sam otrok. Sedel je za mizo in vzel sinčka na kolena. Potem ga je nežno prijel za prstek in udarjal po pisalnem stroju, da je bilo videti, kot da otrok tipka. Malemu je bilo to očitno všeč. Posebno glasno je izražal svoje zadovoljstvo, kadar sta premaknila valj. Potem sta šla na vrt. Takrat so ravno zorele prve češnje. Krištof je sinčka dvignil visoko v zrak, da je lahko dosegel češnje. Vselej, kadar je otroku med prstki ostal rdeč, zrel plod, je glasno zavriskal.¹¹

¹⁰ Jože Javoršek, *Hvalnici zemlji* (Maribor, 1971).

¹¹ *Ljubljana v ilegali* (Ljubljana, 1967). Glej tudi: Milena Štrajnar et al. (ur.), *Ilegalčki. Iz zapuščine Ade Krivec* (Ljubljana, 2004).

Pomanjkanje osebni stikov s sinom je Kardelj skušal nadomestiti tako, da je nosil sladkarije in se igral z otroki družin, ki so ga v času ilegale skrivale. V povojnih letih se je čustveno močno navezal na vnuke in z njimi vzpostavil zelo pristrčen odnos, kar ne nazadnje kažejo tudi v javnosti objavljene fotografije.¹²

* * *

Kardelj se ustanovnega sestanka Osvobodilne fronte ni udeležil, postal pa je podpredsednik njenega prvega izvršnega odbora. "Duša" Osvobodilne fronte je bil Boris Kidrič, Kardelj pa je bil (kot je v enem od številnih zapisov o Kardelju zapisal prvi povojni preučevalec zgodovine NOB prof. dr. Metod Mikuž) v vseh usodnih slovenskih dneh v OF stalno navzoč, čeprav je njegovo takratno delo v vsakem pogledu že presegalo slovenski okvir.¹³ Po Kocbekovem pričevanju Vladimirju Dedijerju (*Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*), Kardelj in Kidrič leta 1941 nista verjela v ponovno vstajenje Jugoslavije, kar nakazujejo tudi znanstvene analize.¹⁴ To je (poleg drugih razlogov) 27. aprila 1941 tudi pripeljalo do ustanovitve OF na koalicijski osnovi in ne zgolj do samostojne akcije komunistične partije, kot je bilo to značilno za druge dele Jugoslavije. Ne glede na morebitne osebne dvome obeh vodilnih slovenskih komunistov pa tretja temeljna točka OF ni priznavala razkosanja Jugoslavije, podpisniki pa so se zavzemali tudi za slogo in enotnost jugoslovanskih narodov. Tedaj je bila edina jugoslovanska politična organizacija, ki je imela organizacijo na vseh okupiranih ozemljih, komunistična partija. Kardelj je vzdrževal tesne zveze z jugoslovanskim partijskim centrom, udeležil se je posvetovanja CK KPJ 4. maja 1941 v Zagrebu (sklep o zbiranju orožja, opreme in sanitetnega materiala ter o ustanavljanju udarnih skupin), potem pa se je za kratek čas vrnil in 22. junija sodeloval pri ustanovitvi Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, ki so ga ustanovili komunisti. Nekaj dni kasneje, 27. junija, je tudi politbiro CK KPJ v Beogradu ustanovil Glavni štab narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije in za poveljnika imenoval generalnega sekretarja partije Josipa Broza Tita. Po sklepu vrhovnega plenuma OF iz srede poletja 1941 se je tudi slovenska partizanska vojska vključila v jugoslovansko. Slovenski način organiziranja odpora, ki je gradil najprej na političnem dogovoru, nato na vzpostavitvi organizacijske in tehnične mreže, šele nato pa na ustanavljanju partizanskih čet v gozdovih in gverile v mestih (enot Narodne zaščite), se je bistveno

¹² Glej npr. Kardelj, *Skica za monografijo*.

¹³ Več o tem glej: Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji* (Ljubljana 1960/1961/1973).

¹⁴ Glej Bojan Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*, poglavje "Priprave na revolucijo" (Ljubljana, 2006).

razlikoval od vstajniškega sistema v Srbiji in Črni gori, ki je izhajal iz stoletnih izkušenj bojov s Turki. Razen tega so bili v delu slovenskega vodstva navzoči pomisleki, ali ne bo prezgoden odpor, za katerega so se (v pričakovanju, da bo zaradi hitre zmage Sovjetske zveze vojne hitro konec) zavzemali zlasti komunisti, izzval nepotrebnih žrtev. Zato so prvi meseci odpora v Sloveniji, v primerjavi z množičnimi vstaji na jugu, na videz kazali skromno podobo, slovensko vodstvo pa je bilo na vojaškem posvetovanju v Stolicah kritizirano. Kardelj je na posvetovanju prvič uporabil taktiko, ki se mu je obnesla še neštetokrat kasneje: hajduškim vstajnikom in starojugoslovanskim oficirjem iz Srbije in Črne gore je pojasnjeval specifičnost slovenskih razmer, hkrati pa od njih sprejemal kritiko. V člankih doma je okrcal defenzivno taktiko slovenskih partizanskih enot in počasen tempo v razvijanju partizanske akcije (ter to hkrati opravičeval z objektivno težjimi pogoji kot so drugje), slovensko vodstvo pa je v dogovoru z njim ravnalo tako, kot se mu je zdelo najbolj prav.

V času kratkotrajnega partizanskega uspeha v Srbiji, še zlasti pa po dokončnem razhodu med Titom in Mihailovičem, sta Kardelj in Moša Pijade spodbudila nastanek narodnoosvobodilnih organov kot novih organov ljudske oblasti. Narodnoosvobodilni organi naj bi bili sicer začasni (za čas vojne), predstavljali pa naj bi vse sloje prebivalstva, ki se borijo (v nasprotju s starimi občinskimi upravami, okrajnimi glavarstvi, žandarmerijami, ki so zgolj izpostave kraljeve oblasti). To izkušnjo je Kardelj prenesel tudi v Slovenijo, z vizijo, da bodo odbori OF, ki so imeli tedaj še hkrati politično in oblastno funkcijo, postali nosilci vse oblasti osvobojenega slovenskega naroda.

Poleti in jeseni 1941 je Kardelj zagovarjal ustanavljanje kar najširše fronte za boj proti okupatorju. Titu je poleti, dokler je bil še v Ljubljani, vzhičeno poročal, da je v OF večina slovenskega naroda, ugled partije pa velikanski. Jeseni pa so se stvari že začele zaostrovati. Po verbalnem medsebojnem izključevanju meščanskega tabora in OF ter ostri propagandi na obeh straneh, je Varnostno obveščevalna služba (VOS), ki je na pobudo Kardelja nastala avgusta 1941 in so jo ves čas imeli pod kontrolo komunisti, začela obračunavati z nasprotniki, med katerimi pa niso bili samo kolaboranti, pač pa tudi ljudje, ki so bili samo ostri nasprotniki komunistov. Spomladi 1942 se je temu pridružil še partizanski teror na osvobojenih ozemljih, ki ga je Kardelj iz taktičnih razlogov v več pismih kritiziral, da gre za "pretiravanja v pobijanju bele garde", pri čemer gre pogosto za ljudi, ki jih morda niti ne bi bilo treba uvrščati v to kategorijo sovražnikov, omenjal, da gre za primere odvratnega mučenja nekaterih ljudi, kar se je razširilo med prebivalstvom in vrglo zelo slabo luč na lik partizanskega borca, da gre za ropanja, zlasti je kritiziral sektašenje (t. i. drugo fazo revolucije) ipd.¹⁵ Kljub

¹⁵ Glej *Dokumenti ljudske revolucije 2* (april–julij 1942) (Ljubljana, 1964).

temu so se spopadi med partizani in vojaškimi organizacijami protikomunističnega tabora (vaškimi stražami oz. Prostovoljno protikomunistično milico, četniki), ki so se močno okrepile in za nekaj časa celo presegle število partizanov, stopnjevali in zlasti v času italijanske ofenzive poleti in jeseni 1942 dobili razsežnosti državljanske vojne.¹⁶ Za komuniste je boj proti razrednim nasprotnikom za nekaj časa postal pomembnejši kot boj proti okupatorju in Kardelj je bil tu neusmiljen tako v besedah kot v dejanjih. Kot kaže njegova korespondenca iz tistega časa, se je močno veselil, ker je VOS 13. oktobra 1942 uspela ubiti bivšega bana dravske banovine dr. Marka Natlačna (Italijani so iz maščevanja nato ubili 24 talcev).¹⁷ Ukaze za nekatere usmrtitve, npr. za policijskega komisarja Kazimirja Kukoviča 8. oktobra 1942 (Italijani so zanj ustrelili osem talcev), je meščanski tisk pripisoval neposredno Kardelju in ga ostro napadal. Usmrtitve so zaradi italijanskih povračilnih ukrepov izzvale kritike tudi s strani vplivnih članov vodstva OF iz drugih skupin in VOS je poročala, da se ugled OF med ljudmi zmanjšuje, njena moč pa zaradi številnih ustreljenih talcev iz njenih vrst slabi. V tem času (1. oktobra) je nastalo tudi znano Kardeljevo pismo glavnemu poveljniku slovenskih partizanskih čet Ivanu Mačku – Matiji, v katerem je zapisal, da morajo belo gardo partizanske enote neusmiljeno uničevati. V pismu je tudi zapisano: "Duhovne v četah vse postreljajte. Prav tako oficirje, intelektualce itd. ter zlasti tudi kulake in kulaške sinove." Pismo je prišlo v roke partizanskim nasprotnikom, ki so ga nato delno ponaredili (izpustili so besedo "v četah") in močno izkoristili za propagando.

Po italijanski ofenzivi, v začetku novembra 1942, so se razmere v OF umirile, druge skupine so dobile več besede, partizanska vojska se je začela reorganizirati. Kardelj se je iz taktičnih razlogov znova začel zavzemati za več širine, sodelavce je spodbujal, naj pridobijo čim več zaveznikov v t. i. sredinskih krogih izven OF, več možnosti sodelovanja pa naj dajo tudi drugim skupinam v OF, zlasti neustanovnim. S tem naj bi se oslABLJENO partizansko gibanje politično in vojaško okrepilo. Hkrati pa so komunisti hoteli svojo prevladujočo vlogo v OF na vsak način zadržati in preprečiti, da bi se ustanovne skupine (zlasti krščanskosocialistična) razvile v stranke. Razredni element v OF so novembra 1942 okrepili z ustanovitvijo Delavske enotnosti, sindikata, ki je združil močno skupino krščanskosocialističnih sindikatov z drugimi. Proces poenotenja se je končal z dolomitsko izjavo 1. marca 1943, ki je potrdila vodilno vlogo komunistov, krščanskosocialistična in sokolska skupina pa sta se odrekli snovanju lastnih

¹⁶ Več o tem: Boris Mlakar, "Krogi nasilja med Slovenci v vojnih letih 1941–1945", v: *Žrtve vojne in revolucije* (Ljubljana, 2005), 22–34. Glej tudi: Tamara Griesser – Pečar, *Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945* (Ljubljana, 2004).

¹⁷ *Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča* (Ljubljana, 1963), 31 (dalje: *Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*).

političnih strank. Tu komunisti niso bili pripravljeni popuščati, tako Kidrič kot Kardelj sta bila – z mislijo na pričakovani konec vojne in z njim povezanim bojem za oblast – pripravljena na odkrito politično konfrontacijo in tudi na to, da OF ostane brez krščanskosocialistične skupine, če ta na podpis ne bi pristala. Kardelj pa je ravnal taktično in je zaveznike znal prepričati.

Posebno Kardelj je znal vlti srčnost v ljudi s pravim označevanjem komunizma in z odpiranjem razgledov v prihodnost /.../ Pozval nas je, da prevzamemo vso odgovornost ne le za cilje osvobodilnega boja, temveč tudi za cilje dokončne narodne in družbene osvoboditve Slovencev /.../ Posebno je osvetlil skrito dejstvo, da komunizem ni dogma, temveč znanstveno in moralno upanje v razvoj /.../ Med takimi ljudmi, kakor smo mi, niso važne podrobnosti temveč monumentalna vera. Ta nas mora vezati, kajti nihče niti med komunisti ne ve do kraja, kako se bodo uresničili cilji naprednega človeštva /.../ Zgodovina se nikoli ne ponavlja, zato nihče izmed komunistov ne more in tudi ne sme do pike natančno ponoviti v Evropi ruske oktobrske revolucije.¹⁸

S takimi in podobnimi trditvami je, kot je zapisal Edvard Kocbek v *Tovarišiji*, uspel prepričati tako Kocbeka kot druge vodilne politike ustanovnih skupin.

Kardelj je bil na prvem zasedanju AVNOJ-a 26. in 27. novembra 1942 izvoljen za podpredsednika izvršnega odbora, čeprav se slovenska delegacija srečanja zaradi razmer ni mogla udeležiti. Izvršni odbor OF je vključitev slovenski predstavnikov potrdil 1. decembra in naknadno tudi imenoval svoje delegate. S tem je slovensko vodstvo potrdilo svojo odločitev za Jugoslavijo, kot je bilo zapisano v komunikeju IO OF: "V novo Jugoslavijo bo zato svobodna in združena Slovenija od Trsta do Špilja, od Kolpe do Celovca vstopila z vsemi tistimi pravicami, ki ji bodo omogočile, da bo na njenih tleh gospodaril edino slovenski narod sam." Komunike je napisal Kardelj (ki je bil tedaj v Ljubljani) kar na svojo roko in ga nameraval takoj objaviti v posebni številki Slovenskega poročevalca, a se je tiskanje zaradi tehničnih težav zavleklo. Z nekaj pretiravanja bi lahko rekli, da je v političnem smislu Kardelj kar sam vključil Slovenijo v Jugoslavijo. To je v pismu Leskošku pojasnil s tem, da gre za največji politični dogodek v Jugoslaviji in da se mora slovensko osvobodilno gibanje takoj solidarizirati z zasedanjem, sicer ji bodo nasprotniki, zlasti mihailovičevci, očitali, da se namerno ločuje in se s tem prepušča "nekaki srednjeevropski sovjetski zvezi". V pismu je zapisal še:

¹⁸ Edvard Kocbek, *Tovarišija* (Maribor, 1949). Citirano po: Kardelj, *Skica za monografijo*, 90.

Reci tovarišem, naj mi oprostite, da delam to na svojo roko. Smatram, da smo v principu to že zadnjič rešili, ko je tovariš Andrej (Josip Rus, op. B. R.) predlagal vzpostavitev nekega skupnega političnega vodstva za vse narode Jugoslavije. Tudi v tej izjavi nič drugega ne pravim, kakor samo to, da mi vstopamo v Ustavni svet. Vse ostalo, kako in pod kakšnimi pogoji, je pa seveda stvar našega temeljitega razgovora na IO /.../ Treba bo določiti tudi ljudi za večje, kakor tudi nekaj ukrepov, da bi tudi v sami Sloveniji direktno dobili pristanek naroda.¹⁹

Od prvega zasedanja AVNOJ-a je bil Kardelj znova predvsem jugoslovanski politik, čeprav je stvari držal pod nadzorom tudi v Sloveniji, bodisi preko korespondence (kot v času kapitulacije Italije in dokončnega obračuna s pripadniki prostovoljne protikomunistične milice in četnikov) bodisi s pogostimi vračanji in nastopi v ključnih političnih trenutkih. Zlasti tistih, ki so zadevali graditev nove oblasti (z referatom je nastopil na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1.–3. oktobra 1943 in tudi na prvem zasedanju Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta od 19.–20. februarja 1944 v Črnomlju, kjer je poudaril, da nova Jugoslavija ne nastaja na podlagi kompromisov med srbskim narodom in drugimi narodi, pač pa iz prepričanja, da je federativna rešitev za jugoslovanske narode najboljša).²⁰

Na drugem zasedanju AVNOJ-a 29. novembra 1943 sta bila Kardelj in Moša Pijade zadolžena, da pripravita sklepe zasedanja. Pijade se je spominjal, da so delali praktično brez prestanka nekaj dni in noči, Kardelj pa je bil pri formulacijah zelo previden. Oba veljata za glavna tvorca avnojske Jugoslavije in sistema ljudske demokracije, ki ga je kot prehodni sistem iz kapitalizma v socializem jugoslovansko vodstvo začelo razvijati nekaj mesecev po drugem zasedanju AVNOJ-a z ustanavljanjem protifašističnih front po posameznih jugoslovanskih pokrajinah, nato pa tudi z ustanovitvijo Enotne narodnoosvobodilne fronte Jugoslavije (ENOFJ), v katero se je vključila tudi slovenska OF. V času drugega zasedanja AVNOJ-a je bilo v jugoslovanskem vodstvu veliko razprav o možni rešitvi nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji. Veliko problemov o položaju posameznih narodov ali manjšin je ostalo odprtih ali nedorečenih. Tako Kardelj kot Pijade, ki sta o tem največ razmišljala, sta imela več zamisli. Po nekaterih pričevanjih, naj bi Pijade med drugim predlagal avtonomijo za Srbe na Hrvaškem in tudi za Dalmacijo, Dubrovnik pa naj bi postal neodvi-

¹⁹ *Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča* (dok. št. 193, 194, 196), 488–494 in 497.

²⁰ O Kardeljevi vlogi med vojno glej še: Vida Deželak – Barič, "Osrednje vodstvo Komunistične partije Slovenije v vojnem obdobju 1941–1945", *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1–2 (1992). Ista avtorica: "Vloga Edvarda Kardelja v osvobodilnem boju in revoluciji", v: *Odpor 1941. Zbornik s posveta ob 60. obletnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda* (Ljubljana, 2001). Kardeljevi glavni teksti iz druge svetovne vojne so objavljeni v: Edvard Kardelj, *Pot nove Jugoslavije* (Ljubljana, 1946).

Na Otočcu leta 1944
(Edvard Kardelj,
Skica za monografijo
(Ljubljana, 1979))

sno mesto, vendar so mu drugi člani vodstva (tudi Kardelj), še najbolj pa Đilas, nasprotovali, češ da so se meje med srbskim in hrvaškim narodom izbrisale z narodnoosvobodilnim bojem in da je hrvaška domovina tako enega kot drugega naroda. Kardelj je bil z doseženim kar zadeva Slovenijo sicer lahko zadovoljen in zato ni hotel odpirati prevelikega števila občutljivih vprašanj. Za Slovenijo je bil, tako kot za druge republike, potrjen federativni status, AVNOJ pa je podprl tudi slovenske zahteve po združitvi vsega slovenskega ozemlja (po priključitvi Primorske in Koroške). Kardelju je bilo še posebej veliko do tega, da bi nekomunistični člani slovenske delegacije dobili dober vtis o Titu, saj bi to v mnogočem olajšalo odločitev predstavniških in političnih organov slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja za komunistično vizijo ureditve nove Jugoslavije. V tem je bil uspešen, Tito si je pridobil zaupanje Slovencev. Josip Vidmar je bil celo, kot je zapisal, "fasciniran od tega človeka" in je potem predlagal, da bi Titu podelili naziv maršala (kar naj bi bila sicer prvotno ideja Frana Lubeja – Drejčeta).²¹

Od spomladi 1944 se je Kardelj ukvarjal predvsem s problemom mednarodnega priznanja Jugoslavije in s sporazumom, ki naj bi ga nova partizanska oblast sklenila s kraljevo vlado. Nasprotovanje med Šubašićem in Titom oz. kraljevo in partizansko stranjo – slednja je izhajala s stališča, da kraljeva vlada "nima niti ljudstva, niti ozemlja niti vojske" – sta Šubašić in Kardelj uspela zglediti po dolgotrajnih pogajanjih na samem. Kardelj je uspel uveljaviti praktično vse zahteve partizanske vlade (Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije – NKOJ-a). Kompromis je bil praktično le v tem, da je kralj dobil tričlansko namestništvo, ki ga je zastopalo v Jugoslaviji. Tito in Šubašić sta nato novembra podpisala dogovor o sestavi enotne jugoslovanske vlade. Razširjeni AVNOJ je postal ustavodajna skupščina, marca 1945 sestavljeno vlado je vodil Tito. V takem razmerju sil je bila pripravljena tudi vsa zakonodaja v zvezi z volitvami. Začasna skupščina je na zasedanju avgusta 1945 tudi potrdila dotedanje sklepe AVNOJ-a. Tako v vladi kot v skupščini se je ohranila prejšnja "revolucionarna večina". V tem je Kardelj videl zagotovilo, da se bo kontinuiteta ljudske oblasti ohranila tudi po vojni, kar bi komunistom omogočilo prevzeti oblast na miren in legalen način. Ni naključje, da je F. W. Deakin, šef prve britanske vojaške misije pri vrhovnem štabu NOV in POJ, pri Kardelju občudoval zlasti spretnost, s katero je ustvaril vsejugoslovansko združeno fronto. Prav ljudska fronta (zamišljal je Kardelj povzel po slovenskem modelu Osvobodilne fronte), ki je po vojni zmagala na volitvah, je omogočila, da se t. i. druga faza revolucije v Jugoslaviji ni uresničila po vzoru oktobrske revolucije, doseženi rezultat pa je bil kljub temu na koncu enak.

²¹ Kardelj, *Skica za monografijo*, 91.

Po odhodu na Vis v začetku junija 1944 je bila večina njegovih vojnih pustolovščin kočana. Tudi z Visa se je še večkrat vrnil v Ljubljano in Zagreb, potoval pa je tudi v druge kraje (npr. v Rim na sestanek z vodjo italijanskih komunistov Palmirom Togliattijem). V drugi polovici oktobra 1944 je prišel v osvobojeni Beograd, novembra pa sta s predsednikom kraljeve vlade dr. Ivanom Šubašićem odletela na pogovore v Moskvo, kjer je prvič srečal Stalina. Seznanila sta ga s sporazumom Tito-Šubašić. Stalin je bil kritičen do jugoslovanskega vojaškega prispevka v vojni in je hvalil predvsem bolgarsko vojsko.²² Diktator, nevajen ugovorov, pač ni pozabil, da je jugoslovansko vodstvo organiziralo drugo zasedanje AVNOJ-a, ne da bi ga seznanilo z dejstvom, da pravzaprav ustanavlja nov jugoslovanski parlament in vlado.

Ko je marca 1944 Tito na osnovi sporazuma s predsednikom kraljeve vlade dr. Ivanom Šubašićem formiral začasno vlado Demokratične federativne Jugoslavije, je Kardelj v njej postal podpredsednik in minister za konstituantno.

* * *

Kardelj je po vojni komaj čakal, da bo slekel uniformo. Čeprav je v "vojaški karieri" na koncu dosegel čin generalpolkovnika Jugoslovanske ljudske armade, vojska nikoli ni bila področje, ki bi ga zanimalo. Še med vojno, ko sta s Šubašićem potovala v Moskvo – Kardelj v zapackani partizanski uniformi, Šubašić pa v elegantni diplomatski obleki – se je odločil, da si bo dal takoj po vrnitvi sešiti civilno obleko. To razliko med Kardeljem in drugimi vodilnimi partizanskimi funkcionarji je plastično opisal Primož Kozak:

Sredi košatih, mladostnih mož zmagovite vojne, polnih trdnega prepričanja, da je zadnji cilj že na dosegu rok, zagretilih, razgretilih, dinamičnih in udarnih, v svetlih uniformah in s škornji iz mehkega črnega usnja, /.../ ki so bili zmagovalci, čutiti je bilo, da prihajajo iz dolge in težke bitke, bili so nova slovenska oblast, zdelo se je, kot da so skoraj sami presenečeni nad razsežnostjo svojega dejanja, ves patos zmagovitega prodora v zgodovino jih je nosil /.../ je bil Edvard Kardelj tih, s krhkim glasom, in uniforma mu je slabo pristajala. Kot se spominjam, je vzbujalo v tistih dneh pozornost, da jo je kmalu odložil, eden prvih, ko to še ni bilo v navadi.²³

²² Edvard Kardelj, *Spomini. Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957* (Ljubljana–Beograd, 1980), 65–73 (dalje: Kardelj, *Spomini*).

²³ Primož Kozak, *Sodobnost* (1979). Citirano po: Kardelj, *Skica za monografijo*, 127–129.

Z ženo Pepco in sinom Borutom v Beogradu, julija 1945 (Edvard Kardelj, *Skica za monografijo* (Ljubljana, 1979))

Precej drugače je bilo z diplomacijo, ki mu je res ležala in s katero se je do leta 1953 veliko ukvarjal. Z začetkom funkcioniranja partijske države je bil vsak od članov politbiroja odgovoren za posamezna področja in to ne glede na to, ali je imel tudi glavno državno funkcijo na tem področju ali ne (politbirojevski način vodenja države, v katerem je o vsem odločalo deset ali enajst ljudi, v posameznih obdobjih pa še manj, se je ohranil do srede šestdesetih let). Kardelj je bil po vojni zadolžen za štiri naloge: za sporazum med Titom in Šubašićem, za uvajanje novega političnega sistema in organizacijo državne administracije ter za mednarodno politiko oz. priprave na mirovno konferenco.

Kot minister za konstituantno je poskrbel, da so bili potrebni zakoni, zlasti zakona o ustavodajni skupščini in o volitvah ljudskih poslancev, v začasni ljudski skupščini sprejeti po volji "revolucionarne večine." Bil je eden glavnih polemikov z opozicijo, ki je nasprotovala volilni zakonodaji, federativni ureditvi in vrsti drugih ukrepov novih oblasti. Na ustanovnem kongresu Ljudske fronte 5. avgusta 1945 v Beogradu je imel temeljni referat o njeni usmeritvi in nalogah. Sodeloval je na vrsti predvolilnih zborovanj po Sloveniji in Jugoslaviji, po zmagi Ljudske fronte na volitvah pa je bil glavni pisec in utemeljevalec nove ustave, ki je nastala po sovjetskem vzoru, čeprav je formalno še ohranjala večstrankarski sistem in pluralizem lastnin. Kardelj je postal podpredsednik vlade Federativne ljudske republike Jugoslavije – FLRJ (to funkcijo je opravljal do leta 1963) in predsednik zvezne kontrolne komisije, ki je imela glavno funkcijo v uvajanju administrativnega socializma. Kardelj (tudi Kidrič) je centralizacijo sprejemal kot nujno zlo, nekaj, kar je potrebno za utrditev novega sistema, potem pa se bo to spremenilo. Tu se je močno uštel, saj mu kljub uvedbi samoupravljanja in decentralizaciji upravne oblasti v začetku petdesetih let sistema v bistvu ni uspelo spremeniti še vse naslednje desetletje in pol. Glavne odlike nove ustave je, kot je poudaril ob njenem sprejemanju, videl v tem, da je uvedba ljudske oblasti omogočila bistvene spremembe v socialnoekonomski strukturi nove Jugoslavije, da se je spremenila vloga lastnine, da je bila uvedena federativna ureditev in da je bila ločena cerkev od države.

Hkrati s politično utrditvijo novih oblasti, z obračuni z medvojnimi sodelavci okupatorjev, opozicijo oz. razrednimi sovražniki, izvajanjem agrarne reforme in nacionalizacije, obnove in industrializacije, je potekal tudi boj za meje. Kardelj je bil poleg Tita glavni kreator in najpomembnejši izvajalec jugoslovanske zunanje politike, čeprav je bil zanjo sprva zadolžen zgolj po partijski liniji. Poverjenik za zunanje zadeve v NKOJ je bil namreč konec leta 1944 in v začetku leta 1945 dr. Josip Smodlaka, z ustanovitvijo začasne vlade Demokratske federativne Jugoslavije 7. marca 1945 je zunanji minister postal dr. Ivan Šubašić (do svojega odstopa 8. oktobra 1945), nato je to funkcijo opravljal Tito do 1. februarja 1946. V novi vladi FLRJ, izvoljeni po sprejemu ustave, je funkcijo ministra za zunanje zadeve opravljal Stanoje Simić. Kardelj je bil na to funkci-

jo izvoljen šele 31. avgusta 1948 in jo je opravljal do 14. januarja 1953. Tito je odločilno vlogo na zunanjepolitičnem področju Kardelju zagotovil tako, da ga je običajno imenoval za šefa jugoslovanskih delegacij za pogovore v tujini skupaj z zunanjim ministrom. Kardelj (na mednarodnih sestankih je govoril rusko) je tako januarja 1946 nastopil v Združenih narodih, sodeloval na vseh konferencah zunanjih ministrov (London leta 1945, Pariz 1946 in Moskva 1947) in bil vodja jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci v Parizu, kjer je imel nekaj ognjevitih govorov in polemik.²⁴ Na konferenci je Jugoslavijo najbolj podpirala SZ, vendar ne v vseh predlogih, saj je prvenstveno skrbela za svoje interese. Zato si je Kardelj v številnih pogovorih z ministri, pa tudi šefi držav, močno prizadeval, da bi jih prepričal v upravičenost jugoslovanskih zahtev. Med drugim je skušal vplivati tudi na De Gaulla, ki ga je, kot je zapisal v *Spo-minih*, poslušal tiho, brez prekinjanja in polemike, čeprav se je Kardelju zdelo, da se je med poslušanjem "vrat De Gaulla nekoliko podaljšal." Kardelju je rekel, da ima najbrž v marsičem prav, vendar bo Francija zavzela svoja stališča, pač po svojem prepričanju. Po Kardeljevi oceni je bilo francosko stališče – čeprav daleč od zahtev slovenskega in hrvaškega naroda – "razmeroma najbolj pozitivno" in je pomenilo najmilejšo inačico zahodnih predlogov (kot je znano, je bil v zvezi z zahodno mejo na mirovni konferenci sprejet prav francoski predlog). S sovjetsko delegacijo oz. Molotovom se je Kardelj dobival vsak dan in se sproti dogovarjal za taktiko. Ocenjeval je, da je Jugoslavija v večini bistvenih vprašanj imela podporo SZ, da je Molotov "pogosto in zelo dolgo" vztrajal pri jugoslovanskih stališčih in dosegel celo vrsto "razmeroma zadovoljivih kompromisov", da pa je tudi jugoslovanska stran svoje zahteve prilagodila realnim razmeram konference in jih omejila le na najnujnejše. Kljub temu pa je med Kardeljem in Molotovom večkrat prišlo tudi do sporov. Ker je kmalu postalo jasno, da Jugoslavija po predlogu mirovne pogodbe z Italijo Trsta ne bo dobila, je v zameno za jugoslovanski pristanek na ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) Kardelj zahteval vsaj Gorico, vendar Molotov pri zahtevi ni vztrajal, čeprav so bili zavezniki pripravljeni na popuščanje. Podobno je bilo pri razmejitvi med STO in Jugoslavijo, kjer je jugoslovanska delegacija zahtevala mejo vsaj od Milj proti jugu ter del morske obale zahodno od Trsta, Molotov pa je Kardelja zavrnil z besedami: "Ali mislite, da mora imeti vsak okraj svoje morje!" Še manj interesa je po Kardeljevem pričevanju SZ pokazala pri dogovoru o državni pogodbi z Avstrijo (pogodba je bila sicer, kot je znano, podpisana šele leta 1955, osnova zanjo pa je bil medvojni dogovor zaveznikov, da se Avstrija obnovi v mejah izpred anšlusa). Na konferenci je bilo, kot je to običajno, mnogo barantanja. Med drugim je grški predsednik vlade Kardelju predlagal, naj bi si Jugoslavija in

²⁴ Glej: Edvard Kardelj, *Govori na pariški mirovni konferenci* (Ljubljana, 1948).

Sredi polemike na plenarni seji pariške mirovne konference, 30. avgusta 1946 (Edvard Kardelj, *Skica za monografijo* (Ljubljana, 1979))

Grčija razdelili Albanijo, kar pa je ta zavrnil.

Čeprav je bil z rezultati konference, ki je potekala v razmerah polarizacije in nastajajočih blokov, zaradi priključitve Primorske k Jugoslaviji zadovoljen, pa je v celoti ocenjeval, "da je bil Jugoslaviji kakor že tolikokrat v zgodovini vsiljen nepravičen mir."²⁵

²⁵ Kardelj, *Spomini*. Glej tudi Kardelj, *Skica za monografijo*.

Tudi v kasnejših letih je Kardelj opravil veliko kočljivih diplomatskih nalog. Zlasti v času spora z Informbirojem je bil tudi strelovod, na katerega so letele strele, sicer namenjene Titu. Leta 1947 je v pogovoru s Stalinom moral reševati vprašanje mešanih družb, ki so Jugoslaviji v odnosu do SZ na gospodarskem področju vsiljevale polkolonialen odnos. Z Bolgari se je že od decembra 1944 dalje dogovarjal za federacijo, ki je postala predmet spora na pogovorih Dimitrova in Kardelja s Stalinom februarja 1948 v Moskvi. Takrat je Kardelj pod pritiskom Molotova tudi podpisal dogovor, da se SZ in Jugoslavija zavezujeta, da se bosta posvetovali o vseh zunanjepolitičnih vprašanjih (Kardelj se je v jezi in zmedenosti podpisal tam, kjer bi se moral Molotov, tako da so morali natipkati nov dokument). Sodeloval je na ustanovnem sestanku Informbiroja, kjer sta z Đilasom kritizirala "oportunistično" politiko komunističnih partij Italije in Francije, ker sta ti dve hoteli reševati družbene probleme po parlamentarni poti, ne pa z revolucijo. Zaradi tega so se močno ohladili odnosi med KPJ in partijama obeh omenjenih držav.

Spor z Informbirojem ga je močno prizadel ne samo kot komunista – vernika, ampak tudi kot teoretika, ki je verjel v marksizem kot idejo prihodnosti. "Najtežji problem pa je bil v nas samih /.../ Ko sem leta 1934 prvikrat prišel v Sovjetsko zvezo kot emigrant, so mi stopile solze v oči od navdušenja. Bil sem marksist in sem šel skozi vrsto tečajev in šol, in to, v kar sem verjel, ni bila kratko malo vera, ampak tudi teoretično vprašanje," je zapisal. "Mučno notranjo krizo" je preživel šele po nekaj mesecih, v katerih je ure in ure ob zvokih Beethovnovih simfonij hodil po sobi in premleval Marxove in Leninove citate, dokler se po burnih debatah v vodstvu niso odločili za uvedbo samoupravljanja. O tem, kdo je prvi prišel na to misel, obstajajo različne verzije, omenjajo se Kardelj, Đilas in Tito, vendar je Kardelj idejo vedno zagovarjal kot skupno.²⁶

V času spora z Informbirojem je Kardelj večkrat nastopal na zasedanjih Generalne skupščine Združenih narodov. Septembra 1949 je v govoru prvič pred mednarodnim forumom obsodil Sovjetsko zvezo zaradi njenega odnosa do Jugoslavije. Kritiziral je tudi blokovsko politiko in prepad med razvitimi državami in nerazvitim (tedaj še večinsko kolonialnim) tretjim svetom. Zavzel se je za politiko miroljubnega sožitja. Na osnovi teh postavk, ki jih je kasneje še razvil, je v petdesetih letih prišlo do intenzivnih stikov Jugoslavije z nekaterimi državami tretjega sveta, dobro desetletje kasneje pa je nastalo gibanje neuvrščenih, ki je Titu omogočilo, da je uresničil svoje neizživete mednarodne ambicije. Kot zunanji minister je Kardelj z vrsto obiskov v tujini, tudi v Veliki Britaniji in ZDA, sodeloval pri odpiranju Jugoslavije na zahod. Ko je leta 1960 nastala EFTA, se je menda celo ukvarjal z mislijo, da bi se Jugoslavija vključila

²⁶ Kardelj, *Spomini*, 130.

vanjo, še prej pa o tem, da bi ZKJ postala članica socialistične internacionale. Za to sicer ni neposrednih virov, res pa se je Kardelj v prvi polovici petdesetih let, torej še pred normalizacijo odnosov s Sovjetsko zvezo (beograjska deklaracija junija 1955, moskovska izjava junija 1956), navduševal nad nastajajočim skandinavskim modelom t. i. welfare state (države blaginje). Skandinavijo je obiskal večkrat, bil je v tesnih odnosih s preimeri Norveške (Einar Gerhardsen, 1945–1951, 1955–1963, 1963–1965), Švedske (Tage Frithof Erlander, 1946–1969) in Danske (Hans Christian Hansen, 1957–1960). Z Erlanderjem sta bila tudi v zasebnih stikih in sta se obiskovala. Kardelja je zlasti zanimal sistem na lokalni ravni, ali bi bilo mogoče, da tam ne nastopajo stranke, ampak kandidati, ki bi jih ljudje volili neposredno, kar pa bi bilo po Erlanderjevem mnenju možno šele čez dvajset ali več let.²⁷ Leta 1954 je imel Kardelj v Oslu govor Socialistična demokracija v jugoslovanski praksi, kjer je zagovarjal tezo, da je tudi v nekaterih kapitalističnih državah navzoč socializem (kot primer je navedel Švedsko), v socialističnih pa je zaznati kapitalistične elemente. Trdil je tudi, da brez socializma ni demokracije in da ne drži, da meja med naprednim in konservativnim taborom teče po blokovski meji. Kardelj je sicer kot vodja ali član raznih delegacij veliko potoval v razne dele sveta. Zaradi tega je bil zelo osovražen v Sovjetski zvezi, kjer so ga imeli za socialdemokrata.²⁸ Petdeseta so bila tudi sicer verjetno čas, ko je bil Kardelj najbolj oddaljen od enopartijskega sistema. Že začetek petdesetih let je bil čas prvega "partijskega liberalizma", ko so v partijskem vrhu krožile celo ideje o dvostrankarskem socialističnem sistemu. Ceno za herezijo je plačal Kardeljev konkurent za mesto prvega partijskega ideologa, impulzivni Milovan Đilas, čeprav sta si bila v mislih takrat precej blizu. Njuna razmišljanja, skupaj s tedanjimi Kidričevimi potezami na gospodarskem področju (opuščanje administrativnega vodenja gospodarstva) so nakazovala možnost za liberalizacijo jugoslovanske družbe. Vendar je Tito, ko je po Stalinovi smrti začutil možnost obnove stikov s SZ, in iz bojazni, da bo partija začela izgubljati oblast, liberalizacijo zaustavil. Kardelj je to še v pravem času zaznal in se obrnil proti Đilasu ter se tako ohranil v vodstvu.

Občasno napeti odnosi med Titom in Kardeljem v petdesetih in prvi polovici šestdesetih let so imeli različne vzroke. Nekaj jih je bilo tudi osebne narave. Kardeljevi so v beograjskih letih stanovali poleg Titove rezidence na Užički (nekdanji Romunski) ulici. Zaplenjene vile predvojnih beograjskih bogatašev so za jugoslovanske razmere imele pridih imenitnosti, Louisu Adamiču, ki je večkrat obiskal Kardelja, pa so se zdele povsem običajne, podobne stanovanjskim četrtim v Ohio, kjer prebivajo bančni blagajniki, zavarovalni agenti in

²⁷ Razgovor z dr. Antonom Vratušo, 22. 2. 2011.

²⁸ Pirjevec, *Tito in tovariši*, 384.

mali tovarnarji. Potem ko se je Tito leta 1952 na tiho poročil s svojo mlado gospodinjjo Jovanko Budisavljevič, je med njo in Pepco Kardelj večkrat prišlo do sosedskih konfliktov. Pepca ni prenesla vedno večje ošabnosti Jovanke Broz in o njunih sporih so krožile razne zgodbe. Razhajanja med Titom in Kardeljem so imela sicer globlja ozadja, čeprav je tudi Jovanka, ki je imela na ostarelega Tita vedno večji vpliv, Kardelja nekajkrat poskušala očrniti pri Titu in ga na ta način odstraniti iz jugoslovanskega vodstva. Obstajale so tudi govorice, da se povezuje z Aleksandrom Rankovićem proti Kardelju. Konec petdesetih in v začetku šestdesetih let, ko je v jugoslovanskem vodstvu prišlo do hude politične krize in polarizacije na zagovornike centralizma na eni in federalizma na drugi strani, je Tito ocenjeval, da so nekatere Kardeljeve izjave, članki in ocene, pa tudi predlogi v ustavni komisiji, ki je pripravljala novo ustavo, v nasprotju s Titovimi stališči. Kardelj je bil takrat odrinjen od ključnih odločitev, izvršni komite (nekdanji politbiro) se več kot dve leti ni sestal, ko pa se je, je razpravljal o nepomembnih zadevah, pomembne politične odločitve pa je sprejemal sekretariat izvršnega komiteja, v katerem so bili Tito, Ranković in tedaj vplivni general Ivan Gošnjak.²⁹ Po nekaterih interpretacijah naj bi Tito leta 1961 predlagal Rankoviću, da se Kardelj odstrani iz vodstva, vendar je ta to zavrnil, po drugi verziji naj bi tak predlog dal Ranković, a je Tito menil, da je še prezgodaj. Spomladi 1961 je Kardelj iz bojazni, da se mu ne bi kaj zgodilo, za nekaj časa odpotoval v London.

Dejansko je Kardelj ostal zaradi enotne podpore slovenskega vodstva. Ko je Tito o zamisli, da bi ga odstranil, obvestil vodilne slovenske politike, so se ti postavili na stališče, ki ga je izrekel Stane Kavčič, da ni nesoglasja med Titom in Kardeljem, ampak med Titom in Slovenijo. Vsekakor je bil Kardelj po več pričevanjih eden redkih politikov, ki je Titu upal reči, kaj misli, čeprav je s svojimi mnenji taktiziral, izbiral pravi čas, bil je tudi oportunističen, da je politično preživel. Kavčič je v tem videl Kardeljevo prepričanje, da z odkritostjo svojih stališč najbolje služi revoluciji. Spora z enotno Slovenijo v kriznih političnih razmerah pa Tito kljub vsemu ni upal tvegati. Razširjena seja Izvršnega komiteja CK ZKJ marca 1962, na katerem naj bi jugoslovansko vodstvo našlo rešitev, se je končala brez zmagovalca, slovensko vodstvo pa je zaradi drugačnih stališč moralo na zagovor v Beograd. Za slovensko vodstvo je bilo takrat ključno predvsem vprašanje emancipacije na ekonomskem področju, pri vprašanju mednacionalnih odnosov so v ogenj poslali kulturnike. Dušan Pirjevec je v letih 1961–1962 s tiho podporo slovenskega vodstva polemiziral z Dobrico Čosićem, ki je zapisal, da mednacionalnih problemov v Jugoslaviji ne bo več, ko bodo izginile republike, polemiko pa je Tito nato dal ustaviti.

²⁹ Več o tem: Božo Repe, *"Liberalizem" v Sloveniji* (Ljubljana, 1992).

Leta 1959 je bil Kardelj – po pričevanju Dobrice Čosića – intimno prepričan, da je Jugoslavija začasna tvorba in da bodo Slovenci v perspektivi znova živeli v sožitju z Avstrijci in Italijani, Srbi pa z Bolgari in drugimi pravoslavniimi narodi. Pri Čosiću je sicer treba vedeti, da je bil, kot pričajo njegovi obsežni objavljeni dnevniški zapiski, obseden s Slovenci in še posebej s Kardeljem. V Slovencih je videl alternativo centralizirani Jugoslaviji in partizanstvu. Zanj so bile pomembne tri stvari: slovenski interes je bila jugoslovanska država, ne pa integralno jugoslovanstvo; ne želijo integracije v "osvobodilni piemontizem"; Jugoslovanstvo za Slovence ni nacionalni pojem, ampak družbena kategorija. Ironija je bila, da je Kardelj Čosiću v intimnem razgovoru stališče, ki ga je Čosić sicer interpretiral po svoje, povedal ravno v času, ko je bil sprejet v Srbsko akademijo znanosti in umetnosti, ustanovo, ki je sedemindvajset let kasneje, leta 1986, izdelala velikosrbski nacionalni program, krivdo za domnevno katastrofalen položaj Srbije pa pripisala jugoslovanski ustavni ureditvi, ki jo je koncipiral Kardelj. Srbska akademija je Kardelja sprejela z obrazložitvijo, da je "njen okras in ponos naših družbenih ved."

Dejansko Kardelj seveda ni mislil kar odpisati Jugoslavije. Za to niti ni bilo objektivnih možnosti niti ni sodilo v koncept njegovega razmišljanja. Res pa je izhajal iz prepričanja, da je vezivo Jugoslavije socializem. Dokler bo socializem, bo tudi Jugoslavija, socializem pa je bil po trdnem Kardeljevem prepričanju sistem, ki bo prevladal v svetu. Hotel pa je iz Jugoslavije narediti zvezo suverenih držav, kajti bil je prepričan, da jo bo centralizem pokopal. Že v drugi polovici petdesetih let (tudi v predgovoru k drugi izdaji Speransa leta 1957) je nastopal proti tezam, da naj bi ustvarjanje skupne jugoslovanske socialistične kulture, ki so jo tedaj močno popularizirali, pomenilo začetek nastajanja enega jugoslovanskega naroda z enim jezikom in eno kulturo. Njegov poskus, da bi Jugoslavijo federaliziral s pomočjo ustave leta 1963, ni uspel. Ustava je bila rezultat politične krize z začetka šestdesetih let in zato kompromisna, v bistvu se je bolj nagibala k centralističnemu kot federalističnemu konceptu. Vendar je bilo za Kardelja tedaj ključno, da se je politično obdržal. Tito se je sredi šestdesetih let začel nagibati na njegovo stran tudi zato, ker je v Rankoviću čutil rivala. Leta 1964 je bila sprejeta odločitev za gospodarsko reformo. Republike bi morale doseči kar največjo ekonomsko suverenost, povezovale naj bi se na temelju skupnih interesov, federacija bi opravljala le nujne skupne funkcije. Uvedli naj bi tržne zakonitosti po zahodnem vzoru, socialistični sistem pa bi se ohranil skozi družbeno lastnino. Voditelji so istega leta priznali, da nacionalno vprašanje v Jugoslaviji s socializmom ni rešeno, da tudi socializem ustvarja protislovja v mednacionalnih odnosih. Kardelj je naslednje leto (1965), še za časa Rankovićeve politične moči, ob Titovi podpori razložil svoj koncept bodočih odnosov v Jugoslaviji: jugoslovanske republike naj bi postale države, federacija pa le "zelena miza", kjer bi se dogovarjali o skupni politiki. Izhajal je iz prepri-

čanja, da v Jugoslaviji obstajajo tri opcije: ena zagovarja čim večjo samostojnost republik (Slovenija in Hrvaška), druga centralizem (nerazviti, ker dobivajo od centra pomoč), tretja (srbska) je hegemonistična. Po koncu politbirojevskega vodenja države naj bi po Kardeljevi oceni največ možnosti imela srbska opcija. Kardelj je natančno vedel, kaj hoče Tito. Zato je koncipiral obrambne mehanizme, ki naj bi obdržali Jugoslavijo skupaj: enotna vsejugoslovanska partija, ki deluje po načelu demokratičnega centralizma, JLA in seveda Tito kot inštitucija, ki združuje v eni osebi tri najmočnejše funkcije: predsednika države in partije ter poveljnika vojske. Da ima Tito tako moč sicer Kardelju ni bilo všeč, a ni mogel drugače. Zato je skušal vsaj za obdobje po Titu doseči, da ne bi bilo nobene pomembnejše funkcije ne v zvezi komunistov in ne v državi, ki ne bi bila delegirana s strani republik, kar mu je tudi uspelo.

Od predvidenih reform se je uresničila le reforma federacije. Druge je pomagal zrušiti Kardelj sam, ki je tako iz osebnih (rivalstvo s tedaj najbolj priljubljenim slovenskim politikom Stanetom Kavčičem) kot ideoloških razlogov obrnil proti "liberalizmu" s konca šestdesetih in začetka sedemdesetih let.³⁰ V Sloveniji je ta obračun izvedel s pomočjo peščice izbranih politikov, ki so mu bili ves čas zvesti in preko katerih je iz ozadja v času, ko je bil v Beogradu, usmerjal kadrovske in kolikor je mogel tudi siceršnje politike. Kadar je bil v Sloveniji, jih je zbiral doma na večerji ali pri partiji taroka, z nekaterimi je nabiral gobe (kar je bilo eno njegovih najljubših opravil) ali hodil na izlete v hribe. Kardelj seveda ne bi bil Kardelj, če ne bi obračuna z "liberalizmom" tudi obširno teoretično utemeljil. Sicer pa boljševiskega modela nikoli ni zmozel preseči, čeprav ga je "v okvirih, ki jim je bil zadan", kot je to nekoč označil dr. Zdenko Roter, skušal zmehčati. Seveda pa ni mogel združiti nezdružljivega: partijskega monopola in demokracije. Ko je naletel na vprašanje monopola partijske oblasti, se je vedno ustavil. Tako v praksi kot v teoriji. Pri uporabi administrativnih sredstev ali sile za obračun z nasprotniki ni imel nobenih pomislekov, čeprav je to štel za poraz politike. Leta 1958 je bil pripravljen na silo zatreti štrajk trboveljskih rudarjev, če bi se to izkazalo za potrebno. Do intelektualcev, še posebej opozicijskih, je vedno kazal nezaupanje. Leta 1968, ko je Češkoslovaška v reformah začela prehitovati Jugoslavijo, je bil nekaj časa pripravljen sprejeti koalicijsko zasnovo SZDL. Po koncu praške pomladi je misel opustil. V sedemdesetih letih je izumil pojem "pluralizem samoupravnih socialističnih interesov", ki ga je razložil v svojem zadnjem večjem delu *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*.³¹ Knjiga je bila na 11. kongresu ZKJ leta 1978 sprejeta kot osnovni dokument kongresa. Kardelj je bil v zenitu svoje slave. Bistvo njegove

³⁰ Več o tem: Božo Repe, Jože Prinčič, *Pred časom. Portret Staneta Kavčiča* (Ljubljana, 2009).

³¹ Edvard Kardelj, *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* (Ljubljana, 1977).

Nekaj Kardeljevih del, izdanih v različnih obdobjih (foto: Božo Repe)

zamisli je Josip Vidmar, ki so se mu zdele Kardeljeve teze utopične, pojasnil s tezo, da bi Kardelj rad iz vseh ljudi naredil politike. Ti bi se morali ukvarjati s širšimi zadevami, ki jih ne zadevajo neposredno, česar Kardelj sploh ni zanimal, češ, tem slabše za tiste, ki nočejo. Po svoje je bil "mehanicist", tipično zanj je bilo, kot je zapisal Vlado Kozak, da nikoli ni govoril o umetnosti, pač pa vedno o kulturi. Množice so bile zanj prve, kljub geslu, da človeku ne more dati sreče ne partija, ne sistem in ne država, ampak si jo lahko ustvari le vsak sam. V sedemdesetih letih je več kot tristo tisoč Slovencev imelo kakšno funkcijo ali pa so bili vsaj člani kakšne družbenopolitične organizacije.

Tita Kardeljevi eksperimenti v sedemdesetih letih niso kaj dosti brigali. Glavno mu je bilo, da je imel zagotovljeno oblast. Sem in tja pa se je njegova nestrpnost do Kardelja vendarle povečala, enkrat naj bi zlobno pripomnil, da Kardeljeve ideje žive toliko časa, kolikor traja kongres. A takih domnevnih izjav raznih sodobnikov (ta izhaja od Titovega zdravnika Matunovića) se je v zadnjih tridesetih letih pojavilo na desetine in nimajo večje zgodovinske vrednosti. Zanimanje za Kardeljev utopični sistem dogovorne ekonomije in delegatskega sistema, ki ju je vnesel v ustavo iz leta 1974, sta sprva izzvala veliko zanimanje

Josip Broz-Tito izroča Kardelju darilo ob šestdesetem rojstnem dnevu, 1970 (Edvard Kardelj, *Skica za monografijo* (Ljubljana, 1979))

tudi v svetu, vendar je to začelo upadati, ko so zahodni politologi in sociologi ugotovili, da je sistem neučinkovit, da ne more zamenjati klasične predstavniške demokracije in da je zveza komunistov ohranila oblast ter jo z ustavno zagotovljeno idejnopolitično vlogo pravno formalno celo okrepila.

Ustava iz leta 1974 je najpomembnejše delo v zadnjem desetletju Kardeljevega življenja. Z njo je Jugoslavija postala neke vrste vmesni model med federacijo in konfederacijo. Ustava je jugoslovanskim narodom (tako kot sicer tudi prejšnje) zagotavljala pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve. Čeprav po Titovi smrti, v kriznih osemdesetih letih, iz vrste razlogov ni mogla zagotoviti funkcioniranja jugoslovanskega sistema, niti ni predvidevala

Na obisku pri predsedniku ZDA Jimmyju Carterju, Washington, 1978 (Edvard Kardelj, *Skica za monografijo* (Ljubljana, 1979))

praktičnih postopkov, po katerih bi se posamezne republike lahko odcepile, pa je bila pravni temelj, na katerem je Slovenija lahko zgradila svojo ustavno neodvisnost (nemalokrat tudi s sklicevanjem na ustavne nedorečenosti, zlasti tiste v zvezi s pristojnostmi federacije). Na ta način je lahko tudi v mednarodni skupnosti utemeljila svojo zahtevo po samostojnosti, brez tega bi bila na enaki ravni kot npr. Kosovo ali Čečenija.

Kardelj je umrl februarja 1979, v času, ko je njegov sistem že kazal prve znake krize. Pokopan je bil z vsemi častmi, pogreba so se udeležile številne domače (Kardelj je bil častni občan vseh občin v Jugoslaviji) in tuje delegacije. Prišel je tudi Tito, ki je bil tedaj na obisku na Bližnjem Vzhodu, čeprav sprva obiska ni nameraval prekiniti. Ganljive nekrologe so pisala najboljša novinarska, publicistična in tudi pisateljska peresa bivše Jugoslavije. Proti koncu osem-

Osmi kongres ZKS, 1978 (Edvard Kardelj, *Skica za monografijo* (Ljubljana, 1979))

desetih in v začetku devetdesetih let so se na Kardeljevo delo usule kritike. Po Jugoslaviji so začeli preimenovati ulice, objekte in mesta, imenovana po njem. Njegov vikend na otočku Koludrac blizu Malega Lošinja so uničili in požgali. Del gneva se je kasneje usul tudi na vdovo Pepco, po njeni smrti leta 1990 pa so iz grobnice celo ukradli žaro z njenim pepelom. V CK ZK Srbije so razpravljali o tem, ali naj predlagajo, da 14. izredni kongres ZKJ v začetku leta 1990 (na njem je ZKJ razpadla) razpravlja o zgodovinski odgovornosti Edvarda Kardelja, ki naj bi bil duševni oče vseh delitev in razdorov v Jugoslaviji.

Časovna distanca, pa tudi zgodovinski procesi, ki so se medtem zgodili, zlasti razpad Jugoslavije, so do Kardelja vzpostavili bolj uravnotežen odnos. Seveda ga je tudi z današnje distance težko ovrednotiti enoznačno. Ne njegovega političnega delovanja in tudi ne kakšnih 6000 strani objavljenih in vsaj še toliko neobjavljenih besedil. Ob vseh kritikah na njegov račun pa lahko ocenimo, da je – teoretično in praktično – veliko prispeval k vzpostavitvi slovenske državnosti oz. k prehodu slovenskega naroda v nacijo. Kardelj je danes zgodovinska osebnost, z vsem dobrim in slabim, kar k temu pripada. Zanimiva pa je bila njegova želja, da bi se Slovenci nekoč izkopali iz svojega "farovža", iz tipične slovenske ozkosti in samozadostnosti, da bi torej spoznali usodno povezanost s širšim prostorom, v katerem živijo. Kljub vstopu v Evropsko unijo in drugim integracijam se zdi, da se ni uresničila.

* * *

S Kardeljem se v teoretskem in političnem smislu povezujejo tri teme: samoupravni socializem, tretji svet (skozi prizmo neuvrščenosti), predvsem pa nacionalno vprašanje.

Model pluralizma samoupravnih socialističnih interesov, kot ga je koncipiral, je temeljil na vlogi občana in na atomizirani družbi krajevnih skupnosti in občin v enostrankarskem sistemu. Hkrati pa je v nasprotju s sklicevanjem na "položaj individua" vzpostavljala delegatski princip odločanja, s paralelnimi samoupravnimi in državnimi institucijami, in tako do nespoznavnosti zamegljeval osebno odgovornost. S tem pa določeni politični eliti omogočal oblast. Očitno je bil sistem za vladanje ugoden, saj ga z razdrobljenimi občinami in raznimi partnerstvi, ki naj bi segala čez rezultate volitev in parlamentarno delitev oblasti, vsake toliko časa politiki skušajo vsaj posredno oživiti tudi v samostojni Sloveniji. Bolje bi sicer bilo, če bi v razmerah nebrzdanega kapitalizma in kapitalske požrešnosti, ki nas je tudi v Sloveniji zapeljala v krizo, razmislili o Kardeljevem zavzemanju za demokracijo na socialnem področju (socialno partnerstvo, solidarizem, kakor pač že to poimenujemo).

Težave tretjega sveta in vzroke zanje je Kardelj analiziral zelo vsebinsko in

Z vnuki na Brionih, 1978 (Edvard Kardelj, *Skica za monografijo* (Ljubljana, 1979))

bi to terjalo posebno obravnavo. Kardelj je rešitev videl v gibanju neuvrščenih in socializmu kot svetovnem procesu, kar se je izkazalo za utopično, vendar tudi po koncu bipolarnosti ni bilo rešitve, kvečjemu je še slabše.

Odnos do nacionalnega vprašanja je Kardelj pod psevdonimom Sperans prvič koncipiral v tridesetih letih v knjigi *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. S knjigo se je oddaljil od dotedanjega pretežno kulturnega pojmovanja slovenstva, od teze, da so nosilci slovenstva intelektualci (čeprav jim je – tudi duhovščini – v zgodovini priznaval pomembno vlogo). Ocenjeval je, da je bilo slovensko meščanstvo prešibko, da bi lahko v 19. stoletju izvedlo nacionalno revolucijo. Zato je bilo njegovo stališče – v skladu z boljševiškim pojmovanjem nacionalnega vprašanja –, da mora odgovornost za usodo slovenskega naroda prevzeti delavski razred kot najnaprednejši del družbe, vendar se mora pri tem povezati z vsemi demokratičnimi in naprednimi silami. To je bilo temeljno načelo ljudskofrontne politike od sredine tridesetih let dalje, ki pa so jo po paktu Hitler-Stalin komunisti opustili in nato znova oživili v Osvobodilni fronti. Tisto, kar Kardelja razlikuje od večine tedanjih piscev, ki so bili precej utopični in so gradili na raznih srednjeevropskih ali celo širših federacijah in konfederacijah, je zahteva po akciji. Brez tega ideja o Zedinjeni Sloveniji po Kardeljevem

mnenju ni bila uresničljiva. Ker so komunisti med vojno postali vodilna politična sila, je Kardeljev koncept, ki je povezoval nacionalno in socialno revolucijo, dobil možnosti za uresničitev in se je v veliki meri tudi uresničil. Za Kardelja je bilo nacionalno vprašanje le druga plat razrednega vprašanja. Jugoslovanstvo je pojmoval skozi socializem, izhajal je iz teze, da je to ključno vezivno tkivo Jugoslavije. Zato je v predgovoru k drugi izdaji knjige *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* leta 1957 zapisal, da slovenskega nacionalnega vprašanja v načelnem smislu v Jugoslaviji ni več, saj smo dobili lastno državo, socialistično ljudsko republiko, za nerešeno pa je imel vprašanje manjšin.³² Vendar prihodnosti Jugoslavije ni videl v obliki centralizirane države, zato si je prizadeval za zvezo republik, ki bi bile dejansko države, federacija pa samo prostor za dogovarjanje in uresničevanje tistega, kar je v skupnem interesu. To je njegov znani model iz sredine šestdesetih let, ki ga je skušal uresničiti z ustavo leta 1974.

Z nekaj pomisleki, da mu pripisujem stvari, ki jih nikoli ni (tako eksplicitno) zapisal, bi tvegala oceno, da je Kardelj verjel, da se bo socializem (in z njim Jugoslavija) ohranil še dolgo oziroma da bo postal prevladujoča družbena ureditev v svetu. Tedaj bi prišlo tudi do drugačnih odnosov (integracij) v Evropi in v svetu in z vidika daljše zgodovinske perspektive in širših povezav bi tudi Jugoslavija za Slovenijo izgubila smisel. V bodoči socialistični ureditvi sveta bi sicer tudi države postale nepotrebne in bi kot instrument prisile odmrle, saj bi vse temeljilo na dogovarjanju (teza o odmiranju države je bila ena najbolj priljubljenih tez pri Kardelju).

Že pred vojno je Kardelj napisal knjigo *Potovanje skozi čas* (izšla je tudi leta 1969). V njej skozi sanje železničarjevega sina Štefana poljudno razlaga zgodovino človeštva, pri čemer dialektično verjame v njegov napredek in – precej bolj kot mi danes – tudi v obvladovanje narave. "Če je še tako neizmeren in zamotan svet, vendarle ni tako dovršen in tako dokončen, da ne bi potreboval tudi moje pomoči in mojih hrepenenj," pravi na koncu Štefan.³³ Recimo, da je to točka, kjer bi se s Kardeljem lahko strinjali vsi.

³² Edvard Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (Ljubljana, 1957).

³³ Edvard Kardelj, *Naš čudoviti svet* (Ljubljana, 1969), 93.

Božo Repe

WHO AND WHAT WAS EDVARD KARDELJ?

SUMMARY

Edvard Kardelj was a leading Slovenian communist, a revolutionary, one of the leaders of the resistance movement during World War II, a politician, a diplomat and a theoretician of the Yugoslav socialist system at different stages of its existence. He decisively contributed to the victory of the socialist revolution and to the sharp battle with the revolution's opponents. As a diplomat he endeavoured to change the western border. Three different themes are linked to Kardelj in the theoretical and political sense: self-management socialism, third world (through the prism of non-alignment) and, particularly, the national question. Kardelj conceived the model of pluralism of self-governing socialist communities, based on the role of community members and on the atomised society of local communities and municipalities in the one-party (possibly no-party) system. At the same time, contrary to appealing to the "position of an individual", he established a delegate decision-making principle with parallel self-governing and national institutions, and thus completely blurred the principle of personal responsibility. By doing so, he in turn empowered a certain political elite. Under the pseudonym Sperans, Kardelj first described the relationship to the national question in the 1930s in the book *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (*Evolution of the Slovene National Question*). During the war, the communists became the leading political force, which enabled the realisation of Kardelj's concept of integrating the national and the social revolution. Kardelj considered the national question as merely another aspect of the class issue. He regarded Yugoslavism on the basis of socialism, deriving from the thesis that it is an essential connective tissue of Yugoslavia. He believed that the Slovene national question in Yugoslavia had in principle been solved with the formation of the Socialist People's Republic, seeing as unresolved the issue of minorities. He did not, however, see the future of Yugoslavia as a centralised state, but strived for the establishment of a union of republics (as actual states), with the Federation representing a space for negotiation and implementation of common interest matters. Kardelj believed that socialism (and thus Yugoslavia) would be preserved for a long time to come and become a dominant social system in the world. This would lead to different relations (integrations) in Europe and the world and, in the longer historical perspective and due to broader connections, Yugoslavia would lose its meaning for Slovenia. The future world socialist system would dispense with states (which would die out as an instrument of coercion) and base everything on consultation and agreement.

UDK 929Kraigher B.
1.01 Izvirni znanstveni članek

Boris Kraigher – od revolucionarja do ministra

Jerca Vodušek Starič

Dr., redna profesorica
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Koroška cesta 160, SI – 2000 Maribor
e-mail: jerca.v@siol.net

Izvleček:

Boris Kraigher je dobrih trideset let delal za revolucijo v Sloveniji in Jugoslaviji. Začel je v tridesetih letih kot skojevec in nato član slovenskega CK, pri čemer ni bil med izbranci, ki so se izpopolnjevali v Moskvi, temveč v zaporu v Sremski Mitrovici. Njegovi pogledi na razredni boj, osvobodilno gibanje in slovenske cilje ob zahodni meji so več ali manj znani. Manj znana je njegova vloga na čelu Udbe in notranjih zadev v Sloveniji, v stalinistični etapi jugoslovanskega razvoja po drugi svetovni vojni, kar je botrovalo ocenam, da gre za enega najbolj trdih politikov v Sloveniji. Takšna ocena se je, vsaj v tedanjem javnem mnenju v Sloveniji, nekoliko spremenila po letih njegovega uspešnega predsedovanja slovenskemu izvršnemu svet, zlasti pa še ob stališčih, ki jih je zagovarjal ob pripravi gospodarske reforme v Jugoslaviji leta 1965 in mitu, ki ga je povzročila njegova smrt v prometni nesreči na začetku izvajanja reforme.

Ključne besede:

Komunizem, KPJ, KPS, ljudska fronta, NOB, Udba.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 405–438, 99 cit., 1 slika
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Težko je na kratko orisati stališča in delovanje katerega koli slovenskega komuniste, ko še nimamo primerne zgodovine komunistične partije Slovenije (KPS) in tudi ne kaže, da jo bomo kmalu imeli. Še težje je, brez nujno potrebnega konteksta in širokega vpogleda v kulturno dogajanje, slediti odločitvam mladih intelektualcev in razumeti njihove odločitve. Poleg tega bi potrebovali tudi razlago razlik med partijci in skojevci, ki so izhajali iz delavskih vrst ali strokovnih šol, in tistimi intelektualne provenience oziroma iz študentskih vrst, saj so se razlike kazale že v tridesetih letih dvajsetega stoletja. Te razlike so se nadaljevale tudi v letih po drugi svetovni vojni, ko so bili komunisti na oblasti, čeprav so na koncu vsi upoštevali in spoštovali načelo demokratičnega centralizma. V vsem tem času, pred, med in po vojni, si je partija prizadevala za t. i. pravilno strukturo, da bi v vodstvih partijskih organizacij bilo čim več voditeljev delavskega porekla, deloma zaradi dogme, deloma zato, ker so bili intelektualci vedno nezanesljiva kategorija. To ji ni uspelo ne pred vojno, ne v procesih čiščenja partije po vojni. Razlike so bile med tistimi, ki so v tridesetih letih ali po vojni delali ali se šolali v Moskvi, in tistimi, ki tam nikoli niso bili, tistimi na "robiji" ali ne, pa med udeleženci španske državljanske vojne, med partizani ali "zgolj" aktivisti in interniranci, itd. Ko govorimo o posameznih osebnostih, moramo upoštevati tudi njihove družinske okoliščine, osebne lastnosti in značaj.

Ko Arthur Köstler, sin meščanske družine, ki je obubožala, razmišlja o razlogih svojega vstopa v KPD leta 1931, poskuša opisati atmosfero, ki je vladala v tridesetih letih ali "rožnatem desetletju" kot mu pravi, in utemeljiti svojo vero v Utopijo (Partijo). Pri tem ugotavlja, da ni prave razlike med tradicionalno in revolucionarno vero. Vere, pravi, si ne pridobiš z razumom in vera raste kot drevo; tako je vera v tridesetih zrasla iz prevelike občutljivosti za socialne krivice in iz strastnega hrepenenja po utopiji. Atmosfera časa je bila atmosfera kratkotrajnega optimizma, ki so jo ustvarjali napredni pisatelji od R. Rolanda, M. Prousta in A. Gida, do B. Brechta, Johna Steinbecka in drugih ter razni komiteji za mir, komiteji proti fašizmu, društva prijateljev SZ in avantgardno časopisje. Komunistični manifest in vsaka stran Marxa, in še bolj Engelsa, sta prinašali novo odkritje, pravi Köstler, in intelektualno radost, ki sem jo občutil le enkrat prej, v svojem prvem stiku s Freudom. "Danes", pravi, "ko je marksistična filozofija degenerirala v bizantinski kult in je v bistvu vsako posamezno načelo marksističnega programa spreobrnjeno v svoje nasprotje, je težko ponovno ujeti tisto razpoloženje emocionalne gorečnosti in intelektualne blaženosti".¹ Köstler je iz komunistične partije Nemčije izstopil leta 1938 zaradi razlike v pogledih na politiko komunistov v španski državljanski vojni in do stranke POUM.

Boris Kraigher je sicer pripadal nekoliko mlajši generaciji kot Köstler, in se

¹ Richard H. S. Grossman, *The God that Failed* (New York, 1950), 25, 29–30.

je pozneje vključil v to dogajanje. Toda njegovi motivi so bili podobni, le da je hitro in trdo pristal ravno v okoliščine stroge boljševezicizacije partije in ne v čas idealizma. Boris Kraigher je bil rojen leta 1914 v Sveti Trojici v Slovenskih goricah, kjer je bil oče Alojz, zobozdravnik in slovenski pisatelj, okrožni zdravnik. Po sinovih besedah je bil oče socialist, ki se sicer s politiko ni pečal, razen skozi svoja literarna dela, bil pa je, zaradi okolja v katerem so živeli, v glavnem protinemški nacionalist. Tik pred prvo svetovno vojno se je družina preselila v Ljubljano, kjer je oče postal ravnatelj ljubljanske bolnice; družina je bila finančno dobro preskrbljena in se je gibala v krogih ljubljanskih liberalcev, predvsem pa v krogu širše družine, ki je pribežala s Primorske. Oče je bil tačas tesno povezan s socialisti, zlasti z Etbinom Kristanom, ki mu je med vojno tudi pomagal, da se je izognil mobilizaciji v vojsko oziroma da je dobil mesto garnizijskega zdravnika v Mariboru in Ljubljani. Leta 1923 je oče zapustil družino in jo s tem pahnil na obrobje tedanje meščanske družbe; odšel je iz Ljubljane najprej v München in nato v Gorico in mati se je zaprla vase. Iz pisanja Borisa Kraigherja lahko razberemo grenkobo, ki je nastopila ob izoliranosti družine od družbe. Boris in bratje so imeli malo prijateljev in so se izogibali politiki. Ko se je leta 1929 oče vrnil v Ljubljano, so bili sinovi že usmerjeni proti Živkovičevi diktaturi, simpatizirali so s komunizmom in doma prirejali študijske krožke marksistične literature.²

Boris je imel dva brata, pet let starejša Dušana (rojenega leta 1908) in šest let starejšega Uroša (rojenega leta 1909). Oba sta bila študenta slavistike in levičarja. Imel je še vrsto znanih bratrancev: Bojan (ki je bil tudi med voditelji študentskih društev), Vito (rojen leta 1911), ki je študiral pravo ter leta 1934 vstopil v KPS, pa enako stari Sergej in najmlajši Metod ali Mito, ki se je pozneje kot vojaški oficir pridružil domobrancem. Imel je tudi strica Janeza, ki je živel v ZDA in je bil pri ameriškem letalstvu. Ker so bile družine primorskega izvora, so bile usmerjene narodnoobrambno (ali kot se je temu reklo "samoslovensko kulturno bojne"), torej protiitalijansko in protifašistično, proradičevsko in liberalno.

Boris je v Ljubljani obiskoval osnovno šolo na Ledini in nato poljansko gimnazijo, kjer sta ga poučevala in nanj naredila globok vtis Juš Kozak in France Koblar, huda nasprotnika diktature. Po lastnih besedah je bil zelo povprečen dijak, slabo so mu šli jeziki, raje je imel matematiko in fiziko, ni se veliko učil in več časa je posvetil športu in skavtom – iz njegovega pisanja je videti, da je imel manjvrednostni kompleks, saj je zapisal, da je bil najmlajši in najmanjši v razredu in da stvari, ki so jih počeli drugi, niso bile zanj in da se je držal bolj zase in veliko bral. Še veliko pozneje je Kraigher v partijsko samokritičnem duhu priznaval, da je osebno preobčutljiv in da zato včasih ljudi krivično preostro sodi in s sodelavci ne zna vzpostaviti prijateljskega stika.

² Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS), AS 1589/IV, šk. 4461, Boris Kraigher, Življenjepis, 15. 7. 1946.

Samozavest se mu je nekoliko dvignila šele pri študiju za maturo, ko se je vključil med sovrstnike. Na isto gimnazijo so hodili dve leti starejši Boris Kidrič in štiri leta starejša Boris Ziherl in Tone Tomšič ter še starejši Maks Strmecki. Tudi slednja sta bila primorskega rodu. V gimnaziji je Borisa impresionirala aretacija Strmeckega leta 1925 med poukom, v razredu. Komunisti so se mu od takrat zdeli "posebni, nedosegljivi ljudje" in bil je ponosen, če so mu sošolci kdaj očitali, da je komunist.³ Leta 1929 je začel tudi inštruirati, da si je plačeval šolske potrebsčine, saj so doma živeli vedno slabše.

Po maturi leta 1932 se je Boris vpisal na univerzo, na tehnično fakulteto, smer gradbeništvo in se takoj včlanil v društvo Triglav. Začel je pridno študirati in se ukvarjati s športom. Prvi dve leti ni bil politično aktiven, se je pa udeležil vseh demonstracij proti diktaturi, tako na univerzi kot v mestu. Kraigher je sebe takrat imel za Mačkovca in nacionalista. Slednje je takrat navduševalo Primorje in Tomšič je bil celo član Orjune. V partijski oceni iz leta 1945 se je skoraj sramoval svoje politične neaktivnosti v gimnaziji in v prvih letih študija; opravičeval jo je z izoliranostjo družine, svojo osebno zamaknjenostjo in zapisal, da si ni predstavljal, da bi ga lahko sprejeli med komuniste. Z brati je ustanovil nekakšen študijski krožek, kjer so obravnavali prevode marksistične literature, ki so takrat začeli izhajati v Ljubljani. Ta čas je bil Vito že politično aktiven na univerzi, pri Triglavu, pri narodnoobrambnem delu in KPS, kar je potem med pripravništvom za nekaj časa opustil. Toda še naprej je sodeloval z Vido Tomšič pri Rdeči pomoči in podpori zapornikom v Mitrovici, kasneje pa v Parizu z Borisom in Zdenko Kidrič ter s Prežihovim Vorancem. Ko je Vito leta 1938 nastopil službo v Mariboru, je ponovno vstopil v KPS in postal kandidat Mačkove skupne frontne liste.⁴ Vito je sodil med tiste mlade intelektualce v partiji, ki so temeljito študirali Marxa, Lenina in druge, in so imeli izdelano mnenje o dogajanju v svetu in doma ter objavljali članke, največkrat v reviji *Sodobnost*.

Borisovo politično delo se je začelo na podoben način, leta 1933 pri Rdeči pomoči (pod vodstvom Vide Tomšič) in na univerzi pri demonstracijah v podporo gladovni stavki aretiranih levičarjev v kaznilnici Sremska Mitrovica. Novice o stavki jim je iz kaznilnice skrivoma pošiljal Maks Strmecki. Člani društva Triglav, med njimi Boris Kraigher, so jeseni 1933 javno razglasili svojo komunistično usmerjenost in marca 1934 je oblast društvo razpustila. Oktobra leta 1933 so Triglavani imeli sestanek s Tonetom Tomšičem, ki je ravno prišel iz

³ ARS, AS 1589/IV, šk. 4461, Boris Kraigher, Življenjepis, 15. 7. 1946.

⁴ Ljuba Dornik Šubelj, "Podatki o dr. Vitu Kraigherju so bila državna tajnost", *Arhivi* 28, št. 1 (2005): 77–85 (dalje: Dornik Šubelj, "Podatki o dr. Vitu Kraigherju so bila državna tajnost"). "Partiji sem danes predan. Skušam vestno izpolnjevati naloge, ki mi jih nalaga, sem discipliniran. Masovik nisem bil nikoli, kar je slabost mojega dela, ki izvira iz intelektualne zaprtosti vase, ki je še do danes nisem premagal. To daje pečat vsemu mojemu delu v partiji. Samokritičen sem do gotove meje postal šele pri odgovornem delu CK VOS-u. Preje je bila ena glavnih mojih slabosti, da sem kritiko slabo prenašal."

zapora v Mitrovici in jim je pojasnil razmere oziroma stavko v zaporu ter jim dal navodila za stavko na ljubljanski univerzi.⁵ Kraigher pravi, da ga je močna borba proti diktaturi in za slovensko univerzo (gibanje za popolno univerzo) vedno bolj približevala partiji in ga pripeljala do tega, da je začel politično delovati.⁶ Ni minilo dolgo, ko so ga na demonstracijah prvič aretirali, Boris Kidrič pa mu je zaupal tudi prve naloge v centralni partijski tehniki. Po dveh mesecih dela ga je Kidrič maja 1934 sprejel v KP, čeprav Boris ni bil ne član Skoja, ne kandidat za partijo; tudi to kaže na svojevrstno zaupanje partije vanj. Odtlej je vedno manj študiral, tako da se je po vrnitvi iz zapora v Mitrovici le počasi prebil do absolventskega staža.⁷ Tako je vstopil v krog mladih partijcev študentov, kot so bili Kidrič, Tomšič, Strmecki, Zihelr in drugi, ki so obnavljali partijsko organizacijo v Ljubljani in širše. Borisovo partijsko kariero bi zlahka primerjali s tisto Toneta Tomšiča: imela sta iste partijske funkcije pri Skoju (oba sta bila organizacijska sekretarja), pri Rdeči pomoči in nato pri Agitpropu ter v CK KPS – oba sta bila organizacijska sekretarja KPS. Oba sta bila zelo dobra organizatorja, vendar je o tem malo arhivskega gradiva in edino kar imamo, so pričanja sodelavcev. Razlika med njima je bila ta, da je Tomšič te funkcije opravljal pred Kraigherjem in mu je bil ves čas nadrejen in da je takrat veliko objavljaj. Oba sta poskušala kljub aretacijam opravljati izpite in dokončati študij. Tone Tomšič je doštudiral v Zagrebu, ker so ga zaradi političnega dela izključili iz ljubljanske univerze. Kraigherju pa to ni uspelo, saj ga je prehitela vojna.

Novembra 1934 so Borisa Kraigherja zaprli s skupino levičarjev (Pavle Tepina, Lidija Šentjunc, Sergej Kraigher), mu sodili, ga obsodili na dve in pol leti zapora in ga poslali v kaznilnico Sremska Mitrovica. Že leta 1935 je za njim prišel Tone Tomšič, obsojen drugič. V kaznilnici sta takrat delovala kaznilniški komite KPJ ali Kakić, ki ga je od avgusta leta 1933 po direktivi CK KPJ vodil srbski komunist Petko Miletić,⁸ in po stavki tudi Rdeča univerza, na kateri so poučevali prekaljeni komunisti, kot so bili Josip Kraš, Moša Pijade, Milovan Đilas, Oskar Davičo, Ognjen Prica, Rodoljub Čolaković in Tone Tomšič. Ti so

⁵ Alenka Nedog, *Tone Tomšič* (Ljubljana, 1980), 84 (dalje: Nedog, *Tone Tomšič*).

⁶ ARS, AS 1589/IV, šk. 4461, Obrazec vprašalne pole za člane KP, 11. 3. 1945.

⁷ ARS, AS 1589/IV, šk. 4461, Boris Kraigher, Življenjepis, 15. 7. 1946.

⁸ Petko Miletić, ki je v drugi polovici dvajsetih let obiskoval KUNMZ, je po sklepu IK KI postal član CK KPJ. Jugoslovanska policija ga je aretirala junija 1932, ko je bil sekretar pokrajinskega komiteja za Srbijo. Ko je Kominterni julija 1937 sklenila odstaviti Milana Gorkiča kot generalnega sekretarja KPJ, je bil Miletić protikandidat Titu za to mesto. Po podatkih tožilstva v SZ je Miletić po tem, ko so ga junija leta 1939 izpustili iz Mitrovice, julija ilegalno odpotoval preko Istanbula v Sovjetsko zvezo in tja prispel septembra. Januarja leta 1939 pa so ga v SZ aretirali, mu septembra sodili in ga obsodili na 8 let zapora, kjer je umrl januarja 1943 (Petko Miletić, Wikipedija, Srbija). Tito trdi še, da je kasneje v Moskvi videl dokumente o tem, da je Miletić po aretaciji na madžarski meji leta 1932 jugoslovanski policiji izdal celotno strukturo partije. Zato so ga izključili iz KPJ, sklep o tem pa objavili v prvi številki *Proleter*a, maja leta 1939 (Josip Broz Tito, *Zbrana dela*, 4. knjiga (Ljubljana, 1978), 261 (dalje: Tito, *Zbrana dela*)).

idejnopolitično usposabljali druge in prevajali marksistična in literarna dela iz Sovjetske zveze.

Problem partijske organizacije v kaznilnici je bil del zgodbe o boljše vizaciji ali poenotenju jugoslovanske partije po kurzu ali liniji, ki sta ga usmerjala J. Broz Tito in Edvard Kardelj. Komunisti v kaznilnici pa so imeli različne poglede na to, kakšna naj bo politika partije; tem različnim usmeritvam so rekli frakcije. Razen tega so bili komunisti razdeljeni še po nacionalnih skupinah, ki tudi niso vedno delovale enotno. Slovenski komunisti v kaznilnici so bili deloma zvesti Kakiću (med njimi Tone Tomšič, Boris Ziherl in Maks Strmecki) ali pa so bili v frakcijah. Ena teh je bila slovensko-hrvaška frakcija, ki je smatrala, da v kaznilnici partijska organizacija ni potrebna, in so ji rekli "kulaki" – tej skupini so pripadali Jaka Žorga, Albin Breznik in Ivan Baznik. Tomšič jo je nato pripeljal nazaj pod vodstvo Kakića.⁹ Drugo frakcijo je predstavljal Josip Kraš, ki je kasneje postal organizacijski sekretar hrvaške partije. V kaznilnici naj bi delovala tudi ultralevičarska frakcija ("ultra-leve pozicije"¹⁰), ki ni hotela slediti frontni politiki, ki jo je razglasil 7. kongres Kominterne (KI) in je še vedno štela socialno demokracijo oziroma socialiste za svojega glavnega sovražnika ter zagovarjala stališča takrat že dolgo izgnanega Leva Trockega. Bile so še druge frakcije, ki so npr. trdile, da v kaznilnici ne potrebujejo partijske organizacije. V resnici je vsaka od struj v jugoslovanski partiji, vključno z Miletićem, za trockista proglašila vsakogar, ki jih ni hotel ubogati. K trockistom je Miletić npr. prišteval celo Andrijo Hebranga.¹¹ Enako je počel tudi Tito, za njim pa partijsko zgodovino pisje po drugi svetovni vojni. Zato je še vedno nejasno, kaj je v resnici kdo zagovarjal. Jasno je le, da je zmagala Titova in Kardeljeva linija in da so se spori vlekli vsaj do leta 1939. Danes lahko zgodovino pisje, v pomanjkanju dokumentov, za oceno stališč različnih skupin poišče le pričanja udeležencev. Ti pa so večinoma iz tabora, ki se je zbral okoli Tita, ki je svojo razlago razmer bojevito uveljavljal vse od imenovanja za organizacijskega sekretarja CK KPJ konec leta 1936. O razmerah in partijskih spopadih v kaznilnici od Borisa Kraigherja ne izvemo skoraj nič; zapisal je le, da je v Mitrovici opravil dve leti partijske šole "po priročnikih, ki so bili tam v rabi", da je takrat začel s študijem osnovnih del Marxa, Engelsa, Lenina in Stalina ter da je bil leto dni sekretar celične skupine KP.¹²

⁹ Nedog, *Tone Tomšič*, 71–73.

¹⁰ Tito, *Zbrana dela*, 3. knjiga, 240.

¹¹ Kakšne vrste komunist je bil Hebrang, je še danes predmet različnih razlag. Ante Ciliga trdi, da je želel organizirati bolj samostojno hrvaško partijo in da je ves čas čakal na dovoljenje za to od Stalina, ta pa je spretno igral enkrat na Hebrangovo, drugič na Titovo karto, še zlasti kasneje, leta 1944 (Ante Ciliga, *Il labirinto jugoslavo* (Milano, 1983), 170–171 (dalje: Ciliga, *Il labirinto jugoslavo*)). Ni potrebno posebej poudarjati, da je A. Ciliga za Tita že pred vojno bil *trockist* oziroma *trockistični vobun* (Tito, *Zbrana dela*, 4. knjiga, 50–51).

¹² ARS, AS 1589/IV, šk. 4461, Obrazec vprašalne pole za člane KP, 11. 3. 1945.

Po prihodu iz zapora, maja 1937, je Kraigher začel delati za partijo, kar je potem počel vse do smrti, s kratko prekinitvijo, ko je bil septembra 1942 naveden partizan-borec v Brdih. Da bi se preživel, je po *robiji* delal kot gradbeni tehnik na raznih gradbiščih visoke gradnje pri ljubljanski Stavbni družbi, pri inženirjih Stanku Dimniku, Antonu Umku in Kavki. Kaže, da mu je to delo bilo všeč, saj je sebe kasneje ocenil kot sposobnega za teoretično tehnično strokovno delo v gradbeni stroki, od katerega ga je sicer odtrgala borba. Vendar se k temu delu ni nikoli vrnil. Vmes je delal izpite na fakulteti, toda večino časa je posvetil partiji, dokler ni leta 1940 postal ilegalec in profesionalni partijski delavec. Leta 1938 je Boris spoznal prvo ženo Miro Ružič, ki je bila tudi aktivna partijka, skrivoma je kot študentka arhitekture delala v partijski tehniki pri ponarejanju dokumentov, in leta 1941 se je z njo, zaradi njenih staršev, kot pravi, tudi formalno, cerkveno, starokatoliško poročil.¹³

Boris Kraigher je prišel iz Mitrovice maja 1937, podobno kot Strmecki¹⁴, Tomšič pa že pred njima, februarja. Šele kasneje izvemo, da ga je nato doma, pozimi 1937–1938 partija kritizirala zaradi mitroviške "petkovščine" in "robijskega sektaštva", kot pravi sam.¹⁵ Zakaj je šlo? A. Nedog za Tomšiča pravi, da je zapustil kaznilnico pod vtisom, da je delo Petka Miletića in Kakića uspešno in pravilno; enako je veljalo za Kraigherja. Tomšič je poleti 1937 postal organizacijski sekretar CK KPS in vodil tudi kanal za pošto v mitroviško kaznilnico. Ko je decembra 1937 odprl znano Titovo pismo proti Miletiću,¹⁶ je poklical Borisa Kraigherja in Maksa Strmeckega, jima pokazal pismo in skupaj so, kot se spominja Kraigher, ugibali, ali naj pismo sploh pošljejo naprej, ker se z njim niso mogli strinjati. Potem pa so sklenili pismo vseeno poslati, a s pripombo, da se z njim ne strinjajo. Ker so tudi drugi komunisti prihajali iz zapora navdušeni nad Petkom Miletićem, je slovenski CK sklenil, da Kardelj (ki ga je Tito pošiljal v Slovenijo kot inštruktorja CK) izpraša vsakega od povratnikov, da se t. i. kaznilniško frakcionaštvo ne bi preneslo na partijsko organizacijo zunaj.¹⁷

S temi ukrepi zadeva še ni bila končana, ne v Sloveniji, ne v Mitrovici. Kraigher je prišel iz zapora ravno v času, ki je bil ključen za Titov vzpon na vrh jugoslovanske partije. Partija je, vsaj sodeč po Titovi oceni, takrat imela vrsto težav, ki jih je Tito odpravljal od pomladi 1937 do konca leta 1938. Najprej je

¹³ ARS, AS 1589/IV, šk. 4461, Boris Kraigher, Življenjepis, 15. 7. 1946.

¹⁴ Maks Strmecki je bil leta 1931 v Beogradu obsojen na 7 let "robije", verjetno so ga izpustili nekoliko predčasno, saj so leta 1937 iz zapora izpustili kar 70 komunistov (zaprtih je bilo okoli 150–200 članov KPJ).

¹⁵ ARS, AS 1589/IV, šk. 4461, Obrazec vprašalne pole za člane KP, 11. 3. 1945.

¹⁶ Pismo je Tito napisal 9. 12. 1937, v kaznilnico je prispelo 23. 12. V njem je po sklepu CK KPJ odstavil kaznilniški komite in za pooblaščenca, do izvolitve novega, postavil Mošo Pijadeja (Tito, *Zbrana dela*, 4. knjiga, 6–10). Tito je potem ponovno pisal partijski organizaciji v kaznilnico februarja 1938.

¹⁷ Nedog, *Tone Tomšič*, 155–157.

leta 1936 v Sloveniji obračunal s "separatistično in razbijaško" politiko Mirka Koširja, potem je julija 1937 Kominternina odstavila Gorkiča in sledili so frakcijski boji in različna nasprotovanja Titovi liniji v partiji.¹⁸ Ta niso izvirala le iz vrst miletičevcev, ampak tudi iz starega vodstva oz. CK KPJ na Dunaju, ki so mu sledili v Zagrebu in Dalmaciji. Poleg tega so partijci pod vtisom 7. kongresa Kominterne in dogajanja v Franciji in Španiji v letih 1936–1938, različno gledali na to, katera politika je prava. Ali naj delajo zgolj legalno v novih organizacijah ljudske fronte (političnih in sindikalnih) in ukinejo ilegalne organizacije, ali pa ohranijo ilegalno partijo. Mnogi iz CK KPJ, vključno z Gorkičem, so nameravali politiko KP zastaviti bolj javno in široko, obenem pa sta se Gorkič in Tito sprla tudi glede mobilizacije za Španijo.¹⁹ Poleg tega so se v Beogradu, Mariboru in Zagrebu še vedno krepili trockisti, kdor koli so že bili. Po Jugoslaviji je proti koncu leta 1937 celo potoval sin Trockega Leon Sedov, ki ga je kmalu nato zastrupil GRU in je 16. februarja 1938 umrl. Tito je vse vpletene poimensko zatožil Moskvi.²⁰ V Sloveniji so zato v začetku leta 1938 organizirali okrožna partijska posvetovanja, pa posvet na Mali Planini, vse do Prve partijske konference KPS, na kateri je ta določila svojo taktiko.

Spomladi 1938 je Tito ponovno prišel v Jugoslavijo iz Pariza in se 8. aprila 1938 v Ljubljani sestal z nekaterimi slovenskimi partijci, mdr. s Francem Leskoškom – Luko in Borisom Kraigherjem, s katerim se je pogovarjal o položaju po Anshlussu in o delu centralne mladinske komisije. Kot kaže, so v Kraigherjevem primeru prevladale organizacijske sposobnosti, saj ne vemo, kaj sta se pogovarjala in kdo je prepričal koga. Vemo pa, da je Tito po teh pogovorih najprej odpravil dotedanje študentsko vodstvo (Akcijski odbor strokovnih študentskih združenj), jih kaznoval in izključil iz partije, češ da med njimi prevladujejo trockisti. Nato je ustanovil centralno mladinsko komisijo, v kateri so bili: Ivo Lola Ribar, Leo Mates in Boris Kraigher ter jo poleti 1938 preimenoval v CK SKOJ. Na 1. partijski konferenci KPS v Šmiglovi zidnici na veliko noč 1938 je Tito dokončno opravil z miletičevci v Sloveniji. Na konferenci je bilo navzočih 21 slovenskih komunistov. Od "robijašev" iz Mitrovice so bili le trije: Tone Tomšič, Boris Kraigher in Slavko Šlander. Z njimi je "obračunal" sam Tito, ki je na konferenci pojasnjeval frakcionaštvo Petka Miletiča in njegov vpliv na nekatere mlajše slovenske komuniste. In po tem je zapisal: "Na zabavi so bili Šepovi [Miletičevi – op. JVS] ljudje, vendar sem obsežno pojasnil položaj glede te zadeve, tako da je zdaj v Sloveniji v redu. /.../ Prav prijetno sem bil presenečen spričo pametnih pogovorov in zanosa teh ljudi."²¹ Svoje vtise o posameznih

¹⁸ Tito, *Zbrana dela*, 3. knjiga, 241, op. 359.

¹⁹ Tito, *Zbrana dela*, 4. knjiga, 75.

²⁰ Prav tam, 95.

²¹ Prav tam, 45.

jugoslovanskih komunistih, zlasti tistih "nezanesljivih", je Tito še naprej redno sporočal v Moskvo, vendar med njimi ni bilo ne Kraigherja ne Tomšiča. Odtlej sta oba hitro napredovala po partijski lestvici.

Samo leto 1938, zlasti po Anschlusu meseca marca, je bilo ugodno za partijo v Jugoslaviji in zato je navzven ali navidez ubrala novo taktiko. V skladu z navodili in sklepi 7. kongresa Kominterne se je razglasila za narodnoobrambno organizacijo in začela uspešno širiti idejo ljudske fronte. Vedeti pa moramo, da je Tito reorganiziral partijo po svoje, legalno delo je strogo ločil od ilegalnega. V okviru slednjega je z delavskimi predstavniki organiziral delavske komisije, podobno kot CK SKOJ, in postavljajl je nova vodstva. Ilegalno delo je bilo vedno na prvem mestu, šele nato so vsi lahko nastopali v legalnih oziroma "enotnih" javnih organizacijah. Po Titovi oceni je kar 90 % partijcev v Jugoslaviji leta 1938 delovalo v legalnih organizacijah. Taki javni organizaciji sta bili Delavska stranka (URS – Združena delavska sindikalna zveza ali po partijsko: enotni sindikati) in t. i. akcijska enotnost partije z drugimi političnimi skupinami (recimo s socialdemokrati,²² na podlagi sporazuma s Topalovićem) ali Združena opozicija. Vse to je Tito počel z malim, a zanesljivim številom kadrov in poročal: "Ti kadri so absolutno predani Kominterni".²³

Frontna politika je v Sloveniji doživela svoj vrhunec na decembrskih parlamentarnih volitvah leta 1938, ko so tudi komunisti, npr. dr. Vito Kraigher, kandidirali na listi združene opozicije. Vtisa o uspehu ljudske fronte in povezovanju leta 1938 pa ne gre pripisati t. i. narodnoobrambni politiki komunistov, ampak splošnemu protiosnemu razpoloženju. Partija je ljudsko fronto vedno pojmovala po svoje in iz pisanja slovenskih in jugoslovanskih komunistov lahko razberemo, da je bila ljudska fronta mišljena kot partijska taktika, ki se je sedaj preusmerila v iskanje narodne enotnosti, kot so temu rekli. To pa ni pomenilo, da se je partija zavzemala za koalicijo levih sil proti fašizmu tako kot v zahodni Evropi, ampak da je partija pod svojo taktirko nameravala združiti oziroma *poenotiti* množice in sama voditi različna gibanja in skupine ter njihove akcije. Ali kot je to poimenoval G. Dimitrov – "od spodaj formirana ljudska fronta". Na Slovenskem, kjer so zvesto sledili stalinistični razlagi ljudske fronte, se je temu reklo "povezovanje delavskega razreda z demokratičnimi in kmečkimi sloji v smislu združevanja množic". Ob tem so vedno imeli v mislih možnosti, ki jih

²² Prav tam, 49. Zato je Tito nasprotoval akciji kmečkega politika dr. Dragoljuba Jovanovića, ki je skušal "po zahodno" povezati levico (prav tam, op. 156.)

²³ Prav tam, 81.

takšno povezovanje nudi za revolucijo.²⁴

Celo več, organiziranje fronte na koalicijskem načelu je Partija smatrala za frakcionaštvo. V Sloveniji to lahko vidimo iz kritike oziroma izključitve Dušana Kermavnerja iz KPS leta 1940. Kermavner je zagrešil frakcionaštvo, ko je (po nalogu partije) prepričeval leve socialiste, na čelu s Francem Svetkom, naj vstopijo v fronto. Kasneje je CK KPS to takole pojasnjeval Kontrolni komisiji v Beogradu:

Bitno je to, da je oportunistički primenjivao liniju Narodnog fronta u pravcu blokova i koalicija, te je zato dolazio stalno u sukob sa partiskom linijom /.../ Kao nezadovoljnik, koji nije imao poverenja u rukovodstvo KPS i KPJ on je na svojoj oportunističkoj liniji sakupljao nezadovoljnike sa periferije partije pa čak i u samoj partiji.²⁵

V primeru Svetek, so zapisali, ni šlo za slučajno nesoglasje, ampak za načelno nasprotovanje partijski liniji o ljudski fronti. Kasneje, po podpisu pakta Ribbentrop-Molotov in po izbruhu druge svetovne vojne, ko so ustanavljali Zvezo delovnega ljudstva Slovenije, so podpisniki posebej poudarili, da njihovo združevanje ni koalicija strank. Zato je partija težko prišla do dogovora z drugimi levičarji, recimo z dr. Dragoljubom Jovanovićem v Srbiji ali pa s HSS na Hrvaškem. Tam ji je problem predstavljala še hrvaška partijska organizacija oziroma pojav t. i. mačekovščine v sami partiji. Podobno je bilo s hrvaškimi sindikati HRS, ki so bili politično blizu HSS-u in so za Titovo linijo bili buržoazni sindikati, ki so vnašali nacionalistično nestrpnost in separatizem v delavsko gibanje.²⁶ Večino partijskega vrha na Hrvaškem je CK potem odstavil, češ da niso hoteli odstopiti od ocene o srbskem hegemonizmu, in jih, kot trdi Ciliga, prepustil aretacijam in poboju v Kerestincu leta 1941.²⁷ Temu so rekli čiščenje lastnih vrst, "boj za monolitnost" oziroma "enotnost v misli in akciji", in dosledno uresničevanje principa demokratičnega centralizma, kasneje v zgodovino-pisu pa boljše vizacija partije.

Boris Kraigher je postal eden od organizacijskih voditeljev in s tem tudi izvajalcev te politike. Tudi sam je istočasno deloval v partijski ilegali in legalnih društvih. Po "robiji" je leta 1937 najprej postal sekretar Ljudske oz. Rdeče (kot ji

²⁴ Prim.: Alenka Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji* (Ljubljana, 1978), 43, 7–19 (dalje: Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji*). Zato A. Nedog previdno ugotavlja, da sta se ljudska fronta v zahodni Evropi in pri nas razlikovali. Bistvo in posledice tega razlikovanja med zahodnim in kominternskim konceptom LF so bile takrat že lepo vidne v Španiji. V času ustanovnega kongresa na Čebinah to ljudsko-frontno gibanje še ni bilo množično, kot so ugotavljali, čeprav je 7. kongres KI bil že leta 1935.

²⁵ AS 1529, osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 13, 195/48.

²⁶ Vsaj tako so to ocenili slovenski zgodovinarji v: Tito, *Zbrana dela*, 4. knjiga, 271, op. 264.

²⁷ Ciliga, *Il labirinto jugoslavo*, 168–169.

vedno pravi sam) pomoči za Slovenijo in delal v partijski tehniki CK KPS. Potem pa je prevzel funkcijo obnove Skoja v Sloveniji in v letih 1938–1940 najprej vodil mladinsko komisijo pri CK KPS, nato isto komisijo pri CK KPJ in potem Skoj. Hkrati je bil še sekretar partijske celice na univerzi, kjer je takoj organiziral prvo partijsko konferenco in izvolili so partijski biro. Toda na začetku so imeli le eno partijsko celico s 15 člani in birojem, ki je štel 3–5 članov. Njegove organizacijske sposobnosti so verjetno pripomogle k temu, da je v naslednjem šolskem letu 1938/39 bilo že 40 članov, organiziranih v treh skupinah. Najmočnejša je bila na tehnični fakulteti, poleg te pa sta delovali še filozofsko-juridična ter medicinska. Skoj na univerzi je takrat štel 150 članov, pravi Kraigher.

Frontno pa je Kraigher deloval v študentskih društvih. Zapisal je, da je bila najpomembnejša naloga partije na univerzi ideološka izgradnja partijcev, da so lahko vodili borbo z drugimi političnimi strankami in študentskimi društvi. Najvažnejše je bilo to, "da je Partija delovala preko študentov, ki niso bili člani Partije, ki pa so dosledno izvajali njene direktive."²⁸ Študenti partijci so morali delovati tudi doma, na terenu, in tja prenašati direktive CK. Ada Dekval je recimo delovala v Kočevju, vodja partije na medicinski fakulteti in kasneje na univerzi Biba Röck v Šoštanju, Kraigher pa je delal tudi v okrožnem komiteju za Ljubljano.²⁹ V letih 1938–1940 pa so "legalno" delali v študentskih društvih kot so Slovenski klub, v narodnoobrambni organizaciji Branibor in v univerzitetnih odborih ter strokovnih organizacijah. Partija je v svoje narodnoobrambno delo poskušala zajeti čim več študentov, organizirala narodnoobrambne tabore in ustanovitev narodnega akademskega bloka, pri čemer je sodelovala zlasti z društvi Zarja in Jugoslavija. Pri tem je partija favorizirala katoliško Zarjo, saj je Kraigher sam ocenjeval liberalce kot "jugofašiste". Januarja leta 1939 so Borisa Kraigherja kooptirali v CK KP Slovenije, postal je sekretar Agitpropa CK, sekretar OK KPS za Ljubljano in inštruktor CK za mladinsko delo; od februarja 1939 je bil v ilegali ali kot pravi sam, delal je kot profesionallec v KP.

Izbruhu vojne in podpisu Pakta Ribbentrop-Molotov je sledila druga konferenca KPS v Joštovem mlinu na silvestrovo 1939/40 in nato tretja konferenca KPS junija 1940 na Vinjah pri Ljubljani, kjer sta med referenti že bila Tomšič in Kraigher, med udeleženci pa mnogi partijci z univerze.³⁰ Konferenca se je, kot je znano, odmaknila od ljudskofrontne politike in se izrekla za obsodbo zahodnega imperializma. Podprla je torej Stalinovo politiko ali kot pravi A. Nedog:

²⁸ ARS, AS 1766, Zbirka Danila Vojske, Boris Kraigher, *Življenje Partije na univerzi pred letom 1941*. Na montanistiki se je od organizacije odcepila frakcija, ki je podpirala Mirka Koširja. Po mnenju Kraigherja je bila po letu 1937 najboljša skupina na medicinski fakulteti, vodila sta jo je Biba Röck – Blaž in Mirko Bagar.

²⁹ ARS, AS 1766, Zbirka Danila Vojske, Boris Kraigher, *Življenje Partije na univerzi pred letom 1941*.

³⁰ ARS, AS 1589/IV, šk. 4461, Obrazec vprašalne pole za člane KP, 11. 3. 1945.

resolucija konference na Vinjah je bila odsev politike Kominterne. Tone Tomšič in Miha Marinko sta v tem duhu na Vinjah kritizirala Kermavnerja. Tomšič, Strmecki in Kraigher, nekaj kasneje še Slavko Šlander, pa so postali člani CK KPS.³¹ Zato so se morali strinjati s Kardeljevo razlago, da pakt Ribbentrop-Molotov ni ničesar postavil na glavo, ampak da je bil le izraz spremenjenih objektivnih razmer in posledica "pregrupiranja sil".³² O tem od samega Kraigherja ne izve mo nič, kakor tudi ne o tem, zakaj so takrat iz partije izključili Uroša, Bojana in Vita Kraigherja. Vito je leta 1939 res prejel opomin mariborske partijske organizacije zaradi neplačevanja članarine, toda resnična razhajanja so bila zaradi pakta Ribbentrop-Molotov in sovjetske agresije na Finsko.³³ Boris je s Kidričem, Leskoškom in Dolinškom leta 1940 sodeloval v t. i. partkomisiji, ki je zasliševala frakcionaše.

Na partijskih sestankih, ki so sledili, se je partija distancirala tudi od spoznaja Cvetković-Maček, in s tem od ljudskofrontnega gibanja. Svoje napore je ponovno usmerila v strokovno gibanje, v ljudsko pomoč in podobne dejavnosti. Pakt Ribbentrop-Molotov je odprl pot ustanovitvi društva prijateljev SZ (PSZ) in partija je svojo politiko, vsaj tako je kasneje pojasnjevala, preusmerila v t. i. novo frontno politiko in v propagando za enotnost strokovnih organizacij ter julija 1940 v akcijo za zbiranje podpisov za društvo PSZ. Po sklepu sestanka v Laškem so k temu pristopili tudi nekateri deli krščanskosocialističnega gibanja, kljub konferenci na Vinjah.

Ko se je začela vojna v Sloveniji, Kraigher ni bil med tistimi, ki so vodili pregovore s slovenskimi strankami in skupinami za organiziranje protiimperialistične fronte. S Tonetom Tomšičem sta tačas usmerjala delo partijskih organizacij in jih pripravljala za oboroženi boj.³⁴ Sestajala sta se vsak dan, sodelovala pri postavitvi najprej ene, potem dveh ilegalnih tiskarn, itd. Decembra 1941 so Tomšiča aretirali (z ženo Vido, Miho Marinkom in Pepco Kardelj) na podlagi sodelovanja Grete Ranzinger z mariborskim gestapom. Kraigher je prevzel njegovo delo organizacijskega sekretarja CK, hkrati pa je ostal sekretar poverjenišva OF za Ljubljansko pokrajino. Toda tudi Kraigherja so prijeli v raciji 15. maja 1942 in ga poslali v Gonars. Kmalu so se za Kraigherja začele vrstiti izgube osebnih prijateljev, tesnih partijskih sodelavcev in sorodnikov, ki so jih sprožila izdajstva in "provale", kar je verjetno vplivalo na njegovo strogo držo do t. i. gestapovcev po vojni. Že takoj na začetku vojne je gestapo zajel, mučil in avgus-

³¹ Vida Deželak Barič, *KPS in revolucionarno gibanje 1941–1943* (Ljubljana, 2007), 79.

³² Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji*, 220.

³³ Dornik Šubelj, "Podatki o dr. Vitu Kraigherju so bila državna tajnost": 77.

³⁴ Prim.: članek Toneta Tomšiča "Razširimo in učvrstimo partijske organizacije" iz avgusta 1941, kjer je zapisal: "Vsak komunist mora biti danes voditelj množic in obenem vojak s puško v rokah." (*Dokumenti ljudske revolucije*, 1. knjiga (Ljubljana, 1962), 81).

ta 1941 ustrelil Slavka Šlandra in v Celju je oktobra 1941 zajel Blaža Röcka, ki je medtem postal partijski sekretar pokrajinskega komiteja KPS za Štajersko oziroma severno Slovenijo, ga hudo mučil in ustrelil 6. marca 1942 v Mariboru (zanj je Marinko potem trdil, da je izdajal). Padel je tudi njegov naslednik Mirko Bagar. Nato so Italijani maja 1942 ustrelili Tomšiča in februarja 1943 še ranjenega Maksa Strmeckega. Nemški okupator je leta 1943 izsledil in ubil brata Dušana, zaprl in poslal v Dachau očeta Alojza, nato je padel še Bojan in na koncu, maja 1945, Vito Kraigher.

Kraigher je bil v Gonarsu v času pomembnega dogajanja poleti 1942 v Sloveniji, ki sta ga zaznamovala začetek državljanske vojne in partijska konferenca na Cinku. Iz Gonarsa je 31. avgusta 1942 pobegnil skozi podzemni rov z majhno skupino sojetnikov: Maks Perc, Franc Ravbar, Viktor Ilovar, Ludvik Pangerc, Janez Učakar, Ivan Bratko in Bojan Štih. Mesec dni je bil partizan na Primorskem in sredi novembra se je vrnil v slovenski glavni štab. Nadaljeval je s funkcijo organizacijskega sekretarja partije in dobil ustrezne funkcije še v OF, SNOO in AVNOJ. Od maja 1943 do jeseni 1944 je bil politkomisar Glavnega štaba NOV in POS in od jeseni 1944 član slovenskega ožjega vodstva, IOOF in politbiroja CK KPS. Tudi tu so prišle na dan njegove organizacijske sposobnosti, kot je bil na primer odvoz ranjencev v Bari. Poleti 1943 je že sodeloval pri izdelavi navodil in pravil za protiobveščevalno službo.

Toda Kardelj ni bil zadovoljen z njegovim delom. 30. septembra 1944 je telegrafiral Titu in mu predlagal, naj odstavi A. Hebranga in dodal:

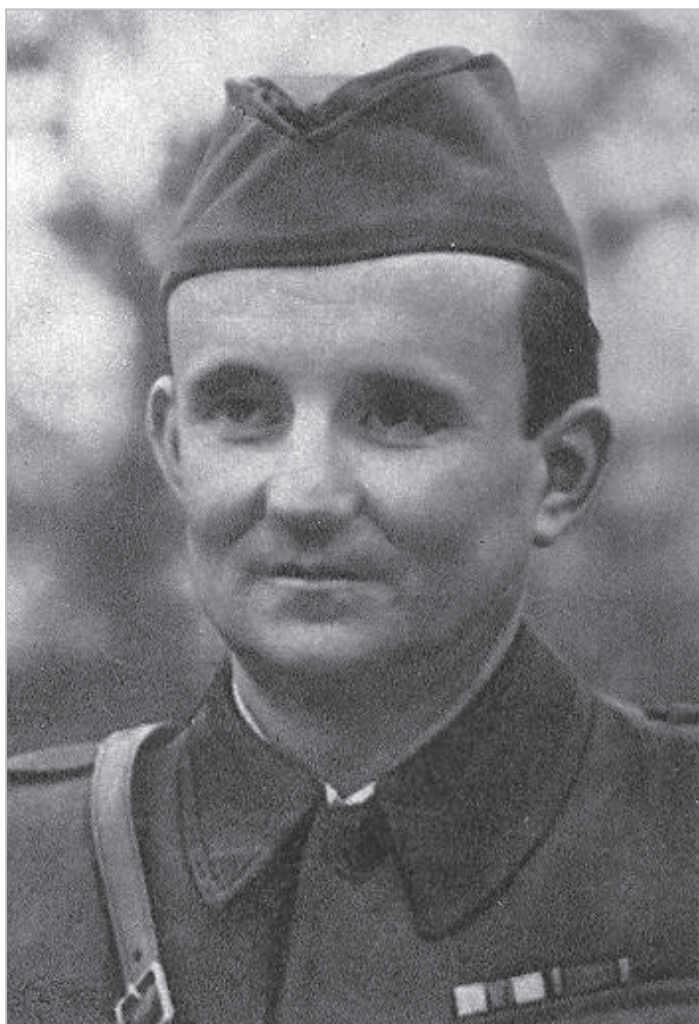
Za Sloveniju predlažem, da se mesto Kraighera postavi za komesara GŠ Kidriča. Kraigheru rastu stvari preko glave. Politički položaj u Sloveniji je kompliciran zbog Austrije i Italije i eventualnog dolaska Engleza /.../ Potreban je čovek većeg političkog autoriteta /.../ Direktno im nemoj javljati, jer se Kraigher inače vrlo često drži i tu smenu ne bi trebalo postaviti kao kazneno smenjivanje. Predlažem Kraighera u CK kao organizacionog sekretara, što je bio i pre svoga postavljanja za političkog komesara.³⁵

V daljšem pismu je videti, da Kardelj ocenjuje, da ima sedaj GŠ Slovenije nove naloge pri politični učvrstitvi vojske in zaradi vse večje aktivnosti Britancev.³⁶ Ker Tita ni dobil, je Kardelj kar sam določil, naj v Sloveniji izpeljejo čistko v partijski organizaciji in v vojski, "... da odstranite iz Partije te nezdrave pojave, ki so v prvi vrsti posledica neverjetnega gnilega liberalizma ..." in uredijo odnose z Britanci. To je bil trenutek, ko so zahodne zavezniške oficirje postavili na

³⁵ *Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941–1945*, 20. knjiga (Beograd, 1986), 50–51.

³⁶ Prav tam, 45–46.

³⁷ Prav tam, 168–170.

Boris Kraigher, politkomisar (Zbornik fotografij iz NOB slovenskega naroda 1941–1945, knj. 2 (Ljubljana, 1961), 277)

hladno in začeli, kot je znano, odstranjevati s funkcij tiste, ki so po mnenju partijskega vrha s njimi imeli pretesne stike. Ali je bil Kraigher med temi, ni jasno, vendar je takrat izpadel tudi pri odlikovanju, čeprav njegova zamenjava naj ne bi bila kazen. Kardelj je torej zamejil odnose, ki so nastajali na zahodni meji: v Julijski krajini Jugoslavija vodi partijo in postopke ob osvoboditvi. Italijani so po njegovi oceni bili manjšina in anglo-ameriška reakcija podpira italijanski imperializem, to pa je del kampanje proti Sovjetski zvezi.

Politbiro CK KPS je, kljub tej kazni ali pa ravno zato, v začetku marca 1945 Kraigherja poslal na Primorsko za šefa oblastnega komiteja KPS, da poskrbi za politično oziroma partijsko linijo v občutljivih časih prevzema oblasti. Odtlej

je moral Kraigher vse svoje delovanje usklajevati z vodstvom slovenskega CK, bodisi neposredno s Kidričem, ali pa z Lidijo Šentjunc in kasneje z Vido Tomšič (ki je bila nekaj časa z njim), ki sta dobro poznali razmere na Primorskem. Vsi skupaj so za pomembne odločitve vedno morali vprašati Kardelja. Kardelj je bil tudi tisti, ki je pisal partijske karakteristike in odločal o kadrovanju. Kraigher je moral vprašati, če je hotel koga zaposliti ali mu dati kako funkcijo. Ugotavljal je, da lažje pride do stališča italijanske partije o posamezni osebi kot pa do ocene KPS, kar se je, recimo, zgodilo pri Antonu Ukmarju: "... sporočite, če je z njim vse v redu in če ga lahko zaposlimo na takem mestu, oficialne partijske karakteristike o njem nimam, imam samo zelo dobre ustmene ocene o njem od tovarišev iz Rima."³⁸ Prišel je odgovor Lidije Šentjunc, da ima rezervo Miha Marinko, da pa vseeno "mislimo, da je najboljši, da ostane na delu tam, čeprav smo mu dovolili zaenkrat samo privatne stike in naročili, da se glede dela pogovori s teboj."³⁹ Podobnih poizvedb o raznih osebah in njihovi "drži" med vojno je bilo več.

Kraigher se je na Primorskem znašel najprej sredi sovražne ofenzive, nato pa vstaje v Trstu. Dogajanje v samem Trstu in učinki jugoslovanske in slovenske politike so bili že mnogokrat predmet raziskav, tako se ustavimo le pri nekatereh glavnih poudarkih Kraigherjevega prispevka. Ko je prišel na Primorsko, je od tam pošiljal direktive tudi na Gorenjsko. Prva naloga je bila reorganizirati gorenjski Obkom, kar se ni posrečilo zaradi ofenzive. Pred in po ofenzivi je seveda je kadroval, organiziral in dajal navodila primorskim organizacijam. Skrbel je za vse tri primorske sektorje, pa še za partijsko delo v korpusih in za Ozno. Bil je podpredsednik PNOO, nato pa tudi sekretar SIAU.

Pred zadnjo ofenzivo na Trst je Kraigher z zadnjimi ukrepi popravljal, kar je po njegovem zagrešil Branko Babič, ki naj bi preveč popuščal CLN-u, – "sicer se bo", je pisal, "v Trstu uresničila resna nevarnost, da nam imperialistični agenti vse pokvarijo".⁴⁰ Enako neusmiljeno stališče je zavzel 22. aprila ob novici z Gorenjske, da inženirji podjetja KID iščejo stike s partizani. "Mi smo dali Očki nalog: vse v vojsko, vse mobilizirati, nobenih koncesij špekulantom pod krinko čuvanja tovarn. Klinar ne more dajati posojila, ker mora biti vse imetje KID-a stavljeno pod sekvester". Za Nemce je zaukazal brezpogojno vdajo, češ da se

³⁸ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, pismo BK 12. 7. 1945.

³⁹ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, pismo Lidije Šentjunc 12. 7. 1945. Po volitvah v jugoslovansko ustavodajno skupščino je partija pričela bolj organizirano utrjevati same partijske organizacije in Kraigher je dobil navodila od organizacijskega sekretarja CK KPS Staneta Kavčiča, kako mora po novem urejati kadrovske vprašanje. Pokazala se je kadrovska struktura partije: v okrožnih in okrajnih partijskih komitejih je namreč bilo 77 delavcev, 67 intelektualcev, 41 obrtnikov, 31 kmetov in 27 nameščencev. Kavčič je pripisal: "Te številke nazorno pokažejo, da moramo vzeti mnogo ostrejši kurz na dviganje delavcev in kmetov v naše komitete, ker samo s poboljšanjem socialnega sestava lahko uspešno vodimo borbo proti malomeščanskim vplivom, za večjo boljševizacijo naše partije." (ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 2, Vsem članom OK, 11. 1. 1946).

⁴⁰ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, depeša Kraigherja CK KPS, 19. 4. 1945.

"naši namreč skušajo pogajati".⁴¹ Energično je posegel tudi v partijske razmere v KPI v Gorici in ukazal, naj razpustijo "sedanjo organizacijo KPI, ker je skrajno oportunistična in objektivno trenutno agent ital. imperializma".⁴² Namesto nje naj ustanovijo "goriški mestni koordinacijski komitet" iz zaupanja vrednih italijanskih komunistov in prisilijo CLN k sodelovanju pri antifašistični fronti. Za konec aprila je načrtoval sejo PNOO in pokrajinsko posvetovanje OF, da bi manifestativno vključili Italijane v gibanje. Ko pa je 26. aprila zvedel, da CLN sam pripravlja vstajo v Trstu, je ukazal, naj se proti vstaji CLN razvije takoj *našo* vstajo. Ali kot pravi Mikuž, Kraigher je po direktivi CK povsod utrjeval organe oblasti in marginaliziral CLN.⁴³

Na podlagi dogovorov med Kardeljem in Kidričem so v Ljubljani oblikovali taktiko in navodila Kraigherju. V Ljubljani so kmalu ugotovili, da na Primorskem zaradi specifičnih in nacionalno občutljivih razmer ne bo mogoče izvajati enake politike prevzema kot drugod po Sloveniji. Že ob osvobajanju Trsta so opozarjali: "Zavedajte se, da je pri vstaji potrebna širina z Italijani ...". Zato je moral Kraigher večkrat popravljati politično linijo oziroma prijeme jugoslovanskih partizanov. Kidrič je že 17. junija ugotavljal, da gredo stvari v Trstu preveč v levo in da se premalo javno poudarja oblastne organe (PNOO). Od Kraigherja je zahteval, naj to popravi, ker bi sicer lahko škodovalo in oddaljilo t. i. malomeščanske množice, ki jih bo Slovenija v bodoče še potrebovala. Zahteval je širino, ali kot je pripisal: "Na vsak način mora zunanja forma imeti poudarek na demokraciji in na Consulti in biti zelo široka /.../ Brez dvoma razumeš, konkretizirajte kot je treba".⁴⁴ Čez dva dni je Kidrič zahteval, da ohranijo iniciativo, takoj naskočijo omahljivce ter na svoji strani obdržijo demokratizirane in druge skupine iz CLN, predvsem posameznike in dele strank, ter dodal: "V tem oziru lahko uporabimo svojo izkušnjo iz leta 1941–42 /.../ Čim imamo nekje zadosti reprezentativne posameznike iz teh vrst, bi bilo dobro kar formirati predstavništvo iz teh vrst".⁴⁵ Šlo je torej za znano taktiko KP, ki je v frontni organizaciji zbrala sebi naklonjene predstavnike posameznih strank, okrog njih postavila duplikate teh strank in jih razglasila za legitimne predstavnike stranke. To je KP takrat počela tudi drugje v Jugoslaviji, recimo s HSS in frontno HRSS. Poleti je postajalo vse bolj jasno, da jugoslovanska stran izgublja podporo meščanskih krogov v Trstu (recimo odvetnikov, razen Tončiča, ki je poročal Kraigherju). Kraigher je vse, ki so nasprotovali jugoslovanski politiki v coni A (recimo nekatere člane tržaškega mestnega odbora), označil

⁴¹ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, depeša Kraigherja CK KPS, 22. 4. 1945.

⁴² ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, depeša Kraigherja CK KPS, 25. 3. 1945.

⁴³ Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji*, V. knjiga (Ljubljana, 1973), 103.

⁴⁴ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, depeša Petra 17. 6. 1945.

⁴⁵ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, pismo Petra 19. 6. 1945.

z "agenti imperializma". Pomemben del taktike v Trstu je bil seveda tudi odnos do jugoslovanskih emigrantskih krogov v Italiji. Nekaj teh politikov je bilo v Trstu, pomembnejši predstavniki, kot so bili Miha Krek ali general Damjanič, pa so tja prihajali občasno. Kraigher je ocenil, da je "reakcija zelo močno na delu", da lahko računajo tudi s kakim oboroženim incidentom in da se v Trstu nekoliko čuti vpliv bele garde.⁴⁶

Direktive so prihajale še za različne druge zadeve: za ustanavljanje partije Julijske krajine, za udeležbo delegacije tržaških antifašistov na kongresu OF poleti v Ljubljani, za pisanje pisma iz cone A zavezniški komisiji, katerih vsebina naj bi opozarjala, da v coni A delujejo fašistični elementi, da niso izpolnjene demokratične pravice ipd. Kardelj je želel, da v teh primerih ne gredo v frontalni napad na zavezniške oblasti, ampak naj "trkajo na čustva".⁴⁷ Od Kraigherja so zahtevali še organizacijo manifestacij v podporo Jugoslaviji, Titu in SZ, pa organizacijo obeleževanja Titovega rojstnega dne in štafete, nabave Titovih slik, gostovanja sovjetskega gledališča, itd. On pa je ves čas urgiral za denar – za plače, hrano, papir, žveplo za škropljenje vinogradov, ipd. Kraigher je moral urejati tudi vprašanja gospodarskega sodelovanja, plačila naročenega blaga in izvoza iz Jugoslavije. Pri tem je jasno opozarjal, da ministrstva vseh republik ne izvažajo po regularni poti, ampak vodijo črno borzo, kar Jugoslavijo smeši pred celim svetom, in dodal: "... mi smo z denarnimi sredstvi na koncu in treba je preiti na resno gospodarstvo".⁴⁸

Pri izvedbi te politike je imel težave z Ozno v Trstu in z usklajevanjem z njenim šefom Ivanom Mačkom v Ljubljani. Že aprila je, po smrti Mira Perca – Maksa, pritiskal na Ljubljano, naj Matija določi organizacijo Ozne in reši sporna vprašanja. Maček mu je odgovoril, da bo Ozna delala in se razvijala kot dotlej in da mora Ozni prepustiti čim več dobrega kadra. 29. aprila pa je prejel direktivo: "V slučaju kapitulacije Nemčije /.../ je treba vzpostaviti takojšen red, nastopati proti narodnim izdajalcem in kriminalu. Vse sovražne elemente je treba zapreti in predati Ozni, da uvede postopek".⁴⁹ Kraigher je od lokalnega pooblaščenca Ozne Staneta Runka – Miše že 11. maja zahteval, da mu mora dnevno poročati o vseh aretacijah, o opažanjih in dotedanjih ukrepih Ozne. Runko je po ukazu Mačka to zavrnil. Kraigher je telegrafiral Kidriču: "To v današnjih razmerah ni mogoče. Mislim, da (naj) se odobri, da se intervencije koncentrirajo pri pokrajinskem tožilcu, on pa v dogovoru z menoj stvari ureja pri organih Ozne". In takoj za tem:

⁴⁶ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, pismo 25. 8. 1945.

⁴⁷ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, navodilo 6. 7. 1945.

⁴⁸ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1 in 2, pisma B. Kraigherja.

⁴⁹ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, depeši Matije, 15. in 29. 4. 1945.

Vsi sodni procesi trenutno nemogoči, ker Ozna vse odvaža, oziroma ne izroča sodišču. Mislim, da treba vse kar je mogoče izročiti sodišču in to takoj /.../ Izdati mislimo odlok, po katerem sme NZ [narodna zaščita – op. JVS], razen v izjemnih primerih, aretirati in preiskati stanovanja samo po nalogu tožilca. To ne bi veljalo za Ozno. Odgovorite.⁵⁰

Drug problem je bilo plenjenje Ozne po Trstu. Ker Ljubljana ni posegla v to, je 7. junija poslal znana telegrama Kidriču:

Matija je dal Ozni nalog, da evakuirajo vse dragocenosti. Primož, da odpeljejo ves denar. Finančna situacija je že itak kritična. Treba misliti na denar. Mislim, da je vse to skrajno poslabšalo našo politično situacijo. To je panika! Prepreči te direktive. Prav hudič so tiste lire, dragocenosti in fotelji. Jaz odklanjam vsako odgovornost. S tem je naša civilna oblast onemogočena in je najboljša, da sama izroči oblast Angležem, ker je sicer ne more vzdržati. Ne bodimo malenkostni.

In:

Rudi pošilja ljudi, da plenijo. V Trst so prišli plenit neko tiskarno. Partijci so nas opozorili, da smo preprečili. Dajte nalog Rudiju, da pošlje vse kar so naplenili nazaj. Ozna je najhujši plačkaš in se ji nihče ne upa upreti. Naj z depešami Matija takoj razveljavi Rudijeve topogledne direktive. Janez.⁵¹

Odgovora, kot kaže, ni bilo.

Tretji problem, pri katerem Kraigher ni bil uspešen v svoji intervenciji pri Mačku – Matiji in je kalil odnose v Trstu, je bilo vprašanje italijanskih vojnih ujetnikov v taborišču v Borovnici. Že junija je opozarjal Ljubljano, naj uredi to vprašanje, češ: "Stvar nam tu veliko škodi: Govori se o njem kot o Dachau-u."⁵² Konec julija je ponovno pisal: "Vprašanje internirancev in vprašanje 'jam' je precej kompliciraneje kot je zadnjič izgledalo. Na vsak način moram še razgovarjati o tem z Matijo."⁵³ Zahteval je sestanek z Mačkom 1. avgusta 1945, nato pa še s Kardeljem in CK, pa ni uspel. Šele oktobra je dobil poročilo o "stanju italijanskega taborišča v Borovnici", s seznamom 342 oseb, ki da so večinoma fašisti.⁵⁴

Zaradi drugačnih razmer v Trstu se je Kraigher še večkrat znašel v navzkriž-

⁵⁰ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, depeši Kraigherja CK KPS, 11. in 21. 5. 1945.

⁵¹ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, depeši Kraigherja CK KPS in Petru, 7. 6. 1945.

⁵² ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, pismo Kraigherja 21. 6. 1945.

⁵³ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, pismo Kraigherja 31. 7. 1945.

⁵⁴ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 2, "Poročilo o stanju ...", 21. 10. 1945. Vmes je 4. armada en del teh ujetnikov poslala v Karlovac, pismu pa so priložili sezname enih in drugih.

nem ognju. Težko je bilo po partizansko urejati partijske zadeve in obenem držati korak z italijansko in zavezniško politiko. Že sredi julija je Kraigher Ljubljani predlagal, naj tudi slovenska KP v Trstu izda izkaznice za člane in za kandidate KP in tako vsaj deloma omogoči množično včlanjevanje v KP. Vendar je dobil odgovor, naj s tem počaka, kakor tudi z izdajanjem Skojevskih legitimacij, medtem ko jih lahko izdajo članom SIAU. Neurejeno je ostalo tudi vprašanje pobiranja partijskih članarin v Trstu.⁵⁵ Odnosi z italijansko KP v Trstu bi zahtevali posebno raziskavo. Kraigher je redno poročal o odmevih med komunisti na jugoslovansko stališče o pripadnosti Julijske krajine in o lastnih ukrepih in vse vestno koordiniral s Krištofom.⁵⁶ Naletel je na nerazumevanje tudi v Istri oziroma na težave, kot pravi, zaradi "separatističnih tendenc" v istrskem Oblastnem komiteju. Kot je razvidno iz seje CK KPS 21. februarja 1946, so razmere v Istri ostale slabe še naprej.

Kraigher se je med bivanjem v Trstu udeležil le redkih sej politbiroja oziroma CK KPS v Ljubljani. Bil je na seji 10. septembra 1945, kjer so obravnavali priprave na volitve v ustavodajno skupščino. Takoj po volitvah je povprašal o izidih in 13. novembra je dobil odgovor Šentjurčeve:

Rezultati: ne vemo jih niti mi. Uradnih sploh še ni – okrožja so približno tako, kot so danes objavljena, Maribor, Radgona in Lendava mi: 42–46 %, reakcija 54–58 %, udeležba okoli 75 %, /.../ Imamo precej primerov goljufije reakcionarnih volilnih odborov v korist reakcije, volilni teror s strani band in duhovščine itd. /.../ V Sloveniji je udeležba cca 90 %, za OF oddanih glasov cca 80 %.⁵⁷

Po primorski izkušnji se je življenjska pot Borisa Kraigherja zasukala v presenetljivo smer. V Ljubljani so maja/junija 1946 odstavili ministra za notranje zadeve Vlade LRS in načelnika Ozne oziroma UDV za Slovenijo Ivana Mačka in to funkcijo dodelili prav Borisu Kraigherju. Uradna razlaga je bila, da so Mačka zamenjali zaradi bolezni, a bolan in odsoten je bil januarja leta 1946, in ne pleti.⁵⁸ Neuradna razlaga je, da so Mačka zamenjali zaradi preostrega in samosvojega delovanja ob prevzemu, vse meje pa naj bi presegel pri procesih proti špekulantom pozimi in spomladi 1946. Slovenci so se pritožili Titu in ta je ukrepal.

⁵⁵ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, pismi BK 12. 7. in 25. 8. 1945.

⁵⁶ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 2, pismo 1. 10. 1945. Iz Rima se je takrat vrnil Anton Ukmar, ki se je 18 ur pogovarjal s CK in sekretariatom KPI in zapisal: "Očitajo nam, da jim v Ljubljani in Beogradu očitajo revizionizem, oportunizem itd., da jih stavljamo pred dovršeno dejstvo, ne strinjajo se s Trstom kot sedmo federalno edinico, pravijo, da je Krištof Ercoliju izjavil, da je Trst italijanski in da torej zopet kršimo dogovor."

⁵⁷ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 1, pismo Lidije Šentjurc 13. 11. 1945.

⁵⁸ Zavadlav pripoveduje, kako je Maček organiziral požrtijo nekje pri Trzinu ob svojem odhodu iz policije in prihodu novega glavnega slovenskega Cefizlja Borisa Kraigherja (Zdenko Zavadlav, *Pisma iz zaodra* (Ljubljana, 2002), 156.)

13. in 14. junija 1946 je Kraigher odstopil z vseh funkcij v Trstu in nastopil novo službo v Ljubljani. Takoj se je vključil v delo politbiroja CK KPS. Njegova stališča so takrat bila ideološko zelo pravoverna, celo več, zaostroval je takratno partijsko politiko. Že avgusta 1946 je odprl vprašanje združništva, češ da se tam zadržuje kapitalizem. Ocena je požela podporo Mačka in Staneta Kavčiča, ki je menil, da so živinorejske zadruge v rokah kulakov. Kako je gledal takrat na Ozno, je pisal Ferfolji v Trst avgusta 1948:

V tvojem zadnjem pismu, ko vidim, da v celoti nasedaš lažem in klevetam o 'Ozni', moram samo ugotoviti, da greš v smeri odtujevanja Jugoslaviji, dosledno in vedno odločneje proč od nas. Trdim, da ima od vas osovražena 'Ozna' velike zasluge v borbi za Trst, za Primorsko, za demokracijo in narodno suverenost v tem delu Evrope in da vsak, kdor njo kleveta, podpira, hotel ali ne, z večjo ali manjšo doslednostjo anglo-ameriške imperialistične sile. Tako stoji stvar s temi stvarmi in nič drugače. Kdor smatra Ozno za policijo, ta je daleč od iskrenega demokrata,

in dodal, da je Ozna ena od važnih aktivnih sil v borbi proti "imperializmu, silam reakcije in njihovim agenturam in ilegalnim, protiljudskim, gangsterskim podzemnim tolpom".⁵⁹

Kraigher je še naprej spremljal razmere na Tržaškem in Goriškem. Britanskemu konzulu je sredi leta 1946, ko je nastopil kot minister, zagotavljal, da Jugoslavija ne bo popustila pedi pri svojih ozemeljskih zahtevah in ga prepričeval, da so vsi Italijani fašisti. Tudi po podpisu mirovne pogodbe, ko je vprašanje Trsta več ali manj zamrlo v jugoslovanskem tisku, je še vedno javno govoril, da je edino upanje v bodočnosti popolna naslonitev na Sovjetsko zvezo in napovedal, da se boj za Trst, Gorico in Celovec nadaljuje.⁶⁰ Marca 1947 je nato Aleksandru Rankoviću poročal o razmerah v Trstu glede na bližajoče se volitve v Italiji in nastanek STO.⁶¹ To delo je nadaljeval tudi pozneje in probleme Primorske in Koroške je skoraj vsakič vpletel v svoje javne ali manj javne govore. Ves

⁵⁹ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 13.

⁶⁰ National Archives of the United Kingdom (NA UK) – nekdanji Personal Record Office (PRO), FO 371/59428/R10070 in 67360/R6206.

⁶¹ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 3, 31. 3. 1947. Komentarje h gradivu za ustavo STO je za Kraigherja pripravil dr. Vinko Rapotec, ki je takrat živel v Kopru. Kraigher je sestavil tudi predlog osebja konzulata in med drugimi predlagal Bojana Štiha, ker "Je mlad, inteligenčen, predan in delaven ...", in druge "zanesljive" osebe, med njimi 16 članov Udbe za Slovenijo in Hrvaško. Rankoviću je sam pošiljal kadrovske podatke o vodilnih funkcionarjih "reakcionarnih skupin v Trstu" ter o ostalih osebnostih, kakor tudi predloge za sestavo bodočega konzulata v Trstu na čelu z Bogom Gorjanom, ki je bil njegov šef kabineta.

čas po vojni je prejemal tudi obveščevalna poročila agentov iz Gorice in Trsta.⁶²

Svoja politična stališča v prvem obdobju po vojni, do leta 1949, torej v trdih stalinističnih časih, je Kraigher podal na nekaj javnih in zaprtih sestankih. Kot poslanec iz ljubljanskega okrožja je sodeloval pri delu ustavodajne skupščine LRS novembra 1946 in na seji IO OF ob njeni šesti obletnici aprila 1947. Na obeh sejah je poudarjal predvsem enotnost slovenskega naroda in nujnost bratstva in enotnosti narodov Jugoslavije, ki je glavni kamen spotike sovražnikov doma in zunaj meja FLRJ. Očitke, da v Sloveniji vlada enopartijski sistem, ki ga vodi KP znotraj OF z znanimi parolami, je zavračal. Vzrok za trenutne razmere je videl v tem, da so vse "stare" stranke propadle, "kakor hitro je ljudstvo vzelo usodo v svoje roke", in tako je KP ostala kot "edina organizirana stranka z jasnimi pogledi o potrebah in nalogah". Ustanovitev OF je pomenila "zmago nad vsemi tistimi mračnjaškimi zaostanki stare družbe ...", petletka pa zmago nad vsemi, ki so "sanjali o politični ali celo vojaški intervenciji imperialističnih klik in ki še vedno sanjajo o zapadni demokraciji", kjer itak vlada vedno večji kaos.⁶³ Sovražniki doma se zatekajo k podtalnemu rovarjenju, iščejo zveze z reakcijo in emigracijo, doma pa imamo opravka "z ozkim krogom ljudi, ki se noče sprijazniti z ljudsko oblastjo ..." in poskuša vplivati tudi na nekatere kroge v OF. Emigracija so zanj bili "narodni izdajalci, ki so pobegnili", ki so bolj nevarni od domačih nasprotnikov in delajo v sozvočju z "imperialističnimi klikami". K temu rovarjenju pa prispeva še duhovščina, ki noče sprejeti ločitve cerkve od države in agrarne reforme. Toda zunaj OF ni več mogoč noben program, itd.⁶⁴ Med zanimive teme, ki jih je obravnaval po vojni, je bilo njegovo predavanje v partijski šoli o *Strategiji in taktiki*; vemo, da je to temo razlagal E. Kardelj leta 1944 v času razmer med vojno.⁶⁵ Strategijo in taktiko je Kraigher jeseni leta 1947 definiral enako kot Kardelj – to je nauk o vodenju razrednega boja proletariata "in to je študij, s katerim se bomo morali pečati ves čas, ko bomo študirali zgodovino VKP/b". K temu pa je dodal: "Smisel študija strategije in taktike je v tem, da najdemo zakone, po kateri bomo lahko v bodoče sami vplivali na potek

⁶² ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 7. Pri tem je prišlo tudi do skoraj komičnih situacij, recimo, ko je poleti 1948 referent Špacapan iz koprške Udbe poslal v Trst agenta Franceta, da *vrbuje* dr. Josipa Ferfoljo. Agent je uporabil metodo, ki je v Sloveniji uspevala, in Ferfolji pod nos pomolil t. i. obremenilno gradivo iz časa vojne. Toda Ferfolja ga je preprosto nadrl, ga vrzel iz stanovanja in napisal pismo Kraigherju, s katerim sta se tikala. Ta je zadevo preiskal, se Ferfolji opravičil, in zanikal, da bi on koga poslal. Hkrati mu je namignil, da gre njegova pot v razkorak z interesi borbe demokratičnih sil v Trstu in ga vprašal, kaj je z njegovim nekdanjim predlogom, da bi vstopil v KP (ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 13).

⁶³ Prim.: *Stenografski zapiski Ustavodajne skupščine LRS*, Skupščina LRS (Ljubljana, 1952), 96, in ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 21, 25. 4. 1947.

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Prim.: Vida Deželak Barič, "Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev", *Prispevki za novejšo zgodovino* XXXV, št. 1–2 (1995): 137–162.

teh razrednih bojev," in pri tem ni mogoče postavljati šablon, ampak je potrebno preštudirati konkretne razmere. Kraigher je najprej zelo logično razložil, kaj so bistveni elementi tega pri Leninu in Stalinu, od 2. internacionale do Kominterne. Potem pa je ocenil, kako nevarno je šablonsko prenašanje pogledov na dve fazi revolucije in se osredotočil na Slovenijo, kjer se je med tem tudi buržoazija, "naš nasprotnik", učila iz prejšnjih revolucij. Obrazložil je, da borba proti fašizmu ni bila posebna etapa revolucije, ker zmago ene etape predstavlja le odstranitev neke ovire za zmago revolucije. Kritiziral je koalicijske ljudske fronte na zahodu kot nepravilno obliko boja; jugoslovanska oblika, ki je edina bila množično gibanje, se je izkazala kot pravilna. Kar pa se tiče sedanje strategije in taktike, je Kraigher svoje izvajanje utemeljil na Stalinovi tezi iz poletja 1947 in napovedal boj proti socialdemokratom. Dodal je še, da se, v skladu z deklaracijo Kominforma, sedaj postavlja v ospredje borba kolonialnih, neodvisnih narodov za svojo samostojnost, neodvisnost in suverenost, na podlagi tega je potrebno razporediti revolucionarne sile v svetu, razkrinkati in izolirati socialdemokrate in liberalni pacifizem in postavil je trditev, da komunistične partije sedaj v svetu predstavljajo "edine resnično nacionalne partije, zato je tudi stara oblika Kominterne danes zastarela".⁶⁶

Znano je, da je prvi veliki projekt slovenske Udbe po vojni bil široko zbiranje gradiva, ustnih pričanj in zaslišanj iz preteklosti različnih političnih skupin in posameznikov, ki jih je partija štela za sovražnike ljudstva. To delo je teklo že pred Kraigherjevim prihodom in Udba je pripravljala, sodišča pa so izvajala prve procese proti kolaborantom in potencialni opoziciji v Sloveniji. Kraigher je o tem skopo, a vendarle, spregovoril jeseni 1946 na seji OF. Poimensko je govoril o procesu proti vikarju Jeriču, češ da je dokazal, da so organizatorji in podpihovalci tega kriminala v Grazu in Salzburgu in naprej v Trstu, Benetkah in Eboliju, ter pozval k *budnosti*. Boj proti sovražnikom pa ne gre brez žrtev in naloga OF je, da kljub napakam, ki so, predstavi organe državne varnosti kot resnične organe ljudstva, da z njimi sodeluje in jih smatra za "svoje organe, s katerimi tolčemo sovražnike".⁶⁷

Bolj podrobno je Kraigher o procesih obveščal nadrejenega Rankovića. Julija 1947 mu je pisal o obtožnici proti skupini Nagode in ga prosil, naj pred odhodom na pot stvari pogleda ter mu vrni gradivo o procesu proti dr. Dragoljubu Jovanoviću, kar deloma potrjuje, da je šlo za koordinirano jugoslovansko akcijo. Pismo opozarja na to, da je UDV še takrat spreminjala obtožni predlog proti skupini Nagode. Vanj so mislili dodati še Horvata, duhovnika Jeriča in načelnika ministrstva Sirca starejšega; iz obtožnice pa bi izločili nekatere

⁶⁶ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 21, 5. 11. 1947.

⁶⁷ Prav tam.

malenkosti, da zaščitijo nadaljnjo preiskavo.⁶⁸ Kraigher je leto pozneje še vedno poudarjal, kako je Slovenija, ki meji na "zahodni imperializem", podvržena infiltraciji sovražnika, ki se po "*švercerskih kanalih*" povezuje z ostanki "stare družbe", "*špekulanti na vasi*" in "deli reakcionarnih rimsko-katoliških farjev" doma. "Sudski procesi", je zapisal Kraigher, "protiv grupe Nagode-Furlan, protiv Krevkovog emisara pukovnika Bitenca, kao i protiv većeg broja uhapšenih terorista-bandita i raznih njihovih saradnika, popova itd. raskrinkali su i ovaj način rada i mnogo otežali njihov rad u buduće."⁶⁹ To je bil del njegove pripravljene razprave za 5. kongres KPJ, kjer pa potem ni nastopil in so od Slovencev razpravljali Šentjurčeva, Marinko, Kavčič, Ziherl in drugi, poleg Kardelja, ki je imel referat.

Posebej je Rankoviću poročal o "banditizmu". 11. julija 1947, ko mu je sporočil, da so ujeli bandita Ahačiča (ki je deloval okoli Brda in Golnika), ki da je postal "bandit" kot angleški agent. Britanci naj bi ga bili *vrbovali* še, ko je delal v Ozni leta 1945; pri njem so našli tudi radijsko postajo. Nato pa je zapisal: "... kod pohorskih bandita imamo vrlo kompromitujuće stvari, za FSS ima i kod uhvaćenih primorskih bandita /.../ Kod pohorskih bandita ima teških optužbi i protiv popova. Nekolicinu njih stavit ćemo skoro pred sud."⁷⁰ Iz gradiva zvemo, da je Udba visoko med t. i. *banditi* imela svojega zaupnika, *vrbovala* je namreč Štefana Horvatiča iz JKK v Salzburgu. Ko je pozneje šlo za pomilostitve posameznih članov *band* ali za zmanjšanje kazni iz smrtne v zaporno, je Kraigher praviloma zavzel strogo stališče, seveda na podlagi poročil, ki mu jih je dostavljal aparat Udbe, in po posvetu s svojimi neposredno podrejenimi (Ribičič, Turnšek idr.).

Ali je vedel za delo, ki ga je opravljala Ozna oziroma UDV pred njegovim prihodom, ni popolnoma jasno. Ko je odgovarjal, na primer, o zadevi Ivana Roglja, za katerega mu je poizvedbo sorodnikov posredoval dekan ljubljanske Pravne fakultete dr. Boris Furlan, je marca 1947 odgovoril, da Roglja ni v "nobenem naših zaporov" in da je lahko "kvečjemu nekje v inozemstvu, kamor je pobegnilo takoj po osvoboditvi mnogo slabo varovanih pripornikov".⁷¹ To bi lahko bil običajen odgovor za javnost, vendar Kraigher gradiva o zadevi ni imel, medtem ko vemo, da je major Mitja Ribičič, glavni sekretar UDV za Slovenijo, že 11. septembra 1946 imel te spise. Takrat je odgovarjal zvezni Udbi zaradi poizvedbe maršalata, zakaj so streljali Ivana Roglja. Odgovor je bil drugačen:

Naš izveštaj, da je bio Rogelj Ivan streljan, bilo je poverljivo i internog značaja te slano samo vama. Po naređenju ministra Rankovića ovakvih izveštaja drugim

⁶⁸ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 13, 103/47.

⁶⁹ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 21, jul.–avg. 1948.

⁷⁰ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 13, 102/47.

⁷¹ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 13.

slati ne možemo i ne smemo. Rogelj Ivan bio je streljan u polovini jula 1945 godine, bez sudskog postupka zajedno sa grupom domobranaca koje je naša vojska odmah posle oslobodjenja sa oružjem u ruci uhapsila. Zbog toga gore pomenuti nije bio detaljno saslušan. Kod nas u evidenci nalaze se njegovi lični podaci koje Vam šaljem ...⁷²

Med pomembnejšimi preiskavami Udbe, ki so se začele leta 1946 in nadaljevale v poznejša leta in jo je Kraigher dobro poznal, je vsekakor bila tista o delovanju gestapa v Sloveniji med vojno in o njegovih sodelavcih. Začelo se je s preiskavo zadeve Rösimek na Bledu (in trgovki Mariji-Minki Vrhunc iz Bleda⁷³ in K. Jesenko na Jesenicah, ki naj bi bila zaupnica gestapa v Begunjah). V preiskavah, ki jih je Udba opravljala leta 1947 pri ljubljanskih frančiškanih, so našli tudi arhiv Vita Kraigherja, ki ga je med vojno zaplenila belogardistična preiskovalna služba, in zapise njegovih zaslišanj. Seveda so to takoj pokazali Kraigherju, ta pa naprej Kardelju.⁷⁴ Šele leta 1950 pa je dobil na mizo gradivo o aretacijah Tomšiča in tovarišev leta 1941.

Najbolj zanimiva, ker še ni dorečena, pa je zgodba o pripravi dachauskih procesov. Postopki proti gestapovcem so bili obsežni in so se pričeli takoj po vojni, ko so na Ozni začeli odkrivati agente na podlagi originalnih zaupniških kartic gestapa, ki so jih zaplenili z arhivi. Če se je izkazalo, da tak agent ni povzročil "provale", tj. ovadil druge osebe gestapu, so ga praviloma izpustili.⁷⁵ Potem pa so vse te osebe ponovno zaprli ob veliki preiskavi gestapa. Ker je gradivo preobsežno, se v te preiskave ne bomo spuščali, tu bomo kratko orisali le Kraigherjev osebni prispevek k problemu. Ko je jeseni leta 1947 šlo za vprašanje pomilostitve dveh zdravnikov (domobranskega zdravnika dr. D. Bajžlja, in dr. V. Legiše iz vojaškega zdravilišča v Topolšici) je Kraigher sporočil Kardelju, da je proti reviziji postopka, ker:

Gre za gestapovsko organizacijo, ki je neposredno po osvoboditvi v armijski bolnici načrtno maltretirala ranjence. Bilo jih je več obsojenih na smrt. Pokorn nas je takrat postavil pred izvršeno dejstvo, ko je pri prezidiju izposloval pomilostitev za zdravnike, tako da je bila streljana samo bolničarka – gestapovka pri štajerskih

⁷² Jerca Vodušek Starič, *Mnenje in odgovori na vprašanja vrbovnega državnega tožilca Andreja Polaka*, rokopis (Ljubljana, 2006).

⁷³ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 13, 75/47. Marija-Minka Vrhunc iz Bleda, ki so ji leta 1941 moža ubili Nemci, so aretirali večkrat, 18. 5. 1945, pa od 15. do 25. 3. 1946, pa tretjič od 4. 4. do 6. 12. 1946, in jo na Jesenicah obsodili na 2 leti in pol kot špekulantko, Udba pa ji je zaplenila zlatnino in briljante. Zagovarjala jo je Ljuba Prenner, ki jo je sodnik Janc potem tudi ovadil. Udba se je zanašala na izjavo Repeta, inšpektorja KK, o dejavnosti Vrhunčeve med vojno.

⁷⁴ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 13, 103/47.

⁷⁵ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 43, 796/49.

partizanih od leta 1943. Stvar je bila izvršena precej na hitro – ni bila dovolj razjasnjena – vendar je jasno, da bi temeljitejša preiskava mogla dati samo še težje rezultate za obsojence. Stvar pozna Boško Šiljegović, ki je takrat zaradi pomilostitve dvignil močan hrup.⁷⁶

Bajžlja je preiskava bremenila sodelovanja z gestapom, po vojni pa stikov z domobranskim nadporočnikom v emigraciji Smerdujem, medtem ko je Legišo bremenilo to, da je leta 1941 Nemcem prijavil komuniste v Topolšici, kasneje pa še druge, in sodeloval z agentom gestapa v Gradcu M. Sneiderjem; oba je vojaško sodišče leta 1946 obsodilo na smrt, prezidij LS FLRJ pa ju je pomilostil na 20-letno zaporno kazen, ki sta jo prestajala v Mariboru.

Sledila je priprava procesa proti Dachaucem, ki je, sodeč po gradivu, bila veliko obsežnejša od doslej znanega in od objavljenih nekaj pisem Rankoviću. O obtožencih si je Kraigher dopisoval z zvezno Udbo že leta 1947. Generalmajorju Čeči Stefanoviću je namreč poslal gradivo o agentu 1. odseka zvezne Udbe Martinu Prestrlu in o Oskarju Juraniču.⁷⁷ Januarja 1948 je v enem od poročil obvestil Rankovića o izsledkih teh preiskav in poleg kasneje obsojenih Diehla, Barleta, Oswalda, Juraniča in Pfufflerja, navedel, da zbirajo podatke še o vrsti avstrijskih članov KP, o Prežihovem Vorancu in o Nikosu Zahariadis.⁷⁸ Menil je, da agent UDV Martin Prestrl namerno zavaja zasliševalce o Zahariadis, da je sam preštudiral gradivo in da ga ni dovolj za sum. 13. maja je še dopolnil gradivo s seznamom tujih komunistov, sodelavcev gestapa, in sicer sovjetskih, poljskih, češkoslovaških in francoskih državljanov, pa še treh Holandcev, po enega Italijana, Norvežana in dva Letonca in Luksemburžana. O vsem se je izčrpno pogovarjal z Rankovićem po telefonu. Že 13. marca 1948 pa je Rankoviću poslal tudi vsebino obtožnega predloga in načrt o procesih proti gestapovcem v Sloveniji. Pri tem je naštel njihove že znane "zločine" (da so se kot agenti gestapa povezali po vojni v špijonsko organizacijo, da so pred ali med vojno pristali na sodelovanje z gestapom, itd.), ki so v mnogih primerih danes že ovrženi. Med vsemi zajetimi v procese je Kraigher posebej sumil Prestrla, Gasserja in Hildo Hahn. Prestrl je bil španski borec, ki je preko Francije prišel v Dachau februarja 1941 z avstrijskimi komunisti, in naj bi še maja 1948 dajal podatke o avstrijskih fun-

⁷⁶ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 13, 107/47.

⁷⁷ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 13, 104/47. Večina "dahaucev" je bila v priporu od avgusta in oktobra 1947, Pfuffler pa od oktobra 1946.

⁷⁸ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 13, 113/48. Nekaj tednov kasneje, 10. maja, je Kraigher Rankoviću poslal bolj popolne podatke o avstrijskih komunistih, vseh je bilo 14, ki naj bi bili agenti Gestapa, obenem pa predlagal, naj Beograd doseže, da Avstrijci izročijo Jugoslaviji Seppa Lauscherja, ki naj bi bil važen za ugotavljanje konkretnih povezav z Mirkom Koširjem, Seppa Tschoffeniga, ki naj bi imel zveze na Jesenicah in v Trziču, Franza Mitterregera pa so potrebovali pri preiskavi Oskarja Juraniča.

kcionarjih, ki so jih med vojno izpustili iz Dachaua. Kraigher oziroma UDV sta ohranila strogo stališče do "dachaucev" še tja v petdeseta leta. Ko je Moša Pijade septembra 1952 interveniral za zaprtega Ivana Rancingerja, na prošnjo žene Marice, je dobil od Kraigherja odgovor, da je Rancinger prisostvoval poskusom SS pri strojenju človeške kože v Buchenwaldu in organiziral "provokatorsko organizacijo "Jugoslovenski komitet", pomoću koje je sakupljao podatke o interniranima te ih davao Gestapu".⁷⁹

Kraigher je sodeloval tudi pri načrtovanju taktike, ki jo bo v primeru dachauskih procesov ubrala UDV za Slovenijo. Ker je preiskava "gestapovske agenture" zabeležila 9524 oseb, med njimi 2144 tujcev, je UDV načrtovala, da bodo najprej opravili sodne procese v treh skupinah obtožencev, da bi tako pomirili ljudi, ker so aretacije povzročile precej zmešnjave, komentarjev, strahu, klevetanja in pričakovanje novih aretacij. Zato so nameravali po procesih spustiti na svobodo nekoliko manj važnih priprtih oseb, ki so jih imeli zaprte, da ne bi kompromitirali preiskave. Tako bi ustvarili videz, da je preiskave konec, kar bi naznanili tudi v kratki objavi za javnost.⁸⁰

Toda preiskava bi se nadaljevala popolnoma tajno, je Kraigher dalje pisal Rankoviću, in bi bila uspešnejša zaradi konspirativnosti. Načrtovali so tudi, da bodo obsojene po obsodbi zadržali v posebnih zaporih in jih zasliševali naprej, in tako pridobili še gradiva o pomembnih vprašanjih. Pomagali bi si tudi s široko agenturno mrežo na terenu, ki so jo že postavili in bi jo še razširili. Da bi procesi proti dachaucem zbudili čim manj pozornosti, bi istočasno sodili še Bitenčevi skupini in vršili moralni pritisk na "kler" ter na Vatikan. Na Bitenčevem procesu sicer nastopa malo duhovnikov, vendar bi odkritja lahko predstavili kot izdajstvo škofovega tajnika Leniča, ki je že bil obsojen. Kraigher je zatrdil, da podatkov, ki so jih posredovali agenti, ne nameravajo uporabiti na procesih. Na koncu je poudaril, da se s procesom proti dachaucem mudi, ker je ves aparat UDV ohromljen zaradi teh postopkov.⁸¹ Zato je Kraigher predlagal, da bi Dachauski procesi bili še pred veliko nočjo 1948, torej pred 28. marcem.

Neposredno po procesu je Kraigher o tem govoril enemu od partijskih aktivov. Postavil je nekaj zanimivih trditev. Prvič, da procesa ne smemo mešati z zadevo Žujeviča in Hebranga, torej s sporom s Stalinom; da mora partija ljudstvu razložiti, od kod proces izhaja in kako to, da so stari komunisti lahko gestapovci; da je gestapo v Sloveniji razvil močno agenturo že pred vojno in še

⁷⁹ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 16, 62/52. Pomilostitev sta Kraigherju odsvetovala in mu pripravila podatke dr. V. Turnšek in podpolkovnik D. Bravničar. Ta je pisal, da ima I. R. v zapor-ski kuhinji dober odnos do dela, se pa ne zaveda svoje krivde in je ne priznava in poudarja, da teh dejanj sploh ni storil; druži pa se z "zapadnjaško orientiranimi" zaporniki in IB-jevci.

⁸⁰ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 13, 113/48.

⁸¹ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 21, jul.–avg. 1948. Referat za gestapo so zato nam-eravali še okrepiti.

močnejšo v letih 1941/42; da sovražnik sedaj izrablja te slabosti posameznikov, ker ne more frontalno napasti sistema v Jugoslaviji; da ameriški in angleški imperialisti sedaj razvijajo naprej vse te agenture; da je gestapo med vojno v nekaterih okoliščinah celo koristil NOB in delal zanj; da so se agenti gestapa uspeli vriniti celo v generalštab, vendar niso mogli preprečiti nobene partizanske akcije.⁸² Zato, pravi dalje Kraigher: "moramo maksimalno razvijati budnost proti delovanju sovražnika v naših vrstah".⁸³ Hkrati pa dodaja, da vsakogar, ki je klonil pred gestapom, vendarle ne gre postaviti pred sodišče, treba je pomagati tistim ljudem, na katere bi se sovražnik lahko oprl ... V neizrečeni diskusiji za 5. kongres KPJ je Kraigher ponovil, da so obsojenci na dachauskih procesih agenti gestapa, ki so jih po vojni prevzele zahodne obveščevalne službe. Druga stvar, ki jo je nameraval povedati, je bila, kako zanimivo je dejstvo, da je kritika starih komunistov, zlasti Mirka Koširja, ki so se jo trudili dostaviti VKP/b-ju, podobna kritiki, ki jo je spomladi 1948 VKP/b namenil jugoslovanski partiji. Je pa pretirano, dodaja, da bi obtožbe Informbiroja štel za rezultat teh t. i. "objektivnih" informacij. Kaže, da je jugoslovanska partija obvestila druge KP o teh dognanjih. Kraigher je namreč v tem govoru nameraval ovreči njihove kritike, da v Jugoslaviji vlada "turški" režim. Mi smo dokazali in javno pokazali, pravi, da se znamo boriti proti gestapovcem in reakcionarjem, medtem ko druge KP niso storile ničesar, da bi očistile svoje partije, čeprav danes vedo, da imajo v svojih vrstah vojne zločince in gestapovce.⁸⁴

Takoj po sporu z Informbirojem Kraigher še ni spremenil svoje dikcije in prioritet. V prispevku na 2. kongresu KPS leta 1949 je ocenjeval pretekla dogajanja strogo ideološko in dogmatsko: anglo-ameriške imperialistične klike je obtožil, da so v času "velike domovinske protiimperialistične vojne" skušale notranje slabiti protifašistično koalicijo ter "izigrati Sovjetsko zvezo in vse revolucionarne protifašistične sile v demokratičnem taboru", ter poudaril, da partija ni bila servilna do SZ, šlo je le za to, da so bili njeni interesi enaki sovjetskim – borba proti imperializmu.⁸⁵

Zanimivo v tem obdobju je, kako je Kraigher po letu 1949 interpretiral spor Kominforma z jugoslovansko partijo. O tem je večkrat govoril, na primer aktivu

⁸² Za temeljito oceno dogajanja bi seveda morali dokumentirati in zgodovinsko preveriti vse te Kraigherjeve trditve.

⁸³ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 21, 10. 5. 1948.

⁸⁴ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 21, jul.–avg. 1948. Zapisal je: "Gestapo je dolgo sistematski vaspitaval demoralisane stare komuniste, /.../ španske borce i videnije stručnjake intelektualce, kako bi ih koristio. /.../ Da te ljude što čvršće dobije u svoje šake, gestapo ih je u raznim logorima upotrebio kao ratne zločince. Posle rata ove su ljude preuzele razne strane obaveštajne službe, da ih koriste protiv demokratskog pokreta." V nadaljevanju je Kraigher pisal o vplivu resolucije IB v Italiji in Avstriji, krepitevi fašističnih in šovinističnih elementov na meji, "infiltraciji špijonov, tujih agentov in škodljivcev" v državni aparat ipd.

⁸⁵ *Drugi kongres KPS* (Ljubljana, 1949), 289–298.

UDV za Slovenijo, na partijskih šolah in konferencah in celo napisal o tem obsežen članek v partijsko revijo Delo. Osnovna teza, ki jo je podal že marca 1949, je bila, da v Jugoslaviji "nismo šli nikdar po stopinjah Sovjetske zveze, ampak smo šli dosledno od leta 1941 pa do danes po čisto svojih, novih poteh"; iz tega izhajajo vse nove spremembe sistema, razširjanje demokracije in koraki k "resnični ljudski demokraciji". Te torej niso plod spoznavne napak, "ki smo jih slepo prevzeli od Rusov". Na drugi strani pa spremembe ne pomenijo ne "samoteka", ne vračanja na staro in ne obnavljanja večpartijskega sistema.⁸⁶ Kraigher je v utemeljitvi večkrat omenil, da ima Jugoslavija ne le dobro organiziran delavski razred, ampak tudi kmeta, ki je nosil veliko breme v NOB, in edina druga država, ki se pri socialistični graditvi opira na kmeta, je Kitajska. Edina velika nevarnost pri graditvi socializma je oportunizem in oportunisti so zanj bili Sovjeti. Naštel je primere tega sovjetskega oportunizma: pokazal se je med vojno, ko je jugoslovanska partija vodila borbo z bolgarskimi frakcionaši, pa leta 1941/42 na Primorskem, ko je Dimitrov podprl oportunizem italijanske KP, nato kasneje ob vprašanju Trsta in v konfliktih med predstavniki SZ in "našo" vojsko (AA so poslali misije in priznali partizansko vojsko, Rusi pa ne), pa v očitkih, da partizani "sektašijo" proti Mihailovičevemu gibanju, in vse do neposrednih težav s predstavniki SZ na terenu. Oportunizem se je kazal tudi, ko so Sovjeti poskušali "vkalupiti" našo revolucijo, pa tega preprosto niso znali in jim ni bilo jasno, ali je buržoazna ali ne, in v tem, da so pošiljali ljudi k nam, ne zato da bi podprli revolucijo, ampak da organizirajo "vojno špijonažo". Dodal je še: "... mi smo v tem delu Evrope edina partija, ki je uspela v okviru NOB organizirati revolucijo" in pri tem nam je uspelo hitreje "zakolebati zapad kot pa Dimitrova in VKP/b". Istočasno so priznali Kitajcem, ki so "v celoti prevzeli naše oblike" ljudske fronte, ki ni koalicija, opustili sovjete in začeli organizirati narodne odbore, da izvajajo revolucijo. Med vojno so se Sovjeti uštel, saj so mislili, da se bo delavski razred po celi Evropi priključeval RA, da bo na fronti prestopal na njihovo stran, računali so zlasti na Nemce – pa ni bilo tako, še baltske dežele in Ukrajina so dale podporo Hitlerju. "Revolucionarnega pokreta, ki bi omajal sile imperializma, ni bilo, ker so oni [Sovjeti – op. JVS] šablonsko računali na te stvari." Edina sila, na katero so se lahko zanesli, je ostala RA, to pa je vodilo "k neki pretirani akciji železne zaves". Potem pa so se Sovjeti zatekli k pretirani propagandi in začeli falsificirati zgodovino. "Te stvari vodijo do absurdov," je zaključil.⁸⁷

Metode dela Udbe pa se s tem niso bistveno spremenile, le vsebina dela se je sedaj prenesla na zaščito sistema pred vplivi z zahoda in vzhoda. Znano je, da so od leta 1949 še stopnjevali pritisk na katoliško cerkev. Že sredi leta 1949 je

⁸⁶ *Stenografski zapiski Ljudske skupščine LRS*, I. redno zasedanje (drugi sklic) 10. 4. do 8. 6. 1951, Ljudska skupščina LRS (Ljubljana, 1952), 62.

⁸⁷ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 21, 24. 3. 1949.

Kraigher seznanil vodstvo Udbe v Beogradu z oceno, da škof Vovk deluje protidržavno in nato tja poslal tudi gradivo o tem. V spremnem dopisu je opozoril, da to, da kljub dokazom še niso aretirali Vovka, cerkev ocenjuje kot slabost oblasti. Rankoviću je predlagal, naj Vatikanu zagrozijo z aretacijo Vovka in jim ponudijo, da ga odpokliče, medtem ko bi mu jugoslovanske oblasti omogočile odhod iz države.⁸⁸ Ko je ta politika dosegla vrhunec leta 1952, je v njegovih spisih najti dopis neznanega avtorja uredniku Slovenskega pravopisa:

Vse delo zločinca Jakoba Šolarja mora izginiti iz kulturne zgodovine slovenskega naroda. Zato je treba zapleniti Slovensko slovnico iz l. 1947 in Slovenski pravopis iz l. 1950, ki sta po večini njegovo zločinsko delo, in vsakega, ki bi uporabljal ti dve deli, je treba takoj zapreti. Istočasno naj se naroči drugemu ljudskemu znanstveniku, da sestavi v dveh mesecih novo slovensko slovnico in drug slovenski pravopis na osnovi dialektičnega materializma. S.F.-S.N.⁸⁹

Boris Kraigher je vsa ta leta kot šef UDV za Slovenijo in minister za notranje zadeve odgovarjal tudi na številne prošnje (za pomilostitve, stanovanja, potna dovoljenja, za posredovanje zaradi prevelike oddaje kmetov, zaradi razlastitev in v najrazličnejših drugih zadevah), ki jih je tu nemogoče posamično analizirati. Svoje odločitve je sprejemal na podlagi gradiva in mnenj, ki so mu jih dostavljali njegovi pomočniki in načelniki posameznih oddelkov, kot so bili Mitja Ribičič, Vlado Benko, Niko Šilih, Bogomir Peršič ali načelnik III. uprave oziroma UZIK-a dr. Viktor Turnšek. Vendar se njegove ocene niso vedno skladale s temi priporočili. V marsikaterem primeru je ukrepal po svoje in iz zahval, ki jih je prejemal, gre sklepati, da je mnogim ugodil. Tako je dr. Duši Bidovec sam za nedoločen čas odložil izvršitev zaporne kazni zaradi sodelovanja pri pobegu brata Mirana Engelmana, v nasprotju s stališčem Nika Šiliha.⁹⁰ Ko je Lidija Šentjunc poskrbela, da je SNG angažiralo kot režiserja dr. Branka Gavello, ga je Kraigher zaščitil in urejal, da mu priskrbijo hišo, čeprav so proti Gavelli prihajali napadi iz zagrebških sindikatov in Udbe ter časnika Borba, češ da je bil apologet ustaštva.⁹¹ Ko pa je ob neki priliki jeseni 1949 dobil na mizo spise treh obsojencev, od katerih sta bila dva obsojena na smrt, in pripis podrejenih, da se pomilostitev zavrne, je Niku Šilihu odgovoril takole:

Priložena mišljenja o smrtnih kaznih so nemogoča in skrajno površna in neodgovorna. V takih primerih je naloga odseka, da dobi premišljeno mnenje načelnikov

⁸⁸ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 14, 647/49.

⁸⁹ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 16.

⁹⁰ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 13, 65/48.

⁹¹ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 13, 70/48.

oddelkov, tvoje in Mitjino [Ribičićevo – op. JVS]. Dalje, da ugotovi naše operativne interese, odmev na terenu itd. Smrtna obsodba je resna stvar in je to zadevo treba vzeti z vso resnostjo. Jaz sem dal pravosodju mnenje za pomilostitev /.../ Vaši argumenti me ne prepričajo /.../ Kraigher.⁹²

Več je tudi zabeležk Mitji Ribičiču ali šefu kabineta Z. Hudalesu, naj vendarle sporočijo, kaj je s katerim od zapornikov, ali je že izpuščen (npr. A. Aplenc). Na podoben način je Kraigher naročil Bogomirju Peršiču in Vladu Benku, naj se dr. Milanu Orožnu mlajšemu omogoči vpis v odvetniško zbornico in naj se mu pove, da bo sam minister poskrbel, da bo prošnja ugodno rešena. Pa se to ni zgodilo. Z letom 1952 se je začelo hitro višati tudi število vpisov v odvetniško zbornico (tudi s privolitvijo Kraigherja). Za opravljanje poklica so, po ustreznih "preverkah", dobili dovoljenja nekdanji liberalci, člani kmečke stranke oziroma mačkovci, ipd. Ko pa je, na primer, prosil za "preverko" za Ljubo Prenner, pa je Heli Modic predlagal, da se ji vpisa ne dovoli, ker daje sovražne izjave, kljub zaporu in DKD-ju, nima zaupanja v ljudsko oblast in razlaga, da na vodilnih mestih sedijo sami IB-jevci ter da je bila priključitev Slovenije v Jugoslavijo največja napaka, da Slovenija sodi v srednjeevropsko federacijo.⁹³

Kraigher je leta 1950 razložil nove naloge tudi Ljudski milici (LM). Miličnike je skritiziral, da so se zbirokratizirali in da je LM "zelo primitivna pri vršenju svojih nalog". Namesto takoj s pištolo in aretacijami, bi morala delati na terenu, ljudi učiti discipline, delati dostojno in mirno in ne hruliti ljudi. Za vse to mora v sami milici vladati vojaška disciplina, milica "mora biti izrazito vojaška formacija". Milica mora sodelovati pri socialistični graditvi in kako k temu pritegniti kmeta, kar je trenutno osnovni problem. Na svojem terenu mora milica poznati in nadzorovati vse tuje državljane, *bivše* kapitaliste (in kako živijo), stare župane, reakcionarne duhovnike, poznati bi morala skupine, ki zvečer igrajo karte v župnišču ali gostilni, poznati špekulante, pijance, pretepače, delomrzneže, prostitutke, črne zakole, tatove in žeparje, gozdna milica pa parcele in kaj se dogaja v gozdu. Miličnik mora zasledovati življenje in opozarjati politične organizacije na vse to. Ker se v milico vrinjajo agenti, je za borbo proti njim zadolžena KOS v LM, ki pa le zasliši osumljence, ne sme pa opravljati disciplinskih in kazenskih preiskav in mora v postopkih sodelovati s komandirjem milice

⁹² ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 14, 1078/49. Kasneje je bil Kraigher tisti, ki je pisal partijsko karakteristiko za Šiliha; pohvalil ga je, da je temeljit, preudaren in resen in da kaže stalno rast in napredovanje. Edina slabost, ki ga ovira pri delu, piše, je nagnjenost k predolgotrajnemu razpravljanju o stvareh, kjer delo Udbe zahteva hitre odločitve. To ga vodi k nesistematičnosti v nekatereh organizacijskih prijemih in pri reševanju operativnih nalog (ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 14, maj/49).

⁹³ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 16, 7/52.

in drugimi organi; ima svojo obveščevalno mrežo, ki je strogo konspirativna.⁹⁴

Že od jeseni 1949 je opaziti, da je Kraigher v svojih govorih in diskusijah vedno več prostora posvečal gospodarstvu, planiranju, izgradnji gospodarskega aparata in novim metodam dela in planiranja, ter jih poudarjal kot najpomembnejše naloge v Sloveniji.⁹⁵ Še vedno je sicer omenjal potrebo po krepitvi vojske in UDV in razlagal trenutne politične okoliščine. Nato je junija leta 1951 postal predsednik novonastalega Sveta vlade LRS za zakonodajo in izgradnjo ljudske oblasti. Večino svojega govora ob nastopu pa ni namenil ljudski oblasti, ampak gospodarstvu, "razbijanju centralističnih tendenc" ter njegovemu osamosvajanju. Enako odločno pa je, zlasti v jeseni 1952, nastopal tudi proti vsem, ki so po njegovem demokratizacijo poskušali izrabiti za ustvarjanje zmede, med njimi zlasti emigracija, Vatikan in klerikalni krogi.

Boris Kraigher je novembra 1953 postal predsednik izvršnega sveta LRS in začel usmerjati celoten razvoj v Sloveniji. Odtlej sta se vztrajno krepili republiška uprava in njena samostojnost. To ni bila le posledica vse večje decentralizacije, ampak tudi republiških zahtev iz Slovenije in Hrvaške po avtonomnosti na področjih, kot so bila promet, sociala, zdravstvo in kulturne ustanove. Te dejavnosti so se vse bolj in zelo spretno izmikale zveznemu nadzoru, pa tudi gospodarstvo se je postopoma osamosvajalo od dotedanjega centralnega planiranja. V Sloveniji je bilo čutiti tudi povečano občutljivost na slovensko zastopanost v Beogradu oziroma v zveznih telesih in organizacijah. Vedno bolj se je tudi opazalo, da slovenska SDV deluje po svoje in prihajalo je do sporov z zvezno SDV in KOS.⁹⁶ Celo avstrijski konzul v Ljubljani je domov poročal, UDV pa seveda prestrepla, da je Boris Kraigher politično najbolj sposoben predsednik IS, on je človek, "ki zna pravilno lavirati med duhovščino, bivšimi meščanskimi strankami, in sicer tako, da – kljub raznim odporom – spretno izvaja državno politiko."⁹⁷

Vidno spremembo je bilo opaziti tudi v Kraigherjevi dikciji. Na kongresu slovenske KPS leta 1954 sta postali vsebina in dikcija popolnoma drugi: da ne gre gledati črno na položaj, jadikovati proti reakciji in klerikalizmu, ker s tem samo obujamo mrtvaka, ampak da se je potrebno zavedati, da smo že dosegli odločilno zmago v borbi za socializem, mogoče sicer ne med kmečkim prebivalstvom, ampak zagotovo v mestih. Zavzel se je za komunalni sistem, družbeno upravljanje, predvsem pa za krepitev položaja ljudskih poslancev, njihovih pravic in dolžnosti, pri čemer je bila naloga ZK, da to omogoči. Ugovarjal je tistim,

⁹⁴ ARS, AS 1529, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 21, 19. 12. 1950.

⁹⁵ Ko je na CK KPS 7. 10. 1949 govoril o izpolnjevanju plana, je dotedanje metode dela ocenil kot zastarele (prostovoljno delo) in ugotovil potrebo po novih metodah dela v gospodarstvu in boljšem partijskem aparatu.

⁹⁶ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1963/4.

⁹⁷ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1962/469. Prepis konzulovega poročila, ki ga je napravila Udba.

ki so menili, da je zaradi "*dilasovščine*" potrebno storiti korak nazaj – s čemer pa, pravi, ne podcenjuje potrebe po ostri borbi proti meščanskim in zahodnjaškim tendencam in ugovarjal je ocenam, da delavstvo nima vodilne vloge v političnem življenju, nasprotno "*še nikoli niso mogli biti tako samozavestni, kakor so danes*", ko imajo delavske svete in upravne odbore in dodal: in tudi nam je v bistvu danes mnogo lažje kot nam je bilo prej. Nasprotno, pravi dalje, danes je idealna situacija v primerjavi z leti 1937, 1941 in tudi 1945 in 1948. "Imamo težave, ki jih bomo morali premagovati, vendar menim, da moramo izhajati iz osnovne samozavesti in prepričanja in zaupanja v to", da smo v zelo ugodni situaciji. V Kraigherjevem nastopu ni bilo več skoraj nobene partijske fraze in ideologije, pomembne so bile le naloge partije v družbi.⁹⁸ Po nekaterih pričanjih je naraščal tudi njegov odpor do službe, ki jo je nekaj let vodil.

V naslednjih letih se je Boris Kraigher vedno bolj posvečal gospodarstvu in njegovi ureditvi ter učinkovitosti, čeprav je ohranil svoje zveze tudi z drugimi vprašanji in zlasti s Primorsko. Po sprejetju nove ustave SFRJ leta 1963 so Borisa Kraigherja premestili v Beograd, postal je podpredsednika zveznega izvršnega sveta in član vodstva ZKJ. Začel se je ukvarjati z zapletenimi razmerji med republikami v jugoslovanskem gospodarskem sistemu in pripravljati gospodarsko reformo. Kontroverznosti v njegovi osebnosti ne bomo nikoli do konca razrešili. Ko so ga premestili, je bilo javno mnenje, da je izgubil na politični moči.⁹⁹ Vendar je usklajevanje reforme med različnimi interesi v Jugoslaviji zahtevalo izredno moč in energijo in Kraigher se je skoraj dnevno soočal z ugovori posameznim ukrepom reforme, zlasti iz t. i. nerazvitih republik. Toda odgovora na to, kako bi uresničevanje reforme v celoti steklo po njegovih zamislih, ne bomo nikoli izvedeli. Boris Kraigher se je 4. januarja 1965 smrtno ponesrečil z avtomobilom v bližini Sremske Mitrovice, ko se je po praznikih vračal iz Slovenije na delo v Beograd.

⁹⁸ *Tretji kongres KPS* (Ljubljana, 1954), 192–202.

⁹⁹ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1963/4.

Jerca Vodušek Starič

BORIS KRAIGHER – FROM REVOLUTIONARY TO MINISTER

SUMMARY

The development of Boris Kraigher from a student of technical sciences in Ljubljana to a Party functionary is one of the usual stories of the "flowering" decade. Kraigher strengthened his idealism and belief in the Party in student clubs and through illegal work at the University and in Sremska Mitrovica, where he shared ideas with his peers and comrades Boris Zihelr, Sergej Kraigher, Boris Kidrič, Tone Tomšič and others. After 1937, due to Kraigher's organisational skills and ideological strength, he climbed the Party hierarchy. He became the SKOJ secretary and member of the Central Committee of the League of Communists of Slovenia. During World War II he performed important duties as the Party's organisational secretary and political commissar of the Main Headquarters of the People's Liberation Army and Partisan Detachments of Slovenia. In 1944, Kraigher received a similar criticism as Kidrič, when the main ideologist of Slovenian resistance and the Central Committee instructor for Slovenia and Croatia, Edvard Kardelj, reproached him for his too open attitude to the West. The (un)justifiableness and short-sightedness of this criticism are seen through the (co)operation of Kraigher and Kidrič in designing tactics and Party policy in the border towns of the Primorska region directly after the war, when they, using the front principles, once again tried to provide support to and supremacy of the Party along the western border. Kraigher's position, which he expressed at the 2nd Congress of the League of Communists of Slovenia, was still strictly dogmatic: he accused the Anglo-American imperialist cliques of trying to weaken the anti-fascist coalition at the time of "the great patriotic anti-imperialist war" and of trying to "double-cross the Soviet Union and all revolutionary anti-fascist forces in the democratic camp". Such diction faithfully followed Stalin's position and promoted Marxism-Leninism. Kraigher implemented this policy in Trieste, on the field, until his departure to Ljubljana to serve as Minister of the Interior. In the spring of 1946 and later, he was still dutifully informed of all important political developments in the Primorska region. During his time as Minister, Kraigher was also the Chief of the UDBA for Slovenia, and personally decided on the main political persecutions in Slovenia (e.g. the Dachau processes), on personnel checks, lawyer nominations, etc. This was all in accordance with his mission of persecuting "the hardened internal enemy" and "disclosing reactions". From 1953, when Kraigher assumed the leadership of the government of the People's Republic of Slovenia, and until the development of the

economic reform and his death in early 1966, he dealt with the difficult problems of economic inefficiency and ideological "brakes" (together with Kardelj), while remaining a member of the core Communist Party Leadership.

UDK 929Pučnik J.
1.01 Izvirni znanstveni članek

Jože Pučnik – dlje kot drugi

Rosvita Pesek

Dr., asistentka z doktoratom, urednica
Kolodvorska 2, RTV Slovenija
SI – 1000 Ljubljana
e-mail: rosvita.pesek@siol.net

Izvleček:

Avtorica osvetljuje dr. Jožeta Pučnika kot ključno osebnost slovenskega prehoda iz partijskega monizma v sistem parlamentarne demokracije in kljub odsotnosti formalne funkcije v zakonodajni ali izvršni oblasti, tudi kot ključno osebnost v procesu osamosvajanja Republike Slovenije. Pučnik je sicer slovenski politični prostor zaznamoval že v 60-ih letih s svojo disidentsko vlogo, ko režimu ni dovolil, da bi ga utišal. Za svojo upornost je plačal visoko ceno. Doletela ga je skoraj sedemletna zaporna kazen, zatem pa "izgon" iz domovine. Kljub krutosti režima se je v Slovenijo začel vračati, ko so se pokazala prva znamenja, da ga je mogoče zrušiti. Naredil je odločne korake; pisal v Novo revijo, prevzel Socialdemokratsko zvezo in postal predsednik Demosa. Bil je motor slovenske osamosvojitve, politik, ki je videl dlje.

Ključne besede:

Jože Pučnik, disident, osamosvojitve Slovenije, Nova revija, Demos, volitve 1990, SDZS, Socialdemokratska zveza Slovenije, plebiscit, Črešnjevce, Ivan Pučnik, Perspektive, politični proces, slovenska pomlad.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 441–462, 79 cit., 3 slike
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Pučnik ni bil samo intelektualec, ki je lucidno analiziral družbene probleme in atmosfero v družbi, ampak tudi človek akcije, človek dejanj.

Drago Jančar

Otiliji in Ludviku Pučniku s Črešnjevcu pri Slovenski Bistrici se je kot zadnji od štirih otrok 9. marca leta 1932 rodil Jože. Družina je bila nacionalno zavedna in zato med vojno partizanska¹ podpornica. Kmetija je bila velika, brat Ivan je ostal doma, Jože pa šel v šole, na mariborsko klasično gimnazijo. Tam je v 8. razredu pri 20-ih letih prvič dobil poziv, naj se zglesi na UDBI. Zaradi uvodnikov v šolskem listu Iskanja si je v skupini šestih dijakov prislužil kazen. Ocena iz vedenja je bila nezadovoljljiva, celotni učiteljski zbor pa mu je izrekel ukor, kar je imelo za posledico odvzem pravice do opravljanja mature. A Svet za prosveto in kulturo pri vladi LRS je po proučitvi obtežilnega gradiva zahteval, naj se kazni za učence zvišajo, in sicer naj štirim privatistom, med njimi tudi Pučniku, za 4 leta odvzamejo pravico do opravljanja privatnih izpitov na vseh šolah. Utemeljitev je bila: "Vsi navedeni učenci in privatisti so kot osmošolci, t.j. zreli ljudje, ilegalno, aktivno in zavestno delovali po smernicah sovražnega klera proti sedanji družbeni ureditvi. Proti tej odločitvi ni pritožbe."²

Tako za Pučnika ni bilo druge možnosti, kot da je čas prepovedi šolanja izkoristil tako, da je odslužil vojaški rok v JLA. Jugoslovansko vojsko so zanimali ambiciozni in šolani mladeniči, ki bi jih lahko vzgojila v oficirski kader. In ker se je Pučnik dobro odrezal (postal je rez. podporočnik), si je za nagrado izprosil opravljanje mature³, in jo tudi uspešno opravil.

Ko je v Mariboru premagal prvi poskus discipliniranja, se je v Ljubljani na Filozofski fakulteti vpisal na študij filozofije in primerjalne književnosti. Kasneje je priznal, da je izrecno hotel javno delovati in da se je zavedal politične dimenzije svojega delovanja. Postal je predsednik združenja študentske mladine na

¹ Ko je bil J. Pučnik že zaprt, je na zaprosilo KPD Maribor komandir postaje ljudske milice Slovenska Bistrica kapetan Anton Cof v poizvedbi (2. X. 1959) sporočal, da je družina dobro gospodarsko situirana in da so vsi načelno dobri in poštteni. "Njihov odnos do socialistične družbene ureditve pa ni takšen kot se v javnosti pokažejo, temveč prej nasproten. So med vsemi tistimi, ki jim socialistična družba ni pri srcu. Vzgojeni so v kapitalističnem duhu in se tega načela še danes držijo /.../ Da je Jože zabredel na pot sovražnega delovanja proti družbeni ureditvi v Jugoslaviji ni samo vzrok v vzgoji, ki so mu jo nudili starši, ki so ga vzgajali tako, da spoštuje in ljubi domovino kapitalističnega, ne pa socialističnega družbenega reda. Glavno skrb za obsojenca Pučnika Jožeta bo treba posvečati le politični zavesti in preobrazbi, da bo tako postal človek, ki ga rabi naša družba."

² Vlada Ljudske republike Slovenije, Svet za prosveto in kulturo, III., Štev. 2635/1, 5. julija 1952.

³ Zasebni arhiv Rosvite Pesek, Dokumentarni film Korak pred drugimi, neobjavljeno gradivo, posneto leta 2003 (v nadaljevanju ZA, Pesek, Korak pred drugimi, neobjavljeno gradivo), izjava sina Jožeta Pučnika Gorazda Pučnika.

fakulteti in organizator torkovih debat v slavističnem seminarju. Postal je univerzitetni asistent, to pa je že bila funkcija, za katero v tistih časih ni bila dovolj le strokovna sposobnost, temveč tudi odobritev komunistične partije.⁴

Aprila 1958 sem vstopil, po mnogih premišljanjih, v partijo, kar je pri nekaterih članih revije vzbudilo mnogo sumničenj; ta so se proti koncu revije, ko sem predložil svoj članek "Družbena stvarnost in družbene iluzije" okrepila celo do suma, da sem agent UDBE, s katerim skušajo revijo zatreti.⁵

Po mnenju prijatelja in filozofa dr. Iva Urbančiča je bila najpomembnejša težava, ki jo je Pučnik takrat imel, ugotovitev razkola, neskladja med idejo komunistične revolucije, kakor je bila idealno zamišljena in realno prakso tedanje partije v naši deželi.

Partija seveda absolutno ni bila več pripravljena dopuščati tak konflikt na leviči tako imenovani /.../ Če pa kdo to kljub temu počne, potem pa se ga okarakterizira kot pač razrednega sovražnika in se z njim opravi kot se pač opravi z razrednimi sovražniki.⁶

Proces

Glavna obravnava zoper obdolženca je bila 30. marca 1959, na njej pa je bil spoznan za krivega kaznivega dejanja združevanja zoper ljudstvo in državo (117. Člen KZ/1951) in kaznivega dejanja sovražne propagande po 118. čl. KZ/1951. Za prvo kaznivo dejanje mu je bila določena kazen 8 let strogega zapora, za drugo 1 leto in 6 mesecev strogega zapora, nakar mu je bila izrečena enotna kazen – 9 let strogega zapora.⁷ Sodnik na procesu Savo Šifrer je čez 44 let povedal, da je bilo sojenja v 4-ih urah konec. "Tožilec je prebral obtožnico,

⁴ Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS), Vesti iz inozemskega tiska in radio-oddaj: Pučnik Jože, Proces v komunizmu po spremembah v Moskvi – leto 1964, Lev Detela, tržaška revija *Mladika*, št. 7, povzeto v 5. 11. 1964, št. 177.

⁵ Taras Kermauner, "Intervju. Pogovor z Jožetom Pučnikom", *Nova revija* (1984) (dalje: Kermauner, "Intervju. Pogovor z Jožetom Pučnikom").

⁶ Televizijska dokumentacija, 48306, Dokumentarni film Korak pred drugimi, avtorica Rosvita Pesek, objavljen 15. 1. 2004, (v nadaljevanju TV DOK, Pesek, Korak pred drugimi, 2004), izjava Ivana Omana.

⁷ Jože Pučnik je bil s sodbo Vrhovnega sodišča, na zahtevo vrhovnega državnega tožilca za varstvo zakonitosti 20. 12. 1995, oproščen vseh obtožb. V njej piše: "Stavka, kot edino v opisu dejanja konkretizirano izvršitveno dejanje skupine, sploh ni bila protipravno dejanje, in zato ni nobene pravne podlage za sklep, da je obsojeni Jože Pučnik ustanavljal skupino, ki naj bi po protipravni poti zrušila državno in družbeno ureditev." Kar pa zadeva njegove članke pa sodišče ugotavlja, da je obsojeni resno, poglobljeno in celo konstruktivno kritiziral odklone v takratni državi, nikakor pa iz besedila ne izhaja poziv k protipravni spremembi državne ureditve.

Jože Pučnik v letih, ko se je spopadal z režimom (zasebni arhiv avtorice)

on [J. Pučnik, opomba R.P.] se je zagovarjal, to je kakšno uro trajalo, pol smo pa prebral tiste dokumente, nekaj prič zaslišal pa konec."⁸

Pučnik se je namreč zagovarjal sam, ker ga je le nekaj dni pred obravnavo odvetnik obvestil, da ga žal ne more več zastopati, razlogov za to pa ni pojasnil.⁹ Preiskava je bila sicer usmerjena v del kulturno-filozofskega kroga *Perspektiv*, v katerega so sodili sin padlega borca Veno Taufer, sin takratnega predsednika slovenske skupščine Veljko Rus in sin predvojnega komunista Taras Kermauner, ki pa so imeli vsi omembe vredno zaledje. Pučnik kot kmečki sin tega zaledja ni imel. Najprej je bil obtožen samo sovražne propagande, pri čemer so se opirali na njegove objavljene in neobjavljene članke. Začeli so kar z njegovim prvim objavljenim člankom "Moralne korenine kulta osebnosti".

⁸ TV DOK, Pesek, Korak pred drugimi, 2004, izjava Sava Šiferja.

⁹ Kermauner, "Intervju. Pogovor z Jožetom Pučnikom": 2329.

Kako morem pisati, da imamo tudi v naši družbi pojave kulta osebnosti, ko pa je bila očitno to samo lastnost Stalina in stalinizma; tega naša partija po letu 1948, ostro in načelno zavrača. Obvladano, torej z največjim naporom sem pojasnjeval, da kult osebnosti ni karakterna lastnost Stalina ali kogarkoli pri nas, temveč da gre predvsem za osnovne strukture monopola na resnico in monopola na oblasti pri neki eliti, ki sama sebe enkrat za vselej, tako rekoč za vse večne čase, izenači z zakonom razvoja človeštva ...¹⁰

V zaslišanjih, ki so trajala 5 mesecev, so njegovi zapisi v *Perspektivah* postajali vedno bolj obrobni, v ospredje pa sta prihajala Jože Močnik in pismo, ki ga je na koncu najbolj obremenilo, v njem pa naj bi mu Pučnik dajal navodila za organiziranje skupin za izvedbo revolucije.¹¹ Na odru so se tako zvrstile napete in podkupljene priče, ki so obtožencu očitale predvsem škovanje delavstva k štrajkom in uporom in ki so kmalu svoje izjave tudi preklicale.

Koliko so zavestno prodajali laži ali pa so bili le orodje v posebnih pogojih zasliševanja in tehnike pisanja zapisnikov, tega še danes ne morem presoditi. Cilj vseh teh prizadevanj zasliševalcev je bil, da prepričajo mene in druge, morda celo javnost, da sem osebno svinja, človek brez slehernih načel, karierist in hinavec.¹²

Pučnik ni zagrešil nič drugega kot to, da je nekaterim delavcem, ki so se pritoževali zaradi nizkih plač in nesorazmerja razdelitve med bogato plačane direktorje in skromno plačane delavce, svetoval, naj v okviru zakonov pokažejo svoje nezadovoljstvo in zahtevajo svoje pravice. Proces je neopazno zdrknil mimo svetovne in domače javnosti, saj o njem ni izšlo niti najmanjše poročilo.¹³ Leta 1962 se mu je zaradi Zakona o amnestiji kazen znižala na sedem let strogega zapor, 17. junija 1963 pa je bil pogojno odpuščen. Bil je brez denarja in brez zaposlitve. Omejil se je na najnujnejše odgovore in predvsem poslušanje. "Vedno bolj se mi je utrjevala ocena, da so odločilne politične strukture leta 1963 iste, kakor so bile leta 1958 ..." ¹⁴

¹⁰ Prav tam, 2306.

¹¹ Pučnik o Močniku v *Novi reviji* (1984): "Slutil sem, da se je izgubil, da so ga zlomili, da je postal orodje. In niti zameriti mu nisem mogel. Zato sem mu po sodbi tudi podal roko. Kdo bi ga lahko obsojal? Jaz ga nisem mogel ..." Močnik je bil po sodbi izpuščen, kazen eno leto strogega zapor je dobil pogojno. Kasneje je pobegnil v Avstrijo, od tam pa v Kanado.

¹² Kermauner, "Intervju. Pogovor z Jožetom Pučnikom": 2319.

¹³ ARS, Vesti iz inozemskega tiska in radio-oddaj: Pučnik Jože, Proces v komunizmu po spremembah v Moskvi – leto 1964, Lev Detela, tržaška revija *Mladika*, št. 7, povzeto v 5. 11. 1964 št. 177.

¹⁴ Jože Pučnik, "Brez naveze", *Nova revija*, št. 33–34 (1985) (dalje: Pučnik, "Brez naveze").

Zaprt drugič

Pučnik se je kmalu po izpustu iz zaporu pojavil v knjižnici Instituta za sociologijo in tam kakšna dva tedna študiral dan in noč.¹⁵ Ob pomoči neke uslužbenke kmetijskega ministrstva, ki mu je priskrbel nekaj konkretnih podatkov, je napisal tekst o dilemah našega kmetijstva, kjer je razgrnil številne probleme slovenskega kmeta.¹⁶ Trdil je, da je oblast reševala kmetijske probleme abstraktno in birokratsko, da je bilo reševanje kmetijstva uničevalno zaradi davkov, obveznih oddaj, idejnopoličnega pritiska in represije in od tod tudi vzdušje obupa in popolne brezperspektivnosti in da je oblast delala na likvidaciji kmetov, namesto da bi v teh odnosih vladala ekonomska dejstva.¹⁷ Po mnenju senata je bilo takšno prikazovanje razmer v kmetijstvu zmotno, služilo je le družbenim sovražnikom, predvsem pa je vnašalo zmedo in dezorientacijo.¹⁸

Okrožno sodišče v Ljubljani mu je z dnem 24. junija 1964 pogojni odpust preklicalo z argumentacijo, da ni izpolnil pričakovanj in ni prenehal s svojim negativnim političnim delom, ampak je kmalu po prihodu na svobodo svojo negativno nastrojenost do naše družbe obelodanjal v *Perspektivah* s članki "O dilemah našega kmetijstva" in iz "Iz oči v oči".

Namesto v mariborski kaznilnici je tokrat kazen preživel v novem zaporu na Dobu. Iz vzgojnih razlogov so ga vtaknili v samico in tam je ostal 22 mesecev. "O tej osamitvi nisem dobil nobenega pisnega odloka. Vedel sem, da lahko zvezno Ministrstvo za notranje zadeve izreče kazen osamitve do enega leta; to pa je bila tudi najvišja možna kazen."¹⁹

V enajstmesečnem pogojnem odpustu je spoznal študentko slavistike, državljanko Italije, Tržačanko Ireno Žerjal. Zanosila je in Pučnik se je sklenil kmalu po ponovni aretaciji z njo poročiti. Zaprošil je za udeležbo pri lastni poroki v policijskem spremstvu. Sodnik Okrožnega sodišča v Ljubljani je upravi zaporov sporočil, da se Pučniku poroka v sredo 1. 7. 1964 dovoli²⁰, a mu je republiški sekretariat za notranje zadeve ni dovolil²¹, češ naj počaka, da bo kazenski postopek pravnomočno končan. V imenu Jožetu Pučnika se je nato na poroki kot zastopnik pojavil brat Ivan. Oktobra se mu je rodil prvorojenec Gorazd. Istega leta, ko je bil zaprt v drugo, ga je načelnik oddelka za narodno obrambo Matija Butala še obvestil, da ga je častno sodišče za rezervne oficirje in vojaške

¹⁵ TV DOK, Pesek, Korak pred drugimi, 2004, izjava Petra Jambreka.

¹⁶ ZA, Pesek, Korak pred drugimi, neobjavljeno gradivo, izjava Ivana Pučnika.

¹⁷ Iz Sklepa senata Okrožnega sodišča v Ljubljani za preklic pogojnega odpusta, KR 73/64.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Pučnik, "Brez naveze".

²⁰ Okrožno sodišče v Ljubljani, 27. 6. 1964, opr. št. Kr 119/64, sodnik Vodopija Janko.

²¹ SRS, Republiški sekretariat za notranje zadeve, št. 12/0-1-S-26/D-67, dne 29/6-1964, tajništvo za notranje zadeve okraja, Uprava okrajnih zaporov, Ljubljana, načelnik oddelka Miha Čerin.

uslužbenca pri Vojni pošti 9685 Ljubljana "obsodilo na kazen izgube čina rez. potporučenika in kazen izgube čina je odobrena od strani VKOS odobrenjem pov. 81 od 22. aprila 1964."²²

Aprila 1966 je bil v drugo pogojno odpuščen, upravnik zapora na Dobu Jože Tomažin pa je v poročilo o odpustu zapisal, da kazen na Pučnika ni vplivala vzgojno in da je ostal trdno na svojih prejšnjih pozicijah.²³ Na razgovoru pred odpustom pa je še izjavil, da se bo v bodoče držal družbenih norm in ne bo več prišel v zapor.²⁴

A očitno z obljubo zaporniškemu upravniku Pučnik ni mislil resno. Prva stvar, ki mu je po odpustu prišla pod roke, je bil Kardeljev spis o kulturi, o katerem je sklenil napisati članek. Skiciral si je osnutek in se odpravil na pogovore. Neuspešno. Vzdušje v njegovih nekdanjih intelektualnih krogih se je v letih od njegove prve aretacije pa do izpusta tako spremenilo, da ni bilo zaznati nobene zagnanosti več. To je bila po mnenju I. Urbančiča za Pučnika najhujša izkušnja in njegova generacija potem, ko se je Pučnik vrnil iz zapora, "sploh ni bila več pripravljena sprejeti direktnega kritičnega odnosa do partije in do oblasti in do njene politike".²⁵

Tujina

Ko je torej pri 34-ih letih v drugo prišel iz zapora, zanj ni bilo dela. Po nekaj mesecih iskanja se je odpravil kar na UDBO povprašat, ali bo dobil službo ali je bolje da gre. Namignili so mu, da je bolje da odide.²⁶

Jeseni je tako odšel v Nemčijo, začel delati kot pomožni delavec v pristaniščih in skladiščih, leto zatem pa je začel s študijem sociologije, pedagogike in filozofije na hamburški univerzi. V štirih letih je ob priložnostnih fizičnih delih doštudiral in junija 1971 že tudi doktoriral.²⁷ Kmalu je postal višji akademski svetnik na znanstveni visoki šoli v Lüneburgu, kjer je bil zaposlen do upokojitve.

Pučnika je tako režim oškodoval dvojno. Najprej mu je v najbolj vitalnih in ustvarjalnih letih za 7 let vzel svobodo, potem pa ga je prisilil, da je moral v tujini še enkrat vpisati fakultetni študij in še 4 leta opravljati tisto, kar je v Ljubljani

²² Oddelek za narodno obrambo, Odbor Ljubljana-Bežigrad, okraj Ljubljana, KPD Dob pri Mirni, zadeva: Pučnik Ludvika Jože dostavljamo sodbo Častnega sodišča za rez. oficirje in rez. voj. uslužbenca, zaup. 833-5/8, 17. 8. 1964.

²³ Republiški sekretariat za notranje zadeve Ljubljana, I. sektor DV, Pučnik Jože – poročilo o odpustu, upravnik Jože Tomažin, 7. 4. 1966.

²⁴ Pučnik je bil skupaj zaprt 6 let, 5 mesecev in 28 dni (RS, Ministrstvo za pravosodje, sektor za popravilo krivic, št. 714-03-357/97, Jože Pučnik – Poročilo, 4. 5. 1998).

²⁵ ZA, Pesek, Korak pred drugimi, neobjavljeno gradivo, izjava dr. Iva Urbančiča.

²⁶ TV DOK, Pesek, Korak pred drugimi, 2004, izjava Ivana Pučnika.

²⁷ Studienbuch, Matrikel Nr. 6257, Jože Pučnik, Studium Philosophie, vpisan 18. maja 1967, ustni zagovor za filozofijo opravil 30. 6. 1971.

že dokončal. Ko mu je UDBA premetavala stanovanje, mu je namreč ob aretaciji zaplenila tudi original diplome, ki je nikoli več ni mogel pridobiti, češ da so jo izgubili. A uspelo mu je pridobiti njen duplikat. Kasneje je oddelek za znanost pri hamburški deželni vladi dvakrat zaprosil jugoslovanske oblasti, naj potrdijo duplikat Pučnikove diplome, saj je pri njih veljal predpis, da mora vsak duplikat potrditi oblast tiste države, kjer je bila diploma izdana. Brezuspješno!

Ko tudi tokrat ni bilo nobenega odgovora, so mi mojo vlogo vrnili, jaz pa sem se preklinjajoč vdal v usodo in pridno študiral. Zanimivo je še to, da je hamburška deželna vlada dejansko dobila ta odgovor, toda šele leta 1975, osem let kasneje in ko sem že predaval v Lüneburgu.²⁸

S svojimi domačimi se je vsaj enkrat letno srečeval v kakšni gostilni v Celovcu ali Gradcu. Nečakinja Iva mu je zato, da bi bil čim bolj obveščen o razmerah doma, pošiljala zanimivejše časopisne članke.²⁹ Potni list mu je država izdala namreč šele leta 1971, ko je prvič spet smel v Slovenijo. Od takrat so ga po vsakem obisku doma na pogovor klicali tudi iz službe državne varnosti in Pučnik jih je večkrat vprašal, ali bi se zanj našla kakšna služba. Iz odgovorov je razbral, naj na delo v znanosti ali celo kot predavatelj na visoki šoli ne računa.

Ker višji forumi vedno več vedo kot nižji, mi je nekdo hotel pomagati in je (okrog leta 1975) napisal pismo Kardelju. Odgovor je bil vljuden, v njem ni bilo niti da niti ne, med vrsticami pa je bilo povedano, da ni čutiti nobene potrebe po meni.³⁰

Nova revija

Po dvaindvajsetih letih je l. 1986 znova objavil svoj prispevek v Sloveniji, v *Novi reviji*. Naslovil ga je "Oligarhija in infrastruktura". Zavzel se je za t. i. prosvetljen-ski tip racionalnosti, katerega osnovna teza je konkretni, čutno-nazorski človek kot posameznik, saj je leninizem označil kot nesprejemljiv model družbenega reguliranja. Na samo-vprašanje "kako začeti" je ponujal štiri korake; demokratični pluralizem, zmanjševanje pristojnosti federacije na morebitni model konfederacije, naj si vsak narod svojo usodo, svojo obliko in vsebino družbenega življenja kroji samostojno, predvsem pa bi bilo treba vsakokratni politični eliti preprečiti, da bi na podoficirski način posegala na vsa področja družbenega

²⁸ Kermauner, "Intervju. Pogovor z Jožetom Pučnikom": 2297.

²⁹ Zasebni arhiv Rosvite Pesek, Iva Pučnik Ozimič, Spomini (zapis o spominih nečakinje na strica Jožeta Pučnika, kot predpriprava na snemanje oddaje Korak pred drugimi, 2003).

³⁰ Kermauner, "Intervju. Pogovor z Jožetom Pučnikom": 2297–2298.

življenja in si jih podrejala. To je bilo tudi leto, v katerem se je Pučnik skupaj še z nekaj slovenskimi intelektualci v ljubljanski gostilni Mrak srečal s predstavniki srbske opozicije, med katerimi jim je Dobrica Čosić predstavil prvo verzijo Srbskega memoranduma in orisal reševanje srbskega nacionalnega vprašanja.³¹ Tako so pravzaprav nastali slovenski Prispevki za nacionalni program, bolj znani pod imenom 57. številka *Nove revije* kot (ne)posredni odziv na objavo memoranduma, ki je izhajal iz potrebe po velikosrbskem programu v Jugoslaviji.

Pučnik je v primerjavi z drugimi v 57. številki z neizmerno jezikovno lahkotnostjo in v primerjavi z drugimi tudi popolno jasno zapisal, da je potrebno obstoječi politični sistem spremeniti, saj

ogroža ljudi, jim vzbuja strah pred nenadno spremembo "linije", jim krati osnovno človečansko pravico do svobodnega političnega združevanja in organiziranja, direktno prepoveduje in dejansko preprečuje organizirano politično opozicijo, blokira nastajanje demokratične politične kulture, onemogoča pravno zaščito javnega političnega delovanja in z vsem tem tudi realno demokratične volitve organov oblasti, ki bi šele omogočile učinkovito odgovornost izvoljenega političnega vodstva za njegovo vsakokratno razpolaganje s količino in obliko moči, ki jim je za eno samo mandatno dobo zaupana v upravo.³²

V podpoglavju "Slovenija in Jugoslavija" pa je bolj jasno od vseh pisal o pravičarstvu naroda do suverenosti in organiziranja v samostojno državo. K temu ga je navajalo dvoje dejstev, temeljne kulturne razlike med narodi in narodnostmi na eni strani in na drugi strani minimalna učinkovitost in politična represivnost obstoječega oblastnega aparata.

Zato je potrebna odkrita, javna in demokratična razprava, ki mora na ustreznih strokovnih ravneh pripeljati do konkretnih predstav v spremembi državno-pravnega položaja Slovenije v Jugoslaviji in do njenega političnega uveljavljanja. Po mojem mnenju, ki ni le moje, je potrebno izhajati od predpostavke slovenske državne suverenosti in temu ustrezno zmanjšati pristojnosti sedanje federacije povsod tam, kjer ovirajo omenjeno državno suverenost in kulturno modernizacijo Slovenije /.../ Ali bomo na koncu tega razvoja Slovenci živeli v konfederaciji, postali samostojna država ali pa izbrali kakšno drugo obliko, je sekundarnega in terminološkega pomena, dokler se pri tem v polni meri upošteva in v praksi uveljavlja naša neodtujljiva pravica do narodne suverenosti in državnosti.³³

³¹ V nasprotju s slovenskim prepričanjem, da gre Srbom v prvi vrsti za Kosovo, je Čosić dejal, da so pravi cilj Bosna in štiri regije na Hrvaškem.

³² Dr. Jože Pučnik, "Prispevki za slovenski nacionalni program", *Nova revija* VI, št. 57 (1987): 135.

³³ Prav tam, 142.

Na koncu prispevka se je Pučnik obrnil na partijo in ji položil na srce, naj ne pozabi, da so politiki slovenskega naroda in da je njihova prekleta dolžnost skrbeti predvsem za slovenske interese, ne pa podrejanje njihove pameti in strokovnosti Moskvi, Rimu, Dunaju ali Beogradu in ob tem pozabljanje na slovenske ljudi.

Zanimivo je, da je Pučnik mesec pred izidom 57. številke oddal še en prispevek z naslovom "Dvoje temeljnih zahtev", v katerem je zapisal: "Prva zahteva je dokončno uresničenje slovenske državne suverenosti kot suverenosti slovenskega naroda, ki bi šele s tem postal nacija."³⁴

Zaradi gonje proti 57. številki prispevek v naslednji, 58. številki ni izšel, saj sta ga urednika potegnili iz tiska, pač pa šele poleti, v 63.–64. številki *Nove revije*.

Strankarska pomlad

Njegovi obiski doma so postajali pogostejši. Večkrat se je oglasil pri zakoncih Spomenki in Tinetu Hribarju v Tomišlju pri Ljubljani, po Litostrojski stavki je poskušal vzpostaviti pisni in telefonski stik s Francetom Tomšičem, ki je napovedal ustanovitev socialdemokratske zveze, a pošta do naslovnika nikoli ni prišla. Nevidna roka je še posegala vmes. Ko je doma začela brsteti politična opozicija, je preživel težko operacijo na srcu, se upokojil in začel načrtovati svojo pot domov za vedno.

Njegova druga žena Kristina³⁵ je usodno leto 1989 opisala takole:

V Nemčiji smo dobro živeli. Imeli smo lepo hišo, ki smo jo odplačali. Lepo nam je bilo. Toda on je takoj, ko se je ponudila priložnost za to, odšel v Slovenijo. Čeprav je vedel, da bo imel veliko težav. Tu je pustil vse, vzel kovček in odšel.³⁶

Pučnik je izhajal iz prepričanja, da brez političnega organiziranja v Sloveniji ne bo prišlo do sprememb. Zato se je znova odločil za osebno angažiranje in ponovno tvegal.

Partija nikdar ne bo prostovoljno odstopila svojih pozicij, čeprav govori o sestopu z oblasti in takšne neumnosti. V to jo je treba prisiliti – z demokratičnim

³⁴ Jože Pučnik, "Politične priprave na osamosvajitev (pričevanje)", v: *Zbornik Slovenska osamosvajitev 1991. Pričevanja in analize*, Brežice 21. in 22. junij 2001 (Ljubljana, 2002), 80 (dalje: Pučnik, "Politične priprave na osamosvajitev (pričevanje)").

³⁵ V zakonu se jima je rodila hči Katarina, ženinega sina Marcusa pa je Jože Pučnik posvojil.

³⁶ TV DOK, Pesek, Korak pred drugimi, 2004, izjava Kristine Pučnik.

pritiskom javnosti, s pomočjo političnega organiziranja in volitev.³⁷

Ko je že kazalo, da bodo notranji boji raznesli komaj dobro ustanovljeno socialdemokratsko zvezo, predvsem pa "odpihnili" njenega predsednika Tomšiča, je bil na konferenci novembra 1989 za predsednika izvoljen Pučnik. Oba sta sicer imela nastopna govora. Pučnik je v njem socialdemokracijo definiral predvsem v odnosu do programa Zveze komunistov,³⁸ a je tik pred glasovanjem protikandidat France Tomšič odstopil, tako da je bil novi predsednik s tajnim glasovanjem izvoljen s 57 od 60 glasov. Odstopljeni predsednik Tomšič je povedal:

Mi smo takrat dobro naredili, da ni prišlo do spora. V predsedstvu je bilo res nekaj za, nekaj proti. Pučnik je najprej rekel, da sploh ne bo prevzel, potem sem mu pa jaz rekel: "Jože, prevzemi, ker je to zdaj pač taka stvar, morda boš obe frakciji skupaj lahko držal."³⁹

Novembra 1989 je bil tudi čas, ko se je Pučnik intenzivno dogovarjal o povezavi opozicijskih strank v skupno fronto in skupnem nastopu na volitvah. Demokratična opozicija Slovenije, krajše Demos, je nastala za kuhinjsko mizo pri Ivanu Omanu v Zmincu pri Škofji Loki. Potem ko je predsedovanje tej združbi odklonil Ivan Oman, ga je z velikim veseljem sprejel Pučnik.⁴⁰

Dr. Pučnik je v enem od svojih pričevanj na simpoziju v Brežicah povedal, da so Demos ustanovili po petih tednih pogajanj 27. novembra 1989 po formuli 3+1, kar pomeni, da so bili SDZS (socialdemokrati), SDZ (demokrati) in SKD (krščanski demokrati) za skupen nastop na volitvah (kot Demos), SKZ (kmetje) pa je pristajala na program, ne pa na skupen nastop.⁴¹ Tiskovno konferenco ob ustanovitvi Demosa so pripravili 4. decembra 1989, na njej pa je predsednik koalicije poudaril, da je njihov namen prevzeti odgovornost za slovensko državo.

Nikoli ne bom pozabil obrazov novinarjev v prvih vrstah; v prvem hipu so bili presenečeni, nato se je razmahnila splošna veselost med njimi, suvali so se s komolci in se smejali. Zanje je bila ta izjava višek absurda in domišljavosti in verjetno so dvomili v mojo in našo zdravo pamet.⁴²

³⁷ Vinko Vasle, "Intervju dr. Jože Pučnik", *Teleks*, 8. 6. 1989.

³⁸ Programski referat je v celoti objavil Dnevnik 25. 11. 1989 pod naslovom "Mi smo opozicija".

³⁹ ZA, Pesek, Korak pred drugimi, neobjavljeno gradivo, izjava Franceta Tomšiča.

⁴⁰ TV DOK, Pesek, Korak pred drugimi, 2004, izjava Ivana Omana je v oddaji delno objavljena, delno pa v zasebnem arhivu R.P.

⁴¹ Pučnik, "Politične priprave na osamosvjitve (pričevanje)", 93.

⁴² Prav tam.

Vodstvo Demosa, januar 1990 (foto: Tone Stojko)

Sicer pa je Pučnik že takrat začel govoriti o tem, da želijo uveljaviti dve temeljni zahtevi slovenskega naroda, to je civilno družbo s pravno državo in pluralistično demokracijo ter nacionalno in državno suverenost Slovenije.⁴³

Ko smo se novembra 89 cel mesec pogajali o sestavi Demosa, sta bila predvsem dva problema, na katera smo se opirali. To je bila prvič osamosvojitve Slovenije, suverenost Slovenije in druga točka, odprava enopartijskega sistema in uvedba večstrankarskega parlamentarnega sistema /.../ Ob prvi zahtevi, torej o uveljavitvi suverene slovenske države v Demosu pravzaprav nikoli ni bilo večjih dvomov. Bile so razlike pri oceni taktičnih potez, pri časovnem sosledju, pri tempu, ampak tu je bil Demos enoten. Kar pa zadeva seveda uveljavitev parlamentarne države, vključno z njenimi učinki na gospodarstvo, na sodstvo, na upravo, tukaj pa so seveda Demosove stranke močno divergirale in tukaj so se tudi začeli notranji spori znotraj Demosa.⁴⁴

⁴³ Marko Pečauer, "Opozicija, združena v Demos, predstavila svoj program", *Delo*, 14. 12. 1989.

⁴⁴ Televizijska dokumentacija in zasebni arhiv Rosvite Pesek, 018811, Dosje Projekt osamosvojitve avtorice Rosvite Pesek, objavljen 28. 6. 1996 (v nadaljevanju TV DOK, ZA, Pesek, Projekt osamosvojitve 1996) delno objavljena in delno neobjavljena izjava Jožeta Pučnika.

Sporazum o združitvi v združeno demokratično opozicijo Slovenije – Demos je bil podpisan 11. decembra 1989, podpisale pa so ga SDZ, SKD in SDZS. Marjan Podobnik pa je poudaril, da bo Kmečka zveza⁴⁵ tesno sodelovala z Demos-om na volitvah in tudi pri oblikovanju programa.⁴⁶

Kampanja za prve demokratične volitve

Pučnik na zmago na prvih demokratičnih volitvah ni računal, pač pa je ocenjeval, da bo uspeh, če bo opozicija sploh prišla v slovensko skupščino in se utrdila kot močna frakcija. Pridobila bo ustrezna znanja in izkušnje in šele to ji bo omogočilo zmago na volitvah leta 1994.⁴⁷

A prve demokratične volitve, napovedane za april 1990, so se hitro bližale, Demos pa še ni imel ustreznega kandidata za predsednika predsedstva, ki bi se pomeril z reformnim komunistom Milanom Kučanom. Potem ko je Ivan Oman odločno zavrnil možnost kandidature in so se podobno izrekli tudi drugi vidni opozicijski politiki, jo je, kot izhod v sili, sprejel Jože Pučnik.⁴⁸

Pučnik v takrat osrednjem mediju, na Televiziji Ljubljana, ne po oblikovni plati, ne po pogostosti pojavljanja na ekranu, ni imel enakih možnosti kot njegov najmočnejši protikandidat.⁴⁹ Mu je pa Zveza komunistov Slovenije, ki se je imenovala tudi Stranka demokratične prenovе, v kampanji pripravila nizek udarec. Sprejela je namreč odločitev, da Pučnika kot nekdanjega člana ZKS rehabilitirajo, kar je pri njem povzročilo žolčno reakcijo. Menil je, da gre za veliko nesramnost, saj je bil njen član le nekaj mesecev, potem pa so ga zaprli in posledično izključili⁵⁰.

Oni so zdaj kot veliko milost dokazali, da mi odpuščajo, da sem se pregrešil takrat proti pravilom njihove organizacije. To je smešna stran. Resna stran pa je v tem,

⁴⁵ Kmečka zveza je zaradi groženj dr. Franca Zagožna in Pučnikovega brata Ivana, da bosta iz stranke izstopila, če ne bo spremenila svojega stališča do Demosa, konec leta 1989 postala sestavni člen koalicije. Januarja 1990 so se v Demos vključili tudi Zeleni Slovenije (ZS), februarja pa še Slovenska obrtniška stranka (SOS).

⁴⁶ Arhiv SDS, Zapisnik združene demokratične opozicije Slovenije – Demos (v orig. Zapisnik združene demokratizacije opozicije Slovenije – Demos), zapisnikar Silvester Plahutnik, Ljubljana, 11. 12. 1989.

⁴⁷ Ivanka Mihelčič, "Realna zmaga šele leta 1994!", *Dnevnik*, 21. 11. 1989.

⁴⁸ Obrazec št. 6 za volitve 1990, datum 5. 2. 1990, predlog kandidature za predsednika oziroma člana predsedstva SR Slovenije, naziv predlagatelja SDZS, SDZ, SKD, SKZ, Zeleni Slovenije, naslov predlagatelja (Demos) Komenskega 7, Ljubljana, za SDZS, za Demos – France Tomšič.

⁴⁹ Več v Rosvita Pesek, "Demos v arhivu nacionalne televizije", *Časopis za zgodovino in narodopisje* (Demosov zbornik) 72=Nv 37, št. 3–4 (2001): 648.

⁵⁰ Po procesu so Pučnika izključili iz Zveze komunistov, kar je sprejel z ironijo in menil, da je izključitev po statutu nepravilna, saj se ga je izključilo v odsotnosti, kar se pa lahko zgodi le v primeru, če sestanku noče prisostvovati (TNZ Ljubljana, DV, dne 18/11-1958, uradni zaznamek Dekort Drago).

Odločilno volilno soočenje na TV Ljubljana za predsednika predsedstva RS, april 1990 (zasebni arhiv avtorice)

da smatram kot veliko nesramnost, da se stranka, ki ima monopol, skuša tako rekoč privatno opravičiti za to kar se je dogajalo. Ona je vladala takrat, te procese sprožila, ona je še vrsto drugih procesov vodila – in zdaj se hoče tega rešiti na konferenci. Dolgo časa je vladala in še danes vlada. Naj ukrepa! Naj se obrne na skupščino, kjer ima absolutno večino in naj skupščina sprejme zakone. Na tako lahek način se komunisti ne morejo posloviti od preteklosti. Še posebej ti ne, ker so takrat kot mladi funkcionarji sodelovali v dejanjih, s katerimi so mene in Vilčnika pošiljali v zapor. To je pa recimo resna plat vprašanja ...⁵¹

Drugi udarec pa mu je med prvim in drugim krogom volitev za predsednika predsedstva pripravila JLA, ki ga je zaradi krnitve ugleda države ovadila, ker se je podpisal pod lepak Demos za slovensko vojsko.⁵² A tokrat je še obstoječa oblast spremenila taktiko. Pučnika je verbalno vzela v bran in se uprla vmešavanju vojske v predvolilne zadeve in si z "branjenjem" Pučnika tudi temeljito izborila

⁵¹ TV DOK, kaseta 480, 2. 4. 1990.

⁵² Na lepaku je pisalo, da armada ubija naše otroke, duši naše gospodarstvo in ubija našo svobodo.

medijski prostor.⁵³ Medtem ko Pučnik ovadbe – dokler je ni dobil v roke – ni želel komentirati.

V kampanji, v kateri je veliko nastopal na shodih in med ljudmi, je pogosto opozarjal na nevzdržno stanje v Jugoslaviji in v primerjavi s svojim protikandidatom Kučanom, ki je govoril o vrsti političnih in prijateljskih vezi in o asimetrični federaciji, napovedoval: "Potrebujemo našo državno suverenost, zato moramo uveljaviti samostojno Slovenijo, neodvisno republiko Slovenijo."⁵⁴

Ob pripravi dokumentarnega filma o takrat že pokojnem dr. Jožetu Pučniku sem na snemanju s profesorjem Bučarjem izpostavila tudi tezo, da je bil Pučnikov odpor do Jugoslavije in do režima logičen že na prvi pogled. Bil je proti državi, ki mu je ukradla mladost in bil je proti režimu, ki ga je zaprl in je bil v temelju nedemokratičen. V odnosu do države in oblasti je torej izhajal iz svoje osebne izkušnje. Pa se dr. France Bučar s tako tezo ni strinjal, ampak je pojasnil:

On je bil pa vendarle takšna **osebnost**, da je šel prek teh svojih ran, če smem tako reči. On je dejansko globoko racionalno presodil, da tukaj za nas pravzaprav ni rešitve in takega mnjenja smo bili več ali manj tudi drugi. Tukaj ni šlo za to, da je Jože Pučnik zaradi osebne užaljenosti bil proti Jugoslaviji. On je ugotovil to, kar smo vsi ugotovili. V tej državi za nas ni več prostora. Če pa sami nismo bili dovolj brihtni, nas je pa Milošević naučil.⁵⁵

22. aprila 1990 je v drugem krogu volitev predsednik predsedstva RS postal Milan Kučan (58,59 % glasov), Pučnik (41,41 % glasov) pa je ostal kot predsednik koalicije Demos zunaj vseh formalnih vzvodov oblasti. Ko so se predsedniške volitve končale, so ga začeli nagovarjati, naj postane predsednik vlade. Po temeljitem pogovoru s predsednikom zmagovite stranke SKD Lojzetom Peterletom se za to možnost ni odločil, kljub temu da se je Peterle bil pripravljen umakniti.

Usoden 23. december 1990

Kmalu po volitvah so se med prvomajskimi prazniki v Bohinju pri Francetu in Ivki Bučar zbrali Peter Jambrek, Spomenka in Tine Hribar in Jože Pučnik. Ko

⁵³ Na Televiziji Ljubljana so Pučniku v bran stopili; najprej v studijsko prebranim komentarju z uporabo tv prompterja protikandidat Milan Kučan (2.10 min.), nato prav tako v studiu predsednik skupščine Miran Potrč (1.25 min.), Ljubo Bavcon (4. min.) in odg. urednik Jure Pengov (1.39 min). Pučnikov komentar na ovadbo so objavili dan zatem (12. 4. 1990) v skupni dolžini 1.28 min., posnet pa je bil v pisarni, stoje, govoril pa je na pamet.

⁵⁴ TV DOK, d 275, TVD 2, 31. 3. 1990.

⁵⁵ ZA, Pesek, Korak pred drugimi, neobjavljeno gradivo, izjava Franceta Bučarja.

so po volilni zmagi Demosa na skupščinskih volitvah kovali načrte⁵⁶ za prihodnost, so se med drugim "zmenili za 23. december, ko naj bi bil ustavni referendum o neodvisnosti Slovenije."⁵⁷

Ker se je z novo slovensko ustavo jeseni 1990 že preveč zatikalo, saj je bilo nanjo več dopolnil kot je imela členov, in ker nič ni kazalo na to, da bo lahko sprejeta do konca leta, in da torej z ustavno razglasitvijo samostojnosti ne bo nič, je Demosov delegatski klub v začetku novembra na tajnem sestanku v Poljčah podprl zamisel, da se o usodi Slovenije izrečejo ljudje na plebiscitu.

Pučnik je ves čas priganjal,

... da je treba nekaj narediti, da se čas po padcu berlinskega zidu izteka, da se preurejajo razmerja v Evropi hitro in da bo Slovenija lahko zamudila svoj čas, tako da je oktobra postala stvar res že zelo očitno v zamudi.⁵⁸

V Poljčah je po premoru, v katerem so se France Bučar, Tine Hribar, Janez Janša in Pučnik uskladili o nujnosti plebiscita, pred delegate stopil tudi slednji. "Mi gremo takoj, Jugoslavija razpada na pašaluke in kmalu bo imela vsaka republika svojo armado. Dajmo jih presenetiti, mi bomo prvi in to storimo, še preden se bodo oni zavedli v Beogradu."⁵⁹

Za datum plebiscita je Pučnik predlagal 23. december z utemeljitvijo, da gredo takrat "južnjaki" domov, v Slovenijo pa pridejo "gastarbaiterji" iz Nemčije in Avstrije.

Da je bila Pučnikova vloga v Poljčah ključna, mu pritruje tudi Janez Janša v svojih spominih.

Tam je bilo mnogo skepse, mnogo racionalnih razlogov in vprašanj proti. Jože je vse to poslušal, potem je šel za govornico in mislim, da je rekel samo par stavkov, zdaj ne gre za racijo, je rekel, zdaj gre za odločitev, treba se je odločiti, pomisleki bodo vedno, samo če bomo zdaj čas zamudili, ga najbrž nikoli več ne bo in potem so vsi tisti pomisleki s strani ministrov, češ, to še ni pripravljeno, ono ni pripravljeno, naenkrat zbledeli.⁶⁰

⁵⁶ OmenjenokosilopriBučarjevihvBohinju1.maja1990jebiloočitnozelo plodovito.Hribarnavaja,dasose takrat tudidogovorili,dabivskupščinisprejeliposebnoizjavoona rodnispravi,vendar sosprevideli,dabito povzročilo preveč razburjenja, zato je kasneje prišlo do dogovora o simbolnem pokopu mrtvih v Kočevskem Rogu (Tine Hribar, *Slovenci kot nacija. Soočanja s sodobniki* (Ljubljana, 1995), 122).

⁵⁷ ZA, Pesek, Korak pred drugimi, neobjavljeno gradivo, izjava dr. Petra Jambreka.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Metod Berlec, *Koalicija Demos in njena vloga*, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, diplomska naloga, (Ljubljana, 1998), 30 (dalje: Berlec, *Koalicija Demos in njena vloga*).

⁶⁰ TV DOK, Pesek, Korak pred drugimi, 2004, izjava Janeza Janše.

Dr. Jože Pučnik je bil prvi, ki je tudi slovensko javnost na Ptuju še isti dan obvestil, da bomo imeli plebiscit 23. decembra. Čez dva dni je že pojasnjeval, da plebiscit pomeni,

da se državljani izrečejo za samostojnost, za suverenost Republike Slovenije, sama tehnična izvedba prekinitve odnosov s federacijo pa je druga zadeva /.../ Mislim pa, da so priprave skoraj gotove in da je čas dozorel.⁶¹

Z očitkom, da prehiteva, je bil deležen vsesplošnih kritik, tako iz Demosovih vrst, kot zunaj njih. Pučnik je namreč tako dobršen del koalicijskih, predvsem pa opozicijskih sil, "posilil" z datumom plebiscita, to je s 23. decembrom, kar je pomenilo, da je imela politika le dober mesec časa za pripravo na plebiscit in sprejem vse zakonodaje v zvezi z njim. Nezadovoljstvo se je najprej začelo razraščati v predsedstvu republike, kjer je Milan Kučan navrgel, da jim Pučnik že ne bo komandiral.⁶² Tudi minister Rupel ga je obtožil, da je prekoračil svoja pooblastila.⁶³ Protestiral je še predsednik Zelenih Slovenije dr. Plut in obljubljal, da bodo v stranki razmislili ali se strinjajo z osamosvojitvenim prehitevanjem.

14. novembra 1990 se je sestal vrh celotne slovenske politike, na njem pa je največ kritike letelo prav na Pučnika. Predsednik LDS Jožef Školč ga je obtožil, da se gre neke cirkuse, pa tudi sicer je bila celotna opozicija za to, da je referendum šele spomladi leta 1991. Pučnik je prisotnim povedal, da ostaja pri svoji oceni razmer in svojih stališčih.

Dan po tem sestanku se je posebej sestalo še predsedstvo Demosa, na katerem pa je po dolgem uvodnem nagovoru Pučnik pridobil člane predsedstva na svojo stran. Sklep seje Demosa je bil, da je odločitev o plebiscitu pravilna.⁶⁴

Medstrankarskih pogajanj, ki jih je vodil predsednik predsedstva Kučan in vročih razprav, je bilo v dneh do 6. decembra 1990, ko je bil sprejet zakon o plebiscitu, na račun plebiscita in predvsem datuma za njegovo izvedbo, še veliko. A je Pučnikova na koncu obveljala. Plebiscit je bil izveden 23. decembra 1990. Za uspešen izid plebiscita pa so se v sporazumu zavzele vse skupščinske stranke, ki so se tudi zavezale, da si bodo zanj tudi skupaj prizadevale. Na dan plebiscita je zato Pučnik zadovoljno vzkliknil: "Jugoslavije ni več. Jugoslavije ni več! Zdaj gre za Slovenijo!"⁶⁵

⁶¹ TV DOK, vka d 389/3, TVD 2, 12.11.1990, dr. Jože Pučnik.

⁶² Ivan Oman, "Pota in križpotja slovenske pomladi", *Slovenec*, št. 270–285, 21. 11. 1991– 9. 12. 1992.

⁶³ Berlec, *Koalicija Demos in njena vloga*, 31.

⁶⁴ Prav tam, 31 in 32.

⁶⁵ TV DOK, št. 671 / 672, Slovenija moja država, 23. 12. 1990.

Slovenija naj odide prej!

Pučnik je s prehitevanjem in s pritiskanjem na slovensko politiko nadaljeval tudi po plebiscitu. Znano je, da je bil v zakonu o plebiscitu določen tudi šestmesečni rok, v katerem naj bi se Slovenija pripravila na samostojnost. 5. februarja 1991 je nemška tiskovna agencija DPA objavila Pučnikovo izjavo, da se bo Slovenija dokončno odcepila od Jugoslavije še pred junijem. To je znova vrglo na noge celotno opozicijo, izognil pa se ni tudi kritikam iz Demosovih vrst. V svojo argumentacijo je navajal, da je treba z razdružitvijo pohiteti, ker se razmere v slovenskem gospodarstvu slabšajo, kar pomeni, da je potrebno pretrgati bančni, monetarni in politični sistem s federacijo.⁶⁶ Pučnik je apeliral na vodstvo slovenske države, naj neha dremati in naj stori to, kar so mu državljani naložili na plebiscitu in to odločno in čim prej. Dan za tem je bil na kulturni praznik tudi gost Televizije Slovenija v oddaji Žarišče, v kateri je analiziral razmere v Jugoslaviji in priznal, da ni mogel priti do drugačne ugotovitve, kakor da se mora Slovenija odcepiti, pri čemer je tudi nujno, da še poskuša uporabiti zadnje možnosti za dogovarjanje. Sam pa od volitev aprila 1990 ni videl več nobenih možnosti za to, da bi celotna Jugoslavija postala konfederacija.⁶⁷ S pritiskom je nadaljeval tudi aprila, ko je od vlade, vodstva skupščine in predsedstva republike zahteval, naj takoj, zlasti pred datumom določenim s plebiscitom, opravijo vse potrebno za razdružitve. V daljšem pogovoru je na vprašanje, zakaj je tako kritičen do tega, da se Slovenija razdružuje prepočasi, odgovoril, da je do take ocene prišel na temelju dogajanj v jugoslovanskem prostoru. Ocenjeval je, da je zaradi notranjepolitičnih težav v Srbiji, ki se mora ukvarjati sama s sabo, na ravni federacije predsednik ZIS Ante Marković pridobil velik manevrski prostor, z njim pa tudi predstave o unitaristični federaciji. "V tem trenutku se mi zdi za osamosvajanje Slovenije vsaj toliko nevaren, če ne celo bolj kot Milošević ali Jović."⁶⁸ Napovedal je še, da je koalicija Marković-Kadijević potencialna nevarnost za osamosvojitve Slovenije.

Njegove besede so bile naravnost preroške, če vemo, da je Marković 13 dni pred dejansko osamosvojitvijo Sloveniji grozil s sanitarnim kordonom in izolacijo, če se ne bo odpovedala vsem enostranskim odločitvam in če ne bo pristajala na enoten monetarni sistem. Pučnikove besede so bile preroške tudi če vemo, da je prav Marković podpisal ukaz o pohodu JLA na mejne prehode, s čemer se je 26. junija začela 10-dnevna obrambna vojna.

⁶⁶ Januarja je Srbija skupaj z Vojvodino vdrla v bančni sistem in si iz NBJ "sposodila" 18 milijard in 243 milijonov dinarjev. Predsednik zveznega predsedstva je B. Jović je ob tem izjavil, da so si denar samo sposodili in ga bodo enkrat vrnili.

⁶⁷ TV DOK, VKA 699, Žarišče, dr. Jože Pučnik, 8. 2. 1991.

⁶⁸ Jak Koprivc, "Vsak v svojem vrtilčku", *Dnevnik*, 6. 4. 1991.

A še pred osamosvojitvijo je Pučnik poskrbel za nekaj, čemur bi lahko rekli strateški premislek in zavedanje zgodovinske odgovornosti, ki so jo morali predsedniki strank, združenih v Demos, prevzeti na svoja ramena.

Zavedanje odgovornosti pred narodom in zgodovino

Tako so se neko popoldne sestali na Račjem otoku na Brdu in tam je Pučnik uvo-
doma orisal razmere in postavil kot dilemo, da so prišli s političnim razvojem
do tako ključne točke, da je zdaj od njihovega odločanja in njihove moralne in
politične pripravljenosti odvisno, ali bodo to zgodovinsko priložnost Slovenije
izrabili ali pa zapravili. Vsakega od predsednikov strank je posebej vprašal, ali je
pripravljen v svojem imenu in v imenu stranke, ki jo je predstavljala, prevzeti vso
politično, pravno in moralno odgovornost za vse posledice, do katerih bi lahko
prišlo v postopku osamosvajanja.

Tako smo mi na tistem sestanku tudi dejansko izhajali iz dileme, da se vodstvo
Demosa mora zastaviti za to in odločiti, ali je pripravljeno eventualno tvegati tudi
svojo glavo, ali pa v drugo skrajnost, če tukaj odpove, preiti v slovensko zgodovi-
no kot največja šleva, kot nekdo, ki je neko zgodovinsko možnost zapravil.⁶⁹

Vsi predsedniki Demosovih strank so se izrekli, da prevzemajo moralno,
politično in pravno odgovornost za vse korake, narejene na poti osamosvaja-
nja.

Pred osamosvojitvijo Slovenije so nekaj zanimivih poskusov naredile tudi
najmočnejše mednarodne sile. Tako je ameriška delegacija, ki jo je sestavljala
nekaj profesorjev in strokovnjakov za reševanje konfliktov nekaj tednov biva-
la v vili Podrožnik in se posamično pogovarjala predvsem s prvaki Demosa.
Poskušala jih je prepričati, naj opustijo zamisel o državni samostojnosti in sprej-
mejo ameriško finančno pomoč, ki naj bi znašala dve milijardi dolarjev. To je
bila nekakšna cena, ki so jo postavili za slovenski obstanek v Jugoslaviji. Pučnik
je imel z ameriški gosti dva pogovora, ki sta bila zanj težavna in mučna, kajti

ti zelo izobraženi gospodje absolutno niso imeli niti najmanjšega pojma o
življenju v Jugoslaviji. Niso imeli najmanjšega pojma o situaciji Slovenije v Jugo-
slaviji in absolutno ničesar niso vedeli o tem, kakšno je vzdušje pri prebivalstvu
Slovenije med tem časom ...In to je bil seveda nek nivo, ki je mene osebno tudi

⁶⁹ Zasebni arhiv Rosvite Pesek, neobjavljeno gradivo za dosje Projekt osamosvojitve, 1996, dr. Jože Pučnik.

nenehno žalil. Tak odnos do nas in do situacije v Sloveniji. Ampak to sem obdržal zase.⁷⁰

Sredi maja je Pučnik spet priganjal, da je osamosvojitve pred vrati in da jo je treba izvesti brez obotavljanja. Prisotnim na Trboveljski okrogli mizi o osamosvajanju je zaupal, da sta v SDSS pripravljene dve možnosti, pri čemer prva pomeni postopno doseganje suverenosti do 26. junija, druga pa bo uveljavljena v primeru nuje s sprejemom že pripravljenega akta v slovenski skupščini. Tudi ob predpostavki, da delegati ne bi mogli zasedati na svojih običajnih mestih.⁷¹ Tik pred zdajci so se pri predsedniku Kučanu politične stranke še vedno usklajevale o osamosvojitvenih dokumentih. Tako so 23. junija dobile na mizo tudi besedilo deklaracije o samostojnosti in neodvisnosti. Pučnik je takrat pogovor maksimalno zaostрил, saj se je kot alternativa takojšnji osamosvojitvi pojavilo tudi stališče predsednika prenoviteljev Cirila Ribičiča, ki se je skliceval na sklepe njihove direkcije, da Slovenija šele začne proces osamosvajanja. Pučnik mu je očital, da skuša ponovno oživiti idejo o asimetrični federaciji. Na koncu so se le poenotili, da mora temeljna listina o samostojnosti Slovenije dati predvsem mednarodnopravno podlago za popolno suverenost Slovenije.⁷² Ko so bili čez dva dni osamosvojitveni dokumenti sprejeti, Slovenija pa samostojna in neodvisna država, jo je Pučnik pospremil z besedami, da bo šla Slovenija svojo pot miru v tem delu Evrope. "Mi moramo ostati ponosni in pogumni. Osnovne odločitve ne bomo preklicali!"⁷³

Kot je znano, je razglasitvi samostojnosti sledil napad Jugoslovanske ljudske armade, ki sta mu, kot je pravilno napovedal Pučnik, botrovala Ante Marković in Veljko Kadijević. Po vojni se je vrh slovenske politike na Brionih pogovarjal o miru in o moratoriju na slovensko osamosvojitve. Pučnik je po sprejemu Brionske deklaracije v skupščini novinarjem omenil, da se mu je obračal želodec.

Samo takšna je ta nujnost te realne politike. Mi začnemo neko evropsko igro, mi moramo to igro igrati čim bolj spretno, ne oziraje se na vse razne predsodke, brezobzirno, dosledno, ne odstopajoč od tega, kar smo se 25. junija zavezali. V tem kontekstu je treba to grenko tableto, ki jo je danes pogoltnila slovenska skupščina, tudi sprejeti.⁷⁴

⁷⁰ TV DOK, 38154, Priznanje Slovenije, 9. 7. 2001, izjava dr. Pučnika je v oddaji objavljena delno, drugo je dobesedni prepis av-posnetega pogovora iz delovnega gradiva za oddajo.

⁷¹ Dnevnik, 17. 5. 1991, Žetev brez nevihte (!) / nepodpisano poročilo.

⁷² TV DOK, ZA, Pesek, Projekt osamosvojitve 1996, izjava Jožeta Pučnika.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ TV DOK, VKA 856, Danes v skupščini, 10. 7. 1991.

Naloga je opravljena!

S sprejemom Brionske deklaracije in z dejansko samostojnostjo po končanju moratorija, ki je sovpadala tudi z odhodom zadnjega vojaka Jugoslovanske armade s slovenskega ozemlja, se je velika zgodba za Pučnika očitno končala. Kot ptič feniks se je pojavil v najbolj pomembnem obdobju slovenske zgodovine in odločilno pripomogel k potiskanju Slovencev, da iz naroda postanejo nacija. Njegova odločitev, da ni prevzel vodenja izvršne oblasti, je namreč imela za posledico, poleg njegove osebne "izvršne nesposobnosti", tudi dobro plat. Pučnik si je lahko kot zunanji kritik privoščil, da ni bil obremenjen z operativno sposobnostjo birokratskega aparata. Zato je lahko prek skupščinske večine, ki jo je imel Demos, pritiskal in priganjal, ko je šlo za izvajanje odločnejših osamosvojitvenih korakov. Za pritisk na izvršni svet ali skupščinske delegate predvsem iz lastnih vrst je znal s pridom uporabljati tudi medije. Ti so njegove napovedi hitro obelodanili, kar je vrglo na noge najprej opozicijo, hudo kri pa je pogosto povzročalo tudi v koalicijski SDZ.

Bil je artikuliran sogovornik, jasnih misli, brez demagoških primesi in očitno človek brez strahu. Nekaj desetletij je živel tudi v demokratično ukrojenem svetu, kar mu je omogočilo dober uvid v funkcioniranje parlamentarnih demokracij. Poleg vsega naštetega je bil še finančno in poslovno neodvisen, saj se je pred prihodom v Slovenijo upokojil. Njegovi politični sopotniki ga pogosto označujejo kot motor slovenske osamosvojitve, kot vlečni voz med takratno politično elito. Upravičeno!

Ko je politika postala stvar drobnjakarstva in partikularnih interesov znotraj Demosa, ga niti ni več zanimala. Demos je – ko so bila napovedana prva pomembna mednarodna priznanja predvsem iz Nemčije – konec leta 1991 tudi razpadel. Najprej se je razdelila SDZ in ker so novoustanovljeni Demokrati šli po svoje, okrnjeni Demos za pomembnejša opravila kot je bila npr. privatizacija ni imel več potrebne večine. Tako so se predsedniki koalicijskih strank na predvečer starega leta 1991 zbrali na Dolskem in ugotovili, da Demos nima več večine, in da bodo odšli na predčasne volitve. Pučnik je to povzel in naznanil, da s tem trenutkom tudi razpadejo. Spomenka Hribar je povedala, da so bili nad njegovim zaključkom vsi malo presenečeni in da je bila ta njegova odločitev zelo hitra,⁷⁵ Ivan Oman pa je ocenil, da je Pučnik le ugotovil dejansko stanje in da je Demos začel razpadati že po volitvah, ker ni zmagala prava stranka.

SDSS, ki jo je vodil Pučnik, je po razpadu koalicije v konstruktivnih nezaupnicah dvakrat še podprla Peterletovo vlado, v tretje pa mu je podpora odtegnila in podprla novega mandatarja Janeza Drnovška. Tako so pristali v nekaj-

⁷⁵ ZA, Pesek, Korak pred drugimi, neobjavljeno gradivo, izjava Spomenke Hribar.

mesečni prehodni Drnovškovi vladi, v kateri je Pučnik postal tudi podpredsednik. Ivo Urbančič se spominja, da sta hodila kar nekaj ur po Rožniku in da je bil Pučnik prepričan, da bo s prenovitelji in liberalci mogoč normalen dialog in dogovor. "Tako je bil razočaran. Po dveh mesecih je bil kompletno razočaran in je to svoje dejanje tudi edini priznal kot napako."⁷⁶

Zanimivo je, da se je na Pučnika ves čas, odkar se je vrnil v Slovenijo, lepila etiketa revanšista. Prilepili so mu jo seveda tisti, ki ga niso marali. Težko pa bi jim gotovo bilo komentirati dve njegovi dejanji, ki sta s to oznako v opreki; ravno kar navedeno koalicijo s prenovitelji in liberalci in dejstvo, da je bil v času Pučnikovega ministrovanja v Drnovškovi vladi za sodnika na sodišču ponovno izvoljen tudi Savo Šifrer, sodnik, ki ga je obsodil na devetletno zaporno kazen (Šifrer se je pred ponovno izvolitvijo upokojil). Poleg tega so mu – zato da bi ga diskreditirali – oporekali tudi nacionalne pravice, češ da je vzel za ženko Nemko, ki še slovensko ne zna.⁷⁷

Nazadnje so se nekaj dni po njegovi smrti še usklajevali, ali mu sploh pripada "žalna seja" v državnem zboru, saj bi bil to po mnenju takrat največje poslanske skupine LDS, vodil jo je Tone Anderlič, in Jelinčičeve SNS, precedens. Z odločnostjo, da žalna seja bo, je nedostojne razprave presekala predsedujoči državnemu zboru Borut Pahor.

Ko postane spet zasebnik

Na volitvah konec leta 1992 so se Pučnikovi socialdemokrati skozi šivankino uho prebili v parlament in dobili v državnem zboru štiri poslanske sedeže. Poslanec je postal tudi Pučnik. Pučnik je Janezu Janši, ki ga je nagovarjal, naj prevzame vodenje stranke, dejal,⁷⁸ da se zaveda, da je storil napako, ker je stranka in tudi on osebno, podprla nezaupnico proti Peterletovi vladi, čeprav koalicija takrat ni več obstajala in ni bila prelomljena nobena obljuba. Pučnik je zanj prevzel odgovornost in na strankarskem kongresu ni več kandidiral za predsednika. Nasledil ga je Janez Janša. Po izteku poslanskega mandata leta 1996 je končal svojo politično pot. Sorodniki vedo povedati, da je hotel samo še izkoristiti čas, ki mu je ostal, saj so bili njegovi napor, ki jih je vložil v slovensko osamosvojitev zaradi težkih operacij na srcu že tako ali tako prevelik napor.

⁷⁶ ZA, Pesek, Korak pred drugimi, neobjavljeno gradivo, izjava dr. Iva Urbančiča.

⁷⁷ Ko je avtorica pol leta po smrti Jožeta Pučnika za potrebe dokumentarnega filma *Korak pred drugimi* obiskala tudi njegovo vdovo Kristino Pučnik, je prvi del intervjuja z njo najprej posnela v slovenščini. Ker sta skupaj ugotovili, da je njen jezik bogatejši, predvsem pa povedi hitreje, če govori v maternem jeziku, sta intervju nadaljevali v nemščini.

⁷⁸ ZA, Pesek, Korak pred drugimi, neobjavljeno gradivo, izjava Janeza Janše.

Pučniku so namreč kmalu po operaciji (konec 80. let) od 4-ih vstavljenih bypasov trije odpovedali, tako da je bila odločitev za angažirano politično življenje in odhod v Slovenijo, ko se je začela slovenska politična pomlad, zanj izjemno tvegana. Umrli je januarja leta 2003 na obisku pri hčeri v Nemčiji. Na obisk je odšel kmalu zatem, ko Barbari Brezigar v predsedniški bitki ni uspelo premagati Janeza Drnovška. Žena Kristina, ki jo je Pučnikov sin Gorazd iz prvega zakona označil za veliko žensko, ki je stala za idejami njegovega očeta, je dejala, da je po tej predsedniški bitki pri možu opazila razočaranje.

Opaziti je bilo, kot da mu je volja že pošla. To ga je zelo razočaralo. Dobila sem občutek, da mu je zmanjkalo poguma. Prvič se je zgodilo, da se je zaprl vase. Tega ni počel nikoli prej. Vedno je bil zelo zavzet. Potem sem dobila občutek, da se mu je zdel vsak trud zaman. Morda pa je tudi že slutil svoj konec.⁷⁹

Rosvita Pesek

JOŽE PUČNIK – FURTHER THAN THE OTHERS

SUMMARY

Jože Pučnik was born in 1932 in Črešnjevce near Slovenska Bistrica to a farming family. He first came into conflict with the authorities in his twenties when, due to his both (!) liberal and clerical ideas, he earned a four-year ban on taking examinations in all schools. After completing his studies at the Faculty of Arts he was accused of anti-state activities and sentenced to nine years in prison. The trial, which was a show trial, lasted only four hours. He was released after five years; however, because he again started writing, this time on the problems of Yugoslav agriculture, his parole was revoked and he spent two more years in solitary confinement.

When he was released from prison for the second time, he wanted to

⁷⁹ TV DOK, Pesek, Korak pred drugimi, 2004, Kristina Pučnik.

further pursue his socially critical writing, but his friends no longer supported him.

He then went to Germany where he worked as a docker. He again had to enroll in undergraduate study, as the University of Ljubljana had refused to provide him with a copy of his degree. He obtained his PhD in Germany, started a new family and pursued an exemplary university career.

With the establishment of the journal *Nova revija* (New Review or New Journal), a new hope started burning inside him. He came to Slovenia more often, and wrote about the democratic process and the nation's sovereignty. He also became actively involved in the life of political parties. He became the leader of the Social Democratic Union of Slovenia soon after its establishment, and participated in the integration of the newly-established parties in the joint coalition of the Democratic Opposition of Slovenia (DEMOS). As president of this coalition he ran for President of the Presidency of the Republic of Slovenia in the first free and democratic elections, but lost. Pučnik's main election slogan was a parliamentary democracy and an independent Slovenia. After DEMOS' victory in parliamentary elections, Pučnik held no office in the executive branch. Nevertheless, as leader of the DEMOS coalition, he promoted independence processes and, through his authority in the media, urged the opposition, and particularly his own assembly delegates, to accelerate preparations for Slovenia's independence. He is considered the "driving force" behind Slovenia's independence as well as the most ethical post-war dissident in Slovenia.

UDK 929Maister R.
355.48(497.4)"1918"
1.01 Izvirni znanstveni članek

General Rudolf Maister

Tomaž Kladnik

Dr., docent, polkovnik Slovenske vojske,
načelnik Poveljniško štabne šole Slovenske vojske
Engelsova 15, Kadetnica, SI – 2111 Maribor
e-mail: tomaz.kladnik@mors.si

Izvleček:

Avtor na podlagi proučevanja arhivskih virov in literature obravnava odločilne ukrepe generala Maistra in njegovih borcev ob koncu prve svetovne vojne in tik po njej, ki so zagotovili, da so bile ob koncu vojne pod poveljstvom generala Maistra vzpostavljene enote, ki so bile sicer formacijsko podobne tistim pred vojno, vendar popolnoma drugačne, predvsem nacionalna struktura in linije poveljevanja ter so odločilno vplivale na oblikovanje severne meje novonastale države.

Ključne besede:

Rudolf Maister, 1. svetovna vojna, Slovenija, slovenska vojska, Avstro-Ogrska, Država SHS, Kraljevina SHS.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 463–482, 28 cit., 5 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod

Pripadnost in vrednote vsakega naroda in s tem tudi vojske se ohranjajo in negujejo z ustreznim vrednotenjem in spoštovanjem nacionalne preteklosti, predvsem tiste, ki obeležuje izgradnjo njene državnosti, ki smo jo Slovenci dokončno izborili šele z letom 1991. Kot simbol pripadnosti narodu in vojski ter njeni dolžnosti, da ne glede na žrtve ohrani samostojnost in neodvisnost državnega ozemlja, smo svojim prednikom, vojakom, dolžni, da ohranjamo spomin nanje, kot spomin in opomin mladim rodovom na dejanja svojih prednikov. Ti so v preteklosti poskušali uresničiti sanje po samostojni državi in s tem tudi po svoji vojski. Slovenci smo v minulem stoletju živeli v treh državnih skupnostih. Avstroogrski monarhiji, ki je s svojo srednjeevropsko identiteto omogočala, da smo vsi Slovenci, čeprav razdeljeni na pokrajine, živeli v eni državi. V kraljevini Jugoslaviji, v kateri smo kljub razdelitvi slovenskih dežel med tri države ohranili in krepili svojo matico, ter v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni, med katero je bila Slovenija razkosana med tri okupatorje, Slovenci pa smo bili kot narod obsojeni na smrt. Kljub temu smo po vojni uredili mejna vprašanja z močnejšimi sosedi in kot ena od federativnih republik živeli vsaj v omejeni suverenosti. Na oblikovanje in razpadanje državnih skupnosti, v katerih smo živeli, pa smo pomembno vplivali tudi Slovenci v uniformah različnih vojsk, ki smo v pravem trenutku znali poseči v zgodovinska dogajanja in odločiti v korist svojega naroda. Čeprav smo bili Slovenci pri razpadanju Avstro-Ogrske odvisni pretežno od mednarodnih dejavnikov, so domoljubna dejanja Rudolfa Maistra in njegovih borcev odločilno prispevala k oblikovanju slovenskega nacionalnega ozemlja.

Vojaška služba

Na osnovu svega napred izloženog i čl. 95. Zakona o Gl. Kontrolji, kao i čl. 118., 121., 275., 300., 301., 338. in 339. Zakona o ustrojstvu vojske od 9. augusta 1923 godine, rešavam, da se g. Rudolfu F. Majsteru, divizijskom đeneralu u penziji, izdaje iz državne kase na ime penzije /45.600/ četrdeset pet hiljada šest stotina dinara, na godinu. Penzija se mu ima računati i izdavati od 1. novembra 1923. godine,¹

se glasi sklep v odločbi Ministrstva vojske in mornarice Kraljevine Srbov Hrvatov in Slovencev z dne 24. januarja 1924, s katerim je na prošnjo divizijskega

¹ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje: PAM), fond Prevratni dogodki na Štajerskem, škatla 10/371, Rešenje Ministra Vojske i mornarice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, br. 251 od 15. januara 1924. godine.

generala v pokoju Rudolfa Maistra, temu določila letno pokojnino v znesku 45.600 dinarjev in je bila identična njegovi zadnji plači, ki je znašala po položaju 42.000 din in za stroške stanarine še dodatnih 3.600 din. Maister je tako v vojski kraljevine SHS kot general služboval le tri leta, dva meseca in petnajst dni, in to od sklepa kraljevega namestnika Aleksandra, številka 124981, z dne 28. novembra 1919, o sprejemu v "našo vojsko"², do ukaza o njegovi upokojitvi številka 37720, 2. oktobra 1923. Skupaj je imel, od 18. avgusta 1894, ko je na Dunaju končal kadetsko šolo ter stopil v avstroogrsko vojsko, priznanih 35 let in 19 dni službovanja v vojaški službi, od tega 28 let in 19 dni efektivnega službovanja, vojna leta od 1914 do 1920 pa so mu štela dvojno.³

Rudolf Maister se je rodil v Kamniku na Kranjskem 29. marca 1874. Nižjo gimnazijo je obiskoval v Kranju, šesti razred končal v Ljubljani in nato vstopil v kadetsko šolo na Dunaju, iz katere je bil leta 1894 prerazporejen v domobranski pešpolk v Ljubljani. 1. novembra 1895 je bil povišan v podporočnika in služboval nato še v Celovcu, Przemyslu, Celju in Mariboru. Že kot dijak je začel Maister pisati pesmi in nato kot poročnik, pod psevdonimom Vojanov, izdal zbirko svoje mladostniške lirike. Njegov prijateljski krog so tvorili predvsem pesniki, pisatelji in znanstveniki: Cankar, Kette, Murn, Milčinski, Tavčar, Govekar, Aškerc in drugi. Ketteja je pogosto obiskoval in ga tudi gmotno podpiral, ko pa je ta umrl, je dejal, da mu je umrl najljubši tovariš. Prav tako je osebno prijateljeval z Gregorčičem. Ko ga je ta leta 1906 obiskal v Ljubljani, ga je Maister počastil s steklenico letnika 1834 iz vipavskih vinogradov. Maister se je gibal izključno samo v slovenski meščanski družbi in se tudi v vojski družil sam s slovenskimi ali slovanskimi častniki ter bojkotiral vse nemške javne prireditve, tudi tiste v oficirskem Kasinu. Ta njegova ognjevitna narodna zavest je bila tudi vzrok za njegovo premestitev v Celovec, kjer pa si je poiskal družbo slovenskih rodoljubov in kaj kmalu je postal v nemških krogih Celovca enako osovražen kot prej v Ljubljani. Tako se je nekoč, po veselo preživetem večeru, s tovariši napotil še v kavarno na Glavnem trgu, kjer so bili tudi nemški visokošolci, ki so pričeli Maistra izzivati. Prišlo je do "mučnega medsebojnega incidenta", nakar je vmes posegla še mestna policija in dogodek prijavila mestnemu polkovnemu poveljstvu. Maistra so disciplinsko premestili nazaj v Ljubljano, kjer se je poročil z Marico, hčerko edinko zdravnika dr. Stergarja, sanitetnega šefa deželne vlade v Ljubljani.⁴

Premestitev v Przemysl v Galiciji leta 1906, neke vrste Sibirijo Avstro-Ogrske, predvsem ostro podnebje, je Maister zelo slabo prenašal ter hudo zbolel za

² PAM, fond Prevratni dogodki na Štajerskem, škatla 3/109, Rešenje, br. 124982, 28. 11. 1919.

³ PAM, fond Prevratni dogodki na Štajerskem, škatla 10/371, Rešenje Ministra Vojske i mornarice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, br. 251 od 15. januara 1924. godine.

⁴ PAM, fond Prevratni dogodki na Štajerskem, škatla 1/22, Franjo Cvirn, Zgodovina prevrata na Štajerskem 1918/19, 1 in 2.

General Rudolf
Maister (Vojaški
muzej Slovenske
vojske)

tuberkulozo. S pomočjo tasta je odšel na zdravljenje v Egipt, v takrat svetovno znano zdravilišče in okrevališče Heluan, kjer je preživel poldrugo leto. Sicer ozdravljen je Maister postal trajno nesposoben za enotovno vojaško službo in bil premeščen v 26. črnovojniško poveljstvo (Landsturm Bezirkskomando) v Mariboru oziroma njegov oddelek v Celju. Ob mobilizaciji avgusta leta 1914 pa je bil premeščen na poveljstvo v Maribor in ob povišanju v majorja, 1. novembra 1916, postal poveljnik tega poveljstva. Maister je tudi na novem položaju redno zahajal v Narodni dom in bil tako "kost v grlu" nemškimi nacionalističnim krogom v Mariboru, ki so ga redno ovajali njegovemu nadrejenemu generalu Martinyu v Gradcu. Maja 1917 je general Martiny, na osnovi inscenirane ovadbe, ki je prišla iz Maribora, prišel skupaj s preiskovalnim oficirjem v Maribor in Maistra

obtožil "protekcioniistične zlorabe zapovedniške oblasti, zakrivljene s tem, da je samovoljno tolmačil in zlonamerno uporabljal predpise v pogledu ocene frontne sposobnosti vojaških obvezancev" in je bil začasno premeščen v črnovojniško poveljstvo številka 3 v Gradcu. Preiskavo pri divizijskem sodišču je vodil Nemec dr. Glockner, sodnik višjega sodišča na Dunaju, ki ga je Maister ocenil za "zelo sposobnega, inteligentnega in pravičnega preiskovalnega sodnika". Na glavni obravnavi se je Maister zagovarjal sam in bil zaradi pomanjkanja dokazov soglasno oproščen vsake krivde. Kljub temu pa general Martiny ni popustil in je sklical oficirsko častno razsodišče, pred katerim je Maistra obtožil, da je "oskrnil svojo oficirsko čast s tem, da je kot oficir v uniformi obiskoval zanj neprimerne lokale, kakor Narodni dom, kjer se je družil s srbofilsko usmerjenimi elementi". Kljub soglasni oprostitvi krivde, ga nadrejeni niso hoteli premestiti nazaj v Maribor, tako da je Maister to dosegel šele po posredovanju dr. Korošca pri cesarju Karlu. Po ponovnem prihodu v Maribor je Maister ostal v stalni povezavi z dr. Korošcem in dr. Žerjavom, predsednikom in tajnikom jugoslovanskega parlamentarnega kluba in bil tako redno obveščen o vseh notranje- in zunanje-političnih dogodkih ter o stanju na frontah in s tem o krhanju moči avstrijske armade in državoupravne oblasti, in to predvsem zaradi velikega pomanjkanja prehrane za vojsko in civilno prebivalstvo. Maister in njegovi politični prijatelji dr. Rosina, dr. Verstovšek in drugi so tako že sredi avgusta 1918 predvidevali neizbežno razsulo monarhije v naslednjih treh mesecih.⁵

Prevzem vojaške oblasti v Mariboru

Dan svoje slovesne razglasitve je Država SHS na slovenskem ozemlju dočakala brez svojih oboroženih sil. Odpoved pokorščine cesarju, ki jo je skupina slovenskih častnikov izrazila ob razglasitvi države v Ljubljani, je imela sicer velik simbolni, a majhen praktični pomen. Načrti, še manj pa ukrepi slovenskih političnih sil, ki so vodile osamosvojitve slovenskega naroda, glede nacionalne osamosvojitve na vojaškem področju niso bili natančno izoblikovani, saj so jih omejevale razmere, v katerih je nastajala država. Prebivalstvo in območje nove države sta bila do dneva osamosvojitve 29. oktobra v okviru Avstro-Ogrske, ki je izvajala popolno suvereno oblast. Lastne oborožene sile se zaradi upanja v načelo proste nacionalne samoodločbe, ki ga je razglasil ameriški predsednik Wilson, niti niso zdele tako pomembne. Poleg tega je bilo osamosvojitveno delovanje južnih Slovanov pod delnim vplivom protivojne propagande, ki jo je slovenska politika vodila od leta 1917, učinkovala pa je skupaj s splošno naveli-

⁵ Prav tam, 4–7.

čanostjo vojakov v petem letu vojne. Vojaške enote, v katerih je bila večina mož Slovencev, slovenski polki, na katere je računalo tudi osamosvojitveno gibanje, so bili na frontah ali nameščeni zunaj slovenskega ozemlja. Zahteve nacionalnih predstavništev, da naj avstrijska vlada nacionalne polke odpokliče s front, je ta vztrajno zavračala ter šele 31. oktobra dovolila, da se častniki na lastno željo lahko podredijo narodnim svetom. Najbolj daljnosežno in tudi najpomembnejše je bilo delovanje slovenskih častnikov v nacionalno mešanem Mariboru.⁶

Slovinci na Štajerskem so svoj Narodni svet za Štajersko dobili na ustanovnem občnem zboru v mariborskem Narodnem domu 26. septembra 1918. Udeležilo se ga je devet zastopnikov katoliške Slovenske kmečke zveze in šest zastopnikov Jugoslovanske demokratske stranke. Na občnem zboru, ki ga je odprl predsednik narodnega sveta v Zagrebu, mariborski domačin, dr. Anton Korošec, je oblikoval stališča: da je potrebno ustanoviti posebno telo, pododsek, ki naj jasno določi narodno mejo z nemško Štajersko in Ogrsko; da je potrebno na spodnjem Štajerskem ustanoviti narodne straže; ustanoviti posebno telo za financiranje dejavnosti narodnega sveta; sestaviti kataster slovenske in tuje posesti ter pričeti z reševanjem gospodarskega vprašanja; organizacijo narodnega sveta je potrebno razširiti po vseh krajih; k sodelovanju je potrebno povabiti tudi slovenske socialne demokrate ter pomagati reševati problematiko oskrbe v industrijskih in revnih slovenskih krajih.⁷

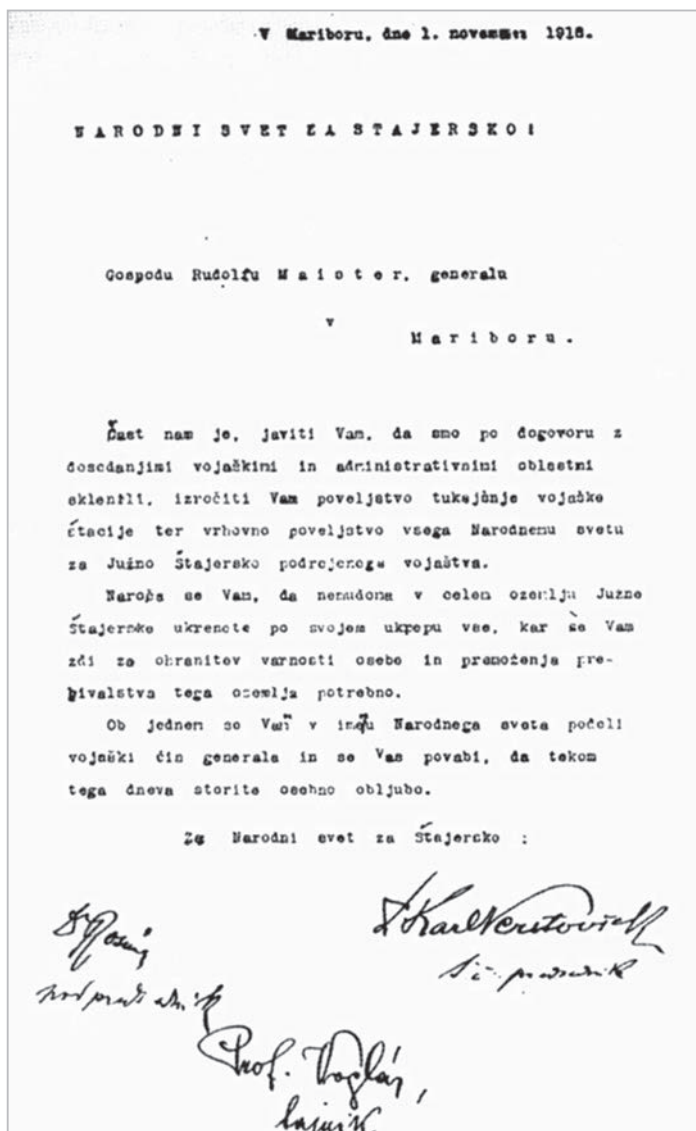
28. septembra 1918 je bila prva seja Narodnega sveta za Štajersko, kjer se je izoblikoval njegov odbor: predsednik je postal dr. Karel Verstovšek, profesor na mariborski klasični gimnaziji ter državni in deželni poslanec, podpredsednik dr. Franjo Rosina, odvetnik, predsednik mariborske Slovenske čitalnice in načelnik mariborske posojilnice, tajnik Fran Voglar, profesor na mariborski klasični gimnaziji, blagajnik dr. Franc Kovačič, profesor mariborskega bogoslovja ter tajnik Zgodovinskega društva in njegov knjižničar.⁸

Položaj v Mariboru se je konec oktobra in v začetku novembra 1918 zelo zapletel, saj sta hoteli imeti oblast nad njim in Spodnjim Štajerskim dve na novo nastajajoči državi, Država Slovencev, Hrvatov in Srbov ter Avstrija. Narodni svet za Štajersko je bil ob narodni vladi za Slovenijo sicer še zmeraj politično zastopstvo z nekaterimi izvršilnimi pooblastili, vendar pa so bila ta sporna ali pa bi jih bilo potrebno prenesti na druga izvršilna telesa. V Mariboru so ostali vsi civilni organi, izvoljeni in imenovani še v monarhiji, med njimi mestni občinski svet, okrajni svet in sodišča ter orožništvo in policija, ki sta bila trdno v nemških rokah. Posebej pomembno in odločilno pa je bilo vprašanje vojaške oblasti in pripadnosti vojaških formacij na območju Maribora in Spodnje Štajerske. Ukre-

⁶ Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države* (Zagreb, 1977), 50, 89–90.

⁷ Bruno Hartman, *Rudolf Maister* (Ljubljana, 2006), 33–35 (dalje: Hartman, *Rudolf Maister*).

⁸ Prav tam.

Imenovanje za generala (Vojaški muzej Slovenske vojske)

pi nadrejenih poveljstev so si pogosto nasprotovali, položaj pa je oteževalo vojaštvo na poti domov.⁹

Narodni svet za Štajersko je skušal 29. in 30. oktobra nastopati v imenu nove države nasproti nemško opredeljenemu občinskemu svetu Maribora,

⁹ Prav tam.

nemškemu Narodnemu svetu za Spodnjo Štajersko in avstrijskim oblastem. Major Rudolf Maister, poveljnik 26. črnovojniškega okrožja v Mariboru, ki se je udeleževal sej Narodnega sveta za Štajersko, se je zavzemal za odločnejšo politiko do nemštva. 1. novembra se je na sestanku poveljnikov in višjih častnikov, ki ga je sklical štacijski (mestni) poveljnik polkovnik Anton Holik, za katerega je bilo samoumevno, da mesto pripada Avstriji, razglasil za vojaškega poveljnika Države SHS v mestu ter z osebnim pozivom v vojašnici 26. strelskega polka na svojo stran pridobil prvo vojaško enoto ter nato uspel sestaviti še dve vojaški enoti s skupaj približno 160 vojaki ter z njimi zasesti večino vojašnic ter posamezne strateške točke v mestu. Dopoldne istega dne se je Narodni svet za Štajersko odzval na njegovo zahtevo po podelitvi poveljniškega položaja in generalskega čina in s tem si je pridobil tudi politično podporo.¹⁰

Še isti dan je Maister izdal ukaz, s katerim je reguliral svojo vojaško oblast ter zelo korenito posegel v vojaško organizacijo v mestu in pokrajini. Tako že v prvi točki svojega povelja o prevzetju poveljstva objavlja, da ga je jugoslovanski narodni svet imenoval za generala in mu poveril vojaško poveljstvo nad Spodnjim Štajerskim, proti severu do severne meje okrajnih glavarstev Slovenj Gradec, Maribor, Radgona, obenem pa je prevzel tudi vojaško postajno poveljstvo v Mariboru. Nato zapiše, da bo z "vsemi sredstvi, ki so mi na razpolago, skrbel za mir in red v mestu in sploh na Spodnjem Štajerskem in čuval zasebno in državno lastnino". Vsi polki, poveljstva in ustanove so mu morali javiti številčno stanje jugoslovanskih častnikov in moštva, ki so ostali v svojih vojašnicah, razen 47. pešpolka, ki se je preselil v vojašnico strelskega polka štev. 26. Nemško avstrijsko vojaštvo pa je odpustil oziroma nastanil v dravski vojašnici, kjer je moralo biti do 3. novembra pripravljeno na odhod v Lipnico. Poveljnik 47. pešpolka pa je moral do takrat predati vojašnice jugoslovanski vojaški upravi.¹¹

3. novembra 1918 ob 11. uri je nemški del 47. pešpolka, 17 častnikov ter 390 vojakov in podčastnikov, defilirал pred generalom Rudolfom Maistrom in odkorakal iz Maribora prek Špilja v Lipnico. Ukaz za odhod je dal Maister, verjetno pa je bil tudi posledica novice, podtaknjene v avstrijske časnike, da so v Ljubljano prispele angleške čete in da so na poti proti Mariboru. S tem se je vojaški položaj Maistra sicer izboljšal, vendar je imel na začetku le malo svojega vojaštva, nekaj sto vojakov, ki so se mu pridružili ob prevzemu vojaške oblasti v mestu. Za službo v svojih enotah je ognjevit vabil slovenske častnike in vojake, ki so se vračali domov skozi Maribor. Tako je 4. novembra na mariborski železniški postaji pregovoril 100 mož slovenskega 2. gorskega strelskega polka (v katerem je Maister do premestitve v Przemyśl služil kot častnik), ki so se vračali

¹⁰ Lojze Ude, *Boj za severno mejo* (Maribor, 1977) 184–186.

¹¹ PAM, fond Prevrtni dogodki na Štajerskem, škatla 1/2037, Ukaz o vojaški oblasti; Hartman, *Rudolf Maister*, 44.

v Ljubljano iz štajerskega Ennsa, 5. novembra pa 150 srbskih vojakov, nekdanjih avstroogrskih vojnih ujetnikov, ki so se v večji skupini vračali domov v Srbijo. Kot vojaki antante so po Maistrovih ukazih opravili marsikatero pomembno naloge, vendar so zbujali med nemškim prebivalstvom tudi odpor. Nemški železničarji so zaradi njih celo stavkali, vendar to ni zadoščalo. Ugotovil je, da bo lahko uspešno izpopolnil slovensko vojsko na svojem območju, ki je bilo 1. novembra 1918 poimenovano SHS vojaško poveljstvo za Spodnji Štajer, le z razglasitvijo mobilizacije. Sicer je bil njegov poziv za mobilizacijo izdan po predhodnem ne posebno obvezujočem ukazu, s katerim je reguliral svojo vojaško oblast, bil pa je zelo odločen. Tako so se morali vsi državljani Spodnje Štajerske, častniki, tem enaki črnovojniki in moštvo – rojstnih letnikov 1879 do 1900 zglasiti 18. novembra ob 8. uri dopoldne, in sicer v Celju, v vojašnici 87. pešpolka tisti, ki so bili doma iz okrajnih glavarstev Celje, ekspozitura Mozirje, Brežice, Konjice, Slovenj Gradec in mesto Celje ter v Mariboru v domobranski vojašnici tisti, ki so bili doma iz okrajnih glavarstev Maribor, Radgona, Ljutomer, Ptuj ter iz mest Maribor in Ptuj. Izvzeti so bili zdravniki, ki so bili do takrat oproščeni vojaščine, za vojaško službo med vojno nesposobni vojaki, ki so že služili v jugoslovanski vojski, duhovniki, posamezniki, ki so imeli zdravniško dokazane bolezni ali bili pohabljeni, ter tisti, ki so bili za oblasti in podjetja potrebni za vzdrževanje javnega reda, prehrane, prometa in so morali s tem v zvezi poslati prošnjo za oprostitev vpoklica na Vojaško poveljstvo za Spodnji Štajer v Mariboru. Plača od dneva prihoda je znašala 5 K na dan za podčastnike in 4 K za poddesetnike in vojake brez sarže za ves čas vojaške službe. Za hrano, stanovanje in obleko je bilo poskrbljeno. Zaradi problemov s prehrano je moral vsak s seboj prinesiti za dva dni živil. Za tistega, ki poziva ne bo upošteval, pa je bilo zagroženo, da "ga bomo smatrali dezerterjem, pritirali ga bodo k zglašenju orožniki ter bo po starih naših postavah kot izdajalec domovine najstrožje kaznovan".¹²

Maistrov mobilizacijski ukaz je bil, kljub temu da je bil sestavljen v ostrem vojaškem jeziku in kljub protestom nemškoavstrijske vlade in mariborskega mestnega sveta, uspešen. Tako se je lahko lotil dopolnjevanja organizacijske strukture svojih enot. Ta je temeljila na sklepu narodnega sveta SHS v Zagrebu z dne 31. oktobra 1918 o ustanovitvi II. vojaškega okrožja v Ljubljani in slovenske vojske. To je odredilo organizacijo narodne, slovenske armade po dotedanjem avstroogrskem ozemeljskem načelu. Tako je od 18. novembra 1918 potekalo organiziranje slovenske vojske in k vojaškemu poveljstvu za Spodnji Štajer, ki mu je poveljeval Maister so spadali:

¹² PAM, fond Prevratni dogodki na Štajerskem, škatla 1/2037, Poziv za mobilizacijo; Hartman, *Rudolf Maister*, 45, 52.

Maister na konju (Vojaški muzej Slovenske vojske)

1. Mariborski pešpolk, ustanovljen 21. novembra 1918 (prej 26. strelski polk). Za poveljnika je bil imenovan podpolkovnik Avgust Škrabar. Polk je imel tri bataljone in dopolnilni bataljon. V njem je bilo okrog 1900 moških in 60 častnikov. Oboroženi so bili z 39 težkimi strojnici, 42 lahкими strojnici in 1038 ročnimi granatami.
2. Celjski pešpolk, ustanovljen v drugi polovici novembra 1918. Štel je 1005 moških in 65 častnikov.
3. Tržaški bataljon, nastal sredi novembra 1918, sestavljali so ga vojaki in častniki nekdanjega tržaškega 97. polka in drugi primorski prostovoljci, ob koncu novembra je štel 535 moških in 38 častnikov.
4. Topniško poveljstvo Maribor je imelo konec novembra 1918 295 moških, 20 častnikov in 12 topov.
5. Mariborski dragonski polk je bil ustanovljen že 1. novembra 1918. Takrat mu je poveljeval rezervni poročnik Dragotin Lončarič. Dragonci, konjeniki so patrolirali po mestu in stražili.
6. Letalska stotnija Maribor se je oblikovala v začetku novembra 1918. Posegla je v boje na Koroškem in opravljala opazovalne polete nad Prekmurjem.

Pod Maistrovo poveljstvo so sodili še štab vojaškega poveljstva za Spodnje Štajersko, mariborsko mestno poveljstvo, orožarna, intendatura, proviantura,

dve vojaški bolnišnici, obveščevalna služba, cenzura, vojaška godba in mariborska vojaška realka, kjer so se pripravljali bodoči častniki in je pod poveljstvom podpolkovnika Davorina Žunkoviča postala prva slovenska vojaška šola.¹³

Ob oblikovanju enot pa so njeni pripadniki prisegli novi državi:¹⁴

Prisegam in se rotim pri Bogu Vsemogočnemu in svoji časti, da hočem zvesto služiti in z vso svojo dušo, z vsem svojim srcem, vso svojo voljo služiti vladi Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov kot ljudski in zakoniti oblasti. Prisegam sebi in svojim dragim, svoji deci in svojim roditeljem, da hočem odredbe narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov brezpogojno, povsod, v vsakem času izvrševati in da hočem biti pokoren ukazu predpostavljenih zapovednikov in vsem narodnim postavam in zakonom za napredek, edinstvo, svobodo in moč. Tako hočem in v to mi pomagaj Bog!

Podobno kot je za Slovence hotel s svojimi vojaki Maister, je želel ob propadu monarhije z ustanovitvijo nemške Schutzwehr mariborski mestni svet za Nemce. Številčno stanje nemške garde se je večalo tako, da je 23. novembra 1918 štela že 1500 mož in 100 oficirjev. Ker je vse bolj ogrožala pridobitve slovenske vojske, je bilo samo še vprašanje časa, kdaj bo prišlo do spopada oziroma kdo bo prvi povlekel odločujočo potezo. In ponovno jo je Maister. Veliko število vojakov, ki jih je mobiliziral, oblikovanje vojaških enot, njihova dobra razmestitev po mestu in okolici, podrobno izoblikovan načrt ter ne nazadnje tudi pogojno soglasje narodne vlade SHS, so bili dobra predpriprava za akcijo razorožitve Schutzwehra, ki se je pričela 23. novembra 1918 ob štirih zjutraj. Bila je izvršena v 47. minutah, točno po načrtu in brez večjih incidentov. Razorožitev Schutzwehra je bila tako druga velika zmaga Maistra nad Nemci v boju za Maribor. Kmalu po tem je razpustil nemški magistrat, mestni občinski svet in določil komisarja mesta, ki je 2. januarja 1919 prevzel župansko oblast. Prav tako so Slovenci prevzeli mestno policijo, sodstvo, šolstvo in upravo. Slovenske vojaške enote pa so na ukaz generala Maistra pričele zasedati ozemlje ob narodnostni meji.¹⁵

Narodna vlada SHS je nato 22. novembra 1918 izdala sklep številka 151 o začasni ureditvi poveljstev pri II. vojnem okrožju, ki ga je SHS Vojaško poveljstvo za Spodnji Štajer v Mariboru prejelo 26. novembra 1918. V njem je določeno, da generalmajor Maister poveljuje kot poveljnik "Štajerskega obmejnega poveljstva SHS v Mariboru" vsem četam v tem prostoru in to od ogrsko-hrva-

¹³ Hartman, *Rudolf Maister*, 56–57.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ PAM, fond Prevratni dogodki na Štajerskem, škatla 1/22, Franjo Cvirn, Zgodovina prevrata na Štajerskem 1918/19, 18 in 19.

Mimohod pred mariborskim gradom (Vojaški muzej Slovenske vojske)

ško-štajerske meje do vključno črte, po generalni karti: Aich, Bleiburg, Δ1637 Travnik in na jugu do južne meje okrajnih glavarstev Ptuj, Maribor, Slovenj Gradec. Na tem območju so mu bila podrejena vsa poveljstva, enote, vojaške bolnice, oskrbovališča in zavodi. Pešpolk številka 47 so združili s strelskim polkom številka 26. Oddelek gorskega strelskega polka številka 2 je moral Maister do 1. decembra napotiti v Ljubljano, oddelke pešpolka številka 87 pa v Celje, vendar šele, ko bo imel dovolj lastnih enot. "Sčasoma" so morali vzpostaviti delovanje dragonskega polka številka 5, vsi bivši topničarji 26. strelskega polka in 47. pešpolka pa so se morali zgledati pri topničarskem poveljstvu v Mariboru. Maistrov dotedanji štab je tudi po novem deloval v isti sestavi kot pred tem, s tem da se mu v štab dodelili generalštabnega stotnika Jerneja Ankersta. Poveljniki polkov so morali, "v kolikor jim to dopušča število moštva", formirati enega ali več bataljonov s tremi stotnijami, s "po 4 častniki in cca 100 mož" in eno stotnijo "težkih strojnih pušk" ter v kolikor je bilo to možno, pri vsaki stotniji še četrti vod z oborožitvijo "lahkih strojnih pušk".¹⁶

Vendar pa se nemško-avstrijski prebivalci propadle države niso kar tako sprijaznili z Maistrovimi ukrepi. Odpor priključitvi Maribora novi jugoslovan-

¹⁶ PAM, fond Prevrtni dogodki na Štajerskem, škatla 4/200, Sklep številka 151 o začasni ureditvi poveljstev pri II. vojnem okrožju.

ski državi je, ob številnih člankih v časnikih, provizoričnem plebiscitu za priključitev Maribora in okolice nemško avstrijski državi, incidentom na mejnih območjih in mestih, dosegel višek 27. januarja 1919, ob drugem obisku opazovalca Združenih držav Amerike podpolkovnika Shermana Milesa in to z velikimi demonstracijami po mariborskih ulicah, ki so dosegle višek s streljanjem in mrtvimi na Glavnem trgu pred mestnim magistratom. Maister je naslednji dan izdal ukaz o preprečevanju kaljenja miru v mestu, poverjenik Narodne vlade za prosveto Verstovšek pa je 29. januarja razpustil mariborsko gimnazijo, realko in učiteljske, saj so se njihovi gojenci v veliki večini udeležili demonstracij, profesorji pa so bili odpuščeni.¹⁷

Maister in meja na Koroškem

Po razorožitvi nemške garde je Maister vojaško zasedel ozemlje od Špilja do Radgone kot etnično mejo med slovenskim in nemškim narodom in s tem začrtal severno mejo nove države, kasneje potrjeno tudi na mirovni konferenci. Med zasedbo je prišlo do manjših spopadov v Špilju in Cmureku, do resnega spopada pa med 4. in 6. februarjem 1919 v Radgoni, v katerem se je slovenska posadka v Radgoni pod poveljstvom stotnika Zeilhoferja preko Mure umaknila v Gornjo Radgono, kjer je odbila nadaljnje avstrijske napade. Na obeh straneh je sodelovalo nad 1.500 v vojni preizkušenih mož.¹⁸

V zvezi s vprašanjem meje na Koroškem, pa je Maister izjavil: "Usodno, nepopravljivo napako je zagrešila naša prva Slovenska vlada v Ljubljani, ki je meni preprečila takojšnjo zasedbo Celovca in cele Koroške." Maister je v Ljubljani trikrat neuspešno poskušal dobiti dovoljenje za vojaški poseg na Koroškem. Prvič v zvezi z mobilizacijo treh letnikov in zasedbo Celovca in Koroške, vendar ga je poverjenik za vojsko, dr. Lovro Pogačnik, zavrnil z obrazložitvijo, da vlada nima prehrane za vojsko v Celovcu. Kasneje se je sicer izkazalo, da so bile v Celovcu velike zaloge živil za potrebe soške in tirolske fronte. Maister je kljub prepovedi izvršil mobilizacijo treh letnikov in med tem je 17. novembra 1918 prispel iz Schärdinga v Avstriji v Maribor bataljon 37. dalmatinskega strelskega polka, ki je štel 1200 mož, ki se je vračal v Zadar zaradi demobilizacije. Oborožen je bil s puškami in strojnici, s seboj je imel lastne poljske kuhinje in bil tako organiziran in usposobljen, da je bil sposoben takoj izvesti vojaško intervencijo. Vojaki so bili pripravljeni ostati v Mariboru in se priključiti Maistru, zato je ta v tej enoti videl priložnost za ponovni poskus intervencije v Celovcu,

¹⁷ PAM, fond Prevrtni dogodki na Štajerskem, škatla 3/98.

¹⁸ PAM, fond Prevrtni dogodki na Štajerskem, škatla 1/22, Franjo Cvirn, Zgodovina prevrata na Štajerskem 1918/19, 20 in 29.

Piloti na Koroškem (Vojaški muzej Slovenske vojske)

vendar so ga v Ljubljani, iz istega razloga kot prvič, ponovno zavrnila.¹⁹

Z namenom ustavitve nadaljnjih spopadov, je k Maistru, kot zastopnik avstrijske republike in vojaški poveljnik Gradca, prišel polkovnik Rudolf Passy, med vojno na tirolski fronti poveljnik 26. mariborskega strelskega polka. V posebni pogodbi z dne 27. novembra 1918 sta se dogovorila za premirje in v 2. točki določila demarkacijsko črto: Radgona – Pridova – Gornja Purkla – Št. Vid na Vogavi – Ernož – Zagaj – Ivnik – Št. Pavel ob Labodnici – Grebinj – Veženberk – Slovenji Šmihel – Krnski grad – Trg – Beljak – Šmohor – južno na deželno mejo ter kot je zapisano v nadaljevanju te točke, naj bi bil namen demarkacijske črte zaščita obeh narodov in ni bila prejudic prihodnje narodnostne oziroma državne meje.²⁰

Maister je sporazum z določeno demarkacijsko črto poslal vladi v Ljubljani, s predlogom za njeno takojšnjo zasedbo. Vlada je njegov predlog že tretjič

¹⁹ Prav tam, 29.

²⁰ PAM, fond Prevratni dogodki na Štajerskem, škatla 5/236, Vertrag geschlossen zwischen General Rudolf Maister, Kommandanten des Štajersko obmejno vojaško poveljstvo SHS v Mariboru und dem Bevollmächtigten des deutsch – österreichischen Wohlfahrtsausschusses und des Militärkommandos in Graz, Oberst Rudolf Passy, št. 2, z dne 27. 11. 1918 ter Demarkacijska črta: Maister – Passy, 19.

zavrnila, tokrat z utemeljitvijo, da je vojaška zasedba demarkacijske črte nepotrebna, ker so zavezniki že obljubili Koroško Jugoslaviji in je zato vojaški poseg nepotreben oziroma kot so mu odgovorili iz Ljubljane, "da nam drugi važnejši zunanje politični zapetljaji vevajo popustljivost proti Avstriji". Ker Maister sam ni mogel v odkrit spopad z Ljubljano in zasesti demarkacijske črte Radgona – Špilje – Velikovec, je k vojaški akciji spodbujal druge. Tako je 29. novembra telefoniral Malgaju in mu sporočil dogovorjeno geslo za vojaški poseg: "Velike konserve naj se brezpogojno zaužijejo za zajtrk v soboto dne 30. novembra," na kar mu je Malgaj pritrdilno odgovoril, "da je vse pripravljeno in da njegovi lačni fantje že komaj čakajo". 2. decembra, potem ko je krenil iz Celja z 200 prostovoljci, je nadporočnik Malgaj zasedel Guštanj, Prevalje, Mežiško dolino do Črne, Pliberk in Velikovec.²¹

O zavzetju Pliberka je Malgaj Maistru poslal naslednje poročilo:

Voj. štac. poveljstvo v Prevaljah.

Gospodu generalu Maistru v Mariboru.

Ker se je četa od prvotnih 40 mož, 4 strojnih pušk pomnožila na 170 mož in 9 strojnih pušk, zasedel sem včeraj tj. dne 28. t. m. z 80 možmi – med temi 35 Srbov – in 6 strojnimi puškami mesto Pliberk, ki je bil zaseden od nemškega vojaštva iz Celovca – 26 mož in 2 strojnima puškama. Orožje so nemški vojaki predali nam in so odšli. Naše patrole imajo zasedeno do Drave, kakor kaže škica. V Velikovcu je nagrmdenega mnogo materijala, živeža in sladkorja. Nemškega vojaštva v Velikovcu ni čez 100 mož. Prevalje, dne 24. listopada 1918. Franjo Malgaj, nadporočnik, poveljnik voj. oddelka s sedežem v Pliberku.²²

Kljub Maistrovi podpori v orožju in strelivu je bil prepuščen samemu sebi ter je vzdržal do avstrijske ofenzive konec marca 1919, ko je sam padel. Nadporočnik Kristan je v vojaški akciji iz Slovenj Gradca 5. decembra 1918 zasedel Dravograd ter nato še Labod in Št. Pavel. Maister mu je v pomoč poslal eno četo, vendar se je moral v marčevski ofenzivi umakniti. Iz Jesenic pa je proti Rožu krenil major Lavrič, ki je kljub temu da je bil težko ranjen, vzdržal na Koroškem. O zasedbi Borovelj je poročal:

Ker je bila napovedana zatvoritev italijanske demarkacijske črte Snežnik – Postojna – Trbiž, se mi je zdelo potrebno, da vsaj istočasno zasedemo svoj cilj, tj., da zasedemo severno demarkacijsko črto na Koroškem ob Dravi. V Trziču sem imel do takrat samo 100 mož, a od teh niso hoteli vsi riskirati, da bi šli na novo pred

²¹ PAM, fond Prevratni dogodki na Štajerskem, škatla 1/22, Franjo Cvirn, Zgodovina prevrata na Štajerskem 1918/19, 30.

²² PAM, fond Prevratni dogodki na Štajerskem, škatla 5/236, Demarkacijska črta: Maister – Passy, 8.

sovražnika, temveč so deloma hoteli ostati kot narodna straža v Trziču. Vendar sem se odločil za vpad čez Ljubeljski prelaz na glavno mesto južnega Koroškega. Da bi prikriil šibkost svojega oddelka, sem šele opolnoči na 19. november prekoračil deželno mejo na Ljubelju. Moja kolona je štela 7 častnikov, 58 mož, 3 strojne puške. Poročnik Hajnrihar, ki je bil prej v Borovljah, je prostovoljno vodil majhno prednjo stražo in je ob srečnem naključju presenetil spečo nemško četo pri Hudičevem mostu ob vznožju Ljubelja. Nemci so se morali umakniti čez Dravo. Jaz sem hitel ponoči proti Borovljam, zasedel ob 5. uri iznenada mesto in dal tamkajšnjo nemško gardo razorožiti.

Po protestu Koroške deželne vlade in prihodu njenih pooblaščenecv v mesto, ker so smatrali zasedbo koroškega ozemlja za sovražno dejanje in da ne uporabijo oborožene sile samo zato, da se izognejo prelivanju krvi, se je Lavrič skliceval na pooblastilo Narodne vlade in na Wilsonovo formulo o samoodločbi narodov. Sklenili so vojaški sporazum, ki je Slovencem priznaval pravico vojaške prisotnosti in zasedbo ozemlja Koroške južno od Drave. Kot začasna demarkacijska črta pa je bila določena Zilja oziroma Drava do vasi Pirk, jugo-vzhodno od Velikovca.²³

Vse te vojaške akcije, kljub temu da so bile brez enotnega vodstva in medsebojno neusklajene, v katerih so bili posamezni častniki prepuščeni samim sebi, svojemu pogumu in iniciativi, pričajo, da bi bila, ob sorazmerno majhni vojaški moči, tako kot pred tem na Štajerskem, vojaška zasedba Koroške možna in izvedljiva. Je pa bila zato rezultat avstrijske protiofenzive konec marca 1919 odločitev za izvedbo plebiscita. Po združitvi v Kraljevino SHS je bila v Ljubljani 4. februarja 1919 ustanovljena Dravska divizijska oblast pod poveljstvom generala Smiljanića. Po avstrijski ofenzivi je aprila skoncentriral svoje sile ob meji in junija 1919 izvedel protiofenzivo, ki je avstrijske sile potisnila preko Drave, zasedla Št. Pavel in Gosposvetsko polje, vendar se je moral umakniti za meje plebiscitarnega območja.²⁴

Maister je bil imenovan za predsednika plebiscitarne komisije Kraljevine SHS v coni A, v kateri je maja leta 1920 izvedel poskusni plebiscit, katerega rezultat je bil 90 % v podporo kraljevini. V ta rezultat je bil tako prepričan, da je, ob predlogu predsednika Avstrije dr. Rennerja, ki ga je posredoval vladi v Beogradu, da naj se Koroška sporazumno razdeli tako, da bi ozemlje južno od Drave pripadlo kraljevini, severni del pa republiki in to brez plebiscita, regentu Aleksandru na osebнем pogovoru v Beogradu predlagal, da naj predlog zavrne. Na Aleksandrove besede: "Da se ne prevarite," je odgovoril: "Ne, siguren sem."

²³ Prav tam, 9 in 10.

²⁴ PAM, fond Prevratni dogodki na Štajerskem, škatla 1/22, Franjo Cvirn, Zgodovina prevrata na Štajerskem 1918/19, 30.

Očitno Maister v poskusnem plebiscitu ni zmozel v celoti zajeti in doumeti razmišljanja rojakov na Koroškem, ki bi ga lahko strnili v besedah poznejšega ljubljanskega nadškofa Rožmana, takrat vojaškega duhovnika v Pliberku, ki je o stanju v pred plebiscitni Koroški in o razmišljanju prebivalstva o odločitvi na plebiscitu dejal: "Naše koroško ljudstvo je katoliško in zelo verno, Srbi so pravoslavni, to pa nas globoko loči. Ljudstvo žaluje za bivšo monarhijo in se najbolj boji vojaške službe v srbski vojski. To zna na plebiscit vplivati usodno."²⁵

Maistrova bolezen in smrt

Kot predstavnik narodnega sveta na plebiscitarnem ozemlju cone A je bil Maister v središču pripravljalnega in propagandnega dogajanja, to še toliko bolj, saj je osvoboditev Koroške smatral za svojo življenjsko nalogo, pa tudi poskusni plebiscit, ki ga je izvedel maja 1920, ga je prepričeval, da bo plebiscit izveden v jugoslovansko korist. Naporne priprave na izvedbo plebiscita in zanj nepričakovan poraz, so le še poslabšale njegovo zdravje, saj se je v tem času tuberkulozi pridružilo še akutno vnetje živčnega sistema, vendar je namesto na zdravljenje odšel na novo nalogo. Imenovan je bil za predsednika razmejitvene komisije po mirovni pogodbi z Italijo, kar je pospešilo napredovanje bolezni, ki ga je konec leta 1921 priklenila na posteljo. Leta 1925 ga je njegov prijatelj Stupica, notar v Sv. Lenartu v Slovenskih goricah, povabil, da poletja preživi na Zavrhu pri Sv. Lenartu. Tu se mu je zdravstveno stanje izboljšalo, vendar popolnoma okrevanje ni nikoli več, so pa v Slovenskih goricah nastale pesmi, ki jih je leta 1929 izdal v pesniški zbirki *Kitica mojih*.²⁶

V tem čas je Maister dvakrat nastopil v javnosti, ki mu je izkazala spoštovanje za njegovo delo v preteklih letih. Leta 1920 je regent Aleksander, ko je obiskal Slovenijo, v svoje spremstvo povabil tudi Maistra. Na manifestacijah, ki so jih prirejali ob tem dogodku, so prebivalci radostno vzklikali tako regentu kot Maistru, slednjemu ponekod še bolj vneto, tako da je regent Aleksander Maistru dejal: "Kakor vidim, ste vi, gospod general, zelo priljubljeni pri Slovencih". Maister, je bil ob teh besedah tako presenečen, da ni vedel, kaj bi odgovoril, saj ni bil prepričan o tem, ali pomenijo pohvalo ali grajo. Kljub vsemu pa ga je Aleksander nato imenoval za svojega častnega adjutanta. Ob praznovanju 10. obletnice osvoboditve Maribora je bila na Glavnem trgu v Mariboru velika proslava, katere udeležence je z balkona mestnega magistrata nagovoril tudi Maister. Po proslavi pa je Maister v pehotni vojašnici odkril spomenik padlim

²⁵ Prav tam, 31.

²⁶ Prav tam, 33.

borcem za osvoboditev Maribora in Koroške, v mestnem parku pa spomenik osvoboditve Maribora.²⁷

29. marca 1934, ko je Maister praznoval svojo 60-letnico rojstva, je mari-borska mestna občina, skupaj z njegovimi borci, pripravila veliko proslavo. "Desettisočglava množica njegovih borcev, mestnih svetnikov, raznih deputacij, zastopnikov oblasti, društev itd. je korakala v bakljadni povorki pred njegovo stanovanje, kjer mu je bila prirejena pevska in muzikalna podoknica s čestitkami raznih govornikov". Vendar je že 26. julija po mestu odjeknila vest, da je Maister v Uncu, kamor je vsako poletje odhajal na svojo posest, ki jo je podedoval po tetini smrti, umrl. Iz Unca so ga z vlakom, ki se je vmes ustavil v Ljubljani, Žalcu in Celju, kjer so bile "prirejene žalne počastitve, velike množice žalujočega naroda pa so v molku in tihi molitvi skazovale zadnje počaščenje svojemu velikemu sinu", pripeljali v Maribor. Krsto je sprejelo odposlanstvo mestnih svetnikov in jo položilo na oder pred mestnim magistratom na Glavnem trgu, njegovi borci pa so prevzeli častno stražo. Njegov pogreb je bil "visoka pesem spoštovanja in hvaležnosti, katero mu je skazoval celokupen slovenski narod".²⁸

Zaključek

Tako so bile ob koncu vojne v Mariboru pod poveljstvom generala Maistra vzpostavljene enote, ki so bile sicer formacijsko podobne tistim pred vojno, vendar popolnoma drugačne, predvsem nacionalna struktura in linije poveljevanja. Vzpostavljena je bila slovenska vojska, ki pa se je že takoj po tem začela, tako kot ostale državne institucije Države SHS, izgubljati v vojski in upravi nove države.

Rudolf Maister je bil prvi general v zgodovini našega naroda. Težko bi našli ustrežnejšo osebnost za to zgodovinsko vlogo. Odlikoval se je po preudarnosti in pogumu, imel je izjemen občutek za pravilne odločitve v usodnih trenutkih, poleg tega pa je pisal pesmi in slikal. Na ljudi, s katerimi je prišel v stik, je naredil močan vtis in, kot je zapisal eden od njegovih sodobnikov, se je ob njem marsikdo počutil majhnega. Ko govorimo o Rudolfu Maistru, moramo govoriti o slovenskem častniku, slovenskem razumniku in umetniku. Spoj trojega v eni osebi. In kot je zapisal dr. Bruno Hartman, ga je moč razumeti na podlagi različnih prvin: vojaške predrznosti in neustrašnosti, globoke slovenske narodne zavesti, stopnjevanje zaradi vsega hudega, kar je moral kot Slovenec pretrpeti v avstrijski armadi, samozavesti in samovšečnosti, intimnega dojetja, da

²⁷ Prav tam, 34.

²⁸ Prav tam.

se mu ponuja enkratna priložnost, da postavi vse na kocko: ali mu bo uspelo slovenskemu narodu in sebi v prid ali pa bo zgrmel v prepad, v smrt. Maistrovo načrtno oblikovanje slovenske vojaške moči, njegove drzne, a premišljene vojaške akcije, neustrašnost kljub velikanski, vendar trhli nasprotnikovi moči, predvsem pa njegovi odločilni načrti za prihodnost Slovenije, kar sami po sebi vsiljujejo primerjavo z drugimi podobno prelomnimi dogodki nacionalne in vojaške zgodovine. In prav odločilna domoljubna dejanja Maistra in njegovih borcev predstavljajo eno od temeljnih vrednot Slovenske vojske. So dejavniki in gonilna sila, na katerih temelji odločanje in uresničevanje njenih ciljev in nalog v nacionalnem in mednarodnem okolju, saj izhajajo iz obče človeških vrednot in vrednot slovenske družbe.

Tomaž Kladnik

GENERAL RUDOLF MAISTER

SUMMARY

Rudolf Maister was the first general in the history of the Slovenian nation. It would be hard to find a more suitable person for this historic role. He distinguished himself for his discretion and courage and had a great feel for making the right decisions at crucial moments. Moreover, he wrote poetry and painted and had a strong impression on the people he came into contact with. One of his contemporaries wrote that many people felt small and insignificant in his presence. When talking about Rudolf Maister, we are talking about an officer, an intellectual and an artist. He is the personification of all three. As Dr. Bruno Hartman wrote, Rudolf Maister can be considered on the basis of the following characteristics: military audacity and fearlessness, a deep Slovenian national consciousness (intensified because of all the prejudice he had to endure as a Slovene in the Austrian army), self-confidence and complacency, an intimate perception of unique opportunities to put everything at stake and either succeed for the benefit of the Slovenian nation and himself or fall into the abyss, into death.

At the end of World War I, units were established in Maribor under the command of General Maister, their formation structure similar to that of pre-war units, but differing with regard to their national structure and chain of command. The Slovenian army was just like any other state institution in the State of the Slovenes, Croats and Serbs, and soon began losing itself in the administration of the new state. After successful military interventions for the preservation of the ethnic border in the Slovenian Styria, Rudolf Maister represented the National Council in the plebiscite territory of Zone A during the preparatory and promotional events. He saw the liberation of Carinthia as his life mission. Moreover, the experimental plebiscite conducted in May 1920 assured Maister that the plebiscite would result in the favour of Yugoslavia. Gruelling preparations for the plebiscite and unexpected defeat led to the further deterioration of Maister's health, causing him to suffer, in addition to tuberculosis, from acute inflammation of the nervous system. Nevertheless, rather than accepting treatment, Maister took on a new task.

His systematic development of Slovenian military power, his bold yet deliberate military actions, his fearlessness (despite great, but fragile, power of the opponent), and, above all, his decisive plans for the future of Slovenia impose a comparison with other similar turning points in the country's national and military history. It is the crucial patriotic acts of Rudolf Maister and his soldiers that represent the fundamental values of the Slovenian Armed Forces. These acts are the factors for and the driving force behind the decision-making and achievement of the Slovenian Armed Forces' objectives and tasks in the national and international environment and reflect the universal human values and values of the Slovenian society.

UDK 929Rupnik L.
1.01 Izvirni znanstveni članek

General Leon Rupnik

Boris Mlakar

Dr., znanstveni svetnik
Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: BorisM@inz.si

Izvleček:

Osebnost generala Leona Rupnika je brez dvoma pomembno zaznamovala slovensko vojaško in med drugo svetovno vojno tudi politično zgodovino Slovencev. Po eni strani je bila to posledica dejstva, da je bil Rupnik nekaj časa Slovenec z najvišjim vojaškim činom, po drugi strani pa ga je v prelomnih 30-ih in 40-ih letih dvajsetega stoletja izpostavila njegova vojaška in politična aktivnost. Pomembni položaji, ki jih je tedaj zasedal, so bili predvsem rezultat njegovih lastnih prizadevanj in odločitev, toda v določeni meri tudi nasledek izjemnih okoliščin, v katerih se je znašel. Prej ko slej Rupnik v novejši zgodovini Slovencev ostaja vzorčni primer kolaboracionista ali celo kvizlinga. Pričujoče besedilo na podlagi analize njegovih lastnih izjav in besedil skuša ugotoviti, koliko so bile njegove politične izbire rezultat premišljene in aktivne odločitve, koliko pa je šlo le za pasivno in oportunistično sledenje hitrim političnim in ideološkim preobratom.

Ključne besede:

Leon Rupnik, general, utrjevalna dela, aprilsko vojna, kolaboracija, povojni procesi.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 483–500, 50 cit., 5 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

General Leon Rupnik vsekakor predstavlja zelo zanimivo osebnost, ki je na poseben način zaznamovala prvo polovico 20. stoletja med Slovenci. To velja predvsem za obdobje druge svetovne vojne, med katero je igral več kot zgolj kontroveržno vlogo in katere posledica je bil povojni proces, ki ga je proti njemu pripravila zmagovita komunistična oblast. V zavesti večine ljudi in tudi po merilih glavnega toka slovenskega zgodovinopisja je ostal zapisan kot kolaboracionist oziroma neke vrste kvizling. Štiri vojna leta so tako v popolnosti prekrila vse tisto, kar je Rupnik bil in kar je delal v predhodnih desetletjih. Ob tem gre poudariti, da je bil v obdobju pred drugo vojno Slovenec z najvišjim vojaškim činom, ki se mu je po vsej verjetnosti obetal tudi čin armadnega generala. V določenem smislu bi njegovo kariero in usodo lahko primerjali z vlogo, ki jo je v Franciji odigral maršal Philippe Pétain. Razlika je v tem, da Rupnik ni bil tako izrazit junak prve svetovne vojne.

Obstaja pa del njegove kariere oziroma področje njegovega dela pred drugo svetovno vojno (na Slovenskem oziroma v Jugoslaviji), ki izstopa iz običajnega nizanja višjih činov in poveljevanja posameznim garnizonom. Gre za njegovo poveljniško mesto pri utrjevalnih delih Kraljevine Jugoslavije. V štab utrjevalnih del je bil imenovan 28. marca 1938, 3. novembra istega leta pa za komandanta omenjenega štaba. Pred tem je bil v štabu šumadijske vojne oblasti v Kragujevcu in v d. poveljnika tamkajšnje divizije.¹ Sedež omenjenega štaba je bil v Ljubljani. Po načrtu iz leta 1934 naj bi utrdili celotno in zelo dolgo jugoslovansko mejo, z izjemo odseka v Makedoniji proti Grčiji. Dela so sicer hitro stekla in vložena so bila ogromna sredstva, pri čemer je bilo jasno, da gre za tako rekoč nemogoč cilj, da bi z utrdbami po francoskem oziroma češkem vzoru učinkovito zavarovali približno 2400 kilometrov meje. Kar zadeva Rupnika pri tem delovanju, pa so se po drugi svetovni vojni kar vrstile dvoumne ali kar obtožujoče ugotovitve o njegovi koruptivnosti, sabotaži ali kar izdajstvu.²

Vsekakor pa je sam Rupnik tik pred vojno zagotavljal, da je obrambna linija proti Italiji zgrajena in sposobna učinkovite obrambe. Nekoliko drugače je bila zastavljena linija proti Nemčiji (Avstriji) in tudi dela na tem odseku so bila daleč od tega, da bi bila zaključena. S tem v zvezi je vsekakor zanimivo pismo, ki ga je Rupniku v začetku leta 1940 poslal Vladimir Vauhnik, jugoslovanski vojaški ataše v Berlinu. Med drugim namreč pravi: "Tukaj so me večkrat vprašali, kaj pomenijo tisti jarki, ki ste jih kopali po Štajerski. Pravijo, da sigurno niste

¹ Arhiv Vojnoistorijskega instituta, Beograd, Ministarstvo vojske in mornarice Kraljevine Jugoslavije, Karton ličnih in službenih podataka oficira (vojnih činovnika), 499, Rupnik Lav.

² Med avtorji, ki so največ pisali o t. i. Rupnikovi liniji, sta v prvi vrsti Aleksander Jankovič Potočnik in Miha Naglič, izpostaviti pa gre tudi knjigo *Rupnikova črta in druge jugoslovanske utrdbе iz obdobja 1926-1941* (Dvůr Králové nad Labem, 2005) avtorja Miloša Habrnála s sodelavci.

General Rupnik kot poveljnik utrjevanja in prestolonaslednik Peter Karadjordjević na Blegošu (*Tabor* 1967, št. 4, 85)

resno mislili z njimi, ampak ste se samo šalili".³ Nekoliko drugače je obrambno linijo ter v zvezi z njo samega Rupnika ocenjeval častnik Andrej Zlobec, ki se je udeležil konference generalštaba v Beogradu v dneh od 11. do 14. marca 1941. Ob obravnavi "njegove" linije je general po spominu Zlobca zatrjeval, da je tako utrjena, tako proti Italiji kot tudi proti Nemčiji, da jo bo mogoče braniti najmanj šest tednov. Ob tem naj bi si nekajkrat pogladil svojo znamenito brado, kar so Zlobec in tudi drugi prisotni razumeli, da ni (ne bo) vse tako, kot je napovedoval.⁴ Kakorkoli že, Rupnik je očitno gradnjo obrambne linije vzel resno, v ta namen je za nekaj časa odšel tudi na Češko, da bi se seznanil s tamkajšnjimi mejnimi utrdбами. Ob tem pa je kasneje sam priznaval, da je imel pri izvajanju tega velikopoteznega načrta konflikt z lastno vestjo, glede na to, da se intimno ni strinjal s tako obrambno strategijo. Zavzemal se je namreč za koncept "zoženega, dobro utrjenega balkanskega mostišča" oziroma za koncept t.

³ Arhiv Republike Slovenije (dalje: AS) 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve, Rupnikov proces, t. e. 546, Vladimir Vauhnik Leonu Rupniku 18. 1. 1940, št. 894.

⁴ Andrej Zlobec, *Častnik kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana, 2010), 169.

i. nacionalnega reduita. V skladu z njim naj bi odločilno obrambo premaknili v notranjost države, na črto Donava–Sava–Una–Krka–Jadran. Posledično naj bi pri gradnji utrdbene linije tudi on ves čas "silil v globino". Sama linija pa bi pri tem imela predvsem funkcijo prestrezanja in upočasnitve prvega udarca in s tem omogočila izvedbo mobilizacije in druge potrebne premike. Svojo idejo je prvič omenil knezu Pavlu na sprejemu konec junija 1939, slabo leto kasneje pa jo je razdelal v posebni spomenici za vojnega ministra generala Milana Nedića. Februarja 1941 naj bi bila ideja nacionalnega reduita vsaj načelno sprejeta kot del novega vojnega načrta.⁵

Ob tem, da so ljudje linijo v gradnji kmalu začeli poimenovati po njem, ni mogoče iti tudi mimo dejstva, da jih je precej pri tem našlo ne tako slabo plačano zaposlitev, pri čemer je imela železarna na Jesenicah kar za nekaj časa zagotovljene dobave. Korist od gradnje so imele tudi razne terciarne dejavnosti, npr. trgovina in gostinstvo. Rupnik je s svojo markantno pojavo vzbujal zanimanje in do neke mere tudi občudovanje povsod, kamor je med gradnjo prišel. Označevali so ga npr. za "fejst dedca", sam pa je skušal napraviti vtis ljudskega človeka, ki se mu ni bilo težko spustiti v pogovor s "preprostimi" ljudmi. Tako spomini govorijo o tem, da je hodil na hrano v gostilno "Pri Kamnarju" v Poljanah, kjer je pokušal iz lonca v kuhinji, v znani trgovini "Pr' Malk" v Sovodnju, ki je bila sicer postojanka za tihotapsko prekupčevanje s kraji na italijanski strani, pa se je ob priliki z lastnico zapletel v pogovor, pri čemer ga je predvsem zanimalo, kako domačini spremljajo potek del ob meji.⁶ Tudi sicer naj bi kot slovenski general in kot poveljnik vzbujal najboljši vtis, bil je zmeraj uglajen in vljuden, s slovenskimi vojaki je govoril slovensko.⁷

Jugoslavija se, kot je znano, kljub pristopu k trojnemu paktu ni izognila vojni, in tako je 6. aprila 1941 doživela napad s strani držav osi in v desetih dneh tudi kapitulirala. Kar zadeva vlogo Rupnika v aprilski vojni, se tudi v novjšem času še pojavlja teza, da je Rupnik kot poveljnik 1. armadne skupine (kar seveda ni bil in zaradi svojega čina niti ni mogel biti) tedaj izdal povelje, da se vse enote umaknejo z obrambne črte v notranjost, čeprav naj bi te enote bile sposobne vsaj nekaj dni zadrževati preboj napadalcev ter s tem omogočiti najprej dokončanje mobilizacije, ob tem pa tudi ustrezne premike na notranje obrambne črte. S tem naj bi pospešil zasedbo Slovenije ter hkrati kapitulacijo Jugoslavije.⁸ V svojih spominih, ki so nam na razpolago v različnih inačicah, general trdi ravno

⁵ Leon Rupnik, "Moje zadržanje pred in med drugo svetovno vojno", *Tabor*, št. 3, 4 (1967): 51–56, 83–89; Leon Rupnik, "Nacionalni reduit Jugoslavije", *Tabor*, št. 8 (1967): 199–210.

⁶ Aleksander Jankovič Potočnik, *Rupnikova linija* (Logatec, 2009), 116–121; Robert Fonda, "Mati in hči – trgovki ob Rapalski meji (1918–1947)", *Drevesa*, št. 2 (2009): 20.

⁷ AS 1931, Rupnikov proces, t.e. 546, Leon Rupnik 6. 1. 1945, št. 1631.

⁸ Gortan Simončič, "Obrambna črta in Leon Rupnik", *Vojnogodovinski zbornik*, št. 9 (2002): 65 (dalje: Simončič, "Obrambna črta in Leon Rupnik").

General Rupnik (v sredini) na ljubljanskem letališču v Mostah pred poletom na ogled gradnje obrambnih del nad Poljansko dolino (Aleksander Jankovič Potočnik, *Rupnikova linija* (Logatec, 2009), 123)

nasprotno in videti je, vsaj po primerjavi njegovih trditve z najbolj izčrpno zadevno študijo o aprilski vojni avtorja Velimirja Terzića, da so gornje trditve, ki krivijo Rupnika, napačne. Terzić namreč nikjer ne omenja kakšnega podobnega Rupnikovega povelja, pač pa navaja ustno izjavo poveljnika 1. armadne skupine generala Milorada Petrovića, da si je izredno prizadeval za organizacijo obrambe, toda zaradi sabotaže hrvaških in razsula drugih enot mu je šlo vse po zlu. Poleg tega je poveljnik njemu podrejene 7. armade že 7. aprila samovoljno odredil umik posadnih čet z mejne linije, kljub nasprotovanju štaba Vrhovne komande. Točno tako v svojih spominih trdi tudi Rupnik.⁹ Kar zadeva Rupnika, ga Petrović in posledično tudi Terzić omenjata zgolj v zvezi z nekim poveljem Vrhovne komande, da je treba aretirati člane Narodnega sveta v Ljubljani oziroma v Terzićevo dikciji "člane profašistične pokrajinske vlade", pri čemer naj bi Rupnik to povelje svojemu poveljniku prikril. Povelje naj bi Vrhovna komanda izdala 9. ali celo že 7. aprila, kar je več kot nenavadno glede na znano dejstvo, da je Natlačenov Narodni svet zadevni proglas o prevzemu oblasti izdal šele 10. oziroma 11. aprila, kar v svoji knjigi sicer navaja tudi sam Terzić.¹⁰ Rupnik v spominih nadalje navaja, da je poveljnik 7. armade na njegov protest izdal novo

⁹ AS 1931, Rupnikov proces, t.e. 545, Rupnikovi zapiski v emigraciji, št. 1820.

¹⁰ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci in posledice poraza. 2* (Beograd-Ljubljana-Titograd, 1982), 316–317, 376, 391, 521–522.

povelje v smislu, da enote ostanejo na mejah, toda izkazalo naj bi se, da je bilo to samo blefiranje in povelje enotam sploh ni bilo dostavljeno. Začelo pa se je tudi že razsulo v notranjosti, kar je imelo za posledico prekinitev zvez tako z Vrhovno komando kot tudi med posameznimi štabi in enotami.

Podobno se pojavlja tudi trditev, da naj bi Rupnik izdal oziroma predal silam Osi načrte svoje obrambne linije. Za to trditev je še manj oprijemljivih argumentov. Rupnik sam pripoveduje, kako so mu v Ljubljani kasneje Italijani kazali natančne načrte obrambne črte proti Italiji, ki jo je general Mario Robotti pohvalil z dvoumnimi besedami, češ, v primeru, da bi jo resno branili, bi nam (Italijanom) pri napadu povzročali velike težave ...¹¹ Še več, Italijani so tedaj celo ugotavljali, da naj bi Rupnik pri jugoslovanski vladi forsiral utrjevanje prav jugoslovansko-italijanske meje, za razliko od tiste z Nemčijo.¹² Ko so se Italijani namenili, da "svoj" del Rupnikove linije vsaj delno uničijo, so naleteli na problem, saj s topovskimi izstrelki tako rekoč niso mogli resneje poškodovati večjih objektov vzdolž linije, kar je dokazovalo vsaj to, da je bila gradnja solidno izvedena. Kdo je italijanski strani predal omenjene načrte, lahko seveda samo špekuliramo, pri čemer pa gre dodati, da fašistični režim tedaj sicer ni imel nobenih težav pri pridobivanju tudi drugih informacij iz Jugoslavije, npr. o organizaciji in delu primorskih emigrantov, informatorje je namreč italijanski konzulat v Ljubljani očitno imel kar med emigranti samimi, italijanski vojaški ataše v Beogradu pa sodelavce v jugoslovanski vojaški obveščevalni upravi.¹³

Vsekakor pa so si bili sodobni opazovalci kot tudi kasnejši poročevalci precej enotni v oceni, da se je znal Rupnik zmeraj dobro prilagajati spreminjajočim se okoliščinam, novim oblastem in novim zahtevam. S tem oportunistom so tudi običajno razlagali njegovo uspešno vojaško kariero. Omenjena prilagodljivost se je kazala tudi na povsem osebni ravni. Nekateri avtorji, ki so tako pisali o dolgi Rupnikovi vojaški (in politični) karieri, so seveda takoj opazili, da se nekateri osnovni podatki o njem v dokumentih spreminjajo, toda videti je, da je tudi v tem pogledu stvar možno razmeroma enostavno razložiti. Če npr. pogledamo njegov osebni karton iz ministrstva vojske in mornarice Kraljevine Jugoslavije, je npr. res, da se v njem navaja kot njegovo osebno ime Lav in ne morda Leon ali Leo. Spremembo v srbsko obliko je v tem primeru morda zakrivil birokratski in "državotvorni" avtomatizem pretežno srbsko delujoče vojske, pri čemer pa drži, da se je tedaj in kasneje Rupnik tako tudi podpisoval. Hitreje so se v skladu z razvojem dogodkov in sicer njegovega imena spreminjale med vojno. V pri-

¹¹ AS 1931, Rupnikov proces, t.e. 545, Rupnikova izjava, št. 1929.

¹² AS 1931, Rupnikov proces, t.e. 546, Poročilo 20. 6. 1942, št. 1023.

¹³ Marijan F. Kranjc, "Balkanski vojaški poligon: varnostno-vojaški zapisi", *Borec* 50, št. 567–569 (1998): 77; Aleksander Jankovič Potočnik, *Rupnikova linija. Odkrivanje utrd ob rapalski meji* (Logatec, 2009), 138.

javnem listu, ki ga je za italijanske oblasti izpolnil v Ljubljani, je navedel ime Leo, prav tako v obrazcu ob prihodu v taborišče Gonars. Junija 1942 so ga imenovali za župana Ljubljane. Italijani so ga poimenovali Leone, kar je tudi sam uporabljal v svojih italijanskih razglasih oziroma besedilih, v slovenskih pa je pričel uporabljati povsem slovensko ime Leon, tako da je v dvojezičnih dokumentih pravzaprav nastopal z dvema različnima imenoma. Pod nemško okupacijo je kot predsednik pokrajinske uprave in kot generalni inšpektor slovenskega domobranstva v slovenskih besedilih nastopal kot Leon, v nemških pa kot Leo. Ob tem ni mogoče zanikati določene stopnje oportunitizma oziroma že pretiranega prilagajanja in vsakokratnega iskanja pravih "pomenskih odtenkov" celo v tako subtilnem primeru, kot je osebno ime.

V njegovem kartonu iz časa Kraljevine Jugoslavije nadalje sploh ni rubrike rojstni kraj, pač pa zgolj "nadležno mesto", za kar je pri njem navedena Ljubljana, kjer je imel Rupnik pred vojno stalno bivališče, namreč na Tržaški 40a, kasneje preimenovani v Via Trieste 40a. Še pred tem je stanoval v Škofji Loki. To omenjamo zato, ker so se pojavljale trditve, da je Rupnik tedaj zatajil svoj pravi rojstni kraj.¹⁴ Je pa v obeh drugih omenjenih formularjih kot svoj rojstni kraj navedel Lokve v Trnovskem gozdu oziroma Loqua. Po jugoslovanskem vojaškem dosjeju naj bi bil po narodnosti Jugoslovan, Italijanov pa kasneje ta podatek ni zanimal, važna je bila le še državna pripadnost. Pod nemško okupacijo je pred slovensko javnostjo in tudi pred nemškimi oblastmi nastopal kot izrazit Slovenec. Glede verske pripadnosti je pri njem v vseh primerih, tudi pred vojno, navedena rimskokatoliška vera. Slednje je zanimivo z vidika kasnejših očitkov, da je iz oportunitizma prestopil v pravoslavje. Očitno je bilo tako mnenje precej razširjeno, saj je to zabeležil tudi italijanski policijski funkcionar, ko je junija 1942 poročal, kako je javno mnenje v Ljubljani sprejelo njegovo imenovanje za župana. Ljudje, tudi iz katoliških vrst, naj bi mu poleg drugih stvari zamerili tudi to.¹⁵ Dejstvo je, da se je med vojno v Ljubljani Rupnik udeleževal katoliških verskih obredov, sam pa je v povojnih izjavah odločno zanikal morebitni prestop v pravoslavje. Po njegovih besedah naj bi dejstvo, da je imela njegova žena pravoslavni krstni list, zlobni ljudje tako zaobrnil, da je on zaradi nje prestopil v pravoslavje. Toda dejstvo je, pravi Rupnik, da je dejansko ona prestopila v katoliško vero in da sta se leta 1921 v katoliški cerkvi v Nišu poročila po katoliškem obredu.¹⁶

Kar zadeva Rupnikovo prilagodljivost in oportunitizem, se zdi, da se je to odražalo celo v njegovi povsem privatni sferi. Zgovoren je tako primer njegove osebne beležnice. Če si je namreč svoje vsakodnevne opravke in tudi vtise do

¹⁴ Dušan Željeznov, *Rupnikov proces* (Ljubljana, 1980), 51 (dalje: Željeznov, *Rupnikov proces*).

¹⁵ AS 1931, Rupnikov proces, t.e. 546, Poročilo 9. 6. 1942, št. 1011–1013.

¹⁶ AS 1931, Rupnikov proces, t.e. 545, Rupnikovi zapiski v emigraciji, št. 1829.

aprila 1941 vanjo vpisoval v srbsčini, sicer v latinici, pa je 17. aprila 1941, ko je iz Zagreba prišel v Celje, kjer so že gospodovali Nemci, prešel na nemščino, pisano v gotici.¹⁷

11. maja 1941 so mu nemške oblasti – z njegovo načrtovano zaposlitvijo pri Westnu ni bilo nič – dovolile, da je odšel k družini v Ljubljano. Ljubljansko vodstvo Osvobodilne fronte in vodstvo komunistične partije, skupaj z njeno Varnostnoobveščevalno službo (VOS), je postalo pozorno na generala Rupnika, najprej kot na slovenskega častnika z najvišjim činom, predvsem pa zaradi dejstva, da je skušal prevzeti idejno in organizacijsko vodstvo nad vsemi častniki, ki so živeli v Ljubljanski pokrajini – predvsem v mestu Ljubljana – pri čemer jih je zastopal pred italijanskimi oblastmi, ki so jim tudi po njegovi zaslugi zagotavljale tako rekoč mirnodobske plače. Tako njegovo dejavnost so interpretirali kot konkurenco pri vplivanju na oficirski zbor, po drugi strani pa tudi že kot sodelovanje z okupatorjem in izdajo. Zato je prišlo 25. septembra 1941 v njegovem stanovanju na Tržaški cesti tudi do atentata nanj. Ob običajni pretvezi, da mu izroča pismo, je atentator, ki je bil del trojke na kolesih, v veži potegnil pištolo, a je tedaj vmes prišel generalov vnuk in ker je zato Rupnik trznil z glavo, ga je en strel zadell le v sence. Atentator je pobegnil in pri tem ustrahoval še hči Ksenijo. Po oskrbi v bolnišnici so Rupnika izpustili v domačo oskrbo, medtem pa so se že razširile novice, da je mrtev.¹⁸ V poročilu, ki sta ga Vrhovnemu štabu narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije 1. maja 1942 poslala komandant in politkomisar Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, Franc Leskošek in Matija Maček, je omenjen tudi ta atentat na Rupnika. Označila sta ga kot likvidacijo z obrazložitvijo, da je šlo za "petokolonca že bivše Jugoslavije", pri čemer naj bi Rupnik bil "ustreljen in zblaznel".¹⁹

Ta atentat je omenil tudi visoki komisar Emilio Grazioli, ko je konec aprila 1943 notranjemu ministrstvu v Rimu predlagal člane za novo sestavo pokrajinskega sosveta, med njimi tudi Rupnika. Predlog je komisar utemeljeval z dejstvom, da je po njegovem Rupnik od vsega začetka izkazoval polno sodelovanje s civilnimi in vojaškimi oblastmi in da so prav zato 25. septembra 1941 komunisti nanj izvedli atentat s tremi strelji, ko je bil hudo ranjen.²⁰ Ob tem dodajmo, da so v Rimu Graziolijev predlog sprejeli in tako je Mussolini 31. maja imenoval tudi Rupnika za člana novega sosveta, ki pa je v okviru "avtonomije" Ljubljanske pokrajine pomenil prav malo, še manj kot tisti iz prve sestave, ki je bil imenovan spomladi 1941. Vsekakor pa je omenjeni poskus umora pustil v Rupniku dolo-

¹⁷ AS 1931, Rupnikov proces, t.e. 547, Koledarček, št. 907–928.

¹⁸ AS 1931, Rupnikov proces, t.e. 545, Rupnikovi zapiski v emigraciji, št. 1829.

¹⁹ *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov*, VI. del. 2. knjiga (Ljubljana, 1953), 188.

²⁰ AS 1914, Četništvo, t.e. 1/5, Grazioli notranjemu ministrstvu 29. 4. 1943.

čene posledice, predvsem je bil s tem potrjen njegov strah pred komunizmom in utrjena njegova odločenost, da se je treba proti njemu bojevati. To je izrazil tudi sam v svojih spominih.

Junija 1942 so italijanske oblasti ponovno ugotavljale, to pot na podlagi obvestila nemške varnostne policije z Bleda, da nameravajo partizani izvesti atentat na Rupnika, podobno je visokega komisarja o takšnem načrtu konec oktobra 1942 obveščalo poveljstvo črnih srajc v Ljubljanski pokrajini. Pred tem, 1. septembra, pa je general prejel tudi grozilno pismo s strani "policije OF".²¹ Dejansko se je ljubljanska VOS oprijela ponovnega načrta, da bi likvidirali generala Rupnika, v poznem poletju 1942, ko so ga zaradi hude bolezni več mesecev zdravili v ljubljanskem Leonišču. Vladimir Krivic je svoji šefinji Zdenki Kidrič sicer konec avgusta o tem poslal svoje mnenje, v katerem se je izrekel proti nameravani likvidaciji Rupnika in dodal, da "pa bi prišel zelo v poštev Na(tlačen)". Ko ga je Kidričeva v zvezi s tem malo pritisnila, je v marksistični dikciji pojasnil, da "tudi v slučaju, da ta senilni, a izgleda fanatični starec ozdravi in nastopi svoje mesto, je treba ugotoviti, kako objektivno vlogo bo igral v teh novih razmerah. Jasno pa, da "brezpogojno opustiti" – je bilo mišljeno v današnjih pogojih²². Takoj je dobil odgovor, da če bo Rupnik po ozdravitvi prevzel staro (župansko) mesto, ne bo treba raziskovati, če je zrel ali ne, saj ga že sama omenjena funkcija "usposablja za naš podvig". Dodatno je Kidričeva pojasnila, da "za njega je bil sklep storjen po Krištofu in tovariših, ko se še niti ni vedelo, da kaj sodeluje z Italijani po liniji bega. Ta akcija je bila čisto političnega značaja".²³ Pri slednjem je verjetno mislila na poskus likvidacije septembra 1941. Očitno potem do ponovnega poskusa ni prišlo, pač pa je VOS 13. oktobra 1942 uspešno likvidirati osrednjo politično figuro nasprotnega tabora, tj. bivšega bana dr. Marka Natlačena.

Zgoraj omenjeni Krivic je govoril tudi o Rupnikovem zdravljenju v Leonišču. Konec avgusta 1942 so ga namreč že drugič prepeljali v to ustanovo, ko je bil operiran. Krivic je domneval, da je imel raka na mehurju in napovedoval, da je le malo verjetnosti, da bi se vrnil na svoje (župansko) mesto ter da že iščejo namestnika zanj.²⁴ Vendar so Rupnika 10. septembra odpustili iz Leonišča in se je kmalu zatem vrnil na svoje župansko delovno mesto.

Za obdobje po kapitulaciji Italije, ko je Rupnik prevzel predsedovanje Ljubljanske pokrajine, imel odločilno vlogo pri ustanavljanju Slovenskega domobranstva in jeseni 1944 postal tudi njegov generalni inšpektor, lahko ugotavljamo, da se je okrog njegovega imena začel ustvarjati pravi mali kult osebnosti.

²¹ AS 1931, Rupnikov proces, t.e. 546, št. 1024, 1067–1068, 1092.

²² AS 1931, VOS Ljubljana, t.e. 709/1, Vladimir Krivic Zdenki Kidrič 4. 9. 1942.

²³ AS 1931, VOS Ljubljana, t.e. 709/1, Zdenka Kidrič Vladimirju Krivicu 7. 9. 1942.

²⁴ AS 1931, VOS Ljubljana, t.e. 709/1, Vladimir Svetina Zdenki Kidrič 24. 8. 1942, št. 1981.

Dejali bi, da to sicer ni bila njegova osebna preferenca, pač pa je bil to rezultat hotenja in načrtnega izgrajevanja njegove ožje okolice, ki so jo obvladovali pripadniki slovenske veje Ljotičevega gibanja "Zbor", na čelu z Izidorjem Cergolom. Propagandisti so v svojih govorih bodisi po radiu ali na protikomunističnih predavanjih in zborovanjih ves čas izrecno potencirali vlogo generala in ga prikazovali kot rešitelja slovenskega naroda v tem usodnem in odločujočem času. Povzdigovanje njegove osebnosti se je kazalo tudi ob drugih izrecnih priložnostih. Tako mu je 11. aprila 1944, ko je praznoval svoj god, svetnik dr. Stanko Suša prebral prigodno pesem z naslovom "Levu". V maju 1944 so v Ljubljani odprli razstavo slikarja impresionista Matije Sternena, pod pokroviteljstvom prezidenta Rupnika. Prav omenjeni slikar je nato napravil impozanten portret generala, skoraj v naravni velikosti. Rupnikove fotografije, na katerih je v uniformi ali civilni obleki, so propagandisti ves čas delili med ljudi. Publicist Nikolaj Jeločnik mu je posvetil svojo pesnitev z naslovom "Svojemu generalu – beseda mladine", in sicer jo je prebral na zborovanju ljubljanske srednješolske mladine oktobra 1944. Končuje se s klasičnim slavonspevom z besedami: "Je živel junak klevetan in opljuvan. O polnočni uri je kot prvi borec utiral pot, da popelje svoj narod po njej v lepšo bodočnost".²⁵ Prav Jeločnik je skušal uvesti tudi nov način zaključevanja pisem oziroma dopisov, in sicer z vzklikom "Živel Rupnik!"²⁶ Ljubljana je počastila tudi Rupnikovo 64-letnico. Na njen predvečer je bila v ljubljanski operi slavnostna prireditev; na programu je bilo kar deset točk, orkestru "državne opere" je dirigiral Demetrij Žebre.²⁷ Ciril Debevec je recitiral Župančičevo "Našo besedo", Nikolaj Jeločnik je imel počastitveni govor, domobranec Alojz Trdan pa je bral odlomke iz Rupnikovih govorov.²⁸ K rojstnemu dnevu so mu čestitali predstavniki raznih združenj, nemška poveljstva pa so poslala le svoje zastopnike. Za darilo je npr. od generala Erwina Rösenerja prejel moderno pištolo, od hrvaškega konzula cigarete, od predstavnikov SS pa album s slikami slovesnosti ob prisegi na ljubljanskem stadionu. Tudi goriški Slovenci naj bi mu izročili darilo, in sicer vino in cvetje. Sledila je slavnostna večerja s 36 povabljenimi gosti.²⁹ Kipar France Gorše je izdelal Rupnikov doprski kip, že proti koncu vojne, 13. aprila 1945, pa so v ljubljanski Drami v izvedbi godbe Slovenskega domobranstva še prvič (in po vsej priliki zadnjič) izvedli koračnico stotnika Florijana Leskovarja z naslovom "General Rupnik".³⁰ In prav ob koncu vojne, že

²⁵ Mirko Mahnič, *Položaj slovenske gledališke omike 1941–1945*, 1. knjiga (Ljubljana, 2008), 155 (dalje: Mahnič, *Položaj*); "Beseda mladine", *Tabor*, št. 9 (1964): 164.

²⁶ Zapuščina Stanka Kocipra, Nikolaj Jeločnik Leonu Rupniku 20. 10. 1944.

²⁷ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisni oddelek, št. 50194.

²⁸ Mahnič, *Položaj*, 154.

²⁹ AS 1931, VOS Ljubljana, t.e. 710, Poročilo 15. 8. 1944, št. 1631.

³⁰ Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* (Ljubljana, 2003), 247.

Podoba generala Rupnika v slavnostni uniformi, ki so jo v propagandne namene delili po Ljubljanski pokrajini v letih 1944–1945 (Zapuščina Stanka Kocipra)

prve dni maja 1945, je v zadnji, izredni številki revije *Slovensko domobranstvo*, bila objavljena pesem Vinka Žitnika z naslovom "Poveljnik kliče ...". Prav tedaj je namreč v iskanju iz obupnega položaja Rupnik spet prevzel poveljstvo nad Slovenskim domobranstvom, a se je pod pritiskom protirevolucionarnega političnega vodstva moral temu že po nekaj dneh odpovedati. Žitnik Rupniku v pesmi med drugim polaga v usta tudi besede: "Za svoj rod in dom v občestvu varnem rešene Evrope, borci moji, z mano v boj na položaje in okope!" Naslovnico revije je seveda krasila podoba Rupnika v generalski uniformi.³¹

³¹ Vinko Žitnik, "Poveljnik kliče ...", *Slovensko domobranstvo*, 3. 5. 1945; Marjan Dolgan, *Slovenska muza pred prestolom: antologija slovenske slavlne državniške poezije* (Ljubljana, 1988) 132–133.

Ob tem naj kot zanimivost navedemo še poročilo domobranskega obveščevalnega biltena z začetka maja 1944, da je v neki gledališki igri na podeželi nastopal tudi lik generala Rupnika s smešno, a negativno konotacijo. Kljub prizadevanjem za uprizoritev nikakor niso mogli dobiti moškega, ki bi zaigral takega Rupnika, nazadnje pa naj bi vlogo prevzela neka ženska, ki je bila baje pred tem "badoglievska vlačuga". Kajti, zaključuje poročilo, "ljudje namreč ne pustijo zasramovati prezidenta Rupnika".³²

Rupnik je za razliko od obdobja svojega županovanja pod italijansko okupacijo po septembru 1943 zelo veliko javno nastopal in se tudi na tak način zagnano skušal boriti proti nastopajočemu komunizmu. Gre za čez 20 njegovih govorov na protikomunističnih zborovanjih in različnih stanovskih prireditvah ter še za pet radijskih govorov in nekaj različnih poslanic in pozivov, kar so vse verno prinesli na svojih straneh tudi tedanji ljubljanski časniki. Za podeželska zborovanja je verjeti, da so poslušalci generala iskreno sprejemali in pozdravljali njegove besede, za razliko od njegovih javnih nastopov v Ljubljani. Dvakrat je nastopil v dvorani Union, seveda pred izbrano publiko, povsem druga stvar pa sta bila njegova govora na zborovanjih 29. junija in 29. oktobra 1944 na Kongresnem trgu. Udeležba je bila sicer za uslužbenca, šolske otroke ipd. obvezna in kontrolirana z listki, vendar so zborovalci spontano ali tudi kot plod organizirane akcije Osvobodilne fronte tedaj našli načine, da so izrazili svoje nestrinjanje z govorniki, npr. z namerno nepazljivostjo, glasnim pogovarjanjem, sprehajanjem po trgu in predvsem z neodzivanjem v trenutkih, ko so govorniki pričakovali pritrjevanje in predvsem ploskanje. V tem pogledu so izstopale le organizirane sprednje vrste z dolenjskimi narodnimi nošami, šolskimi otroki in nekaj Rupnikovimi pristaši. Po oceni partizanske obveščevalne službe je prvo omenjeno zborovanje pokazalo, da ima Rupnik na svoji strani le okrog 10 % ljubljanskega prebivalstva.³³ Toda ljubljanski časniki so drugi dan poročali o velikem ljudskem navdušenju. Podoben neuspeh je Rupnik doživel tudi na zborovanju 29. oktobra, ko je skušal navdušiti ljudi, da se udeležijo obrambnih del, zaukazanih od nemških oblasti. Po nekaterih poročilih naj bi bil zelo razočaran nad ljudmi, ker mu niso ploskali med govorom. Doživel je tudi kritike s strani nekaterih višjih častnikov, potrlo pa ga je tudi dejstvo, da je škof Rožman odklonil, da bi pri tem imel mašo in pridigo. Čeprav so tudi tajni policijski agentje med samim zborovanjem ugotavljali pomanjkanje vsakršnega zadevnega navdušenja, so seveda časniki o tem pisali povsem drugače. Je pa v tem primeru Rupnik pokazal zanimivo osebnostno potezo. 31. oktobra je namreč šefu tiskovnega urada pri pokrajinski upravi poslal dopis, v katerem

³² AS 1931, VOS Ljubljana, t.e. 710, Poročilo za čas 18.–25. 5. 1944, št. 1319.

³³ AS 1931, VOS Ljubljana, t.e. 710, Poročilo 5. 7. 1944, št. 1038–1041.

Rupnik med nemškimi in slovenskimi veljaki ob pričetku zborovanja 29. oktobra 1944 na Kongresnem trgu v Ljubljani (Muzej novejšje zgodovine v Ljubljani, Fototeka)

protestira proti poročanju ljubljanskega časopisja o tem zborovanju in mu očita tendencioznost, kar da v svojih posledicah vodi v smešenje prireditve. Rupnik piše, da na zborovanju ni bilo nikakršnega navdušenja, niti ni bilo kakih "viharnih ovacij" na račun njegove osebe. Tako pisanje je po njegovem dajalo videz zaukazane poceni reklame in vzbujalo posmehovanje. Zato svetuje šefu tiskovnega urada, da časopisje opozori na to ter dodaja, da bo v bodoče "znal zasledovati tako očitno smešenje mojega težavnega dela v najtežjem razdobju slovenske zgodovine".³⁴ Vse to ter tudi spoznanje Nemcev, da Rupnik ne uživa zadostne podpore, naj bi ga nagnilo k temu, da je 8. novembra vrhovnemu komisarju Friedrichu Rainerju podal ostavko, ki pa je slednji ni sprejel.³⁵

Velik vpliv naj bi na Rupnika imela njegova druga žena Olga roj. Zubržicki, sicer ruskega rodu, hči ruskega artilerijskega polkovnika. Tako naj bi italijanski obveščevalni častnik Annacleto Onnis izjavil, da je bila predvsem zasluga žene (in hčerke), da je v začetku junija 1942 sploh prevzel mesto ljubljanskega župana. To je potrdil tudi generalov sorodnik, sicer sodelavec ljubljanske VOS, inž. Zdenko Rupnik, da je namreč imela žena kot ruska bela emigrantka velik vpliv

³⁴ Zapuščina Stanka Kocipra, Dopis Leona Rupnika 31. 10. 1944.

³⁵ Zapuščina Stanka Kocipra, Pismo Leona Rupnika Friedrichu Rainerju 8. 11. 1944; AS 1931, VOS Ljubljana, t.e. 710, Poročilo v začetku novembra 1944, št. 1749.

nanj in da je hkrati sila ambiciozna ženska.³⁶ Toda avgusta naslednje leto, ko se je Rupnik že dodobra zapletel v brezplodno sodelovanje z italijanskimi okupacijskimi oblastmi in se vse slabše počutil, beremo poročilo VOS, da mu že žena dela očitke ter svetuje, da preneha s svojim delovanjem za Italijane (in Nemce). Zaradi tega naj bi v Rupnikovi hiši vladalo zelo slabo vzdušje.³⁷ Kasneje, ko je bil Rupnik na čelu ljubljanske pokrajinske uprave, je žena vzorno izpolnjevala vlogo gospe prezidentove, se udeleževala dobrodelnih prireditev, prevzemala t. i. pokroviteljstva, obiskovala domobranske ranjence ipd.³⁸ Tudi sicer so pričevalci poudarjali, da se žena aktivno udeležuje vseh moževih družabnih razgovorov, da je huda nasprotnica boljše vizma in da tudi v tem smislu vpliva na moža. Med povojnim procesom je Rupnikova družina še bivala na avstrijskem Koroškem in od tam je žena pošiljala vloge na ljubljansko sodišče in to tudi še preden je bil sprog obsojen.

Sicer je imel Rupnik iz zakona s to drugo ženo hčer Ksenijo, ki se je po smrti moža stotnika Dejana Suvajdžića leta 1944 poročila z Rupnikovim tajnikom in domobranskim propagandistom dr. Stankom Kociprom. V zakonu s prvo ženo, ta je bila Avstrijka Maria Feldgitscher, so se mu rodili trije otroci, sinova Vuk in Evgen ter hči Inge. Oba sinova sta postala častnika jugoslovanske kraljeve vojske, pa tudi hči se je omožila s častnikom Abramom in je med vojno, za razliko od vseh ostalih, živela v Banja Luki. Vsi so med vojno v pogledu politične orientacije sledili očetu, le mlajši sin Evgen je leta 1941 vsaj posredno sodeloval z Osvobodilno fronto ter pri tem kritiziral očetovo avstrijakantsko usmerjenost. Kasneje se je gibal bolj v četniških krogih.

Prav glede t. i. avstrijakantske usmerjenosti Rupnika so si bili tudi drugi ocenjevalci razmeroma enotni, in sicer so menili, da se general nikdar ni povsem sprijaznil s propadom stare podonavske monarhije. To je navsezadnje sam prostodušno opisal v svojih spominih, ko je poudaril zadevni vpliv očeta in matere, ki sta bila izrazita avstrijska lojalista. Polom monarhije, v kateri je videl garancijo tudi za razvoj slovenskega naroda, je Rupnika zelo prizadel, izrazil se je celo, da je "zelo trpel".³⁹ Ob tem je zanimivo, da so starši v Idriji, da bi ga naučili nemščine, že zgodaj z njim govorili nemško. Kar zadeva odnos do Nemčije in Nemcev, Rupnik navaja, da je kot zvest Avstrijec do rajha čutil odpor in prezir, toda dogodki med prvo svetovno vojno so spremenili njegovo stališče tako, da je nazadnje vsaj do nemške armade čutil občudovanje, ki je kulminiralo v pre-

³⁶ AS 1931, VOS Ljubljana, t.e. 711, Specialna obveščevalna služba, Poročilo 12. 6. 1942, št. 1844.

³⁷ AS 1931, VOS Ljubljana, t.e. 711, Korespondenca Vladimir Svetina Zdenka Kidrič, avgust 1943, brez datuma, št. 2268.

³⁸ Mahnič, *Položaj*, 158–162.

³⁹ AS 1931, Rupnikovi zapiski v emigraciji, št. 1811.

pričanju, da je skoraj nepremagljiva.⁴⁰ Kljub vsemu se je lojalno vključil v novo jugoslovansko vojsko in sčasoma je povezal z njo celotno svojo družino, saj sta oba sinova postala častnika, obe hčeri pa tudi poročil s častnikoma. Vendar je po svoji izjavi ves čas čutil prepad med prejšnjo državo in novo "orijentalško-bizantinsko" stvarnostjo, ki so jo še poslabševala vse večja nasprotja med Srbi in Hrvati, Slovenci pa so bili po njegovem premalo številni, da bi v tem sporu mogli igrati energičnega pomirjevalca. Glede na vse zgoraj omenjeno pa se vendarle zdi, da je trditev, da "je v srcu ves čas nosil prepričanje, da pripada avstrijskemu narodu, kar je bila posledica, da je zavestno in podzavestno odklanjal vsako misel na slovenstvo", močno pretirana.⁴¹

Toda sam se je vsaj med drugo svetovno vojno s poudarkom opredeljeval za Slovence, čeprav seveda ni mogoče izključiti (določene) verjetnosti, da je to poudarjal tudi iz taktičnih razlogov, pač s ciljem pridobiti čim več Slovencev za boj proti partizanskemu delovanju pod vodstvom komunistične partije. Posebej je bilo tako njegovo nastopanje značilno za obdobje po kapitulaciji Italije, ko je zasedal mesto pokrajinskega predsednika. To velja za njegovo javno nastopanje, toda ob tem je svojo "nacionalno zavest" kazal tudi v nejavnih položajih. Kot primer naj navedemo dogodek iz poletja 1944, ko je vodja nemške propagandne službe v Ljubljani H. Gladnigg pritisnil na slovensko časopisje, češ da pretirava z omenjanjem slovenstva in Slovencev in da naj raje uporablja pokrajinske nazive. Rupnik je protestiral proti takim stališčem pri komisarju Rainerju, češ da je to nezaslišano ter kot argument navedel svoje nemške učitelje, ki da so mu vedno dopovedovali, da se svoje narodne pripadnosti nikdar ne sme zanikovati oziroma tajiti.⁴²

Poleg tega je v svojih spominih Rupnik večkrat poudaril, da je po svojem rojstvu oziroma izvoru Primorec in da ga je po prvi svetovni vojni italijanska zasedba Primorske zelo prizadela.⁴³ V tem okviru je določeno pozornost posvečal prav Idriji, kjer je preživel leta svojega osnovnega šolanja. Kot predsednik pokrajinske uprave je omenjeno pozornost še okrepil in v tej zvezi so se pojavljala tudi ugibanja o (ponovni) pripojitvi idrijskega območja Ljubljanski pokrajini oziroma Kranjski.⁴⁴ V neki družbi naj bi general celo izjavil, da namerava svoj pokoj preživeti prav v Idriji.⁴⁵

Na povojnem sojenju leta 1946 je Rupnik prostodušno in včasih prav poni-

⁴⁰ AS 1931, Rupnikovi zapiski v emigraciji, št. 1813.

⁴¹ Simončič, "Obrambna črta in Leon Rupnik": 69–70.

⁴² Zapuščina Stanka Kocipra, Pismo Leona Rupnika Friedrichu Rainerju 22. 7. 1944.

⁴³ Njegov rojstni kraj Lokve je pod Avstro-Ogrsko res spadal pod Goriško, Idrija, kraj njegovega otroštva, pa sicer pod Kranjsko. Toda po prvi svetovni vojni se je med Slovenci pojem Primorske v praktični uporabi razširil na celotno slovensko etnično ozemlje, ki je pripadlo Italiji.

⁴⁴ Zapuščina Stanka Kocipra, Pismo Leona Rupnika Friedrichu Rainerju 22. 11. 1944.

⁴⁵ AS 1931, Rupnikov proces, t.e. 546, Poročilo K 4 4. 2. 1945, št. 1628.

General Rupnik z ženo Olgo in hčerko Ksenijo v taborišču na Koroškem julija 1945 (Zapuščina Stanka Kocipra)

žno priznaval svojo odgovornost in napačne odločitve med vojno. Velik del odgovornosti je prelagal na prejšnje politično vodstvo, pa tudi do duhovščine in celo škofa Gregorija Rožmana ni bil prizanesljiv. Proces je bil za tedanje razmere velik "šov", razpravo so prenašali po radiu in prek nameščenih zvočnikov po mestih. Občinstvo v sodni dvorani je bilo izbrano, iz posameznih okrožij so pošiljali v Ljubljano skupine "udeležencev", ki so jim podeljevali vstopnice. Uprava državne varnosti je ob tem skrbno beležila odzive ljudi na dogajanje na procesu. Kar zadeva Rupnika, je bila duhovščina iz že zgoraj omenjenih razlogov jezna nanj in ga označevala za neznačajneža. Med drugim se je zaradi Rupnikove skesanosti že pojavljalo pomilovanje, posebej ženskam naj bi se že smilil in so se zavzemale za to, da se obsodi na dosmrtno ječo in ne na smrt. Posebej ena izmed njih je menila, da je brez hrbtenice in bi tudi "danes služil, kakor je prej" oziroma po besedah drugih, služil bi "enako zvesto, kakor je služil

Nemcem".⁴⁶ Ob tem bi lahko človek pomislil, da so mu v zaporu "oprali možgane", toda ostaja dejstvo, da je v svojem poslednjem pismu ženi zelo pohvalil razmere in ravnanje z njim v zaporu. Še več, napisal je, da se v Sloveniji sedaj ustvarja povsem novo življenje, za katerega verjame, da bo mnogo lepše kot staro pred tem in dodal celo, da "socialistični red se ustvarja postopoma in metodično tako, da ljudstvo ne trpi od nobenih revolucionarnih skokov". Ko se je oziral nazaj, je ugotavljal, da je žal spregledal, da po naravnih zakonih siromašne množice težijo k socializmu ter da je zato kasneje nasedel fašizmu in nacizmu, misleč da sta prav ta dva, sicer avtoritarna sistema, ki vodita v socializem.⁴⁷ V zvezi s slednjim gre omeniti tudi njegovo izjavo na zaslišanju v zaporu sredi junija 1946, ko je predstavil svojo politično filozofijo pod nemško okupacijo. Po tej izjavi je pri svojem političnem delu težil k dvojnemu cilju, in sicer najprej k vzpostavitvi združene Slovenije v okviru pravično potegnjenih etničnih meja, drugič pa k oblikovanju "vseljudskega socialističnega in nacionalnega gibanja za dosego čim popolnejše narodne enotnosti".⁴⁸

30. avgusta 1946 je bil obsojen na smrt s streljanjem, soobtožena na istem procesu, general Erwin Rösener in medvojni šef ljubljanske policije Lovro Hacin, pa na smrt z obešenjem. Postavlja se vprašanje, kako naj ocenjujemo dejstvo, da je bil prav Rupnik obsojen na "manj sramotno" kazen. Istega dne sta z odvetnikom Jožetom Ilcem vložila pritožbo s predlogom, da se kazen omili in spremeni v časovno kazen. Utemeljitev je bila dokaj enostavna, namreč "ves dejanski stan je v spisih. V teh je tudi pojasnjena moja vloga v dobi okupacije. To naj se točno prouči, da se tako najde moja krivda in tudi kazenskopravna odgovornost in tej odgovarjajoča kazen".⁴⁹ Da je bila nato tudi prošnja za pomilostitev s strani predsedstva prezidija Ljudske skupščine FLRJ v Beogradu zavrnjena, so Rupniku na ustrezno vprašanje sporočili šele 4. septembra, že na strelišču ob Dolenjski cesti v Ljubljani. Pred usodnimi streli je general še vzkliknil "Živel slovenski narod!"⁵⁰ Vsekakor nas tudi te njegove poslednje besede vabijo k nadaljnjemu razmisleku o osebni značaju in tudi o zgodovinski vlogi Leona Rupnika.

⁴⁶ AS 1931, Rupnikov proces, t.e. 547, Poročila Oddelka uprave državne varnosti 22.–29. 8. 1946, št. 197–230.

⁴⁷ AS 1931, Rupnikov proces, t.e. 545, Rupnikovo poslednje pismo ženi 28. 8. 1946, št. 2165–2168.

⁴⁸ AS 1931, Rupnikov proces, t.e. 545, Zaslišanje 18. 6. 1946, št. 2141.

⁴⁹ AS 1931, Rupnikov proces, t.e. 547, Pritožba 30. 8. 1946, št. 370.

⁵⁰ Željeznov, *Rupnikov proces*, 8.

Boris Mlakar

GENERAL LEON RUPNIK

SUMMARY

In recent Slovenian history, General Leon Rupnik is known primarily for his military and political role during World War II, when he became known as a collaborationist and even a quisling. He had an important role as an officer and ultimately a general in the last period of Austria-Hungary and throughout the time of the first Yugoslav state. Moreover, for some time he had the highest (active) military rank in Slovenia. In addition, he is known for leading the construction of a fortified defence line along the border with Italy and partly Austria (Germany) before World War II. It is due to the latter that today, when there is much talk and writing about the so-called "Rupnik line", Rupnik is indirectly and slowly turning into a "normal" historical figure with a neutral or even a positive connotation.

This does not and can not apply to his role during World War II when he, as mayor of Ljubljana under the Italian occupation and as President of the Provincial Government and Inspector General of the Slovenian Home Guard under the German occupation, assumed an active role in the fight against the Partisan movement. The fact that the Partisan movement was led by the communists and that the situation was turning into a sort of a civil war, made his decision, at least on a personal level, somewhat easier. The question remains as to what extent this fatal decision was the result of Rupnik's deliberate and conscious analysis of the situation, with the perspective of a positive final outcome for himself and the Slovenian nation, and to what extent it was merely the result of turbulent circumstances that prevailed at the time and to which the General reacted merely as a subject in the form of passive opportunism.

The article, based on an analysis of Rupnik's own statements and texts, aims to answer especially this last question. The fact that he was – by today's territorial criteria – born in the Primorska region, most likely played no role in the development of his personality. More important was probably the fact that, ever since he was a boy, he lived in military boarding schools. In any case, it seems that, in his relation to the respective civil and military authorities and superiors, he, so to speak, adopted the cult of excessive loyalty to and admiration for rulers as such. This ultimately became evident in "his" final act, namely the prison investigation and his conduct in court in 1946.

UDK 329.61(497.4)"194":929Glušič A.
1.01 Izvirni znanstveni članek

Dosje Andreja Glušiča*

Mateja Čoh

Dr., svetnica
Študijski center za narodno spravo
Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: mateja.coh@scnr.si

Izvleček:

Avtorica v prispevku predstavi delovanje podpolkovnika Andreja Glušiča, ki je pred drugo svetovno vojno služboval v Beogradu. V začetku marca 1942 se je vrnil v Slovenijo in bil decembra 1943 postavljen za načelnika štaba komande Jugoslovanske vojske za Slovenijo. Junija 1944 so ga aretirale nemške okupacijske oblasti in internirale v taborišču Dachau. Po osvoboditvi taborišča se je najprej prebil v Italijo, avgusta 1945 pa je odšel v avstrijsko vojaško taborišče v bližini Salzburga. Ustanovil in vodil je Glavni obveščevalni center ter organiziral obveščevalne centre v begunskih taboriščih v Avstriji. Velja za voditelja t. i. *Matjaževega gibanja*, ki se je razširilo po koncu vojne, ko je v Sloveniji delovalo več oboroženih ilegalnih skupin. Njegovo delovanje v avstrijskih begunskih taboriščih in kasneje v Združenih državah Amerike, kamor je odšel leta 1949, je vseskozi spremljala Uprave državne varnosti (Udba).

Ključne besede:

Podpolkovnik Andrej Glušič (1905–1970), četniška ilegala v Sloveniji, obveščevalni centri v begunskih taboriščih v Avstriji, ilegalne skupine v Sloveniji, protikomunizem.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 501–524, 87 cit., 4 slike
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Glušič do konca druge svetovne vojne

O delovanju podpolkovnika Andreja Glušiča je malo znanega. V Arhivu Republike Slovenije je ohranjen njegov dosje,¹ na podlagi katerega je nastal tudi ta prispevek. V njem najdemo predvsem dokumente o Glušičevem delovanju po koncu druge svetovne vojne, ko ga je Uprava državne varnosti (Udba) spremljala v zvezi z delovanjem ilegalnih skupin v Sloveniji ter obveščevalnih centrov v begunskih taboriščih v Avstriji.² Manj informacij je na voljo o Glušičevem delovanju v času druge svetovne vojne, ko je kot pripadnik Jugoslovanske vojske v domovini in predstavnik generala Draže Mihailovića v Sloveniji organiziral četniške odrede. Prav tako imamo malo informacij o njegovem delovanju v Združenih državah Amerike, kjer je bil od leta 1950 do smrti leta 1970 zaposlen v različnih oddelkih ameriške vojske; tudi tam ga je spremljala Udba.

Podpolkovnik Andrej Glušič se je rodil 30. novembra 1905 v Mokronogu na Dolenjskem. Kot dijak ljubljanske realke je bil član Orjune, v Kraljevini Jugoslaviji pa tudi član tehničnega odbora Zveze Sokolov.³ Po končani gimnaziji je odšel na Vojno akademijo v Beogradu, ki jo je končal leta 1927. Nato je vstopil v Vojno geografsko šolo pri Vojno geografskem inštitutu v Beogradu, kjer je leta 1937 postal častnik geodetske stroke – geodetski kapetan I. razreda vojske Kraljevine Jugoslavije – in eno leto obiskoval tečaj fotogrametrije. V času službovanja na Vojno geografskem inštitutu je opravljal različne dolžnosti: bil je šef topografskega oddelka, šef triangulacijskega oddelka, kartograf, fotogrametrist in delovni šef fotogrametrijskega oddelka. Prepotoval je velik del Kraljevine Jugoslavije in izvajal merjenja za pripravo različnih kart in drugih dokumentov.⁴

Z začetkom druge svetovne vojne, ki jo je dočakal v Beogradu, se je njegova življenjska pot popolnoma spremenila. Kmalu po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije je s kraljevim ukazom napredoval v majorja in sodeloval z vrhovnim komandantom Jugoslovanske vojske v domovini, Dražo Mihailovićem. Bil je protikomunistično usmerjen, zato je zavrnil vabila komunistov, da bi sodeloval z njimi.⁵ V svoje vrste so ga vabili tudi pripadniki Slovenskega domobranstva; dobil naj bi celo grozilno pismo, da ga bodo ustrelili, če ne vstopi v domobran-

* Prispevek je rezultat izvajanja raziskovalnega programa *Nasilje komunističnega totalitarizma v Sloveniji 1941–1990* (P6-380), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

¹ Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS), AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (dalje: AS 1931), šk. 447, Dosje Andrej Glušič (dalje: Dosje Glušič).

² ARS, AS 1931, Bande, šk. 484–492.

³ Andrej Glušič, "Dachau pred dvajsetimi leti" (dalje: Glušič, "Dachau"), *Klic Triglava*, november 1966, št. 330, 13, in marec 1966, št. 322, 11.

⁴ Ivan Prezelj, "V spomin podpolkovniku Andreju Glušiču", *Klic Triglava*, 11. julij 1970, št. 374 (dalje: Prezelj, "V spomin Glušiču"), 10.

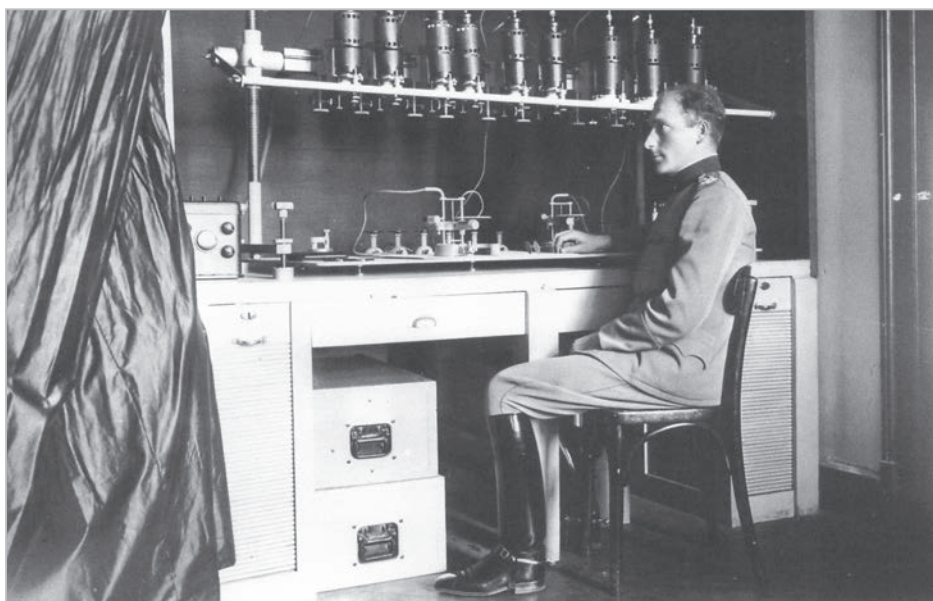
⁵ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 100, 138; Prezelj, "V spomin Glušiču", 10.

Andrej Glušič kot
geodetski kapetan
I. razreda vojske
Kraljevine Jugoslavije
(Slovenian Research
Center of America/
Slovenski raziskoval-
ni center v Ameriki,
Cleveland, Ohio,
Združene države
Amerike)

stvo, vendar Glušič tudi z njimi ni želel sodelovati. Leta 1960 je nekdanjemu sodelavcu Francetu Grumu glede domobranstva pisal, da se ga "ne da braniti. To je bila največja politična polomija v zgodovini slovenskega naroda." Vaške straže in domobranstvo so bile po njegovem mnenju "kriminalna napaka naših politikov".⁶ Tega mnenja Glušič tudi 15 let po koncu druge svetovne vojne ni spremenil.

⁶ Arhiv avtorice, Pismo Andreja Glušiča Francetu Grumu, januarja 1960.

Andrej Glušič v geodetskem laboratoriju (fotografijo hrani: Slovenian Research Center of America/ Slovenski raziskovalni center v Ameriki, Cleveland, Ohio, Združene države Amerike)

V začetku marca 1942 se je z družino vrnil v Slovenijo, kjer so ga prijeli Italijani in ga poslali najprej v koncentracijsko taborišče Gonars, kasneje pa v Padova. Iz dokumentov Udbe izhaja, da naj bi Glušič v italijanskih taboriščih "vršil neumorno propagando" proti komunizmu in Osvobodilni fronti, in sicer tako med oficirji kot civilisti. Iz taborišča v Padovi se je aprila 1943 vrnil v Mokronog ter se povezal z majorjem Karlom Novakom, predstavnikom Draže Mihailovića v Sloveniji, in z drugimi člani četniškega vojaškega vodstva.⁷

Kmalu po kapitulaciji Italije je začel Glušiča spremljati gestapo in jeseni 1943 je bil nekaj časa zaprt v mariborskih zaporih. Takrat si je za njegovo izpustitev močno prizadevala tašča, ki je za pomoč prosila generala Leona Rupnika in polkovnika Antona Kokalja. Glušič se je po vojni spominjal, da sta tako Rupnik kot Kokalj pomoč pogojevala z njegovim vstopom v Slovensko domobranstvo. V Ljubljano se je vrnil v začetku decembra 1943, vendar ni znano, na kakšen način je prišel iz zapora.⁸

Novak, ki ga je Mihailović konec leta 1941 postavil za načelnika štaba Jugoslovanske vojske v domovini za Slovenijo, maja 1942 pa je postal koman-

⁷ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 18, 100.

⁸ Arhiv avtorice, Pismi Andreja Glušiča Francetu Grumu, 28. februarja 1958 in januarja 1960.

dant Slovenije in Mahailovičev politični delegat, je bil konec novembra 1943 razrešen kot komandant Slovenije, povišan v čin podpolkovnika in je prevzel naloge v obveščevalni službi. Glušič je bil sredi decembra 1943 z Mihailovičevo odredbo imenovan za načelnika štaba Jugoslovanske vojske v domovini za Slovenijo in hkrati za četniškega komandanta vzhodne Slovenije s psevdonimom Vojin. Kmalu je bil povišan v čin podpolkovnika.⁹ Vzpostavil je stik z Mihailovičem, postal njegov zvezni oficir za Slovenijo in dobil nalogo, da v Sloveniji (re)organizira odrede Jugoslovanske vojske. V teh ilegalnih odredih naj bi po Mihailovičevem ukazu delovalo vsaj 3000 mož. Glušič je večkrat poudaril, da so moštvo četniških odredov okrepili tudi fantje, ki so bežali iz Slovenskega domobranstva. Tako je bil izdelan načrt, po katerem naj bi bilo v Sloveniji ustanovljenih pet četniških odredov: centralni Notranjski odred naj bi štel od 700 do 800 borcev, Dolenjski 500, prav toliko pa tudi Štajerski, Gorenjski in Primorski četniški odred. Najprej je bil ustanovljen Dolenjski četniški odred, ki mu je poveljeval poročnik Janez Marn, njegov namestnik je bil poročnik Jože Saje. Ko je imel odred okoli 200 mož, ga je Glušič razpolovil in del pod Sajemovim poveljstvom poslal na Notranjsko ter ga poimenoval Notranjski odred.¹⁰

Junija 1944 so nemške okupacijske oblasti izvedle prvi večji val aretacij, predvsem pripadnikov četniške ilegale in njene Državne obveščevalne službe. Tako je bil na Vidov dan, 28. junija, v Batini palači aretiran tudi Glušič.¹¹ Odpeljali in zasliševali so ga v sodnih zaporih, pa tudi v Slaviji: "Pretepanje, obešanje za zadaj zvezane roke na zid, dokler človek ni omedlel, to je bilo na dnevnem redu. Roke so mi bile popolnoma otrple, da nisem mogel tri mesece gumba zapeti, niti ure naviti."¹² Glušič je dvajset let po teh dogodkih zapisal, da mu je gestapovec, ki ga je aretiral, sicer nekdanji sošolec z ljubljanske realke, povedal: "Zaprli so vas na zahtevo pokrajinske uprave, ker ste razdirali domobranstvo." V tej smeri so, po Glušičevih spominih, zaslišanja tudi potekala.¹³

Nato so ga odpeljali v taborišče Dachau, kjer je bil nekaj časa v karanteni, in od tam preko koncentracijskega taborišča Neuengamme v uničevalno taborišče pri Emdnu. Glušič je bil prepričan, da ga bodo likvidirali; to naj bi mu "uradno sporočili" že zasliševalci v ljubljanski Slaviji. Sredi novembra 1944 ga je "rešil telegrafski poziv za povratek v Dachau". Tam je bil nato skoraj do osvoboditve taborišča zaprt v bunkerju, "ker je obstajala proti njemu domneva, da je posebno sumljiv glede svojih zvez z Angleži". Sredi aprila 1945 je bil iz bunkerja izpuš-

⁹ ARS, AS 1931, Dosje Glušič; Prezelj, "V spomin Glušiču", 10; Arhiv avtorice, Pismi Andreja Glušiča Francetu Grumu, 28. februarja 1958 in januarja 1960.

¹⁰ Arhiv avtorice, Pismo Andreja Glušiča Francetu Grumu, januarja 1960.

¹¹ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 100; Prezelj, "V spomin Glušiču", 10.

¹² Arhiv avtorice, Pismi Andreja Glušiča Francetu Grumu, 28. februarja 1958 in januarja 1960.

¹³ Glušič, "Dachau", *Klic Triglava*, junij 1967, št. 337, 14.

čen in dodeljen na delo v bunkersko kuhinjo.¹⁴ Svojim sojetnikom v baraki 16 naj bi pripovedoval, da je bil kot aktivni oficir "agent angleški I. S. [Intelligence Service, op. M. Č.] in da ima dokumente I. S. skrite (zašite) v svoji civilni obleki, ki jo je moral ob prihodu v taborišče oddati v magazin".¹⁵ V zvezi s tem je Glušič na zaslišanju v taborišču v začetku maja 1945 protiobveščevalni službi ameriške vojske (*Counter Intelligence Corps*, CIC) med drugim povedal, da je kot načelnik štaba Jugoslovanske vojske v domovini, Komande za Slovenijo

po uradni dolžnosti sodeloval z zavezniško vojaško službo, ki jo je v Ljubljani vodil polkovnik Vauhnik (BBZ). Poročila, ki sem jih dajal BBZ, so istočasno šla k zaveznikom preko generala Mihajloviča. /.../ Dostikrat /.../ sem preko radio zvez s štabom generala Mihajloviča poslal zaveznikom šifrirana poročila, ki mi jih je izročil polkovnik Vauhnik.¹⁶

Ob osvoboditvi taborišča 29. aprila 1945 naj bi bil Glušič zelo prestrašen, saj ga je jugoslovanski taboriščni komite poklical na zaslihanje, in se je bal aretacije. Res so ga popoldne aretirali poročnik bojne ladje Vlado Kandre in trije mornariški oficirji. Odpeljali so ga v bunker, vendar ga je taboriščna policija takoj izpustila. Po tem dogodku je Glušič prosil, da ga sprejme poveljnik ameriške divizije oziroma komandant taborišča, general Adams, kar se je 1. junija tudi zgodilo. Glušič je ameriškega generala prosil, naj četnike preseli iz taborišča, saj naj bi bili "izpostavljeni neprestanim komunističnim šikanam". Takrat je dobil tudi dovolilnico za prosto gibanje v taborišču in v 20-kilometrskem pasu okoli taborišča, po nekaterih podatkih pa naj bi vstopil v ameriško policijsko službo in začel sodelovati s CIC.¹⁷

Medtem je namreč Glušiču uspelo dobiti civilno obleko, v kateri naj bi imel dokumente britanskega *Intelligence Service*. Kot je leta 1949 Glušič sam povedal sodelavcu Udbe Franju Kovaču, je "z IS prekinil v Dachau in se ob prihodu Amerikancev povezal z njimi".¹⁸ Podobno trdi Dušan Lajovic, ko pravi, da je Glušič takoj po vrnitvi iz Dachaua "navezal stike z zavezniškimi obveščevalnimi agencijami, predvsem z ameriško CIC".¹⁹

Glušičev obisk pri Adamsu je bil uspešen, saj je tri dni kasneje v štabu ame-

¹⁴ Glušič, "Dachau", *Klic Triglava*, julij 1965, št. 314, 7, in *Klic Triglava*, oktober 1965, št. 317, 10.

¹⁵ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 100; Prezelj, "V spomin Glušiču", 10.

¹⁶ Glušič, "Dachau", *Klic Triglava*, november 1966, št. 330, 13.

¹⁷ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 23–27, 29, 34, 43, 100; Prezelj, "V spomin Glušiču", 10; Glušič, "Dachau", *Klic Triglava*, julij 1966, št. 326, 14; *Klic Triglava*, november 1966, št. 330, 14; *Klic Triglava*, januar 1967, št. 332, 13.

¹⁸ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 104.

¹⁹ Dušan Lajovic, *Med svobodo in rdečo zvezdo* (Ljubljana, 2003), 74–75.

riške divizije dobil seznam "Yugoslav Kingsmen",²⁰ kot so pripadnike Draže Mihailovića poimenovali Američani, ki so se smeli preseliti iz taborišča v mesto Dachau.²¹ To se je tudi zgodilo.

V dokumentih Udbe lahko preberemo, da so slovenski interniranci v Dachauu Glušiča dalj časa prepričevali, naj se z njimi vrne v Slovenijo, a Glušič nad vrnitvijo ni bil navdušen. Sicer si je zelo želel videti ženo Marijo in ji je 26. maja preko inž. Branka Diehla v Ljubljano poslal pismo, v katerem ji je sporočal, da je zelo oslabil, da najbrž ne bi "mogel izdržati transporta s kamioni domov", in bo še nekaj časa ostal, da se okrepi. Hkrati pa ga je bilo strah, da bo doma aretiran in se bo moral zagovarjati pred sodiščem kot agent tuje obveščevalne službe.²²

Glušič je iz Dachaua odšel v München in se od tam kmalu prebil v Italijo. Povezal se je z dr. Miho Krekom in Narodnim odborom v Rimu, ki ga je imenoval za adjutanta novemu komandantu Slovenske vojske v tujini, generalu Ivanu Prezlju – Andreju. Poleti 1945 je Glušič odšel v avstrijsko vojaško taborišče St. Johann v Pongauu v bližini Salzburga in januarja 1946 mu je Narodni odbor v Rimu zaupal "načrt celokupne vojaške organizacije v inozemstvu".²³ Glušič je takrat postal tudi komandant Slovenske vojske v emigraciji. Do leta 1950 je delal pri glavnem štabu *United States Air Force* (USAF) v Avstriji kot kartograf, kot nava-ja Ivan Prezelj v nekrologu, pa je izvajal tudi nekatere specialne naloge.²⁴

Obveščevalni centri in ilegalne skupine

Po koncu druge svetovne vojne je Udba spremljala Glušiča v zvezi z delovanjem obveščevalnih centrov v begunskih taboriščih v Avstriji ter ilegalnih skupin in organizacij v Sloveniji. V Jugoslaviji je namreč po koncu druge svetovne vojne ostalo kar nekaj pripadnikov različnih formacij in posameznikov iz t. i. protirevolucionarnega tabora, predvsem četniških in ustaških skupin. Ti so se po vojni povezali v različne ilegalne in večinoma tudi oborožene skupine. Skupno jim je bilo, da so nasprotovale tedanjemu komunističnemu sistemu in z različnimi akcijami nastopale proti njemu. V Srbiji je tako nastalo t. i. ravnogorsko giba-

²⁰ Na seznamu so bili poleg Glušiča še dr. Zdravko Kalan, dr. Milan Bano, Edvard Antosiewicz, Martin Bolko, Vinko Lipovec, Franc Kotnik, Jože Horvat ter duhovniki dr. Henrik Goričan, Adolf Štucin (p. Engelbert OFM), Janez Korbič (p. Beno OFM), Franc Šeškar in Franc Okorn (p. Klavdij OFM); razen Goričana in Štucina, ki sta se vrnila v domovino, so se ostali preselili v mesto (Glušič, "Dachau", *Klic Triglava*, januar 1967, št. 332, 13).

²¹ Glušič, "Dachau", *Klic Triglava*, november 1966, št. 330, 14, in *Klic Triglava*, januar 1967, št. 332, 13.

²² ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 23–27, 29, 34, 100.

²³ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 21, 33.

²⁴ Prezelj, "V spomin Glušiču", 10.

nje, na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini t. i. križarsko gibanje, v Sloveniji pa t. i. *Matjaževo gibanje*. To poimenovanje izhaja iz legende o kralju Matjažu, ki spi pod Peco in bo ob prebujenju priporil ljudstvu njegove pravice.²⁵ Za ilegalne skupine zasledimo v literaturi²⁶ in dokumentih Udbe različna poimenovanja, najpogostejši sta *bande* in *tolpe*.²⁷ Član politbiroja centralnega komiteja KPJ Edvard Kardelj je te skupine označil za "reakcionarne in odpadniške tolpe", njihove člane in podpornike pa za "špijone tujega imperializma", "zakrknjene vojne zločince", "poklicne izdajalce in vohune", ki so želele "pod pokroviteljstvom in vodstvom reakcionarnega katoliškega klera in v nenehnem sodelovanju z raznimi imperialističnimi obveščevalnimi službami" obnoviti delovanje četniških, ustaških in domobranskih skupin.²⁸ V elaboratu o delovanju ilegalnih skupin in organizacij v Jugoslaviji med letoma 1945 in 1950, ki je nastal pri Udbi v Beogradu oktobra 1950, je *banditizem* definiran kot "najizrazitejša oblika kontrarevolucionarnega delovanja reakcionarnih elementov". Nasprotniki novega sistema, tj. "kapitalistični in kulaški elementi ter tuje obveščevalne službe",²⁹ naj bi na ta način ogrožali pridobitve narodnoosvobodilnega boja, ovirali konsolidacijo ljudske oblasti in delo pri obnovi države.³⁰

Nastanek teh skupin v Sloveniji so spremljale govorice, da bo kmalu izbruhnila nova vojna med Zahodom in Vzhodom, ljudje so bili prestrašeni zaradi propagande o tretji vojni, o skorajšnjem spopadu med Veliko Britanijo in Sov-

²⁵ ARS, AS 1931, Bande, šk. 487, Teroristične organizacije in bande v SFRJ 1945–1950 (dalje: Teroristične organizacije); Milo Bošković, *Šesta kolona, Nastanak, organizacija i delovanje antijugoslovenske fašističke emigracije* (Zagreb–Novi Sad, 1985), 32–119.

²⁶ Mateja Čoh, "Za svobodo, kralja in domovino", *Ilegalne skupine v Sloveniji med letoma 1945 in 1952* (Ljubljana, 2010); Martin Premk, *Matjaževa vojska 1945–1950* (Ljubljana, 2005); Zdenko Zavadlav, *Pozna spoved: iz dnevnika slovenskega oznovca* (Celovec, 2010); Zdenko Zavadlav, *Križarji, Matjaževa vojska na Slovenskem* (Ljubljana, 1994); *Iz arhivov slovenske politične policije*, ur. Jože Pučnik (Ljubljana, 1996) (dalje: Pučnik, *Iz arhivov*); Dragan Marković, Nikola Milovanović, Đuro Rebić, *Bojevniki za mir 1, V plamenih vojne* (Ljubljana, 1984) (dalje: Marković, *Bojevniki za mir*); Bernard Petek, *Matjaževo gibanje in slovenska križarska vojska (1945–1950)* (Maribor, 2000); Veronika Kodrun, *Požarjeva skupina, Križarsko-kmečki upor ali udbovska provokacija* (Maribor, 1999).

²⁷ Udba je delovanje teh skupin pogosto povezovala s katoliško cerkvijo in s Kraljevino Jugoslavijo, zato so v Sloveniji dobile tudi nazive kot so *križarji*, *vojska Kristusa kralja*, *vojska kralja Petra*. K takemu poimenovanju so prispevali tudi razni simboli, ki so jih nosili člani teh skupin, in sicer beli križi, slovenska zastava in kokarde Jugoslovanske kraljeve vojske.

²⁸ V. kongres Komunistične partije Jugoslavije (Ljubljana, 1948), 318, 321–322.

²⁹ ARS, AS 1931, Teroristične organizacije.

³⁰ Temeljna izhodišča, na podlagi katerih je oblast s pomočjo Udbe odkrivala in preganjala ilegalne skupine v Sloveniji, so bila: 1. ilegalne skupine so organizirali, podpirali in usmerjali emigrantski obveščevalni centri v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji; 2. bile so usmerjene protikomunistično ter so delovale s ciljem zrušiti obstoječi družbeni in politični sistem v Jugoslaviji in se zavzemale za vrnitev kralja Petra II.; 3. ta cilj so nameravale doseči s političnimi, vojaškimi, obveščevalnimi in propagandnimi akcijami; 4. zato so se povezovale s tujimi obveščevalnimi službami, predvsem z britanskimi in ameriškimi.

jetsko zvezo in celo o vojni med Jugoslavijo in Italijo.³¹ Propaganda se je med ljudmi širila z letaki in emigrantskimi časniki, v Sloveniji predvsem z *Matjaževim glasom*.

Nastanek, organizacijo in delovanje ilegalnih skupin je partija povezovala z delovanjem slovenske vojaške in politične emigracije, ki se je po odhodu iz Slovenije ob koncu vojne naselila v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji.³² V njih so kmalu začeli nastajati obveščevalni centri, ki so jih organizirali predvsem pripadniki vojaške emigracije. Tako je bil oktobra 1945 pri Nacionalnem komiteju Kraljevine Jugoslavije³³ ustanovljen Glavni obveščevalni center (GOC). Vodil ga je podpolkovnik Andrej Glušič.

Sedež GOC-a je bil najprej v Salzburgu, v neposredni bližini ameriške CIC. Kmalu po ustanovitvi ga je Glušič preselil v vojaško taborišče St. Johann v Pongauu, kjer je deloval do pomladi 1947. Po podatkih Udbe je Glušič marca 1947 pod vplivom ostre kampanje Titove Jugoslavije proti obveščevalnemu delovanju jugoslovanskih emigrantov v begunskih taboriščih, zaradi intervencij avstrijske komunistične partije ter po nasvetu Američanov, prenesel sedež GOC-a v Badgastein, prav tako na Salzburškem. Od tam je tedensko odhajal v taborišče v Pongauu, saj je tam ostala centrala za izdelovanje propagandnega materiala, poleg tega so se tam zadrževali kurirji iz Avstrije in Jugoslavije.³⁴ V Badgasteinu je vodstvo GOC-a ostalo do konca leta 1949, ko so ameriške vojaške oblasti prepovedale *Matjaževo gibanje*.

Z ustanovitvijo GOC-a³⁵ so bili formalno postavljeni temelji za razvoj obve-

³¹ Pučnik, *Iz arhivov*, 149, 151; Marković, *Bojevniki za mir*, 560–562.

³² O razmerah v Avstriji in v begunskih taboriščih glej na primer Mark Wyman, *DPs: Europe's Displaced Persons, 1945–1951* (London, 1989); *Die "Britische" Steiermark 1945–1955*, ur. Siegfried Beer (Graz, 1995); Gabriela Stieber, *Nachkriegsflüchtlinge in Kärnten und der Steiermark* (Graz, 1997); Janez A. Arnež, *Slovenski tisk v begunskih taboriščih v Avstriji 1945–1949* (Ljubljana, Washington, 1999); *Österreich im frühen Kalten Krieg 1945–1958, Spione, Partisanen, Kriegspläne*, ur. Erwin A. Schmidl, (Wien, 2000); *Steiermark: Die Überwindung der Peripherie*, ur. Alfred Ableitinger in Dieter A. Binder (Wien, Köln, Weimar, 2002); Gabriela Stieber, *Die Briten als Besatzungsmacht in Kärnten 1945–1955* (Klagenfurt, 2005); John Corsellis, Marcus Ferrar, *Slovenija 1945, Smrt in preživetje po drugi svetovni vojni* (Ljubljana, 2006); Rozina Švent, *Slovenski begunci v Avstriji: 1945–1950* (Ljubljana, 2007).

³³ Nacionalni komite Kraljevine Jugoslavije je bil ustanovljen konec maja ali na začetku junija 1945. Njegovo delovanje so formalno odobrile ameriške in britanske okupacijske oblasti, po ustanovitvi pa še Zavezniški svet za Avstrijo. Njegova naloga je bila skrbeti za izboljšanje socialnega položaja jugoslovanskih beguncev, ki so ostali v Avstriji. Pristojen je bil za registracijo jugoslovanskih državljanov v Avstriji, v kolikor so se seveda pri njem prijavili. Zavezniške okupacijske oblasti pa so mu prepovedale kakršnokoli politično aktivnost (ARS, AS 1931, šk. 490, Glušičev obveščevalni center Salzburg (dalje: GOC Salzburg), 427).

³⁴ ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 4, 480, 716; Dosje Glušič, 34, 35, 91; Marković, *Bojevniki za mir*, 537; Pučnik, *Iz arhivov*, 155.

³⁵ Organizacijsko je imel GOC svoj štab, ki je vodil vse akcije, njegovi sodelavci so vodili akcije na terenu in kurirje, ki so vzdrževali zvezo med GOC-em in njegovimi podcentri ter med samimi podcentri in posamezniki v tujini in domovini. V organizacijski strukturi obveščevalnega centra sta bila tudi finančna služba in posebni oddelek za orožje (ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 221).

ščevalne službe v emigraciji. Do spomladi 1946 je Glušič sodeloval s štabom Jugoslovanske kraljeve vojske v Avstriji, saj je GOC najprej vodila trojka, na čelu katere je bil general Todor Miličević kot predstavnik četniške komande taborišča St. Johann v Pongauu. Njegov namestnik je bil Glušič, ki je bil delegiran kot načelnik štaba Slovenske vojske in predstavnik rimskega Narodnega odbora. Tretji član vodstva pa je bil predstavnik Srbov v Nacionalnem komiteju Kraljevine Jugoslavije in njegov podpredsednik Vojo Popović.³⁶

Najpomembnejša naloga GOC-a ob ustanovitvi leta 1945 je bila, da organizira mrežo obveščevalnih centrov v begunskih taboriščih v Avstriji, da preko beguncev zbira podatke o stanju v Jugoslaviji in s pomočjo ljudi, ki so odhajali v domovino, vzpostavi stik z Dražo Mihailovićem. Na seznamu pomembnih nalog so bile še protikomunistična propaganda z raznimi letaki in časniki, radijske oddaje, govori, organiziranje kurirskih zvez in kanalov ter podpiranje in vodenje delovanja protikomunističnih skupin v Sloveniji. Obveščevalna služba je bila konspirativna in zanjo zavezniki naj ne bi vedeli.³⁷ Najpomembnejši obveščevalni centri, ki jih je organiziral GOC, so delovali v begunskih taboriščih v Lipnici, Gradcu, Celovcu, Špitalu ter v Trstu in Gorici.

Obveščevalno delo na avstrijskem Štajerskem se je začelo poleti 1945, ko je bil najprej ustanovljen center v Lipnici, kasneje pa še v Gradcu. Centra sta bila najbolj aktivna v letih 1946 in 1947 in sta svoje sodelavce pošiljala na Štajersko in v Prekmurje, da bi tam organizirali ilegalno delovanje in skupine. Njuni najpomembnejši člani so bili četniški major Miloš Glišić, četniški podporočnik Miodrag Mihajlović ter odvetnik in medvojni sodni preiskovalec četniškega štaba Slovenije dr. Karel Kornhauser. Člani lipniškega in graškega obveščevalnega centra so preko svojih kurirjev vzpostavili stik s Škamličevo ilegalno skupino in s skupino Ignaca Škete – Billyja na območju Slovenskih goric, na Pohorju so imeli stike s člani Sernčeve ilegalne skupine, v Prekmurju pa z ilegalno organizacijo Franca Bakana TAKO (*Tajna antikomunistična organizacija*) ter s t. i. Jeričevo organizacijo.³⁸

Na avstrijskem Koroškem je konec leta 1945 kot prvi začel delovati obveščevalni center v Celovcu. Vodil ga je kapetan jugoslovanske kraljeve vojske in od decembra 1944 načelnik organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva Ivan Drčar. Vzporedno z Drčarjevim centrom je v begunskem taborišču v Špitalu začel delovati še en obveščevalni center. Prvi ga je vodil Janko Marinšek, ki je bil med vojno glavni kurir Gorenjskega četniškega odreda. Leta 1948 ga

³⁶ ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 4, 382, 480, 716; Marković, *Bojevniki za mir*, 537; Pučnik, *Iz arhivov*, 155.

³⁷ ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 4, 479.

³⁸ ARS, AS 1931, šk. 489, Obveščevalni center 101 (dalje: Drčar), 59–63, 65; šk. 492, Sernec – Šajnovič, Kornhauser; The National Archives, Foreign Office, 1020/3178 (dalje: NA), Interrogation report: Alois Pozderez, 23. september 1947 (dalje: Interrogation Pozderez).

je prevzel Franc Grum, med vojno domobranski kapetan in vodja domobranskega obveščevalnega centra v Velikih Laščah.³⁹ Delovanje teh centrov je bilo usmerjeno predvsem na Gorenjsko in v Ljubljano, v letih 1948 in 1949 pa delno tudi na Dolenjsko in Notranjsko.

Vodilna sila GOC-a je kmalu po ustanovitvi postal Glušič, saj Miličević in Popović nista bila kos zastavljenim nalogam. Glušič je poleg tega izkoristil dva velika neuspeha srbskih četnikov, zajetje dveh njihovih kurirjev – majorja Miloša Glišića v Beogradu in podporočnika Miodraga Mihajlovića v okolici Maribora. Oba sta bila poslana iz lipniškega obveščevalnega centra v Jugoslavijo z nalogo, da vzpostavita zvezo z Dražo Mihailovićem. Njuno aretacijo je Glušič uporabil kot argument za to, da Srbi niso sposobni za delovanje na območju Slovenije, kamor je bilo zaradi bližine meje usmerjeno delovanje GOC-a. Na ta način je postopoma izrinil generala Miličevića, ki je skupaj s Popovićem v prvi polovici leta 1946 praktično izpadel iz GOC-a. Tako je Glušič k sodelovanju v GOC-u vabil vedno več Slovencev, ki jim je bila namenjena glavna vloga tudi v ostalih obveščevalnih centrih v Avstriji, pa tudi v Gorici in Trstu.⁴⁰

Glušiča je general Miodrag Damjanović na podlagi dogovora med Narodnim odborom in glavno komando Jugoslovanske kraljeve vojske imenoval za načelnika štaba in organizatorja t. i. Slovenske vojske v sestavi Jugoslovanske kraljeve vojske, ki naj bi zajela "vse slovenske operativne sile v domovini in zunaj nje". Narodni odbor je nato januarja 1946 zaupal Glušiču izdelavo načrta za organizacijo Slovenske vojske v emigraciji. Glušič je dobil tudi pooblastila za zastopanje generala Ivana Prezlja pri izdajanju naredb.⁴¹

Tako je Glušič prevzel vodstvo GOC-a in postal gonilna sila razvoja obveščevalne dejavnosti v avstrijskih begunskih taboriščih. S tem, ko je vajeti obveščevalne dejavnosti prevzel Glušič in k sodelovanju pritegnil več Slovencev, je obveščevalna služba dobila izrazito slovenski značaj.⁴² Najtesnejši Glušičevi sodelavci v GOC-u in štabu komande Slovenske vojske so takrat postali odvetnik dr. Zdravko Kalan kot predstavnik rimskega Narodnega odbora, ki je skrbel za stike med Glušičevim štabom, tiskarno v Münchnu in ameriški novinarji; Kalan je bil med drugo svetovno vojno župan Novega mesta in je veljal za zanesljivega Glušičevega sodelavca – ne nazadnje sta bila leta 1944 skupaj internirana v Dachau. Glušičeva desna roka je postal njegov svak inž. Marko Penca – Marko Jovanović, med vojno domobranski poročnik. Njegova naloga je bila skrbeti za kurirsko službo med GOC-em in podrejenimi obveščevalnimi

³⁹ ARS, AS 1931, Drčar, 7, 8; šk. 492, 101 Drčar; Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945* (Ljubljana, 2003), 154, 508.

⁴⁰ ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 479; Dosje Glušič, 92.

⁴¹ Marković, *Bojevniki za mir*, 537–538; ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 477.

⁴² ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 416–480, 715; Marković, *Bojevniki za mir*, 540.

centri v Avstriji in Italiji. Zadolžen je bil za dešifriranje in prepisovanje zaupne pošte ter za prevajanje besedil iz nemškega jezika. Tesni Glušičevi sodelavci so bili še dr. Hinko Lobe, ki je skrbel za propagando in radijske oddaje, dr. Karl Kornhauser, ki je bil šef obveščevalnega centra v Gradcu, Franc Krejči je bil radiotelegrafist in je skrbel za radijske zveze, predvojni mornariški kapetan Rudolf Pogačar pa je bil šifrer ter je skrbel tudi za pregled tujega tiska in prirejanje tujih člankov za domača emigrantska obvestila.⁴³ Član Glušičevega centra je bil tudi ruski emigrant Aleksander Sengelaja, ki je pri zaveznikih zbiral dokumente za gibanje v Avstriji (*Allierte Reise Erlaubnis*) in za odhod v tujino ter vzdrževal zveze z okupacijskimi in avstrijskimi oblastmi.⁴⁴

Glušič si je prizadeval vzdrževati redne radijske zveze z obveščevalnimi centri in s taboriščem v Eboliju pri Neaplju, kjer sta bila do podpisa mirovne pogodbe z Italijo leta 1947 general Prezelj in komanda Jugoslovanske kraljeve vojske. Kot priča Prezelj, se je Glušič trikrat pripeljal iz Avstrije v Eboli ter s pomočjo strokovnjakov vzpostavil radijsko zvezo med taboriščem v Eboliju in GOC-em. Tudi po podpisu mirovne pogodbe, ko je bila komanda Jugoslovanske vojske preseljena v Nemčijo, je radijska zveza med Nemčijo in Avstrijo nemoteno delovala, dokler se niso emigranti začeli izseljevati v čezmorske države.⁴⁵ Poleg tega je Glušič veliko potoval po Avstriji in Italiji in na ta način vzdrževal osebne stike z jugoslovanskimi emigranti. Zase in za svoje sodelavce je imel na voljo ameriške, francoske in britanske potne liste, s katerimi so neovirano potovali po Avstriji; ameriške naj bi dobival od političnega štaba 42. ameriške divizije. Poleg tega je imel za potovanja na razpolago džip, ki je bil v lasti CIC v Salzburgu in ga je uporabljal tudi za prevoz propagandnega materiala.⁴⁶

Po nekaterih podatkih naj bi Glušič leta 1947 nekajkrat osebno potoval tudi v Slovenijo, kar je malo verjetno. Glušiču naj bi pomagal čez mejo nek partizan za denarno nagrado. Do Šentilja naj bi se pripeljal z vlakom ter naj bi imel "točno na meji na Sladkem vrhu enega viničarja, pri katerem tudi prenočuje, razen tega pozna na meji nekega stražarja, kateri ga za 500 dinarjev pusti preko meje".⁴⁷

Mrežo obveščevalcev je GOC gradil na več načinov, največkrat tako, da je posameznikom v domovino pošiljal pisma, s katerimi jih je želel pridobiti za sodelovanje, in s pomočjo repatriirancev. Za delo v domovini je GOC uporabljal predvsem obveščevalne centre v Špitalu, Celovcu, Lipnici, Gradcu in Salzburgu.

⁴³ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 33, 139–143.

⁴⁴ ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 200, 749; šk. 488, NKKJ–OC–400 Graz (Kornhauser) (dalje: Kornhauser), 81; Dosje Glušič, 101; Marković, *Bojevniki za mir*, 540.

⁴⁵ Prezelj, "V spomin Glušiču", 10.

⁴⁶ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 35, 93; Marković, *Bojevniki za mir*, 538, 541.

⁴⁷ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 45–46.

Med pomembnimi kurirji GOC-a, ki so se večkrat odpravili čez mejo v Slovenijo, omenimo mornariškega podoficirja Ferdinanda Kikca in Štefana Horvata – Ratimirja. Udba ju je aretirala v drugi polovici leta 1947. Kikca je pridobila za sodelovanje in ga kot agenta Gezo poslala nazaj v Avstrijo; od njega je dobivala precej koristnih podatkov o Glušičevi organizaciji in njenem delovanju.⁴⁸

Za delovanje obveščevalnih centrov v Avstriji so vedele britanske in ameriške okupacijske oblasti v Avstriji, predvsem britanska vojaška varnostna služba (*Field Security Service*, FSS)⁴⁹ in ameriška CIC.⁵⁰ Iz izjav in zaslišanj Štefana Horvata lahko razberemo, da je Glušič dostavljal Američanom poročila vojaškega, gospodarskega in političnega značaja in so mu bila odprta vrata pri 42. ameriški pehotni diviziji. Kot je mogoče razbrati iz dostopnih dokumentov, je imel Glušič posebej dobre odnose z ameriškim majorjem srbskega rodu Georgom Milovanovićem, ki je bil šef CIC-a v Salzburgu.⁵¹ Prav tako lahko ugotovimo, da je Glušič, kljub temu da so zavezniške okupacijske oblasti v Avstriji uradno prepovedale tovrstno (obveščevalno) delovanje emigrantov, deloval vsaj z njihovo vednostjo, če ne celo s tihim privoljenjem teh oblasti, predvsem ameriških. Podobno trdi Pavle Borštnik ko pravi, da je Glušičev obveščevalni center deloval "vsaj s pristankom, če ne celo po navodilih ameriške Osrednje obveščevalne službe (CIA)".⁵² Tudi sam Glušič je septembra 1949 sodelavcu Udbe Kovaču povedal, da mu "Amerikanci nudijo vsa sredstva in ima z njimi čiste račune".⁵³

Podpora zavezniških oblasti je bila za Glušiča odločilnega pomena tudi pri poskusih nekaterih četniških oficirjev, da bi ga izpodrinili kot vodjo GOC-a. Glušič je ostro nasprotoval ustaški in velikosrbski četniški politiki, zato so ga srbski krogi obtoževali separatizma in celo, da vodi Slovenijo pod okrilje Avstrije ali Donavske federacije.⁵⁴ Takšne obtožbe niso bile utemeljene. Res je, da je

⁴⁸ ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 201–202, 613, 708–711, 715; Kornahuser, 1a; Dosje Glušič, 96–98.

⁴⁹ *Field Security Service*, britanska vojaška varnostna služba. Nastala je v okviru britanske vojaške policije z namenom zagotoviti varnost in podporo operacijam zavezniških sil na terenu. Njeni začetki segajo v obdobje priprav na operacijo *Torch*. Služba se je ukvarjala predvsem s protiobveščevalno dejavnostjo. Vrhovni štab zavezniških ekspedicijskih sil v Evropi je februarja 1944 izdal posebna navodila za njeno delovanje na terenu. Najpomembnejše naloge so bile preiskave glede obveščevalne dejavnosti in sabotaže, zasliševanja beguncev, internirancev, vojnih ujetnikov, odkrivanje in zasliševanje (vrinjenih) agentov tujih obveščevalnih služb (F. H. Hinsley, C. A. G. Simkins, *British Intelligence in the Second World War*, 4 (London, 1990), 261–263, 349–368).

⁵⁰ *Counter Intelligence Corps*, protiobveščevalna služba ameriške vojske. Po koncu druge svetovne vojne je služba med drugim delovala v ameriških okupacijskih conah v Nemčiji in Avstriji. Njene naloge so bile odkrivanje vojnih zločincev in sodelavcev nacističnega režima ter boj proti črni borzi. O njenem delovanju v času druge svetovne vojne več informacij na <http://www.fas.org/irp/agency/army/cic.pdf>, 13. 11. 2009.

⁵¹ ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 255; Dosje Glušič, 21.

⁵² Pavle Borštnik, *Pozabljena zgodba slovenske nacionalne ilegale* (Ljubljana, 1998), 99; ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 21.

⁵³ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 104.

⁵⁴ ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 480–481.

Podpolkovnik Andrej Glušič (stoji na sredini) z zavezniškimi oficirji (ARS, AS 1931, šk. 490, a. e. 397)

dajal Glušič pri svojem delu prednost Sloveniji, Slovencem in njihovim organizacijam, da je nasprotoval hrvaškemu in srbskemu vmešavanju v politične in druge akcije na slovenskem ozemlju. Vendar je hkrati gojil simpatije in izražal podporo hrvaškemu križarskemu in srbskemu četniškemu gibanju v okviru njihovih lastnih etničnih prostorov.⁵⁵

⁵⁵ Poudarjal je, da "slovenski narodni predstavniki stoje v pogledu notranje ureditve bodoče Jugoslavije strogo na principih demokracije federativnega oz. konfederativnega sestava, v katerem bo narodna individualnost poedinih jugoslovanskih narodov popolnoma zagotovljena in centralni državni upravi dano samo ono, kar je nujno potrebno za državno skupnost". Poudaril je tudi, da imajo Slovenci svoje, samostojno revolucionarno gibanje, in sicer "Matjažovo vojsko", ki je "ilegalni naslov za slovensko armado jugoslovanske vojske v domovini" (ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 283–284).

Voditelji in člani tistih ilegalnih skupin, ki so imele stike z obveščevalnimi centri v begunskih taboriščih, so v Avstriji prihajali v stik s FSS predvsem takrat, ko so bili ujeti pri ilegalnem prehodu meje ali ker so v obmejnem pasu nosili orožje. Ta jih je zaslišala o tem, zakaj so pobegnili čez mejo in o razmerah v Jugoslaviji. Pogosto so jo zanimali tudi podatki o vojski, Udbi, partiji.⁵⁶

Dokumenti Matjaževega gibanja

Glušič je kot vodja GOC-a izdajal navodila za delo, naredbe, pisal propagandne letake in članke. Podpisoval jih je s številnimi psevdonimi, kot na primer Matjaž, Martin Krpan, Vojteh, general Andrej, Bogomil Vošnjak. Akte obveščevalne vsebine je podpisoval s številko 11; to je bila njegova šifra kot vodje GOC-a.⁵⁷ Po navodilih Narodnega odbora je Glušič že konec leta 1945 sestavil tri pomembne programske in organizacijske dokumente Matjaževega gibanja, tj. *Tebnično instrukcijo*, navodila za obveščevalno službo in propagandni letak *Slovinci in Slovenke!*,⁵⁸ ki naj bi bili podlaga za delovanje ilegalnih skupin v Sloveniji. Glušič je napisal tudi nekaj domoljubnih pesmi, svoja navodila oziroma sporočila pa največkrat končal z gesli kot "Z vero v Boga, za kralja in domovino!" ali "Fašizem je mrtev – smrt komunizmu – svoboda narodu!"⁵⁹

V *Tebnični instrukciji* je Glušič v upravnem smislu predvidel organizacijo in sistem t. i. krajevnih trojk ali Matjaževih odborov kot organov oblasti. Ti bi se povezali v t. i. Narodni odbor za Slovenijo, ki bi bil najvišja upravna oblast in bi začasno predstavljal "državno upravno in vrhovno vodstvo revolucionarnega gibanja na slovenskem narodnem ozemlju".⁶⁰ Določil je organizacijo vojaških operativnih enot v domovini, t. i. enot Matjaževe vojske, in cilje njihovega delovanja. Predvidel ustanavljanje t. i. udarnih grup, ki bi se povezovale v čete in bataljone, celotno vojaško formacijo v Sloveniji pa bi predstavljala brigada s

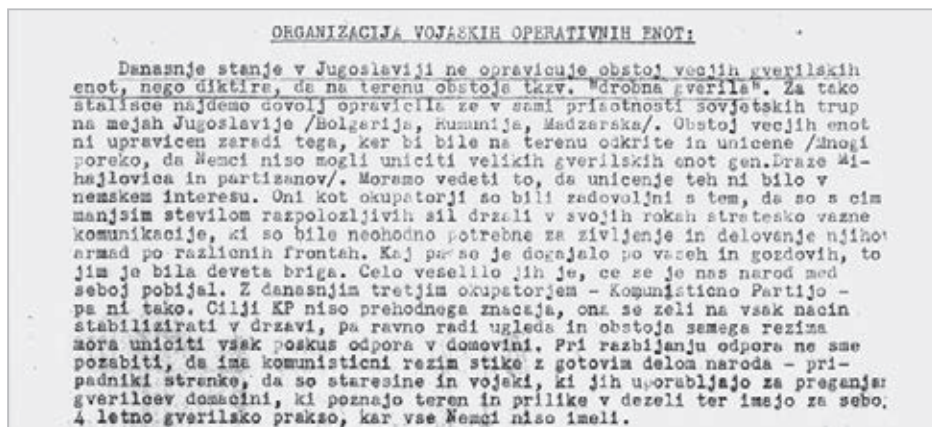
⁵⁶ ARS, AS 1931, GOC Salzburg; Kornhauser; Drčar; šk. 484, Banda Sernec (dalje: Banda Sernec); NA, List of all persons connected with the gang, 17. 9. 1947; Interrogation report: Franz Hautz, 8. 9. 1947; Interrogation report: Sernec Josef, 9. 9. 1947; Interrogation report: Slavko Jursic, 14. 9. 1947; Interrogation Pozderec; Interrogation report: Martin Sainovic, 23. 9. 1947.

⁵⁷ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 33, 34.

⁵⁸ ARS, AS 1931, šk. 488, Grumov OC-501 (dalje: Grum); Dosje Glušič, 34.

⁵⁹ ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 480.

⁶⁰ Markovič, *Bojevniki za mir*, 541–542; ARS, AS 1931, GOC Salzburg, Referat o namenih in političnih ciljih Kraljevega komiteta v inozemstvu; Dosje Glušič, 242–250.

O organizaciji vojaških operativnih enot v Sloveniji je Glušič pisal v Navodilih za organizacijsko-operativno delo na terenu ali v t. i. *Tehnični instrukciji* (ARS, AS 1931, šk. 488, a. e. 326)

tremi bataljoni, osmimi četami in devetintridesetimi udarnimi skupami.⁶¹ Ta brigada naj bi nastopala pod imenom Matjaževa vojska, dokler ne bi prišlo do odkritega konflikta med Zahodom in Vzhodom. Takrat bi postala Jugoslovanska kraljeva vojska uradno priznana, komanda Slovenske armade pa bi določila čas začetka usklajenih vojaških akcij za celotno Slovenijo.⁶² Posebna navodila so obstajala tudi za vzpostavitev vojaške organizacije v domovini. V njih je bilo določeno, da se v Jugoslaviji ustanovijo enote Jugoslovanske kraljeve vojske. Ilegalne enote v Sloveniji so se imenovale "odredi slovenske armije kraljeve jugoslovanske vojske", poleg tega pa bi imele naziv teritorija, kjer so delovale. V navodilih je bilo poudarjeno, da je treba zavzeti pomirljivo stališče do ostalih protikomunističnih enot, ki so bile na terenu (npr. hrvaški križarji), saj bi lahko s njimi izvajali skupne akcije.⁶³

Brigade in bataljoni bi morali imeti radijsko postajo, za vzdrževanje zvez pa je Glušič predvidel zanesljive kurirje. Vojaške enote so morale biti pozorne na

⁶¹ Po tem načrtu bi imel I. bataljon 3 čete s 14 udarnimi skupami: v 1. četi bi bile Prekmurska, Prleška, Goričanska in Kozjaška udarna grupa, v 2. četi Severna pohorska, Južna pohorska, Haloška, Konjiška in Posavska udarna grupa, v 3. četi pa Mežiška, Mislinjska, Savinjska, Trboveljska in Črnograbenska udarna grupa. II. bataljon s 15 četami bi bil sestavljen takole: v 4. četi bi bile Kumska, Dobrniška, Raduljska, Gorjanska in Belokranjska udarna grupa, v 5. četi Lipoglavška, Turjaška, Grčariška, Suhokrajinska in Roška udarna grupa ter v 6. četi Krimska, Javorniška, Snežniška, Nanoška in Bazoviška udarna grupa. III. bataljon bi imel dve četi: 7. bi sestavljale Doberdobska, Trnovska, Idrijska, Polhograjska in Blegoška udarna grupa, 8. četo pa Jelovška, Kamniška, Karavanška, Triglavška in Mangrtška udarna grupa (ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 80–81).

⁶² ARS, AS 1931, GOC Salzburg, Referat o namenih in političnih ciljih Kraljevega komiteta v inozemstvu; Marković, *Bojevniki za mir*, 541–542.

⁶³ ARS, AS 1931, GOC Salzburg, Elaborat o delu NKKJ; Grum.

morebitno infiltracijo komunističnih agentov v lastne vrste in hkrati poskušale vriniti svoje zaupnike in obveščevalce v Jugoslovansko armado ter v državni in partijski aparat. Prizadevati so si morali v svoje vrste spraviti predvsem tiste, ki so bili razočarani nad KP, pripadnike krščanskih socialistov ter Sokolov iz OF. Za tovrstno delo je obstajalo posebno navodilo *Infiltracija v OF in KP*.⁶⁴

V navodilih za obveščevalno službo je Glušič določil, naj obveščevalci zbirajo podatke o vojski, Ozni/Udbi, političnih razmerah in ukrepih komunistične oblasti v domovini, o razmerah v katoliški in pravoslavni cerkvi, skratka podatke o stanju v državi. Zbirali so podatke o organiziranosti prometa in prometnih povezav, o gospodarstvu, sodstvu, prosveti, socialnem položaju prebivalstva, o financah in propagandi, o sovjetskem vplivu v Jugoslaviji ter učinkih oziroma uspehih emigrantske propagande in oboroženega odpora. Od obveščevalcev je Glušič pričakoval, da bodo pošiljali natančna poročila 2–3-krat mesečno, čeprav se je zavedal, da večina ljudi nima ustreznih znanj o obveščevalni dejavnosti. Zato je pripravil tudi obsežna navodila o tem, kako poročati.⁶⁵

Kako so obveščevalci na terenu zbirali te podatke, sestavljali poročila in kako uspešni so bili, nam ni znano. Prav tako v gradivu nismo našli originalnih obveščevalnih poročil. Kljub temu lahko iz različnih dokumentov sklepamo, da so taka poročila obstajala, vendar jih verjetno ni bilo veliko. Najverjetneje jih je Glušič dobival predvsem od kurirjev, ki so vzdrževali zveze s Slovenijo, in jih hranil v svojem arhivu oziroma v arhivu GOC-a; kaj se je zgodilo s tem arhivom, nam ni znano. Opozoriti je še potrebno, da so GOC in drugi obveščevalni centri zelo slabo poznali stanje v Sloveniji – prepričani so namreč bili, da obstaja razvejana mreža ilegalnih skupin, ki aktivno delujejo v smislu ciljev Matjažvega gibanja, kar pa ni ustrezalo dejanskemu stanju na terenu. Zato je bilo tudi uresničevanje nalog in ciljev iz *Tebnične instrukcije* daleč od realnih možnosti in redki poskusi ustanavljanja vojaških enot po teh navodilih so bili neuspešni. Ilegalne skupine tudi niso bile strogo vojaško organizirane.⁶⁶

Tretji dokument, letak *Slovenci in Slovenke!*, predstavlja neke vrste politični program, saj je v njem Glušič pozval k uporabi proti tretjemu, tj. komunističnemu okupatorju, ki naj bi deloval kot izpostava Sovjetske zveze. V njem je zagovarjal spoštovanje temeljnih človekovih pravic in svoboščin, kot so svoboda govora, misli, tiska, veroizpovedi ter se zavzel za boj proti revščini, za zasebno lastnino in za to, da zemljo dobijo tisti, ki jo obdelujejo.⁶⁷

⁶⁴ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 240–241.

⁶⁵ ARS, AS 1931, GOC Salzburg, 274, 358–368; Dosje Glušič, 92, 95, 225–239.

⁶⁶ Z obveščevalnimi centri v avstrijskih begunskih taboriščih so imeli stike predvsem voditelji in nekateri člani Sernčeve, Škamlijeve, Šajnovičeve in z njo povezane Markojeve ilegalne skupine ter skupina Ignaca Škete in z njo povezana ilegalna skupina Rigo Murati.

⁶⁷ ARS, AS 1931, šk. 486, Škamličeva banda; *Slovenci! Slovenke!*, *Matjažev glas*, februar/marec 1948, št. 2–3, 1.

Glušič v Združenih državah Amerike

Konec leta 1949 so ameriške vojaške oblasti, zaradi preveč očitnega delovanja proti mednarodno priznanemu sistemu v Jugoslaviji, Matjaževo gibanje prepovedale. Zato je Glušič decembra 1949 odšel iz Avstrije preko Nemčije v Združene države Amerike. Tam je bil leta 1950 kot geodetski strokovnjak sprejet v *Map service* (oddelek znotraj ameriške vojske) v Washingtonu, kasneje pa se je zaposlil na Vojno geografskem inštitutu. Nazadnje je delal v *U. S. Topographic Command*, kjer je postal pomočnik šefa geodezijskega oddelka s činom brigadnega generala. Kot izjemno cenjen strokovnjak je izučil veliko vojaško-geografskih strokovnjakov za merjenja in izdelavo zemljevidov, tako za splošne kot vojaške potrebe. V času službovanja v *U. S. Topographic Command* je napisal najmanj 8 strokovnih knjig, ki so bile večinoma interne in zaupne narave.⁶⁸

Pred Glušičevim odhodom je leta 1949 z njim vzpostavil stike sodelavec Udbe Franjo Kovač; njegovo pravo ime nam ni znano, prav tako ni jasno, na kakšen način je bil vrinjen v Glušičevo organizacijo. Udba je v poročilu za leto 1949 zapisala, da je njen sodelavec Kovač preverjen agent, ki mu Glušič popolnoma zaupa, in da je "pripomogel k točni analizi stanja v GOC-u in oceni sedanjih metod ameriške obveščevalne službe".⁶⁹ Iz Kovačevih poročil lahko ugotovimo, da sta izmenjala več depeš in se nekajkrat osebno sestala. Iz Glušičevega pisma 5. decembra 1953 je mogoče tudi sklepati, da je Udbin sodelavec potoval h Glušiču v Ameriko: "Rad bi te že videl, saj kadar si prišel, si prinesel s seboj pol domovine".⁷⁰

Na sestankih je Glušič Kovaču pripovedoval o svojem delovanju med vojno ter o razmerah v emigraciji. Govoril je tudi o programu Matjaževega gibanja, o obveščevalnem delu in o tem, da je tretja svetovna vojna, ki bo zrušila obstoječe komunistične sisteme, neizbežna.⁷¹

Glušič je pred odhodom v Združene države Amerike v eseju *Naš položaj in naši cilji* namreč ocenjeval, da se svetovni položaj zaostruje, da je spor z Informbirojem le "disciplinskega in ne načelnega značaja", berlinska kriza pa je po njegovem mnenju poglobila nasprotja med zahodnimi velesilami in Sovjetsko zvezo. Prepričan je bil, da vodilno mesto med velesilami pripada "mladi in močni Ameriki", vpliv "nekoliko utrujene Anglije" pa se je zmanjšal. Nestabilne mednarodne razmere so po njegovem mnenju kazale, da se bliža tretja svetovna vojna. Ta naj bi po njegovem mnenju izbruhnila na treh bojiščih, in sicer na evropskem, bližnjevzhodnem in kitajsko-korejskem, Sovjetska zveza pa se bo

⁶⁸ Prezelj, "V spomin Glušiču", 10, 15.

⁶⁹ ARS, AS 1931, A-10-5, Poročilo RSNZ za 1949, Referat emigracije, št. 088565-088571.

⁷⁰ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, Glušičevo pismo, 5. decembra 1953, 119.

⁷¹ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 102-105.

znašla "obkoljena z vseh strani". Na podlagi analize položaja velikih sil je ocenil, da je zmaga zahodnih sil "več kot na dlani".⁷²

Predvideval je, da bo najpomembnejši način bojevanja v tretji vojni gverila: "Važnost gverile v bodoči svetovni vojni bo silno narastla in ne bomo nič pogrešili, če jo smatramo poleg kopne vojske, mornarice in letalstva za četrti vid vojske." Ideali, za katere se bo potrebno boriti, so svoboda prepričanja, spoštovanje človekovih pravic, privatne lastnine, dolžnosti in pravic ljudi do dela, ipd.; ti ideali bodo združili "borbene sile vseh potlačenih narodov Evrope v skupen odpor proti komunistični tiraniji". Med pomembnimi nalogami v času priprav na tretjo vojno je izpostavil infiltracijo v komunistične institucije in organizacije, organizacijo obveščevalne službe, terenskih organizacij, sabotažnih skupin, udarnih čet in večjih gverilskih formacij. Protikomunistične aktivnosti morajo biti skrbno načrtovane, skladne s svetovno politično situacijo in naj potekajo ob pomoči zahodnih velesil. Glušič je pozval k enotnosti:

Zmago nad komunizmom bodo izvajali zedinjeni demokratični narodi, ne pa posamezne nazorske skupine, skupinice, osebni krožki, itd. Le složen nastop zagotavlja zmago. /.../ Zato zedinimo vse naše borbene napore v slovenskem protikomunističnem gibanju – Matjaževem osvobodilnem pokretu! /.../ Poudarjamo, da Matjažev osvobodilni pokret nima nikakršnih ambicij politične stranke, nego je le borbena protikomunistična organizacija! Le tak osvobodilni pokret, zajemajoč v svojih vrstah vso protikomunistično borbo slovenskega naroda v domovini in emigraciji, tesno povezan z uporniški gibanji bratskega srbskega in hrvatskega naroda ter v zvezi s protikomunističnimi gibanji ostalih narodov bo v stanju, kot mogočen val pomesti z vsem pouličnim smetjem in blatom, ki ga je Kominterneta poslala, da mrcvari slovenski narod.⁷³

Udbin sodelavec Kovač je ohranil stike z Glušičem tudi po tem, ko je ta odšel v Združene države Amerike. Izmenjala sta več pisem, v katerih je Glušič Kovača prosil, naj mu posreduje podatke o notranjih razmerah v Jugoslaviji, o partiji, odnosih med jugoslovanskimi narodi, o moči in vplivu cerkva, vojski, ipd. Prav tako so ga zanimale informacije o nekaterih nekdanjih sodelavcih. V gradivu so ohranjena štiri Glušičeva pisma, iz katerih lahko sklepamo, da mu je Kovač posredoval informacije, za katere je prosil, vendar Kovačevih pisem v gradivu ni.

V pismu 17. maja 1953 iz Washingtona je Glušič komentiral razmere v Sloveniji in Jugoslaviji, predvsem ga je skrbelo tržaško vprašanje. Bil je skeptičen

⁷² ARS, AS 1931, Dosje Glušič, Naš položaj in naši cilji, 218, 220–221.

⁷³ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, Naš položaj in naši cilji, 222–223.

do dogajanja v domovini in napovedanih sprememb: "Ako ne pride do splošnega obračuna, potem Titovci ne bodo mogli dolgo voziti po tej poti". Menil je, da bo Jugoslavija vedno bolj odvisna od pomoči Zahoda. Čeprav Tito v Ameriki naj ne bi užival velikih simpatij, je ocenil: "Mora pa biti vsakemu jasno, da rajši vidijo na Jadranski obali Tita, kakor Malenkova." Pod vtisom Stalinove smrti se je večkrat spraševal, kaj bi se zgodilo, če bi se Tito ponovno zbližal z Moskvo in ocenil, da bo stanje v Jugoslaviji slabše, če bo prišlo do takšnega zbližanja. Zaključil je, da je padec Titovega sistema malo verjeten, zato "ostane le še slučaj splošnega spopada, v katerem bo ves komunizem vrag vzel."⁷⁴

V primeru spopada za spremembo sistema v Jugoslaviji bi se moralo v domovini oblikovati majhno in trdo jedro, okoli katerega bi se lahko zgodil odpor. Njegova ideja je bila, da bi moralo to jedro sestavljati predvsem "nekaj vojaških glav", ki bi lahko k uporabi pritegnile tudi posamezne vojaške enote. To jedro odpora, če bi prišlo do spopada, bi moralo takoj v ilegalo in "potem v gozd". Odpora v domovini pa ne sme voditi emigracija, saj bi lahko s "svojim raznostrujanjem razbila to jedro in Jugoslavijo". Posebej je poudaril, da je treba podporo in pomoč iskati pri kmečkem prebivalstvu: "Kmet je povsod najtrši nasprotnik komunizma, zato naj bo glavni naslon na kmeta." Po padcu Titovega režima bi nastala nova federativna država, v kateri bi bili tudi Bolgari.⁷⁵

Torej Jugoslavija od Jadrana do Črnega morja, kot federacija Slovencev, Hrvatov, Srbov, Macedoncev in Bolgarov, kateri bo glavna podlaga – kmet. /.../ V današnjih časih ga ne bo težko pokreniti, če bo vržena parola: zemlja kmetu, ki jo obdeluje, proč s kolhozi, državnimi, cerkvenimi posestvi in veleposestvi, kajti on je že v trdi borbi za svojo zemljo.⁷⁶

Skrbele so ga razmere in odnosi med slovenskimi, hrvaškimi in srbskimi emigranti po svetu, ne samo v Združenih državah. Pisal je, da si je ob prihodu v Združene države prizadeval, da bi se različne emigrantske struje združile, a je kmalu spoznal, da to ne bo mogoče, "ker je bolnih ambicij preveč in pa intrigantov. Tako se dogaja ono, kar si Tito želi. /.../ Tako so emigranti nehote najboljši podporniki Titovega režima, čeprav so vsi proti njemu." Zato je zapisal, da med emigranti ni sloge, da so skregani in pod vplivom različnih tujih "sil ter služb" ter "razcepljeni na vse mogoče vetrove". To so bili tudi razlogi, da se sam v emigrantski politiki ni udeleževal: "Ker ni sloge, niti pameti, pač pa preriva-

⁷⁴ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, Glušičevo pismo, 17. maja 1953, 107, 109–110; Glušičevo pismo, 5. februarja 1954, 120.

⁷⁵ Po njegovem mnenju bi bila s pritegnitvijo Bolgarov "odstranjena srbska predominantnost in možnost ter težnje za hegemonijo; pada macedonsko vprašanje in se izbalansira hrvatsko-srbski odnos".

⁷⁶ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, Glušičevo pismo, 17. maja 1953, 111–112.

nje, ker hočejo po povratku vsi biti ministri, kakor da doma ni nobenega, ki bi mogel stvar v roke vzeti."⁷⁷ Zato se je popolnoma posvetil strokovnemu delu in kot geodet izdeloval zemljevide.

V začetku leta 1954 je Glušič v dveh pismih pisal tudi o obračunu z Milovanom Djilasom in o stanju v jugoslovanski partiji ter v zvezi s tem razmišljal, kaj vse bo potrebno za spremembo sistema v Jugoslaviji. Vseskozi pa je razmišljal o Trstu. V zvezi s tem omenimo, da je Mary Brešar v pismu Mariji Glušič v začetku oktobra 1953 prosila za informacije o ljudskem štetju v Jugoslaviji in reševanju tržaškega vprašanja. Glušič se je namreč popolnoma posvetil geodeziji in je pripravljal študijo o etnografskem vprašanju na Primorskem, v kateri naj bi, kot je navajala Brešarjeva, "vdaril po Italijanih"; zato je potreboval podatke o ljudskem štetju v Jugoslaviji.⁷⁸ V pismu Udbinemu sodelavcu 5. decembra 1953 je Glušič v zvezi s tem opozoril, da je napisal "20 strani dolgo etnografsko-statistično študijo, napravil etnografsko karto v obrambo naših interesov". V pismu je pisal tudi o odnosu emigracije do tega vprašanja.⁷⁹

V Ljubljani je Udba vseskozi nadzirala Glušičevo ženo Marijo in hčerko Andrejo. Tako je vedela, da Glušič, še ko je bil v Avstriji, z družino ni imel stikov, da pa je ženi pošiljal denar. Že takrat je Kovača prosil, ali se lahko obrne nanj, če bo potreboval pomoč glede žene in hčerke. Kasneje ga je dejansko prosil, če lahko kakorkoli posreduje glede potnih listov, da bi lahko odšli v Ameriko.⁸⁰

Udbo so zanimala predvsem sporočila, ki jih je ženi in hčerki pošiljal Glušič; slednji si je namreč dolgo prizadeval za njuno izselitev v Ameriko. Junija 1952 je Francetu Grumu pisal, da so oblasti zavrnilе ženino pritožbo z obrazložitvijo, da ji je "prehod meje prepovedan".⁸¹ Leto dni kasneje je v enem od pisem jezen in zaskrbljen zapisal: *"Če bi tamošnji buteljni bili malo bolj pametni, bi mi ju že davno poslali, ker bi mi s tem nakopali več skrbi in dela za življenje, tako bi imel manj časa za kaj drugega"*.⁸² Iz Glušičevega pisma Udbinemu sodelavcu Kovaču 5. decembra 1953 lahko ugotovimo, da so jugoslovanske oblasti večkrat zavrnilе prošnje za izselitev Glušičeve žene in hčerke, običajno z obrazložitvijo, da "v takem slučaju kot je moj sploh ne odobravajo izselitve".⁸³ Konec julija 1953 je ljubljanska Udba poročala, da je Glušič hčerki Andreji glede odhoda v Ameriko sporočil, da je bilo njegovo garancijsko pismo potrjeno, in da ne ve, "kaj še hočejo jugoslovanski gospodje". Za posredovanje oziroma čimprejšnjo rešitev

⁷⁷ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, Glušičevo pismo, 17. maja 1953, 107–109.

⁷⁸ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 115.

⁷⁹ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, Glušičevo pismo, 5. decembra 1953, 117–118; Glušičevo pismo, 15. marca 1954, 122–123; Glušičevo pismo, 5. februarja 1954, 120.

⁸⁰ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 106, 113.

⁸¹ Arhiv avtorice, Pismo Andreja Glušiča Francetu Grumu, 2. junija 1952.

⁸² ARS, AS 1931, Dosje Glušič, Glušičevo pismo, 17. maja 1953, 107.

⁸³ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, Glušičevo pismo, 5. decembra 1953, 117–118.

težave je prosil tudi ameriško ambasado v Beogradu, s tem problemom pa naj bi se ukvarjal tudi sam ameriški državni tajnik. Težko pričakovano dovoljenje za izselitev žene in hčerke v Ameriko je prišlo v začetku leta 1954 in Glušič je v začetku februarja Kovaču pisal, da sta žena in hčerka dobili potna lista. S tem težav še ni bilo konec, saj je moral Glušič hčerki priskrbeti vizo; upal je, da bo kmalu dobil ameriško državljanstvo in da ju bo potem lažje spravil v Ameriko. Leta 1954 sta se žena Marija in hčerka Andreja izselili v Ameriko; hčerka se je poročila in rodila dva sina.⁸⁴

Iz pisma, ki ga je Mary Brešar pisala Glušičevi ženi iz Washingtona oktobra 1953, je mogoče sklepati, da je Glušiča več ljudi prosilo za posredovanje glede izselitve njihovih družinskih članov iz Jugoslavije v Ameriko. Kljub temu, tako Brešarjeva, da se s politiko sploh ni več ukvarjal, je imel Glušič v Washingtonu veliko vplivnih prijateljev, "tako da so mu vrata povsod odprta". Zato je Glušiča več ljudi prosilo, naj posreduje pri ameriških oblasteh glede izselitve njihovih družinskih članov iz Jugoslavije v Ameriko.⁸⁵ Če in za koga je Glušič dejansko posredoval, iz dostopnih dokumentov ni mogoče ugotoviti.

Glušič je bil aktiven tudi v slovenskem javnem oziroma kulturnem življenju v Združenih državah Amerike, večkrat je pisal v *Klicu Triglava*⁸⁶ in *Ameriški domovini*. Zaradi astme, za katero je zbolel v bunkerju v taborišču Dachau, je imel veliko težav tudi kasneje v življenju. Od maja do julija 1946 je bil tudi hospitaliziran, pa tudi kasneje je v pismih omenjal, da po končani službi cele popoldneve večinoma preleži. Jezil se je nad ameriški zdravniki, češ da ga ne znajo pozdraviti, kot ga je znal nek mlad zdravnik v Nemčiji. Kot je zapisal Ivan Prezelj v nekrologu, je bil Glušič zelo cenjen pri svojih sodelavcih in predstojnikih. Zato so mu pomagali z raznimi zdravstvenimi pripomočki in mu tako olajšali delo. Kadar je Glušič zaradi bolezni obležal doma, so njegovi sodelavci tja prihajali po pomoč in nasvete. Zaradi astme je imel težave s srcem in zaradi tega je 12. januarja 1970 v Washingtonu tudi umrl. Pokopan je na pokopališču v Arlingtonu.⁸⁷

⁸⁴ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 114–115; Glušičevo pismo, 5. decembra 1953, 117–118; Glušičevo pismo, 5. februarja 1954, 120; Prezelj, "V spomin Glušiču", 15.

⁸⁵ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 115.

⁸⁶ V *Klicu Triglava* je med letoma 1965 in 1967 objavil prispevek v trinajstih nadaljevanjih o internaciji in razmerah v taborišču Dachau z naslovom *Dachau pred dvajsetimi leti*.

⁸⁷ ARS, AS 1931, Dosje Glušič, 34; Glušičevo pismo, 5. decembra 1953, 118; Glušičevo pismo, 5. februarja 1954, 120; Prezelj, "V spomin Glušiču", 10, 15.

Mateja Čoh

DOSSIER OF ANDREJ GLUŠIČ

SUMMARY

Before World War II, Lieutenant Colonel Andrej Glušič (1905–1970) served in the Military Geographical Institute in Belgrade as a Surveying Captain I Class in the army of the Kingdom of Yugoslavia. He stayed in Belgrade until the German occupation of Yugoslavia and returned to Slovenia with his family in early March 1942, when he was arrested by the Italians and sent to a concentration camp. Upon his return in April 1943 he established contact with Major Karel Novak. In December 1943 he was appointed Chief of Staff of the Yugoslav Army Command in Slovenia and organised Slovenian Chetnik detachments. He was arrested by the German occupation forces in June 1944 and interned in the Dachau concentration camp where he remained almost to the end of the war.

After the liberation of the concentration camp in late April 1945, Glušič first went to Italy, and in the summer of 1945 to the Austrian military camp St. Johann im Pongau near Salzburg. He was appointed Chief of Staff of the so-called Slovenian Army Abroad. He founded and ran the Main Intelligence Centre, as well as organised intelligence centres in refugee camps in Austria (Leibnitz, Graz, Klagenfurt, Trieste, Gorizia). He is considered the leader of the so-called *Matjaž movement* which spread after World War II, when there were several illegal armed groups (gangs) operating in Slovenia. These groups were organised by emigration intelligence centres in refugee camps in Austria and Italy on the instruction of the Main Intelligence Centre and thus Glušič. The groups were anti-communist: their political, military, intelligence and propaganda actions were meant to collapse the existing system in Yugoslavia; for this reason they connected with foreign intelligence services. The basis for their operation was the instruction for the organisation of military operational units in Slovenia, given by Glušič. Glušič also wrote instructions for the intelligence service to be performed by illegal group members in Slovenia and, in a separate leaflet, called for resistance against the communist government and for the respect of fundamental human rights. According to certain information he cooperated well with the US and British occupation authorities in Austria, especially with the counter-intelligence service of the US Army (*Counter Intelligence Corps*) and the British military security service (*Field Security Service*). He was officially employed at the Main Headquarters of the United States Air Force (USAF) in Austria as a cartographer until 1950.

At the end of 1949, Andrej Glušič went to the United States of America where he served in various sections of the US Army until his death in 1970. His operation in Austrian refugee camps and later in the United States of America was monitored by the State Security Administration (UDBA).

UDK 929Rapotec S.:94(100)"1942"
1.01 Izvirni znanstveni članek

Stanislav Rapotec, prvi Slovenec, ki ga je britanska obveščevalna služba SOE vtihotapila v zasedeno Jugoslavijo

Gorazd Bajc

Dr., docent
Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče in
Fakulteta za humanistične študije
Garibaldijeva 1, SI – 6000 Koper
e-mail: gorazd.bajc@zrs.upr.si

Izvleček:

Na podlagi analize neobjavljenih arhivskih dokumentov, ki jih hrani Britanski državni arhiv v Londonu, ter drugih virov bodo predstavljene glavne značilnosti zgodbe Stanislava Rapotca, prvega Slovenca, ki ga je med drugo svetovno vojno Britanska obveščevalna služba, Uprava za posebne operacije – *Special Operations Executive* (SOE), vtihotapila v zasedeno Jugoslavijo. Avtor je želel opisati ozadje njegove misije (misija 'Henna'), kot tudi njeno operativno izvedbo (od konca januarja do začetka julija 1942) ter težave, s katerimi se je moral Rapotec soočiti pri približno pet mesecev dolgem tajnem delovanju po Jugoslaviji ter po vrnitvi z misije.

Ključne besede:

Stanislav Rapotec, *Special Operations Executive* – SOE, jugoslovanska vlada v emigraciji, Jugoslavija, Slovenija, druga svetovna vojna.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 525–552, 85 cit., 6 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

SOE išče zveze z zasedeno Jugoslavijo

Posebna medvojna britanska obveščevalna služba, Uprava za posebne operacije – *Special Operations Executive* (SOE),¹ je ob koncu tridesetih let ustvarila v Jugoslaviji, kakor tudi s Slovenci in drugimi protifašisti na Primorskem in Koroškem ter v sodelovanju s Čehi na jugoslovanskih tleh idr., solidne temelje za nadaljnje delovanje: organiziranje obveščevalnih mrež in ilegalnih kanalov za begunce, izvrševanje nekaterih sabotaž in diverzij, postavitve tajnih radijskih oddajnikov/sprejemnikov in skladiščenje orožja.² Aprilska zasedba je skoraj vse načrte in aktivnosti prekinila in kazalo je, da je na južnem Balkanu prišlo do razbitja organizacije SOE. Iz Jugoslavije so kljub temu začele prihajati novice o takojšnjem uporu in sabotažah, ki pa so dajale nejasno sliko o tem, kdo se upira, kdo upornike vodi, ipd.³ Kljub oceni vodilnega SOE za Balkan, da je bilo pred prodirajočimi enotami sil osi 70 % take aktivnosti brez učinka,⁴ so informacije Britance prepričale, da sta se določena subverzivna dejavnost in njen potencial vendarle ohranila.

Ponovna vzpostavitev oziroma obnovitev predvojnih zvez z zasedeno Jugoslavijo je tako tedaj postala najvažnejša operativna naloga za jugoslovansko sekcijo SOE in polkovnik William Bailey, eden izmed njenih najpomembnejših in najbolj izkušenih agentov (v Jugoslaviji je živel od leta 1928 do 1940),⁵ se je v ta namen na začetku junija 1941 odpravil v Istanbul. Predstavljal si je namreč, da bi v začetni fazi turška prestolnica bila najprimernejša "odskočna deska" za navezavo stikov preko brezžičnega radijskega oddajnika – *Wireless telegraph* (W/T) ali kurirja in vodstvo Uprave se je z njim oziroma sodelavci, ki

¹ Do 4. septembra 1941 se je SOE imenovala *Special Operations 2* (SO2). 22. julija 1940 so vanjo združili britanski agenciji za posebne operacije, *Section D* in *Military Intelligence R*, ki sta po anšlusu dobili nalogo kontaktirati uporne skupine v Evropi. Zato da poenostavimo, bomo v besedilu razprave uporabljali kratico SOE.

² O predvojnem delovanju na Slovenskem in drugod po Jugoslaviji npr. Jerca Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE. 1938–1942* (Ljubljana, 2002), 21–258 (dalje: Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*). Glede Primorcev npr. Gorazd Bajc, *Iz nevidnega na plan. Slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskib misij v Sloveniji* (Koper, 2002), 38–64 (dalje: Bajc, *Iz nevidnega na plan*). Glede Koroške npr. Peter Pirker, *Gegen das "Dritte Reich". Sabotage und transnationaler Widerstand in Österreich und Slowenien 1938–1940* (Klagenfurt–Wien, 2010). O Čehih npr. Gorazd Bajc, "Obveščevalni trikotnik: SOE, češka ilegala in Jugoslavija, 1939–1941. Prispevek o tajnem sodelovanju med Britanci, Čehi in Slovenci", *Acta Histriae* 18, št. 1–2 (2010): 127–150.

³ Bajc, *Iz nevidnega na plan*, 143–145.

⁴ The National Archives, Kew-London, nekdanji Public Record Office (dalje: TNA), fond Special Operations Executive (dalje: HS), HS 8/957, 2, Activities of S.O.E. In the Balkans, Notes on a meeting held in the D.D.M.I.(I)'s room on June 25th 1941.

⁵ TNA HS 7/202, Report by Colonel S. W. Bailey on the Mission to General Mihailovic and conditions in Yugoslavia, April 1944, 5.

so ga nadomestili, strinjalo.⁶ V kratkem času mu je uspelo organizirati skupino za obveščevalno delo v Jugoslaviji in pri tem je sodeloval z Jovanom Djono-
vičem, ki je v Turčiji vodil tajno službo jugoslovanske begunske vlade. 19. junija je poveljnik četnikov Dragoljub-Dražo Mihailović imel prvi stik ravno z Istanbulom.⁷ To službi SOE še zdaleč ni zadoščalo in že avgusta je nameravala vti-
hotapiti v Jugoslavijo nekaj izbranih jugoslovanskih oficirjev in predlagala, naj
bi se 6 kandidatov izkrcalo v Dalmaciji.⁸ Interes za pošiljanje agentov oziroma
sodelavcev je bil seveda zelo velik, pri sami koordinaciji dela s člani jugoslo-
vanske begunske vlade oziroma vojske, ki so bili pristojni za sodelovanje s SOE,
pa so se kmalu pričele težave (nasprotovanja Simovičevi vladi, različne zamisli
in različni interesi, želja po neodvisnem kanalu komuniciranja z Mihailovićem
itd.), ki so močno pogojevale nadaljnje delovanje. Iz dokumentov SOE bi lahko
celo sklepali,⁹ da so člani jugoslovanske vojske oziroma obveščevalne službe
že zelo zgodaj poslali nekaj svojih ljudi, da bi prišli v stik z zasedeno Jugosla-
vijo, in to še pred prvo misijo SOE, ki jo je od septembra 1941 vodil britanski
kapetan Duane T. Hudson. Ozadje teh prvih "misij" ostaja še vedno skrivnostno
in nepojasnjeno (in ni predmet naše razprave), potrjuje pa, kako zapleteno je
bilo zakulisje pošiljanja misij v Jugoslavijo, zlasti v začetku, in pri tem ne gre
izključevati vpletenosti britanske tajne službe, *Military Intelligence 6* ali *Secret
Intelligence Service* (MI6) oziroma *Inter-Services Liaison Department* (ISLD), ki
je hotela imeti prednost pred SOE.

V britanski Upravi za posebne operacije se očitno na jugoslovansko vlado
in njeno obveščevalno službo niso popolnoma zanesli, zato so se odločili, da
bodo angažirali svoje ljudi. V Londonu so izbrali že omenjenega Hudsona in ga
20. septembra poslali v okviru misije 'Bullseye'. Hudson je najprej prišel v stik
s Titovimi partizani, ki so nanj napravili dober vtis, vendar je nadaljeval pot in
prišel do Mihailovića, da bi mu izročil navodila za šifrirano poročanje. S četni-
škim poveljnikom je bilo veliko obojestranskega sumničenja in nezaupanja. Po
navodilih SOE bi moral Hudson prepričati vse uporne sile, naj združijo moči.
Vsaj do marca 1942 je bila SOE celo (zmotno) prepričana,¹⁰ da je Hudsonu
nekako uspelo uporne sile združiti. Vemo, da to ni bilo res, saj se je med četniki

⁶ TNA HS 7/217, War Diary V, vol. II, Survey of global activities, June 1941, 970, 1134; TNA HS 5/874, SO2 to D/H2, 13. avgusta 1941.

⁷ Jovan Marjanović, *Dražo Mihailović izmedju Britanaca i Nemaca* (Zagreb--Beograd, 1979), 78–79 (dalje: Marjanović, *Dražo Mihailović*).

⁸ TNA HS 5/874, D/H20 to SO2 (SO2/170, CXG 825), Istanbul, 8. avgusta 1941; TNA HS 7/219, War Diary VI, vol. II, Survey of global activities, August 1941, 1361, 1375, 1386.

⁹ TNA HS 5/874, D/H20 to SO2 (SO2/042, CXG 867), Istanbul, 11. avgusta 1941; SO2 Mid East to D/H2, 13. avgusta 1941.

¹⁰ TNA HS 5/904, S.O.E Relationship and work with Jugoslavs from 26th April 1941 till 1st March 1942 with summary of past and present operations and suggestions for future ones, by D/H20, 26. marca 1942, 10.

in partizani pri Užicah v začetku novembra začel spor, ki se je sprevrgel v med-sebojni oboroženi spopad in trajal do konca vojne.

Ker so bila Hudsonova poročila o lokaciji partizanov in Mihailovića pre-malo natančna (in v določeni meri dvoumna) in ker je slednji pri komuniciranju z radijskim oddajnikom uporabljal nezaščitene šifre, se je SOE na začetku novem-bra 1941 odločila poslati dve drugi misiji: 'Hydro' bi vodil britanski častnik SOE, R. G. Head, in bi šla v Črno goro, 'Henno' pa bi vodil slovenski častnik Stanislav Rapotec, ki bi se moral izkrcati v Splitu in priti v stik z upornimi skupinami.

Priprave na Rapotčevo misijo

Stanislav Rapotec, Tržačan po rodu (rojen leta 1913), se je šolal v Ljubljani in pred vojno večinoma živel v Zagrebu, kjer se je – po pisanju dr. Jerce Vodušek Starič –¹¹ že pred vojno angažiral pri obveščevalnem delu za Milka Brezigarja in Alberta Kramerja. Ob nemškem napadu na Jugoslavijo je padel v ujetništvo, kmalu pobegnil in odšel v Split, kjer se je pridružil odporiški skupini poli-tičnih prijateljev liberalnega nazora (bil je včlanjen v omladinski organizaciji Jugoslovanske nacionalne stranke – OJNS). Ob začetku vojne so bili namreč tu nekateri najpomembnejši slovenski liberalni voditelji (poleg omenjenega Brezigarja in Kramerja tudi Vinko Vrhunec, Ante Anić idr.), ki so v sodelovanju s tamkajšnjimi hrvaškimi krogi (zlasti bratoma Berislavom in Grgom Angjelino-vičem idr.) organizirali pomemben ilegalni center. Skupina je v sodelovanju z Narodnim odborom v Ljubljani za svojega kurirja izbrala ravno Rapotca in mu poverila nalogo, naj se prebije na Bližnji vzhod ter vzpostavi zveze z jugoslo-vansko vlado in z zavezniškimi oblastmi. Preko Ljubljane, Zagreba, Beograda in Bolgarije se mu je 8. avgusta 1941 uspelo prebiti do Istanbulu,¹² od tam konec meseca v Jeruzalem,¹³ na začetku septembra pa v Kairo.¹⁴

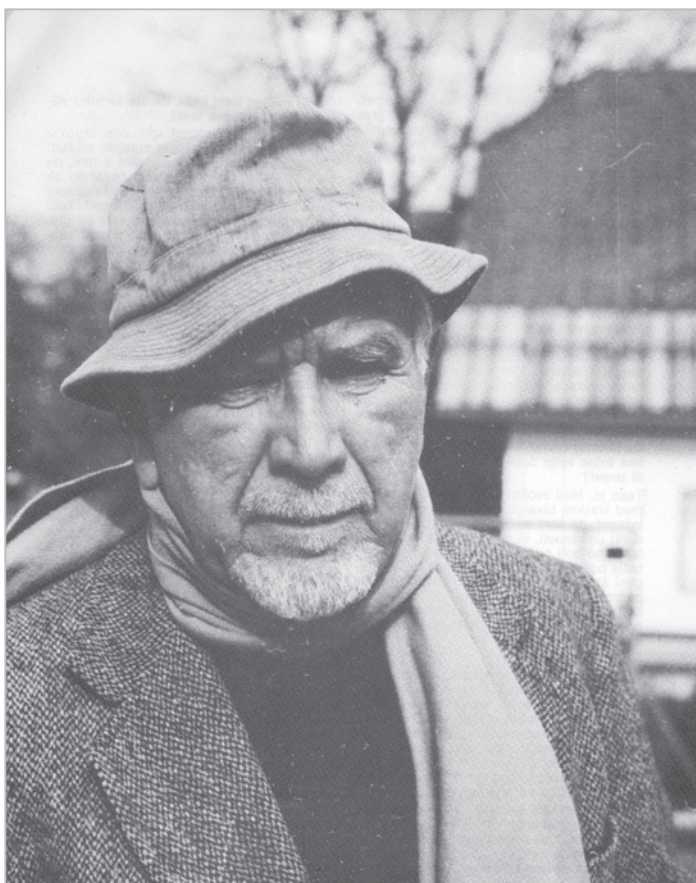
V Istanbulu je zaupanje vanj takoj izrazil predstavnik jugoslovanske begun-ske vlade, Ljubomir Hadži-Djordjević, ki je poslal šifrirano brzojavko jugoslo-vanskemu zunanjemu ministrstvu in nakazal možnost uporabe Splita pri iska-nju stikov z zasedeno domovino. Povzel je tudi informacije, ki jih je Rapotec prinesel iz Jugoslavije, med drugim o odboru v Splitu, ki si prizadeva za odpor

¹¹ Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 103, 136, 138, 253.

¹² Stevan K. Pavlowitch, *Unconventional Perceptions of Yugoslavia 1940–1945* (New York, 1985), 68–69 (dalje: Pavlowitch, *Unconventional Perceptions*); Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 253–256, 277–279. Posamezne podatke tudi v *Primorski slovenski biografski leksikon*, snopič 12 (Gorica, 1986), 138 (dalje: PSBL).

¹³ TNA HS 7/220, War Diary VII, vol. I, Survey of global activities, September 1941, 1475.

¹⁴ Privatni arhiv Ivan Rudolf – zasebna zapuščina, Trst (dalje: PAIR), PAIR/7, [Stanislav] Rapotec in [Miran] Rybář [Ivanu Mariji] Čoku, Kairo, 3. septembra 1941.

Fotografija Stanislava Rapotca v poznejših letih (Janko Zerzer, "Stanislav Rapotec – Jugoslovanski James Bond – Veliki slovenski slikar – intervju", *Celovski Zvon* III, št. 7 (junij 1985), 60)

in da je med njimi tudi Brezigar, ravno tako o odboru, ki ga vodi Vrhunec v Ljubljani, kjer Kramer uspešno hlina bolezen, tako da so izgledi za nadaljnje tajno delovanje dobri.¹⁵ Rapotec je namreč s sabo prinesel kar nekaj podatkov, vendar pa, kot piše na primer Stevan K. Pavlowich, v Istanbulu ni vsega povedal, temveč je popolne podatke izročil le jugoslovanski begunski vladi. Ministrski predsednik Dušan Simović je takoj reagiral in 14. ter 22. avgusta prosil Churchillja za pomoč pri vzpostavitvi zveze preko podmornice s Splitom, kjer so "/.../ naši ljudje pripravljeni /.../ in čakajo radijski sprejemnik/oddajnik." Načrtu v londonskih krogih niso dali odločne podpore, saj so že pripravljali omenjeno

¹⁵ Hadži-Dorđević Ministarstvu vanjskih poslova, 8. avgusta 1941, objavljeno v: Bogdan Krizman, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu: 1941–1943* (Beograd–Zagreb, 1981), 180, dok. 61 (dalje: Krizman, *Jugoslavenske vlade*).

misijo 'Bullseye',¹⁶ priprave na Rapotčevo misijo pa so se na Bližnjem vzhodu kljub temu nadaljevale.

Rapotec je avgusta sestavil tudi prvo zelo podrobno poročilo o stanju v Jugoslaviji, ki ga je Vodušek Staričeva že podrobno predstavila v svoji knjigi (opisal je sabotaže ob zasedbi sil osi, navedel nekaj obveščevalnih podatkov o sovražnih enotah, predstavil situacijo v zasedeni Sloveniji, kdo se tu upira itd.),¹⁷ omeniti pa velja, da so v poročilih, ki so jih v SOE sestavili v naslednjih letih, podčrtali, da je ob prihodu v Istanbul prinesel tudi neko osebno Mihailovičevo sporočilo in ga predal veleposlaništvu (in očitno so zanj izvedeli tudi Britanci).¹⁸ Sporočilo je Rapotcu po vsej verjetnosti zaupal kdo izmed najtesnejših sodelavcev vodje četniškega gibanja.

Po prihodu v Istanbul so v krogih SOE o njem takoj pričele krožiti informacije, a na začetku niso kaj več vedeli o njem. Uprava za posebne operacije je najprej zapisala, da je 8. avgusta dospel član "Čokove organizacije" in govorilo se je, da je to Stanislav Rapotec (glede na že znane podatke je to res bil on). Britanci na Bližnjem vzhodu so njegovo zamisel o pošiljanju podmornice na dalmatinsko obalo kmalu podprli in upoštevali so tudi njegovo željo, da bi ga premestili v Jeruzalem.¹⁹ Okoli njega so skratka razvili (pre)velika pričakovanja, saj je centrala SOE v Londonu na primer konec avgusta Baileyu izrazila zamisel, da bi ponovni vzpostavitev zvez z Jugoslavijo celo sledil poskus navezave stikov z Avstrijo in bi tudi za to Rapotec lahko bil koristen.²⁰ SOE je medtem prosila London, naj po radiu razglasi, da se je Rapotec pridružil zaveznikom, tako bi očitno obvestili tiste, ki so bili zainteresirani za njegov beg iz Jugoslavije. BBC je to sporočilo večkrat poslala v eter.²¹ Vodstvo SOE v Londonu je na začetku septembra bilo tudi prepričano, da bo organizacija imela na razpolago podmornico, ki jo bo lahko uporabila pri operacijah na Jadranu.²²

¹⁶ Hearther Williams, *Parachutes, Patriots and Partisans. The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945* (London, 2003), 53 (dalje: Williams, *Parachutes*); Dušan Biber, "Okupacija in razkosanje Slovenije-Londonski odmevi 1941–1942", v: *Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*, ur. Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer in Janko Pleterski (Ljubljana, 1991), 192; Pavlowitch, *Unconventional Perceptions*, 70–71, 73. Citat je iz kopije Simovičevega pisma Churchillu z dne 14. avgusta 1941, ki se nahaja v Arhivu Jugoslavije, in sicer AJ 103-5-52, Report No. 1. Dr. Dušanu Bibru se zahvaljujem za vpogled v ta dokument iz beograjskega arhiva.

¹⁷ Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 281–282.

¹⁸ TNA HS 7/202, Yugoslavia [nedatiran memorandum o delovanju SOE v Jugoslaviji, 1939–1944], 6; TNA HS 5/934, Yugoslavia [nedatiran memorandum, verjetno leta 1944], 7.

¹⁹ TNA HS 5/874, D/H20 to SO2 (SO2/169, CXG 824 in SO2/170, CXG 825), Istanbul, 8. avgusta 1941; SO2 to D/H13 (SO2/581), Istanbul, Mid East, 13. avgusta 1941; D/H20 to SO2, Istanbul, 14. avgusta 1941; TNA HS 7/219, War Diary VI, vol. II, Survey of global activities, August 1941, 1361, 1375.

²⁰ TNA HS 7/219, War Diary VI, vol. II, Survey of global activities, August 1941, 1442.

²¹ TNA HS 7/219, War Diary VI, vol. II, Survey of global activities, August 1941, 1387; Pavlowitch, *Unconventional Perceptions*, 71.

²² TNA HS 8/218, Progress report of SOE, for Week Ending 3. septembra 1941.

Kot bomo kasneje omenili, so bila to, razen v primeru Hudsonovega izkrcanja, preoptimistična pričakovanja.

V SOE so torej zmotno ali pa preveč poenostavljeno obravnavali skupaj Ivana Marijo Čoka, Ivana Rudolfa in Stanislava Rapotca, češ da je slednji član Čokove skupine (".../ member of Cok's party /.../").²³ Dr. Jerca Vodušek Starič v svojem temeljnem delu o tedanjem sodelovanju Slovencev z britanskimi tajnimi službami piše,²⁴ da Rapotec ni nikoli delal s Čokom (ravno tako ne Vinko Vrhunec in brata Angelinovič). Po vsej verjetnosti bo to držalo, po drugi strani pa nam londonski viri in dokumenti v zasebni zapuščini najtesnejšega Čokovega medvojnega sodelavca, Ivana Rudolfa, pokažejo, da je bilo med njimi v emigraciji vsaj nekaj povezav, seveda potem, ko je Rapotec že pribežal iz Jugoslavije. Če ga je v emigracijo poslalo "vseslovensko" liberalno vodstvo, sta bila tu med najbolj primernimi potencialnimi sodelavci, ki bi mu lahko pomagali, ravno Primorca Čok in Rudolf. Imela sta, zlasti slednji, vsaj posredno vlogo pri načrtovanju Rapotčeve misije. Oglejmo si kako.

Ker SOE o Rapotcu ni imela podrobnejših informacij, se je pozanimala tudi pri obeh vodilnih članih primorske ilegale, Čoku in Rudolfu, ki sta s pomočjo britanskih tajnih služb odšla v emigracijo že dober mesec pred napadom na Jugoslavijo. Na Bližnjem vzhodu in na splošno v Afriki (Rudolf) ter v Londonu in ZDA (Čok) sta svoje predvojno sodelovanje z Britanci nadaljevala in si prizadevala, da bi po vojni Jugoslavija pridobila čim več ozemlja Julijske krajine. Računala sta, da bi preko Rapotca lahko prišla v stik s svojimi sodelavci doma. Dne 30. avgusta 1941 je na primer Čok iz Londona Rudolfu omenil:

Dr. Rapotec iz Maribora je prišel v Carigrad in je sedaj v Jeruzalemu. Pokliči ga k sebi, obvesti ga o vsem in daj mu potrebne instrukcije. Vzpostavitev z našimi v Jug. Spravite Bertija sem [naj iz Jugoslavije pride Albert Rejec, med vodilnimi iz predvojne primorske ilegale – TIGR], in še koga.²⁵

To pomeni, da je bil Čok seznanjen, da je Rapotcu uspelo zbežati iz Jugoslavije (ni pa nam dano vedeti, kako je prišel do te informacije), vendar je bil zmotno obveščen o njegovi identiteti; Rudolf mu je oktobra namreč pojasnil:

Poskušal bom, da spravimo Bertija semkaj. /.../ Če bi se stvar v toliko razvila, da bi bili sprehodi tja več ali manj redni, bi marsikako stvar uredili. Mislim, da bo sedaj odjadral Rapotec. To pa ni dr., pač pa njegov nečak, ki je bil bančni uradnik v Splitu in je rez. oficir. /.../ Je dober dečko in smo sedaj tudi povsem prepričani

²³ TNA HS 7/219, War Diary VI, vol. II, Survey of global activities, August 1941, 1375.

²⁴ Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 280 (opomba 69).

²⁵ PAIR/Čok/4, Miček [Ivan Marija Čok] Ivanu [Ivanu Rudolfu], London 30. avgusta 1941.

bodoča meja Srbije kot take v celem njenem obsegu ni prav za prav ni-
kjer nesporna, pa Ti bo slika jasna. K vsemu temu imajo Srbi še nekatere
zahteve - teritorialne, ki bi povečale obseg dosedanje Srbije - in to
vse komplicira vsa vprašanja tako, da posebno pri Srbih, ki so nam sicer
naklonjeni, preostaja prav malo časa in "prostora" za Julijsko Krajino.
Prav zelo se bojim, da če ~~pristojni dokazniki~~ se bo treba težko boriti
za naše in za njihove zahteve, se bo ponovila ista igra, ki se je že i-
grala na mirovni konferenci v Parizu, t.j., da se bo skoro vsa borba in
vsa energija uporabila za njihove zahteve in da bo ostalo le malo ali
nič te energije za naše.

Še ena stvar je. Naša vlada je iz razlogov, ki so ti že jasni,
saj smo o njih že tam govorili, tukaj v gotovih krogih naletela na te-
žave. Razne kritike, in ne zelo prijetne, sem že čul na njihov račun k
celote in na račun posameznikov-članov.

Jaz sem, kakor sem Ti že zgoraj zapisal, od Angležev zelo dobro
in lepo sprejet. Delam lepo in pridno z njimi. Zveza z domovino v znani
Ti obliki je stalna. Tudi so me uvedli v svoje merodavne kroge. Z direkt-
nimi zvezami bom, upam, marsikaj dosegel, morda še največ.

Ravno te dni sem našel zvezo z žurnalisti preko katerih bom u-
vrstil kak članek o našem vprašanju v tukajšnje časopise. Faisal sem v Ameriko
in dal navodila, da začne z akcijo, dokler pride, jaz tja.

V glavnem pa hočem pritisniti na našo vlado. Zahteval bom, da me
se bolj vpošteva. Doslej nimam nobenega direktnega stika z njimi. Kadar
slučajno koga vlovim, lahko z njim govorim. Tako sem mogel šele 21. dan
ko sem bil tukaj, govoriti s Krekom, čeprav sem mu se javil takoj prvi
dan, ko sem sem prišel in pozneje še večkrat. Ne gre za mojo osebo, nego
za stvar, ki jo predstavljam. Jaz in vlada ne smemo več biti dve stvari,
nego ena, kakor je vprašanje ki ga zastopam, le del vladinega programa.
Deliti sile pri tej situaciji, je greh. Moje sodelovanje z vlado pa bi
bil najjači dokaz, da je njena zahteva po osloboditvi Slovencev izven
dosedanje meje zares njen program, od druge strani pa bi s tem bila da-
na meni večja legitimacija za moje delo. Obvestil Te bom o daljnjem razvoju.
Dr. Rapotec iz Maribora je prišel v Carigrad in je sedaj v Je-
ruzalemu. Pokliči ga k sebi, obvesti ga o vsem in da mu potrebne instruk-
cije. Vpostavite zvezo z našimi v Jug. Spravite Bertija sem, in še koga.
Iskrene pozdrave Tebi, Rybarku in vsem ostalim prijateljem.
Tvoj
Mič

PAIR/Čok/4, Mič
[Ivan Marija Čok]
Ivanu [Ivanu Rudolfu],
London 30. avgusta
1941 (zadnja stran
pisma)

v njegovo zanesljivost, dasi nam je njegov dramatični prehod vzbujal v začetku
neke dvome.²⁶

Na začetku je torej prišlo do nesporazuma: Čok je bil prepričan, da je iz

²⁶ PAIR/Čok/1, [Ivan Rudolf] Mičku [Ivanu Mariji Čoku], [Kairo], 20. oktobra 1941.

Jugoslavije pribežal na Bližnji vzhod odvetnik dr. Vinko Rapotec (letnik 1889), vemo pa, da so slednjega Italijani v Ljubljani zaprli in internirali do 1944; Stanislav je bil njegov nečak. Zmotno prepričanje je Čok navedel tudi Britancem, nesporazum pa so v kratkem rešili in izkazalo se je, da je "mladi Rapotec" pri svojih skoraj dopolnjenih 28-ih letih (čeprav je v britanskih virih zapisano, da je bil tedaj star 30 let)²⁷ primeren, da ga vtihotapijo na zasedeno ozemlje. Čok je nato službi SOE sporočil, da ga pozna in mu zaupa, Uprava za posebne operacije pa je Čoku ponudila, ali želi preko Rapotčeve misije poslati kako posebno sporočilo v domovino ali priti v stik s kakšno osebo.²⁸

O Rudolfovi vlogi pri misiji 'Henna' (zlasti pri pripravah nanjo) priča zlasti želja SOE, da slednji ostane v Kairu. Ni ga pustila v London, kamor ga je Čok večkrat vabil, ker je v britanski prestolnici potreboval ob sebi nekoga za politično in propagandno delo. Britanci so pač menili, da je Rudolf v Kairu pri pripravi misije veliko bolj koristen.²⁹ Rudolf, ki je sicer sodeloval z ISLD, je bil tako "posojen" službi SOE in sodeloval v ozadju priprav Rapotčeve misije. Odgovorni v Kairu za politično delovanje ter agente za Balkan in Bližnji vzhod je zapisal: "Izbrani oficir v sodelovanju z Jugoslovani je Rapotec /.../ priporoča ga Rudolf. Slednji sodeluje z nami pri pripravi Rapotca na misijo. (Officer chosen in conjunction with Jugo-Slavs is Rapotec /.../ recommended by Rudolf. He is cooperating with us in briefing Rapotec.)"³⁰ Sam Rudolf je sredi novembra skušal Čoka prepričati, zakaj je njegova prisotnost v Kairu pomembnejša:

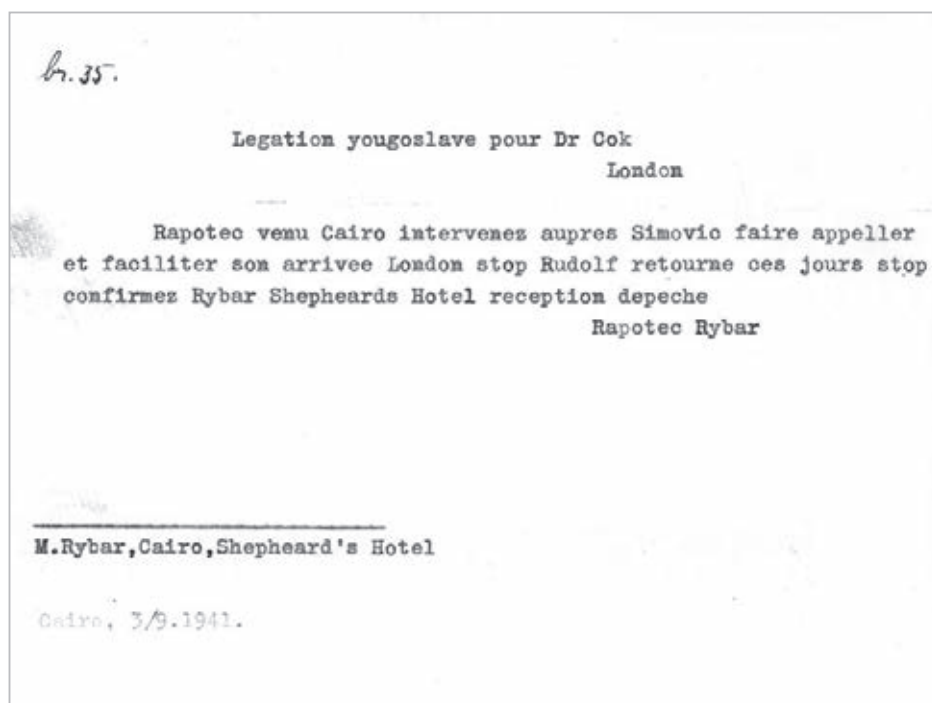
Stvari se razvijajo vendarle v tisti smeri, ki smo jo želeli. Najvažnejša je pač zveza s Slovenijo, ki bo prinesla in obrodila gotovo uspehov. Na terenu mislim razvijati tisto delavnost, ki je bila s 6. aprilom prekinjena. /.../ Od Rapotca sicer še ni vesti,

²⁷ Nekateri tudi pišejo, da je bil letnik 1911. V resnici je bil rojen 4. oktobra 1913, kar je mdr. sam izjavil v intervjuju, ki ga je pripravil Janko Zerzer, "Stanislav Rapotec – Jugoslovanski James Bond – Veliki slovenski slikar – intervju", *Celovski Zvon* III/7 (junij 1985), 57 (dalje: Zerzer, "Stanislav Rapotec").

²⁸ TNA HS 5/874, D/PA (SOE/744, No. 0490), Cairo, 23. oktobra 1941; to Cairo for D/PA (SO2/844, No. 4764), 24. oktobra 1941; TNA HS 5/875, D/PA (SOE/558, No. 0617), Cairo, 3. novembra 1941; to Cairo for D/PA (SOE/15, No. 4957), 7. novembra 1941; TNA HS 7/219, War Diary VI, vol. II, Survey of global activities, August 1941, 1375; TNA HS 7/221, War Diary VII, vol. II, Survey of global activities, October 1941, 1820; TNA HS 7/222, War Diary VIII, Survey of global activities, November 1941, 1921, 1990.

²⁹ TNA HS 5/875, to Cairo for D/PA (SOE/15, No. 4957; SOE/384, No. 0783), 7. in 11. novembra 1941; D/PA (SOE/650, No. 0767), Cairo, 14. novembra 1945; to Cairo (SOE/752, No. 4039), 15. novembra 1941; D/H2, memorandum: Dr. Ivan Chok (DH2/JU/872), 20. novembra 1941; D/PA (SOE/423, No. 0895), 22. novembra 1941; TNA HS 7/222, War Diary VIII, Survey of global activities, November 1941, 1921, 1991, 2062, 2116, 2117; PAIR/7, Miček [Ivan Marija Čok] Hajeku [Ivanu Rudolfu], London, 20. oktobra 1941; PAIR/Čok/4, Tchok [Ivan Marija Čok] Ivanu Rudolphu [Rudolfu], London, 14. novembra 1941; Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 275; Dušan Biber, "Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB", *Borec* XLIII, št. 1-3 (1991): 117 (dalje: Biber, "Zavezniške in sovjetske misije").

³⁰ TNA HS 5/874, D/PA (SOE/744, No. 0490), Cairo, 23. oktobra 1941; prim. TNA HS 5/875, D/PA (SOE/558, No. 0617), Cairo, 3. novembra 1941.

PAIR/7, [Stanislav] Rapotec in [Miran] Rybář [Ivanu Mariji] Čoku, Kairo, 3. septembra 1941

pričakujem jih tudi šele okrog 1. decembra [1941]. Uredili smo tako, da bo od tam delovala radijska oddajna postaja in sicer verjetno nekeje v Dalmaciji, ker je do tam zveza s Slovenijo že vzpostavljena.³¹

Po prvih mesecih se je Rapotec pričel tudi osebno obračati na Čoka. Na začetku septembra 1941 ga je namreč obvestil o svojem prihodu v Kairo in prosil, naj pri ministrskem predsedniku Dušanu Simoviću posreduje, da mu olajša potovanje v London.³² Približno mesec pozneje si je Simović tudi želel, naj bi Rapotec prišel v London, a je SOE načrtovala, da ga bo čim prej poslala v zasedeno Jugoslavijo, zato naj ostane raje v Egiptu. Oktobra se je Simović s tem strinjal.³³ V prvem in zelo tehtnem prispevku o Rapotcu izpod peresa Pavlowitcha je tudi zabeleženo, da se je pred misijo posebej sestel z Rudolfom.³⁴ Pavlowitch

³¹ PAIR/Čok/1, [Ivan] Rudolf Mičku [Ivanu Mariji Čoku], Kairo, 16. novembra 1941.

³² PAIR/7, [Stanislav] Rapotec in [Miran] Rybář [Ivanu Mariji] Čoku, Kairo, 3. septembra 1941.

³³ TNA HS 5/874, to D/PA (SO2/844, No. 4764), 24. oktobra 1941; Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 282.

³⁴ Pavlowitch, *Unconventional Perceptions*, 75.

20.10.1941.

Dragi moj Mišek,

Končno sem po poldrugem mesecu vendar-le prejel Tvoje prvo pismo. Prav iskrena Ti hvala! Z veliko nestrpnostjo in nervozno sem ga pričakoval in kar zdelo se mi je, da se nekaj plete po svetu v pogledu naših vprašanj. Tudi tu se obnašajo antifašisti zelo ošabno, dasi nimajo med Angleži prav nobenega prijatelja. Nasprotno, vse jih bagatelizira in omalovažuje. Poskušali so, da bi ustvarili tudi oni svojo lastno legijo, kar bi bilo Angležem zelo všeč, pa se jim ni posrečilo. Vedno sem bil mnenja, da se ta banda v ničemer ne razlikuje od fašistov, posebno ne v pogledu našega vprašanja. Da se pa cigan Sforza sedaj repenči, ko je bil on edini krivec naše nesreče, je nesramnost prvega reda. Tu bomo sedaj takoj pribeli k najostrejši kampanji proti tej ciganski družali. Ne bo pomenilo sicer mnogo, vendar vojakov je tu mnogo in stvari bo samo koristilo, če vsakega posameznega Angleža zainteresiramo za naš problem. Samo z denarjem smo že skoro popolnoma na kraju. Moji osebni prihranki bodo v najkrajšem času konsumirani. Poslanstvo nam ne da nobenega prispevka. Smiljančič pravi, da je to zadeva Londona. Mislim, da bi bilo neobhodno potrebno, da se osnuje fond, ker brez denarja ni mogoče ničesar storiti. Z Angleži nečem v tem pogledu imeti posla. Sicer pa razmišljam tudi Ti, kako in kaj. Mogoče bos mislil, da sedaj tu nimamo posebnega posla, pa ni tako. Odbor je postal le neka avtoritativna institucija. Predvsem so tu naši vojaki, ki jih je treba imeti stalno pod lupo. Potovanja v taborišče so zelo pogosta. Fantje pa so zelo veselji, če jih kdo obišče. Seveda potujeva z Ribarem na lastne stroške. On ima vsaj polovično vožnjo kot rez. oficir. Na drugi strani je tu polno naših, s katerimi moramo tudi držati, kar najožji kontakt. Vprašanje rešitve internirancev še vedno ni rešeno in tudi vprašanje državljanstva še vedno visi v zraku. Je tu "Glasnik", pri katerem je naše sodelovanje neobhodno potrebno. Radijska predavanja bodo prišla redno od 2. nov. dalje. In končno tudi vojaški list "Bazovica" vzame nekaj dela. Po vsem tem vidiš, da ima odbor dela dovolj in tudi popolno pravico obstanka.

Glede ekspedicije je stvar sedaj že perfektna. Poskušal bom, da spravim Bertija venkaj. Seveda bo zelo težko najti ga. Če bi se stvar v toliko razvila, da bi bili sprehodi tja več ali manj redni, bi marsikako stvar uredili. Mislim, da bo sedaj odjadral Rapotec. To pa ni dr., pač pa njegov nočak, ki je bil bančni uradnik v Splitu in je rez. oficir. Stric njegov je baje konfiniran v Anconi. Je dober dečko in smo sedaj tudi povsem prepričani v njegovo zanesljivost, dasi nam je njegov dramatični prehod vzbujal v začetku neke dvome.

Naš prvi radijski koncert bo 10. nov. od 8 do 8.45. Hoteli smo ga prirediti popolnoma pod okriljem nekakega "Instrskega večera", pa ni šlo. Naši in tudi Angleži so zelo obzirni in pustijo ničesar, kar bi razburjalo. Šid ne stri. Koncert priredi naš odbor pod firmo "jugoslovanska pesem". Dobili smo včeraj kapelnika iz našega voj. taborišča, ki bo ostal tu vse do koncerta, da po tano izvešča naš mešani pevski zbor. Zbor bo verjetno zapel te-le pesmi: 1. Hej trubašu, 2. Bataljonski marš Kr. garde, kateremu pripravljam besedilo, 3. Oj Triglav, moj dom, 4. U boj, 5. iz hantskog zagrljaja. Fantovski kvintet iz taborišča pa zapoje 1. "V", besedilo je moje, 2. Tamo u daleko, 3. Oj Dobrodo. Neka Angležinja, ki ima zelo dober glas bo odpela nekaj slov., hrv. in srbskih samospjevov. Poleg kratkega nagovora in drš. hline je na programu tudi recitacija "Soči". Nič posebnega, vendar nekaj našega in končno dobra reklama i za nas i za jugoslovanski problem. Končno vidiš ima odbor tudi še s to stvarjo nekaj dela. Za 1. december mislimo napraviti javen koncert s radijskim prenosom, kar bo še bolj dvignilo zadevo.

Monorovičič se je po dolgih mesecih oglašil na poslanstvo, g. Živkoviču. Na vop, kaj toliko meška, da ne gre v južno Ameriko, kjer bi bila njegova prisotnost vsekakor zelo potrebna. Ker potuje jutri kurir tudi v Južno Afriko, mu napišem daljše pismo.

Kako bo z radijskojo postajo v Palestini, o čemer sem Ti poročal v sednjem pismu še ne vem. Tu je H. Č. še vedno velika zmešnjava. Z Master-sonom sem parkrat govoril, pa je meškon, kakor je bil v B. Lepi je baje v L. Benet pa ne je precej zaprl sam vase. S Čistič. se najdeva večkrat in sploh sem se bolj naslonil na vojaške kroge, ki so sicer nekoliko bolj trdi sato pa vendar bolj ekspeditivni. Naši nekdanji prijatelji ne store ničesar brez blagoslova naših in to ni vedno

se v to ni poglobil, lahko pa zapišemo, da se v Rudolfovi zapuščini nahajajo navodila, naj pride Rapotec v domovini v stik z ilegalnim centrom liberalnega tabora, kakor tudi z vodilnimi primorske ilegale; to je sicer nepodpisan in nedatiran dokument, ki pa se smiselno ujema z dogajanjem. V njem je razvidno, da bi se Rapotec moral srečati tudi s tesnimi sodelavci Rudolfa in Čoka, z Albertom Rejcem, Danilom Zelenom, Dragom Marušičem idr.³⁵ Rapotec in Rudolf sta Čoku konec 1941. oziroma na začetku naslednjega leta tudi skupaj poslala brzojavko, v kateri sta ga med drugim informirala, da je bila zveza z Jugoslavijo vzpostavljena, da je sicer bil Danilo Zelen ubit, Albert Rejec pa je živ.³⁶

Medtem je Rapotec konec septembra predal generalu Bogoljubu Iliću, ki je bil tedaj še vojni minister, podroben načrt o misiji s podmornico, ki ga je prvotno sestavil akcijski odbor ("active committee") v Splitu, odobril pa vojaški svet v Ljubljani ("Army Council at Ljubljana"). Prihod bi moralo nekaj dni zaporedoma javiti jugoslovansko oddajanje na BBC. Rapotec bi moral imeti s sabo denar, ki bi ga izročil tamkajšnji organizaciji, ta pa bi z njim organizirala servis kurirjev med centri aktivnega upora v Beogradu, Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu itd. Tu bi delovala dva radijska oddajnika W/T. Rapotec naj bi zato posredoval tudi navodila in šifre za komuniciranje. Najlažje bi bilo doseči Split, saj bi se od tu dalo uporabiti vse smeri v Jugoslaviji ter dobiti potna dovoljenja. Načrtu sta bila priložena tudi dva zemljevida: na enem so bili označeni otoki Šolta, Brač in Drvenik, zaliv Čiovo in пристanišče Split, na drugem pa je bilo označeno, kje so v morju postavljene mine, kje bi se dalo nadaljevati s podmornico ipd.³⁷

O Rapotčevi nalogi je oktobra pisal tedanji direktor posebnih operacij v Kairu (GS), Tom Masterson. Predvideval je, da bi se Rapotec in neki drugi Slovenec – radiotelegrafist – izkrcala v Splitu, od tam pa naj bi dosegla Istro, da bi prišla v stik s Čokovo stranko oziroma skupino ("Cok's party"). W/T oddajnike bi nudila tajna služba ISLD, ki naj bi bila soudeležena tudi pri urjenju kandidatov.³⁸ To seveda dodatno potrjuje, da je imel Rudolf (omenili smo že, da je sodeloval z ISLD) pomembno vlogo v pripravi na misijo. Iz drugih številnih dokumentov v zvezi s pripravami pa je razvidno, da je SOE nameravala priti v stik s Slovenijo ravno preko te misije, ki bi morala vzpostaviti zvezo med drugim s "Čokovo organizacijo", "Slovensko patriotsko organizacijo" idr. SOE je tudi želela, da

³⁵ PAIR/12, [nedatirana navodila, po vsej verjetnosti september 1941].

³⁶ PAIR/Čok/4, [Ivan] Rudolf in [Stanislav] Rapotec [Ivanu Mariji] Čoku v London [nedatirana brzojavka, konec 1941 ali začetek 1942]. Brzojavka je tudi zanimiva, ker vsebuje Rapotčev poštni naslov v Kairu. Če primerjamo ameriške dokumente (o teh podrobneje kdaj drugič), ugotavljamo, da Čok zelo verjetno te brzojavke ni prejel.

³⁷ TNA HS 5/896, [Stanislav Rapotec Bogoljubu Iliću: angleški prevod načrta] Cairo, 28. septembra 1941; prim. Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 283–284.

³⁸ TNA HS 5/894, 1A, GS, 18. oktobra 1941. Na dokumentu je s svinčnikom nekoliko nečitljivo pripisano "Cok".

CHOK 26 KINGSTON HOUSE PRINCES GATE KENSINGTON LONDON SW7

MESSAGE NOVEMBER 25 RECEIVED THANKS PLEASE ARRANGE PERSONALLY
MY FURTHER PROMOTIONS STOP INTERVENTION OMERSA CASE URGENT STOP
CONNECTION HOME ESTABLISHED DANILO KILLED BERTI SAFE RYBAR
RETURNING SOON STOP SPEAK IN REGULAR SLOVENE BROADCASTS STOP
REPORT POLITICAL SITUATION THERE IN DETAILS FIND ITALIAN NEWSPAPERS
ON TRIESTE PROCESS AS PROOF OF OUR ACTIVITIES AND USE IT AS
PROPAGANDA

RUDOLF RAPOTEC
5 MANSHAET EL MAHRANI CAIRO

~~LICHTYARINABDIEIXSHETINXFXBMSXIXDIXVIIYATTEHNNIAMBNNY~~
Lieut. R. Rapotec, 5 Sharia Manshaet El Mahrani, 4th floor

PAIR/Čok/4, [Ivan] Rudolf in [Stanislav] Rapotec [Ivanu Mariji] Čoku v London [nedatirana brzojavka, konec 1941 ali začetek 1942]

misija 'Henna' pride v stik, kot so zapisali, s civilnimi ali vojaškimi upornišskimi skupinami, pripomore k nastavitvi komunikacijskega kanala z W/T oddajniki in k razvoju tajne organiziranosti, ki naj bi se razširila preko Slovenije v Istro in Italijo, po drugi strani pa preko Hrvaške in Dalmacije v Bosno, Srbijo, Črno goro itd. Britanci so želeli, da misija poizveduje tudi o italijanski in nemški vojski, jugoslovanskem upor, skladiščih, letališčih, spuščališčih za padalce in pošiljalke pomoči, lokacijah za izkrcanje, cestnih povezavah, električnem toku. Poleg vojaških so Britance zanimali še podatki politične narave, in sicer ali so lokalne uprave in policijske sile na strani sil osi ali upornikov; kakšen je odnos prebivalstva do Vladka Mačka, Dušana Simovića, Milana Nedića, Anteja Pavelića, Slobodana Jovanovića, Draže Mihailovića, Italijanov, ustašev, "gverilcev"; kako so organizirani ustaši; ali so spori med ustaši in Italijani, Nemci in Nedićevci; kakšni so odnosi med bosanskimi muslimani in voditelji ter duhovniki katoliške cerkve; kolikšna je moč komunistov v Zagrebu, Splitu in drugih hrvaških mestih, v Bosni in Sloveniji ter kakšen je njihov odnos do muslimanov; kako gleda na balkansko federacijo kmečko prebivalstvo v Sloveniji, na Hrvaškem in v Dalmaciji in kaj menijo o predlogu grško-jugoslovanskega dogovora. Iz dokumentov je tudi razvidno, da je SOE podčrtala, da misija nima zveze s konkretnim pošiljanjem pomoči upornikom. Po približno dveh tednih naj bi se vrnila v Aleksandrijo. V priprave so bili vključeni tudi general Ilić, pri posameznih navodilih pa še drugi vodilni iz begunske vlade, tako da je v bistvu Rapotec

prejel veliko navodil.³⁹ Če povzamemo, moral bi poizvedovati zelo na široko, zato je očitno, da bi mu pri tem morali pomagati tisti, ki so pričakovali njegov prihod.

Prvi poskus 22. novembra 1941 ni uspel. Rapotčeva misija in 'Hydra' sta odpluli s podmornico, vendar sta se morali tik pred izkrcanjem vrniti, in sicer zaradi nenadnih sočasnih vojaških operacij v Sredozemlju, vremenskih neprilik in drugih težav, ki jih je tedaj imela SOE. Ukaz o vrnitvi je dal britanski vrhovni poveljnik za Sredozemlje (tedaj je bila namreč SOE pri uporabi podmornic odvisna od njega), saj so podmornico nujno potrebovali drugje (nič niso torej zalegle razlage direktorja posebnih operacij, da se je za podmornico zavzela tudi ISLD).⁴⁰ Po neuspehu se je pokazala možnost, da bi eventualno ponovno poslali obe skupini decembra ali na začetku naslednjega leta,⁴¹ kar se je zgodilo konec januarja 1942.

Po neuspehu in prekinitvi zveze s Hudsonom decembra 1941, ki je trajala 4 mesece, se je SOE odločila poskusiti z dvema misijama s padali, in sicer 'Disclaim' v Srbijo in 'Desirable' v Črno goro. Na začetku februarja 1942 so z Malte poslali prvo izmed omenjenih skupin, in sicer so jo na slepo spustili blizu Sarajeva, a v kratkem so jo zajeli ustaši ter jo izročili Nemcem. Skupini 'Desirable' medtem ni uspelo odpotovati istočasno z 'Disclaim', po tragični usodi te pa so njen spust za nedoločen čas prestavili⁴² in SOE je ni potem nikoli izpeljala. O situaciji na terenu je torej služba SOE ostajala še vedno v bistvu "slepa". Ponovno vzpostavi-ti zvezo z zasedeno Jugoslavijo je ostajal imperativ, in tu lahko govorimo o pravi vlogi Stanislava Rapotca.

³⁹ TNA HS 5/894, 2A-3A, GS, 19., 22. in 23. oktobra 1941; Interview with General Ilic on 22nd October 1941, 23. oktobra 1941; 46A, 20. novembra 1941; 56A, Mideas to Troopers, 1. decembra 1941; TNA HS 5/896, GS: Henna Operation Instruction No. 1 (Ref. SGR/JUG/5), 31. oktobra 1941, Appendix A in B; 35A, to London, 13. novembra 1941; 81A, Communication plan between Hydra and Henna [nedatirano]; TNA HS 7/223, War Diary IX, vol. I, Survey of global activities, 1-17 December 1941, 2212; TNA HS 8/218, Progress report of SOE, for Week Ending 17. septembra, 1. in 29. oktobra ter 5. novembra 1941; TNA HS 8/219, Progress report of SOE, for Week Ending 19. in 26. novembra 1941; Pavlowitch, *Unconventional Perceptions*, 74-75; Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 284-286.

⁴⁰ TNA HS 5/894, 19A, GS, November 1941 (enako v TNA HS 5/896, 31A).

⁴¹ TNA HS 5/894, Note on operations in support of Yugoslavia [nedatirano, po 15. decembru 1941; pripisano "File Henna"]; TNA HS 5/904, S.O.E Relationship and work with Yugoslavs from 26th April 1941 till 1st March 1942 with summary of past and present operations and suggestions for future ones, by D/H20, 26. marca 1942, 11; TNA HS 8/219, Progress report of SOE, for Week Ending 3. in 17. decembra 1941; TNA HS 8/220, Progress report of SOE, for Week Ending 14. januarja 1942; prim. TNA HS 5/926, D/H19: Report on attempts to establish communications with Yugoslavia, 1. maja 1942, Appendix B.

⁴² TNA HS 5/904, S.O.E Relationship and work with Yugoslavs from 26th April 1941 till 1st March 1942 with summary of past and present operations and suggestions for future ones, by D/H20, 26. marca 1942, 11; TNA HS 7/227, War Diary XI, vol. I, Survey of global activities, 1-15 Feb. 1942, 2988; TNA HS 8/220, Progress report of SOE, for Week Ending 18. in 25. februarja 1942. Podrobneje TNA HS 5/891; TNA HS 5/892; TNA HS 5/893; prim. Biber, "Zavezniške in sovjetske misije": 85; Frederick William Deakin, *Gora trdnjava* (Ljubljana, 1976), 179-182 (dalje: Deakin, *Gora trdnjava*).

Misija 'Henna': operativa, zbrane informacije in sumničenja

Na začetku leta 1942 se je SOE odločila, da ponovno poskusi poslati dve misiji po morju. 'Hydro' je znova namenila v Črno goro in vodil bi jo Kavan Elliot, 'Henno', ki bi jo ponovno vodil Rapotec, pa v Split in od tam bi šla proti severu. Britanci so mu zaupali podobne naloge kot ob prvem poskusu novembra 1941. Obenem njihovi dokumenti govorijo, da bi morala misija priti v stik s slovensko patriotsko organizacijo v Splitu in poročati o njej oziroma priti na območju Splita v stik z organizacijo slovenskih četnikov, tako da bi Ljubljana lahko navezala stike s Kairom, hkrati bi misija predstavljala predhodnico drugim skupinam.⁴³ Z njim je šel tudi narednik, radiotelegrafist Stjepan Šinko, s psevdonimom Stevan Jovanović. O njem vemo bolj malo. Nekateri pišejo, da je bil tudi on Slovenec, medtem ko je bilo prvotno mišljeno, da bi v okviru prvega poskusa Rapotca spremljal nek Mlinarevič (ali Mlinarević), ki ga dokumenti SOE označijo,⁴⁴ da je bil tudi on Slovenec.

Rapotec in Šinko sta se v zgodnjih urah 27. januarja izkrcala v pristanišču Sablonara pri kraju Mljet. Takoj sta zakopala večino prtljage (s sabo sta imela radijski oddajnik, orožje in strelivo, skoraj 4 milijone italijanskih lir, 2.000 britanskih funtov v zlatu in hrano) in dva dni blodila v mrzlem vihnem vremenu. Šinka je napadla visoka vročina, tako da je moral Rapotec iskati pomoč. Italijanski poveljnik pristanišča je izmišljeni zgodbi verjel in podpisal dovoljenje, da se je Rapotec lahko odpravil preko Korčule v Split, kamor je prišel na začetku februarja in navezal prve stike s tamkajšnjo ilegalno, zlasti s krogom Ilije Trifunovića-Birčanina. Šel je dalje v Mostar, pa v Zagreb, kjer se je mudil največ časa in se šestkrat srečal (nekateri sicer govorijo petkrat)⁴⁵ z nadškofofom Alojzijem Stepincom, kakor tudi v Hercegovino, Bosno, Beograd in druga mesta. Ni mu uspelo priti do Ljubljane, a se je vseeno dvakrat srečal s poveljnikom četniških sil v Sloveniji, majorjem Karlom Novakom in drugimi, ki so mu izročili šifro in poročilo Slovenske zaveze, ni pa mu uspelo priti v stik z Bero Angelinovićem, Vincom Vrhuncem in Albertom Kramerjem. Medtem se je krog okoli njega začel nevarno ožiti, saj so kmetje na Mljetu našli, kar je zakopal, in denar neprevidno trošili. Italijanska policija jih je aretirala in začela zasledovati Rapotca in Šinka. Slednji je bil že na varnem in decembra 1943 evakuiran v Italijo. Rapotec si je

⁴³ Prim. dokumente v opombah 38 in 39 in tiste v TNA HS 5/896, GS: Henna Operation Instruction No. 2 (Ref. G(R)/2/JUG/3), 15. januarja 1942, Appendix A, B, C, D in E; TNA HS 5/897, [nedatirana razlaga o misiji 'Henna' in 'Hydra', po 27. januarju 1941]; D/H70 to D/HV (DH70/JU/324), 29. julija 1942; TNA HS 8/220, Progress report of SOE, for Week Ending 21. in 28. januarja 1941.

⁴⁴ TNA HS 5/894, 7A, Bennet, 1. novembra 1941; 11A, 4. novembra 1941 (enako v TNA HS 5/896, 20A); D/H19 to D/PA: Report on Hydra (2/JUG/4), 17. decembra 1941.

⁴⁵ Pavlowitch, *Unconventional Perceptions*, 78; Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration* (Stanford, 2001), 566–567.

nato priskrbel ponarejen italijanski potni list in Stepinac mu je pomagal do bolgarskega vizuma, tako da je 1. julija zapustil jugoslovansko ozemlje. Iz Bolgarije je šel v Turčijo, kjer je bil nekaj dni zaprt, dokler ga ni SOE premestila v Jeruzalem, od tam pa v Kairo. Kot vemo, je Rapotcu uspelo prevarati Britance, saj je jugoslovanski vladi izročil šifre za zvezo z Mihailovičem in s Slovensko zavezo v Ljubljani ter vrsto drugih dokumentov in memorandumov, ki so mu jih zaupali hrvaški politiki, nadškof Stepinac in srbski četniki. Napisal je nekaj podrobnih poročil in posredoval več informacij o razmerah v zasedeni Jugoslaviji.⁴⁶

Britance je seveda zelo zanimalo, kako je z misijo, do konca maja 1942 pa niso izvedeli nič konkretnjšega.⁴⁷ Konec februarja 1942 je bilo organizaciji SOE znano le to, da ima težave, ker ji je primanjkovalo ali pa je izgubila potrebno kislino za napajalnike, s katerimi bi uporabljala radijski oddajnik. V to verzijo so sicer nekateri pri SOE takoj podvomili in pomislili, da bi bilo potrebno primer podrobneje raziskati.⁴⁸

Konec maja 1942 je SOE dobila prve konkretnjše informacije, in sicer od dalmatinskega sodelavca Manfreda Paštovića. Pred odhodom misije 'Henna' je namreč Rapotcu priskrbel zanesljiv naslov v Istanbulu, ki je hkrati služil jugoslovanskemu konzulatu. Paštović je poročal, da se je Rapotec v Splitu pogovarjal s svojimi prijatelji: večino teh so skupaj z njim aretirali (Rapotcu so namreč potekali dokumenti), kmalu nato pa so ga izpustili. Do 10. maja je živel v Mostarju, nato se je nahajal v Zagrebu. Poskušal je dobiti nazaj svoj oddajnik in prtljago z Mljeta, to pa so okupatorji zasegli. Nato je zbežal proti vzhodu. Med begom se je SOE v Kairu od začetka junija 1942 dalje večkrat zanimala zanj, da bi ga preko sodelavcev na terenu zaščitila, tako da bi ga napolila na nek varen naslov. Medtem je sam Rapotec poslal v London preko Švice kratko sporočilo, ki je

⁴⁶ Podrobneje glej gradivo, ki je omenjeno v naslednjih opombah, in Pavlowitch, *Unconventional Perceptions*, 75–101; Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 290–295, 301, 341; Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945* (Zagreb, 1986), 76–79 (dalje: Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj*). Posamezne podatke dobimo npr. tudi v PSBL/12, 138–139; Zerzer, "Stanislav Rapotec", 57–58; *Plava garda. Zaupno poročilo četniškega vojvode in generalštabnega polkovnika Karla I. Novaka, poveljnika slovenskih četnikov*, ur. Marijan F. Kranjc in Slobodan Kljakić (Maribor, 2006), 55 (dalje: *Plava garda*). O Rapotčevih poročilih glej prepise in razlage v: Ljubo Boban, *Hrvatska u diplomatskim izveštajima izbjegličke vlade 1941–1943* (Zagreb, 1988), Druga knjiga, 53–71, 73–77, dok. 3/8 in 10 (dalje: Boban, *Hrvatska u diplomatskim izveštajima*); Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Izveštaji informatora o prilikama u Hrvatskoj* (Zagreb, 1985), 292–300, 304–314 dok. A/4, 5, 8, 9, ter str. 320 (opomba 4); prim. *Plava garda*, 137–139.

⁴⁷ TNA HS 5/897, 11C, Cairo, 13. februarja 1942 (enako v TNA HS 5/904); SOE Cairo to London: Report on operation Henna (YS/11C 39), 2. aprila 1942; TNA HS 5/894, 131A, London to Cairo, 14. marca 1942; TNA HS 5/904, A/D3 to CD (AD/3/2064), 26. februarja 1942; to Cairo, 31. marca 1942; TNA HS 7/227, War Diary XI, vol. I, Survey of global activities, 1–15 Feb. 1942, 2907, 2988; TNA HS 7/234, War Diary XV, Survey of global activities, June 1942, 4264; TNA HS 8/220, Progress report of SOE, for Week Ending 4. in 25. februarja, 4. in 18. marca ter 13. in 26. maja 1942; prim. Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 295; Deakin, *Gora trdnjava*, 178.

⁴⁸ TNA HS 5/897, Y/S11C, 20. februarja 1942; prim. Cairo, 25. februarja 1942.

potrjevalo zgornje podatke. Povedal je, da ima s sabo vsa poročila, ki bi bila zanimiva za jugoslovansko begunsko vladu in Britance. Slednji so bili v pričakovanju njegovih informacij.⁴⁹

3. julija 1942 je SOE iz Istanbula sporočila, da je po varnem kanalu Rapotec sporočil enemu izmed najpomembnejših v obveščevalnem centru v Istanbulu, Vladimirju Periću, da je z izmišljenim imenom in ponarejenim italijanskim potnim listom prišel do bolgarsko-turške meje in da nosi s sabo pomembne dokumente. Najprej so ga na meji 4. julija aretirali, dva dni kasneje pa je že odpotoval v Istanbul, kamor je prispel 7. julija.⁵⁰

Iz turške prestolnice je odšel dalje v Kairo, kjer so ga takoj zaslišali in napisal je dolgo poročilo o razmerah v Jugoslaviji. Večkrat smo brali, da so bili njegovi podatki preveč pročetniško usmerjeni, da so se v njegovih izjavah ponavljale četniške obtožbe partizanov, da naj bi zagrešili umor agenta SOE Terencea Athertona itd.; podobno beremo tudi o drugih začetnih misijah, ki naj bi povzročale Britancem le zmedo in zamudno poročanje.⁵¹ Vprašanje je torej, ali si je SOE lahko kaj pomagala z Rapotčevo misijo, potem ko je čez čas postalo jasno, da so bile njegove informacije pod četniškim vplivom. Iz pregledanega arhivskega gradiva izhaja, da je Rapotec vendarle prinesel s seboj nekaj pomembnih podatkov za Britance, čeprav mu niso vsega verjeli.

Vodstvu SOE iz Londona in Kaira, ki sta tudi veliko pričakovali od njegovih informacij, sta 10. julija prosili Istanbul, naj mu izroči čestitke ob vrnitvi iz Jugoslavije. V Kairu so tudi upali, da bo Rapotec čim prej odpotoval v Jeruzalem, konec julija pa so, podobno kot Rudolf, izjavili, da so z Rapotčevim poročanjem povsem zadovoljni.⁵² Anton Novačan, ki je ravno v tistem času prišel v Jeruzalem, si je v dnevnik 22. julija 1942 zapisal, da ga slavijo kot junaka.⁵³

⁴⁹ TNA HS 5/896, 135A, to London, Istanbul, 29. maja 1942; 131A, London to Cairo [nedatirano]; 131B, to London, 3. junija 1942 (enako v TNA HS 5/897); 142A, London to Cairo, 10. junija 1942; Captain B. Millan [James Millar?] to Captain [Kenneth] Greenlees, 21. junija 1942; TNA HS 5/897, Y/S11C, SOE to Cairo, 2. junija 1942; A/HA to D/PA in D/H18 (2/YUG/3/AHA/207), 4. junija 1942 (tudi v TNA HS 5/896, 140A); YS/11C, Cairo, 6. junija 1942; Cairo, SOE, 7. junija 1942 [dvakrat]; D/H70 to JA, 10. junija 1942; SOE to Cairo, 10. junija 1942; SOE to Bern, 11. junija 1942; Y/S11C, Cairo, 13. junija 1942; SOE to Bern, 14. junija 1942; to Cairo, 16. in 24. junija 1942; Istanbul to SOE, 3. julija 1942; TNA HS 7/234, War Diary XV, Survey of global activities, June 1942, 4264, 4265; Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 294, 296. Glede Paštroviča glej tudi M. [Miloje] Smiljanič predsedniku vlade, 29. maja. 1942, objavljeno v: Boban, *Hrvatska u diplomatskim izveštajima*, 163–164, dok. 4/2.

⁵⁰ TNA HS 5/897, Istanbul to SOE, 3. julija 1942; Cairo, 11. julija 1942; TNA HS 5/896, Jeruzalem to London, 7. julija 1942; TNA HS 7/266, War Diary, Middle East and Balkans, July–August 1942, 51.

⁵¹ Npr. Walter R. Roberts, *Tito, Mibailović and the allies, 1941–1945* (New Brunswick–New Jersey, 1973), 54–55; Deakin, *Gora trdnjava*, 104, 198, 230.

⁵² TNA HS 5/897, Cairo to Istanbul, 10. julija 1942; TNA HS 5/896, to London [na roko pripisano 29. julija 1942]; TNA HS 7/266, War Diary, Middle East and Balkans, July–August 1942, 52; Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 307.

⁵³ Anton Novačan, *Jeruzalem–Kairo. Spomini 1942–1945* (Ljubljana, 1986), 11 (dalje: Novačan, *Jeruzalem–Kairo*).

Poglejmo, kakšne informacije je Rapotec prinesel iz Jugoslavije. Preden je sploh prispel v Kairo, so tam že izvedeli za nekatere podatke o njegovi misiji (in nekatere smo že omenili). Najprej so dobili krajše informacije, in sicer da je prišel v stik z beograjskimi agenti, ki so delali za Mihailovića. Ta naj bi imel vojsko 70.000 moških, ki pa je bila bolj usmerjena v bojevanje proti partizanom. Nadalje, da je Trifunovićeve skupina v Splitu vzdrževala stike z Mihailovićem preko radijskega oddajnika; da so bili Atherton in njegova skupina ubiti; da se Hudson nahaja pri četnikih v Črni gori; da so agenta Elliota (misija 'Disclaim') ujeli; da so partizani najbolj aktivni v Sloveniji, kar povzroča represalije Italijanov, zato ljudje partizanskim voditeljem nasprotujejo itd. V Istanbulu so oficirji SOE Rapotca zaslišali tudi konec julija. Iz zapisnikov obeh zaslišanj in reakcij raznih britanskih oficirjev pa razberemo še podrobnejše podatke o situaciji na terenu.⁵⁴

Poleg vesti, ki so se izkazale večinoma za pročetniške, so bili v Rapotčevem pripovedovanju tudi objektivni podatki, ki bi organizaciji SOE lahko koristili. Od Rapotca je namreč izvedela, da je imel Mihailović dosti zmogljivejši radijski oddajnik. Za SOE je bilo tudi pomembno, kako poslati naslednje misije v Jugoslavijo, kje in kako bi se izkrcale; kakšni so bili pomembni strateški cilji, ki jih je organizacija v Zagrebu želela sabotirati in nekateri drugi pomembni strateški podatki; kakšne so bile razne povezave s tajnimi radijskimi oddajniki iz tajnih središč v poglavitnih jugoslovanskih mestih, kjer naj bi potrebovali sredstva in pomoč, ter kako je potekala dobro organizirana kurirska mreža. Rapotec je pripravil tudi zemljevid z navedenimi centri upora, kdo so voditelji in kakšna je njihova politična pripadnost. Med drugim je poročal tudi o prozavezniški organizaciji v Ljubljani, ki je imela svoj radijski oddajnik W/T in je bila pripravljena pošiljati sporočila s šiframi misije 'Henna'. Sistem šifriranja se je navezoval na knjigo z naslovom *Gente di Aspromonte* (avtor Corrado Alvaro). Ta skupina je želela priti v stik s Kairom, radijski oddajnik pa naj bi upravljal liberalni komite v Ljubljani, katerega član je bil tudi četniški major Karel Novak (mišljena je bila torej ožja skupina Slovenske zaveze, ki je formalno nastala marca 1942). Poleg tega je radijski oddajnik deloval tudi v Zagrebu. London je še dodal, da je bila MI6 v Sloveniji že v stiku z dvema radijskima oddajnikoma, da bi se izognili zmešnjavi, pa je SOE v Londonu zanimalo, ali je bil radijski oddajnik, ki

⁵⁴ TNA HS 5/897, 195–197, Istanbul, 9. julija 1942 [brzjavka v treh nadaljevanjih]; TNA HS 5/896, D/H18 za D/PA, Situation in Yugoslavia—Report after Interrogation of Rapotec, 11. julija 1942; Istanbul za Jeruzalem [nedatirano]; Notes on Rapotec's report to Istanbul, 21. julija 1942; Supplementary report on interrogation of lieut. Rapotec, by Major Stevens, 30. julija 1942; TNA HS 7/266, War Diary, Middle East and Balkans, July–August 1942, 52, 53; prim. Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 298; Hadži-Dordević Slobodanu Jovanoviću, 10. in 14. julija 1942, objavljeno v: Krizman, *Jugoslavenske vlade*, 323–324, dok. 171 in 172.

ga je omenjal Rapotec, eden izmed dveh, ki ju je uporabljala MI6.⁵⁵ Šef jugoslovanske sekcije SOE v Kairu, Basil Davidson, ki je bil tedaj v Istanbulu, je poslal direktorju Uprave za posebne operacije v Kairu (in kopijo enemu izmed vodilnih v Londonu J. S. A. Pearsonu v London) Rapotčev predlog, da bi poslali Stepincu v Zagreb denar, ki bi ga razdelil patriotskim skupinam, kot tudi potne liste (švicarske ali turške), da bi evakuirali nekaj oseb preko švicarskega generalnega konzulata v Zagrebu. Rapotec naj bi se namreč šestkrat srečal z nadškofo, ki mu je povedal, da mu je švicarski generalni konzul obljubil, da bo nadškofu izročil sleherni paket, ki bo prišel na konzulat z diplomatsko pošto. Davidson je zato predlagal, naj poskusijo poslati vsoto 500.000 italijanskih lir in nekaj potnih listov.⁵⁶ Kot so kazala Hudsonova poročila, so imeli četniki malo možnosti doseči črnogorsko obalo, ker je bila zelo zastražena. Iz Rapotčevih podatkov, ki jih je SOE pokazala tudi organizaciji MI6, pa je bilo vidno, da bi se vendarle dalo izvesti izkrcaje v okolici Splita in pomagati Mihailoviću. Sam četniški vodja je novembra potrdil to možnost in jamčil, da bi se podmornica lahko izkrcala naslednji mesec. SOE je v Kairu načrtovala, da bi prišla v stik s tamkajšnjo Trifunovićevo skupino, preko nje pa z Mihailovićem. Split bi torej bil izjemno pomembna potencialna odskočna deska do Mihailovića, Rapotec pa bi lahko dal natančne informacije o tamkajšnjem izkrcanju.⁵⁷

Rapotčeve informacije, ki kot rečeno niso bile le pročetniške, so za SOE vsekakor postale sumljive: če namreč primerjamo omenjeni prvi zapisnik o zaslišanju, ki ga je prejel Davidson v Kairu in ga poslal direktorju SOE in Pearsonu v London, z neko drugo kopijo zapisnika, lahko opazimo, da v tej niso navedeni podatki, ki jih najdemo v prvem zapisniku. Zaenkrat še nimamo konkretnjših podatkov, ki bi to zadevo pojasnili. Vsekakor je vodstvo SOE konec avgusta še vedno zahtevalo od Kaira popolno poročilo o zaslišanju Rapotca, medtem ko je jugoslovanska vlada od svojega predstavnika dobila kopijo, samo ta pa naj bi bila po nekaterih podatkih (in tudi po mnenju službe SOE) popolna.⁵⁸

⁵⁵ Pray tam in TNA HS 5/877, Istanbul to Cairo, 18. julija 1942; London to Cairo, 20. julija 1942; TNA HS 5/897, D/HV to A/D (DHV/JU/167), 25. julija 1942; to Cairo, 27. julija 1942; D/HV to A/DP (DHV/JU/185), 27. julija 1942; D/H70 to D/HV (DH70/JU/324), 29. julija 1942; Cairo, 23. avgusta 1942; TNA HS 5/896, Cairo to London, 27. julija 1942 [dvakrat]; London to Cairo, 27. julija 1942; Cairo, 30. in 31. julija 1942; TNA HS 7/266, War Diary, Middle East and Balkans, July–August 1942, 32, 33.

⁵⁶ TNA HS 5/896, D/H18 to D/PA Istanbul: Co-operation with Bishop Stepinec at Zagreb, 11. julija 1942; prim. TNA HS 5/919, D/H80 to M/DH [rokopis], 19. julija 1942.

⁵⁷ TNA HS 5/906, to Dixon, Foreign Office (JSAP/JU/208), 1. avgusta 1942; prim. TNA HS 7/267, War Diary, Middle East and Balkans, Sept–Dec 1942, 305.

⁵⁸ TNA HS 5/897, D/H18 to D/PA, Situation in Yugoslavia–Report after Interrogation of Rapotec, 11. julija 1942; TNA HS 5/897, to Cairo, 27. avgusta 1942; TNA HS 8/221, Progress report of SOE, for Fortnight Ending 21. julija 1942; TNA HS 5/939, Situation in Yugoslavia: Report of initial interrogation of an agent who went into Yugoslavia by submarine in January and after various experiences managed to reach Istanbul on an Italian passport [nedatirano].

Dejstvo je, da so se v tednih po Rapotčevi vrnitvi pojavljale različne interpretacije o verodostojnosti njegovih podatkov in prvi dvomi o nekaterih njegovih izjavah. Zadeva pa je postala še bolj sumljiva, ko je dva dni pred odhodom iz Istanbula v Jeruzalem Rapotec prejel pismo iz Zagreba, ki je bilo napisano s posebnim tajnim črnilom in dvakrat šifrirano. Rapotec je Davidsonu razložil, da bo na tak način lahko dobil še druga sporočila, slednji pa je menil, da je bilo to le blefiranje. Ko je Rapotec spoznal, da je osumljen, se je odločil, da ne bo več odgovarjal, dokler ne bo imel novih direktiv jugoslovanskega vrhovnega štaba. Čez nekaj dni je prispelo v Istanbul drugo pismo, ki ga je poslala iz Zagreba neka 'Aranka' za nekega 'Manfreda'. V resnici je bilo to pismo Rapotčevo, naslovnik pa je bil Paštrović. V pismu je prošnja, naj ne piše več, ker je bila zadeva zelo nevarna in so bili nekateri aretirani. Zaradi takih in podobnih nejasnosti so se v krogih SOE odločili, da bodo preverili Rapotčeve izjave in trenutno prekinili vsako komunikacijo s Slovenijo, pojavila pa se je celo možnost njegove aretacije. V drugi polovici avgusta je tudi jugoslovanska vlada z Djonovićem na čelu postala nezaupljiva do Rapotca in odredila preiskavo.⁵⁹ Še 10. avgusta je Djonović zagovarjal potrebo, da bi ga poslali v britansko prestolnico, ker da ima posebno sporočilo Trifunovića-Birčanina za ministrskega predsednika Jovanovića.⁶⁰ Na začetku avgusta je bil tudi Novačan prepričan, da bodo Rapotcu dovolili v London, sredi avgusta pa je bilo tudi njemu jasno, da ga tja ne pustijo.⁶¹

Kot smo že videli, je jugoslovanska vlada želela ravnati po svoje pri komuniciranju z domovino, zato jo je zanimalo, ali Rapotec lahko vzpostavi zvezo z Mihailovićem. Želela je poslati brzojavko po britanskem tajnem kanalu, da bi četniški komandant potrdil možnost komuniciranja. Od 16. julija 1942 dalje je za to prosila britansko zunanje ministrstvo, ki pa je stalno odlašalo, in sicer z izgovorom, da se Rapotec ni srečal z Mihailovićem in da ni njegov predstavnik. Dne 6. avgusta so iz Foreign Officea nazadnje razložili, da ne bodo poslali telegrama, ker imajo za to britanske oblasti posebne razloge. Kljub temu je bila jugoslovanska vlada prepričana, da je Rapotec res bil v stiku z Mihailovićem; to naj bi namreč posredno potrjevalo neko sporočilo četniškega komandanta 4. avgusta.⁶² Zanimivo je tudi naslednje: ko je 12. septembra 1942 predsednik jugoslovanske begunske vlade Slobodan Jovanović povprašal Mihailovića, ali priznava Slovensko zavezo, je ta dva dni pozneje odgovoril, da so to slovensko organizacijo ustanovile vse slovenske stranke z izjemo komunistične, da

⁵⁹ TNA HS 5/896, GSOL (OPS) to DSO, 16. julija 1942; TNA HS 5/897, Milpal, 24. julija 1942; to Cairo, 27. julija 1942; Milpal, 31. julija 1942; D/H18 to D/PA, Istanbul, 1. in 4. avgusta 1942; to Cairo, 19. avgusta 1942 (enako v TNA HS 5/896); TNA HS 7/266, War Diary, Middle East and Balkans, July-August 1942, 143–145; Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 306, 308.

⁶⁰ Boban, *Hrvatska u diplomatskim izveštajima*, 73 (opomba 22), kjer pa je zgrešeno zapisano leto 1943.

⁶¹ Novačan, *Jeruzalem–Kairo*, 22, 31. Glej tudi Williams, *Parachutes*, 72.

⁶² TNA HS 5/897, S. [Slobodan] Jovanović to W. [George W.] Rendel, 26. avgusta 1942.

bi delovale v narodnem duhu in ustanovile vojaško organizacijo. Vendar razen vojaškega vodje (se pravi Novaka) ni poznal njenih članov. Četniški vodja je svetoval, da bi kaj več informacij lahko dal kar Rapotec.⁶³

Rapotčeva identiteta, nezaupanje partizanov in posredni interesi v ozadju njegove misije

Na tem mestu bi radi omenili še nekaj podatkov o Rapotcu in ozadju njegove misije. Nekaj podatkov imamo o tem, v kolikšni meri je ostala tajna. Okupatorji so na začetku leta 1942 bili že na tekočem, da so Britanci poslali nekaj svojih agentov na dalmatinsko obalo, o njihovi pravi identiteti (seveda razen o pripadnikih misije 'Disclaim', ki so jih, kot rečeno, takoj zajeli) pa kaže, da niso izvedeli do konca junija oziroma začetka naslednjega meseca. Pavlowitch piše, da sta italijanska in nemška vojska na koncu januarja 1942 bili na tekočem o prisotnosti britanskih agentov na obali.⁶⁴ Da je neki oficir bivše jugoslovanske vojske iz Kaira došel v Istanbul, od tam pa je bil poslan v Jugoslavijo h generalu Mihailoviću, so v drugi polovici februarja 1942 pisali tudi italijanski diplomati; to njihovo sporočilo so britanske posebne službe za prestrežanje diplomatskih sporočil dešifrirale.⁶⁵ Da je to bil Rapotec, so nemški varnostni organi izvedeli šele, ko je došel v Istanbul.⁶⁶ O izkrcaju na Mljetu je komunistična organizacija v Splitu takoj izvedela.⁶⁷ Objavljeni dokumenti iz časa narodnoosvobodilnega boja v Dalmaciji pa nam pokažejo, da so lokalni partizanski obveščevalci vedeli za Rapotca in to vsaj od prve polovice februarja 1942. Nadrejene so informirali, da si Rapotec želi vzpostaviti zvezo s partizanskim gibanjem in posredovali so njegove razlage. Če jih povzamemo, opazimo nekaj različnih oziroma novih podatkov, in sicer: glavna Rapotčeva naloga je pripraviti teren v pričakovanju desanta (v dokumentih je govora o desantu, očitno pa je bilo mišljeno izkrca-nje) britanskih vojakov ter čeških in poljskih enot v Dalmaciji, ki bi svojo pot nadaljevale do svojih dežel. Pri tem ima Mihailović nalogo pripraviti teren, tako da združi vse ljudi, ki svojega potenciala ne smejo iztrošiti v bojih z Italijani; z njimi pa ni pravega sodelovanja, to je le taktična poteza. Desant bi tudi potekal istočasno z velikimi desanti v Franciji in na Norveškem. Partizanski obvešče-

⁶³ TNA HS 7/267, War Diary, Middle East and Balkans, Sept–Dec 1942, 209.

⁶⁴ Pavlowitch, *Unconventional Perceptions*, 79; prim. Poročilo italijanske kvesture v Splitu o subverzivnih akcijah v času od 20. do 31. januarja 1942, objavljeno v *Narodnoosvobodilačka borba v Dalmaciji 1941–1943. Zbornik dokumenata*, knj. 2 (Split, 1982), 517, dok. 225 (dalje: NOB D).

⁶⁵ TNA, fond Government Code and Cypher School (dalje: HW), HW 12/273, 101821 (28. februarja 1942), De Peppo, Angora to Foreign Ministry, Rome (No. 107), 23. februarja 1942.

⁶⁶ Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 297.

⁶⁷ Pavlowitch, *Unconventional Perceptions*, 79.

valci so tudi navedli Rapotčeve stike v Splitu, o katerih smo že pisali in so jih tudi drugi že podrobneje predstavili, obenem pa, da je imel s sabo celo tri radijske oddajnike. Jasno je, da je partizanska stran z veliko pazljivostjo spremljala dogajanje.⁶⁸ Po vsej verjetnosti je Rapotec pred komunisti prikril svoje prave namene, ne moremo pa se izogniti pripombi, da tudi omenjene razlage niso mogle pustiti partizanov ravnodušnih, ravno obratno. Iz drugih objavljenih dokumentov in nekaterih dosedanjih objav je seveda povsem jasno, da je Titov vrhovni štab še kako sumljivo sledil prvim misijam, ki so jih poslali Britanci, ter bil prepričan, da si jugoslovanska begunska vlada tudi preko slednjih prizadeva, da bi Mihailović partizane uničil. Kominternu je o tem tudi obvestil ter spraševal, ali jim lahko zaupa. O Rapotcu in njegovi misiji je v teh dokumentih sicer govora bolj posredno in ne nazadnje kaže, kot da poročanje splitskih obveščevalcev do nadrejenih ni dospelo v doglednem času, sam Tito pa je na začetku aprila tovariše v Splitu okaral, ker so Rapotčevi misiji dovolili, da je smela poiskati stike s četniki in t. i. velikosrbskimi elementi.⁶⁹

V ozadju Rapotčeve misije je bilo seveda kar nekaj interesov slovenskih politikov v emigraciji. Omenili smo že Čoka. Pri tem lahko dodamo, da je januarja 1942 podpredsednika jugoslovanske begunske vlade, Miho Kreka, čeprav je bil velik Čokov antagonist, Rudolf obvestil, da se je moral Rapotec najprej vrniti, da pa je nato 16. januarja ponovno odpotoval na novo misijo: "Od zadnjega mojega poročila dalje se tu ni nič pomembnega dogodilo, razen tega, da se je Rapotec moral vrniti in da je včeraj ponovno odpotoval v že znani smeri. Bog mu daj srečo!"⁷⁰ Proti koncu oktobra so Britanci tudi prestregli neko sporočilo Kreku, da je Rapotec Slovenski zavezi uspel izročiti ustno šifro, kako bi lahko prišla do denarja.⁷¹

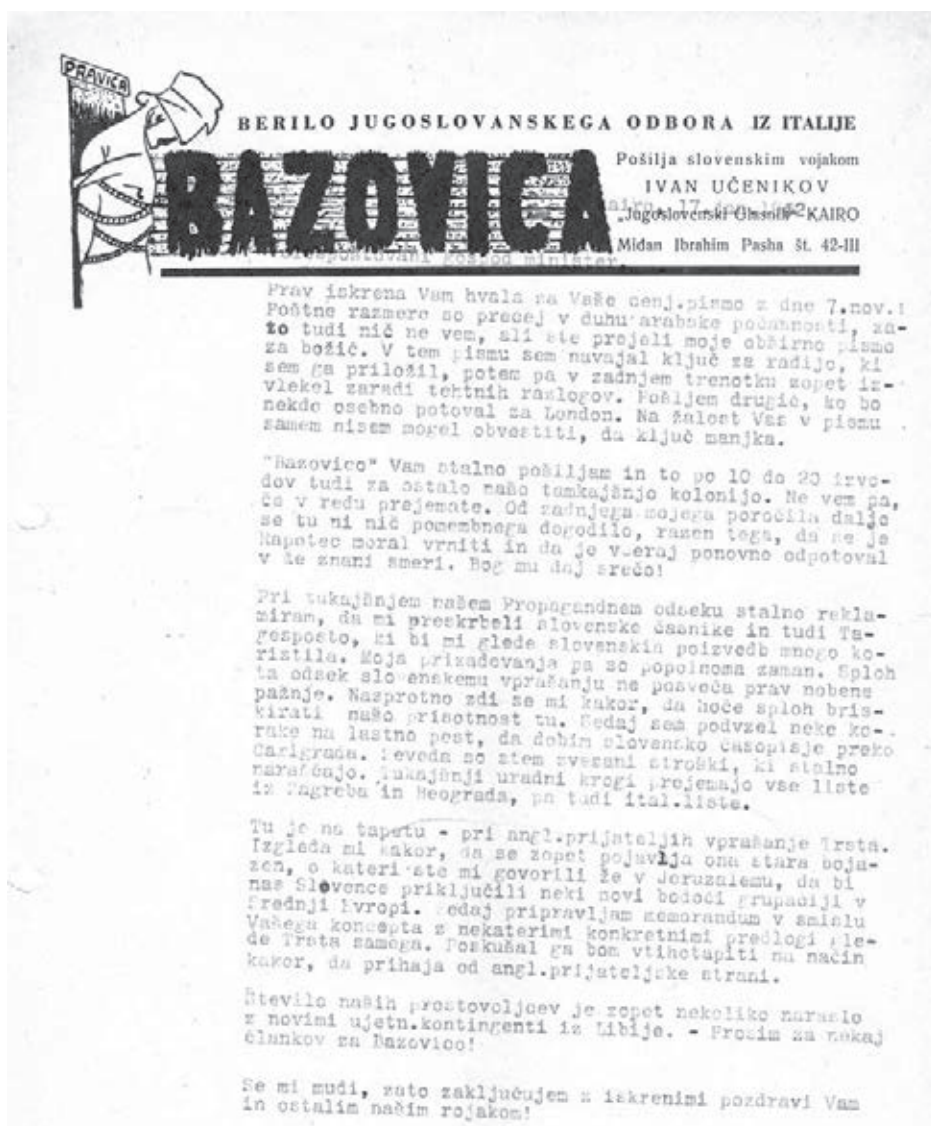
Kontekst, v katerem je SOE Rapotca vtihotapila, je seveda bil povezan s poskusom ponovne vzpostavitve zveze z mrežami, ki so jih Britanci skrbno

⁶⁸ Poročila partizanskih obveščevalcev iz Splita, 15., 17. in 20. februarja ter sredi meseca 1942, objavljena v NOB D, knj. 2, 68–76, 78–80, dok. 23, 24, 25, 26, 28. Glej tudi Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, 78.

⁶⁹ Npr. Tito za CK KPH, okrog 1. januarja 1942, objavljeno v Josip Broz Tito, *Zbrana dela*, knj. 8 (Ljubljana, 1981), 61; Walter [Tito] za Deda [kominternu], 18. in 25. februarja 1942; Tito Moši Pijade, 25. februarja 1942; Tito Bevcu [Edvardu Kardelju] in Loli [Ivu Ribarju], 6. marca 1942; Tito Veljku [Milovanu Djilasu], 28. marca 1942; Tito GŠ narodnoosvobodilnih partizanskih odredov za Hrvatsko, 7. aprila 1942; Tito CK KPH, 8. aprila 1942, vsi dok. objavljeni prav tam, knj. 9, 3, 43, 44, 84, 153, 205, 208; Ivo Lola-Ribar Titu, 17. marca 1942 ter Maks Baće in Vicko Krstulović komandantu GŠ NOP Hrvatske, 7. junija 1942, objavljeno v NOB D, knj. 2, 93–95, dok. 34 in 265–268, dok. 108; prim. Biber, "Zavezniške in sovjetske misije": 85–87.

⁷⁰ PAIR/Čok/1, Ivan Rudolf ministru [Mihi Kreku], Kairo, 17. januarja 1942. Kopija se nahaja tudi v Arhivu Republike Slovenija, fond RSNZ (AS 1931), 80-1, Procesi: Nagode in soobtoženi 1947, proces Furlan dr. Boris, fasc. XIV, 7791–7792. Britanci so pismo prestregli, saj dobimo njegov povzetek v angleščini v TNA HS 5/913.

⁷¹ TNA HS 5/896, [Mihi] Kreku [nedatirano, v srbo-hrvaškem jeziku] in prevod v angleščino, 24. oktobra 1942.

PAIR/Čok/1, Ivan Rudolf ministru [Mihi Kreku], Kairo, 17. januarja 1942 (v glavi dokumenta je natisnjen naslov časopisa *Bazovica*, ki ga je v Kairu od 30. septembra 1941 do 19. novembra 1944, kot glasilo Jugoslovanskega odbora iz Italije, izdajal Ivan Rudolf – pod psevdonimom Ivan Učenikov)

spletli pred zasedbo Jugoslavije. Ta poskus ni popolnoma uspel. Še manj pa je uspel poskus jugoslovanskih politikov v emigraciji, da bi sami nadzorovali in usmerjali upor v domovini, pri čemer bi bilo temeljnega pomena imeti suveren nadzor nad komunikacijami. Omenili smo že, da je jugoslovanska vlada želela nadzorovati komunikacije z zasedeno domovino. Želela je namreč nadzorovati

in usmerjati upor ter ga podpirati. Zgovoren je bil memorandum, ki ga je 31. januarja 1942 organizaciji SOE, po nalogu novega jugoslovanskega premiera Jovanovića, predal šef jugoslovanskega vojaškega kabineta Živan Knežević. V njem je jugoslovanska vlada zahtevala, naj bi od tedaj naprej upor v Jugoslaviji vodil jugoslovanski vrhovni štab v Kairu. Ta bi bil sicer podrejen Vrhovnemu poveljniku za Srednji vzhod, ki pa bi moral posredovati vse zahteve o sabotajah, politični propagandi, vojaški obveščevalni dejavnosti in drugih akcijah jugoslovanskim kolegom, ti pa bi posredovali direktive Mihailoviću. Vse komunikacije preko radijskih oddajnikov naj bi torej bile v rokah jugoslovanskega vrhovnega štaba. Uporabljali bi jugoslovanske šifre, tako da bi Mihailović vedel, da direktive pošilja jugoslovanska vlada in ne kdo drug. Mihailović bi poslal tri radijske oddajnike W/T, da bi ustvaril tri velike centre, on pa bi bil vsekakor edini, ki bi mu dali navodila. Odgovorni v britanskem in jugoslovanskem poveljstvu bi bili vsekakor še vedno v stiku z jugoslovansko begunsko vlado. Vodstvo SOE je ocenilo, da sta jo nameravala v bistvu jugoslovanska vlada in vojska nadomestiti, zato je predlogu nasprotovalo, toliko bolj, ker je postala situacija med jugoslovanskimi predstavniki v Kairu vedno bolj zapletena. O tem bi se morali izreči najvišji politični dejavniki, vsekakor pa je vodstvo Uprave za posebne operacije povprašalo za mnenje tudi Kairo. Tudi to mnenje je seveda predlogom memoranduma nasprotovalo, saj so v Kairu poudarjali, da je njihov namen podpirati vsako obliko upora, jugoslovanska vlada pa bi si želela, kot so zapisali, podpirati le tiste, ki bi ji zagotavljali predvojno stanje v domovini. Obenem so bili v Kairu prepričani, da so Jugoslovani izjemno nepazljivi pri uporabi tajnih šifer ("The Yugoslavs are extremely indiscret /.../ Further their ciphers are for most part extremely insecure.") in premalo sposobni za koordinacijo tako zahtevnega dela. Memorandumu so nasprotovali tudi v drugih britanskih vojaških in obveščevalnih krogih.⁷²

Napetost med Jugoslovani in Britanci se je seveda nadaljevala, dokler se niso slednji, še pred Rapotčevo vrnitvijo, proti koncu maja 1942 odločili, da bodo preveč svojeglavim Jugoslovanom dali vedeti, da se ne smejo samostojno "vračati domov". Tako je pač novi ministrski predsednik Jovanović potožil svojim v Istanbul. Sporočilo je bilo Britancem v nekaj dneh znano, saj so ga prestregli.⁷³ Ravno tako tudi nekatera druga, na primer Kneževićovo Periću v Istanbul, da Britanci delajo na tem, da vzpostavijo svojo lastno zvezo z Mihailovićem,⁷⁴

⁷² TNA HS 5/939, to Cairo for D/HY (SOE/516), 30. januarja 1942; TNA HS 5/904, D/PA (SOE/760, 761 in 764), Cairo, 2. februarja 1942 [citati]; prim. A/D to A/DW, 3. februarja 1942; TNA HS 8/220, Progress report of SOE, for Week Ending 18. februarja 1942.

⁷³ TNA HW 12/277, 105205 (4. junija 1942), Jovanovitch [Slobodan Jovanović], London to Yugoslav Consulate General, Istanbul for Peritch [Vladimir Perić] (no. 5), 30. maja 1942.

⁷⁴ TNA HW 12/277, 105309 (7. junija 1942), Knejevitch [Radoje Knežević], London to Yugoslav Consulate General, Istanbul for Peritch [Vladimir Perić] (no. 8), 2. junija 1942.

ali pa na začetku junija 1942, ko je jugoslovanska vlada v emigraciji celo upala, da ji bo preko te britanske W/T zveze uspelo neposredno komunicirati z Mihailovičem.⁷⁵ Iz dokumentov je tudi razvidno, da so britanske službe jugoslovanska sporočila praviloma dešifrirale v 3/4 dneh, se pravi relativno hitro, če primerjamo, koliko časa je posebni britanski center za prisluškovanja potreboval, da je dešifriral sporočila nekaterih drugih vlad.

Ocene o Rapotcu

SOE se je seveda še dalje ukvarjala z mislijo, kako poslati misijo na najsevernejši del Jugoslavije. Na slovensko območje ji je to uspelo šele julija 1943 (prvo britansko misijo na slovensko ozemlje je pred tem uspelo poslati marca 1943 "konkurenčni" ISLD). Poleg drugih težav je bilo občutiti nezanemarljivo pomanjkanje primernih ljudi, ki bi jih vtihotapili, saj v SOE niso imeli na razpolago nobenega svojega, ki bi govoril slovenski jezik ali poznal območje. Konec leta 1942 se je tako ponovno med možnimi kandidati pojavilo Rapotčevo ime, vendar se je Britancem zdel neprimeren zaradi afer v zvezi s prejšnjo misijo 'Henna'. Označili so ga kot zagrenjenega, ker so ga Jugoslovani sumili, da je britanski agent. Hkrati ne bi bil primeren za spust na gorato območje, saj je, kot so zapisali, "Slovenec iz Dalmacije" ("a Slovene from Dalmatia [sic.]").⁷⁶ S tem je bilo njegovega sodelovanja s službo SOE konec.

Dokumenti, ki so na razpolago v Londonu, pokažejo, da so v naslednjih letih Britanci Rapotca še nekajkrat omenili. Na prejšnjih straneh smo o tem že pisali, na tem mestu pa velja dodati, kako so zgrešeno navajali podatke o njegovi misiji. V nekem britanskem poročilu o preteklem delovanju, ki je nastalo konec leta 1944, na primer beremo, da je služba SOE nameravala z misijo 'Henna' priti do Istre, da bi poročala o partizanskem gibanju v Sloveniji, a prek radijskega oddajnika niso dobili nobenega sporočila.⁷⁷ Še večje napake zasledimo v enem izmed številnih povojnih poizvedovanj v zvezi z izginulimi osebami: avgusta 1945 se je na primer eden izmed britanskih oficirjev, Stainbock, zanimal o usodi majorja Athertona⁷⁸ in na koncu zapisal, da naj bi ga baje neki kapetan Rapotec pospre-

⁷⁵ TNA HW 12/277, 105437 (11. junija 1942), Jovanovitch [Slobodan Jovanović], London to Yugoslav Consulate General, Istanbul (no. 13), 8. junija 1942.

⁷⁶ TNA HS 5/919, B1 to DSO(B): Slovenia: 9. in 10. decembra 1942. Glej tudi Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 309; Dušan Biber, "Utrinki iz arhiva SOE", v: *Mikužev zbornik*, ur. Zdenko Čepič, Dušan Nečak in Miroslav Stiplovšek (Ljubljana, 1999), 151.

⁷⁷ TNA HS 5/893, AM 207 to D/CE, 13. 9. 1944 (enako: TNA HS 5/897).

⁷⁸ Vodja SOE misije 'Hydra', ki se je 4. februarja 1942 izkrcala pri Petrovcu. Atherton je bil najprej pri partizanih, nato je 15. aprila skrivoma odšel, da bi se pridružil Mihailoviču, vendar ga je četniški komandant Spasoje Dakić ubil in oropal. Npr. Biber, "Zavezniške in sovjetske misije": 85; Deakin, *Gora trdnjava*, 178; Marjanović, *Dražica Mihailović*, 224–232.

mil v Jugoslavijo in se nato polastil njegovega denarja ter da naj bi se iz Jugoslavije vrnil v Kairo leta 1944 in pripovedoval zgodbo, kako je živel v Zagrebu, Beogradu in drugod.⁷⁹ Očitno zgrešene in preveč poenostavljene ocene, a po svoje pomenljive. Ali to pomeni, da so Britanci na Rapotčevo 'Henno' v bistvu pozabili oziroma jo celo pred nekaterimi svojimi prikrili, da bi nekako zamaskirali prve poskuse iskanja stikov s tistimi, ki so jim vojna sreča in drugi razlogi obrnili hrbet? Brez pravega odgovora ostaja tudi dvom, ali je Rapotec po vrnitvi še sodeloval z britansko *intelligence*: po pisanju nekaterih naj bi namreč poleti v Kairu postal nič manj kot sostanovalec tamkajšnjega odgovornega službe ISLD, majorja Jamesa Millerja.⁸⁰ Morda nam bodo na taka in podobna vprašanja čez čas določeni novodostopni dokumenti nudili pojasnitve. Kako je z Rapotčevim osebnim dosjejem, ki naj bi nosil arhivsko oznako HS 9/1230/5, bo namreč po uradnem katalogu treba počakati vse do 1. januarja 2031.

Pavlowitch ocenjuje, da je Rapotec v petmesečnem prepotovanju po Jugoslaviji opravil pomembno delo: ni prenesel le obveščevalnih podatkov, temveč tudi premišljene nasvete.⁸¹ Z njim se lahko v precejšnji meri tudi strinjamo, toliko bolj, če upoštevamo težave vseh podobnih prvih misij in vzporedne ter zlasti neuspele poskuse na drugih "frontah", na primer v okviru italijanske sekcije SOE. Delovanje na območju najšibkejšega člena sil osi – v Italiji – je v širših zavezniških načrtih imelo prednost pred delovanjem v Jugoslaviji. Italijo so namreč želeli na vsak način odlepiti od zavezništva z Nemci, a so tu prve misije, če jih primerjamo z Rapotčevo, doživele pravi polom.⁸²

Avgusta 1942 je bil Stanislav Rapotec imenovan za komandirja čete Kraljevega gardnega bataljona in 10. januarja 1944 je napredoval v kapetana. Ko so se številni Primorci v okviru Prekomorskih brigad pričeli pridruževati Titovemu gibanju, je on ostal na Bližnjem vzhodu, kjer je še nekaj časa služil v sestavi britanskih sil. Na demobilizacijo je moral čakati vse do leta 1948, ko se je tudi preselil Avstralijo. Tu se je uveljavil kot slikar in razstavljal v Avstraliji, Evropi ter ZDA.⁸³ V Slovenijo se je, po pisanju nekaterih,⁸⁴ vrnil prvič "neuradno" pred osamosvojitvijo, "uradno" pa na dan osamosvojitve. Nekateri, ki so ga spoznali

⁷⁹ TNA, fond Foreign Office, FO 536/14, 5/3/1, H. Stenbock, 1. avgusta 1945 [komentar na izjavo]: Jelena Blagojević's Statement re Major Atherton [nedatirana].

⁸⁰ Williams, *Parachutes*, 70; prim. Samo Kristen, *Meje in misije. Dileme slovensko-brvaške razmejitve v Istri v vojaškem, političnem, diplomatskem in obveščevalnem metežu II. svetovne vojne* (Ljubljana, 2006), 91.

⁸¹ Pavlowitch, *Unconventional Perceptions*, 104. Marjanović piše (*Draža Mibailović*, 225), da je bila misija 'Henna' deloma uspešna, vsekakor bolj kot 'Hydra' in 'Disclaim'.

⁸² O delovanju SOE v Italiji npr. podrobneje Gorazd Bajc, *Operacija Julijska krajina. Severovzhodna meja Italije in zavezniške obveščevalne službe (1943–1945)* (Koper, 2006), 56–79.

⁸³ PSBL/12, 138–139; Zerzer, "Stanislav Rapotec", 59–64; Boris Mlakar, "Stanislav Rapotec", v: *Enciklopedija Slovenije*, knj. 10 (Ljubljana, 1996), 84.

⁸⁴ Marko Zorko, "Stanislav Rapotec", *Delo*, 22. novembra 1997, 6.

poleti 1991, so v nekrologu o njem zapisali: "Bil je velik jugoslovanski narodnjak in kot tak je težko sprejemal razvoj dogodkov. Gotovo pa ni bil politično naiven /.../"⁸⁵ Umrli je 18. novembra 1997 v Sydneyju.

Gorazd Bajc

STANISLAV RAPOTEC, THE FIRST SLOVENE THAT THE BRITISH INTELLIGENCE SERVICE (SOE) INFILTRATED INTO OCCUPIED YUGOSLAVIA

SUMMARY

After the attack of the Axis powers and the occupation, one of the most important operational tasks of the special British Intelligence Service, Special Operations Executive (SOE), was the restoration of links with occupied Yugoslavia. The first SOE agents faced many problems, but their reports failed to explain the resistance. Thus, in early November 1941, the SOE decided to send two further missions to the area: 'Hydra' (to Montenegro) and 'Henna' (to be led by the Slovenian officer Stanislav Rapotec). Rapotec was to disembark in Split and establish contact with resistance groups, including Slovenian illegal organisations. The first attempt at sending the missions failed. Nevertheless, the British persisted and infiltrated both missions in January 1942. Rapotec disembarked on the Dalmatian coast and remained on Yugoslav soil for about five months, from late January to early July 1942. He intended to reach Ljubljana but failed. Despite this, he met with the commander of the Slovenian Chetnik forces, Major Karel Novak, and others who presented him with codes and reports of the Slovenian Commitment society. Rapotec's return caused several problems, as he was no longer fully trusted by the British on account of different interpretations as to the authenticity of his information. Moreover, a number of other interests arose, particularly the interests of the Yugoslav government in exile which wanted to communicate independently with the insurgents in Yugoslavia (Chetniks).

⁸⁵ Marko Tavčar, "In memoriam: Stanislav Rapotec", *Novi glas*, 4. decembra 1997, 7.

UDK 929Zabukovec M.:355.02(497.12)
1.01 Izvirni znanstveni članek

Milan Zabukovec – Miloš (1923–1997)

Vladimir Prebilič

Dr., izredni profesor
Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Katedra za obramboslovje
Kardeljeva ploščad 5, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: vladimir.prebilib@fdv.uni-lj.si

Dunja Dobaja

Dipl. zgodovinarica, raziskovalka
Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: dunja.dobaja@inz.si

Izvilleček:

Prispevek govori o Milanu Zabukovcu, poveljniku zaščitne enote (v začetku sedemdesetih let preraste v brigado) Teritorialne obrambe vojaškega in političnega vodstva SRS v obdobju od 1968 do leta 1988. Njena predhodnica je bila Zaščitna enota vojaško-političnega vodstva NOV in POS, ustanovljena konec maja 1942. V njej se je kalil tudi Zabukovec, ki je po vojni svoje izkušnje in znanje uspešno uporabil pri oblikovanju zaščitne enote, ki bi v prvi vrsti v izrednih razmerah in v vojni zaščitila in omogočila delovanje republiškega vodstva. Zabukovcu je z njegovo odločnostjo in sposobnostjo uspelo oblikovati, organizirati in usposobiti eno najboljših enot Teritorialne obrambe RS v vsej njeni zgodovini.

Ključne besede:

Milan Zabukovec, Ivan Maček, Zaščitna enota, Brigada Edvarda Kardelja – Krištofa, Teritorialna obramba RS.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 553–580, 87 cit., 5 slik, 1 graf, 2 preglednici
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod

Prispevek govori o osebi, ki sicer nikoli ni dobila generalskega čina, a je s svojimi dejanji, sposobnostjo, karizmatičnostjo in odločnostjo pokazala, da je vojak v pravem pomenu besede. Vojaški začetki Milana Zabukovca segajo v čas druge svetovne vojne, ko je zaradi svojega, včasih že nadčloveškega, poguma postal maja 1942 borec in puškomitraljezec *Zaščitne čete Glavnega štaba (GŠ) in Centralnega komiteja (CK) Komunistične partije Slovenije (KPS)*.¹ Svoje sposobnosti in znanje, ki ga je pridobil med vojno in po njej, je temeljito uporabil pri oblikovanju in poveljevanju Zaščitne brigade (Brigada Edvarda Kardelja – Krištofa) Teritorialne obrambe (TO). Ta je imela posebno vlogo in pomen pri zagotavljanju nacionalne varnosti v SFR Jugoslaviji, saj je bila njena temeljna naloga zaščita političnega in vojaškega vodstva SRS v primerih izrednih razmer, predvsem ob morebitni razglasitvi vojnega stanja. Prav zaradi tega je zaščitna brigada uživala poseben status, ki se je kazal pri njenem popolnjevanju, usposabljanju in pripravljenosti. Njen obstoj in delovanje sta bila zaznamovana z dvema prelomnima dogodkoma, krizo v Pragi leta 1968 in demokratizacijo SFR Jugoslavije leta 1988. Prav pripadniki zaščitne brigade so na osnovi vojaških znanj odigrali odločilno vlogo v osamosvojitvenih procesih v začetku devetdesetih let. Vloga Milana Zabukovca je v tem pogledu pomembna predvsem skozi prizmo realnega dojemanja razmer in spoznanja, da je čas za demokratične spremembe.

Druge svetovna vojna

Milan Zabukovec, rojen 16. aprila 1923 v Spodnji Zadobrovi pri Ljubljani, se je že poleti 1941 pridružil partizanski četi na Mokrcu, ki jo je septembra istega leta razbil italijanski okupator. Zato se je vrnil domov ter se ponovno pridružil partizanom februarja 1942. Vstopil je v II. štajerski bataljon na Pugledu.² Zabukovec, do tedaj mitraljezec 2. bataljona II. grupe odredov, se je 23. maja 1942 v šolskem taborišču pri Podlipoglavu pridružil političnemu komisarju glavnega poveljstva slovenske partizanske vojske Ivanu Mačku in njegovim

¹ Prvo zaščitno enoto ustanovi po sklepu CK KPS tedanji politični komisar glavnega poveljstva slovenske partizanske vojske Ivan Maček ob prihodu članov vodstva NOB iz okupirane Ljubljane na Polico, dne 25. 5. 1942. Mačku je bila še v Ljubljani zaupana naloga, da bo zunaj mesta poskrbel za varnost osrednjega vodstva. Med zaščitnike je zbiral pogumne in preverjene borce (Mira Mihevc, *Pogumna zvesta četa* (Ljubljana, 1990), 7 in 16 (dalje: Mihevc, *Pogumna zvesta četa*)).

² Arhiv RS (dalje: ARS), AS 1589, CK ZKS, Članski dokumenti, narodni heroji, t. e. 4543.

sodelavcem.³ Z Mačkom sta se poznala že od prej, saj sta bila iz iste vasi. Zato je že od samega začetka njuno sodelovanje temeljilo na veliki meri osebnega zaupanja. Tako je postal Zabukovec skupaj s še dvema partizanoma, Poldetom Mačkom mlajšim, štirinajstletnim partizanom – novincem in Albinom Grajzerjem, do tedaj borcem štabne patrole II. grupe odredov, prvi borec Zaščitne enote vojaško-političnega vodstva (VPV). Maček je zelo dobro poznal tudi ostala dva borca. Prvi trije zaščitniki so v svoji novi funkciji še isti dan pospremili političnega komisarja glavnega poveljstva slovenske partizanske vojske in člane Izvršnega odbora Osvobodilne fronte (IO OF) iz šolskega taborišča do taborišča II. grupe odredov nad Polico, kjer je Maček, po predhodnem dogovoru s štabom II. grupe na Kremenjaku⁴, izbral skupino (15) borcev za zaščitno enoto. Z vsakim se je pogovoril in se prepričal o njegovi primernosti za zaščitnika. Izbrani borci so bili vsi ali člani partije ali SKOJ (Zveza komunistične mladine Jugoslavije). Zabukovec je bil oktobra 1941 vključen v mladinsko organizacijo SKOJ, oktobra 1942 pa je postal tudi član partije. Že pred vojno je bil član delavsko kulturnega društva Vzajemnost in telovadnega društva Sokol.⁵ Kot tak je skupaj s svojo značajsko borbenostjo in neustrašnostjo ustrezal liku zaščitnika, kakršnega je iskal Ivan Maček. Naveza Maček – Zabukovec se je pokazala uspešna tudi po koncu vojne.

Zaščitna enota je na svoj ustanovni dan 25. maja 1942 imela 18 borcev.⁶ Njihovo število se je postopoma večalo, tako da je štela približno 40 borcev. Spremljanje članov VPV (Ivan Maček, Franc Leskošek, Edvard Kardelj, Boris Kidrič itd.) na obiskih posameznih vojaških enot in političnih organizacij na

³ Zabukovec se je s soborci iz II. grupe odredov udeležil poskusa preboja preko Save in bojev na Jančah. V noči na 23. maj, ko so se borci utrjeni vračali na svoje stare položaje nad Polico, je izgubil stik s svojo enoto. Nad Jevnico je namreč umikajoča se enota počivala. Zabukovec je zaspal. Prebudili so ga koraki okovanih čevljev. Pridružil se je pomikajoči se koloni, misleč da gre za njegovo enoto. Ko je zaslišal nemško govorico, se je pognal v dolino. Na srečo je poznal teren. Uspelo se mu je prebiti v partizansko šolsko taborišče pri Podlipoglavu (Mihevc, *Pogumna zvesta četa*, 16–17).

⁴ V tem taborišču je bil sredi decembra 1941 ustanovljen II. bataljon pod poveljstvom Franca Rozmana – Staneta in Dušana Kvedra – Tomaža, ki je dobil nalogo, prodreti na Štajersko. Zato je bil bataljon znan kot II. štajerski bataljon (kasneje preoblikovan v II. grupo odredov). Preboj na Štajersko se mu ni posrečil, ostal je na Dolenjskem. Že aprila 1942 je štajerski bataljon obiskal Ivan Maček, da preveri obtožbe na račun njega, češ da s svojim odnosom do civilnega prebivalstva in terenskih političnih delavcev ustvarjajo neprijetno ozračje. Ob prihodu v taborišče bataljona je Maček ugotovil, da je omenjeni bataljon vzorna in disciplinirana enota. Povsod je vladal red, vsak borec je poznal svoje naloge in dolžnosti. Obtožbe so bile neutemeljene (Ivan Maček – Matija, *Spomini* (Ljubljana, 1981), 130 (dalje: Maček, *Spomini*)). Zabukovec je njegov obisk označil kot pozitiven v tem smislu, da ni bilo več "tajnih izginotij", ko je določen partizan zaradi nekega prekrška preprosto izginil. Po Mačkovem obisku se je glede tega čutilo olajšanje. Odnose partizanov s terenom (pod tem pojmom je mislil okoliško prebivalstvo) je označil kot zelo dobre (Arhiv Zaščitne enote VPV pri ZZB Moste-Polje Ljubljana, Magnetogram razgovora dne 21. 11. 1983 z Milanom Zabukovcem, 10 (dalje: Arhiv Zaščitne enote)).

⁵ ARS, AS 1487, CK KPS, t. e. 90, Vprašalne pole za člane KP, 213.

⁶ Mihevc, *Pogumna zvesta četa*, 19.

Milan Zabukovec –
Miloš (*Naša obramba*
9, št. 1 (1977))

terenu je bila ena osnovnih nalog zaščitne enote. K temu je potrebno dodati tudi opravljanje zaupnih kurirskih nalog. Zabukovec je vsakega od svojih varovancev opisal na nekoliko hudomušen način.⁷

⁷ Ivana Mačka je na primer opisal kot osebo, ki je bila njegov (Milošev) spremljevalec in ne Miloš njegov, saj je Maček vedno hodil pred njim. Hodil je hitro in ni se bal. Zabukovec pa je, po svojih pripovedovanjih, "racal za njim". V štabe enot sta z Mačkom, v skladu s taktiko presenečenja, prihajala vedno skrivnostno in nenapovedano. Nikoli nista šla v štab pri stražarju, ampak vedno okoli. Zabukovec ga je zaradi tega večkrat opozoril, da ju bodo enkrat ustrelili, a Maček se za to ni zmenil. Ni poznal strahu, bil je vase zaprt človek, do konca vzdržljiv in tudi od borcev je odločno zahteval red in disciplino. Če se je Zabukovec prilagajal Mačku v njunih skritih pohodih v štabe enot, mu je hkrati prijalo, da je kot spremljevalec komandanta Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet Leskoška prihajal v enote na veliko vidnejši način (Arhiv Zaščitne enote, Magnetofonski zapis razgovora z Milanom Zabukovcem dne 21. 11. 1983, 10).

Zabukovec je svojo funkcijo zaščitnika opravljal temeljito in večkrat reševal težke situacije. Teh je bilo mnogo, naj omenimo le nekatere. Njegove sposobnosti na primer prišle do izraza v času roške ofenzive poleti 1942 in pri preboju iz Belške grape v Dolomitih marca 1943⁸, ko je vodstvo 1. bataljona Dolomitskega odreda (3. četa 1. bataljona je bila zaščitna četa VPV⁹) sprejelo nerazumno odločitev o umiku v omenjeno grapo, kjer ni bilo možnosti za obrambo in preboj. Zabukovec kot komandir voda v zaščitni četi je bil edini, ki je trezno presodil položaj in odločil. V nasprotju z ukazi komandanta odreda se je odločil za preboj. Silna odločnost, ki jo je bilo čutiti v njegovem pozivu, je v hipu pritegnila tri desetine borcev z bataljonskim komisarjem Brankom Karapando. Preboj je uspel. Med preživelimi borci zaščitne čete VPV samo štirje niso bili ranjeni in med njimi je bil tudi Zabukovec, ki se ga je sreča držala ves čas vojne. Po pripovedovanju njegovega prijatelja Poldeta Mačka, tudi zaščitnika, so se vsi zanesli na Miloša, ker ni poznal strahu. S svojim mitraljezom je streljal kar stoje.¹⁰

Med njegove pomembne podvige sodi tudi pohod v Drvar maja 1944 leta, ko je skupaj s še nekaterimi zaščitniki spremljal delegacijo Glavnega štaba Slovenije v Vrhovni štab v Drvar, kjer se je udeležil borbe ob nemškem desantu na Vrhovni štab in njegovega voditelja Josipa Broza – Tita. Na tej poti je Zabukovca in ostale zaščitnike zmotilo dejstvo, da so jih ljudje povsod spraševali, ali gredo k Titu v Drvar. Vsi so torej vedeli za sedež Vrhovnega štaba. Zaščitniki so bili zgroženi nad pomanjkanjem konspiracije, saj se je v Sloveniji varovala tajnost roških baz.¹¹ Zgroženi so bili tudi nad obrambo Drvarja in Vrhovnega štaba. Bila je slaba. Videli niso nobenega borca zaščitnega bataljona Vrhovnega štaba. Zabukovec je to spoznanje pokomentiral z naslednjimi besedami: "Nikjer nikogar. Sami smo!".¹² V svojem slogu je s preostalimi zaščitniki zavaroval Vrhovni štab in njegovega voditelja. A zaščitniki po ukazu Ivana Mačka v Sloveniji niso smeli govoriti o dogajanju v Drvarju. Tedanji načelnik odseka za notranje zadeve Ivan Maček se je očitno tudi zavedal dejstva, da je zavarovanje Vrhovnega štaba pomanjkljivo in nepremišljeno.¹³ Zaščitniki so njegovo navodilo sicer disciplinirano sprejeli, a razumeti ga niso mogli, saj so opravili veliko delo, na katero so bili ponosni.

⁸ Mihevc, *Pogumna zvesta četa*, 148–151. Pri umiku GŠ in CK KPS s partizanskega ozemlja v Dolomitih je nastala težka situacija, saj so Italijani in Nemci stisnili v obroč VPV in zaščitno enoto.

⁹ Zaščitna četa je bila po odločitvi glavnega poveljstva vključena kot 3. četa v 1. bataljon Dolomitskega odreda. S četo pa niti bataljonsko niti odredno poveljstvo v svojih operativnih nalogah nista mogla razpolagati brez poprejšnje odobritve glavnega poveljstva (Mihevc, *Pogumna zvesta četa*, 95).

¹⁰ Intervju s Poldetom Mačkom, 14. 4. 2010.

¹¹ Mira Mihevc, *Na nevarnih poteh* (Ljubljana, 1995), 147 (dalje: Mihevc, *Na nevarnih poteh*).

¹² Intervju z Ivanom Hitijem – Igorjem (<http://www.mladina.si/mednik/200120/clanek/Drvar/>)

¹³ Mihevc, *Na nevarnih poteh*, str. 163.

Zabukovec je funkcijo zaščitnika temeljito opravljal do konca vojne. Ob pripravi knjige o omenjeni četi, ki jo je leta 1990 napisala Mira Mihevc, je razkril tudi negativne plati članstva v zaščitni četi. Opozoril je na premajhno spoštovanje dela in pomena povojnega političnega vodstva nekdanjih zaščitnikov. Kljub dejstvu, da je lahko bil zaščitnik le pogumen, zanesljiv in preizkušen partizan, ki je varoval VPV, so ti ljudje, po besedah Zabukovca, veljali po vojni v očeh ostalih borcev za "skrivače".¹⁴ To je Zabukovca zelo prizadelo. Posebnost zaščitne enote je namreč bila, da tudi če so opazili sovražnika, niso smeli streljati in udariti po njem, ampak ravno nasprotno. Umakniti so se morali in varovance obvestiti ter jih zavarovati, da so brez strela prišli mimo. Čeprav so bili včasih močnejši kot sovražnik, so morali biti tiho in se izogniti boju. To je bil za Zabukovca in ostale zaščitnike hud psihični napor, povezan tudi s težkimi fizičnimi obremenitvami. V partizanih je imel vsak komandir voda, čete in drugih večjih enot zaščito. Razlika z Zaščitno enoto VPV pa je bila v tem, da so v borbenih enotah te ljudi menjavali in jih postavljali na odgovorna mesta. V omenjeni zaščitni enoti pa tega ni bilo, čeprav naj bi Zabukovec že v partizanih slišal za pravilo, ki je določalo, da je lahko bila oseba samo šest mesecev v zaščitni enoti. Zato naj bi nekdanji zaščitniki tudi ostali brez činov in pomembnih položajev. Prav zaradi tega dejstva je želel Zabukovec zapustiti to enoto. Ker to ni bilo mogoče, je bil večkrat razočaran, kar se je občasno sprevrglo v neprimerno vedenje. Zaradi tega je bil med vojno dvakrat zaprt.¹⁵ Potrebno je upoštevati tudi dejstvo, da so bili zaščitniki mladi in kot taki polni želje po akcijah. Izbor enote je bil tak, da v njej ni bilo omahljivcev. Temeljna naloga zaščitne enote je bila varovati člane VPV, vendar, razen v skrajnih primerih, ne z napadom na sovražnika, ampak z obrambo. Ta naloga je bila za vsakega dobrega borca, ki je raje v borbeni akciji kot pa obrambni, težka. Zaščitniki so se želeli meriti v boju z borci drugih enot in so se, kadar je bila priložnost, prostovoljno javljali na akcije.¹⁶ Zabukovec je za tovrstne postranske akcije, v katerih je izživel svojo željo po akciji, večkrat kar sam poskrbel. Ni šlo pa zgolj za to, ampak tudi za njegovo željo, da zastraši sovražnika in ljudem dvigne moralo.¹⁷ Zabukovec se je v času vojne za približno petnajst dni "rešil" vloge zaščitnika. V njegovem pripovedovanju se čuti ponos, ko je po dogodkih v Belški grapi marca 1943. leta postal komandir 1. čete 1. bataljona dolomitskega odreda. Bil je ponosen, da je imel v svoji četi tudi pet žensk. Mitraljeza, svojega zvestega spremljevalca, tudi ni oddal. A v tej vlogi je užival le kratek čas. Boris Kidrič mu je sporočil, da mora nazaj v zaščitno enoto. To odločitev je Zabukovec označil z besedami: "Še danes pa smatram, da to ni bilo prav".¹⁸

¹⁴ Arhiv Zaščitne enote, Magnetofonski zapis razgovora z Milanom Zabukovcem dne 10. 2. 1986, 30.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Mihevc, *Pogumna zvesta četa*, 99.

¹⁷ Arhiv Zaščitne enote, Magnetofonski zapis razgovora z Milanom Zabukovcem dne 27. 1. 1986, 8.

¹⁸ Arhiv Zaščitne enote, Magnetofonski zapis razgovora z Milanom Zabukovcem dne 10. 2. 1986, 26.

Zdi se, da se je slovensko povojno politično vodstvo, kljub Zabukovčevim nasprotnim trditvam, dejansko le zavedalo dela in žrtvovanja zaščitnikov. Na iste stvari kot Zabukovec je na primer opozorila tudi Lidija Šentjunc.¹⁹ Tudi Ivan Maček jim je dal svoje priznanje in hkrati pokazal razumevanje za mladostniške "postranske akcije" zaščitnikov.²⁰

Zaradi medvojnih zaslug je bil Zabukovec leta 1951 proglašen za narodnega heroja, bil je nosilec "Partizanskega spominskega znaka 1941" ter več civilnih in vojaških odlikovanj. Imel je čin polkovnika.²¹

Povojno obdobje (1945–1966)

Podatki za to obdobje so z vidika dostopnosti virov skrajno pomanjkljivi. V Arhivu RS so ohranjeni dokumenti, ki nam približe predstavijo službeno pot Zabukovca do leta 1948. Za kasnejši čas ne. Dostop v druge arhive (arhiv MNZ in MORS) nam ni bil omogočen, literature ni, zato smo se oprli na ustni vir, in sicer na spomine gospoda Poldeta Mačka, ki nam je pomagal oblikovati le osnovni okvir. Njune poklicne poti so se po vojni namreč razšle. V pomoč pa nam je bil tudi intervju z Milanom Zabukovcem v reviji Naša obramba iz leta 1977.

Za obdobje po letu 1968 smo se pri raziskavi Zabukovčeve osebnosti soočali s podobnimi problemi. V pomoč so nam bili intervjuji z njegovimi nekdanjimi sodelavci in dostopno arhivsko gradivo o Zaščitni brigadi.

Tudi po vojni Zabukovčev nemirni duh ni miroval. Po razpustu slovenske vojske in njeni vključitvi v Jugoslovansko armado (JA) ni bilo več zaščitne enote v tem smislu, kot je bila v času vojne. Po besedah Zabukovčevega prijatelja Poldeta Mačka je Zabukovec, tako kot številne slovenske oficirje, prizadela razpustitev slovenske vojske.²²

Po vojni je bil Zabukovec leto dni v Ljubljani v Oddelku za zaščito naroda (OZNA), nato pa so ga premestili v Korpus narodne obrambe (KNOJ). Vse do njegove ukinitve je služboval v Bosni in na Hrvaškem. Njegova enota je preganjala ostanke četnikov in ustašev. Nato je bil več let tudi ob bolgarski meji, kjer je bilo po letu 1948 tudi vojnemu podobno stanje.²³ Na službovanju izven Slovenije se naj ne bi dobro počutil, zato je večkrat interveniral in prosil za pre-

¹⁹ Mihevc, *Na nevarnih poteh*.

²⁰ Maček, *Spomini*, 183.

²¹ *Na položaju: glasilo enote TO Edvarda Kardelja*, št. 1 (1984).

²² Intervju s Poldetom Mačkom, 14. 4. 2010.

²³ Mile Pavlin, "Moj nasvet je zanje ukaz ...", *Naša obramba* 9, št. 1 (1977): 14 (dalje: Pavlin, "Moj nasvet je zanje ukaz").

mestitev v Slovenijo. To mu je s pomočjo Ivana Mačka tudi uspelo. Od leta 1957 do leta 1966, ko je bil upokojen, je služboval v Ljubljani. Ukvarjal se je z organizacijo vojakov in si pridobil veliko dragocenih izkušenj, predvsem v vsakdanjih neposrednih stikih s podrejenimi, tudi tistimi najbolj preprostimi.²⁴ Po upokojitvi se je dve leti ukvarjal z raznimi deli, ki niso bila v nobeni povezavi z njegovim vojaško usposobljenostjo. Podobno kot mnogi drugi dolgoletni aktivni oficirji, ki jih niso znali uporabiti izven vojske, sami pa se "niso znašli". Šele po "češkoslovaški krizi" leta 1968 so za Zabukovca našli delo, ki mu je ustrezalo in kjer so njegove izkušnje in znanje veliko koristile.²⁵

Povojna leta pa zanj niso minila brez konfliktov z obstoječim partijskim sistemom. Pomudimo se nekoliko v prvih treh povojnih letih, ko se je Zabukovec, sodeč po arhivskih dokumentih, boril z občutki odrinjenosti in prizadetosti nad spoznanjem, da so se vsi njegovi tovariši, ki so bili z njim v partizanih leta 1941, razvili v sposobne vojaške funkcionarje, kljub temu da so bili mnogi slabši od njega. Bolelo ga je, da je v pogledu osebne vojaške kariere močno zaostajal. Čin kapetana je dobil šele po koncu vojne. Počutil se je torej zapostavljenega glede čina, položaja in odlikovanj, kar je bilo tudi neposredna posledica dolgoletnega članstva v zaščitni enoti, ki bistvenih napredovanj niti ni omogočalo. Takšni občutki so bili vzrok za njegovo večkratno neprimerno vedenje, kar je pripeljalo do tega, da mu je grozila izključitev iz komunistične partije. Bil je izključen iz UDBE (Uprava državne varnosti), premeščen v KNOJ in poslan na jugoslovansko mejo kot poveljnik čete in to v kraj (vir ne pove, kam je bil poslan, op. avtorjev), kjer je bil nadzor nad Zabukovcem slab, poleg tega pa naj bi zašel še v slabo družbo.²⁶

A vseeno so bili ljudje, ki so stopili v njegovo obrambo in poskušali orisati razloge in povode za nastanek takšne situacije. Po mnenju Franca Pokovca²⁷ so bili omenjeni Zabukovčevi občutki do neke mere upravičeni, saj je bil borec od leta 1941 in kot eden najhrabrejših potegnjjen v zaščito VPV, kjer je ostal do konca vojne. To dejstvo bi morala upoštevati tudi partijska organizacija, to je "bataljonski biro" KNOJ, ki ga je izključil zaradi neprimernega obnašanja. Prav tako je "bataljonskemu biroju" očital, da že pred izključitvijo ni storil ničesar, kar bi Zabukovca odvrnilo od slabe družbe in mu pomagalo odpraviti napake. Po njegovem mnenju je bil Zabukovec izključen iz partijske organizacije zaradi slabosti partijske celice in "bataljonskega biroja", ki je deloval po liniji najmanjšega odpora. Sprejel ni nikakršnih ukrepov, da bi starega in do skrajnosti pre-

²⁴ Pavlin, "Moj nasvet je zanje ukaz": 14.

²⁵ Prav tam.

²⁶ ARS, AS 1589, CK ZKS, Članski dokumenti, narodni heroji, t. e. 4543, Izjava Pokovec Franca. Iz izjave ni razvidna povojna funkcija Pokovca. Sam pa navaja, da pozna Zabukovca od leta 1942 iz partizanov.

²⁷ Prav tam.

verjenega borca vzgajal in mu odpravljal napake, temveč je bil Zabukovec enostavno prepuščen samemu sebi, da je še globlje zabredel v težave, in nato zanj predlagal izključitev. Sredi leta 1947 se je Pokovec pogovarjal o tem problemu z Milanom Krdičem, partijskim inštruktorjem političnega oddelka KNOJ, ki se je strinjal, da za Zabukovca ni zadostnih razlogov za izključitev iz partije.²⁸ V končni fazi Zabukovec zaradi svojih medvojnih zaslug ni bil izključen iz partije, a ga je vseeno doletela milejša partijska kazen, opomin.²⁹

Kako je Zabukovec doživljal to situacijo, priča njegova izjava z dne 17. maja 1948, ko je bil slušatelj "pehotne oficirske šole" v Sarajevu.³⁰ Iz nje je razvidno, da ga je septembra 1946 komite VII. mejnega odseka II. divizije KNOJ izključil iz partije, ker je bil nekajkrat močno vinjen. Zabukovec ni bil seznanjen s to odločitvijo. Zanj je izvedel šele aprila 1947 leta, ko je kot civilist prišel v divizijo po partijske podatke, ki jih je potreboval. Napisal je pritožbo. Avgusta 1947 se je Zabukovec "reaktiviral" v JA. Odšel je v omenjeno šolo v Sarajevu. Tam je bil že pet mesecev, a še ni bil vključen v partijsko delo, kar je negativno vplivalo nanj, saj se je počutil osamljenega in odrinjenega. Obrnil se je na politični oddelek šole z izjavo, v kateri je napisal, da mu je major Vlado Kogoj, ki je bil tudi slušatelj omenjene šole, povedal, da se je v Ljubljani sestal s komisarjem nekdanje druge divizije KNOJ (v njej je bil prej tudi Zabukovec), polkovnikom Janezom Japljem. Ta mu je sporočil, da je Zabukovčevo vprašanje v Centralnem komiteju Slovenije (CKS) rešeno. Ni mu pa povedal, da se mora Zabukovec osebno obrniti na CKS. Zabukovec je v svoji izjavi tudi zapisal, da mu je podpolkovnik Franc Tavčar, komandant nekdanje druge divizije KNOJ, prav tako zagotovil, da ni izključen iz partije. Zabukovec je v izjavi prosil za čim prejšnjo razjasnitev zadeve.³¹ Kako se je v končni fazi zaplet razrešil, iz vira ni razvidno. Kot rečeno, se je na koncu stvar pomirila, je pa dobil Zabukovec partijski opomin.

Zabukovec se je torej v povojnih letih soočal z občutki odrinjenosti in neuresničitve tega, kar je pričakoval. To je, dobiti priznanje za svoje delo. Tega je dobil verjetno šele od konca šestdesetih let dalje, ko je postal poveljnik nove zaščitne enote.

²⁸ Prav tam.

²⁹ ARS, AS 1589, CK KPS – kontrolna komisija, 21. 6. 1948.

³⁰ ARS, AS 1589, Izjava.

³¹ Prav tam.

Poveljnik Zaščitne enote Teritorialne obrambe vojaškega in političnega vodstva SRS (1968–1988)

V letu 1968 je bila v Jugoslaviji oblikovana nova vojaška in obrambna doktrina, na kar so vplivali predvsem politični dogodki in ocene, da je za obrambo meja, ozemlja in političnega sistema potrebna širše zasnovana obramba.³² Do sprememb je prišlo predvsem pod vplivom zunanjepolitičnih razmer, ki so nastale avgusta 1968 zasedbo Češkoslovaške s strani vojaških enot držav, združenih v Varšavski pakt. S tem vojaškim posegom je bila kršena suverenost neodvisne države. Tedanje jugoslovansko državno in partijsko vodstvo je omenjeno dogajanje ocenilo kot možnost, da je v nevarnosti tudi Jugoslavija. Posledica tega je bila, da se je v Jugoslaviji spremenila obrambna in celotna vojaška doktrina. Uvedena je bila doktrina splošnega ljudskega odpora, ki je temeljila na izkušnjah partizanskega boja iz časa druge svetovne vojne. Vsebovala je tudi pojem civilne obrambe, to je, vključiti v obrambo države ne le vojsko, ampak vse državljane prek različnih organizacijskih oblik, predvsem pa prek teritorialne obrambe. V novi obrambni doktrini so dobile strateško vlogo teritorialne enote in regionalna poveljstva, ki naj bi se borile na zasedenih ozemljih Jugoslavije, medtem ko bi se enote JLA osredotočile na obrambo težko dostopnih goratih delov države, kjer so bile že v miru shranjene glavne zaloge goriva, rezervnih delov in streliva ter vojaška industrija in poveljniška mesta.

Nastanek teritorialne obrambe je padel v čas spreminjanja jugoslovanske ustave, ko so republike dobivale večjo vlogo. To je bila posledica "zmage" federalistov v jugoslovanskem političnem vrhu. Spremembe so se odražale tudi v obrambni politiki. Spodbuda pa je prišla od zunaj. Ustanavljanja teritorialne obrambe po republikah vojaški vrh, ki se je zavzemal za centralizem, ni sprejel z navdušenjem. Odkrito temu ni nasprotoval, za kar je bil verjetno vzrok v avtoriteti Josipa Broza – Tita kot vrhovnega poveljnika in predsednika države.³³

Leto 1968 je bilo tudi za Zabukovca prelomno. V začetku leta 1966 je bil sicer upokojen, a njegova upokojitvev je bila v bistvu začetek novega vojaškega obdobja, ki ga označuje poveljstvo v *Zaščitni enoti* (v začetku sedemdesetih let preraste v brigado) *Teritorialne obrambe (TO) vojaškega in političnega vod-*

³² Zdenko Čepič, "Doktrine obrambe Jugoslavije s posebnim poudarkom na doktrini SLO in Teritorialne obrambe v Sloveniji (Jugoslaviji)", v: *Organizacija, priprava in uporaba oboroženih sil v vojaški doktrini in praksi na slovenskem ozemlju v 20. stoletju*, Inštitut za novejšo zgodovino (Ljubljana 2008), 142.

³³ Prav tam, 143.

stva SRS v obdobju od leta 1968 do leta 1988.³⁴ Za "stare partizane" je bila TO na nek način nadomestilo za izgubljeno slovensko partizansko vojsko. Mnogi izmed njih so bili nezadovoljni, niso dobili čina, a z ustanovitvijo TO so dobili možnost dokazati se na strokovnem področju in možnost napredovanja in pridobivanja znanj.³⁵ Ves čas je bila prisotna želja po slovenski vojski, čeprav se o tem naglas ni govorilo.³⁶ Idejo o nujnosti ustanovitve zaščitne enote, ki jo je dal Ivan Maček, je Zabukovec temeljito uresničil v praksi.³⁷ S svojo odločnostjo je uspel oblikovati, organizirati in usposobiti eno najboljših enot TO RS v vsej njeni zgodovini.

Kot komandant omenjene enote je bil Zabukovec direktno podrejen komandantu Republiškega štaba TO (RŠTO) za Slovenijo. Zaščitna enota je bila namreč izvzeta iz klasične, hierarhične oblike poveljevanja. To pomeni, da nad njo ni imel nikakršnih pristojnosti pokrajinski poveljnik TO, temveč je imela enota vedno položaj prištabne enote RŠTO. Zabukovec je bil inovativen tudi v obrambnem smislu. Za oborožitev in opremo zaščitne enote je znal dobro poskrbeti. Osebna poznanstva s poveljniki vseh večjih enot v Sloveniji in tudi v drugih delih Jugoslavije so mu bila v veliko korist pri zbiranju opreme in orožja. Sprva je enota razpolagala z odpisano opremo in orožjem JLA, ki je bila še funkcionalno³⁸. Oborožitev in oprema sta bili locirani v Gotenici, v t. i. zaprtem območju, v katerega ni imel dostopa nihče nepoklican. Tajnost tega območja je varoval Ivan Maček, tako da mnogi slovenski politični in vojaški funkcionarji, sploh pa ne jugoslovanski, niso mogli priti na to območje. To se je kasneje izkazalo kot dobro, saj je bil nekakšen prastrah o tem območju vcepljen tudi pri JLA, kar je slovenska stran s pridom izkoristila v psihološkem smislu.³⁹ Zabukovec se je na podlagi izkušenj iz druge svetovne vojne zavedal, kaj pomeni območje Kočevske. Tam se je dobro počutil in s svojo enoto obvladoval ta teritorij.

³⁴ Leta 1969 je bil razpored v Kočevski Reki. Oblikovan je bil prvi zaščitni vod. Orožje je bilo pretežno trofejno iz časa druge svetovne vojne. Zraven tega je bila oblikovana še četa za spremstvo, pozneje pa zaščitna četa. Vod je bil oblikovan pretežno iz domačinov, lovcev in zaposlenih v Kočevski Reki. Četa, ki naj bi varovala slovensko družbeno-politično vodstvo, pa je bila oblikovana pretežno iz Ljubljancev. V primeru nevarnosti bi vodstvo peljalo na ustrezno vojno lokacijo. Vod pa naj bi ostal v Kočevski Reki (Intervju z Ivanom Okrajškom, spomladi 2008).

³⁵ Intervju z Miho Butaro, 13. 4. 2010.

³⁶ Intervju z Miranom Loparcem, 13. 4. 2010.

³⁷ Intervju s Štefanom Cimrom, 13. 4. 2010. Ivan Maček je izhajal iz stališča, da bi morala Slovenija oblikovati svojo vojsko, ki bi v prvi vrsti v izrednih razmerah in v vojni zaščitila in omogočila delovanje republiškega vodstva. Načrt dela enote je temeljil na predpostavki, kako zaščititi republiško vodstvo pred agresijo iz vzhoda in zahoda. Tako sta nastala dva popolnoma ločena vojna načrta (Intervju z Jako Lavrišo in Jožetom Polovičem, spomladi 2008).

³⁸ Ko je npr. Zabukovec izvedel, da so v Slunju oklepniki, ki so bili odpisani, se je v Zagrebu dogovoril z nekim polkovnikom, da so ljudje iz Zaščitne brigade prišli iskat oklepna vozila (tanke), zraven pa dobili še veliko rezervnih delov in ostale opreme za njih (Intervju z Jakom Lavrišo in Jožetom Polovičem, spomladi 2008).

³⁹ Intervju z Miho Butaro, 13. 4. 2010.

Formacija in struktura enote

Formacijsko zgodovino enote je nujno opazovati skozi njeno evolucijo, ki se je pričela z vodom, prešla formacijo odreda in se zaključila na ravni brigade. Te značilnosti je potrebno umestiti tudi v kontekst organiziranja, delovanja in popolnjevanja enote. Prelomnico v razvoju je najprej predstavljalo oblikovanje odreda, saj je bila to prva formacija, ki je razpolagala s podformacijami oziroma bataljoni. Tako je imel odred tri bataljone, bataljon po tri čete, četa tri vode in vod po tri desetine. Poveljniki posameznih bataljonov so bili:

- poveljnik 1. bataljona = Avgust Švara
- poveljnik 2. bataljona = Ivan Drobnič
- poveljnik 3. bataljona = Ivan Okrajšek⁴⁰

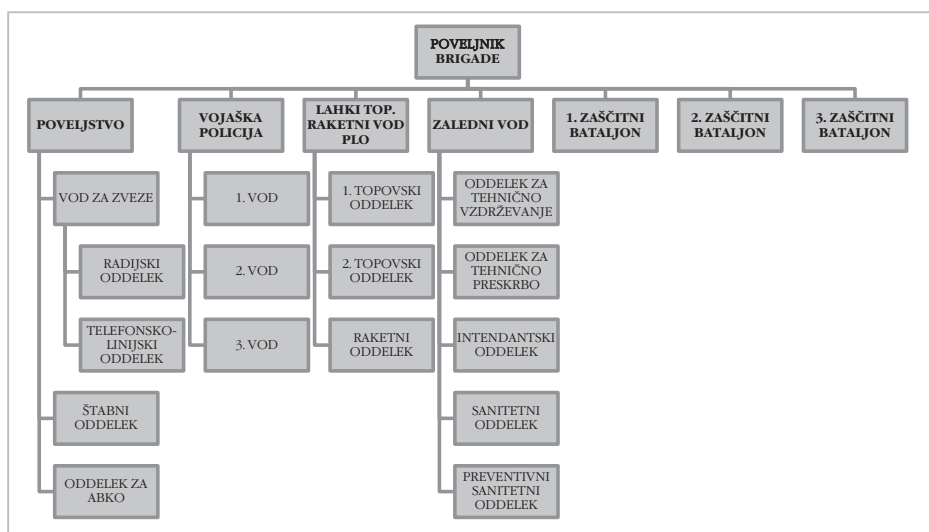
Medtem ko sta bila prva dva bataljona popolnjena s pripadniki s Kočevske, je bil tretji bataljon popolnjen predvsem z vojaki iz širše ljubljanske pokrajine. Štab brigade sta sestavljala ožji in širši štab. V ožjem so bili poleg poveljnika še politični komisar, načelnik štaba in pomočnik poveljnika za zaledje. Širši štab brigade pa so sestavljali intendant, varnostni častnik, sanitetni referent, referent za zveze, referent za ABK zaščito in referent za inženirstvo. Pri štabu sta bila tudi oddelek za zveze in bataljonska kuhinja, ki je bila organizirana tako, da se je lahko po potrebi razdelila po četah. Oklepni bataljon so prav tako sestavljale tri čete, med katerimi je vsaka imela po tri vode, vsak vod pa je imel tri tanke. V eni četi je bil še vod oklepnih avtomobilov M8. Pri štabu bataljona sta bila še vod oklepnih izvidniških avtomobilov "Scautcare" in premična avtodelavnica za vzdrževanje vozil na terenu in med opravljanjem nalog. Organizacijska struktura se je večkrat spreminjala, začasno je bil oblikovan še četrti pehotni bataljon, vendar je bil skupaj z oklepnim bataljonom ukinjen leta 1978⁴¹.

Tako je vojaška formacija zaščitne brigade predvidevala 1565 pripadnikov, od tega 114 častnikov, 115 podčastnikov in 1336 vojakov. Enota je imela 4 osebna vozila, 2 kombinirani vozili za prevoz potnikov, 40 kombijev, 97 tovornih vozil s skupno neto nosilnostjo 470 ton, 5 sanitetnih vozil in 2 vozili za dekontaminacijo. Poleg tega je bilo v enoto razporejeno še dodatnih 10 motornih vozil.

Kljub temu je bila zaščitna brigada v celoti neprofesionalna enota, saj je

⁴⁰ Intervju z Jako Lavrišo in Jožetom Polovičem, spomladi 2008

⁴¹ Prav tam.

Grafični prikaz 1: Organigram formacijske strukture Zaščitne brigade Edvarda Kardelja (Partizanska zaščitna brigada TO – organizacijska shema (1985), 3)

stalni mirnodobni sestav predstavljalo najprej 6, nato pa 11 delavcev⁴². Profesionalni niso bili niti poveljniki bataljonov, kar se je na vajah izkazalo kot pomanjkljivost. Neposredno so vodili vojaške formacije (približnega 400 mož) in zato je bil ob sami pripravi vaje, njeni izvedbi in evalvaciji napor poveljnikov bataljona izreden. Ob tem je potrebno upoštevati, da so bili vsi trije poveljniki bataljonov zaposleni kot vodilni delavci v podjetju in tam tudi odgovarjali za svoje delo.

Sedež brigade oziroma prostori poveljnika in štaba so bili najprej nameščeni v Gotenico, vendar je bilo veliko ovir za nujno in predvsem hitro komuniciranje znotraj brigade. Težavno je bilo tudi vstopanje in izstopanje v strogo varovano območje, saj večina pripadnikov brigade ni imela vstopa, ker niso bili tam tudi zaposleni. Zato se je poveljnik odločil za alternativno lokacijo, kjer bi lahko štab nemoteno deloval in bil pri svojem delu čim bolj samostojen. Kot

⁴² Med njimi so bili: poveljnik brigade, polkovnik Milan Zabukovec (poveljnik brigade od leta 1968–1988), Cvetko Zorko – brigadni operativec, Jože Polovič – načelnik štaba brigade, Štefan Cimer – pomočnik za zaledje, Miran Loparec – referent za tehniko, organizacijsko-mobilizacijske in kadrovske zadeve, Ivan Oberstar – idejnopolitično delo v brigadi do leta 1980, nato ga zamenja Albin Mikulič, Marko Obrenovič – vzdrževalec oborožitve in materialno-tehničnih sredstev, Stanka Kep – tajnica brigade, Pavle Krapež in Blaž Štimac – skladiščnika, Jože Pugelj – vodja žrebetišča Briga in Mirko Škoda – oskrbnik v žrebetišču. Poleg stalne sestave so v poveljstvu pomembne naloge opravljali še pripadniki rezervne sestave: Ivan Hvala kot politični komisar, Andrej Bremec kot partijski sekretar in Miha Brejc kot načelnik varnosti v brigadi (Boris Bolfek, "Zaščitna brigada TO", *Vojaška zgodovina* 9, št. 2 (15) (2008): 86 (dalje: Bolfek, "Zaščitna brigada TO").

realna in sprejemljiva lokacija se je izkazalo naselje Primoži, kjer je posestvo Snežnik opustilo govedorejo in so tam ostali prazni objekti.

Naloge Zaščitne enote

Temeljno opredelitev nalog zaščitne brigade podaja Informacija o možnostih zaščite republiških vodstev v vojnih pogojih. Naloge Zaščitne brigade so bile del bistveno večjega sistema, izdelanega za te pogoje, ki je bil označen s šifro "BOR". Obsegal je različne ukrepe, s katerimi je bilo predvideno, kako zagotoviti delovanje najvišjega republiškega vodstva v vojnih in drugih izrednih razmerah. Znotraj tega sistema je imela 61. oziroma zaščitna brigada nalogo neposrednega zavarovanja in je bila podrejena direktno glavnemu štabu. Enota mora prevzeti naloge od enot RSNZ na prvi vojni lokaciji, fizično zavarovati republiško vodstvo ter nadalje skrbeti za stalno zavarovanje v pogojih premikov in delovanja vodstva na določenih lokacijah. Globinsko zavarovanje je bilo zaupano enotam TO, razporejenim na širšem območju.⁴³

Po določitih komandanta TO SR Slovenije iz leta 1985 je imela zaščitna brigada naloge, ki so bile vezane na tri verjetne oziroma mogoče scenarije:

- v vojnih razmerah mora brigada delovati v samem oboroženem boju samostojno in v sodelovanju s sistemom narodne zaščite, organi za notranje zadeve, enotami milice ter drugimi enotami TO in JLA, predvsem pa izvaja zavarovanje in obrambo vojno-političnega vodstva SR Slovenije na vojni lokacijah ali v premiku;
- v izrednih razmerah mora po ukazu RŠTO izvajati določene ukrepe pri preprečevanju in odpravljanju izrednih razmer
- v primeru naravnih in drugih nesreč mora po ukazu RŠTO izvajati določene naloge zaščite in reševanja ob naravnih in drugih nesrečah.⁴⁴

Pri pripravi ciljev brigade je bilo pomembno število oseb, ki bi jih brigada morala zavarovati v primeru izrednih razmer oziroma vojne. Čeprav so bile predvidene različne lokacije,⁴⁵ kamor bi se izvedla evakuacija družbenopolitič-

⁴³ ARS, AS 1589 IV, CK ZKS, t. e. 440, 3624–3654, Komisija CK ZKS za SLO in DS, Informacija o vključenosti sistema "Bor" v načrt SR Slovenije za slučaj neposredne vojne nevarnosti in vojne.

⁴⁴ *Partizanska zaščitna brigada* (1985), 9.

⁴⁵ Tako Bolfek navaja tri temeljne vojne lokacije, za katere so bili izdelani tudi načrti: Podlipoglav, Polhov Gradec in Rakitna. Iz vsake osnovne lokacije je bil predviden možen premik vseh republiških organov in organizacij skupaj ali po delih na rezervne vojne lokacije Ljubno, Kočevska, Cerkljeva in Jelovica. Za te vojne lokacije so bili usklajeni načrti Odreda za preskrbo (prevozi, nastanitve, preskrba in zdravstvena služba), Zaščitne enote milice (ZEM), ki je opravljala neposredno zavarovanje, Odreda za zveze (radijske in druge zveze) ter zaščitne enote TO (globinsko zavarovanje vojnih lokacij) (Bolfek, "Zaščitna brigada TO": 839).

nega vodstva, je bila med najbolj realnimi in verjetnimi prav lokacija v Gotenici. To pa zaradi preprostega dejstva, ker je ta lokacija omogočala vso potrebno infrastrukturo za nemoteno delovanje vodstva, poleg tega pa je imela zagotovljeno oskrbo s hrano, gorivom in samostojne vire za zagotavljanje električne energije. Prvotni predlog načrta evakuacije, ki ga je pripravila posebna skupina⁴⁶ za odločitev Predsedstva SRS, je izhajal iz namestitve v bunkerskem kompleksu Gotenica⁴⁷. Avtorji poročila izhajajo iz nujnosti evakuacije naslednjih organov SR Slovenije: Predsedstvo republike, Predsedstvo CK ZKS, Republiška konferenca SZDL, Izvršni svet SRS in nekatera druga vodstva družbenopolitičnih organizacij. Na osnovi tega sta bili pripravljene dve varianti evakuacije, ki sta se v pristopu medsebojno razlikovali: večja zastopanost organov in manjše število članov oziroma manjša zastopanost organov ter večje število njihovih članov. V obeh primerih bi bilo evakuirano Predsedstvo SRS v popolni sestavi, predsedstvo CK ZKS, jedro izvršnega sveta SRS in RK SZDL pa v zelo okrnjeni sestavi. Kljub temu omenjeno število v obeh variantah že vključuje najpomembnejše strokovnopolitične delavce, svetovalce in drugo tehnično osebje, ki omogoča samostojno delovanje vodstvu. Prvi predlog upošteva bolj ključno organiziranost, ki bi v najtežjem primeru, primeru okupacije, morala delovati dalj časa povsem samostojno. Evakuacijska načrta ne predvidevata vključitve jedra Skupščine, ker bi ta v primeru vojne vsa svoja pooblastila prenesla na izvršni svet SRS. Poleg tega v nobeno varianto niso vključeni Glavni štab za SLO SR Slovenije in upravni organi republike. Zanje je predvidena druga lokacija, sicer v neposredni bližini lokacije vodstva. Njihovo zavarovanje bi bilo prepuščeno enotam TO.⁴⁸

⁴⁶ V to skupino so bili imenovani: Ivan Maček, Marjan Orožen in Ferdo Šetrajčič (ARS, AS 1589 CK ZKS IV, t. e. 440, 3624–3654, Komisija CK ZKS za SLO in DS, Zapisnik seje komisije predsedstva CK ZKS za SLO in DS, ki je bila 10. 3. 1976 na sedežu CK ZKS, 15).

⁴⁷ Ker poročilo omenja nastanitvene kapacitete za približno 70 ljudi, je mogoče domnevati, da so avtorji imeli v mislih prav Gotenico, katere zmogljivosti povsem odgovarjajo. Sicer avtorji poročila nikjer ne omenijo imena lokacije, temveč uporabljajo termin "lokacija X" (ARS, AS 1589: 1).

⁴⁸ ARS, AS 1589: 2–3).

Preglednica 1: Varianta 1

Organ	Število oseb
Predsedstvo SRS	9–10
Predsedstvo CK ZKS	10–12
RK SZDL	7–5
Zveza mladine	4–5
Zveza borcev	2
Zveza sindikatov	3–4
Izvršni svet	12–14
SKUPAJ	55

Preglednica 2: Varianta 2

Organ	Število oseb
Predsedstvo SRS	10–12
Predsedstvo CK ZKS	12–15
RK SZDL	4–5
Izvršni svet	20–23
SKUPAJ	55

Pri določanju časovne izvedbe evakuacije predlaga skupina revidiranje smiselnosti čim daljšega vztrajanja na sedežih organov in teles oziroma čim poznejšo evakuacijo, saj objekti, kjer so nameščeni organi, nimajo niti najmanjših varnostnih standardov za vojne razmere⁴⁹. Takšno ravnanje bi pomenilo veliko, in po oceni skupine, predvsem nepotrebno izpostavljanje republiškega vodstva, zato predlagajo, da na svojih sedežih ostanejo sami tisti organi, ki

⁴⁹ Kot član Komisije je Ivan Maček predlagal kot najbolj varno in najcenejšo rešitev pri primarni zaščiti republiškega vodstva v Ljubljani dokončanje zaklonišča pod Ljubljanskim gradom, katerega gradnja je že bila začeta, vendar je bila prekinjena zaradi pomanjkanja sredstev. Ostali objekti, ki so bili grajeni v smislu zaklonišč v Ljubljani pred in po vojni, po njegovi oceni ne ustrezajo niti minimalnim standardom za namestitve (pa čeprav začasno) republiškega vodstva v Ljubljani. Na osnovi te ugotovitve je komisija predlagala usposobitev omenjenega zaklonišča pod Ljubljanskim gradom, prav tako pa izpopolnitev zaklonišča pod Trgom revolucije in v stavbi skupščine SRS (ARS, AS 1589 CK ZKS IV, t. e. 440, 3624–3654, Komisija CK ZKS za SLO in DS, Zapisnik seje komisije Predsedstva CK ZKS za SLO in DS, ki je bil 10. 3. 1976 na sedežu CK ZKS, 1).

so nujni za delovanje v krizah in jim sedeži kot takšni ponujajo boljše delovne pogoje. Med njimi naj bi bili: izvršni svet SRS in upravni organi ter drugi v ožji sestavi. Sicer pa je sprejemanje dokončne časovnice evakuacije nesmiselno, saj je težko, če ne celo nemogoče, napovedati obliko, intenziteto in cilje potencialne agresije. Dokončno odločitev o evakuaciji naj sprejme Predsedstvo SRS, ko bo ocenilo, da je takšen ukrep nujen. Kot pomemben ukrep z vidika zavarovanja republiškega vodstva pa skupina predlaga oblikovanje še enega, vzporednega ali rezervnega republiškega vodstva oziroma ustreznega jedra, ki bi bilo locirano na povsem drugem kraju glede na predvideno evakuacijsko lokacijo in bi delovalo v primeru, ko bi bilo osrednje vodstvo na sicer predvideni lokaciji onemogočeno, česar ni mogoče izključiti. To jedro bi sestavljali predstavniki že omenjenih organov, ki jih primarni evakuacijski načrt ni predvidel, tem pa bi se pridružili še posamezniki iz sicer pomembnih organizacij za delovanje SR Slovenije tudi v izrednih razmerah. Organizacijsko alternativo temu načrtu bi lahko predstavljalo strukturno preoblikovanje enega izmed pokrajinskih vodstev, ki bi v že omenjenih razmerah lahko, ob predvideni okrepitvi s kadri z republiške ravni, predstavljali sekundarno jedro v primeru uničenja primarnega. Pri tem se skupina nagiba v oblikovanje sekundarnega jedra na celjskem, s čimer bi uravnotežili umestitev republiškega vodstva v prostor Slovenije, hkrati pa bi reka Sava predstavljala pomembno oviro v primeru globinskega prodora nasprotnika.⁵⁰

V primeru vojne oziroma dolgotrajnejših spopadov je načrt premika republiških organov in organizacij na vojno lokacijo in evakuacije določenih oseb⁵¹ predvideval premik širšega obsega, kar bi omogočalo dolgotrajnejše upravljanje države in vodenje oboroženega boja izven prestolnice. Najbolj verjetna lokacija premika je bila Kočevsk, ki je razpolagala z lokacijo za 2.500 ljudi in oskrbo s hrano in gorivom za 90 dni. Načrt je predvidel 561 oseb, ki bi jih bilo v primeru vojne nujno evakuirati. Med njimi so predvsem predvojni komunisti in revolucionarji, člani CK KPS in KPJ do 1952, poveljniški kader višjih enot NOC in POS, narodni heroji in člani Sveta federacije in republike. Pri tem je ostalo odprto vprašanje družinskih članov, pri čemer avtorji načrta priporočajo zgolj najožje družinske člane. S tem bi se število podvojilo na okoli 1.000 oseb. Tem bi se v primeru začasne evakuacije pridružilo še okoli 300 nekaterih občanov, ki so bili sicer na manj izpostavljenih položajih med

⁵⁰ ARS, AS 1589 CK ZKS IV, t. e. 440, 3624–3654, Komisija CK ZKS za SLO in DS, Zapisnik seje komisije Predsedstva CK ZKS za SLO in DS, ki je bil 10. 3. 1976 na sedežu CK ZKS, 2–3.

⁵¹ ARS, AS 1589 IV, CK ZKS, t. e. 1437, Načrt premika republiških organov in organizacij na vojno lokacijo in evakuacije določenih oseb (dalje: Načrt premika).

NOB in po njej in opravljali nekatere zelo občutljive naloge⁵². Dodatnih 100 do 130 oseb predstavljajo najožji družinski člani najvišjega republiškega vodstva, okoli 200 oseb pa bi bili še pomembni funkcionarji na pokrajinski in občinski ravni, skupaj z družinskimi člani. Evakuacija poslednje skupine naj bi se izvedla v okolico Kolpe, v neposredno bližino vasi Stari trg ob Kolpi in okoliške vasi. Ob tem načrt svetuje disperzijo evakuiranih oseb po kočevski regiji, saj bi vsaka večja koncentracija oseb na isti lokaciji povzročala resne težave glede preskrbe, praktično bi onemogočila eventualne sekundarne premike in maskiranje v primeru globljih prodorov napadalca na območje evakuacijske lokacije.⁵³

Kadrovanje v Zaščitno enoto TO in odnos do podrejenih

Pri izbiranju kadrov za zaščitno enoto je bilo sicer vodilo oblikovati slovensko enoto, pri čemer pa ni bil prisoten nacionalizem. Seveda so bili kandidati predhodno preverjeni in izprašani. V to enoto, ki je bila posebna že zaradi svojega namena, so lahko prišli le tisti, ki so bili izbrani. Nihče se ni mogel vključiti vanjo na lastno željo, pač pa so "oni prišli do tebe".⁵⁴ Stvari so potekale hitro. Tako se je npr. Štefan Cimer v začetku leta 1977 sestal z Zabukovcem, že teden dni kasneje pa je v zaščitni brigadi nastopil funkcijo pomočnika za zaledje. Svojega nekdanjega poveljnika označi kot korektnega, poštenega, delavnega in predanega zaščitni enoti.⁵⁵ S svojo karizmo je dosegel, da se je "nemogoče spremenilo v mogoče". Dosegel je, da so podrejeni svoje naloge eksaktno opravili, a ne s prisilo, pač pa z nasvetom. Po trditvah Zabukovca je bil "njegov nasvet zanje ukaz".⁵⁶ S svojo filozofijo vodenja zaščitne enote je skrbel za njeno uspešnost. Sredstvo za ustrezno vodenje je videl v spremljanju razvoja posameznika v enoti, skrbi za družabnost, "demokratskem centralizmu" in v posebnosti enote, ki ji je poveljeval.⁵⁷ Zabukovec je upošteval, da smo ljudje živa bitja, ki se neprestano spreminjamo. Nekaj časa pri ljudeh sposobnost narašča, nato doseže vrhunec, zatem pa začne padati. Organizator naj bi skrbno sledil tem spremembam in za vsakogar našel ustrezno delo. Sposobnost za to pa si je moč pridobiti le v vsakdanjih stikih z ljudmi, v razmišljanju in upoštevanju mnenja čim večjega števila sodelavcev. V zaščitni brigadi je bila po zaslugi njenega

⁵² Med njimi poročilo navaja vidnejše borce v času NOB, pomembne člane VOS OF in OZNE, tožilce, nekatere republiške sekretarje, vidnejše kulturne in javne delavce in člane SAZU (ARS, AS 1589 IV, CK ZKS, t. e. 1437, Načrt premika, 2–3).

⁵³ ARS, AS 1589 IV, CK ZKS, t. e. 1437, Načrt premika, 2–3.

⁵⁴ Intervju s Štefanom Cimrom, 13. 4. 2010.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Pavlin, "Moj nasvet je zanje ukaz": 14–16.

⁵⁷ Prav tam.

poveljnika zelo razvita družabnost. Enkrat ali dvakrat letno so se sestali. Sprva so obravnavali službene zadeve, nato pa je sledilo druženje in zabava. Zaščitna brigada je imela za mlade tudi različne športne aktivnosti. Mnogi pripadniki te enote so bili tudi lovci. "Demokratski centralizem", ki ga je zagovarjal, je moč uresničevati le v miru, saj v vojni ni časa za razpravljanje. Njegovo uresničevanje pa je zahtevalo od poveljnika veliko dodatnih vojaških in življenjskih izkušenj. Po trditvah Zabukovca namreč priznanje lastnih pomanjkljivosti ne pomeni zmanjšanja ugleda, ampak ravno nasprotno. To je dokaz notranje uravnovešenosti in nepristranskosti do samega sebe. Po njegovem mnenju je tisti, ki je nepristranski do sebe, tak tudi do drugih, kar je pomemben dejavnik še večjega zaupanja podrejenih v poveljnika in njegove ukrepe. To je po mnenju Zabukovca "pot do zgledne enotnosti in velikega tovarštva, celo do pravega prijateljstva". Zabukovec je imel stalno pri sebi razmeroma maloštevilno jedro enote. Prav zaradi tega je moral biti vsak posameznik vsestransko podkovan v vojaških zadevah in v skladu z duhom časa, ki ga je Zabukovec živel, "ideološko razgledan". Le takšno jedro naj bi omogočilo organizacijsko gibčnost, tj. hitro mobilizacijo in takojšno sposobnost za opravljanje bojnih nalog. Razmeroma veliko število pripadnikov enote, obširnost območja delovanja in tudi raznovrstna tehnika so zahtevali, da so bili tudi manjši deli enote usposobljeni za samostojno delovanje. Urjenje in vzdrževanje stalne pripravljenosti sta zahtevala od njenega jedra skoraj neomejen delovni čas, kar je bilo povezano z velikimi odrekami. To pa naj bi bilo dokaz velike požrtvovalnosti pripadnikov, ki pa ni nastala sama od sebe, ampak je bila rezultat dolgotrajnega dela, predvsem pa dobrih medsebojnih odnosov.⁵⁸ Zabukovec je veliko vlagal v zdrave medsebojne odnose, tako med samimi zaščitniki kot tudi med nadrejenimi in podrejenimi. Prav zaradi svoje preprostosti, zaščitniškega odnosa, korektnosti in tovarštva do podrejenih, si je ustvaril pri njih spoštovanje in avtoriteto. Res je, da je bila zanj kletvica mnogokrat kompliment in je svoje zaščitnike iz stalne sestave marsikdaj ošteval in jim vsako kritiko povedal v obraz, a hkrati jih je varoval in ni dovolil zunanje kritike na njihov račun. Svojim ljudem je dajal veljavo. Bili so v nekem smislu nedotakljivi. Po mnenju nekdanjega zaščitnika Albina Mikuliča je bil Zabukovec kot človek in kot poveljnik zaščitne enote eden boljših komandantov. Svojo nalogo je opravil profesionalno.⁵⁹ Velik ugled in spoštovanje je imel tudi med rezervisti. To si je ustvaril s svojim delom, avtoriteto in pristopom. Verjetno pa je svoje šibke karakterne lastnosti bolj razkril tistim, ki so bili v stalni sestavi kot pa rezervistom.

Zaščitna brigada je imela glede popolnitve maksimalno prioriteto v Slove-

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Intervju z Albinom Mikuličem, 6. 11. 2010.

niji. Lahko bi rekli, da je nad tem z železno roko bdel Ivan Maček. Bil je tisti, ki je odpiral vsa vrata, Milan Zabukovec pa je bil najboljši izvrševalec teh nalog.⁶⁰ O tem priča tudi sledeči primer. Miha Butara se je prvič srečal z njim leta 1979. Takrat je bil zaposlen v Mestnem štabu TO in je opravljal dolžnost načelnika organizacijsko-mobilizacijskega in kadrovskega sektorja. Nekega dne je Zabukovec obiskal njegovega komandanta, polkovnika Janeza Habjana. Navzoč je bil tudi Miha Butara. Zabukovec je dosegel, da so bili iz sestave TO mesta Ljubljana najboljši kadri premeščeni v Zaščitno brigado.⁶¹ S skrbno izbranimi kadri, ki so tudi na usposabljanjih pokazali odlično pripravljenost, je Zabukovcu uspelo pripeljati zaščitno brigado do naziva ne samo najboljše enote TO Slovenije, pač pa leta 1982 tudi najboljše enote v tedanji Jugoslaviji.⁶² Tovrstno priznanje je Zabukovec pospremil s sledečimi besedami:

Enoto odlikujeta moralnopolitična čvrstost in odlična bojna pripravljenost. To pove že veliko, saj takega priznanja ni moč zaslužiti v nekaj mesecih ali v enem letu, ampak s trdim in prizadevnim delom pripadnikov v daljšem obdobju. Zelo smo povezani z občani, krajani, organizacijami in smo zares del okolja, katerega bomo branili, če bo potrebno. V enoti je bilo precej starešin še iz obdobja revolucije in prav spajanje izkušenj z energijo mladih daje rezultate, na katere smo zdaj vsi ponosni.⁶³

Vojaške vaje zaščitne brigade so potekale vsako leto. Krona teh vaj je bila taktična vaja z bojnim streljanjem v Starem Bregu, s katero so demonstrirali pravo vojno.⁶⁴ Vajo si je ogledal poveljnik Generalštaba JLA general Rok Tavčar, ki je po vaji komandantu Zabukovcu dejal: "Miloš, ti si kamikaza. Mi si z redno vojsko ne upamo izvesti tako nevarne in tako obsežne vaje."⁶⁵ Na vaji ni bilo nobene nesreče.⁶⁶ Tudi sicer se je Miloš ob praktičnih vajah enote vživel v svojo vlogo in po besedah Štefana Cimra "povsem padel notri".⁶⁷ Njegovi zaščitniki so se počutili kot pravi partizanski zaščitniki, saj je njihov poveljnik na vajah vzpostavil situacije, ki so bile podobne vojnim.

⁶⁰ Intervju z Miho Butaro, 13. 4. 2010.

⁶¹ Prav tam.

⁶² Boris Knific, "Na obisku pri najboljši enoti teritorialne obrambe v SFRJ – enoti Edvarda Kardelja – Krištofa", *Naša obramba* 15, št. 2 (1983): 22 (dalje: Knific, "Na obisku pri najboljši enoti teritorialne obrambe v SFRJ"). Decembra 1982 leta si je vajo Zaščitne brigade ogledala in ocenila glavna inšpekcija Jugoslovanske ljudske obrambe (GINA). Brigado so preizkusili v vseh elementih bojne pripravljenosti in ji dodelili najvišje točke.

⁶³ Arhiv Zaščitne enote, Najboljša slovenska enota TO "Edvard Kardelj Krištof" tudi v zveznem merilu.

⁶⁴ Intervju z Jakom Lavrišo, Jožetom Polovičem in Ivanom Okrajškom, spomladi 2008.

⁶⁵ Intervju z Ivanom Okrajškom, spomladi 2008.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ Intervju s Štefanom Cimrom z dne 13. 4. 2010.

K doseganju visokih rezultatov na vajah je prispevalo v veliki meri tudi kolegijsko delo z vojaki, tovariški odnos med njimi samimi in njihov občutek pripadnosti zaščitni brigadi. To so ponovno zasluge komandanta Zabukovca, ki je znal, kot rečeno, v brigadi vzdrževati primerno vzdušje med vojaki in starešinskim kadrom. K temu so prispevala tudi druženja, katerih pobudnik je bil Zabukovec. Ob takih priložnostih so se nadrejeni in podrejeni med seboj pogovarjali, se z marsičim seznanjali in tako ustvarjali boljše medsebojne odnose.⁶⁸ Tudi sicer je bil Zabukovec do svojih podrejenih sicer strog, a zaščitniški in pripravljen nuditi pomoč. Kot nekdanji zaščitnik vojaško-političnega vodstva NOV in POS v času druge svetovne vojne je prenašal vrednote in ideje NOB tudi na svoje podrejene v zaščitni enoti TO. Sprva se je imenovala 61. brigada TO, se leta 1982 preimenovala v enoto Edvarda Kardelja – Krištofa in tudi kasneje spreminjala imena.⁶⁹ Nadaljevala je tradicije prvotne zaščitne enote in dobila domicil pri Skupščini občine Ljubljana Moste-Polje in pri Predsedstvu SR Slovenije ter v Kočevju.⁷⁰ Zabukovec je bil dolga leta predsednik nekdanje Zaščitne enote VPV in skrbel, da so se ob različnih proslavah srečevali "stari" in "novi" zaščitniki.

Oris konkretnega dela Milana Zabukovca kot poveljnika Zaščitne enote TO

Poglejmo nekoliko konkretnije delo Zabukovca kot poveljnika enote BOR oziroma 61. brigade TO in enote TO Edvarda Kardelja – Krištofa na primeru poročila drugega razgovora sekretarjev občinskih komitejev ZKS s komandan-

⁶⁸ Prav tam.

⁶⁹ V samem začetku zaščitne enote je bila njena številka največja tajnost, zato se je ime enota BOR uporabljalo za javnost. Za pošto je bila enota TO6102. Dejansko pa se je enota imenovala 61. Zaščitna brigada. Leta 1981 je dobila domicil od predsedstva republike na Brdu pri Kranju. Ob tej priložnosti je France Popit kot šef CK naredil napako. Pomotoma je namreč razkril številko brigade. Novinarji so to objavili v časopisu in s tem razkrili nekaj, kar bi moralo biti stroga tajnost. Posledica tega je bila, da so spremenili številko brigade iz 61. v 27. Zaščitno brigado. Po vzoru armade je nastala 30. Razvojna skupina, ki je pomenila samo stalno sestavo. Leta 1982 se je brigada preimenovala v brigado Edvarda Kardelja – Krištofa. To je bilo ime, ki se je uporabljalo samo za javnost. Ime enota BOR se ni več uporabljalo. Dne 27. 12. 1990 je bila razporejena 30. Razvojna skupina in tudi rezervisti. Po letu 1990, torej po postroju, se je ime 30. Razvojna skupina precej uporabljalo tudi za rezerviste, prej pa ne (Intervju z Albinom Mikuličem, 6. 11. 2010). Boris Bolfek navaja, da se je Zaščitna brigada sprva imenovala enota Bor, od leta 1980 do leta 1982 pa 61. brigada TO. To trditev pa negirajo arhivski dokumenti, na primer AS 1589, CK ZKS, t. e. 149, dokument št. DT-03-1/74-40 z dne 30. 10. 1979, v katerem je naveden predlog o preimenovanju enote "BOR" po Edvardu Kardelju in dokument št. 831/2-79 z dne 23. 10. 1979 iz istega fonda, v katerem je naveden predlog o preimenovanju 61. brigade TO po Edvardu Kardelju – Krištofu. Se pravi, že v letu 1979 se uporablja ime 61. brigada TO.

⁷⁰ Knific, "Na obisku pri najboljši enoti teritorialne obrambe v SFRJ": 23, in Arhiv Zaščitne enote, govor Milana Zabukovca, 23. 5. 1987.

tom in vodstvom enote BOR, ki je bil 11. septembra 1979 v Kočevju,⁷¹ poročila o nalogah 61. brigade TO SRS za leto 1981/1982 ter v petletnem programu 1980–1985⁷² in v usmeritvah enote Edvarda Kardelja.⁷³

Milan Zabukovec je v uvodnem referatu na drugem razgovoru sekretarjev občinskih komitejev (OK) Zveze komunistov Slovenije (ZKS) s komandantom in vodstvom enote BOR⁷⁴ izrazil zadovoljstvo nad rezultati dela enote, saj naj bi bili v skladu s sprejetimi nalogami in pričakovanji. Največ dela je bilo vloženega v pouk, vzgojo, vsestransko usposabljanje enote in v njeno borbena pripravljenost. Na ta način je uresničevala svoj osnovni namen, tj. varovati in zagotoviti nemoteno delo slovenskemu vojno-političnemu vodstvu v primeru neposredne vojne nevarnosti in vojne. V omenjenem obdobju (konec sedemdesetih let) je bila enota v reorganizaciji, številčni krepitvi in večanju udarne moči. Zaradi tega je imel stalni sestav brigade veliko obveznosti pri izdelavi novih mobilizacijskih in vojnih načrtov in reševanju drugih vprašanj, povezanih z reorganizacijo, pri čemer je bil največji problem popolnjevanje, saj so bili odvisni od zmožnosti posameznih občin. Organom za ljudsko obrambo občin so bili posredovani "občutno povečani zahtevki"⁷⁵ za celotno popolnitev enote v vojaki, nižjih oficirjih in oficirjih. Iz oddelkov za ljudsko obrambo pa so sporočili, da bo možno zagotoviti potreben sestav za enoto BOR le iz že razporejenih kadrov na različne naloge v TO v okviru občin. V letu 1977 je vodstvo enote BOR navezalo stike z občinskimi komiteji ZKS in se z njimi dogovorilo za tesnejše sodelovanje in prevzem soodgovornosti na področju kadrovanja v enoto. Zabukovec je pozitivno ocenil prve dosežke dvoletnega skupnega dela s komiteji občinskih konferenc ZKS pri kadrovanju v enoto. Ena od pomembnih nalog, sprejetih na prvem skupnem srečanju v Svetlem Potoku, je bila povečanje članstva ZK v brigadi. Zdi se, da so ta prizadevanja uspela le polovično. Od leta 1977 do leta 1979 se je število članov ZK v brigadi povečalo s 14 % na 17,5 % v odnosu na prejšnje številčno stanje. Pričakovanja so bila še po večanju doseženega procenta. Dolgoročni cilj je bil 25 do 30 % članov ZK v enoti BOR. Sicer pa so komiteji izrazili polno podporo in prioriteto pri popolnjevanju brigade.

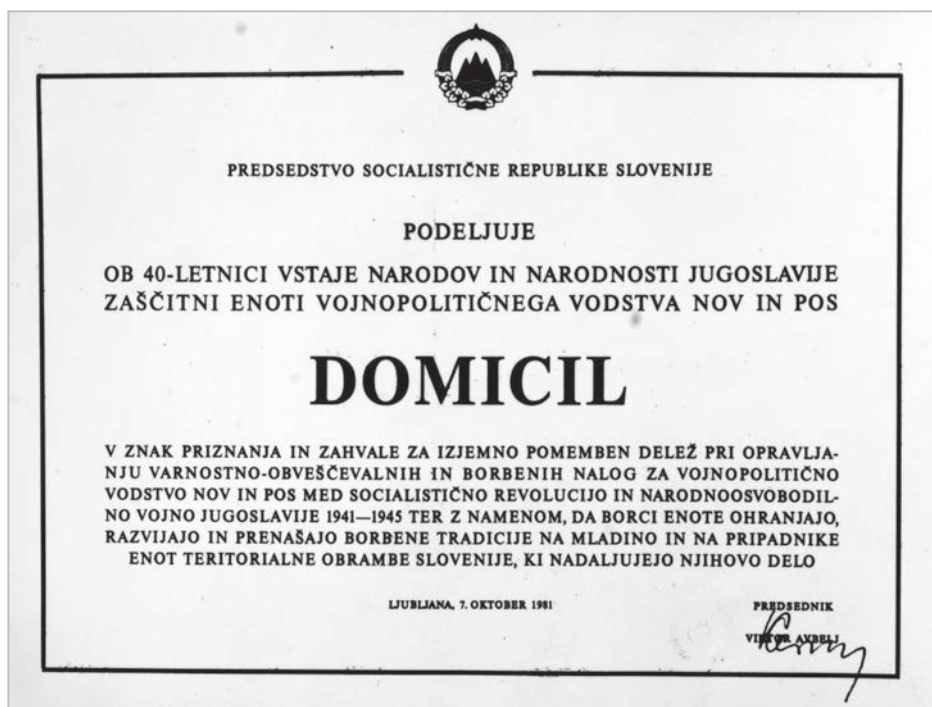
⁷¹ ARS, AS 1589 CK ZKS, a. e. IV/5306, t. e. 531, 1978–1979, Komisija za SLO in DS, Poročilo in informacije/sklepi in stališča/z razgovora sekretarjev komitejev občinskih konferenc ZKS s predstavniki enote BOR, ki je bil v Kočevju 11. 9. 1979.

⁷² ARS, AS 1589 CK ZKS, a. e. IV/5376, t. e. 533, 1980–1982, Komisija za SLO in DS, Vabilo in gradivo na skupno sejo komiteja 61. brigade TO SRS s sekretarji komitejev občinskih konferenc ZKS tistih občin, ki popolnjujejo enoto, 30. 6. 1981.

⁷³ ARS, AS 1589 CK ZKS, t. e. 1454, Ugotovitve, stališča in sklepi glede skupnih nalog enote "Edvard Kardelj – Krištof" in družbenopolitičnih skupnosti občin, ki enoto popolnjujejo, 17. 1. 1985.

⁷⁴ ARS, AS 1589, CK ZKS, a. e. IV/5306, t. e. 531, 1978–1979, Kočevje 11. 9. 1979.

⁷⁵ Potrebe so bile: več kot 700 vojakov, 50 nižjih oficirjev in 80 oficirjev. V teh številkah ni bilo zajeto potrebno pomlajevanje kadra, saj je bilo predvideno, da se 23,4 % sestava brigade zamenja oziroma pomladi.

Podelitev domicila Zaščitni brigadi leta 1981 (Arhiv Zaščitne brigade pri ZZB NOV, Moste Polje, Ljubljana)

Ker so bili ključni problemi pri pomanjkanju starešin in vojakov obveznikov po specialnosti, se je vodstvo enote BOR dogovorilo z OK, da bodo ti posredovali enoti sezname starešin, ki bi jih razporedili v brigado. V skladu s tem so komiteji pripravili sezname 163-ih starešin, ki bi ustrezali za popolnitev, vendar jih je vodstvo brigade razporedilo vanjo le 23 ali 14,11 %, kar je bilo premalo glede na potrebe brigade. Slabši rezultat je bil zaradi strogih kriterijev, predvsem po specialnosti in članstva v ZK.⁷⁶

V svojem petletnem programu 1980–1985 si je vodstvo 61. brigade TO SRS zadalo kot pomembno nalogo realizirati sklepe iz leta 1979 (Kočevje, 11. september), zlasti zaradi načrtovane kadrovske popolitve enote.⁷⁷ Zaradi precejšnjih kadrovske sprememb, ki so bile povezane z modernizacijo in povečanjem enote, je bilo potrebno posvečati vso pozornost sposobnosti štaba in stalne sestave, da lahko v najkrajšem času uveljavi sistem vodenja in poveljevanja v

⁷⁶ ARS, AS 1589, CK ZKS, a. e. IV/5306, t. e. 531, 1978–1979, Kočevje 11. 9. 1979.

⁷⁷ ARS, AS 1589, a. e. IV/5376, t. e. 533, 1980–1982, Seja z dne 30. 6. 1981.

Podelitev častnega naziva narodnemu heroju Milanu Zabukovcu – Milošu (Arhiv Zaščitne brigade pri ZZB NOV, Moste Polje, Ljubljana)

vojni. Pogoj za uspešno izvajanje nalog je bila kar najboljša vojaška in strokovna usposobljenost slehernega pripadnika enote. Glede na čas, o katerem govorimo, pa je bilo pomembno tudi neprestano idejnopolitično usposabljanje. Vodstvo brigade se v dotedanjem delu ni soočalo z večjimi negativnimi pojavi, zlasti ne takimi, ki bi vplivali na zmanjšanje moralnopolitičnega stanja v brigadi. Pripadniki enote so s "polno odgovornostjo in požrtovalnostjo" izvedli načrtovani program, kljub občasno težjim vremenskim pogojem in težavnosti nalog. Z nadpovprečno dobrim odzivom na vaje je bilo vodstvo zadovoljno. Glede popolnjenosti enote je bilo prisotno manjše nezadovoljstvo, saj je bila ta le 91,9 %. Cilj je bil, da se v letu 1981 "po hitrem postopku" doseže 110 % popolnitev enote po razrezu. To je veljalo tudi za popolnitev enote z manjkajočimi kamioni, "inženirskimi stroji" in konji, zaradi česar je bilo v načrtu dokončanje dogovorov z "družbenopolitičnimi skupnostmi občin", ki so popolnjevale enoto. Popolnjevanje z drugimi materialnimi sredstvi je bilo urejeno s petletnim programom RŠTO Slovenije. Petletni program brigade je predvideval tudi "pospešeno" zamenjavo vojakov, nižjih oficirjev in starešin starejših letnikov z mlajšimi. Od leta 1982 dalje naj bi letno zamenjali 10 % celotnega sestava. Med

novinci naj bi bilo 30 % članov ZK. V letu 1981 pa so bile v teku tudi priprave na preimenovanje 61. brigade po Edvardu Kardelju.⁷⁸ Kardelj je bil s povojno zaščitno enoto nenehno povezan. Večkrat se je udeležil tovariških srečanj. Leta 1977 je tudi osebno prisostvoval urjenju zaščitnikov v Svetlem Potoku. Tudi sicer je poveljstvo enote večkrat klical na razgovor, ker se je želel seznaniti s stanjem v brigadi, s problemi, s katerimi se je srečevala, in večkrat pomagal tudi z nasveti, kako najti najustreznejšo rešitev. Najbolj ga je zanimala sestava brigade, predvsem socialno poreklo.⁷⁹

Prizadevanja za povečanje članstva ZK v enoti Edvarda Kardelja – Krištofa niso obrodila sadov. S stališča tedanje logike je bilo zagotavljanje zadostnega števila članov ZK nujno glede na naloge enote. Zabeležen pa je bil celo padec, in sicer s 25 % v letu 1983 na 23,4 % v začetku leta 1985.⁸⁰ Zaradi tega je bilo potrebno "realno oceniti prihodnje možnosti" za obnavljanje članstva ZK v enoti, in sicer naj bi ga obdržali pri 23 %, "nikakor pa ne smemo dopustiti nižjega".⁸¹ "Zaskrbljujoč" je bil odstotek članstva v ZK med novo razporejenimi starešinami. Tudi ta ni bil zadovoljiv, zato so v vodstvu enote opozorili na negativne posledice. Komandant enote Milan Zabukovec je videl razlog za zmanjšanje števila predlogov za sprejem v članstvo ZK iz enote v tem, da "takšne pobude pred leti niso dale rezultatov".⁸² Opozoril je na to, da bi bilo potrebno s skupnim delom (enota – občine, ki enoto popolnjujejo) doseči hitrejši in boljši odziv ob mobilizacijah, pravočasno kadrovanje v enoto (začenši že s srednjo šolo, zlasti je bilo to pomembno za starešinski kader) in stalno sestajanje vodstev enote s predstavniki vodstva tistih občin, ki so enoto popolnjevale. Menil je, da bi bilo potrebno občinam posredovati spiske ljudi, ki so bili predvideni za sodelovanje na vajah, in tako zagotoviti v delovnih organizacijah pogoje za boljši odziv. O tem naj bi občine poročale še pred vajami. Kritičen je bil do trajanja preverjanja novih kandidatov za enoto. Po njegovi oceni je bila ta preverka prepočasna, zato je enota izgubljala starešinski kader. Občinska vodstva naj bi vplivala na hitrejšo delo organov za notranje zadeve. Opozoril je tudi na ne

⁷⁸ Prav tam.

⁷⁹ ARS, AS 1589, CK ZKS, t. e. 149, Predlog za preimenovanje 61. brigade TO po tovarišu Edvardu Kardelju – Krištofu, 23. 10. 1979.

⁸⁰ ARS, AS 1589, t. e. 1454, Ugotovitve, stališča in sklepi glede skupnih nalog enote "Edvarda Kardelja – Krištofa" in DPS občin, ki enoto popolnjujejo, 17. 1. 1985, 2.

⁸¹ Prav tam.

⁸² ARS, AS 1589, Zabeležka s skupnega sestanka poveljstva enote Edvarda Kardelj – Krištofa in sekretarjev predsedstev občinskih komitejev ZKS tistih občin, ki popolnjujejo enoto, 5. 2. 1985, 7. Vsakoletni cilj je bilo povečati število članov partije v brigadi. Gre namreč za čas, ko je bila politika sestavni del vojske. Zabukovcu dejansko ni bil pomemben procent članov partije v brigadi. Ker pa je bila taka direktiva, jo je spoštoval. Bil je vojak, ne politik. Prilagajal se je sistemu, kateremu je služil. Zavedal se je, da se sistemu ne more upirati. To je občutil tudi sam v povojnem obdobju (Intervju z Albinom Mikuličem, 6. 11. 2010).

Podelitev častnega naziva narodnemu heroju Milanu Zabukovcu – Milošu (Arhiv Zaščitne brigade pri ZZB NOV, Moste Polje, Ljubljana)

vedno zadovoljivo kvaliteto vozil, ki so bila razporejena v enoti. Kljub vsemu je bil optimističen in menil je, da bo enota tudi v prihodnje zadržala dotedanjo raven borbene pripravljenosti ali pa jo celo povečala.⁸³ V teh prizadevanjih je uspel.

Zaključek

V usposabljanje brigade za zaščito republiškega in političnega vodstva je Zabukovec uvajal nove dimenzije tovrstnega delovanja v slovenskem prostoru, kar se je kasneje, v času osamosvajanja in vojne za Slovenijo, odrazilo v delovanju njegovih naslednikov (Anton Krkovič, Miran Loparec itd.), ki so bili usposobljeni za te naloge. Na podlagi izkušenj, ki so si jih pridobili v preteklih letih v Zaščitni brigadi, so uspešno opravili naloge zaščite novo izvoljenega demokratičnega strankarskega vodstva in novega državnega republiškega vodstva. Za

⁸³ Intervju z Albinom Mikuličem, 6. 11. 2010.

Izročitev častnega naziva narodnemu heroju Milanu Zabukovcu – Milošu (Arhiv Zaščitne brigade pri ZZB NOV, Moste Polje, Ljubljana)

to ima Milan Zabukovec nedvomno velike zasluge.⁸⁴ Zaupanje v njegovo avtoriteto je prišlo do izraza tudi v letu 1990, ko je ob razorožitvi TO Anton Krkovič s sodelavci obiskal upokojenega Zabukovca z namenom, da ga seznani z njihovim delovanjem in vpraša za nasvet, kako postopati naprej, ter ga hkrati povabiti k sodelovanju pri oblikovanju odpora proti posegom JLA. Zabukovec se je zahvalil za zaupanje, izjavil, da v celoti podpira idejo odpora, da sam zaradi starosti ne bo aktivno sodeloval, da pa bo pomagal po svojih močeh.⁸⁵ Natančneje se omenjenega obiska spominjata neposredna udeleženca Štefan Cimer in Miran Loparec.⁸⁶ Vest o postopkih v zvezi z odporom proti JLA naj bi Zabukovec sprejel nekoliko zaprepačeno, a je izrazil pripravljenost za pomoč, čeprav z zadržkom. Po duši je bil Jugoslovan, a hkrati tudi Slovenec,⁸⁷ ki je bil predan idejam in vrednotam NOB in se je vsekakor v novo nastali situaciji v začetku 90. let tudi sam znašel v precepu in osebni dilemi, a je v njem očitno dozorelo spoznanje, da je čas za spremembe in odpor.

⁸⁴ Intervju z Miho Butaro, 13. 4. 2010.

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Intervju s Štefanom Cimrom in Miranom Loparcem, 13. 4. 2010.

⁸⁷ Intervju s Štefanom Cimrom, 13. 4. 2010.

Vladimir Prebilič in Dunja Dobaja

MILAN ZABUKOVEC – MILOŠ (1923–1997)

SUMMARY

Milan Zabukovec – Miloš, born in 1923 in Spodnja Zadobrova near Ljubljana, joined the partisans in August 1941, after the occupation of the Kingdom of Yugoslavia. He proved himself a very courageous, resourceful and skilled soldier. In May 1942 he became member of the Protection Troops of the General Staff and the Central Committee of the League of Communists of Slovenia. He was a personal companion of Franc Leskošek – Luka, Edvard Kardelj, Ivan Maček – Matija and others. In 1944, he accompanied a delegation of the General Staff of Slovenia to the Supreme Headquarters in Drvar, where he participated in the fight against the German attack on the Supreme Headquarters and its leader, Josip Broz – Tito. In 1951 he was proclaimed a national hero for his wartime merits. He held the rank of colonel.

Although he retired in early 1966, his retirement was actually the beginning of a new military career marked by his command of the Territorial Defence Protection Brigade from 1968 to 1988. Zabukovec realised the idea of Ivan Maček – Matija on the need to establish a protection unit. Due to its specificity, the protection unit's active component had already been planned in peace-time, which distinguished the unit from other Territorial Defence Brigades. Its manning was given maximum priority and the entire matter was under the vigilant eye of Ivan Maček. Through the careful selection of personnel (who had demonstrated excellent readiness during training), Zabukovec's Protection Brigade earned not only the title of the best Territorial Defence Unit of Slovenia but, in 1982, the best unit in the then Yugoslavia.

Zabukovec introduced new dimensions in training the brigade for the protection of the national and political leadership. Later, during the emancipation process and the War for Slovenia, these new dimensions were passed on by Zabukovec's successors (Anton Krkovič, Miran Loparec and others) who had been trained to carry out such tasks. Based on the experience gained in previous years in the Protection Brigade, these men successfully protected the newly elected Democratic Party leadership and the new national leadership. Milan Zabukovec undoubtedly deserves great credit for this.

UDK 27-726.2:929Jeglič A. B.
329(497.4)
1.01 Izvirni znanstveni članek

Politična dejavnost knezoškofa Jegliča v očeh sodobnikov

Matjaž Ambrožič

Dr., docent, znanstveni sodelavec
Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta
Poljanska cesta 4, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: matjaz.ambrozic@teof.uni-lj.si

Izvilleček:

Ljubljanski knezoškof dr. Anton Bonaventura Jeglič nedvomno spada med najvidnejše osebnosti, ki so odločilno vplivale na versko, družbeno in politično življenje Slovencev v prvih desetletjih 20. stoletja. Pri presojanju njegovega poslanstva, dela in osebnostnih značilnosti imamo na voljo njegov bogat dnevnik, ki je v pripravi za objavo. Drugo skupino virov predstavljajo spomini, ki so jih zapisali njegovi sodelavci in nasprotniki. Današnjim zgodovinarjem so v interpretativno pomoč, saj omogočajo presojanje obeh plati iste medalje. Zlasti to velja za nedavno objavljene *Spomine* Ignacija Nadraha.

Ključne besede:

Dr. Anton Bonaventura Jeglič, ljubljanska škofija, katoliški shodi, Slovenska ljudska stranka, slovenski liberalizem, krščansko socialno gibanje, slovenska politika.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 581–611, 56 cit., 4 slike
Jezik: slovenski (izvilleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

O ljubljanskem knezoškofu dr. Antonu Bonaventuri Jegliču se je v preteklosti kar precej pisalo. Avtorji so v pogledu na njegovo dejavnost v glavnem vpletli svoje osebne izkušnje. Škofijski kancler, msgr. dr. Jože Jagodic, je napisal obširno življenjepisno predstavitev knezoškofove osebnosti in delovanja.¹ Zajemal je iz bogatega Jegličevega *Dnevnika*,² ki je v pripravi za objavo, lastnega vedenja in poročil, ki so mu jih poslali duhovniki. Na knezoškofovi podobi ni zakril, kar je bilo človeškega. Generalni vikar ljubljanske škofije, stolni prošt in semeniški ravnatelj Ignacij Nadrah je še bolj objektivno in kritično presojal Jegličevo škofovanje. Na koncu svojih *Spominov*³ mu je posvetil posebno poglavje. Obe besedili danes služita kot interpretativni izhodišči pri presoji Jegličevega škofovanja in delovanja na področjih verskega, kulturnega, šolskega, gospodarskega ter političnega življenja. Njim se pridružujejo še nekateri krajši spominski zapiski različnih Jegličevih sodobnikov (dr. Jakob Mohorič, dr. Alfonz Levičnik), ki jih hrani NŠAL ali pa so bili že objavljeni (dr. Evgen Lampe). Iz zornega kota stari-
nov SLS je o Jegliču pisal Matija Škerbec.⁴ Seveda mimo Jegliča ni mogel noben avtor, ki je pisal o katoliškem gibanju.⁵ Politični prerez škofovega udejstvovanja je prikazal prof. dr. Janko Prunk.⁶

Drugo skupino pogledov na knezoškofa Jegliča predstavljajo s svojimi memoarskimi zapiski tisti avtorji, ki so bili njegovi idejni ali politični nasprotniki. Najdemo jih tako v liberalnem kot tudi v katoliškem taboru. Naj navedemo le najznačilnejše: dr. Ivan Tavčar, dr. Ivan Hribar, dr. Ivan Šušteršič, dr. Evgen Lampe, Fran Saleški Finžgar in Tomo Zupan. Iz njihovih spominov vejejo liberalnost, kritičnost, osebna prizadetost, nestrinjanje s škofovimi idejami in prakso.

Politična vloga ljubljanskega knezoškofa Jegliča

V razpravi bom skozi prizmo nedavno objavljenih *Spominov* Ignacija Nadraha opozoril na nekatere najbolj ključne momente v slovenski politični zgodovini prve polovice 20. stoletja, v katerih se je knezoškof Jeglič udejeval oziroma

¹ Jože Jagodic, *Nadškof Jeglič. Majben oris velikega življenja* (Celovec, 1952).

² Nadškofijski arhiv Ljubljana (dalje: NŠAL) 331, fond Jeglič Anton B., Dnevnik.

³ Matjaž Ambrožič, *Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraba*, Viri 30 (Ljubljana, 2010), 161–175 (dalje: Ambrožič, *Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraba*).

⁴ Matija Škerbec, *Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja I in II* (Cleveland, 1956 in 1957).

⁵ Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem* (Ljubljana, 1928); Andrej Filipič, "Iz socialne in politične zgodovine Slovenije", v: *Zbornik Svobodne Slovenije* (Buenos Aires, 1964), 149–170.

⁶ Janko Prunk, "Škof Jeglič – politik", *Kronika* 19 (1971): 30–42, 169–177; Janko Prunk, "Jeglič in slovenska politika po letu 1918", v: *Jegličev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj (Celje, 1991), 289–302 (dalje: Prunk, "Jeglič in slovenska politika po letu 1918").

Anton Bonaventura
Jeglič, 1903 (www.
dlib.si)

jih je omogočil ali pa celo povzročil. Zavedati se moramo, da so na udejstvovanje Cerkve oziroma njenih predstavnikov v političnem življenju takrat gledali drugače kot danes. Jegličevi pastoralni načrti, ki naj bi pomagali vzpostaviti "katoliško družbo", so bili marsikdaj pomešani s politiko, saj so Cerkvi na vse mogoče načine nasprotovali liberalci. Pravzaprav je pod Jegličem šlo za nadaljevanje Missijevega družbeno-politično angažiranega katolištva na Kranjskem, ki pa je imelo vpliv tudi v sosednjih deželah. Opozoriti je potrebno, da je imelo izoblikovan in izveden socialni program za kmeta in delavca, kar je bilo za tiste

čase zelo napredno. V habsburški monarhiji in Kraljevini SHS (Jugoslaviji) je katolištvo pri nas igralo odločilno vlogo pri obrambi slovenstva in njegovih političnih ter gospodarskih interesov. Skupni imenovalec vsega naštetega je bil knezoškof Jeglič. Žalostni razkol v katoliških vrstah, ki se je začel za časa njegovega škofovanja, se je usodno razvil pod škofom dr. Gregorijem Rožmanom, ki ga je Jeglič kot tiha senca spremljal vse do svoje smrti leta 1937.

Jegličeva politična dejavnost je trajala od leta 1873 (novomašnik, ustanovitev *Slovenca*) pa vse do smrti, najintenzivneje od njegove vrnitve v Ljubljano leta 1898 do predaje vodstva škofije leta 1930. Objava Nadrahovih *Spominov* Jegličevo škofovanje predstavlja v nekoliko drugačni luči. Nadrah je bil do Jegličevega političnega udejstvovanja zelo kritičen, saj je pokazal na negativne in pozitivne posledice, ki so se pokazale že za časa škofovanja njegovega naslednika. Rožman ni bil politik Jegličevega kova, pač pa predvsem škof, ki je načrtoval pastoralno prenovo ljubljanske škofije, pri čemer pa ga je prehitela in onemogočila druga svetovna vojna.

Ignacij Nadrah je sicer priznaval pomen politične organiziranosti katoličanov, ki jo je vzpostavil knezoškof Missia, nadgradil pa knezoškof Jeglič. Leta 1941 je zapisal:

Da je bilo politično delo zadnjih 50 let pri duhovnikih potrebno, dokazuje tudi to, da sta bila za tako delo naša velika škofa dr. Missia in dr. Jeglič. Ta ga je naravnost zapovedoval in je duhovnike presojal tudi po številkah pri raznih volitvah. Če je katoliška stranka dobila malo glasov, liberalna pa večino, mu je bilo to dokaz, da duhovniki v dotičnem kraju niso dobri duhovni pastirji. Jegličeve sinode duhovnikom naravnost ukazujejo politično, prosvetno in gospodarsko delovanje. Delale so se pa pri političnem in s politiko združenim prosvetnim in gospodarskim delovanju velike napake, ki so vzrok, da končni uspeh tega dela ni popolnoma zadovoljiv. Stvar sama ni bila napačna, pač pa večkrat način delovanja.⁷

Predzgodovina Jegličevega spopada z liberalizmom

Za razumevanje spopada med katolištvom in liberalizmom na Kranjskem je potrebno poznati njegove korenine. Nemška narodnostna nestrpnost je spodbudila slovensko narodnopolitično zavest in samoobrambo. Nestrpnost nemškega liberalizma do slovenstva se je kazala v avstrijski različici nemškega kulturnega boja. Mladoslovenci so se začeli politično intenzivneje udeleževati s taborskim gibanjem leta 1868, staroslovenci pod vodstvom dr. Janeza Bleiwe-

⁷ Ambrožič, *Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraha*, 147.

isa pa so se držali konservativne politike. Liberalizem je zajel velik del slovenskega izobraženstva, kar je dalo povod prvi delitvi duhov med liberalno in konservativno strujo, ki se je najbolj čutila na Kranjskem, kjer je liberalizem razširjal nemški list *Laibacher Tagblatt*. Prinašal je bogokletne članke o Bogu, Kristusu in Devici Mariji, napadal pa je tudi verske resnice (dogme). Čeprav je duhovščina v pridigah nastopala proti tovrstnemu pisanju, je "liberalni strup" pronical v srce svobodnjaško mislečih Slovencev. Varuhe katoliške vere sta razburjala tudi *Tednik* in *Slovenski narod*. Konservativci so zato leta 1873 ustanovili svoje politično glasilo *Slovenec*. Glavni idejni predstavniki konservativnega tabora so bili v tistem času Luka Jeran, Karel Klun in Josip Marn.

Knezoškof dr. Jernej Vidmar (1860–1872/75) ni zavzel jasnega stališča do pomembnih zakonodajnih določb glede šolstva, krščanskega zakona in cerkvenega premoženja. Ni posegel v duhovni boj, ki se je razvnel ob razglasitvi dogme o papeški nezmotljivosti, o kateri je pisal liberalni *Slovenski narod*.

Za časa škofovanja dr. Janeza Zlatousto Pogačarja (1875–1884) so se pričenjali ostrejši strankarski spori. Ponekod je politikantski ogenj med staroslovenci in mladoslovenci gorel že s precejšnjim žarom. Pogačar ni želel, da bi med izpovedovalci iste vere delal za politični razkol, zato je vplival na razdvojevalce na obeh straneh. Dobro je vedel, da se začeta needinost lahko razplamti v hud požar, ki bo prizadel obe strani. Da požar že tedaj ni izbruhnil, je bila zasluga njegove slogaške politične držbe. Pogačar je želel politiko popolnoma pregnati iz cerkve, zato je duhovnikom ukazoval, naj ne pridigajo politike, ampak Božjo besedo.⁸ Njegovo mnenje o razmerju med politiko in Cerkvijo je bilo naslednje: "Političnost je bila Cerkvi vedno le v škodo. /.../ Cerkev naj podpira politično oblast, da more ona delati v Božjem poslanstvu, sicer naj se ne vtika v nobeno politično življenje."⁹

Pogačarju so začeli nekateri nasprotovati zato, ker se kot škof ni hotel podvreči kakršnikoli politični diktaturi v deželi. Pod praporom staroslovencev se je skrivalo precej nekrščanskega. Zaradi tega mu ni bilo všeč, da so nekateri že v njegovem času poizkušali ločevati slovensko ljudstvo po deželi v katoliško in nekatoliško stranko. Prepričan je bil, da ju je še mogoče zediniti. V slogi je videl večje jamstvo za versko in narodno rast. Dolgoročno gledano je sodil prav.¹⁰ Nobeni od strank se tedaj ni moglo odrekati verske pripadnosti katolištvu. Člani obeh so bili katoličani in so obiskovali cerkev. Pogačar je bil zato za uravnotežena politična stremjenja. Bil je nasprotnik bojevitosti in surovih

⁸ Ivan Vrhovnik, "Ob 50-letnici ljubljanskega škofa Ivana Zl. Pogačnika", *Jutro*, 8. september 1925, št. 208, 1.

⁹ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana (dalje: NUK), fond Tomo Zupan, Ms. 1390, m. 211, Pogačariana izza kataloga 1885, Politika.

¹⁰ Gl. Ivan Hribar, *Moji spomini I* (Ljubljana, 1928), 243.

nasprotovanj. Ni dopuščal delitve med Slovenci, ki jo je že na začetku 80-ih let želel vpeljati dr. Anton Mahnič s svojo znamenito ideologijo "ločitve duhov",¹¹ ki je postala zmagovita po Pogačarjevi smrti. Ni želel poglobljati prepada med liberalci in konservativci, kajti zanj so bili vsi še vedno katoličani. Zato pomeni njegova smrt 25. januarja 1884 prelomnico v slovenski politični zgodovini.¹²

Že teden dni kasneje se je ponovno oglasil Mahnič in pod njegov vpliv je hitro prišel tudi Pogačarjev naslednik Missia. Mahničev nastop je v slovensko politiko vnesel radikalizem na osnovi katolištva. Od leta 1888 ga je širil s pomočjo revije *Rimski katolik*. Mahnič je ob motrenju zgodovine zadnjih desetletij 19. stoletja prišel do zaključka, da se bije boj med krščanstvom, naturalizmom ter racionalizmom. Razlikoval je dvojni liberalizem: liberalizem tistih, ki vero in Cerkev sovražijo, in liberalizem tistih, ki so hoteli biti in ostati katoličani. Bil je prepričan, da so prav t. i. liberalni katoličani, med katere je spadal Pogačar, zaradi svojih liberalnih nazorov onemogočali zmago sv. Cerkve, proti njim pa ni nihče nastopil, saj so se vsi bali razdora. O nevarnosti katoliškega liberalizma je že leta 1876 govoril tudi papež Pij IX. Papeževemu pozivu je na Slovenskem sledil bojeviti in temperamentni Mahnič, ki je kot filozof in teolog začel boj proti katoliškemu liberalizmu in liberalizmu nasploh. Liberalizmu je nasprotoval v politiki, narodnih društvih in slovstvu. V duhu papeža Leona XIII. je katoliškim izobražencem priporočal filozofijo v duhu sv. Tomaža Akvinskega. S tem namenom je bila leta 1896 ustanovljena Leonova družba.¹³

Pogačarjevo slogaško dediščino je hitro odplaval val Mahničeve in Missijeve reakcije. Ta dva sta razgibala katoliške vrste in jim dala jasne kulturne smer-nice. 18. septembra 1887 je *Slovenski narod* objavil članek ruskega dopisnika, ki je papeža Leona XII. imenoval za "izrodek človeštva", kar je povzročilo val ogorčenja na Slovenskem. Škofje so izdali skupno pastirsko pismo proti svo-bodomislecem. Missia je duhovščini prepovedal *Slovenski narod* in se zavzel za katoliško časopisje, ki je navalilo na liberalce. Ti so se previdno izmikali. To je konservativno krilo katoliškega gibanja nekoliko pomirilo, ne pa mlajšega, ki je bilo pod vplivom odločnega Mahniča. Zahteve po ločitvi duhov so postajale vedno glasnejše. Katoličani so si omislili nove pripomočke za širjenje in poglobljanje katoliških načel. Liberalci so se branili s smešenjem in psovanjem svo-

¹¹ Mahnič je polemično kritiziral škofa Pogačarja že leta 1882, ker je čestital Simonu Gregorčiču ob izdaji *Poeziji*. Posamezne Gregorčičeve pesmi so zbudile reakcijo v duhovniških vrstah, saj se z njihovo vsebino nekateri niso strinjali. Verjetno je prav Pogačarjeva podpora podžigala nasprotovanje konservativnega tabora proti Gregorčiču in njegovi poeziji. Akterji so bili sami znani Pogačarjevi nasprotniki: Mahnič, Jeran in Marn. Njihova kritika je izhajala iz duhovniške versko nravne občutljivosti, pa tudi iz političnega namena. Cilj je bil idejna ločitev pod plaščem sloge.

¹² Več o knezoškofu Pogačarju gl. Matjaž Ambrožič, "Ljubljanski knezoškof dr. Janez Zlatoust Pogačar. Njegova verska, kulturna in politična vloga za zgodovino Slovencev", *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 25 (2003).

¹³ NŠAL 506, fond Zapuščine, AŠ 148, Turk Josip, Kulturnozgodovinski pomen dr. Antona Mahniča, 4–6.

jih nasprotnikov, zlasti Mahniča in Missie. Knezoškofu so ob smrti prestolonaslednika Rudolfa celo razbili okna na škofijskem dvorcu, ker je verjel v njegov samomor, kar naj bi bilo znamenje Missijeve nelojalnosti do vladarske hiše.¹⁴

Z nastopom dr. Antona Mahniča je postala sloga med liberalno in katoliško inteligenco nemogoča. Duhovi so se vedno bolj ločili na dve glavni strani: liberalno in katoliško.¹⁵ Leta 1892 so bili na 1. katoliškem shodu v Ljubljani tudi formalno postavljeni temelji nove katoliške stranke, ki so jo načrtovali že januarja 1890 na zboru v Ahačičevi hiši na Starem trgu, ko je bil dr. Ivan Šušteršič izvoljen v odbor Katoliško-političnega društva.¹⁶

Ko je decembra 1884 prišel v Ljubljano za knezoškofa dr. Jakob Missia, na cerkveni strani ni bilo nobene prave laiške inteligence. Odvetniki, notarji, uradniki, bogataši – vsi so bili liberalni. Le počasi je naraščalo število katoliških izobražencev. Missia je pridobil za katoliško stvar advokata dr. Ivana Šušteršiča, s katerim sta se spoznala leta 1888. V politiki mu je postal desna roka tudi dr. Janez Ev. Krek. Glavno oporo je videl v duhovščini, saj ji je ljudstvo na podeželju večinoma sledilo. Po 1. katoliškem shodu so se ustanovila tudi slovenska akademska društva na Dunaju in v Gradcu. Na ta način je bilo poskrbljeno za naraščaj katoliških izobražencev.

Vodstvo "Katoliške stranke" naj bi sprva ponudili dr. Ivanu Tavčarju, ki pa ga ni hotel sprejeti. Izročili so ga dr. Ivanu Šušteršiču, ki ga je obdržal do razpada monarhije. Šušteršič je bil zelo spreten in delaven politik. Z močjo stranke je rasel tudi njegov ugled, z ugledom pa njegova samozavest in oblastnost. Nazadnje je leta 1912 postal še deželni glavar. Kot voditelj SLS je bil poglavar vseh Slovencev, z ozirom na državni zbor na Dunaju. Stranko je seveda podpiralo cerkveno vodstvo.

Nekdanji Missijev tajnik dr. Alfonz Levičnik je knezoškofovo politično udejstvovanje ocenil z naslednjimi besedami:

Missiju so nenehno očitali napredni krogi, da je strankarski politik, ki je povzročil odnosno sila poglobil razdor med zastopniki slovenskega naroda in tako prehud oškodoval narodno korist. Sam škof je izjavil v pridigi v dneh 1. slovenskega katoliškega shoda, da je najbolj osovražen mož v deželi.

Pa Missia ni bil politik v pomenu besede, kakor je tedaj svet to pojmoval, ni bil politik ne z nekega nagnenja za politično udejstvovanje, kakor so se udejstvovali tačas izprva tudi nekateri duhovniki – nekoliko poklicno – ampak posegel je v politiko v toliko, kolikor mu je to velevala težka dolžnost čuvarja in branitelja verskih dragotin. In če je posegal, je posegal vedno javno, pred svetom. Te posege

¹⁴ NŠAL 474, fond Zapuščine, AŠ 91, Levičnik Alfonz, Missia – zapiski.

¹⁵ Josip Puntar, "Slovenski narod, njegova inteligenca in dijaštvo", Čas 2 (1908): 286.

¹⁶ "Dr. Ivan Šušteršič", *Mladost* 6, št. 6–7 (1913): 90.

– redki so – hrani kronika, časopisje, predvsem glasilo ordinariata – Laibacher Diözesanblatt. V podrobnosti politike, predvsem domače, se ni spuščal, kakorkoli udingal in vselej še manj kedaj zapletel v kake intrige kakršne seboj prinaša le prepadla politika. Ne spominjam se, da bi bili pri obedu kedaj razpravljali o izidu volitev ali sploh govorili o političnih zadevah; ne spominjam se, da bi zastopniki katoliškega gibanja hodili k njemu za svet ali se celo shajali pri njem. Spominjam se samo, da je nekoč, ko je bil navzoč neki gost, omenil, da se je ločitev duhov po svetovnem nazoru drugod že izvršila ali da se vrši. Nekoč je tudi omenil društvo Harmonije v Gradcu, kjer so se shajali možje katoliškega gibanja v sekovski škofiji (prelat Varlo idr.). Res je, z vso svojo vplivno osebnostjo je podpiral katoliški pokret na vsem polju njegovega udejstvovanja (katoliško tiskovno društvo, akademsko društvo "Danica", združništvo itd.), a ostal vedno in vsepovsod nad gibanjem kot duhovni dušni pastir škofije. Razloge za svoj nastop je obrazložil v znamenitem cerkvenem govoru ob 1. slovenskem katoliškem shodu, pa se je, ako sklepamo, za to gibanje odločil brez oklevanja že takoj ob nastopu svojega škofovanja (1884). /.../ Sodim, da je Missia kmalu po prihodu razgledal in razčistil situacijo. Odločil se je za strujo, ki se [je] za branik krščanstva zbirala okoli Slovenca in Danice. /.../ V koliko je bil o razmerah v ljubljanski škofiji podrobneje poučen in kje in od koga je dobil potrebna pojasnila, se ne da pač ugotoviti. Nikdar ga nisem v vseh letih slišal, da bi bil kedaj spregovoril eno besedo o svojih študijih, službah, uspehih, o kakem stiku z ljubljansko škofijo.¹⁷

Jegličev obračun z liberalizmom

Ko je leta 1898, po premestitvi knezoškofa Missie v Gorico, nastopil knezoškof Jeglič, je našel na Kranjskem bojevito katoliško stranko.¹⁸ Liberalci so jo hoteli z njegovo pomočjo razbiti. Jeglič se ob prihodu iz Sarajeva, podobno kot svoj čas Pogačar, ni mogel sprijazniti z dejstvom, da so se Slovenci razdvojili v liberalce in klerikalce, ki so bili med seboj sprti. Najbrž je bil tudi on med tistimi, ki so dolžili knezoškofa Missio, da je kriv tega nepotrebnega boja. Liberalci so storili vse, da bi novega škofa po svoje informirali. Ko je bil Jeglič nekaj časa pred prihodom v Ljubljano na nekem dalmatinskem otoku, je šel k njemu župan Ivan Hribar (Hribar in Tavčar sta bila stebra slovenskega liberalizma), da bi ga pridobil za liberalce, kar se mu je sprva precej posrečilo. Ko je Jeglič kmalu zatem obiskal Missio v Gorici, je ta prijatelju dejal: "Venit, vidit, abiit."¹⁹ Niti besede ni

¹⁷ NŠAL 474, fond Zapuščine, AŠ 91, Levičnik Alfonz, Missia – zapiski.

¹⁸ Več o tem gl. Vincenc Rajšp, "Imenovanje dr. Antona Bonaventure Jegliča za ljubljanskega knezoškofa", v: *Jegličev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj (Celje, 1991), 63–72.

¹⁹ Prišel, videl, odšel.

rekel o tem, kako nadaljuje njegovo delo. Missio je to bolelo. Očitno je Jeglič sprva kranjske razmere enostransko presojal in mislil, da se mu bo posrečilo pridobiti nasprotnike, če se nekako odmakne od Missie.²⁰

Prve tedne po prihodu v Ljubljano je Jeglič delal nastopne obiske pri ljubljanskih veljakihi, ki so bili sami liberalci. Vse je kazalo, da bo boja z liberalci konec. Liberalci so triumfirali, duhovniki pa so bili poparjeni. Jeglič je obiskal tudi dr. Ivana Tavčarja. Po škofovem obisku je ta baje rekel: "Far je far!" in se mu ni prav nič prilizoval ali vsiljeval kakor hinavski Hribar.

Jeziček na tehtnici so bile duhovne vaje v Alojzijevišču avgusta 1898, ko so duhovniki od novega škofa zahtevali udejstvovanje v boju proti liberalizmu, kot so ga bili vajeni pod knezoškofom Missio. Na koncu duhovnih vaj je bila navada, da so se pri skupnem zajtrku izrekle zahvale škofu in voditelju duhovnih vaj. Pri zajtrku je vstal župnik in deželni poslanec Franc Schweiger iz Radovice in škofu pojasnil potrebo po boju zoper liberalizem. Omenil je lepo slogo med škofom Missio in duhovščino ter dejstvo, da je duhovščina presenečena, ko vidi škofa v objemu liberalcev itd. Nazadnje je zaklical škofu: "Presvetli, mi z Vami, Vi pa z nami!" Jeglič se je izgovarjal, da hoče vse pridobiti za Boga, da pa k temu vodijo različna pota. Missia je bil kakor apostol Pavel, odločen, bojeviti – on pa hoče biti kakor apostol Janez in z ljubeznijo pridobiti liberalce.²¹

Omenjeni poziv duhovščine in lastne izkušnje so Jegliču kmalu odprle oči. Sprevidel je, da je bil v zmoti in da bi popuščanje utegnilo škoditi Cerkvi. Osnove boja proti liberalizmu in njegovim medijem je v sodelovanju z duhovščino postavljajl v letih 1898–1901. To je razvidno iz njegovih pastirskih pisem in zapisnikov duhovniških sodalitetnih konferenc.²² Leta pred prvo svetovno vojno so bila zato obdobje najhujšega boja proti liberalcem na Kranjskem in najintenzivnejšega poseganja škofa Jegliča in duhovščine v politiko. O liberalizmu kot sovražniku vere in Cerkve so duhovniki večkrat govorili na prižnici.

Po mnenju dr. Jakoba Mohoriča²³ je bil liberalizem v tistih časih modno javno mnenje, ki je obvladovalo skoraj brez izjeme vso takratno slovensko inte-

²⁰ NŠAL 474, fond Zapuščine, AŠ 91, Levičnik Alfonz, Missia – zapiski.

²¹ Ambrožič, *Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraba*, 162.

²² NŠAL 456, fond Zapuščine, AŠ 42, Šiška Josip, Osnutki Jegličevih pastirskih pisem in zapisniki shodov dekanov.

²³ Odvetnik dr. Jakob Mohorič (1888–1976) je bil politični, prosvetni in gospodarski delavec. V politiki je bil oboževalec Kreka in kritik Korošca, Natlačena in Rožmana. Bil je član SLS in v času po prvi svetovni vojni do leta 1926 član njenega izvršilnega odbora. V času med obema vojnama je zagovarjal slovensko avtonomijo v Jugoslaviji in bil glede tega kritičen do SLS. Po letu 1935 se je zblizal z mlado krščanskosocialistično strujo. Na volitvah leta 1938 je podpiral slovensko ljudsko fronto. Med drugo svetovno vojno je sodeloval z dr. Andrejem Gosarjem in njegovo skupino Združeni Slovenci, ki je hotela posredovati med Osvobodilno fronto in Slovensko zavezo. Po drugi vojni so mu komunisti javno delovanje onemogočili. Kasneje je spet dobil dovoljenje za odprtje odvetniške pisarne (Mohorič Jakob, <http://www.gorenjci.si/Default.aspx?id=362> (pridobljeno: 22. 2. 2011)).

ligenco. Liberalizem je zavrgel katoliške dogme kot premagane in nezdružljive z moderno znanostjo, po drugi strani pa je ustvarjal nove dogme in jih imel za absolutno dokazane. Te dogme so bile: katolicizem je premagan nazor in za izobraženega intelektualca je sramotno, če ga javno kaže. Duhovniki niso postali iz poklica, prepričanja in vere, ampak iz lagodja. Celibata ne držijo. Farška bisaga je nenasitna in do krvi izmzgava kmeta. Duhovščino je treba pognati v zakristije in ji odvzeti vsak vpliv na narod in javne zadeve. Resnični intelektualci duhovnika v družbi bojkotira. Akademik, ki vstopi v katoliško akademsko društvo, ne napravi tega iz prepričanja, ampak iz preračunljivosti, da postane "farovski" štipendist. V protifarški gonji je dopustno tudi najbolj pobalinsko psovanje. Opsovati je treba od papeža do zadnjega kaplana vso duhovščino, vse katoliške verske, znanstvene in družbene organizacije. Treba je razglasiti vse škandale, ki se pojavijo med duhovščino. Če se izkaže, da stvar ni bila resnična, se načelno nič ne popravi, razen kadar prizadeti zahteva popravek. Slovensko zgodovino je treba pojmovati tako, da sta bili najbolj žalostni dobi te zgodovine pokristjanjevanje in protireformacija. Vsakega pokvarjenega duhovnika, ki krši disciplino, je treba slikati kot heroja in mučenca. Umestna je propaganda za civilni pogreb in celo za odpad od vere. Te dogme je slovenski liberalizem silovito propagiral v časopisju in na političnih shodih.²⁴

Divjanje *Slovenskega naroda* ni ostalo brez odgovora. Slovenčev urednik Ivan Štefe je pokazal, da se zna bojevati podobno kot Miroslav Malovrh. Najbolj strupene odgovore je pisal dr. Evgen Lampe. Tako je nastalo med obema stranikama zastrupljeno ozračje, ki se mu ni mogla izogniti niti inteligenca.

Šušteršič in Krek ter SLS

Ko je nastopil v slovenski politiki dr. Krek, je začel neizprosen boj proti deželnemu predsedniku baronu Viktorju Heinu. SLS je povedla boj za splošno in enako volilno pravico. Liberalna stranka je kot kapitalistično reakcionarna nastopala proti SLS z ideološko utemeljitvijo, da ima duhovščina na kmečko prebivalstvo prevelik vpliv. Z razširitvijo volilne pravice je kranjski deželni zbor postal prvi forum, v katerem je slovenski narod dobil priložnost, da pokaže, kako razume upravo in vlado. Dr. Krek je napravil velikopotezne načrte za delo deželnega zbora. Dežela je najela 10-milijonsko posojilo in začela izvrševati velikopotezni program. Deželni odbor je s podjetnostjo začel graditi "kranjski čudež", ki so ga hodili ogledovat tudi od drugod. Po odstopu glavarja dr. Frana Šukljeta se je sprožilo vprašanje njegovega naslednika. Krek je bil odločno proti

²⁴ NŠAL 582, fond Zapuščine, AŠ 409, Mohorič Jakob, Spomini, 8–9.

Dr. Ivan Šušteršič
(www.dlib.si)

temu, da bi bil načelnik slovenskih poslancev v jugoslovanskem klubu obenem deželni glavar na Kranjskem. Dr. Šušteršič je pri ministrskem predsedniku dr. Karlu Stügkhu dokazal, da bi bil kranjski deželni zbor zmožen delovati le pod njegovim vodstvom. Ko je januarja 1912 Šušteršič postal kranjski deželni glavar, je njegovo delo z dr. Krekom in njegovo skupino prenehalo, stranka SLS pa je začela razpadati na dva dela. Kmetje in župniki na podeželju so potegnili s Šušteršičem, delavstvo in akademska mladina pa s Krekom.

Jegličevo posredovanje v razkolu znotraj SLS in deklaracijsko gibanje

Škof Jeglič je z vsemi močmi podpiral SLS. Pritiskal je na župnike in kaplane, da so delali za dobre izide volitev. Če je dobil v kaki župniji kandidat SLS manj glasov kot njegov nasprotnik, je veljal pri škofu dotični župnik ali kaplan za pastirja, ki zanemarja svoje dolžnosti. Nič več se ni upoštevalo pri vernikih to, da so bili dobri kristjani, ampak predvsem to, v kateri stranki so bili. Kako daleč je to šlo, se vidi iz besedila zbornika II. sinode, kjer škof prepoveduje svojim duhovnikom kritizirati delovanje SLS.²⁵ To je gotovo storil na Šušteršičevo zahtevo, ker je med duhovščino vedno bolj rastlo nezadovoljstvo s stranko.

Stranka se je po 1. katoliškem shodu 1892 sprva imenovala Slovenska katoliška stranka. Vanjo so vstopali tudi ljudje, ki niso krščansko živeli, pa tudi taki, ki niso izpolnjevali 2. in 4. cerkvene zapovedi,²⁶ celo brezverci. Ko je Matija Škerbec to očitil dr. Evgenu Lampetu in omenil bogotajca dr. Ivana Robida, je Lampe udaril po mizi in rekel: "Več je Robida storil za stranko kakor Ti." Pozneje se je stranka preimenovala v Slovensko ljudsko stranko (SLS), a je še vedno veljala za katoliško. Za označbo ljudi se ni več vprašalo: "Ali je pošten katoličan?", ampak: "Ali je naš?"²⁷

V letih 1915–1917 se je SLS dokončno razklala v dve frakciji, v mladine in starine, ki so se sovražili. Začetki spora so se kazali že pred vojno. Voditelj starinov je bil deželni glavar dr. Ivan Šušteršič, mladinov pa dr. Janez Ev. Krek. Dr. Krek je zahteval, naj skliče deželni zbor, dr. Šušteršič pa se je izgovarjal, da je dunajska vlada to prepovedala. Glavna Šušteršičeva sodelavca sta bila dr. Evgen Lampe in dr. Vladimir Pegan. Dr. Janez Ev. Krek je imel na svoji strani vse mlajše intelektualce SLS, med njimi pa ni bilo nobenega, ki bi se bil v politiki kaj dosti udeleževal. Ker je bila duhovščina vmešana v politiko, je nastal spor tudi v njej. Starejši gospodje so stali na Šušteršičevi strani, mlajši pa na Krekovi.

V vzdušju razkola je začel dr. Krek pripravljati majniško deklaracijo, ki se je v začetku zdela utopična. Slovenski narod sploh ni bil razpoložen za združitev s Srbi in Hrvati, saj jih skorajda ni poznal. Tudi med slovenskimi in hrvaškimi intelektualci ter politiki stiki niso bili pogosti. Gojil jih je dr. Krek. Vez s Hrvati je bila Zadružna zveza, ki je imela vpliv tudi v Istri in Dalmaciji.²⁸ Prva se je Kreko-

²⁵ *Synodus dioecesis Labacensis II quam diebus 24.–28. mensis augusti a. 1908 habuit Antonius Bonaventura Jeglič episcopus Labacensis* (Labaci, 1908).

²⁶ Cerkevne zapovedi: 1. Posvečuj zapovedane praznike. 2. Bodi ob nedeljah in zapovedanih praznikih pobožno pri sveti maši. 3. Posti se zapovedane postne dni. 4. Spovej se svojih grehov vsaj enkrat na leto in vsaj v velikonočnem času prejmi sv. Rešnje Telo. 5. Sklepaj zakon po cerkvenih določbah.

²⁷ Ambrožič, *Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraba*, 148.

²⁸ Več o tem gl. Andrej Rahten, *Zavezništva in delitve. Razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji (1848–1918)* (Ljubljana, 2005).

Dr. Janez Ev. Krek
(www.dlib.si)

ve jugoslovanske ideje oprijela slovansko misleča inteligenca, preprosto ljudstvo pa sredi vojne za zadevo ni imelo pravega zanimanja. Majniška deklaracija leta 1917 sprva zato ni naletela niti na nasprotovanje niti na odobravanje. Aktualnejša je postala šele septembra po zaslugi škofa Jegliča s t. i. ljubljansko deklaracijo, ki je zahtevo po združitvi s Hrvati in Srbi popularizirala ter jo napravila za splošno narodno.

Škof Jeglič je v tistem obdobju sprva omahoval, a se je zaradi ostrine spora moral odločiti. Poleti 1917 je poklical na posvet kanonika prelata Andreja Kalana in dr. Ferdinanda Čekala. Odločno je stopil na Krekovo stran in storil vse, da se vrže dr. Šušteršiča in se mu odtegne duhovnike. S tem je ohranil SLS in ji omogočil zasluge v procesu narodne osvoboditve. Posledično je povzročil tudi preobrat Katoliškega tiskovnega društva in dnevnika *Slovenec*. Na ta način je bila v SLS odločena zmaga v korist Krekovih mladinov nad Šušteršičevimi stari-

ni. Krekovi pristaši, ki prej v boju za deklaracijsko gibanje v *Slovincu* niso dobili prostora, so ustanovili glasilo *Jugoslovan*, ki pa ga po novem niso več potrebovali.

Liberalna Narodno napredna stranka se je sicer pridružila deklaracijskemu gibanju, vendar je igrala pomožno vlogo. Socialisti so se od gibanja distancirali, le mlajši med njimi so kazali nekaj simpatij. Prepad med obema frakcijama SLS je torej poglobil prav odziv na majniško in ljubljansko deklaracijo. Deklaracijsko gibanje se je septembra 1917 tako razširilo, da je zajelo ves narod. Sodelovanje z Jugoslovanskim odborom je bilo nemogoče, ker so slovenski nosilci deklaracijskega gibanja odklanjali vsak sum medsebojnega dogovarjanja, saj bi bili takoj obdolženi veleizdaje. Avstrofilski Šušteršič je sicer podpisal majniško in ljubljansko deklaracijo, ki pa jo je potem po svoje razlagal.

Dr. Ivan Šušteršič je za boj proti mladinom ustanovil *Resnico* in *Novice*. Delal je nerazumne taktične napake. Izstopil je iz jugoslovanskega parlamentarnega kluba, razpustil SLS in ustanovil dve novi stranki: Kmečko in Meščansko-delavsko-obrtniško stranko.

Po razpustu SLS so mladini stranko takoj reorganizirali in za predsednika kranjske SLS izvolili prelata Andreja Kalana. Ob reorganizaciji Vseslovenske ljudske stranke je bil za njenega načelnika izvoljen dr. Anton Korošec.

Spor se je preselil tudi na gospodarsko področje. Zadružna zveza se je zato bistveno spremenila. Od nje so se ločili privrženci Šušteršiča z ravnateljem Ivanom Travnom vred, ki so ustanovili Zadružno centralo. Tako je Zadružna zveza postala organizacija Krekovih somišljenikov.

Septembra 1917 je sklical škof Jeglič na razgovor tudi stolni kapitelj, dekan in druge uglednejše duhovnike. Hotel je opravičiti svoje ravnanje. Kanonik dr. Josip Gruden je dobil nalogo, da kot zgodovinar razloži razvoj spora med mladini in starini, a je izjavil, da tej nalogi ni kos. Zato je referat prevzel škof sam in dokazoval potrebo, da se duhovščina loči od Šušteršiča. Kanonik dr. Lampe je prišel na ta shod z raznimi dokazili. Dokazoval je, da dr. Krek deluje za razpad Avstrije. Škof je Lampeta osorno zavračal in mu nazadnje ni več pustil govoriti. Zaradi razhajanj s knezoškofom Jegličem glede jugoslovanske politične orientacije in podpore dr. Šušteršiču je dr. Evgen Lampe pri škofu zapadel v nemilost. Konflikt je moral biti zelo oster, vendar v Lampetovem dnevniku ni natančnejše popisane, saj zapiski decembra 1917 prenehajo. Več o njem izvemo iz ohranjene korespondence.²⁹ Deklaracijsko gibanje je po preboju soške fronte konec oktobra 1917 doživelo hladen tuš, zato je na uresničitev svojih idealov po združitvi s Hrvati in Srbi moralo počakati še celo leto.

²⁹ Matjaž Ambrožič, *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta (1898–1917)* (Viri 26) (Ljubljana, 2007), 9 (dalje: Ambrožič, *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta (1898–1917)*).

Razkol se po omenjenem duhovniškem zborovanju ni polegel, ampak je postajal še hujski. Oster Lampetov nasprotnik je bil vodja Marijanišča prelat Andrej Kalan, ki je bil tudi urednik *Slovenca*. 26. aprila 1918 je neki članek dr. Lampetu podtikal sovražstvo proti škofu, zato je Lampe dekanu stolnega kapitlja Matiji Kolarju napisal protestno pismo, saj je bil Kalan tudi kanonik.³⁰ Lampe je v pismu apostolskemu nunciju Valfréju di Bonzu Jegliča obtožil, da v svoje napačne poteze želi vplesti duhovščino, kar bi lahko zmešalo vse katoličane. Svojo dejavnost naj bi Jeglič kot narodni heroj usmeril le v ustanovitev neodvisne jugoslovanske republike. Takšna republika bi bila po legalni poti Lampetu draga, vendar pa je zaradi škofovih metod postala nevarna, saj bi v tistih časih le še povečala trpljenje celotnemu ljudstvu. Katoličani naj bi postali zmedeni zaradi sodelovanja z liberalci in sovražnih dejavnosti proti starim katoliškim organizacijam, ki so jih obtoževali nepravčnosti. Ljudstvo se je zaradi škofovih podpisov pod raznimi članki odvrčalo od deželnega glavarja dr. Šušteršiča. Jeglič naj bi tudi podpiral Jugoslovanski klub na Dunaju, v katerem naj bi imeli veliko avtoriteto Cerkvi nasprotni parlamentarci; liberalci in razkolniki, ki bi iz javnega življenja najraje izgnali katoliške može. Lampe je čutil dolžnost, da ljudi opomni k miru, da jih odvrne od lažnih prerokov in jih povrne k poslušnosti legitimni oblasti. Škof naj bi v svojih pismih ljudi spodbujal proti oblasti, pridigajoč pravico do samoodločbe narodov, ki pa bi po Lampetovem mnenju v praksi privedla v popolno anarhijo.³¹ Nastajanje države oziroma Kraljevine SHS je bilo za Lampeta stvar veleizdaje. Nasprotoval ji je tudi zato, ker so združevanje s Hrvati vodili mladini. Tudi sicer sta se s Krekom razšla že 10. avgusta 1915 prav zaradi narodnega vprašanja, saj je Krek predvideval, da bodo današnji zamejski Slovenci "žrtev" prihodnje državne skupnosti s Hrvati. Temu se je Lampe uprl, saj je v Avstro-Ogrski videl edino državo, v kateri bi lahko živeli vsi Slovenci.³²

Vprašanje je, ali je bilo modro, da je škof na tak način posegal v boj med obema političnima prvakoma. Šušteršiču je stal nasproti Krek, ki ni prenesel ugovora in se je čutil pri absolutističnem postopanju dr. Šušteršiča zapostavljen. Za Krekom so stali njegovi delavci, mladi kaplani in mlajša laiška inteligenca, ki bi bila rada prišla h koritu. Šuštaršič je bil zvest Avstrijec, vdan svojemu cesarju, Krek pa je bil revolucionar, ki je propagiral idejo ločitve od trhle države.

Konec prve svetovne vojne je spor pomiril. Deželnega odbora ni bilo več. Z njim je padel dr. Ivan Šušteršič, politični voditelj Slovencev pa je postal dr. Anton Korošec, prijatelj takrat že pokojnega dr. Janeza Ev. Kreka.

³⁰ NŠAL 478, fond Zapuščine, AŠ 102, Evgen Lampe, pismo Evgena Lampeta Matiju Kolarju iz Ljubljane, 27. april 1918.

³¹ NŠAL 478, fond Zapuščine, AŠ. 102, Evgen Lampe, pismo Evgena Lampeta Valfréju di Bonzu iz Ljubljane, 22. julij 1918.

³² Ambrožič, *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta (1898–1917)*, 12.

Jeglič in jugoslovanska država

Ob koncu prve svetovne vojne se je začelo govoriti, da je cesar Karel odvezal narode svojega cesarstva od pokorščine in zvestobe ter jim dal svobodno izbiro, za katero državo se odločijo. O tej odvezi ni nobenega pisanega ali tiskanega akta in je skoraj izključeno, da bi bil cesar izdal kako tako izjavo. Vendar pa se je škof Jeglič postavil na stališče te "odveze" in se pridružil voditeljem slovenskega naroda, ki so sklenili, da hočejo stopiti s Srbi in Hrvati v eno državo, v državo SHS. To svoje ravnanje je v Škofijskem listu tudi opravičeval z odvezo cesarja Karla. Ko je ta poslal k škofu ministra Maxa Hussareka, da bi delal za to, da ostane Kranjska pri Avstriji, mu je škof odgovoril: "Je že prepozno." Katoliški krogi v Avstriji so očitali škofu Jegliču felonijo.³³

Po prevratu se je oblikovala prva slovenska narodna vlada, ki jo je vodil vitez Josip Pogačnik. Slovenci smo zatem prišli 1. decembra 1918 v jugoslovansko državo kot naivni idealisti, Srbi pa kot preračunljivi Bizantinci. Mnogi so želeli, da bi bila država SHS republika, pa so zmagali Srbi s svojo zahtevo, da bo kralj skupne države srbski kralj Peter I. Jeglič je bil sprva proti temu, ker je živel v prepričanju, da je bil kralj Peter povzročitelj umora kralja Milana Obrenovića. K njemu je prišel posebni odposlanec srbske vlade, ki mu je dokazal, da kralj Peter z umorom ni bil povezan. Zedinjenje je sprejel kot dejstvo, s katerim se je treba sprijazniti in se vanj takoj tudi vživeti.

Škof Jeglič je moral v naglici zamenjati katoliško apostolsko veličanstvo – avstrijskega cesarja za pravoslavnega srbskega kralja. Do cesarja je imel neposreden dostop, doma pa odločujoči vpliv na politiko SLS. V novi državi kot katoliški škof in pristaš opozicijske stranke ni mogel hoditi k pravoslavnemu kralju, ni imel kontakta s centrom državne politike v Beogradu in ni mogel usmerjati politike SLS, ki je postala Koroščeva domena. Presojal je le še o domačih notranjepolitičnih zadevah v SLS, a hkrati še vedno ostal njena avtoriteta.³⁴ To se je pokazalo tudi pri boju za slovenske meje.

Stranke so se po končani vojni začele bohotno razvijati. Socialisti so se delili v frakcije. Po češkem vzoru so ustanovili Narodno socialistično stranko. Ker so liberalni kmetje videli, da je "narodno napredna" liberalna stranka na kmetih na slabem glasu, so ustanovili Kmetijsko stranko. Ta je postala precej privlačna tudi za kmete v SLS, ki so imeli svojo stanovsko organizacijo v Kmečki zvezi.

Leta 1920 so se strankarske strasti razplamtele v povezavi z volitvami v konstituantno (ustavodajno skupščino). Liberalci so uporabljali vsa sredstva, da bi v predvolilnem boju kompromitirali SLS in njene voditelje. Deloma jim je to

³³ Nezvestobo v fevdnem razmerju.

³⁴ Prunk, "Jeglič in slovenska politika po letu 1918", 289.

tudi uspelo, zato si je Jeglič prizadeval, da SLS ne bi oslabela. Katoliško tiskovno društvo je imelo precej primanjkljaja, zato je hotelo ukiniti delavski *Večerni list*. Delavski voditelji so se temu uprli. Na shodu dekanov aprila 1921 je Jeglič postavil kot glavno točko analizo vzrokov za neuspeh SLS na volitvah v konstituanto. Referat je podal tajnik JSZ, duhovnik Anton Komljanec. Protiukrep proti širjenju komunizma je videl v močni krščanskosocialistični organizaciji, ki naj bi zajela vse kategorije delavstva. Jeglič je slutil, da je treba delavce organizirati in takoj začeti reševati njihovo socialno vprašanje, da bi jih obdržali v okviru Cerkve. Zato je kljub nasprotovanju konservativnega vodstva SLS delavsko organizacijo vseskozi podpiral.³⁵

SLS je proti centralistično naravnani vidovdanski ustavi pripravila ustrezen avtonomističen program, zato je v Sloveniji zopet pridobila politično premoč. Liberalne stranke so si v naslednjih letih na vse načine prizadevale, da bi jim s pomočjo naklonjenih beograjskih vlad uspelo zrušiti politično prevlado SLS. Avtonomistična izjava znanih kulturnih delavcev (France Erjavec, Albin Prepeh in dr. Ivan Prijatelj) je postala prelomnica v slovenskem političnem razvoju. Do omenjene izjave so se stranke predvsem oblikovale po svetovnem nazoru in stanovski opredelitvi, po njej pa je opredelitev pogojeval stvarni politični program. Slovenci so se razdelili v dva tabora: v avtonomističnega in centralističnega.

Delitev se je zgodila tudi v SLS, saj sta se v njej izoblikovala dva tokova, ki sta imela različne družbene in politične koncepcije. Vodstvo SLS je v stranki hotelo ukrotiti levičarske in delavske elemente, zato jim je ukinilo časopis *Novi čas*. Jeglič je v imenu strankine enotnosti oba tokova toleriral. Leta 1922 je poseben problem predstavljala tudi vrnitev dr. Ivana Šušteršiča v domovino. Grozila je nevarnost, da se mu znova pridružijo stari pristaši, zato se je škof bal novega razcepa med duhovščino.

Poleti 1924 je Jeglič z nakupom rešil Katoliško tiskarno in strankino časopisje pred sovražnim prevzemom liberalcev. Ti so Jegliča ostro napadali in ga tožili v Rim, češ da paktira s komunisti. Tudi zaradi klevet na račun škofa so bili na volitvah leta 1925 poraženi. Decembra 1926 je Jeglič pred pokrajinskimi volitvami dosegel, da na listi Slovenske kmečke stranke (SKS) niso kandidirali župniki, ki so bili nekdanji Šušteršičevi pristaši. S tem je pomagal SLS, da je pred volivci ostala kot edina stranka, ki je zastopala "katoliška" načela. Nediscipliniranega kranjskega dekana Antona Koblarja, ki je agitiral za SKS, in Radića je razrešil dekanske službe. Konec istega leta je škof posredoval tudi v sporu med vodstvom SLS in Stanovnik-Terseglavovo skupino, ki je bila za sodelovanje s krščanskimi socialisti.³⁶

³⁵ Prav tam, 291–292.

³⁶ Prav tam, 296.

Politiki SLS so kmalu ugotovili, da imajo slovenski katoličani dva nevarna nasprotnika. Najnevarnejši je bil kralj Aleksander, ki si je postavil za cilj postopno uvedbo osebne diktature in skrajni centralizem. Sistematično je rušil stranke in spodkopaval temelje bolj znanim politikom. Delo mu je olajševala Pašićeva Srbska radikalna stranka. Kraljev ljubljeneec je postal salonski general Petar Živković. Tudi med slovenskimi politiki je kralj našel nekaj takih, ki so izpolnjevali njegove namene. Najbolj so mu služili narodni demokrati pod vodstvom dr. Žerjava. V veliki meri naj bi bili sokrivi, da so "samostojni kmetijci" glasovali za vidovdansko ustavo. Po njenem sprejetju je boj za slovenske interese v Beogradu proti kralju in centralistom vodil voditelj SLS dr. Anton Korošec. Ker ni imel večjih uspehov, sta se večine somišljenikov SLS lotili slaba volja in nezadovoljstvo. Primerno žrtev so našli v izvršilnem odboru SLS v Ljubljani, ne pa v poslanskem klubu v Beogradu, ker se niso upali zoperstaviti Korošču. Za posle podpredsednika stranke je bil izvoljen dr. Marko Natlačen, zamenjani pa so bili tudi drugi člani izvršilnega odbora. Takoj po izvolitvi je dr. Natlačen začel priprave, da bi svojega prijatelja prof. dr. Gregorija Rožmana spravil na ljubljanski škofovski sedež, zato so njegovi prijatelji začeli nagovarjati škofa Jegliča, naj gre v pokoj.

Poleti 1927 je namreč prišlo v politiki SLS do čudnega preobrata. Korošec se je povezal s srbskimi radikali, pristal na vidovdansko ustavo, se na tiho odpovedal avtonomizmu in vstopil v vladu. S tem korakom je vodstvo SLS pokazalo, da mu gre za oblast. Demokratični elementi v SLS in krščanskosocialistični sindikat so vodstvu stranke postali opozicija, kar je v prihodnjih letih vodilo v razcep. Pri tej notranji polarizaciji je Jeglič imel pomembno vlogo, saj mu ni bilo vseeno za krščanske socialiste, JSZ in Krekovo mladino, ki jih je podpredsednik SLS Natlačen imel za boljševike. Jeglič je zasledoval ideje in glasila omenjenih političnih frakcij ter jim dajal napotke in kritiko. Natlačen se je želel Jegliča čim prej znebiti, ker je bil vodstvu SLS ovira pri ostrejšem postopanju z levičarji v stranki.

Tudi v Beogradu se je politični boj zaostroval in nazadnje leta 1928 privedel do umora Stjepana Radića v skupščini. Da bi rešil državo, je dr. Korošec sprejel kraljevo ponudbo in prevzel predsedstvo vlade. Te napake mu Hrvati nikoli niso odpustili, kralj pa mu za žrtev ni bil hvaležen. Kralj Aleksander je 6. januarja 1929 oklical diktaturo. Ker je bila monarhična miselnost v državi dokaj močna, so stranke precej izgubile na ugledu in vplivu. Nova režimska vlada zaradi korupcije ni pokazala nobenih rezultatov, vmes pa je udarila še svetovna gospodarska kriza. Koroščev odstop storjene napake ni izbrisal. Diktatura je prepovedala vsem strankam vsako politično udejstvovanje, zato je tudi SLS

zaključila svojo "herojsko dobo".³⁷ Hud udarec je diktatura zadala tudi cerkvenim organizacijam, ki so bile razpuščene ali pa onemogočene v svojem delovanju. Vse skupaj je sovpadlo z zadnjim letom Jegličevega škofovanja.

Politična vloga cerkvenih društev in združenj

V ozadju političnega organiziranja predvojnega katolištva v ljubljanski škofiji so stala verska društva in organizacije. Njihov vnet pospeševalec je bil prav škof Jeglič. Vse je hotel imeti organizirano v cerkvenih in svetnih društvih: Marijine družbe, otroški vrtec, razne bratovščine in cerkvene družbe (Vincencijeva, Elizabetina, Škofijsko društvo za varstvo sirot, Dobrodelnost), posvetna društva, Orel, Orlice, gospodarska društva (posojilnice, konzumi, Gospodarska zveza), politična društva itd. Vsa ta društva naj bi vodili duhovniki. Čim več organizacij je ustanovil in vodil duhovnik, tem več je veljal pri škofu.

Proti liberalnemu Sokolu se je ustanovil katoliški Orel in proti Sokolicam Orlice. Žal pa so verske zadeve v orlovski organizaciji postale neprijetno breme. Prejemanje sv. zakramentov se je vedno bolj krčilo. Sprva zahtevana vsakomesečna spoved se je kmalu zreducirala na štirikratno na leto, pa še tega se orli niso držali. Ker sta bila pri orlih poglavitna stvar telovadba in zunanji nastop, je orlovstvo vedno bolj izgubljalo svoj verski značaj. Takratno mladino sta privlačila krog in zunanje manifestacije, zato je raje vstopala v Orle in Orlice, kakor pa v Marijine družbe, ki so vedno bolj pešale. Orlovske organizacije so se polastili politiki, krščanski seveda, ker jim je pri volitvah in političnih shodih izvrstno služila. Prvotno so imeli duhovniki pri Orlih odločilno besedo, postopno pa so jim jo odvzeli in so bili le še svetovalci.

Škof Jeglič je ob vsaki priliki kazal navdušenje nad Orlom, ker je imel strogo disciplino. Vse se je moralo vršiti po predpisih. Vodila se je tudi natančna statistika. Mladinci pa so organizacijo zavračali. Edina upravičena organizacija naj bi bila – vsaj po zahtevah mladincev bogoslovcev – župnija. Vse drugo jim je bil zgolj formalizem, ki so ga napadali. Akademiki so imeli svoj orlovski oddelek. V skladu s svojimi mladinskimi nazori so začeli odrekati pokorščino generalnemu vodstvu Orla in se odločili za boj proti organizaciji. Na svojo stran so pridobili tudi škofa.

³⁷ Dr. Korošec je bil nedosegljiv taktik, a ne prevelik politični ideolog. Sijajno je predsedal s parketa dunajskega parlamenta in se vživel v milje beograjske skupščine. Njegova šibka točka je bila nestrpnost do vsakega drugačnega političnega mnenja. Dr. Jakob Mohorič je bil mnenja, da je v domači politiki naredil usodno napako, ko je dr. Natlačenu pomagal do podpredsedniškega mesta v stranki. Slednji je lovil Koroščevo naklonjenost, da so se v nekaterih krogih naravnost norčevali iz njega. Sicer je imel lep nastop in je bil kot ban silno prizadeven. Za svoje delo je imel edino merilo to, kaj bo rekel Korošec. Tudi dr. Franc Kulovec je tožil, kako težko mu je v družbi dr. Korošča. Vztrajal je zaradi sloge v stranki (NŠAL 582, fond Zapuščine, AŠ 409, Mohorič Jakob, Spomini, 27–28, 35).

Leta 1928 je imel Orel svoj občni zbor v takratnem Ljudskem domu. Mladinci (dr. Furlan, dr. Marjan Dokler, Drago Ulaga in drugi) so Orla srdito napadali, prof. Ernest Tomc, prof. dr. Gregorij Rožman in drugi pa so ga branili. Občni zbor se je končal z razkolom med manjšino mladincev in večino resnih mož, ki so bili izvoljeni v odbor. Nekaj mesecev pozneje je Cerkvi sovražna vlada Orla razpustila. Boj med obema strujama bi bil usoden. Obnovitve Orla jugoslovanska vlada ni več dovolila, pač pa se je smela po letu 1935, ko so prišli na oblast Cerkvi naklonjeni možje, ustanoviti Fantovska zveza (1937), ki je bila Orel v drugi izvedbi.

Predvojna katoliška prosvetna društva so bila dokaj politična. V njih so se shajali politiki, prirejali politični razgovori itd. Pri članih se ni več toliko gledalo na katoliško življenje, ampak je bil prvi pogoj, da je bil "naš". Pravzaprav so bile vse katoliške organizacije politične in je bil njihov glavni namen, da se z njihovo pomočjo ohrani in okrepi katoliška stranka, leta 1905 prekrščena v Slovensko ljudsko stranko (SLS), leta 1909 pa v Vseslovensko ljudsko stranko. Katoliške organizacije je prevzel posvetni duh. Prosvetna društva so postala bolj zabavna kot posvetna. Vrstile so se predstava za predstavo, z vedno bolj nekrščansko vsebino, z ljubezenskimi prizori, veselice, izleti ... Prejemanje zakramentov se je pri članih vedno bolj opuščalo. Dopuščali so se v društvih tudi ženskarji in taki, ki niti za veliko noč niso prejeli zakramentov. V nekaterih katoliških prosvetnih društvih je povsem zavladal posvetni duh, zato različne predvojne katoliške organizacije in društva niso upravičila svojega namena.

Slaba stran predvojnih verskih organizacij torej ni bila zanemarljiva. Duhovniki so imeli v njih toliko dela, da niso imeli časa za molitev, meditacijo, za pripravo na pridigo in za šolo. Trpela je včasih tudi spovednica. Skoraj ves čas so porabili za organizacije, zraven pa so zanemarjali številne vernike, ki niso bili v katoliških organizacijah. Veliko krivdo, da politično delovanje katoličanov ni prineslo tistih sadov, kot bi jih moralo, so nosili politični voditelji katoliškega tabora. Nadrah je problematiko spolitiziranosti katoliških društev in organizacij leta 1941 opisal z besedami: "Vse naše organizacije našega naroda niso predelale v kristjane, kakršne hoče imeti sv. Evangelij. Dale so jim samo nek vnanji krščanski omet. Po vojski bo treba začeti drugače."³⁸ Žal te možnosti povojno slovensko katolištvo ni imelo 45 let, saj je njegovo organiziranost onemogočil totalitarni enopartijski komunistični režim.

Cerkvene organizacije pa so seveda imele tudi pozitivno vlogo, predvsem v tem, da so ljudi navezale na duhovnike in jih liberalci niso mogli zvabiti v svoja društva. S tem se da organiziranje v katoliških društvih opravičiti. Brez organizacij bi bil boj Cerkve proti liberalizmu neuspešen. Imeli so pa ljudje od društev

³⁸ Ambrožič, *Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraha*, 170.

Ljubljanski knezoškof dr. Anton Bonaventura Jeglič (NŠAL, fotografska zbirka)

tudi gospodarske koristi, izobrazbo in pošteno razvedrilo. Seveda ob povedanem ne smemo prezreti številnih dosežkov predvojnega katolištva v ljubljanski škofiji, ki sta jim botrovala Jeglič in duhovščina, ki ji je bil vzgojitelj. Marijine družbe, ki jih je pospeševal škof Jeglič, zlasti Marijine družbe za dekleta, so odigrale pomembno vlogo pri vzgoji bodočih mater.

Jegličevo slovo od vodenja škofije kot politično vprašanje

Škof Jeglič se je postaral. Politike SLS-a je začelo skrbeti, kaj bi bilo, če bi umrl v času, ko bi bila na oblasti Cerkvi sovražna vlada, kar se je v letih 1929–1935 potem tudi dejansko zgodilo. Bali so se, da bi novi škof podrl, kar sta gradila Missia in Jeglič. Poslali so k škofu glavnega protagonista dr. Marka Natlačena s prošnjo, naj bi si v Rimu izprosil koadjutorja.³⁹ Predlagali so mu tudi moža za to mesto, prof. dr. Gregorija Rožmana. Škof je to misel sprejel in šel še na posvet k

³⁹ Škofa pomočnika s pravico nasledstva.

proštu Kalanu. Ta mu je dejal: "Čemu vendar Korošca? Ali nimate zadosti izvrstnih Kranjcev? Dr. Jakob Mohorič je zadevo komentiral takole:

Takoj po izvolitvi je začel dr. Natlačen načrtne priprave, da bi svojega velikega prijatelja profesorja dr. Rožmana spravil na škofijski sedež. Njegovi prijatelji so začeli pregovarjati škofa dr. Jegliča, naj gre v pokoj. Škof dr. Jeglič ni šel rad. Utemeljili so svoj predlog s tem, da bi bilo zelo neprijetno, če bi se mu primerila smrt v času, ko bi SLS ne imela nobenega vpliva na izbiro njegovega naslednika. Poznejši razvoj je pokazal, da je bila ta izbira nesreča za škofa in za škofijo. Dr. Rožman je bil sicer vse časti vreden profesor bogoslovja, odličen govornik, na vse strani prijeten človek, bil pa je prav popolnoma brez najmanjšega političnega posluha. Ljubljanska škofija je pa kot reprezentančna škofija slovenskega naroda taka, da ljubljanski škof mora imeti precejšnjo mero političnega posluha. Zato se je to pomanjkanje v njegovi tako kruti dobi vladanja tako bridko maščevalo. Maščevalo se je pa še bolj, ker je dr. Rožman kot političnega mentorja najbolj upošteval bana dr. Natlačen, ki tudi ravno v najbolj odločilnih trenutkih ni imel pravega političnega posluha.⁴⁰

Jegličevo "botrstvo" pri idejni razklanosti katoliškega tabora

Notranja razklanost v katoliških vrstah je svoj tragični epilog dobila med drugo svetovno vojno. Nastala je kot svojevrstna posledica razkola v SLS za časa prve svetovne vojne in idejnih sporov v krogu katoliških intelektualcev, ki so zaznamovali 20. in 30. leta preteklega stoletja. Pisatelj Finžgar in njegovi simpatizerji iz laičkih in duhovniških vrst so notranjo diferenciacijo v ideji in praksi sprožili v začetku 20. let, ko so se začeli oddaljevati od verskih in političnih smernic cerkvenega vodstva. Posredno je notranji razcepljenosti katoliškega tabora botroval knezoškof Jeglič s svojim nejasnim odnosom do mladinskega in delavskega gibanja ter intelektualcev. Ignacij Nadrah je o njenih začetkih zapisal:

V Ljubljani sta bila takrat [leta 1921, op. M. A.] dva tabora duhovnov. V enem smo bili konservativni duhovniki, vzgojeni v šoli škofa dr. Missie in dr. Mahniča. Držali smo z vsem srcem s Cerkvijo, njeni predpisi so nam bili sveti. Bili smo odločni nasprotniki liberalizma, pa tudi modernega modernističnega gibanja, za katerega se je navduševala zlasti mladina. V tem taboru so bili n. pr. dr. Franc Ušeničnik, dr. Aleš Ušeničnik, dr. Opeka in večina starejših pa tudi resnih mlajših gospodov v škofiji. V drugem taboru so bili bolj moderni gospodje. Dolga duhovska sukn-

⁴⁰ NŠAL 582, fond Zapuščine, AŠ 409, Mohorič Jakob, Spomini, 29.

ja jim je bila neprijetna, začeli so nositi "rekeljce", ob raznih prilikah so odlagali tudi kolar in črno obleko, pa so se tako prelevili v laike. Celibatu niso bili prijazni in so glede te postave Cerkev obsojali. Menili so, da je potrebno prilagoditi se svetu, hoditi z njim v gledališča, v gostilne, na planine. Imeli so svoje mnenje o umetnosti. Sploh so gledali drugače v svet kakor mi duhovniki iz onega tabora. Najbolj vidna zastopnika tega prosvitljenega tabora sta bila dr. Izo Cankar in župnik Franc Finžgar. Ta mi je pisal v nekem pismu: "V Ljubljani med duhovščino po večini – nisem našel umevanja ... Naši nazori se križajo."⁴¹

Posebno poglavje v zgodovini škofa Jegliča je predstavljalo predhodno omenjeno **mladinsko gibanje**. Po prvi svetovni vojni je bila mladina v Ljubljani polna novih idej. Hotela je vse prenoviti, vse staro pa odstraniti. V višjih razredih srednje šole so volili svoje odbore in župane. Tudi profesorji so jih morali ubogati. Discipline je bilo konec. Nastala je splošna zmeda. Šolska oblast se je kmalu zavedla svoje dolžnosti in počasi naredila red.

Tudi katoliško usmerjene in organizirane mladine se je polastil poseben duh. V Nemčiji se je že nekaj let prej pojavilo mladinsko gibanje, ki je imelo v sebi marsikaj dobrega, pa tudi marsikaj veri in npravnosti nevarnega. Najprej so po prvi svetovni vojni v Sloveniji prirejali shode katoliške mladine, na katerih je bilo vse revolucionarno katoliško. Le to je nekaj veljalo, kar so mladi doživeli. Govorili so, da je treba vero "poglobiti", pa je niso poglobljali. Cerkvena liturgija jim ni bila všeč. Hoteli so, da se povrne k preprostim oblikam.

Mladinsko gibanje bi bilo po mnenju Ignacija Nadraha lahko zelo koristno, če bi mladina imela nekoga, ki bi jo uravnaval na pravo pot. Mladi so si izbirali voditelje sami, pa same take, ki so jih hvalili in jim delali poklone. Izkušenih pedagogov in filozofov sploh niso marali, češ: "To so starini, samo še za v ropotarnico."

Mimo škofa Jegliča seveda niso smeli, ker bi drugače ne bili katoliški. Hodili so k njemu in se mu klanjali ter zatrjevali, da samo njega priznavajo za svojega voditelja. Govorili so, da je škof po letih sicer star, po duhu pa mladenič. Zaupanje mladine je škofu dobro delo. Enkrat je bilo tudi Jegliču pisanje *Križa na gori* le preveč revolucionarno, ker se ni strinjalo s cerkvenimi nauki. Takrat je poklical urednika in mu povedal, kaj ni bilo pravilno.

Starejšim duhovnikom iz Mahnič-Missieve šole je bilo škofovo ravnanje mučno. Zdelo se jim je, da se bodo vsi pojmi pomešali. Slednjič je nekdo v Rim ovadil mladinski list *Križ na gori*. Kongregacija se je v tej zadevi obrnila na škofa Jegliča. Škofu se je posrečilo preprečiti obsodbo lista tako, da je v Rim sporočil, da ni nobene nevarnosti, da bi list še kaj takega pisal, ker je prenehal izhajati. Namesto *Križa na gori* se je pojavil nov list z imenom *Križ*, ki pa je pisal korektno.

⁴¹ Ambrožič, *Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraha*, 13, op. 15.

Po mnenju Ignacija Nadraba je Jeglič s tem, da ni speljal mladinskega gibanja na pravi tir in ga je pustil, da je šlo po svoje, napravil usodno napako, ki je za katoličane imela slabe posledice. Mladinsko gibanje je povzročilo veliko težav v semenišču, najhujša ovira pa je bilo škofu Rožmanu pri snovanju dijaške Katoliške akcije, ki so jo v 30. letih predstavljali mladci. Edvard Kocbek je kasneje postal sopotnik komunističnih partizanov, ki so med vojno pobijali katoliške fante in može ter številne duhovnike. Nasledniki mladincev so v poznih 30. letih postali člani katoliškega akademskega društva Zarja, v katerem pa se je gojil tudi komunizem. Med vojno so večinoma odšli v partizane. V Zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu so predstojniki gojencem *Križ na gori* prepovedali, Jeglič pa je prepoved ukinil. Končni rezultat je bil tudi v tem, da so številni nekdanji gojenci škofovih zavodov kasneje vstopali v Zarjo. Škof Jeglič je postajal star, pa ga je preslepilo mladinsko prilizovanje.⁴²

Kronološko gledano se je zadeva na idejni in praktični ravni razvijala po naslednji dinamiki. Jedro mladinskega gibanja so od leta 1924 naprej predstavljali nekateri bogoslovci – bodoči duhovniki. Postavlja se vprašanje, zakaj ravnatelj Nadrab mladinskega gibanja v semenišču ni zatrl. Prvi vzrok je bil v tem, da je bil škof Jeglič njegov zaščitnik. Ko se je leta 1926 vrnil iz Rima, je bil v semenišču pri obedu in z njim tudi dva ali trije bogoslovni profesorji. Pri napi-tnici mu je Nadrab med drugim dejal:

Gotovo ste dobili v Rimu tudi navodila, da boste mogli urediti mladinsko vprašanje." Škof je planil pokonci in odhitel v sredo obednice ter začel razburjeno govoriti: "Mladina je naše upanje. Dr. Korošec pravi, da se moramo samo na mladino opirati. Le tako naprej ..."⁴³

V Zavodu sv. Stanislava so leta 1928 predstojniki prepovedali gojencem brati *Križ na gori* zaradi nekatoliških idej, ki jih je razširjal. Gojenci so se pri škofu pritožili in naročil je vodstvu, naj jim *Križa na gori* ne prepoveduje.⁴⁴

Orli in Orlice sta bili močni vzgojni in telovadni organizaciji. Škof Jeglič ju je sprva povzdigoval v nebesa. "Naši Orli, naši Orli!" je vzklikal na kanoničnih vizitacijah. Žal sta pri Orlih trpela duhovna formacija in življenje.

Mladinci (laiki) – **križarji** so postali tudi hudi nasprotniki Orla. Na občnem zboru Orla leta 1928 se je to že jasno pokazalo. Orli in Orlice so bili sicer

⁴² Prav tam, 173.

⁴³ Prav tam, 46.

⁴⁴ Nadrab je o tem zapisal: "Križ na gori" je nekdo denunciral v Rimu in poslal tja vse tri letnike. Kdo je bil to, nisem zvedel. Škof Jeglič je to zadevo uredil tako, da je sporočil v Rim, da je list 'Križ na gori' prenehal izhajati in je tako stvar postala brezpredmetna. Namesto "Križa na gori" je l. 1928 začel izhajati 'Križ', ki je pisal korektno, dasi je bil samo drugo ime za 'Križ na gori.'" (Ambrožič, *Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraba*, 44).

kmalu zatem leta 1929 razpuščeni zaradi diktature kralja Aleksandra I. Tudi pri škofu Jegliču, ki je prejšnja leta Orla nadvse povzdigoval, je orlovska organizacija nazadnje prišla v nemilost. To je bil tudi razlog, da so bili križarji že takoj od začetka, torej nekje od leta 1933, zakleti sovražnik mlade organizacije **mladcev**, ki je bila naslednica bivše orlovske organizacije.

Odgovor ni izostal. Organizacija mladcev je napovedala boj "križarstvu" in je pobijala napačne ideje križarjev, kakor so z ozirom na list *Križ na gori* imenovali mladince. Leta 1936 so mladci začeli izdajati list *Mi mladi borci*, ki se je ves čas bojeval proti križarjem. Tako je nastalo med obema taboroma nespravljivo nasprotovanje, ki ga je leta 1937 dodatno poglobil še nastop Kocbekovih krščanskih socialistov.

Vzrok sporov in razkola je bil torej zgodovinski in idejni. Škof Jeglič je podpiral mladince – križarje, škof Rožman pa je favoriziral mladce – Katoliško akcijo.⁴⁵ Pod škofom Rožmanom se je namreč začela uveljavljati Katoliška akcija, ki jo je zelo propagiral in naravnost zahteval papež Pij XI. kot protiutež naraščajočemu brezboštvu, ki so ga predstavljali totalitarizmi: fašizem, nacizem in komunizem. Katoliška akcija naj bi bila krovna organizacija vseh katoliških društev, ostala društva pa naj bi bila njene pomožne sile.

Mladci so bili v sporu tudi s **stražarji**, ki jih je vodil prof. dr. Lambert Ehrlich. Mladci so namreč leta 1933 postali uradna dijaška Katoliška akcija, leta 1937 pa so postali lastna organizacija Katoliške akcije z imenom Zveza katoliških dijakov. Stražarji so istega leta dobili status pomožnih sil Katoliške akcije. Po eni strani je bilo stražarsko gibanje opredeljeno kot pomožna sila Katoliške akcije, po drugi strani pa je predstavljalo konkurenčno gibanje Katoliški akciji, ki je prišla pod popoln vpliv prof. Ernesta Tomca. Ta dvojnost je bila vir stalnih napetosti, ki jih je hotela Katoliška akcija preseči s popolno podreditvijo stražarjev. Slednji so zavrnilo poslušnost vodstvu slovenske Katoliške akcije. Izkazalo se je, da sta bili obe organizaciji po vsebini podobni, po ciljih pa v glavnem isti. Razlika ni bila toliko v vsebini, ampak v taktiki delovanja. Zaradi razlik v značaju prof. Tomca in dr. Ehrlicha so se nasprotja še dodatno poglobljala.⁴⁶

Posledično se je v 30. letih preteklega stoletja v katoliškem taboru zgodil razkol v tri skupine, kar je veljalo predvsem za katoliške izobražence:

⁴⁵ Katoliška akcija je na Slovenskem obstajala šestnajst let. Njeno delovanje se je začelo konec dvajsetih letih, končalo pa leta 1945. Njen razvoj je potekal v treh obdobjih: v letih 1923–1928 (doba iskanja); v letih 1929–1936 (KA kot način povezovanja in poenotenja različnih katoliških društev in organizacij); v letih 1936–1945 (KA dobi lastne organizacije, vse ostale katoliške organizacije postanejo njene pomožne sile).

⁴⁶ Dejan Pacek, *Katoliška akcija v ljubljanski, lavantinski in goriški (nad)škofiji* (diplomsko delo) (Ljubljana, 2011), 18–26, 36–50.

- Prva je bila "**uradna skupina mladcev**"⁴⁷ pod vodstvom nekdanjega orla prof. Ernesta Tomca, ki je v vsem hotela poslušati škofa Rožmana. Mladci so imeli v svojih pravilih zahtevo, da se ne vtikajo v politiko in da se ne vzgajajo za bodoče politične voditelje. Mladci so dobili status Katoliške akcije.
- Druga je bila **akademski klub Straža**, t. i. **stražarji**⁴⁸ pod vodstvom prof. dr. Lamberta Ehrlicha. Njeni člani so bili bolj desno usmerjeni in so se tudi pripravljali za prevzem političnih funkcij in nalog. Bili so precej povezani z dr. Antonom Korošcem. Iz njih naj bi izšli bodoči politiki (npr. Ciril Žebot).
- Tretja so bili **levo usmerjeni katoliški intelektualci** – t. i. **križarji**,⁴⁹ ki so izšli iz vrst Krekovih oboževalcev in so se pozneje zbirali okoli *Križa na gori*. Zadnja leta pred drugo svetovno vojno so bili organizirani v akademskem društvu Zarja, njihov voditelj pa je bil Edvard Kocbek. Križarji so bili sovražni dijaškemu mladcu – Katoliški akciji. Nekateri križarji in krščanski socialisti so bili kasneje prežeti s komunističnimi načeli in so se vključili v OF.

Glavno formacijo laikov so predstavljala **katoliška akademska društva**: Danica, Zarja in Straža.

Katoliško delavstvo v SLS ni našlo zadosti upoštevanja, ker se je stranka predvsem potegovala za kmete in so imeli v njej "kapitalisti" veliko besedo. Iz Krekovih delavcev so izšli **krščanski socialisti**, ki so se zbirali okoli *Delavske pravice*, kasneje okoli *Dejanja*. Zadnja leta pred vojno so bili bolj komunistični kakor krščanski in so se med vojno vključili v partizansko gibanje pod vodstvom komunistov.

Pod zunanjo uniformirano in spolitizirano fasado zidovi katolištva niso bili tako trdno sezidani, kot sta si domišljala škofa Jeglič in Rožman. V svoji gorečnosti sta spregledala marsikatero pomanjkljivost svoje vizije in prakse, pred-

⁴⁷ Prof. Ernest Tomec si je mladce zamislil kot opozicijo proti modernističnemu pojmovanju Cerkve in njene vloge na družbenem in kulturnem področju ter proti naraščanju vpliva krščanskega socializma. Mladci so se razvili v dijaško organizacijo KA in prevzeli splošni cilj KA, t. j. vzpostavitev Kristusovega kraljestva v sodobnem svetu. Delo dijaške KA je vključevalo tudi protikomunistično akcijo.

⁴⁸ Stražarji so bili elitna načelna radikalna študentska skupina. Delovala je proti širjenju marksizma in komunizma, za uveljavitev katoličanov v družbenem in kulturnem življenju in za ponovno pokristjanjenje sveta.

⁴⁹ Čeprav so vsi slovenski katoličani zasledovali enak cilj, t. j. totransko uresničitev Kristusovega kraljestva, se je izkazalo, da so skupine v tedanji katoliški skupnosti ubrale do njega popolnoma nasprotne poti. V imenu evangelijskih in osebnostnih vrednot so se križarji upirali pretirani organizaciji in ustaljenim oblikam vernosti. Tedanjo slovensko družbo in vernost so obravnavali kritično. V tem slogu so se odzvali tudi na ustanovitev in delovanje KA pri nas, prvič leta 1929, drugič leta 1939. KA so presojali v luči zahteve po verskem življenju brez cerkvenih struktur in brez organizacij. Na ta način so prišli v nasprotje s prevladujočo miselnostjo, ki je bila zastopana v Cerkvi in slovenski KA.

vsem pa slabosti svojih sodelavcev.

Ignacij Nadrah je ocenil posledice Jegličevega ravnanja, ki so botrovale razklanemu udejstvovanju katoličanov pred in med vojno, z naslednjimi besedami:

Škof Jeglič pa tudi sam ni zoper nekatoliško pisanje nekatoliških pisateljev, zlasti mladincev, nikdar odločno nastopil.⁵⁰ Nasprotno: bili so to njegovi ljubljenci, ki so se mu laskali na vse načine in ga popolnoma zapredli v svoje mreže. **Tako je pa sicer tako velik škof zakrivil, da se je slovenska inteligenca razdvojila in je moral in mora še danes njegov naslednik [škof Rožman, op. M. A.] prenašati težke posledice te razdvojenosti.** Kako drugače bi bilo danes, ko bi bil škof Jeglič takoj po vojski mladini pokazal pot, po kateri naj bi hodila. Pozneje je bolj svobodoljubna stran slovenske inteligence priklenila nase še delavce, ki so se imenovali krščanski socialisti, ki so pa vedno simpatizirali s komunisti. Temu delu stoji nekaj sem Katoliška akcija nasproti, ki je za integralno krščanstvo in brezpogojno pokorščino do Cerkve.⁵¹

Jeglič in krščanski socialisti

Dr. Janez Ev. Krek je ustanovil društvo za krščanske delavce. Več let so hodili skupaj s SLS. Zastopnik Jugoslovanske strokovne zveze (JSZ) Jože Gostinčar je kasneje postal celo minister. Kralj Aleksander I. je ob uvedbi diktature vse stranke, ki niso bile razširjene v celotni državi, razpustil. Formalno je zato prenehala tudi SLS, v resnici je pa še vedno obstajala, le da so se njeni zastopniki naslanjali na velike srbske stranke in z njimi sklepali zveze ter na ta način dobili oblast v Dravski banovini.

V zadnjem letu škofovanja je Jeglič pozorno spremljal zaostreni boj med krščanskimi socialisti in vodstvom SLS, ki sta ga poosebljala *Delavska pravica* in *Slovenec*. Krekovci so bili mnjenja, da je vodstvo SLS želelo razbiti zvezo krščanskih socialistov. Krekova mladina je bila namreč v tesni zvezi z Borci in Jugoslovansko strokovno zvezo, kar so bili trije deli organizacije katoliškega delavstva. Vodstvo SLS je prevečala bojazen, da bodo zabredli v marksizem, Jeglič pa je upal, da se bodo od marksistov bistveno ločili, če bodo od članov zahtevali krščansko življenje. V pastirskem pismu leta 1930 je zato rotill:

⁵⁰ To dejstvo je Nadrah komentiral z naslednjimi besedami: "Ta leta je slovenska katoliška literatura pisala pogosto tako čudno, da ni bila več katoliška. Kolikrat sem zdihnil: 'Ko bi nam Bog poslal kakega Mahniča, da bi nam povedal, kaj je katoliško in kaj ni več katoliško!' Na ta vzdih mi je dr. Aleš Ušeničnik enkrat odgovoril: 'Da. Toda sam Mahnič bi nič ne opravil. Treba bi bilo še Missia.'" (Ambrožič, *Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraba*, 44.

⁵¹ Ambrožič, *Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraba*, 44.

"Vse gospode, ki ljubite naš pokret, ki ljubite tudi delavce, prosim, preučujte socialne probleme in pomagajte delavskemu gibanju, da bi se pravilno razvilo. Tega gibanja ne bo nikdo zaustavil. Gorje nam Slovencem, ako bi se ga poskušalo v nastali borbi razbiti."⁵²

SLS ni mogla izpolniti velikih zahtev krščanskih delavcev, zato so se od nje obrnili na politično levico. Niso hoteli biti več "krščanski socialni delavci", ampak so se začeli imenovati "krščanski socialisti", čeprav so jim iz papeške okrožnice *Quadragesimo anno*⁵³ dokazovali, da je to protislovje. V svojem glasilu *Delavska pravica* so vedno bolj pogosto hvalili socialne ustanove v Sovjetski zvezi, zraven pa so napadali "katoliške" kapitaliste. Z eno nogo so že stali v komunističnem taboru, z drugo pa so še hoteli biti v katoliški Cerkvi in so svoje delavske tabore začenjali s sv. mašo. Ustanovili so glasilo za delavsko mladino z imenom *Plamen (Mladi plamen)*. Postalo je boljševisko, zato je škof Rožman v Škofijemskem listu izjavil, da to ni več katoliški list, nato je prenehal izhajati.

Kranjska duhovščina je s strahom gledala delovanje krščanskih socialistov. Duhovniki iz industrijskih krajev so zahtevali, da je potrebno nekaj storiti, da se reši delavce iz komunističnega objema. Med tem so bili krščanski socialisti vedno v zvezi z upokojenim nadškofom Jegličem, ki jim je predstavljal pomembno oporo. Vodstvo SLS je namreč po Jegličevem odhodu udarilo po krščanskosocialistični delavski organizaciji in po vseh levičarjih v stranki. Obračunalo je z akademskim Orlom (levo usmerjenimi študenti) in s Krekovo mladino, ki je bila najbolj revolucionarna, njeno glasilo *Ogenj* pa je moralo prenehati izhajati. Nazadnje so pritisnili še na Akademski krščanskosocialistični klub Borba, naj se izjasni o papeški okrožnici *Quadragesimo anno* glede socialnih in političnih vprašanj. Vodstvo SLS je v zvezi z okrožnico pritiskalo tudi na JSZ, ki je bila najmočnejša organizacija krščanskih socialistov. *Slovenec* je zato pisal o JZS kot boljševiski organizaciji. Ker medijska kampanja ni bila povsem uspešna, je vodstvo SLS pozvalo škofa Jegliča, naj še on pritisne na vodstvo JSZ, da prizna papeško okrožnico. Jeglič mu je pisal pismo, ki naj bi ga objavila *Delavska pravica*. Uredništvo glasila in vodstvo JSZ pa sta v Gornji Grad k upokojenemu škofu poslala delegacijo. Urednik Miro Jeršič in dr. Aleš Stanovnik sta Jegliča prepričala, da bi objava pisma škodovala delavski stvari.

Ker vodstvo SLS s krščanskosocialistično JSZ ni našlo skupnega jezika, je leta 1935 ustanovilo svojo delavsko organizacijo Zveze združenih delavcev. JSZ je pričakovala, da jo bo režim JRZ razpustil. Zopet se je poslužila Jegliča, da je interveniral pri dr. Korošcu in ga odvrnil od tega koraka. Vsako posredovanje

⁵² Anton B. Jeglič, "Pastirsko pismo za leto 1930", *Ljubljanski škofjski list*, št. 1 (1930): 1.

⁵³ Okrožnica *Quadragesimo anno* Pija XI. je bila napisana leta 1931 ob 40. obletnici objave prve papeške okrožnice o socialnem vprašanju *Rerum novarum* Leona XIII.

med obema "katoliškima" političnima skupinama je bilo v tistem času že brezplodno. Je pa škof s svojimi nastopi pomagal JSZ in jo ščitil pred jastrebi iz SLS.⁵⁴

Jeglič zaradi ostarelosti razmer ni mogel več jasno presoјati in se je dal zapeljati svojemu sorodniku, odvetniku dr. Ivanu Stanovniku. Leta 1936 so priredili krščanski socialisti oziroma JSZ v Ljubljani veliko zborovanje. Udeležil se ga je tudi nadškof Jeglič. S seboj je pripeljal škofa Rožmana, ki se mu ni hotel zameriti oziroma ga užaliti.

Enega zadnjih poskusov združitve različnih "katoliških" političnih skupin je 23. septembra 1939 pomenila seja EKSDO-ja. Razčistila naj bi vprašanje organiziranja bolj enotne katoliške politične skupine, pri kateri bi mogli sodelovati tudi Kocbekovi krščanski socialisti. Z nastankom "obnovljene" SLS in pojavom "politične skupine mlajših", ki jo je vodil dr. Aleš Stanovnik, se je porodilo vprašanje odnosa in sodelovanja s krščanskimi socialisti, pa tudi vprašanje delovanja JSZ. Sogovorniki so se bali, da bi nova SLS zopet postala klerikalna stranka. Glavno oviro je predstavljalo Katoliško tiskovno društvo, ki je izdajalo *Slovenca*. Dr. Andrej Gosar je predlagal ustanovitev politične eksekutive, ki bi koordinirala politično dejavnost katoličanov, kar so udeleženci sestanka sprejeli.⁵⁵

V Sloveniji so v poznih 30. letih nastale popolnoma nove politične razmere. Starejši pristaši SLS-a so prišli do prepričanja, da je stara slava stranke pokopana. Koroščeva smrt 14. decembra 1940 je pomenila, da slovenski katoličani nimajo več pravega voditelja s primerno avtoriteto in politično modrostjo, pristaši stranke pa so bili v zadnjih mesecih pred napadom na Jugoslavijo brez jasnega političnega koncepta.⁵⁶ Koroščev pogreb je bil zadnja mogočna manifestacija bivše SLS – stranke, ki je izvršila velikansko delo, da je slovenski narod postal tudi mednarodni politični subjekt, čeprav po prvi svetovni vojni ozemeljsko močno okrnjen. Opisanemu političnemu dogajanju je odločilno botroval tudi škof Jeglič.

⁵⁴ Prunk, "Jeglič in slovenska politika po letu 1918", 299–301.

⁵⁵ NŠAL 582, fond Zapuščine, AŠ 409, Mohorič Jakob, Zapisnik seje EKSDO, Ljubljana, 23. september 1939.

⁵⁶ Na pragu druge svetovne vojne je pod precejšnjim Koroščevim vplivom prišlo do sporazuma Cvetković-Maček. Hrvatje so dosegli svojo "samostojnost", Slovenija pa je pod Koroščevim pokroviteljstvom lahko delala "po svoje". Kritični somišljeniki razpuščene SLS so postajali vedno bolj nezadovoljni. Ko sta Stojadinović in Korošec s Spahom ustanovila Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ), je bilo rečeno, da je to mišljeno samo kot prehod ali most v demokratično ureditev in da bodo Slovenci v kratkem dobili novo SLS. Zdelo se je, da se dr. Korošcu v demokracijo ne mudi, sicer pa je bilo znano, da je nad demokracijo spričo dogodkov v Nemčiji, Avstriji in na Češkoslovaškem obupal, ker je zahodna demokracija pred Hitlerjem pokleknila. Nazadnje so načelni demokrati obnovili ilegalno SLS.

Matjaž Ambrožič

**POLITICAL ACTIVITY OF PRINCE BISHOP JEGLIČ
IN THE EYES OF HIS CONTEMPORARIES**

SUMMARY

Dr. Anton Bonaventura Jeglič, Prince Bishop of Ljubljana, is undoubtedly one of the most prominent personalities who had a decisive impact on the religious, social and political life of Slovenes in the first decades of the 20th century. In assessing his life mission, work and personal characteristics, we have available his rich diary which is being prepared for publication. Another important group of sources is represented by the memoirs written by his colleagues and opponents. Special attention is drawn by the recently published *Spomini* (Memoirs) by Ignacij Nadrah, which uniquely complement the central memoir work of Jeglič's secretary and diocesan chancellor, Dr. Jože Jagodic. Both works were created in the first few years after Jeglič's death, representing a fresh and objective memory of this great Slovene.

The second group of views of Prince Bishop Jeglič is represented by the memoirs of Jeglič's ideological and political opponents, found both in the liberal and the Catholic political group. The most typical are: Dr. Ivan Tavčar, Dr. Ivan Hribar, Dr. Ivan Šušteršič, Dr. Evgen Lampe, Fran Saleški Finžgar and Tomo Zupan. Their memoirs express liberalism, criticism, personal distress, and disagreement with the Bishop's ideas and practice. They represent an important interpretive aid to today's historians, as they allow the assessment of both sides of the same coin. This is particularly true of the recently published *Spomini* (Memoirs) by Nadrah. Judging Jeglič's life today, we can see that his unbending character, the Gorenjska stubbornness and, above all, his trusting (perhaps sometimes presumptuous) faith helped him to, at least on the outside, establish a "Catholic society" in the Diocese of Ljubljana. However, under the uniformed and politicised facade, the walls of Catholicism were not as strongly built as imagined by the Bishop. In his zeal, he overlooked the many shortcomings of his vision and practice as well as the personal weaknesses of his colleagues, which was strongly reflected in the split within the Slovenian People's Party during World War I and later in the pre-war ideological and political division among the Catholics. Jeglič's 32-year long episcopacy, marked by his pastoral dedication and commitment to Slovenian identity, bore much fruit, which could not be denied or obliterated by the post-war communist authorities. Jeglič was the godfather of Slovenian statehood and democracy, and therefore occupies an important place in Slovenian political history. A lasting memorial

to his commitment in the shaping of religious and generally civilised Slovenian Catholics is represented by the St. Stanislav's Institution in Šentvid, Ljubljana.

UDK 929Rožman G.:27-726.2
94(497.4) "193/194"
1.01 Izvirni znanstveni članek

Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman

Tamara Griesser-Pečar

Dr., docentka
Zuckerkindlgasse 38-44/2, Dunaj, Avstrija
e-mail: tamara.griesser@inode.at

Izvleček:

Prispevek obravnava delovanje ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana, ki je bil v odsotnosti avgusta 1946 obsojen na 18 let odvzema prostosti s prisilnim delom. Postopek je bil leta 2007 razveljavljen. Zastavil si je program duhovne prenovne škofije, se zavzemal za preoblikovanje KA, organiziral evharistični kongres (1935), mednarodni kongres Kristusa Kralja (1939) in sinodo (1940). Stal je trdno na stališču papeževe okrožnice *Divini redemptoris* in odklanjal komunizem iz verskih razlogov. Med vojno se je pri okupatorju zavzemal za številne žrtve. Na začetku je imel uspeh, kmalu pa so Italijani ugotovili, da se zavzema za vsakogar, ne glede na njegovo politično prepričanje. Bil je v prvi vrsti dušni pastir in ne politik ali diplomat. Njegovo t. i. lojalnostno izjavo so Italijani potvorili. Po vojni je sledil vabilu celovške škofije, poti nazaj pa ni bilo več. Njegovega odstopa papež ni sprejel, ostal je ljubljanski škof do smrti leta 1959 v Clevelandu, kamor se je preko Salzburga in Švice izselil leta 1948.

Ključne besede:

Dr. Gregorij Rožman (1983–1959), ljubljanski škof (1930–1959), sodni proces 1946, lojalnostna izjava, intervencije pri okupatorjih, komunizem, Akademija slovenskih bogoslovcev v Celovcu, plebiscit, Orlovska zveza, konkordat, škofijska sinoda, Avgust Hlond, Stanislav Lenič, domobranska prisega, emigracija.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 613–640, 68 cit., 6 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Redkokatera oseba v novejši slovenski zgodovini je bila predmet takih nasprotij in hkrati tako številnih laži in podtikanj kot dr. Gregorij Rožman, ljubljanski škof od leta 1930 pa vse do smrti leta 1959, čeprav svoje dieceze po 5. maju 1945, ko se je napotil na Koroško, ni več upravljal. K neresnični podobi škofa Rožmana ne prispevajo samo članki v rumenem tisku, temveč prav načrtno tudi prispevki izpod peres zgodovinarjev in publicistov, ki se imajo za verodostojne, ki pa praktično še vedno prikazujejo škofa v tradiciji prejšnjega režimskega zgodovinopisja.

Ponavljja se lažna trditev, da je škof sodeloval z okupatorjem, da je torej bil izdajalec, za kar se standardno ponujata slika ob domobranski prisegi 20. aprila 1944, ko se je po tihi maši, ki jo je daroval ob odsotnosti nemških vojakov, rokoval z SS-generalom Erwinom Rösenerjem, in slika pri mimohodu pred uršulinsko cerkvijo januarja 1945, pa tudi italijanska potvorba t. i. "lojalnostne izjave". Čeprav je bila originalna izjava že nekajkrat objavljena in jo je tudi škofijski ordinariat leta 1946 predložil vojaškemu sodišču, ter je dostopna tudi v Arhivu Slovenije (AS) in v arhivu Okrožnega sodišča v Ljubljani, izhaja *Slovenski zbornik za leto 2007*, ki ga je izdala Zveza borcev, še vedno iz prepričanja, da je bila objavljena izjava avtentična, ker škof po objavi fašistom ni ugovarjal.¹ To je bagateliziranje fašizma. Tudi ena od šolskih knjig za IV. razred je prispevala faksimile časopisne objave brez obrazložitve, da je objava potvorba.²

Tomaž Marušič, ki je izdal brošuro *Škof dr. Gregorij Rožman 1941–1943*,³ poudarja, da Rožmanovega sodnega spisa ne pozna in da bi ga rad prebiral (str. 7), ne omenja pa, kaj ga ovira, da tega v Arhivu Slovenije ne stori. Opira se na povzetke iz knjige H. Jamesa Burgwyna *Empire on the Adriatic – Mussolini Conquest of Yugoslavia 1941–1943*⁴ in Marca Cuzzija *L'Occupazione Italiana della Slovenia*,⁵ ki pa citirata v glavnem samo italijanske dokumente in navedena vrsto popolnoma napačnih podatkov. Marušič ne povzema samo potvorbe lojalnostne izjave (str. 18), ampak tudi navaja, da se je Rožman proglasil za sodelavca italijanske oblasti (str. 17), da je skupaj z Natlačenom ustanovil "Slovensko zavezo", ki naj bi jo italijanske oblasti preimenovali v "Slovenski nacionalni center" (str. 23), da je v letih 1942/43 sodeloval v propagandni akciji oz.

¹ *Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodovem spominu, Slovenski zbornik za leto 2007*, ur. Janez Stanovnik, Slavko Grčar in Hardvik Pirnovar (Ljubljana, 2007), 350–352. Celo Bojan Godeša, ki sicer navaja, da je škofova izjava bila spremenjena, navaja, da škof javno ni ugovarjal in da je imel pozitivno stališče do aneksijskega dekreta. Bojan Godeša, *Čas odločitev* (Ljubljana 2011), 233.

² Božo Repe v svojem učbeniku za IV. razred gimnazije, *Naša doba. Oris zgodovine 20. stoletja* (Ljubljana, 1997).

³ Tomaž Marušič, *Škof dr. Gregorij Rožman 1941–1943* (Nova Gorica, 2007).

⁴ V slovenščini: H. James Burgwyn, *Imperij na Jadranu 1941–1943. Mussolinijevo osvajanje Jugoslavije* (Mengeš, 2009).

⁵ Marco Cuzzi, *L'Occupazione italiana della Slovenia (1941–1945)* (Rim, 1998).

Gregorij Rožman
(NŠAL 107, fotograf-
ska zbirka, š. 59)

prisilni mobilizaciji skupaj z Rupnikom in Peterlinom (str. 35) itd.

Trdovratno se pojavlja tudi absurdna trditev, da je Rožman med italijansko okupacijo "Ljubljanske pokrajine" interveniral samo za tiste, ki so šli pozneje med nemško okupacijo k domobrancem. Nepojasnjeno ostane, kako je mogel škof vedeti, kdo bo šel po italijanski kapitulaciji in ustanovitvi Slovenskega domobranstva k domobrancem?

Že konec devetdesetih let se je zgodovinar Jože Pirjevec zgražal nad ljubljanskim škofom Rožmanom, ki naj bi spomladi leta 1942 blagoslavljal javno hišo v Ljubljani, ki so jo italijanske zasedbene oblasti ustanovile za svoje vojake. Opiral se je na Cuzzijevo knjigo, v kateri pa tega podatka ni moč najti. Pred

dvema letoma pa je "po pomoti" arhivarja v Vatikanu odkril pastirsko pismo o brezbožnem komunizmu, ki ga je datiral na 24. 10. 1941. Dejansko pa je to pismo eno Rožmanovih najbolj znanih, ki ga je napisal 30. novembra 1943, torej po dogodkih na Grčaricah in Turjaku, v Jelendolu in Mozlju.⁶ Prav na to pismo se je sklicevala tudi jugoslovanska vlada, ko je po vojni zahtevala od britanske oblasti izročitev škofa Rožmana, vendar je besedilo pisma potvorila. Trdila je namreč, da je škof pozival vernike, da se borijo za Nemčijo in da "bomo samo s tem pogumnim bojem in pridnim delom za Boga, narod in domovino, pod vodstvom Nemčije zagotovili svoj obstoj in boljšo prihodnost, v boju proti židovski zaroti."⁷ Britanska oblast ni preverjala resničnosti trditev, tega nista naredila niti Mark Aarons in John Loftus, ki sta objavila knjigo *Ratlines* leta 1991,⁸ kar ima za posledico, da se trdovratno ponavlja na angleško govorečem spletu. Tudi Mišo Alkalaju, ki je v *Delu* leta 1998 o tem pisal, se ni zdelo potrebno, da primerja citat z originalom.⁹

Pogosto je moč zaslediti domnevne citate iz medvojnih pridig, ki so delno navedeni popolnoma izven konteksta in v nasprotju s tendenco rečenega, največkrat pa so povsem izmišljeni. Marija Čipić Reharjeva, ki je medvojne pridige pripravila za objavo, je ugotovila, da je Rožman svoja besedila temeljito pripravljal.¹⁰ V Nadškofijskem arhivu (NŠAL) so pridige, pastirska pisma in pisma duhovnikov dostopna in se tam lahko publicisti oz. zgodovinarji hitro prepričajo o verodostojnosti oz. neverodostojnosti svojih trditev. Kot primer navajamo pridige na dveh birmah iz leta 1943, v Starem trgu pri Ložu in Šmarjah na Dolenjskem. Ciril Bergles je objavil odprto pismo pomožnemu škofu Leniču, v katerem navaja, da je Rožman

govoril /.../ o 'rdečih volkovih', ki so naselili naše gozdove in trgajo 'nedolžne ovce'. Obračal se je na matere, ki so pustile svojim sinovom, da so se pridružili tem volkovom. Grozil jim je s kaznijo na tem in onem svetu, če ne bodo pregovorile svojih otrok, da se vrnejo in pridružijo tistim, ki se bore 'za vero in domovino'. Nazadnje se je obrnil na nas, mlade birmance. Da bo birma posvečenje v Kristusove vojščake, je dejal. Da bomo šli v znamenju križa in Kristusa nad te volkove.¹¹

⁶ *Ljubljanski škofijski list* (LŠL), št. 11, 30. 11. 1943, 89–96; Marija Čipić Rehar, "Pridige in pastirska pisma škofa Rožmana v vojnem času", v: *Med sodbo sodišča in sodbo vesti* (Ljubljana, 2009), 225–232 (dalje: Čipić Rehar, "Pridige in pastirska pisma").

⁷ Boris Mlakar, "Nekateri vidiki Rožmanovega delovanja v času nemške okupacije Ljubljanske pokrajine", v: *Rožmanov simpozij v Rimu* (Celje, 2001), 279.

⁸ Mark Aarons, John Loftus, *Ratlines* (London, 1991), 129, 316.

⁹ Mišo Alkalaj, "Ali pozabljam?", *Delo*, 30. 4. 1998, 34.

¹⁰ Čipić Rehar, "Pridige in pastirska pisma", 123.

¹¹ Ciril Bergles, "Odprto pismo ljubljanskemu škofu g. Leniču", *Borec* 41 (1989): 383–385; Ivan Jan, *Škof Rožman in kontinuiteta* (Ljubljana, 1998), 152–154 (dalje: Ivan Jan, *Škof Rožman in kontinuiteta*); Čipić Rehar, "Pridige in pastirska pisma", 138–139.

Marija Čipić Rehar je ugotovila, da

originalna pridiga ne vsebuje nobenih komentarjev, ne glede partizanov niti glede domobrancev, se pa vsebina kar precej navezuje na vojno dogajanje, saj vernike poziva, naj se odrečejo sovraštvu in se vrnejo k veri ter molitvi. Poleg tega jih je opozoril na ljubezen do Boga in bližnjega ter pozval k prenehanju bojevanja.¹²

Franci Strle je opisal pridigo v Starem trgu pri Ložu, ki diametralno nasprotuje dejanski pridigi. Piše, da je njegova mati junija 1943 k birmi peljala brata Janka:

Tedaj se je neizmernemu trpljenju zaradi izgube moža pridružilo še strahotno ponižanje. Zameglilo se ji je pred očmi, kajti s prižnice je zaslišala strupene besede škofa Rožmana, ki je zahteval, da morajo partizanske matere zapustiti hram božji. Odšla je iz cerkve in z njo še mnoge druge partizanske matere ...¹³

V *Novi reviji* je 11 oseb iz Loške doline s polnim imenom in naslovom objavilo naslednje pričevanje:

Vsi smo bili pri birmi navzoči. Škof Rožman ni niti z besedo omenjal partizanskih mater, kaj šele da bi zahteval, naj cerkev zapustijo. Nihče med nami ni opazil, da bi kdo med pridigo zapustil cerkev. Prav tako ni bilo slišati, da bi kdo po birmi govoril, da so (partizanske) matere odšle iz cerkve med pridigo. Tak nastop bi bil tudi škandal prve vrste, ki bi ga ljudje pomnili stoletja. Potvarjanje zgodovinskih dejstev pač ne služi pravi zgodovini.¹⁴

Čipić Reharjeva komentira, da bi, če bi matere res protestno zapustile cerkev, bil to škandal, ki bi se našel vsaj v glasilih NOB, pa verjetno v časopisju v času procesa oz. prekinitev odnosov med Jugoslavijo in Vatikanom.

V *Svobodni misli* je bil objavljen članek o velikonočni pridigi škofa Rožmana leta 1944, v kateri naj bi pozival k denunciaciji:

Govoril je, da je krščanska dolžnost, da vsakdo, ki samo sluti za soseda, sošolca, prijatelja, da je oefar, naj takoj javi pristojnim organom. Izjeme niso niti družine, ker moraš opozoriti tudi na očeta, mater, brata, sestre in druge sorodnike. S tem jih mogoče rešiš večnega pogubljenja. Tako se je razvnel, da je med pridigo kričal, dobesedno pozival na denunciacijo in je v obraz ves posinel.

¹² Čipić Rehar, "Pridige in pastirska pisma", 139.

¹³ Prav tam; Franci Strle, "Odgovor na obtožbe škofa Leniča", *Borec* 41 (1989): 278–285, ali Jan, *Škof Rožman in kontinuiteta*, 157.

¹⁴ Čipić Rehar, "Pridige in pastirska pisma", 139.

V resnici pa je pridiga tega dne odpadla zaradi strahu pred letalskim alarmom. V NŠAL pa je ohranjena pridiga, ki jo je škof nameraval imeti, ki zgoraj omenjenega ne vsebuje.¹⁵

Spomenka Hribar je kar tri prispevke v sobotni prilogi *Dela* posvetila monografiji *Rožmanov proces*, zadnjega pod naslovom "Rehabilitacija škofa Rožmana bi bila nacionalna sramota." Podobno tudi Ranka Ivelja v *Dnevniku*, "Z rehabilitacijo Rožmana bi rehabilitirali tudi esesovca Rösenerja." Ta miselnost je zelo razširjena, tudi pri tistih, ki so danes prisiljeni priznati, da proces ni bil speljan po pravnih normah. Po razveljavitvi sodbe je Hribarjeva naenkrat bila mnenja, da je prav, da je Vrhovno sodišče razveljavilo sodbo, če je ugotovilo procesne napake, vztrajala pa je na oceni, da obtožbe niso bile krivične in da je partizansko nasilje sicer

vzbudilo strah in tudi odpor ljudstva do partizanstva in tako dalo povod za organiziranje vaških straž. Toda vzrok je bila primarna protikomunistična usmeritev in odločitev Cerkve. Rožman je pri nas soustvarjalec ali celo glavni akter, vsekakor pa simbolna stična točka vseh faz sodelovanja z okupatorji in je zato soodgovoren za medvojno katastrofo in moralno sokriv je tudi za povojni pomor vrnjenih razoroženih domobrancev in civilistov – ki ga je sicer zagrešila komunistična partija na oblasti.¹⁶

Podobno zgodovinarja Repe in Pirjevec v *Mladini* Rožmanu pripisujeta "vlogo hlapca in rablja".¹⁷

Trdovratno se v delu zgodovinopisja in publicistiki drži tudi zgrešena primerjava slovenskih ordinarijev, po kateri naj bi ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman sodeloval z okupatorjem, lavantinski škof dr. Ivan Tomažič pa naj bi kolaboracijo zavrnil.¹⁸ In to, čeprav sta oba, kljub različnim izhodnim točkam, zastopala enako strogo legalistično stališče v smislu svetega pisma: "Vsak človek bodi višjim oblastem pokoren; ni je namreč oblasti, razen od Boga, in te, ki so, so od Boga postavljene. Kdor se torej ustavlja oblasti, se upira božji naredbi ..." (Rim 13,1–2). Isto stališče so zavzeli cerkveni povojni predstojniki proti totalitarni komunistični oblasti.

Na spletu, predvsem na angleških straneh, je razširjena trditev, da je Rožman pomagal pri kanaliziranju nacističnega ali ustaškega denarja oz. zlata v

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ *Delo, sobotna priloga*, 17. 11. 2007, 16.

¹⁷ "Komu koristi sprevačanje zgodovine", *Mladina*, 28. 3. 2008, 32–34.

¹⁸ Zlatka Rashid, "Škof, ki je trpel s svojim ljudstvom" (intervju s škofom dr. Vekoslavom Grmičem), *Večer*, 1. 10. 1994, 35–37; Tine Hribar, "Odpustimo tudi neodpustljivo", *Dnevnik*, 24. 6. 2006, 36–37; Janko Pleterski, "Cerkve in država v okupirani Jugoslaviji 1941–1945", v: *Država in Cerkve* (Ljubljana, 2002), 195–199.

Južno Ameriko in da je dobil ameriško vizo v Bernu nekako kot nagrado, ker je bila v to zgodbo vpletena tudi CIA.¹⁹ V arhivih ni prav nobenih dokazov, ki bi kazali na to, da je imel škof kontakte s krogi, ki so kaj takega počeli. Vizo pa je dobilo izven emigracijskega kontingenta ["non-quota immigration visa"] kot verski predstavnik ["minister of religion"] in to na konzulatu v Zürichu in ne Bernu.²⁰ Postavlja se vprašanje, kdo je zainteresiran, da se razširja skrivljena slika škofa po angleškem spletu?

Arhivsko gradivo

Največ gradiva o škofu Rožmanu je v Nadškofijskem arhivu (NŠAL) v Ljubljani. Dokumenti iz Vatikanskega arhiva o delovanju škofa Rožmana še niso dostopni, razen tistih, ki so bili objavljeni v *Actes et Documents du Saint Siege relatifs à la Seconde Guerre Mondiale* v 11-ih delih v letih 1965–1981. Po osamosvojitvi pa smo odkrili vrsto dokumentov, ki zavračajo prikaz škofovega medvojne delovanja v prejšnjem režimskem zgodovinopisju. Tako je od leta 2007 dostopna tudi dokumentacija, ki jo je škofija dala na voljo branilcu po službeni dolžnosti Alojzu Vrtačniku in je ta na procesu ni uporabil. Nekaj teh dokumentov, npr. intervencije za komunista Toneta Tomšiča in sezname intervencij, ki jih je škof pripisal na prošnje domačih (v času od septembra 1942 do februarja 1943 kar 1004) so bili prvič predstavljeni javnosti na razstavi "Boj proti veri in Cerkvi" v Muzeju novejšje zgodovine septembra 2007. Sedaj pa so upoštevani in objavljeni v knjigi *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, ki vsebuje med drugim tudi velik del sodne dokumentacije, pridige in pastirska pisma ter seznime škofovih intervencij.²¹ V kovčku, ki se je našel v Gorici in ga je msgr. Janez Zdešar prenesel v Ljubljano, je bil del Rožmanove zapuščine, po vsej verjetnosti so to bili dokumenti, ki so prispeli iz Amerike po škofovi smrti na zahtevo msgr. Jožeta Jagodiča. Tukaj je predvsem pomemben rokopis Rožmanovega odziva na obtožne točke ob procesu avgusta 1946 v Ljubljani. Pred kratkim pa je prišla iz Rima v Ljubljano tudi zapuščina Jakoba Kolariča C.M. z gradivom, ki ga je uporabil za Rožmanovo biografijo.²² Vse danes hrani NŠAL. Del korespondence iz časa, ko je živel v celovški škofiji, je shranjen v celovškem škofijskem arhivu (Archiv der Diözese Gurk, ADG), sodna dokumentacija je v AS in v arhivu Okrožnega sodišča v Ljubljani. V AS je še vrsta

¹⁹ Tako: Susan Headden, Dana Hawkins and Jason West, "A vow of silence. Did gold stolen by Croatian fascists reach Vatican?" (<http://www.reformation.org/usenews.html>).

²⁰ National Archives (prej: Public Record Office, PRO), Foreign Office (FO) 371/72563C.

²¹ Marija Čipić Rehar, France M. Dolinar, Tamara Griesser-Pečar, Blaž Otrin in Julijana Visočnik, *Med sodbo sodišča in sodbo vesti. Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu*, ur. Blaž Otrin (Ljubljana, 2009) (dalje: *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*).

²² Jakob Kolarič, *Škof Rožman*, I–III (Celovec, 1967–1977) (dalje: Kolarič, *Škof Rožman* I., II. ali III.)

drugih dokumentov, predvsem tudi njegove intervencije pri okupatorju. Dokumenti okoli jugoslovanskih zahtev po njegovi izročitvi so v National Archives v Londonu.

Koroška leta

Gregorij Rožman se je rodil 9. marca 1883 v Dolinčicah (fara Šmihel pri Pliberku) kot sedmi otrok matere Terezije Rožman, roj. Glinik in malega kmeta, očeta Franca Rožmana. V ljudsko šolo je hodil v Šmihelu, v gimnazijo pa od leta 1896 v Celovcu kot gojenec Marijanišča. V 7. razredu gimnazije je bil urednik lista *Vaje*, pod psevdonimom Emil Fanič. Maturiral je z odličnim uspehom in od jeseni 1904 študiral v celovškem bogoslovju. V študijskem letu 1906/07 je bil urednik lista slovenskih bogoslovcev *Bratoljuba*, objavljala pa je liriko in prozo. V študijskem letu 1907/08 je bil predsednik Akademije slovenskih bogoslovcev v Celovcu. Škof Josef Kahn ga je posvetil 21. julija 1907, novo mašo pa je imel 4. avgusta 1907 v svoji rojstni fari. Eno leto je bil kaplan v Borovljah, potem pa nadaljeval študij v Avguštinu na Dunaju, kjer je 29. junija 1912 promoviral. Med študijem je pomagal na različnih farah in pri dušnem pastirstvu za Slovence na Dunaju. Nato je bil prefekt Marijanišča v Celovcu in od septembra 1913 docent kanonskega prava na celovškem bogoslovju, v letih 1914–1919 pa profesor moralne teologije in kanonskega prava ter spiritual. Od poletja 1918 se je zadrževal v Pliberku pri sestri in se med ofenzivo aprila 1919 skupaj z drugimi duhovniki za nekaj tednov umaknil v Mozirje na Štajerskem. Ko je senžermenska pogodba določila plebiscit in sporno področje razdelila v cono A in B in je bila cona A pod jugoslovansko upravo, je krški škof Adam Hefter 29. julija 1919 ustanovil poseben generalni vikariat v Dobrli vasi in Rožmana imenoval za pravnega svetovalca generalnega vikarja prošta Matije Randla.²³ Nastopal je na plebiscitnih shodih in prireditvah. Ker je bilo v Celovcu vedno manj študentov, predvsem pa, ker je slutil izid plebiscita, se je odzval vabilu Teološke fakultete (TF) novo ustanovljene univerze v Ljubljani (1919), na predlog cerkvenega zgodovinarja Janeza Zoreta, da prevzame predavanja za cerkveno pravo.²⁴ Pravno je še najprej ostal profesor na celovškem bogoslovju in ob odhodu sporočil celovškemu škofu, da se vrne, če ga bodo klicali, kar se pa ni zgodilo. Pravni svetovalec prošta Raindla je ostal do plebiscita in je zato na Koroško prihajal iz Ljubljane. Občasno je do plebiscita pomagal v coni A tudi v dušnem pastirstvu.²⁵

²³ Avgustin Malle, "Rožmanova koroška leta", v: *Rožmanov simpozij v Rimu*, (Celje, 2001), 7–21, in Jakob Kolarič, *Škof Rožman I.*, 132–134.

²⁴ Metod Benedik, "Gregorij Rožman – profesor prava", v: *Rožmanov simpozij v Rimu* (Celje, 2001), 23–37 (dalje: Benedik, "Gregorij Rožman – profesor prava").

²⁵ Kolarič, *Škof Rožman I.*, 143–144.

V Ljubljani

Med obema vojnama

Rožman je bil od 7. januarja 1920 honorarni predavatelj na TF v Ljubljani, potem od 27. avgusta 1920 docent in od leta 1924 izredni profesor. Kdaj je dobil jugoslovansko državljanstvo ni znano, ohranjena pa je njegova domovnica z datumom 9. 5. 1924.²⁶ Tudi po imenovanju za titularnega semtenskega škofa in ljubljanskega pomožnega škofa s pravico nasledstva 17. marca 1929, je v študijskem letu 1929/30 še predaval na TF. Škof Jeglič je papežu predlagal Rožmana za svojega pomožnega škofa, ker je hotel imeti nekoga, ki bo delal in ne nekoga, ki bo iskal svojo čast. Zapisek v njegovem dnevniku se glasi: "Sporočil sem nunciju, da, če ne bi imenovali Rožmana, naj zadeva zaspi."²⁷ Za imenovanje je Rožman zvedel v Slovenjem Plajbergu na Koroškem, kjer je za velikonočne praznike pomagal v dušnem pastirstvu.²⁸ Pred škofovskim posvečenjem je 26. junija 1929 obiskal Rim, da se papežu za imenovanje osebno zahvali.²⁹ Na duhovnih vajah (2.–12. julija) je začrtal svoj škofovski program. V svojih beležkah ga je povzel v dve točki: 1. *Crucis pondus et praemium* – Teža križa in plačilo (moje življenje) – svoje škofovsko geslo in 2. *Duc in altum* – Odrini na globoko (moje delovanje).³⁰ Posvetil ga je ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič 14. julija 1929, soposvečevalca pa sta bila lavantinski škof dr. Andrej Karlin in krški škof dr. Josip Srebrnič, zadnji zato, ker je bil celovški škof dr. Adam Hefter bolan. Ker je Jegliča marca 1930 zadela rahla možganska kap, je papežu ponudil svoj odstop. Dne 1. avgusta 1930 se je škof Jeglič v ljubljanski stolnici poslovil od svojih vernikov in Rožman je prevzel odgovornost za ljubljansko škofijo.

Zgodovinar France M. Dolinar je poudaril, da je Rožman v svojem prvem pastirskem pismu na praznik Kristusa Kralja, 26. oktobra 1930, navedel temeljna izhodišča svoje škofovske službe:

S strahom sem prevzel škofovsko palico iz rok svojega prednika. Pogum in zaupanje mi vzbuja beseda sv. Pavla: 'Sveti Duh vas je postavil za škofa, da vodite Cerkve božje.' (Apd 20.28) /.../ K vam prihajam s težko odgovornostjo pred Bogom, da izvršim nalogo, katero mi je naložil. S svetim Pavlom moram reči: 'Gorje mi, ako te svoje naloge ne bi izvrševal! Zato pa hočem oznanjati božje kraljestvo vestno in vedno, ne glede na to, ali je ljudem prav ali ne, saj velja za vsakega škofa opomin,

²⁶ France M. Dolinar, *Ljubljanski škofje* (Ljubljana, 2007), 400 (dalje: Dolinar, *Ljubljanski škofje*).

²⁷ Kolarič, *Škof Rožman* I, 241.

²⁸ Kolarič, *Škof Rožman* I, 244–245.

²⁹ Kolarič, *Škof Rožman* II., 126.

³⁰ Kolarič, *Škof Rožman* I, 257–260. Njegov grb: Vejica rožnega grma s tremi vrtnicami na modrem polju.

Gregorij Rožman
(NŠAL 107, fotograf-
ska zbirka, š. 59)

ki ga je sv. Pavel dal svojemu učencu, škofu Timoteju: 'Oznanjaj besedo, nastopaj, bodi prilično ali neprilično; prepričaj, svari, opominjaj z vsem potrpljenjem in učenjem' (2Tim 4.2).³¹

V nasprotju z Jegličem je bil Rožman "človek govornjene besede", znan kot odličen govornik, ki je dosegel srca svojih poslušalcev oz. sogovornikov in svoje

³¹ Dolinar, *Ljubljanski škofje*, 403–404; *Ljubljanski škofijski list*, št. 9 (1930): 129–134.

pridige je zelo temeljito pripravil.³² Bil je v prvi vrsti dušni pastir in ne politik ali diplomat. Po pričevanjih se je zelo težko odločal, očitali so mu celo, da je bil pod vplivom svoje okolice, da je bil popustljiv in mehkega srca, kar naj bi bil izraz njegove koroške duše. Vendar je to samo delna resnica in kaže na njegov karakter, prav tako res pa je tudi, da je bil v načelnih vprašanjih, predvsem tistih verskega značaja, jasen in odločen.

Škof Rožman si je zastavil program duhovne prenovе škofije. Začel je pri duhovnikih, ki se, kot oznanjevalci božje besede, po njegovem mnenju naj ne bi politično udeleževali. Tudi sam ni imel političnih ambicij in se ni želel vtikati v dnevno politiko. Bil je duhovni vodja Orlovske zveze, katere glavni namen sta bili vzgoja in izobrazba mladega človeka. Z njo je bil povezan že na Koroškem in v Ljubljani na občnem zboru decembra 1920 izvoljen za drugega podpredsednika.³³ Ko je jugoslovanska oblast konec leta 1929 Orel razpustila, ker se ni hotel vključiti v vsedrjavno zvezo Sokol, je Rožman vzgojo mladine gradil na Marijinih družbah in na Katoliški akciji (KA). Že kot koadjutor je v škofijskem odboru KA zastopal škofa Jegliča in kot ta je videl v KA eno najmočnejših sredstev za prenovu škofije. Z lavantinskim škofom dr. Ivanom Jožefom Tomažičem sta se dogovorila za enotno organizacijo in koordinirano delovanje, potrdila leta 1936 nova pravila³⁴ po zgledu žosistov v Belgiji, vendar edinosti v katoliškem taboru nista uspela vzpostaviti. Trenja so bila med "stražarji" (Mihaelova skupina), ki so leta 1937 ustanovili na univerzi akademski klub Straža, njihov idejni vodja je bil profesor dr. Lambert Ehrlich (1879–1942), in "mladci", ki jih je vodil gimnazijski profesor Ernest Tomec (1885–1942).³⁵ Leta 1940 je Rožman odločil, da velja organizacija okrog Tomca (Mladci Kristusa Kralja) za edino predstavnico KA, Straža pa je dobila status pomožne organizacije. K neenotnosti katoliških vrst pa so prispevali predvsem tudi križarji (*Dom in svet*, *Dejanje, Zarja*) s svojim ostrim opredeljevanjem do stališč Katoliške cerkve. Zelo znan je Kocbekov prispevek *Premišljevanje o Španiji*, o katerem je Rožman napisal, da je "po vsebini in obliki zmožen vzbuditi v čitateljih krivične sodbe o Katoliški cerkvi in mržnjo do nje."³⁶ Po oceni prof. Albina Kralja je to bila druga ločitev duhov na Slovenskem.³⁷ Bližajoča vojna je razkol v katoliškem taboru še poglobila, šlo je namreč za opredelitev do OF in NOB. Številni krščanski socialisti so

³² France M. Dolinar, "Sodni proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu od 21. do 30. avgusta 1946", v: Tamara Griesser-Pečar in France M. Dolinar, *Rožmanov proces* (Ljubljana, 1998), 201 (dalje: Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*); Čipić Rehar, "Pridige in pastirska pisma", 123–260.

³³ Anton Jamnik, "Rožman – duhovni vodja Orlov", v: *Rožmanov simpozij v Rimu* (Celje, 2001), 39–49; Kolarič, *Škof Rožman I*, 160–163.

³⁴ *Ljubljanski škofijski list*, št. 8–9 (1936): 109–115.

³⁵ Anka Vidovič Miklavčič, "Rožman in stražarji", v: *Rožmanov simpozij v Rimu*, (Celje, 2001), 159–172.

³⁶ Edvard Kocbek, "Premišljevanje o Španiji", *Dom in svet* 50 (1937/38): 90–105.

³⁷ Albin Kralj, "Rožman in križarji", v: *Rožmanov simpozij v Rimu*, (Celje, 2001), 165.

Blagoslov križa Škrlatica, 3. avgusta 1935
(NŠAL 107, fotografska zbirka)

v nasprotju z veliko večino slovenskega klera vstopili v OF in partizanske enote ter komunistom omogočili prevzem oblasti.

Pomembno vlogo je imel škof tudi pri pripravi konkordata med Svetim sedežem in Jugoslavijo (1935), ki je zaradi nasprotovanja srbske pravoslavne Cerkve propadel (1937). Avgusta 1940 je pripravil škofijsko sinodo v Zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu, kjer so sprejeli dva pomembna dokumenta: *Pastoralne inštrukcije za ljubljansko škofijo*, ki so zaradi vojne in povojnih razmer šle v pozabo, in *Zakonik ljubljanske škofije*, ki ga je pripravil v veliki meri Alojzij Odar

in je v nekaterih določbah veljaven še danes.³⁸ Zelo se je angažiral na socialnem in karitativnem področju, bil član številnih društev, npr. Slovenskega planinskega društva in je leta 1935 blagoslovil križ na Škrlatici, ki so ga leta 1954 vrgli čez steno Škrlatice in je simbol razstave "Boj proti veri in Cerkvi 1945–1961".

Že kot profesor cerkvenega prava je v nedatiranem rokopisu *Cerkev in politika* podal svoje gledanje na politiko in državo, ki je pomembno za razumevanje njegovega odnosa do okupacijskih oblasti v času druge svetovne vojne oz. revolucije: "Cerkev ima v človeški družbi nalogo, resnice krščanstva, to je verske in moralne, čuvati in učiti, navajati narode, da si uredijo vse življenje in dejanje v skladu s temi resnicami in da tako pridejo do svojega nadnaravnega cilja." Cerkev si prisvoja pravico soodločanja v političnih vprašanjih, ki se nanašajo na njeno osnovno poslanstvo. Kritičen je do političnega delovanja klera, čeprav ga ne prepoveduje, razen "če bi iz političnega delovanja klera sledila škoda za vero in versko življenje," in opozarja, da Cerkev ne sme istovetiti strankarskih načel z religijo:

Cerkev obsoja kot nemoralno vsako nasilno spremembo vladavine, vsako revolucijo. /.../ Cerkev je napram obliki vladavine indiferentna, nobene ne smatra za edino pravo /.../ Cerkev uči, da je najvišja dolžnost vsake vlade skrbeti za občno blaginjo. Ob času revolucije je najvišja dolžnost vlade in državljanov čim prej končati kaos, zgraditi na razvalinah starega novo državo kot napravo obče blaginje /.../ V konfliktu dveh dolžnosti prevladuje zmerom višja, važnejša.³⁹

V predavanju "Cerkev in država" na katoliškem shodu leta 1923 je poudaril, da morata Cerkev in država urediti medsebojne odnose, ker "imata iste ljudi za predmet, na katerega se nanaša njuna oblast." Kot skupne interese države in Cerkve je navedel zakonsko zvezo, vzgojo otrok in šolo. Toda: "Suverenost države ni in ne more biti absolutna, ker zavisi od Boga, ki je v določenem ji namenu v svojem pozitivnem pravu ter v pravicah človeški osebi prirojenih postavil državni oblasti neke meje, katerih ne sme prekoračiti ... (Rim 13. 4)." Zelo kritično je spremljal dogajanje v Kraljevini Jugoslaviji po sprejetju vidovdanske ustave: "Oznanjevanje verskih resnic je ena glavnih nalog katoliške cerkve in njena notranja zadeva. Zato moramo na podlagi svojih katoliških načel zavrniti poskus, uvesti nadzorstvo nad cerkvijo v njenem lastnem delokrogu."⁴⁰

³⁸ Borut Košir, "Rožmanova sinoda iz leta 1940", v: *Rožmanov simpozij v Rimu*, (Celje, 2001), 97–116.

³⁹ Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Škofijski arhiv Ljubljana (ŠAL), Škofje, Rožman, Cerkev in politika, fasc. 2; Benedik, "Gregorij Rožman – profesor prava", 35–37.

⁴⁰ Gregorij Rožman, "Cerkev in država", v: *Peti katoliški sbod v Ljubljani 1923* (Ljubljana, 1924), 253–258; citirano po France M. Dolinar, "Gregorij Rožman (1883–1959)", v: *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, 22–23.

Vojna leta

Okupacija Rožmana ni presenetila. Pričakoval jo je in svojo okolico kar naprej svaril, naj se ne slepi. Zato je pri številnih sodobnikih veljal kot pesimist. Na dan okupacije je sežgal t. i. tajni arhiv.⁴¹ Pričakoval pa je najprej nemško in ne italijansko zasedbo in njegov tajnik Lenič je bil prepričan, da bi ga Nemci takoj zaprli. Ljubljano so zasedli Italijani, ozemlje ljubljanske škofije pa sta nemška in italijanska okupacija razdelili na dva dela: 134 župnij z mestom Ljubljana so zasedli Italijani, Gorenjsko in Zasavje s 142-imi župnijami pa Nemci. Celotni Rožmanov odnos do grozodejstev okupacijskih sil vsekakor dokazuje – v ostrem nasprotju s tem, kar so mu pozneje podtikali komunistični oblastniki –, da škof nikoli ni bil prijatelj okupatorjev, posebno ne nemških. Že pred nemškim napadom na Jugoslavijo 6. 4. 1941 so mu poljski duhovniki, ki so bežali preko Slovenije v Rim, poročali o grozodejstvih, ki so jih počenjali Nemci na Poljskem. Spomladi 1940 je preko Rima dobil poročilo, ki ga je napisal poljski kardinal Avgust Hlond za papeža in ga dal tajno natisniti in naskrivaj razširjati predvsem med duhovniki.⁴² Zaradi tega in ker je Hlondu izkazal gostoljubnost na VI. mednarodnem kongresu Kristusa Kralja v Ljubljani leta 1939, so ga Nemci uvrstili med nasprotnike, kar je razvidno iz poročila "Reichssicherheitshauptamt", ki je bilo pripravljeno za napad na Jugoslavijo.⁴³ Nemški krogi na Gorenjskem so po okupaciji trdili, da bo gestapo škofa Rožmana zaprl in odstranil.⁴⁴

Rožman se je takoj po okupaciji preko Vatikana zavzemal za zaprte duhovnike v nemški okupacijski coni na Gorenjskem in Štajerskem. Situaciji katoliške cerkve v italijanski in nemški okupacijski coni sta se popolnoma razlikovali. Medtem ko so Nemci zaprli in izselili na Hrvaško in v Srbijo 90,83 % slovenskih duhovnikov, jih nekaj poslali tudi v koncentracijsko taborišče, zasegli cerkveno premoženje, je Cerkev v italijanski coni nemoteno delovala naprej. Za oba škofa, ki sta bila narodno zavedna Slovenca, je bila okupacija vsiljeno zlo, zavedala pa sta se odgovornosti za svojo škofijo in za svoje vernike. Lavantinski škof je še pred Rožmanom obiskal okupatorja, šefa pokrajinske uprave dr. Siegfrieda Uiberreitherja in naslovil izjavo direktno na Hitlerja, ker je upal, da bo s tem rešil svoje duhovnike. Rožman je italijanskega Visokega komisarja Graziolija obiskal 20. aprila 1941, ker ga je k temu silila njegova okolica. Že nekaj

⁴¹ Tamara Griesser-Pečar, *Stanislav Lenič. Življenjepis v zaporu* (Celovec-Ljubljana-Dunaj, 1997), 146 (dalje: Griesser-Pečar, *Lenič*).

⁴² Ilaria Montanar, *Il vescovo lavantino Ivan Jožef Tomažič (1876–1949). Tra il declino dell'impero austro-ungarico e l'avvento del comunismo in Jugoslavia*, Chiesa e storia 5 (Rim, 2007), 410–411; Tamara Griesser-Pečar, "Slowenische katholische Kirche 1941–1960", v: *Die katholische Kirche in Mitteleuropa nach 1945 bis zur Gegenwart* (Wien, 2006), 485.

⁴³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1931, Reichssicherheitshauptamt, Jugoslawien, 12 e.

⁴⁴ NŠAL, Zapuščina msgr. Jagodic; Jera Vodušek Starič, "Doseje" *Mačkovšek*, Viri 7 (Ljubljana, 1994), 23.

dni pozneje je Visoki komisar obisk vrnil in ga propagandno izkoristil. Izjavo o lojalnosti, ki so jo zahtevali tako od škofa kakor od vidnih slovenskih politikov in gospodarstvenikov po statutu o avtonomiji (3. 5. 1941), je Visoki komisariat ponaredil in to potvorbo naslovil direktno na Duceja. Škof je za to izvedel šele iz objave v časopisih 6. maja 1941. Izročil je izvirnik in ponaredbo tajniku, da ju vloži v arhiv za poznejše čase. Pred procesom je bilo oboje izročeno sodišču, vendar napačne obtožbe v procesu ni popravilo. Tudi v razsodbi je zapisano, da je "poslal Mussoliniju spomenico, v kateri izraža popolno lojalnost in prosi blagoslov za okupatorjevo delo."⁴⁵

Vedno znova se poudarja, da je Rožman podpiral ustanovitev vaških straž in domobrancev, Tomažič pa da je odločno zavračal ustanovitev domobrancev na Štajerskem. Dejansko pa je bil Tomažič še ostrejši, ker ni nasprotoval samo domobrancem, temveč tudi OF in partizanom. Oba sta stala trdno na stališču enciklike *Divini redemptoris* (19. 3. 1937). Rožman komunizma ni odklanjal iz političnih, ampak iz verskih razlogov. V znanem "Pastirskem pismu o nevarnosti brezbožnega komunizma" leta 1943 je poudaril: "Nihče ne more biti istočasno katoličan in komunist. Brezbožnost in vera v Boga sta nezdružljivi kot voda in ogenj. Kdor je komunist, ni več kristjan /.../ Sodelovanje z brezbožnim komunizmom brez greha ni mogoče."⁴⁶ In podobno v pismu duhovnikom ljubljanske škofije 20. avgusta 1943:

Brezbožni komunizem je v bistvu zlo – moralno zlo –, sodelovanje z njim /.../ v katerikoli reči je prav tako zlo, torej moralno prepovedano /.../ V osvobodilni fronti imajo komunisti, kakor sami trdijo in kakor je razvidno iz njihovih publikacij, vodilno vlogo. Kdor torej podpira osvobodilno fronto, podpira komunizem /.../ Ker je osvobodilna fronta dejansko v rokah komunizma in njegova nosilka med našim narodom, zato je vsako prostovoljno sodelovanje z osvobodilno fronto bodisi z gmotnim ali moralnim podpiranjem bodisi s prikrivanjem in simpatiziranjem kot sodelovanje z moralnim zlom pod grehom /.../ prepovedano.⁴⁷

Ker je Vrhovni plenum OF 16. septembra 1941 monopoliziral upor in vsakogar, ki je deloval proti okupatorju zunaj OF, pa četudi proti okupatorju, označil za izdajalca, in ker so bile posledice tega umori narodno zavednih Slovencev po cestah in domovih, škof Rožman tega ni mogel in ni smel odobravati. V prvih mesecih po ustanovitvi OF se ni oglasil, to je naredil šele, ko se je nasilje

⁴⁵ Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*, 54.

⁴⁶ "Pastirsko pismo ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana za advent 1943", *Ljubljanski škofijski list*, 30. 11. 1943.

⁴⁷ *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, 222–223.

vedno bolj stopnjevalo in sta bila karakter OF in njena odvisnost od KP vedno očitnejša:

Danes čujem govoriti tudi sicer resne ljudi, da umor ni več zločin, ampak junaško dejanje, ko so dandanes nekatere naravne vrednote politične narave višje kot verske, nadnaravne./.../ Umor je in ostane vnebovpijoč greh, ki božjo pravično kazen izziva, pa naj gre za letnih 20.000 umorov nerojenih človeških bitij med slovenskim narodom, ali za uboj sočloveka brez obtožbe in brez obsodbe – umor na lastno pest, iz političnih, socialnih ali nacionalnih razlogov ali iz osebne maščevalnosti. Nespremenljivo veljavna resnica je: Edini Bog je gospodar nad človeškim življenjem. /.../ Bog je z neizbrisljivimi črkami zapisal: Ne ubijaj! Ne kradi! za vse čase in za vse ljudi.⁴⁸

In na grobu prejšnjega bana Marka Natlačna, ki ga je umoril član VOS-a, preoblečen v duhovniško obleko na domu 14. novembra 1943:

Brezbožni komunizem je pognal ljudstvo v pogin, ene v smrt, druge v revščino. Iz teh grobov življenje več ne bo vzkliklo: ne iz tistih, ki jih je roka komunistov direktno odprla, ne iz onih, ki jih je indirektno izkopala /.../ Ljudje slovenski, streznite se vendar že, streznite se vendar že, streznite se vsi v tej skrajni stiski, v kateri je narod na tem, da pogine.⁴⁹

V odgovoru na obtožnico je Rožman 30. septembra 1946 napisal:

Domnevno sodelovanje (kolaboracija) je obstajalo v odkritem ideološkem odporu duhovnikov zoper brezbožni komunizem. Na podlagi odločnega nasprotja brezbožnega komunizma do krščanstva, ki izhaja iz bistva komunizma, ne more imeti noben katoliški duhovnik nobenega drugega stališča. V tem pa ne obstoji nobeno politično ali kakršno koli sodelovanje z okupatorjem.⁵⁰

Dvakrat je škof protestiral proti okupatorju. Nemško nasilje nad slovenskim prebivalstvom je obsodil 24. oktobra 1941 v pismu duhovnikom in gostom v Ljubljanski pokrajini. Navedel je, da je bilo iz 148-ih župnij izgnanih 193 dušnih pastirjev, iz 14-ih samostanov in drugih cerkvenih ustanov pa številni redovniki in redovnice, tako da je moralo 200.000 ljudi živeti brez duhovne oskrbe in brez zakramentov ter da je Cerkev na Gorenjskem izgubila vse materialno premoženje, Zavod sv. Stanislava pa je zasedel gestapo.

⁴⁸ Adventna pridiga za leto 1941, *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, 187.

⁴⁹ *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, 224–225.

⁵⁰ Škofa Rožmana odgovor, *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, 381.

V toku 14 stoletij naše ljudstvo /.../ ni doživelo ničesar hujšega. In kaj zlega bo sledilo. Nikjer na svetu nimamo opore. Le Bog je naša opora, vanj polagamo svoje upe /.../ V obstoječih razmerah moramo na vernike z vsemi močmi vplivati, da se drže reda in discipline, da ne store ničesar, kar bi oblastnike prisililo, da nastopajo strožje in ostreje, kar bi le oteževalo življenje, ki je itak težko dovolj. Podvigi raznih osvobodilnih gibanj nerazsodnih ljudi v sedanjih razmerah narodu ne koristijo nič, pač pa mu hudo škodujejo. Kdor res ljubi svoj narod, ne bo storil ničesar, kar narodu dejansko škoduje ...⁵¹

Dne 26. septembra 1942 je škof obiskal Visokega komisarja, mu izročil memorandum, v katerem je v dvajsetih točkah obsodil nasilje italijanske uprave in zahteval izpustitev iz zaporov in internacije vseh, ki niso zakonito zadržani. Skliceval se je na pravičnost in zakonitost v duhu rimskega prava in veljavnost predvojnih zakonov. Visoki komisar je bil, tako Rožman, "ves divji, da si upa kdo fašistični oblasti delati očitke, ki po njegovem naziranju niso utemeljeni, in je odkrito dejal, da bi zastopnike političnih strank dal takoj zapreti, če bi si drznili stopiti osebno predenj s tako vlogo."⁵² Škof je premišljeval tudi o javni obsodbi italijanskega okupatorja s prižnice, toda papež Pij XII. mu je to maja 1942 ob obisku v Rimu odsvetoval, češ da bo posledica takega nedvomno pogumnega nastopa konfinacija nekje v notranjosti Italije, ljubljanska škofija pa bo izgubila človeka, ki je imel redko možnost uspešno posredovati za Slovence.⁵³ Bil je pred dilemo: naj propade z odkrito besedo in držo mučenca ter se sprijazni z internacijo v Italiji. Slovenci bi izgubili svojega škofa in s tem edino zatočišče, ki so ga sploh še imeli. Ali pa sprejme očitek kolaboracije, naveže stike in na tak način pomaga v mnogih posameznih primerih? Neprestano je informiral Sveti sedež o stanju dieceze Ljubljana, o preganjanju duhovnikov, izgubi premoženja ter prepovedi uporabe slovenskega jezika na nemško zasedenem delu škofije, o umorih, zapiranju itd. in prosil za posredovanja.⁵⁴

Stikov škofa Rožmana s predstavniki okupatorja sploh ne moremo razumeti, če ne upoštevamo razlogov za te stike, ki so jih komunisti iz prozornih razlogov označili za kolaboracijo, čeprav je več kot očitno, da ni hotel ničesar drugega kot pomagati ljudem v stiski. To velja tudi za mašo, ki jo je imel v odsotnosti oficirjev in nemških vojakov pred prisego domobrancev 20. aprila 1944 na ljubljanskem stadionu, ker je hotel svojim vernikom stati ob strani. Kako težko se je Rožman odločil, da je šel k okupatorjem in z njimi govoril, kako malo ga je z njimi povezovalo in kako zelo ga je pri tem mučila vest, je razvidno

⁵¹ Prav tam, 183.

⁵² Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*, 60–70, 236–244.

⁵³ Prav tam, 44–46, 156.

⁵⁴ *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, 357.

iz spominov njegovega tajnika Stanislava Leniča. Rožman je tako premišljeval:

Morda bi bilo res najboljšje, da bi pretrgal vsake zveze z Italijani. Velikokrat na to mislim, da bi javno nastopil v stolnici in obsodil vse njihove krivice. Pa spet pomislim na potoke solz, ki jih matere in žene pri meni prelijejo, ko me prosijo za intervencijo, in ne morem. Če enkrat pretrgam, potem bo vsaka intervencija zastoj.⁵⁵

Škofova beseda je vsaj na začetku italijanske okupacije nekaj pomenila, kmalu pa so Italijani spoznali, da se je zavzemal za vsakogar, ne glede na njegovo politično prepričanje. Sicer še ne poznamo natančnega števila ljudi, za katere je škof interveniral, dostopnih pa je čedalje več dokumentov. Na podlagi danes znanih je Rožman interveniral za najmanj 1318 ljudi, za nekatere večkrat. Če večkratne prošnje odštejemo, je interveniral za najmanj 1210 po imenu navedenih posameznikov oziroma družin – za družino pri tem štejejo trije člani, čeprav so bile družine takrat večje. Ker je poleg pisnih intervencij tudi osebno posredoval pri okupatorju, a te niso zabeležene, jih ne moremo upoštevati. Interveniral je poleg tega za različne skupine: deportirane v Srbijo, na Hrvaško in v Nemčijo, begunce, Primorce, pravoslavne Srbe, Jude, talce, prebivalce različnih vasi, zapornike, na smrt obsojene, tako za pomilostitev slovenskih obtožencev na Tržaškem procesu in 27 obsojenih v Preserskem procesu marca 1942, internirance (predvsem tudi na Rabu), duhovnike (več kot 350), oficirje, otroke (1700). Za nekatere skupine je znano število oseb in tudi nekatere imena, teh je skupaj 2495, za večino skupin pa žal ne. Mnogokrat, predvsem na začetku italijanske okupacije, je bil škof uspešen. Ohranjeno je npr. sporočilo Gastona Gambarre, komandanta XI. armadnega zbora, 26. aprila 1943 škofu Rožmanu, da je bilo po njegovi intervenciji izpuščenih 122 internirancev. Delno je uspel, ko je posredoval za internirane slovenske in hrvaške otroke. Uspešen je bil tudi, ko je italijanske oblasti prosil, da nudijo zatočišče beguncem, ki so zbežali na italijansko zasedeno območje. Neuspešno se je zavzel za komunista Toneta Tomšiča – tudi preko papeža. Organiziral je kurirsko službo za Srbijo, ki je izseljenim prinesla vsaj nekaj denarja, prehrane in obleke. Pošiljal je duhovnike v taborišča, naskrivaj tudi na nemško zasedeno področje, ker so bili ljudje tam brez dušne oskrbe. Ustanovil je Škofijsko dobrodelno pisarno in tudi sam skrbel za begunce itn. Ker so Nemci imeli povsem drug odnos do Cerkve, je bil med nemško okupacijo manj uspešen, čeprav je tudi interveniral, tako npr. za

⁵⁵ Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*, 57.

Med vojno v Rimu skupaj z Nandetom Babnikom in Štefanom Kraljičem (NŠAL 107, fotografska zbirka)

pleterskega priorja p. Edgarja in druge.⁵⁶

Da mu tudi Italijani niso zaupali, je razvidno iz zaupnega pisma, ki ga je Visoki komisar 11. januarja 1943 pisal na ministrstvo za notranje zadeve. Poro-

⁵⁶ Več o tem: Tamara Griesser-Pečar, "Rožmanova posredovanja pri okupatorju" (dalje: Griesser-Pečar, "Rožmanova posredovanja"), v: *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, 19–36; Tamara Griesser-Pečar, Blaž Otrin, "Časovni pregled intervencij ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana", v: *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, 64–121.

Na birmi v Dobropolju 6. junija 1943 (NŠAL 107, fotografska zbirka)

čal je, da je škof po "znani avdienci" v Vatikanu (20. 11. 1942) dal zelo zaupna navodila duhovnikom in voditeljem nekdanje klerikalne stranke (SLS), da naj naprej sodelujejo z italijanskimi oblastmi v boju proti komunizmu, da pa naj pri tem upoštevajo cilj, "ki bi ga rad dosegel vsak dober Slovenec, in sicer, da bi bila ustanovljena 'velika Slovenija'." Grazioli nadaljuje: "Zelo pozorno zasledujem dejavnost škofa in voditeljev bivše klerikalne stranke z namenom, da bom odločno rešil vprašanje, ko bo končana borba proti komunistom ..." ⁵⁷

Tudi Lenič je v svojem *Življenjepis v zaporu* pisal o škofovih intervencijah:

Z intervencijami za obsojene ali zaprte se začne nova in glavna doba sodelovanja med škofom in Italijani. Italijani so po nekaj mirnih mesecih kmalu začeli zapirati ljudi in z njimi surovo postopati. Vsaka malenkost je bila lahko povod. Ker je bilo že splošno znano, da Italijani škofa upoštevajo, je jasno, da se je kar spontano vsak prizadeti domači ob taki aretaciji začel obračati na škofa. Škof je bil cele dneve oblegan od mater, žena in domačih, ki so ga prosili pomoči. Škof je vsakega takega sprejel, poslušal in obljubil intervencijo. Spominjam se dneva, ko je en sam dan prišlo nad 50 prošenj. Škof je te intervencije opravljal večinoma pismeno na kvestorja, Graziolija ali generala. Sprva je mnogokrat uspelo. Če je bila stvar bolj

⁵⁷ ARS, AS 1931, Dr. Gregorij Rožman, 3834–3835.

nujna (smrtna obsodba) je šel tudi osebno prosit. Tako se dobro spominjam, da so trije ljubljanski mladi fantje sept. 1941 odšli z municijo v nahrbtniku v Dolomite k partizanom. Peljali so se v avtobusu proti Polhovemu gradu. Tam so jih Italijani ustavili, preiskali in sledila je nagla smrtna obsodba. Matere so v blaznem joku prosile škofa, ki je takoj odšel intervenirati h Grazioliju in uspel. Italijani so sami rekli materam: Zahvalite se škofu! Taki dogodki so se ponavljali dan za dnem. Resnici na ljubo moram poudariti, da je škof interveniral ne glede na prepričanje prizadetega. Še zdaj ga vidim, s kako naglico mi je narekoval intervencijo tudi za komuniste in so ob neki priliki rekli dr. Lenčku: Škof je dober in prosi tudi za komuniste, zato se na njegove prošnje nič ne zanesemo.

Rožman si je prizadeval, da bi narodu pomagal, da bi s čim manjšimi izgubami prebrodil vojno. Globoko je bil prepričan, da bodo zavezniki zmagali in da bo nemški poraz odločen drugje in ne v Sloveniji. Zato je menil, da nasilen upor ljudstva ni prava pot. Izzval bi samo nepotrebne žrtve. Hotel je, da slovenski narod – in to v polni zavesti, da ga Nemci in Italijani želijo uničiti – s čim manj žrtvami premostil vojno. Prav tako prepričan pa je bil tudi, da je komunizem še večje zlo kot nacizem in fašizem. Trdil je, da bosta fašizem in nacizem premagana, komunizem pa bo, če bo prišel na oblast, ostal dolgo. Zgodovina mu je dala prav.

Rožman tudi ni nikoli organiziral vaških straž ali domobranstva. Vaške straže so nastale spontano zaradi dvojnega nasilja: italijanskega in partizanskega. Tragično je, da so bile prisiljene vzeti orožje iz rok okupatorja. Spomenica, ki je bila že večkrat citirana v publicistiki in s katero tudi predsednik Zveze borcev neprestano operira, je bila produkt seje 12. septembra 1942, na kateri so bili navzoči predstavniki slovenskih predvojnih legalnih strank in kulturnih institucij. Sestanek je sklical škof, ker so mu Italijani grozili, da bodo požgali še več vasi in prebivalstvo izselili. V poročilu VOS-a je zabeleženo: "Roatta je grozil, da bodo izselili 60.000 Slovencev, Robotti pa, da bodo pobili 300.000. Škof je bil na to zelo poparjen." Odgovor na te grožnje je bil potreben, da se odvrne neposredna nevarnost. Kako se je ta odgovor natančno glasil, ni znano, ker je ohranjen samo nemški prevod spomenice in komentar generala Robottija. Tudi ne vemo, kdo vse je sodeloval pri pisanju tega odgovora. Nemški prevod navaja izjave o domačih policijskih četah, kar je zelo verjetno, ker so na seji o tem govorili, kar je razvidno iz pričevanj prisotnih. Seveda mednarodno pravo dopušča domače policijske enote.

Škofu Rožmanu so očitali, da se je udeležil prisega slovenskih domobrancev. Imel je 20. aprila 1944 ob pol devetih zjutraj mašo za domobrance na stadionu – in to ob odsotnosti nemških vojakov in oficirjev. Šele po končani maši so prikorakale nemške enote. Nemški SS-general Erwin Rösener je prišel na stadion po maši šele ob 9.21. To lahko razberemo tudi iz članka v časopisu

Slovenec. Škof je bil sicer povabljen k častnim gostom na tribuni stadiona, kar pa je odklonil. S kaplanom sta ostala na stadionu samo toliko časa, da je bila pospravljena mašna obleka z drugim priborom, nato pa sta stadion zapustila. Pri drugi prisegi ni bil, opravičil se je z bolečinami v vratu, se je pa pojavil pri mimohodu domobrancev pred uršulinsko cerkvijo. Ta škofova odločitev, ki jo je gotovo sprejel, da svojih vernikov ne bi pustil na cedilu, je porazno delovala na emigracijo in zaveznike. Kazenskopravno pa ni bila pomembna.⁵⁸

Iz dokumentov, ki so nam na razpolago – spisa, ki ga je njegov tajnik in poznejši ljubljanski pomožni škof dr. Stanislav Lenič pod prisilo napisal v zaporu, iz zaslišanj med procesom, npr. Milka Vizjaka, namestnika komandanta Slovenskega domobranstva, pa tudi iz Rožmanovega zagovora, ki ga je napisal po procesu itn. – je razvidno, da se je pred omenjeno prisego posvetoval s poveljstvom DMB, tudi s pristojnim vojaškim kuratom, dr. Ignacijem Lenčkom. Po lastni izjavi je tudi besedilo prisega natančno prebral. Prepričati se je hotel, da slovenski domobranci ne bodo zaprisegli Hitlerju. Poleg tega pa je vedel, da so bili oficirji vezani na prisego kralju Petru.

V emigraciji

Dne 5. maja 1945 je škof Rožman v spremstvu kanonika dr. Janeza Kraljiča, sestre Lize, študenta Franca Gabra in voznika Nandeta Babnika popoldne zapustil Ljubljano in se odpeljal v Celovec. Veliko polemike je bilo o tem, ali je pobegnil ali se je nameraval vrniti. Iz dokumentov je razvidno, da je sledil vabilu celovškega škofijskega kanclerja (pismo je do demarkacijske meje med nemško in italijansko okupacijsko cono prinesel p. Gottfried Heinzl SJ), češ da je potrebno, da pride v Celovec zaradi gorenjskega dela ljubljanske škofije, ki ga je med vojno upravljala krška škofija.⁵⁹ Inicijativo za vabilo je dal žihpoljski dekan Krišto Košir.⁶⁰ Z zvijačo so škofa želeli umakniti na Koroško, ker so se bali za njegovo varnost. Indic za to, da se je res nameraval vrniti, je tudi dejstvo, da je vzel s seboj perilo samo za tri dni. Pred odhodom pa je sklical konzistorij v stolnem župnišču, pooblastil generalnega vikarja ter določil vrsto nasledstva.

V situacijskem poročilu, ki ga je napisal papežu 1. avgusta 1945, je Rožman imel namen stopiti v stik z angleškimi in ameriškimi oblastmi in potovati v Rim, da papežu poroča o stanju svoje škofije in ga prosi za posredovanje. Kot je zvedel od angleškega duhovnika, je Jugoslavija po diplomatskih kanalih intervenirala pri Angležih in dosegla, da mu niso izstavili dovoljenja. Ilegalno pa škof

⁵⁸ Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*, 131–139 in 289–292.

⁵⁹ ADG, Nachlass Bischof Rožman, kopije pisem 3. 5. in 4. 5. 1945 naslovljene na škofa Rožmana.

⁶⁰ Kolarič, *Škof Rožman* III, 400–403.

ni hotel čez mejo. V poročilu papežu je opisal svoj odhod iz škofije, stanje slovenskih beguncev v Avstriji – na začetku se je lahko prosto gibal v Avstriji in je zato obiskal štiri slovenska begunska taborišča: Št. Vid na Glini, Spittal ob Dravi (oboje na Koroškem), Judenburg na Štajerskem in Lienz na Vzhodnem Tirolskem – položaj škofije in "vzroke" za poraz boja proti komunizmu.

Naš najhujši poraz so /.../ povzročili Angleži, ko so izročili cvet katoliške mladine v roke Titu, ki bo naše plemenite mladeniče uničil, ko jih bo deloma pobil, deloma na najtežja dela obsojene s počasno smrtjo pokončal, deloma, posebno mlajše, v svoji komunistični vojski poskušal v duhu brezboštva prevzgojiti. S to rano je prizadet življenjski živec slovenskega naroda v ljubljanski škofiji...

In: "Preveč smo se zanašali na Angleže in jim popolnoma zaupali, pozabljajoč, da so zasledovali svojo in ne našo politično korist." Obenem je Sveto stolico obvestil, da se "nikakor ne morem vrniti na svoj škofijski sedež, ker bi bil v svoji službi do nemogočnosti oviran. Zato izročam mojo škofovsko službo v roke Vaše Svetosti, da more Vaša Svetost z ljubljanskim škofijskim sedežem v dobrobit duš prosto razpolagati."⁶¹ Kot mu je odgovoril državni tajnik Dominik Tardini 29. septembra 1945 je papež odstop odklonil.

Nova jugoslovanska oblast je že 16. junija in ponovno 7. julija 1945 zahtevala Rožmanovo izročitev. Jugoslovanski predstavnik v Londonu Ljubo Leontić je Angležem predložil seznam "izdajalcev" in "kolaboracionistov", na katerem je bilo pod št. 75 navedeno tudi Rožmanovo ime in avgusta je jugoslovanska vlada intervenirala tudi pri glavnem stanu zavezniških sil (Allied Force Headquarters). Škof je nekaj časa živel v Anrasu na Tirolskem, avgusta so Angleži zahtevali, da se naseli v Celovcu. Najprej je stanoval pri jezuitih, potem pa v škofiji, ker je sledil vabilu knezoškofa Andreasa Rohrerja. Vsak teden se je moral javiti na zavezniški policiji. Na zahtevo po izročitvi so Angleži odgovorili šele 9. oktobra in zahtevali *prima facie* dokaze. Tih pa jugoslovanska stran v primeru Rožmana ni uspela predložiti. Že od vsega začetka so Angleži zbirali informacije o škofu. Z roko napisana pripomba sodelavca zunanjega ministrstva Laffana 25. junija, predvsem pa kratka biografija, ki jo je napisal 27. junija, kaže, da Angleži Rožmana niso imeli za krivega. V življenjepisu piše Laffan, da se škof politično razen enkrat ni udeleževal in da je 24. oktobra 1941 v pismu obsodil delovanje nemških okupatorjev. Ob prisegi in mimohodu (navaja napačen datum, namreč avgust 1944) pa je žegnal domobranke. Pripomnil je, da je samo fair, da se podčrta, da je bila za "vestnega katoliškega škofa večna blaginja posameznih duš pomembnejša od političnih ozirnov in mladi

⁶¹ NŠAL, 570 Kolarič, Rožmanovo poročilo Svetemu sedežu v slovenskem prevodu, 1. 8. 1945.

možje, katerim je dal svoj blagoslov, so bili na tem, da tvegajo svoje življenje"⁶²

Sveti sedež je večkrat interveniral pri zaveznikih, tudi pri Angležih, tako npr. februarja 1946, da se škof lahko nastani v starem benediktinskem samostanu v Pragi, po procesu septembra 1946 pa, naj škofu dovolijo, da se umakne v Švico ali Nemčijo. Sicer je jeseni 1947 britanski zastopnik pri Svetem sedežu John Somes Lock sporočil msgr. Tardiniju, da Angleži jugoslovanskih škofov – dr. Rožmana in sarajevskega škofa Ivana Šarića – ne bodo predali, vendar so se pogajanja med Vatikanom, Angleži in Američani zavlekla. Iz dokumentacije v angleškem zunanjem ministrstvu pa je tudi razvidno, da so se Angleži na nek način želeli znebiti problema in so podpirali predlog, ki je menda prišel iz Vatikana, da se škofa preselita na ameriško zasedbeno cono. Ker pa pogajanja nekako niso napredovala in je kljub vsemu še vedno obstajala nevarnost angleške izročitve, so prijatelji 11. novembra 1947⁶³ s pomočjo ameriškega vojaškega kurata oba škofa prepeljali iz Celovca v Salzburg, ki je ležal v ameriški zasedbeni coni, in nato 4. marca 1948 v Švico. Tam se je škof Rožman sicer dobro počutil, rad priskočil na pomoč duhovnikom pri dušnem pastirstvu, imel pa je tudi več predavanj o komunizmu. Na nuncijevo opozorilo, da jugoslovanska vlada od Švice zahteva, naj Rožmanu odreče gostoljubje, je škof zaprosil ameriški konzulat v Zürichu za vizo in 1. julija 1948 z letalom odpotoval v Združene države Amerike.⁶⁴ Naselil se je pri msgr. Johanu Omanu v župniji sv. Lovrenca v Clevelandu.

Škof Rožman je bil "potujoči misijonar". Do svoje smrti je po različnih krajih imel od oktobra 1948 do marca 1959 kar 28 misijonov, številne tridnevnice, 18 duhovnih vaj in druge pobožnosti. Izjemno veliko je pisal v različne slovenske časopise v tujini.⁶⁵ Trikrat je obiskal Slovence v Argentini (1949, 1952, 1957), Čilu, Ekvadorju in Kanadi. Tudi Zahodno Evropo je obiskal trikrat. Prvič leta 1950 ob razglasitvi dogme o Marijinem vnebovzetju (od Fatime želel znamenje). Takrat je hotel k papežu na osebno avdienco, da izroči poročilo o stanju slovenskih beguncev po svetu, vendar je iz Državnega tajništva prejel telefonski odgovor, da ga Sveti oče "zaradi prezaaposlenosti in utrujenosti ne more sprejeti".⁶⁶ Srečal ga je kratko le pri splošni avdienci 28. oktobra 1950, pri kateri mu je izročil nemški prevod življenjepisa Lojzeta Grozdeta, ki ga je napisal dr. Anton Strle.⁶⁷

Po slovesni zadušnici, ki jo je v clevelandski stolnici vodil tamkajšnji pomožni škof John J. Krol in pogrebni slovesnostih, ki jih je vodil nekdanji apostolski

⁶² National Archives, FO 371/48911.

⁶³ Škofa Rožman in Šarić sta brez vednosti celovškega knezoškofa Josefa Köstnerja zapustila Celovec. Opoldne sta bila še na kosilu kot običajno (DAG, Nachlass Fürstbischof Rožman, pismo Köstnerja, 2. 12. 1947).

⁶⁴ Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*, 174–182; Kolarič, *Škof Rožman* III. 508–519.

⁶⁵ Kolarič, *Škof Rožman* III., 544–549.

⁶⁶ Kolarič, *Škof Rožman* II., 143–144.

⁶⁷ Kolarič, *Škof Rožman* III., 489.

Karikatura Gregorija Rožmana (*Ljudska pravica*, 30. 8. 1946, str. 2)

nuncij v Beogradu, nadškof Joseph Patrik Hurley, so 21. novembra Rožmanovo truplo prepeljali v Lemont in ga 23. novembra 1959 položili k počitku na tamkajšnje samostansko pokopališče.

V Celovcu je Rožman napisal neke vrste duhovno oporoko (9. 11. 1945), ki jo je izročil nekdanjemu osebному tajniku in vozniku Nandetu Babniku:

Ko sem silno težko sprejel crucis pondus ob posvečenju, v tistih slavnostnih urah je bila moja duša zavita v vihar temnih slutenj – odtod moje škofovsko geslo – tedaj sem se Bogu dal na razpolago za vse žrtve, ki mi jih namerava naložiti, edino to sem ga prosil: naj kraljestvo božje v dušah in v zunanjem svetu med verniki škofije ne trpi zaradi moje nesposobnosti in nevrednosti nobene škode. Tedaj sem Bogu daroval tudi sledeče: naj umrjem v zaničevanju in pozabljenju, naj bo moj grob neznan, naj me zgodovina še tako črno in temno slika in naj ostane tak spomin na me v zgodovini ali pa naj moje ime čisto izgine, da se nikjer in nikdar ne omenja več – samo da bi kraljestvo božje raslo, se utrjevalo v dušah, samo da bi čim več duš se zveličalo, samo da bi božja čast rasla in se večala.

Sodni proces

Rožman je bil v odsotnosti 30. avgusta 1946 pred vojaškim sodiščem IV. armade v Ljubljani obsojen na 18 let odvzema prostosti s prisilnim delom ter odvzemom političnih in državljskih pravic za dobo 10 let ter odvzemom premoženja. Po pritožbi je Vrhovno sodišče prvostopenjsko sodbo potrdilo, ga obsodilo še na izgubo državljanstva, izgubo političnih in državljskih pravic pa znižalo na pet let. Po osamosvojitvi je Okrožno sodišče v Ljubljani obnovo procesa trikrat zavrnilo (1996, 1998, 2003), in sicer s podobnimi argumenti kot revolucionarno sodišče leta 1946, ker je enačilo "boj proti komunizmu" s "prostovoljno kolaboracijo". Zavračalo je nove dokaze, nova zgodovinska dela in ekspertize in utemeljevalo svoje stališče na ugotovitvah komunističnega zgodovinopisja.

Deset let po tem, ko je generalna državna tožilka Zdenka Cerar takoj po svojem nastopu zahtevo za varstvo zakonitosti, ki jo je dodatno vložil 6. novembra 1998 generalni državni tožilec Anton Drobnič, umaknila z nepravnim argumentom, da ni v interesu države, je Okrožno sodišče v Ljubljani ustavilo kazenski postopek zoper škofa, analogno pa tudi zoper dr. Miho Kreka, bivšega ministra jugoslovanske vlade v emigraciji. Okrožno sodišče je moralo o zadevi odločati, ker je Vrhovno sodišče v Ljubljani 1. oktobra 2007 ugodilo drugi zahtevi za varstvo zakonitosti, ki jo je 31. decembra 2005 zaradi kršitve določb kazenskega postopka in kršitve kazenskega zakona vložil ljubljanski nadškof Alojz Uran, in zadevo vrnilo Okrožnemu sodišču v novo sojenje. Med tem je bila namreč zakonodaja toliko spremenjena, da so za duhovnike in redovnike registriranih verskih skupnosti lahko vložili zahtevo za varstvo zakonitosti tudi zakoniti zastopniki njihovih registriranih verskih skupnosti. Vrhovno sodišče je razveljavilo sodbo, ker vojaško sodišče ni bilo pristojno za škofa Rožmana, ker mu je bilo sojeno v odsotnosti in je bila s tem kršena pravica do obrambe in ker niso bili upoštevani dokumenti in priče škofu v dobro. Škof Rožman torej ni imel možnosti, da bi se pred sodiščem učinkovito branil. Okrožno sodišče je odločilo, da novega sojenja ne bo, delno zato, ker je Vrhovno sodišče ugotovilo proceduralne kršitve, delno pa tudi, ker je tožilstvo umaknilo ustrezne točke obtožnice. Od tega trenutka naprej je škof pravno gledano nekaznovan. Če Okrožno sodišče ne bi sprejelo sklepa, bi zadeva čez nekaj mesecev zastarala.⁶⁸

⁶⁸ Procesna dokumentacija je objavljena v: *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*. Več o procesu tudi v: Tamara Griesser-Pečar, *Cerkev na zatožni klopi* (Ljubljana, 2005), 138–152, in Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*. Gradivo o procesu avgusta 1946 pa je v AS, AS 1931, Dr. Gregorij Rožman in seveda v arhivu Okrožnega sodišča.

Tamara Griesser-Pečar

DR. GREGORIJ ROŽMAN, BISHOP OF LJUBLJANA

SUMMARY

The article deals with Dr. Gregorij Rožman (9 March 1883, Dolinčiče – 16 November 1959, Cleveland) and his role as Bishop of Ljubljana. He became Bishop of Ljubljana on August 1, 1930 and remained so until his death, despite leaving for Carinthia on May 5, 1945, from where he could no longer return to his homeland. In his absence, on August 21, 1946, the military court sentenced him to 18 years imprisonment and forced labour, the loss of his civil rights and the confiscation of all his assets, as well as (after Rožman's appeal) the loss of his citizenship. With him in the dock, so to speak, was the entire Slovenian Church. In 2007 the Supreme Court in Ljubljana complied with the request for the protection of legality, filed by the Archbishop of Ljubljana, Alojz Uran, and returned the matter for consideration to the District Court which overturned the sentence.

Rožman was a professor at Klagenfurt seminary, a legal adviser to the vicar general and provost Randl of the Eberndorf after World War I, and a professor of Canon Law at the new University of Ljubljana. He was appointed Coadjutor Bishop of Ljubljana, with the right of succession, in March 1929, and Bishop of Ljubljana on August 1, 1930. His episcopal motto was *Crucis pondus et prae-mium* (The weight of the cross and payment). Just like his predecessor, Rožman wanted to spiritually renewal of the Diocese. He was the spiritual leader of the athletic and educational association Orel and, after the dissolution of the Orel Association in 1929, helped educate the youth in St. Mary's societies and the Azione Cattolica. Together with the Lavantine Bishop Tomažič, Rožman stood for the transformation of the Azione Cattolica. He is important for his role in the preparation of a concordat between the Holy See and Yugoslavia (1935), the organisation of a Eucharistic Congress (1935), an International Congress of Christ the King in Ljubljana (1939), and a diocesan synod in August 1940. In addition, he was heavily engaged in social and charitable fields. He firmly supported the position expressed in the encyclical *Divini redemptoris* (1937). He did not reject communism for political, but for religious reasons.

The activities of Bishop Rožman during the occupation can not be understood without taking into account the reasons for his contacts with the occupation forces. Rožman strived for the Slovenian nation to overcome the war with as few losses as possible. He condemned the violence of the occupation forces twice: on 24 October 1941 in his letter to the priests and guests and on

26 September 1942 in a memorandum delivered to the High Commissioner. Rožman also wanted to condemn the Italians from the pulpit, but was warned against it by the Pope as the Italians would confine him somewhere in Italy and he would be unable to help the believers in his diocese. From the very beginning, either directly or through the Vatican, he interceded with the occupation forces on behalf of the deported, the refugees, people from the Primorska region, Orthodox Serbs, Jews, hostages, prisoners, those sentenced to death, internees, priests, officers and children. He interceded on behalf of 1210 individuals (known by name), regardless of their political beliefs, as well as on behalf of entire groups of people whose number is not exactly known, but exceeds 2500. He regularly briefed the Pope on German and Italian atrocities.

Rožman was primarily a soul shepherd and for this reason (in the absence of German soldiers and officers) he held a low mass for the Slovenian Home Guard at the stadium in Ljubljana before his oath-taking on 20 April 1944. Moreover, he was present at the parade on 30 January 1945. The post-war authorities reproached him for his "declaration of loyalty" despite the fact that it had been falsified by the Italians. In addition, he was reproached for the meeting that he had called for on 12 September 1942 at the Diocese, when the Italians had threatened to set fire to more villages and deport the inhabitants.

After the war, Rožman lived in Anras, Tirol, before moving to Klagenfurt at the request of the British authorities. The Yugoslav Government demanded his extradition. The Holy See repeatedly interceded on Rožman's behalf with the allies, but the Pope refused to accept his resignation. With the help of the Americans, Rožman withdrew to Salzburg in 1947, and then travelled to the United States via Switzerland in 1948, and settled in Cleveland. He was a "travelling missionary".

UDK 27-726.1:929Vovk A.
1.01 Izvirni znanstveni članek

Ljubljanski nadškof Anton Vovk (1900–1963), protagonist v treh državnih tvorbah

Bogdan Kolar

Dr., redni profesor
Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta
Poljanska 4, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: bogdan.kolar@teof.uni-lj.si

Izvleček:

Življenje Antona Vovka sega od zadnjih let Avstro-Ogrske, preko Kraljevine Jugoslavije do dveh desetletij novo nastale jugoslovanske države. Doživel je dve svetovni vojni in izkusil probleme, ki jih je v narodno in cerkveno življenje prinašala tuja nadoblast. Glede oblikovanja odnosov med državno oblastjo in katoliško Cerkvijo je imel izkušnjo njune medsebojne povezanosti (Avstrija), obravnavanja katoliške skupnosti v podrejenem položaju (Kraljevina Jugoslavija) in načrtnega dela za popolno izključitev Cerkve iz javnega življenja in njene podreditve totalitarnemu političnemu sistemu. Kot aktivni udeleženec cerkvenega življenja je imel možnost, da je na aktualno dogajanje vplival in ga sam tudi sooblikoval.

Ključne besede:

Anton Vovk (1900–1963), nadškofija Ljubljana, odnosi Cerkev-država, revolucija.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 641–662, 59 cit., 5 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Med voditelji slovenskih škofij 20. stoletja so pozornost preučevalcev, publicistov in politike pritegnili vsi trije ljubljanski škofje, ki so to krajevno Cerkev vodili skoraj dve tretjini stoletja. Med njimi je med domačimi avtorji tudi po kronološkem redu imel prednost dr. Anton Bonaventura Jeglič (voditelj škofije 1898–1930),¹ njegova naslednika dr. Gregorij Rožman (dejanski voditelj škofije 1930–1945, formalno do 1959)² in mons. Anton Vovk (dejanski voditelj škofije 1945–1962, formalno od leta 1959) pa sta sprva bila zanimiva predvsem za pisce med slovenskimi izseljenci, šele nato so se zanju začeli zanimati še v matični domovini. Ta okoliščina ne bi smela presenečati, če upoštevamo, da je bila njuna vloga razumljena kot del zgodovinske zgodbe tistega dela narodnega telesa, ki je v letih velikih družbenih sprememb na Slovenskem v času druge svetovne vojne in po njej tako zastavljenim spremembam in metodam nasprotoval in se zavzel za načelo postopnega izvajanja sprememb ter za ohranjanje tradicionalnega sistema vrednot; v tem sistemu je imela religioznost primarno mesto. Med različnimi razlogi, ki so pomembno narekovali previden pristop k obravnavanju mesta in zgodovinske vloge škofov dr. G. Rožmana in A. Vovka je potrebno navesti težjo dostopnost do arhivskega gradiva in nenaklonjeno politično ozračje. Oboje se je v zadnjih letih spremenilo in to nam omogoča, da lahko oba lika obravnavamo bolj celovito in z vseh vidikov.

Gradivo za življenjepis in razprave o nadškofu Vovku

Poleg občasnih zapisov, ki so bili pripravljeni ob Vovkovih pastoralnih obiskih ali ob njegovi bolezni, je ob njegovi smrti in neposredno po njej poročal le verski list *Družina*, ki je takrat izhajal v Novi Gorici.³ Nepodpisani članek *Ob svežem grobu ljubljanskega nadškofa Antona Vovka* je predstavil dogajanje ob škofovi smrti in pogrebu ter posebej podčrtal prve ocene, ki so bile izražene o prispevku nadškofa Vovka v novejši slovenski zgodovini. Med temi je zaslužila posebno pozornost sožalna brzojavka, ki jo je nadškofijskemu ordinariatu poslal predsednik Komisije za verska vprašanja SRS Boris Kocijančič:

Ob težki izgubi, ki je zadela ljubljansko nadškofijo s smrtjo nadškofa msgr. dr.

¹ Prim. Jože Jagodic, *Nadškof Jeglič. Majhen oris velikega življenja* (Celovec, 1952). Celovit pregled razprav o zadnjem ljubljanskem knezoškofu pa vsebuje *Jegličev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj (Celje, 1991).

² Prim. Jakob Kolarič, Škof Rožman. Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa. I. del (Celovec, 1967); II. del (Celovec, 1970); III. del (Celovec, 1977). Kot rezultat partizanskega razumevanja vloge škofa G. Rožmana prim. Ivan Jan, *Škof Rožman in kontinuiteta. Zabele po škofovi rehabilitaciji – ponoven izziv resnici* (Ljubljana, 1998). Pregled vse literature in najpomembnejših arhivskih virov o škofu G. Rožmanu vsebuje zbornik *Rožmanov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj (Celje, 2001), 403 str.

³ Prim. nepodpisani članek "Ob svežem grobu ljubljanskega nadškofa Antona Vovka", *Družina*, št. 15, 1. avgust 1963, 113–114.

Spominska fotografija
ob nadškofovi smrti
(zasebna last)

Antona Vovka, izražam v imenu Komisije za verska vprašanja SR Slovenije in v svojem lastnem imenu globoko sožalje. Zasluge, ki si jih je pokojni nadškof pridobil za vzpostavljanje in urejevanje odnosov med državo in Cerkvijo ter njegovo vztrajno delo za čimboljše sožitje med ljudmi, mu ohranjajo trajen in časten spomin.

Iz istega poročila izvemo, da so se člani Komisije za verska vprašanja osebno poslovili od rajnega nadškofa in namesto venca na grob podarili Teološki fakulteti v Ljubljani 500.000 din. Delovanje Teološke fakultete, ki je bila leta 1952

izključena iz javnega slovenskega šolskega sistema, je bila velika skrb rajnega nadškofa, kar so na Komisiji za verska vprašanja dobro vedeli. Vsakoletne dotacije so bile namenjene predvsem pokrivanju materialnih stroškov njenega poslovanja, drugače pa je moral nositi največji del odgovornosti veliki kancler, ki je vsakokratni ljubljanski nadškof. V njegov krog pristojnosti je sodilo tudi urejanje vprašanja izdajanja diplomskih listin, ki v Sloveniji sicer niso imele veljavnosti javnega dokumenta, so pa bile priznane domala v vseh deželah Zahodne Evrope. Vsa ta vprašanja je moral urediti prav nadškof A. Vovk. Le na kratko je isti članek orisal nadškofovo mesto v slovenski zgodovini po drugi svetovni vojni:

Po pravem naključju je prišel l. 1945 na čelo škofije, ki je bila v razvalinah. Župnije brez pastirjev, duhovniki brez smernic, mladina brez pouka, škofija brez duhovniškega naraščaja, vse skupaj brez sredstev za vzdrževanje, razmerje do oblasti pa več kot nepovoljno. Kaj naj se v takih razmerah stori, ni pisal noben učbenik. Tu je bilo treba rahlega čuta, veliko modrosti in samostojnosti, gore potrpljenja, ogromno dobre volje in železnega zdravja. Že ko je postal pomožni škof, so bile razmere neprimerno boljše. Boljšale so se še naprej. Toda njegovo zdravje je bilo cena vsestranskega uspeha, ki ga je razodel njegov pogreb.⁴

S krajšim nepodpisanim člankom je novico o nadškofovi smrti svojim članom sporočilo tudi glasilo Ciril-metodijskega društva slovenskih duhovnikov *Nova pot*. Avtor članka z naslovom *Umrli je dr. Anton Vovk – ljubljanski nadškof* je povzel dogajanje ob njegovi smrti in pogrebu, naštel visoke predstavnike političnega in cerkvenega življenja, ki so se poslovili od rajnega nadškofa in v edinem, nekoliko bolj osebнем stavku, dodal, da je z nadškoфом "legla v grob močna osebnost".⁵

V obeh osrednjih slovenskih leksikalnih delih je bil objavljen zapis o nadškofu A. Vovku v 14. zvezku *Slovenskega biografskega leksikona*, ki je izšel leta 1986⁶ in krajši zapis v 14. zvezku *Enciklopedije Slovenije*, ki je izšel leta 2000.⁷

Prvo obsežnejše delo, ki je bilo pripravljeno o nadškofu A. Vovku, je v štirih knjigah izšlo med letoma 1993 in 1998, to je šele po družbenih spremembah v Sloveniji, čeprav je bila zamisel o izdaji takšnega dela že veliko starejša in je bilo že več let pred tem v teku zbiranje gradiva. Delo pod naslovom *Nadškof Vovk in njegov čas 1900–1963* je izdala, založila in tiskala Mohorjeva založba v Celovcu, ki pa je imela svoji podružnici tudi na Dunaju in v Ljubljani. Tako je

⁴ Prav tam, 114.

⁵ Prim. "Umrli je dr. Anton Vovk – ljubljanski nadškof", *Nova pot* 15 (1963): 489–490.

⁶ Prim. Slovenski biografski leksikon (SBL) IV., 592–593; članek je pripravil France. M. Dolinar.

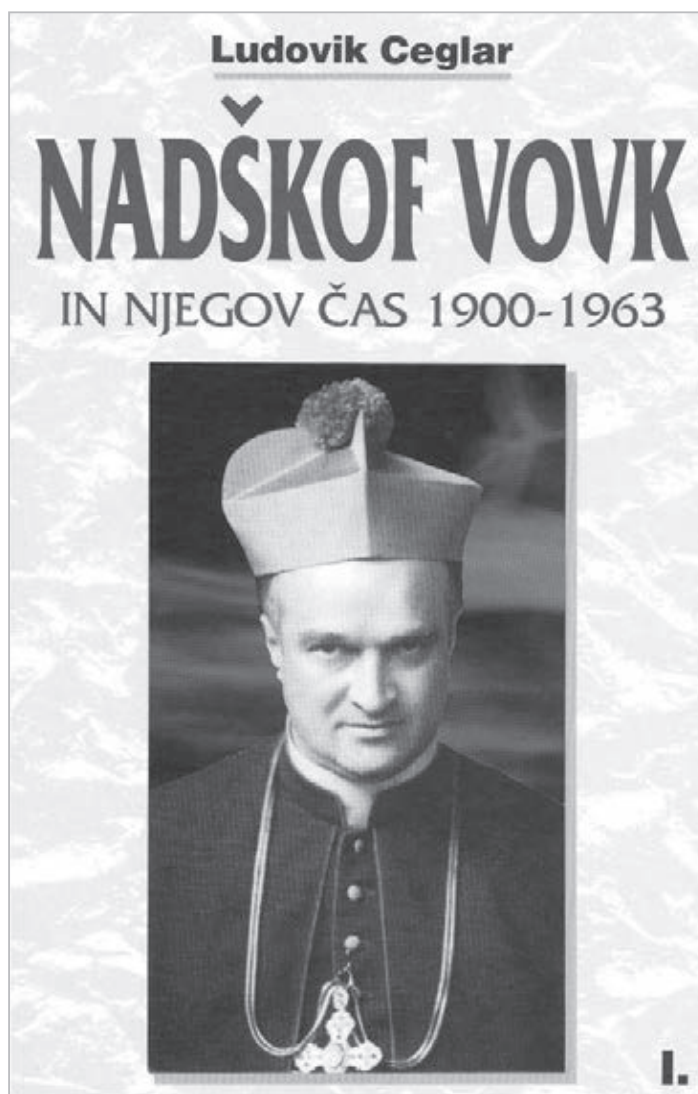
⁷ Prim. Enciklopedija Slovenije (ES), zv. 14, 365, avtor F.D.

knjiga imela dostop tudi na slovenske knjižne police.⁸ Avtor vseh štirih zvezkov je duhovnik ljubljanske škofije Ludovik Ceglar, eden od treh bratov Ceglarjev, ki so v desetletjih po drugih svetovni vojni bili aktivni člani slovenskih izseljen-skih skupnosti. Brata Karel in Stanko sta svoje moči zastavila v Združenih drža-vah Amerike in Kanadi, Ludovik pa v Braziliji.⁹ Vsi so se izkazali kot organiza-torji izseljenskega življenja in pisci del z različnih področij. Za prva dva zvezka je finančno podporo prispevalo avstrijsko zvezno Ministrstvo za znanost na Dunaju, za tretji in četrti zvezek pa je slovensko Ministrstvo za kulturo izdalo soglasje, da sta bila obdavčena le s 5-odstotno davčno stopnjo. Dejstvo, da so besedila knjig nastajala v tujini oz. v Braziliji, daje delu povsem izviren pečat. Res je, da je bil avtor L. Ceglar v stalnih stikih s številnimi Slovenci doma in po svetu, da je imel na voljo skoraj celotni slovenski tisk, ki je izhajal v tujini in je dostikrat poročal o razmerah v slovenskih katoliški skupnosti več, kot so poročali mediji na Slovenskem, vendar ni imel dostopa do izvirnih dokumentov in ni bil v celoti seznanjen z razmerami, ki so veljale doma v posameznih obdobjih, ki jih zajemajo štiri knjige. Zelo je bil odvisen od poročil in interpretacij, ki so mu jih pošiljali njegovi zaupniki med slovenskimi izseljenci in v Sloveniji. Pri tem mu je bil v izdatno pomoč brat Karel, ki je redno prihajal v Slovenijo in tu ostajal daljša obdobja, da je zbiral gradivo ali preverjal zbrane informacije.¹⁰ Kljub tem omejitvam pa delo predstavlja izviren spis – vsebuje namreč pomembne infor-

⁸ Prim. Ludovik Ceglar, *Nadškof Vovk in njegov čas. 1900–1973*. I. del (Celovec–Ljubljana–Dunaj, 1993), 328 str.; II. del: od zažiga v Novem mestu leta 1952 do tretjega potovanja v Rim leta 1971 (Celovec–Ljubljana–Dunaj, 1995), 288 str.; III. del: leti 1961–1962 in splošna poglavja (Celovec–Ljubljana–Dunaj, 1997), 225 str.; IV. del (Celovec–Ljubljana–Dunaj, 1998), 274 str. (dalje: Ceglar, *Nadškof Vovk*).

⁹ Ludovik Ceglar (13. november 1917, Metlika – 4. februar 1998, Sao Roque) je v Ljubljani končal Teološko fakulteto in 6. maja 1945 odšel na Koroško. 19. maja 1945 ga je v Krki na Koroškem sara-jevski nadškof Ivan Šarič posvetil v duhovnika. Tri leta je pastoralno deloval v župniji Gunzenberg pri Strassburgu. Leta 1948 je odšel v Čile, od tam pa leta 1956 v Brazilijo, v zvezno državo Goiás. Od leta 1957 do smrti je bival v državi Sao Paulo, kjer je bil kaplan v bolnišnici v Sao Roque. Med letoma 1972 in 1978 je bil tudi župnik za Slovence v Sao Paulu. Bil je sodelavec številnih slovenskih revij po svetu, pripravil več knjig o Fatimi in leposlovna dela. Med zgodovinskimi deli izstopa izvirna raziskava o do tedaj nepoznanem slovenskem misijonarju, ki je v 19. stoletju deloval v brazilski zvezni državi Minas Gerais z naslovom *Janez Madon – oče Serafin Goriški*; knjigo je leta 1982 izdala Goriška Mohorjeva družba. Prim. spominski zapis o njem v *Družina*, št. 8, 22. februar 1998, 20.

¹⁰ Karel Ceglar (19. september 1912, Stična–13. junij 1999, Ljubljana) je bil ordiniran v duhovnika 2. julija 1939 v Ljubljani, potem ko je teologijo študiral v Italiji in v Ljubljani. Deloval je po različnih salezijanskih vzgojnih ustanovah, v začetku maja 1945 se je umaknil na Koroško. Tu je bil tri leta aktiven v župnijskem pastoralnem delu, oktobra 1949 je skupaj z bratom zapustil Evropo in od tedaj deloval v Združenih državah Amerike in v Kanadi. Po letu 1975 se je posvetil slovenski skupnosti v Hamiltonu, Ontario, kjer je zgradil novo cerkev in dom za starejše. Veliko pozornosti in sredstev je namenil zbiranju gradiva o slovenskem misijonskem škofu Frideriku I. Baragi in o drugih slovenskih misijonarjih v Severni Ameriki. Obsežno gradivo za leksikon misijonarjev je ostalo v rokopisu. Začel je izdajati zbirko *Baragiana* in pripravil gradivo za več zvezkov. Načrtno je zbiral gradivo o slovenskih skupnostih po svetu, zlasti periodične publikacije in muzejske eksponate in vse pošiljal v različne ustanove na Slovenskem. Prim. Bogdan Kolar, *Njib spomin ostaja. In memoriam III. Rajni salezijanci v prvih sto letih salezijanskega delovanja med Slovenci* (Ljubljana, 2002), 50–52.

Naslovnica prvega zvezka gradiva o nadškofu A. Vovku, ki ga je zbral L. Ceglar

macije, pričevanja in interpretacije Vovkove življenjske poti, kar je nastajalo v vrstah izseljencev in bi se brez Ceglarjevega zbiranja gotovo izgubilo ali šlo v pozabo. Pri Ceglarjevem delu torej ne gre za celovit in sistematičen življenjepis nadškofa Antona Vovka, temveč za prek tisoč strani gradiva, besednega in slikovnega, povsem izvirnega in povzetega.

Začetek škofijskega postopka

Nov val zanimanja za Vovkovo osebnost in njegovo zgodovinsko mesto v Cerkvi na Slovenskem je pomenil začetek postopka, da bi bil voditelj ljubljanske krajevnne Cerkve A. Vovk razglašen za blaženega, 13. maja 1999 v Ljubljani. Pobudo za začetek postopka so dali člani duhovniškega sveta ljubljanske nadškofije dne 9. oktobra 1996.¹¹ Uradni začetek na ravni škofije pa je lahko stekel šele kasneje, ker je pristojna rimska kongregacija dala soglasje šele 23. januarja 1999. Od začetka postopka je bilo načrtovanih več akcij, med drugim tudi ureditev Vovkovega osebnega arhiva, zbiranje gradiva v drugih arhivih in priprava zgodovinsko-kritične biografije. V postopku urejanja arhiva škofijske pisarne in nadškofovega osebnega arhiva je začela nastajati zbirka njegovih osebnih zapiskov, ki jih je pripravljala po vsakokratnem srečanju z zastopniki državnih oblasti. Del tako zbranega gradiva¹² je pod naslovom *Iz zapisov škofa Antona Vovka* izhajal v tedniku *Družina*, v knjižni obliki pa je izšlo ob stoletnici Vovkovega rojstva leta 2000 pod naslovom *V Gospoda zaupam. Iz zapisov nadškofa Antona Vovka*.¹³ Pod istim naslovom so bili objavljeni tudi Vovkovi pastirski listi, vključno s prvim pastirskim listom, s katerim je vernike ljubljanske nadškofije nagovoril 21. decembra 1946 (pismo so brali v vseh cerkvah škofije, kjer je bilo redno nedeljsko bogoslužje 1. januarja leta 1947) kot "naslovni škof kardiški in pomožni škof ljubljanski". Za boljše razumevanje njegovega časa in širših družbenih razmer so bili dodani skupni listi slovenskih ordinarijev in kakšno od pastirskih pisem katoliških škofov Jugoslavije, ki so jih prebirali v cerkvah na Slovenskem. Tako zbrano in objavljeno gradivo je pomagalo zgodovinski komisiji, ki jo je 27. septembra 1999 imenoval ljubljanski nadškof – metropolit dr. Fran Rode.¹⁴

Za usklajeno nadaljevanje postopka in za promocijo Vovkove duhovne podobe je voditelj postopka (postulator) dr. Ivan Merlak pripravil okvirni oris Vovkovega življenja in ga pod naslovom *Za Cerkev in narod. Življenjepis božjega služabnika nadškofa Antona Vovka* objavil leta 2002.¹⁵ Merlakovo delo je nastalo predvsem na temelju *Okrožnic ljubljanskega nadškofijskega ordinariata*, ki so bolj ali manj redno izhajale vsa povojna leta, in Ceglarjevega dela.

¹¹ Prim. Bogomir Štefanič, "Niso ga zlomili. Začetek postopka za razglasitev ljubljanskega nadškofa Antona Vovka za blaženega", *Družina*, št. 21, 23. maj 1999, 1–3.

¹² Zapiski so izhajali v 45 nadaljevanjih v *Družini* od št. 4 do št. 50, leto 1999.

¹³ Prim. *V Gospoda zaupam. Iz zapisov nadškofa Antona Vovka*, ur. Bogdan Kolar (Ljubljana, 2000), 332 str. (dalje: Kolar, *V Gospoda zaupam*).

¹⁴ Prim. Odlok o imenovanju članov zgodovinske komisije v postopku za razglasitev nadškofa Antona Vovka za blaženega, št. 1445/99 z dne 27. septembra 1999 v Nadškofijskem ordinariatu Ljubljana.

¹⁵ Prim. Ivan Merlak, *Za Cerkev in narod. Življenjepis božjega služabnika nadškofa Antona Vovka* (Ljubljana, 2002), 165 str.

Življenjepis, za katerega je avtor zatrdil, da ni dokončen in ne kritičen, je hotel biti oblika obeležitve petdesetletnice poskusa zažiga škofa A. Vovka v Novem mestu. Istega leta je Anton Pust pripravil poljudno obliko Vovkovega življenjepisa, ki so ga uporabljali kot šmarnično branje. Spis je naslovil: *Božji služabnik Anton Vovk. Šmarnice za leto 2002*.¹⁶

Nadaljevanje urejanja arhivskega gradiva nadškofa A. Vovka in škofijske pisarne ljubljanskega nadškofijskega ordinariata na sploh je omogočilo bolj ali manj celovit pregled nad Vovkovo zapuščino. Pri tem delu so zbrali še večje količine njegovih zapiskov, ki jih je arhivist v tem arhivu Blaž Otrin objavil pod naslovom *V spomin in opomin. Osebni zapisi škofa Antona Vovka od 1945 do 1953*.¹⁷ Zapisi so izšli ob 40-letnici Vovkove smrti in vsebujejo vse do tedaj najdene zapiske. Pri tej izdaji je šlo za tri vrste arhivskega gradiva: krajši kronološki zapisi, ki so nastajali od leta 1945 do 1953; zapiski razgovorov s predstavniki oblasti; zapisniki zaslišanj s strani UDV. Gre za, kot zapiše urednik v svojem uvodu, "izjemen dokument o dogajanju v času po koncu druge svetovne vojne v ljubljanski škofiji in o njem samem. Iz zapisov je čutiti skrb, trpljenje in ljubezen Antona Vovka do Cerkve in še posebej do sobratov duhovnikov".¹⁸ Zapisi hkrati kažejo, kako je A. Vovk gledal na čas v luči prihodnje zgodovine. Hotel je ohraniti spomin na Cerkev in zanj osebno težke čase. Nič manj niso zapiski povedni za državne ustanove, za politični sistem, ki se je oblikoval v letih po končani vojni, in za številne posameznike, ki so se kot uslužbenci represivnih ustanov srečevali z voditeljem ljubljanske krajevnice Cerkve.

Celovito in široko zastavljeno obravnavo vseh vidikov Vovkovega dela in življenja je obsegal simpozij,¹⁹ ki sta ga septembra 2004 pripravila Slovenska teološka akademija v Rimu in Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti v Ljubljani. Rezultat zborovanja je monografska publikacija *Vovkov simpozij v Rimu*, ki je kot 22. zvezek izšel v zbirki *Rimski simpoziji* leto kasneje.²⁰ Razumemo jo lahko kot sintezo vsega do tedaj zbranega arhivskega gradiva in kot kritično predstavitev vidikov škofovega delovanja, ki sicer vedno ne izstopajo, zlasti če upoštevamo publikacije, ki so bile pripravljene v okviru kanoničnega postopka za umestitev škofa A. Vovka med mučence Cerkve. Kot pomembno dopolnitev na temelju gradiva pripravljenih razprav je mogoče razumeti osebna pričevanja vrste udeležencev simpozija, ki so škofa A. Vovka poznali in z njim

¹⁶ Prim. Anton Pust, *Božji služabnik Anton Vovk. Šmarnice za leto 2002* (Ljubljana, 2002), 107 str.

¹⁷ Prim. Anton Vovk, *V spomin in opomin. Osebni zapisi škofa Antona Vovka od 1945 do 1953*, ur. Blaž Otrin (Ljubljana, 2003), 514 str. (dalje: Vovk, *V spomin in opomin*).

¹⁸ Prav tam, predstavitev vira, 29.

¹⁹ Simpozij je potekal v dneh od 13. do 17. septembra 2004 v rimskem papeškem zavodu Slovenik. Sodelovalo je 31 raziskovalcev. Kot je običajno v organiziranju rimskih simpozijev, je udeležence v okviru splošne avdiience sprejel tudi papež Janez Pavel II.

²⁰ Prim. *Vovkov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj (Celje, 2005), 465 str. (dalje: *Vovkov simpozij v Rimu*).

sodelovali pri vodenju ljubljanske škofije, ter izjavo, ki so jo udeleženci poslali pristojnim rimskim ustanovam. V izjavi so podprli zavzemanje, da bi pri izvažanju postopka upoštevali pravila, ki veljajo za kandidate, ki so umrli nasilne smrti. Del predavanj, ki so sicer bila predstavljena v rimskem okolju, je bilo na začetku decembra 2004 predstavljenih na Teološki fakulteti v Ljubljani v okviru praznovanja tedna ljubljanske univerze.²¹ Fakulteta se je s tem dogodkom želela na nek način oddolžiti svojemu velikemu kanclerju, ki ga je njegov promotor dr. Josip Ujčič, beograjski nadškof in nekdanji učitelj na isti fakulteti imenoval "ne samo veliki kancler, ampak tudi njen velik prijatelj in izvrsten zaščitnik".²²

Popularizaciji nadškofove osebnosti in njegovega mesta v Cerkvi na Slovenskem po drugi svetovni vojni je bila namenjena nekoliko bolj literarna predstavitev temeljnih postaj življenja v knjigi z naslovom *Goreči škof*, ki jo je v zbirki Žepna knjižnica Ognjišča objavil Aco Jerant.²³ V središču knjige je poskus zažiga v Novem mestu, ki ga je avtor uporabil za naslov.

Biografski okvir – ob koncu podonavske monarhije

Anton Vovk, daljnji sorodnik pesnika Franceta Prešerna, je bil rojen 19. maja 1900 v isti hiši kot pesnik v Vrbi na Gorenjskem in je polnoletnost dosegel v zaključnih mesecih Avstro-Ogrske. Vse stopnje izobrazbe, ki si jo je nabiral med letoma 1906 in 1923, si je pridobil v zares prelomnih okoliščinah: v letih zatona habsburške monarhije, v času prve svetovne vojne in v prvih letih nastajanja nove južnoslovanske države.²⁴ Obiskoval je šolo na Breznici (1906–08), v Kranju (1908–17) je obiskoval deško ljudsko šolo in bil dijak na "cesarsko-kraljevi državni gimnaziji Franca Jožefa" in v Zavodu sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano (1917–19). V času bivanja v Kranju so šolski utrip zaznamovali proslava 500-letnice ustoličenja zadnjega koroškega vojvode leta 1914, čas vojne, ko se je gimnazija morala večkrat seliti, stiske številnih ljudi, ki so zaradi vojne bili ob najdražje. Svoje doživljanje težkih razmer je A. Vovk ohranil v priložnostnih zapisih, ki so del njegove zapuščine. Bil je aktivno vključen v dijaška združenja in se zanimal za dogajanje v ožji in širši družbi. Ker je obilno vojaštvo, ki se je naselilo v Kranju, onemogočalo redno delovanje gimnazije, se je A. Vovk poleti 1917 na prigovarjanje domačega župnika Josipa Lavriča odločil za prehod na Knezoškofijsko privatno gimnazijo v Zavodu sv. Stanislava v Šentvidu.

²¹ Prim. Bogomir Štefanič, "Kancler, prijatelj, zaščitnik. Dan Teološke fakultete v Ljubljani", *Družina*, št. 51–52, božič 2004, 23.

²² Prav tam.

²³ Prim. Aco Jerant, *Goreči škof* (Koper, 2008), 256 str.

²⁴ Prim. Bogdan Kolar, "Študijska in kaplanska leta Antona Vovka", v: *Vovkov simpozij v Rimu*, 19–38.

Tudi tu je vsak dan čutil posledice vojnih razmer; velik del prostorov je zasedala vojaška bolnišnica, višji letniki, tudi njegovi tovariši, so odhajali na fronto, zato je bilo treba pripravljati predčasne maturitetne izpite. Pomanjkanje se je čutilo na vsakem koraku. V zavod je prišel kot odrasel človek, ki je od vsega začetka imel velik vpliv na mlajše sošolce. Literarni zapisi, ki jih je objavljaval v zavodskem glasilu *Domače vaje* prinašajo sledove vojne in stiske ljudi, ki se jih je vojna dotaknili v živo. Med temi sta pritegnili posebno pozornost literarnih zgodovinarjev besedili *Ko bo ajda cvetela*, v katerem je predstavljal doživljanje kmečke matere ob smrt njenega sina-vojaka, in *Vojska*, kjer je orisal ravnanje kmečkega gospodarja, da bi iz vojske dobil svojega sina.²⁵ Čeprav je v desetletju 1912 do 1922 prejemal štipendijo iz ustanove Janeza Krstnika Prešerna (1656–1704), ki je omogočila celi vrsti Prešernov in drugih rojakov, da so se izobrazili, je A. Vovk vse počitnice preživel doma in pomagal pri delu na posestvu.²⁶ Ljubljanski stolni prošt, apostolski protonotar, palatinski grof, pravnik, diplomat in nosilec vrste drugih javnih funkcij velja za pesnikom Francetom Prešernom za najbolj uglednega člana te gorenjske družine. V 20. stoletju se je uveljavil še p. Anton Prešeren (1883–1965), pomemben član jezuitskega reda in zaupnik škofa A. Vovka.²⁷

A. Vovk je bil študent teologije prve generacije študentov na pravkar ustanovljeni ljubljanski univerzi. Od blizu je spremljal preoblikovanje šolskega izobraževalnega sistema, tudi prehoda iz semeniškega načina poklicne priprave duhovniških kandidatov v fakultetnega in bil eden od študentov Teološke fakultete, ki ji je po letu 1952 bil veliki kancler, poskrbel za njeno ohranitev, pravno umestitev v okvir cerkvenega šolstva in za priznavanje njenih spričeval.

V Kraljevini Jugoslaviji

Propad Avstro-Ogrske in začetek nove južnoslovanske države je A. Vovk doživel kot maturant. Zrelostno spričevalo je bilo izdano 28. maja 1919. S tem mu je bila odprta pot na univerzo. Od 21 šentviških maturantov leta 1919 se jih je za študij na Teološki fakulteti odločilo šest; večina med njimi je duhovniško posvečenje prejela leta 1923.²⁸ A. Vovk se je takoj ob začetku v polni meri vključil v delovanje bogoslovne skupnosti in pozorno spremljal dogajanje v Ljublja-

²⁵ Prim. *Domače vaje* 49 (1918–19), št. 3: 38–39, 50–55.

²⁶ J. K. Prešeren je bil prvi predsednik akademikov operozov, kanonist, pesnik, ljubljanski stolni prošt, ustanovil je več dijaških štipendij. Prim. SBL II., 564–566.

²⁷ Prim. Taadej Jakopič, "Vovkov rod", v: *Vovkov simpozij v Rimu*, 14–15; Marko Benedik, "Dokumenti p. Antona Prešerna D. J. o škofu Antonu Vovku", *Acta ecclesiastica Sloveniae* 27 (Ljubljana, 2005): 9–180.

²⁸ Na dokumentih, ki so nastali ob prehodu iz srednje šole na fakulteto, se je ponovno pojavila oblika priimka Vovk, v predhodnem obdobju so namreč pisali Volk.

ni. Sodeloval je pri stanovskem Cirilskem društvu, se udeležil ustanovnega občnega zbora ene od skupin Orla, kritično je spremljal dogajanje v ljubljanski stolnici in ob njej, se zanimal tudi za nastope škofa Jegliča in bil leta 1922 izbran, da mu je izrekel čestitko ob 25-letnici škofovske službe in 50-letnici duhovništva. V govoru je posebej poudarjal Jegličevo zanimanje za socialna in družbena vprašanja, za bogoslovce in duhovnike. Iz Vovkovih besed je zelo jasno razbrati njegove poglede na mesto škofa in duhovnika v družbi, sama izbira govornika za slovesni trenutek pa kaže, kako so nanj gledali drugi bogoslovci (in vodstvo semenišča) in kakšno mesto so mu pripisovali v svoji skupnosti.²⁹ Duhovniško posvečenje je prejel na praznik apostolov Petra in Pavla leta 1923 v ljubljanski stolnici.

Avgusta 1923 je nastopil prvo službo kot drugi kaplan v Metliki (1923–26) in nato v Trzinu (1926–28), leta 1928 je postal župnik v Trzinu in župnijo vodil do aprila 1940, ko ga je škof dr. Gregorij Rožman poklical med svoje sodelavce v Ljubljano in ga imenoval za stolnega kanonika. Na obeh kaplanskih mestih in nato v vlogi župnika je imel ne le možnosti pridobivanja bogatih in različnih pastoralnih izkušenj, temveč se je uveljavil kot organizator cerkvenih združenj, aktiven delavec v hranilnicah in posojilnicah, na kulturnem in zlasti socialnem področju. Čas delovanja v Metliki, kjer je bil sprva drugi kaplan, mu je odprl oči za vrsto vprašanj, s katerimi se do tedaj ni srečal, npr. z neurejenim življenjem stanovskih kolegov ali ostrimi napetostmi med političnimi skupinami v trgu, v kar so hoteli vplesti tudi krajevno duhovščino. Da je skrbno spremljal svoje delo in izbire, kritično ocenjeval razmere, ravnanje ljudi in javnih ustanov, doživljal stisko ljudi v vsakodnevem življenju in bil buden spremljevalec dogajanja v Cerkvi, kažejo njegovi dnevniški zapiski.³⁰

V Trzinu je kot kaplan sodeloval pri urejanju *Cerkvenega glasnika*, ki je bil prvi župnijski list v Sloveniji, nato ga je izdajal kot župnik. Z 28-timi leti je leta 1928 postal najmlajši župnik v ljubljanski škofiji in takoj naslednje leto doživel prvi hladen tuš, ko so bila z diktaturo prepovedana društva, ki so v poslovanju župnije Trzin imela pomembno mesto in vrsto ustanov. Med temi je imelo osrednjo vlogo izobraževalno/prosvetno Društvo sv. Jožefa, ki ga je sestavljalo več skupin, med temi je bila godba na pihala. Po krajši prekinitvi je društvo obnovilo svoje delo; v letu 1937 so lahko praznovali 40-letnico njegovega delovanja. Delo med mladimi je usklajevala Krekova mladina. Da bi vse skupine imele boljše možnosti delovanja, so pripravili nove prostore, kjer je bil na razpolago tudi oder; župnik A. Vovk je nove prostore blagoslovil 15. novembra 1931.³¹ Zaradi težke gospodarske krize so se vrstile stavke (leta 1936 je žup-

²⁹ Besedilo govora je ohranjeno v njegovi zapuščini, ki jo hrani Nadškofijski arhiv v Ljubljani, fasc. 8.

³⁰ Ohranjeni so v njegovi zapuščini v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani, ŠAL/škofje, fasc. 77.

³¹ Prim. Ceglar, *Nadškof Vovk*, I. knj., 71–72.

nik Vovk posredoval med lastniki predilnice in delavci), insolventnost domače hranilnice in posojilnice (zaradi svoje vloge v njej je župnik A. Vovk prišel pred sodišče) in vedno bolj se je širila revščina; župnijske socialne dejavnosti so bile mnogim edina pomoč.³² Na veliko stisko je v župniji odgovarjala Vincencijeva konferenca, za otroke pa sta delovala sirotišnica in zavetišče na Skali. Ker so povsod morali biti poleg domači duhovniki, je to bilo tudi za župnika A. Vovka zelo naporno. Neredko se je zato spraševal o mestu laikov v delovanju Cerkve.³³ Tako v Metliki kot v Trzinu se je A. Vovk izkazal kot dober voditelj svojih sodelavcev in skupnosti, ki jim je bil postavljen za voditelja. Dobro je poznal delovanje cerkvenih družb in bratovščin, izkusil njihov pomen v cerkvenem in javnem življenju, jih podpiral, a nato tudi doživel, da so bila vsa združenja že v času vojne in nato ponovno po njej na silo zatrta in izločena iz cerkvenega življenja. Dobro opravljene pastoralne naloge in sprejemanje s strani duhovnikov je bilo najboljšo priporočilo, da je bil predlagan za ljubljanskega stolnega kanonika in da je to službo dobil.³⁴ Ko je 10. decembra 1939 umrl dotedanji nosilec kanonikata ad baculum Jožef Šiška, je na prigovarjanje znancev, med temi je bil tudi I. Nadrah, in na splošno prepričanje med ljubljansko duhovščino, zanj zaprosil trzinški župnik A. Vovk in kanonikat tudi dobil.³⁵

Čas druge svetovne vojne

Čas druge svetovne vojne je A. Vovk doživljal kot član najožjega vodstva ljubljanske škofije in sodelavec škofa dr. G. Rožmana. Septembra 1940 je bil inštaliran za stolnega kanonika kanonikata ad baculum in hkrati za arhidiakona IV. arhidiakonata (obsegal je dekanije Vrhnika, Cerknica, Ribnica, Kočevje). Bil je sodnik cerkvenega sodišča in pravi konzistorialni svetnik. Hkrati je bil član gospodarskega, socialno-karitativnega in društvenega sveta na škofiji ter škofov zastopnik v odboru Duhovskega podpornega društva ljubljanske škofije. V Društvu je bil nekaj časa tudi njegov podpredsednik. V prvem letu delovanja v

³² O Vovkovem delovanju kot župniku v Trzinu prim. Roman Starc, "Anton Vovk – kaplan in župnik v Trzinu", v: *Vovkov simpozij v Rimu*, 39–48.

³³ Prim. Ceglar, *Nadškof Vovk*, I. knj., 80–81.

³⁴ Prim. Matjaž Ambrožič, *Spomini in Semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraba* (Viri 30) (Ljubljana, 2010) (dalje: Ambrožič, *Spomini in Semeniška kronika*). I. Nadrah, dolga leta ena osrednjih osebnosti škofijskega ordinariata v Ljubljani, stolni prošt, arhidiakon, vodja semenišča, ki je bil pronicljiv in kritičen ocenjevalec dogajanja na škofijskem ordinariatu in v mnogih cerkvenih ustanovah, je videl A. Vovka kot pomembnega člana vodstva škofije; njegova predvidevanja (spomini so bili napisani v začetku vojne) so se v polni meri potrdila (prim. str. 84–85). V očeh novih oblasti je imel I. Nadrah pomemben vpliv na škofa dr. G. Rožmana. V skladu s cerkveno zakonodajo je imel v službi generalnega vikarja velike pristojnosti. Prim. Vovk, *V spomin in opomin*, 56–62.

³⁵ Prim. Ambrožič, *Spomini in Semeniška kronika*, 84.

Ljubljanski stolni kapitelj s škofom Gregorijem Rožmanom leta 1941 – kanonik A. Vovk stoji v drugi vrsti tretji z desne (NŠAL)

Ljubljani je na Socialni šoli imel predavanja o socialnem in družbenem nauku Cerkve. Takoj po izbruhu vojne je postal predsednik Škofijskega odbora za pomoč štajerskim in gorenjskim duhovnikom beguncem, ki so našli zatočišče v Ljubljanski pokrajini, in škofijske dobrodelne pisarne.³⁶ Duhovnikom so skušali najti stanovanje, starejše je gostoljubno sprejel stiški samostan, za mlajše delovno mesto po župnijah in osnovna sredstva za preživetje. V letu 1943 je bil imenovan za škofijskega cenzorja, kot predsednik je vodil delovanje društva Vzajemnost (od 1940) in bil član nadzorništva Vzajemne zavarovalnice v Ljubljani. Leta 1944 je postal ravnatelj škofijskega bogoslovnega semenišča³⁷ (to službo je opravljal do leta 1959) in bil s tem vpleten v dogajanje, ki ga je v bogoslovne vrste vnesla splošna mobilizacija v poletnih mesecih 1944 in prenehanje delovanja ljubljanske univerze in s tem Teološke fakultete jeseni istega leta. Na temelju zapisov I. Nadraha je mogoče sklepati, da je bil pomemben namen pri imenovanju A. Vovka za stolnega kanonika ta, da bi v naslednjih letih prevzel vodenje semenišča in pomagal pri uresničenju načrta, ki ga je imel škof dr. G. Rožman, da bi namreč ta pomembna izobraževalna in vzgojna ustanova škofije dobila nove prostore, t. i. Baragovo semenišče. I. Nadrah zapiše: "Določen je tudi, da bo za menoj prevzel vodstvo semenišča, in vse kaže, da bo enkrat tudi

³⁶ Ignacij Nadrah: "Kan. Vovk je predsednik tega odbora in ima kot tak veliko dela in skrbi, pa svojo nalogo izvrstno vrši." Ambrožič, *Spomini in Semeniška kronika*, 85.

³⁷ Prim. France Oražem, "Anton Vovk – rektor semenišča", v: *Vovkov simpozij v Rimu*, 51–58.

stolni dekan in stolni prošt in generalni vikar."³⁸

Med vsemi oblikami dela v času vojne je A. Vovku največ časa in moči vzelo sodelovanje pri Karitativni pisarni, ki jo je vodil Vovkov predhodnik v Trzinu Matija Škerbec; pisarna je skrbela za vse begunce. A. Vovku pa je bila zaupana skrb za pregnane duhovnike z Gorenjske in Štajerske, ki so našli zatočišče v Ljubljani. Ker je bila med njimi večja skupina starejših in bolnih duhovnikov, med temi so bili tudi tisti, ki so se v Ljubljansko pokrajino preselili iz Neodvisne države Hrvaške in Srbije, je njim namenjal posebno pozornost. Pri tem mu je bila v veliko oporo pomoč, ki jo je nudil stiški opat dr. Avguštin Kostelec.³⁹

Vojne razmere in prijateljevanje z rojakom pisateljem Franom Sal. Finžgarjem je v letih po vojni (predvsem med izseljensko duhovščino) spodbudilo razpravo o Vovkovem odnosu do Osvobodilne fronte. Predvsem po zaslugi nekdanjega ravnatelja škofijske pisarne dr. Jožeta Jagodica, ki je prvi zapisal, da je bil A. Vovk simpatizer partizanskega gibanja in celo njihov svetovalec, in dr. Jakoba Kolariča, ki je takšno mnenje prevzel, se je med Slovenci po svetu razširil kakšen dvom o Vovkovi apolitičnosti, o čemer je sicer bila prepričana velika večina.⁴⁰ V Ljubljani so celo govorili o A. Vovku kot "rdečem škofu".⁴¹ Iz dogajanja takoj ob koncu vojne in kasneje ni videti nobenih znamenj, da bi nove oblasti imele A. Vovka za svojega simpatizerja ali podpornika. Mogoče je reči nasprotno: čeprav v času vojne ni bil na najbolj izpostavljenih mestih in ni iskal pozornosti v javnosti, čeprav ni bil znan po političnih govorih ali izjavah, L. Ceglar pravi, da je ostajal zunaj ideoloških bojev,⁴² je po končanih sovražnostih čutil vse posledice, ki so jih povzročile medvojne odločitve vodstva škofije in njihove skoraj redno zlonamerne interpretacije s strani novih oblasti. Sodelavci dr. G. Rožmana in drugi duhovniki, ki so izstopali po svojih ideoloških stališčih in odprtem nasprotovanju komunizmu, so ob koncu vojne odšli v tujino, tisti, ki so ostali doma, pa so bili podvrženi maščevanju in vrsti represivnih ukrepov.

V novi politični resničnosti

V čas nove Jugoslavije je A. Vovk vstopil na najbolj izpostavljenem mestu v ljubljanski škofiji, kot eden njenih osrednjih voditeljev, potem ko je bil voditelj

³⁸ Ambrožič, *Spomini in Semeniška kronika*, 84.

³⁹ Prim. Ceglar, *Nadškof Vovk*, I. knj., 102–103.

⁴⁰ O tem se je v svojih besedilih razpisal L. Ceglar, ki je skušal zbrati pričevanja z obeh strani, tako zagovornikov Vovkovega ravnanja kot tistih, ki so bili prepričani, da je imel prav J. Jagodic. Prim. Ceglar, *Nadškof Vovk*, I. knj., 107–108; III. knj., 102–118.

⁴¹ Prim. Vovk, *V spomin in opomin*, 119–120.

⁴² Prim. Ceglar, *Nadškof Vovk*, III. knj., 116.

škofije dr. G. Rožman povabljen v tujino in se ni mogel več vrniti.⁴³ Ko je bil generalni vikar Ignacij Nadrah v začetku junija 1945 priprt, je 14. junija 1945 naloge generalnega vikarja prevzel A. Vovk. Že od vsega začetka se je znašel v povsem novem položaju, tako v primerjavi s stanjem v Kraljevini Jugoslaviji kot med vojno. Nad seboj je imel dvojno hipoteko: da je podtaknjenec Rožmanove politike in da je doma ostal zato, da bi nadaljeval njegovo delovanje. Da svojega predhodnika ni obsodil in se distanciral od njega, je bil stalni očitek, ki ga je slišal ob nočnih zaslišanjih ali ob pogovorih z državnimi oblastmi. Prek njega so od škofije zahtevali, da se odpove "vojnemu zločincu Rožmanu".⁴⁴ K izboljšanju položaja ali vsaj normalizaciji odnosov med novo oblastjo in cerkvenimi ustanovami ni pripomogla niti izjava lojalnosti, ki so jo 11. julija 1945 izrekli predstavniki cerkvenih ustanov predsedniku slovenske vlade in notranjemu ministru.⁴⁵ Sovražnost do religije in nosilcev vodilnih služb v cerkvenih skupnostih je bila v novi ureditvi postavljena v njene temelje. Verski pouk v šolah, do tedaj sestavni del posredovanja vere, je bil postavljen na rob, leta 1952 pa dokončno izključen iz šolskih programov.⁴⁶ Številne župnije so bile izpraznjene: v kolikor voditelji župnij niso odšli v tujino, so bili zaprti ali so ostali brez "pristanka", kar se je dogajalo tudi duhovnikom, ki so se vrnili v svoje župnije iz izgnanstva. "Pristanek", ki je bil izvirna oblika slovenske politike za poseganje v delo Cerkve in med duhovnike ter za preverjanje njihovih političnih stališč, je bilo načelno dovoljenje za delovanje na teoretično katerikoli župniji v Sloveniji, vendar je bilo pri njegovi uporabi pomembno tudi soglasje vsakega krajevnega ljudskega odbora. Pristanek so zahtevali tudi od novomašnikov. Ker so bile številne župnije v ljubljanski škofiji brez duhovnikov, čeprav so za svoje delo imeli imenovanje s strani ordinariata, je moral generalni vikar A. Vovk znova in znova moledovati pri notranjem ministru, da bi država podelila svoje soglasje. Iz odgovorov je bilo jasno razvidno, da pri zavračanju prošenj ni šlo za izpolnjevanje kakšnega zakona, temveč predvsem za maščevanje, ker se duhovščina "nedovoljeno povezuje s protiljudskimi, protinarodnimi, protijugoslovanskimi

⁴³ O Rožmanovem odhodu na Koroško je spregovorilo več predavateljev na simpoziju v rimskem Sloveniku. Prim. *Rožmanov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj (Celje, 2001); Ceglar, *Nadžkof Vovk*, I. knj., 115–116; prim. tudi Tamara Griesser-Pečar, *Stanislav Lenič. Življenjepis iz zapora* (Celovec–Ljubljana–Dunaj, 1997), 100–102.

⁴⁴ Prim. Tamara Griesser-Pečar, "Škof Vovk, povojni procesi in operativni načrt Udbe", v: *Vovkov simpozij v Rimu*, 145–147 (dalje: Griesser-Pečar, "Škof Vovk, povojni procesi in operativni načrt Udbe").

⁴⁵ Prim. Tamara Griesser-Pečar, "Duhovščina med nacizmom, fašizmom in komunizmom", v: *Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju* (Ljubljana, 2002), 293–294.

⁴⁶ Do vključno prvega polletja šolskega leta 1951/52 je bil verouk še vedno šolski predmet z eno uro na teden. Pogoji za izvajanje verouka in za otroke, ki so se ga želeli udeleževati, so bili vedno težji. Po odloku Sveta Vlade LRS za prosveto in kulturo pa je z drugim polletjem istega šolskega leta, to je s 1. februarjem 1952, verouk bil ukinjen v vseh šolskih prostorih. Ljubljanski škofijski ordinariat je izdal posebno okrožnico 3/1952, s katero je dal navodila o nadaljnjem ravnanju. Prim. Alojzij Slavko Snoj, "Vovkova skrb za katehetski pouk", v: *Vovkov simpozij v Rimu*, 243–252.

centri v inozemstvu, ki so tam več ali manj direktno povezani z vojnim zločincem Rožmanom in izdajalsko duhovniško emigracijo".⁴⁷

Med duhovščino je začel nastajati umetno povzročen razdor: med novi ureditvi naklonjenimi in s strani oblasti zaznamovanimi. Ker proti organiziranim duhovnikom škof A. Vovk ni nastopil zadosti odločno in ni razglašal odlokov, ki jih je o teh vprašanjih sprejemala Jugoslovanska škofovska konferenca, so ga z nezaupanjem gledali tako drugi člani škofovske konference kot krogi v izseljenstvu.⁴⁸ Škofu A. Vovku je bilo v hudo obremenitev dejstvo, da mnogim duhovnikom ni mogel zaupati in da je bila tako uničena temeljna vez med škofom in njegovim zborom duhovnikov – medsebojno zaupanje in skupno reševanje vseh vidikov pastoralnega delovanja.⁴⁹ Znale so bile njegove besede, ki jih je uporabljal ob spoznanju, da je kateri od njegovih najožjih sodelavcev bil prisiljen poročati Udbi: "Le tisti ve, kaj je OZNA, ki jo je skusil."⁵⁰ V tem kontekstu je mogoče razumeti tudi vlogo, ki jo je imelo Ciril-metodijsko društvo slovenskih duhovnikov, katerega pomembni organizatorji so bili hkrati škofovi sodelavci. Pri ustanovitvi društva je imela odločilno besedo tedanja politična oblast, kot glavni cilj pa je bila delitev duhovnikov na oblasti naklonjene in nenaklonjene, povzročiti razkol in nezaupanje med člani in nečlani.⁵¹ Dolgoletni član in tudi funkcionar društva Ivan Camplin je v svojih spominih zapisal: "Na srečo se namera oblasti z Društvom ni uresničila, ker so pač duhovniki ostali zvesti Cerkvi, škofom in papežu. Jaz pa Društvu vendar pravim "prekunjeno", ker je bilo v svoji korenini pokvarjeno, ustanovljeno s slabim namenom."⁵²

15. septembra 1946 je papež Pij XII. A. Vovka imenoval za naslovnega škofa kardiškega in pomožnega škofa v Ljubljani (posvečen je bil 1. decembra 1946 v ljubljanski stolnici). Ker je bil imenovan brez soglasja oblasti (enako kot tudi pomožni škof v Mariboru dr. Maksimilijan Držečnik), mu niso priznali njegovega mesta, hkrati pa so z njim ravnali, kot da je škof v polni meri in odgovoren za stanje v ljubljanski škofiji ne le v tistem trenutku, temveč tudi v preteklosti. V določeni meri se je to pokazalo že ob objavi pastirskega pisma jugoslovanskih škofov septembra 1945. Čeprav so organi oblasti sodili, da so glavni avtorji škofje iz Hrvaške, so Vovku šteli kot težko breme, ker je na pastirsko pismo dal

⁴⁷ Navaja Tamara Griesser-Pečar, *Cerkev na zatožni klopi* (Ljubljana, 2005), 638.

⁴⁸ Prim. Franjo Franič, "Dijalog između Katoličke Crkve i titoističkog komunizma u bivšoj Jugoslaviji", v: *Božjo voljo spolnjevat. Jubilejni zbornik ob 75-letnici Alojzija Šuštarja, ljubljanskega nadškofa in metropolita*, ur. Anton Štrukelj (Ljubljana–Celje, 1995), 187–196.

⁴⁹ O nekaterih načrtih za uničenje zaupanja med škofom A. Vovkom in njegovimi sodelavci v škofijski pisarni prim. Griesser-Pečar, "Škof Vovk, povojni procesi in operativni načrt Udbe", 147–150.

⁵⁰ Prav tam, 148.

⁵¹ Prim. Marija Čipič Rehar, "Odnos med Antonom Vovkom in Ciril-metodijskim društvom", v: *Vovkov simpozij v Rimu*, 131–144.

⁵² Ivan Camplin, *Mojih 90 let*, ur. Lojze Kozar ml. (Murska Sobota, 2003), 62.

Škof A. Vovk s skupino salezijanskih duhovnikov in bogoslovcev leta 1950 (zasebna last)

svoj podpis (tako kot mariborski škof dr. I. J. Tomažič in generalni vikar za Prekmurje Ivan Jerič) in ker so ga duhovniki brali po vsej škofiji.⁵³ Ko so oblasti od A. Vovka zahtevale, da pastirsko pismo prekliče, je to zavrnil. Poleg drugih negativnih posledic nove ureditve za cerkvene skupnosti so škofje posebej omenili in zavrnilo popolno onemogočanje izhajanja verskega tiska, ki je bil pomemben med dvema vojnama in še vedno navzoč v času vojne.

27. septembra 1950 je bil imenovan za apostolskega administratorja ljubljanske škofije s pravicami rezidencialnega škofa. V desetletju 1951–61 je upravljal še slovenske dele reške škofije in od 1951 do 1955 dele tržaško-koprske škofije, ki so pripadli Republiki Sloveniji.⁵⁴ Višek sovražnosti s strani novih političnih oblasti je doživel 20. januarja 1952, ko je tajna služba organizirala poskus uboja v Novem mestu.⁵⁵ Že tako skrhano zdravje je sežig, in posledično rane, dramatično poslabšal. Le dva tedna po Rožmanovi smrti (16. novembra 1959 v

⁵³ Pastirsko pismo je v celoti objavljeno v: Kolar, *V Gospoda zaupam*, 114–128.

⁵⁴ Prim. Franc Kralj, "Škof Vovk in Cerkev na Primorskem", v: *Vovkov simpozij v Rimu*, 323–336; Renato Podbersič ml., "Na pogoriščih preteklosti. Koprška škofija v družbenem in narodnem življenju", v: *Dr. Janez Jenko, prvi škof obnovljene koprške škofije. Zbornik ob stoletnici rojstva (1910–2010)*, ur. Rafko Valenčič (Koper, 2010), 49–55.

⁵⁵ Prim. spominska brošura Anton Pust, *Škof v plamenih* (Ljubljana, 2002), 32 str.; Vovk, *V spomin in opomin*, 214–229.

S papežem Janezom XXIII. ob prvem obisku v Rimu februarja 1960 (zasebna last)

Clevelandu, OH) je bil A. Vovk 2. decembra 1959 imenovan za tridesetega ljubljanskega škofa, slovesno ustoličen 20. decembra 1959 v ljubljanski stolnici. Ko je papež Janez XXIII. 22. decembra 1961 Ljubljano povzdignil v nadškofijo, je bil A. Vovk imenovan za nadškofa.⁵⁶ Nadškof Anton Vovk je umrl v Ljubljani 7. julija 1963, na praznik novih zavetnikov ljubljanske krajevne Cerkve svetih bratov Cirila in Metoda, za kar se je A. Vovk tudi sam zavzel in pripravil dokumentirano vlogo na pristojne rimske urade.⁵⁷

⁵⁶ Prim. bulo Janeza XXIII. z dne 22. decembra 1961 v France M. Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina* (AES 11) (Ljubljana, 1989), 210–213 (dalje: Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina*).

⁵⁷ Prim. bulo Janeza XXIII. z dne 13. decembra 1961 v Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina*, 208–210.

Kot nič nenavadnega je mogoče razumeti dejstvo, da so bile o škofu Antonu Vovku v zgodovini izrečene že zelo različne ocene, tako v vrstah duhovnikov kot zunaj Cerkve. Če so ga takratne oblasti imele za nesposobnega, neizobraženega, povzpetnika in so mu predlagale, da odstopi, poiskali so mu že tudi naslednika, potem je za večino članov Cerkve veljal za pravega človeka za tisti trenutek, doslednega in pogumnega, treznega v presojanju in povezanega z duhovščino. Iz takšnega prepričanja je nastala pobuda, da bi mu v Cerkvi tudi uradno dali posebno mesto, to je naslov blaženega.

Zapozneno dogajanje

Leto 2008 je ponovno prineslo na medijske strani ime nadškofa A. Vovka, ko so udeleženci IV. foruma za dialog med vero in kulturo v Lovranu, ki ga je organiziral Medškofijski odbor za kulturo, pripravili izjavo. Ta je izšla iz razprav pod skupnim naslovom *Resnica vas bo osvobodila – škof dr. Gregorij Rožman in njegov čas*.⁵⁸ Osrednji del izjave je v pretežni meri sestavljalo besedilo, ki naj bi ga kot pastirsko pismo napisal duhovnikom za novo leto 1946 "pooblaščen generalni vikar Anton Vovk, poznejši ljubljanski nadškof". Objava dokumenta je takoj vzbudila veliko pozornosti in interpretacij. Na eni strani je bilo besedilo, ki naj bi ga napisal A. Vovk, predstavljeno kot "pretresljiv dokument", kot nekaj povsem novega v ravnanju vodstva Cerkve na Slovenskem (ali še bolje – v ljubljanski škofiji), o čemer naj ne bi spregovoril še noben cerkveni dostojanstvenik in naj bi na laž postavljalo ravnanje škofa dr. Gregorija Rožmana (v njegovem sklicevanju na okrožnico papeža Pija XII. *Divini Redemptoris*). Vovkovo pastirsko pismo naj bi predstavljalo nasprotje ravnanja njegovega predhodnika v vodstvu škofije in "priložnost za nov začetek". Ob tako imenovanem Vovkovem pastirskem pismu se je razvila polemika, v kateri so bile pojasnjene nekatere značilnosti besedila, ki je vključeno v zapuščino škofa A. Vovka. Natipkano besedilo nima podpisa in ne naslovnika. Na njem ni nobenega datuma, zato ni moglo biti objavljeno na začetku leta 1946. V tistem času je bil A. Vovk duhovnik, ki je sicer imel posebna pooblastila in naloge v škofiji, vendar ni imel pravice razpošiljati pastirskih pisem. To je zelo slovesna in uradna oblika učenja, ki je lastna škofom. A. Vovk je škofovsko posvečenje prejel 1. decembra 1946 in bil imenovan za naslovnega škofa kardiškega in pomožnega škofa v Ljubljani. 21. decembra 1946 pa je napisal "vsem vernikom ljubljanske škofije" svoj prvi pastirski list in v njem na začetku izrecno poudaril, da jim piše "to prvo pismo"

⁵⁸ Izjavo so objavili različni mediji. Prim. *Dnevnik*, 11. april 2008, str. 22.

z namenom, da se jim predstavi.⁵⁹ Edini izvod besedila je ohranjen med spisi nadškofove zapuščine, doslej ni bil še nikjer najden kakšen dodaten izvod, niti ni znano, da bi takšno besedilo kdo prejel ali da bi bilo odposlano na kakšen naslov. Polemike o avtorstvu besedila in namenih zapoznele objave (ne da bi govorili o vsebini besedila) so se nadaljevale dolgo v letu 2008, kar je ponovno pokazalo na povsem nasprotni interpretacije medvojnega in povojnega dogajanja na Slovenskem. Mnogi so bili prepričani, da je šlo za zlorabo nadškofovega imena in za njegovo instrumentalizacijo z namenom, da bi bila postavljena nova pregrada med ravnanjem škofa dr. G. Rožmana in njegovega naslednika.

Bogdan Kolar

ANTON VOVK (1900–1963), ARCHBISHOP OF LJUBLJANA, PROTAGONIST IN THREE STATE FORMATIONS

SUMMARY

The life path of Anton Vovk began in the years when Austria-Hungary saw its dissolution and its ruins giving rise to the formation of a number of new countries. As a secondary school student, Vovk followed World War I, shared the excitement at the emergence of an independent South Slavic state, and joined the first generation of students at the newly established University of Ljubljana. Already as a secondary school and university student he showed great literary skills. Between the two world wars he held various church positions, came into conflict with the then political regime, helped alleviate the consequences of economic hardship, and eventually joined the leadership of the Diocese of Lju-

⁵⁹ Pismo so duhovniki brali 1. januarja 1947 v vseh cerkvah ljubljanske škofije, kjer je bilo redno nedeljsko bogoslužje. Prim. prilogo *Okrožnice škofijskega ordinariata v Ljubljani*, št. 14/1946 z dne 21. decembra 1946. Pismo je v celoti objavljeno v: Kolar, *V Gospoda zaupam*, 138–143.

bljana. During World War II he performed tasks which put him in contact with the occupation authorities as well as the supporters and representatives of the new political order. At the end of the war, Vovk became the leader of the Pan-Slovenian Theological Seminary and assumed responsibility for the work of the Diocese of Ljubljana. After the death of Bishop Dr. Gregorij Rožman (1959), Vovk became the Bishop of Ljubljana and was, on the occasion of the 500th anniversary of the Diocese of Ljubljana, appointed its second archbishop. He was a co-signatory of the Yugoslav Bishops' pastoral letter in September 1945 and, during the revolutionary changes in Slovenia, the target of anti-Church measures. As a bishop who was appointed against the will of the authorities, he was the victim of police procedures, experienced the consequences of radical separation of the state and religious communities and, with the power of his authority, prevented the schism within the Church and the formation of a national Church. His bold representation of the rights of believers, his loyalty to the central leadership of the Church, and his consistent personal appearances were the key factors that contributed to the initiating proceedings in 1999 that included him among the beatified members of the Church.

UDK 821.163.6.09Cankar I.
1.01 Izvirni znanstveni članek

Ivan Cankar: veliki pisatelj in politični mislec z začetka 20. stoletja

Jožica Čeh Steger

Dr., redna profesorica
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta,
Oddelek za slovanske jezike in književnosti
Koroška cesta 160, SI – 2000 Maribor
e-mail: jozica.ceh@uni-mb.si

Izvleček:

Razprava se osredinja na Cankarjevo kulturnopolitično vlogo pred razpadom Avstro-Ogrske in na njegovo literarno ustvarjalnost med prvo svetovno vojno, kakor tudi na pisateljeve vzporednice z dunajskim kritikom in satirikom Karlom Krausom. Na podlagi primerjalne analize so predstavljene tematsko-stilne podobnosti in razlike v izbranih Cankarjevih kritičnih člankih in političnih predavanjih, v simbolistično-ekspresionističnih vojnih črticah, zbranih v zbirki *Podobe iz sanj* (1917), in v Krausovi tragediji *Poslednji dnevi človeštva*. Oba pisatelja sta med prvo svetovno vojno ubesedila grozote in apokaliptične razsežnosti vojne, Cankar v *Podobah iz sanj* in Karl Kraus v *Poslednjih dnevih človeštva*.

Ključne besede:

1. svetovna vojna, Avstro-Ogrska, Ivan Cankar, *Podobe iz sanj*, Karl Kraus, *Poslednji dnevi človeštva*.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 663–678, 36 cit., 2 slike
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod

Ko je Ivan Cankar sredi leta 1909 zapustil Dunaj in se po krajšem bivanju v Sarajevu dokončno vrnil v Ljubljano, se je začelo njegovo zadnje ustvarjalno obdobje (1909-1918), ki ga v največji meri določajo materinske, živalske in druge etično psihološke črte z avtobiografsko osnovo ter simbolistično-ekspresionistične podobe s tematiko prve svetovne vojne. V slovenski literarni zgodovini je ustaljeno prepričanje, da je Cankarjeva družbenokritična proza s satirično in ironično besedo, značilna za dunajsko dobo, prisotna nekako le do začetka prve svetovne vojne.¹ K temu je potrebno dodati, da je pisatelj humornost in ostrino svoje besede obdržal tudi v zadnjih ustvarjalnih letih, le da je oboje prenesel iz čiste literature v kritične spise, pogovore in še zlasti v kulturna in politična predavanja, kar obenem potrjuje, da je tam od srede devetdesetih let 19. stoletja pa vse do konca svojega življenja vztrajal pri divergentnih ustvarjalnih, življenjskih in idejno-ideoloških konceptih.² Izhajajoč iz teorije diskurza, v okviru katere je literatura razumljena kot družbeni konstrukt, v veliki meri rezultat vsakokratnih družbenih moči in ideologij, velja pritrditi izjemnemu prevajalcu Cankarja v nemščino in vse bolj odmevnemu dunajskemu cankarologu Erwinu Köstlerju o nujnosti celostne kulturološke razprave, ki bi Cankarjevo literaturo preučila v soodvisnosti s kritičnimi, političnimi spisi in predavanji.³

Po literarnih prevodih⁴ Cankarja in knjižni izdaji materialov in tekstov (*Materialien & Texte*, 2000) je Köstler leta 2008 predstavil velikega slovenskega pisatelja nemško govorečemu bralcu tudi kot kulturnopolitičnega misleca, kritika in govornika, tj. v komentiranem knjižnem izboru Cankarjevih kritičnih in političnih spisov, skupaj s precej hibridno *Belo krizantemo*, ki vsebuje kritične, polemične in esejistične pasaže ter vložene parabolične zgodbe in je leta 1910 izšla pri Schwentnerju v posebni knjigi kot pisateljev obračun z literarnimi kritiki. V knjigi *Weisse Chrysantheme. Kritische und politische Schriften* (2008) je prevajalec iz 24. in 25. knjige Cankarjevega *Zbranega dela* izbral 44 kritik, člankov, polemik in govorov ter jih uvrstil v tri tematske kroge, v članke o literaturi (17), umetnosti (4) in politiki (22). Največ, polovica vseh izbranih besedil (22), je pripadla političnim ali kulturnopolitičnim člankom in predavanjem, napi-

¹ Prim. France Bernik, *Ivan Cankar. Monografija* (Ljubljana, 2006), 337.

² Boris Paternu, "Problem simbolizma v slovenski književnosti", v: Boris Paternu, *Obdobja in slogi v slovenski književnosti* (Ljubljana, 1989), 115.

³ Erwin Köstler, "Cankar med moderno in avantgardo", *Sodobnost* 74, št. 10 (2010), 1264 (dalje: Köstler, "Cankar med moderno in avantgardo").

⁴ Doslej so izšli naslednji Köstlerjevi prevodi Cankarja v nemščino: *Vor dem Ziel*, 1994, *Pavličeks Krone*, 1995, *Das Haus der Barmherzigkeit*, 1996, *Aus fremdem Leben*, 1997, *Traumbilder*, 1998, *Nina. Kurent*, 1999, *Knechte*, 2001, *Der Sünder Lenart*, 2002, *Frau Judit*, 2003, *Die Fremden*, 2004, *Martin Kačur, der Idealist*, 2006, *Frau Judit*, 2006, *Am Hang*, 2007, *Milan in Milena*, 2011.

Ivan Cankar
(1876–1918) (Zbirka
upodobitev zna-
nih Slovencev NUK
Ljubljana, www.dlib.si)

sanim od leta 1907 naprej. Ta besedila so najprej pomemben dokument slovenske kulturne zgodovine, v prevodu pa izrisujejo popolnejšo sliko Cankarja v avstrijskem oziroma nemškem govornem območju. Umetnik evropskega in slovenskega simbolizma se tako tujemu bralcu prvič izraziteje razkrije kot kritik Avstro-Ogrske in še posebej pred izbruhom prve svetovne vojne kot vizioren slovenski politični mislec in govornik, ki je kljub svojemu političnemu angažmaju, ko je leta 1907 neuspešno kandidiral za državnega poslanca na listi Jugoslovanske socialdemokratske stranke, znal ohraniti potrebno distanco do te, kakor tudi do vseh drugih političnih grupacij.

Da bi pri kulturološki raziskavi ne zašli v novo ideologizacijo Cankarja, bi bilo potrebno upoštevati prav vse dostopne vire, med drugim tudi pisateljevo korespondenco in zapisana pričevanja njegovih sodobnikov. V razpravi Cankar med moderno in avantgardo⁵ razmišlja Köstler o Cankarjevi kulturnopolitični vlogi in na podlagi predavanj, govorov in člankov o kulturi lucidno umešča pisatelja v vmesni prostor med modernizmom in avantgardo. Potrditev te teze ponuja več Cankarjevih predavanj in govorov, med temi še posebej govor Slovenska kultura, vojna in delavstvo, ki ga je imel v ljubljanskem Mestnem domu 1. junija 1918. V tem govoru je močno poudaril družbeno vlogo intelektualcev in umetnikov, njihovo dolžnost, da kulturno ozavestijo slovenski proletarijat in ga pripravijo za prevzem zgodovinske naloge, za prevzem oblasti:

Težko in trdo nalogo si bo dala slovenska inteligenca, da maso našega ljudstva, predvsem naše delavstvo, pripravi za tiste boje, ki čakajo naš narod. Treba bo, da s predavanji, s časopisi, z brošurami in knjigami stopi med ljudstvo, spoji se z njim, vrne se k njemu, kakor je bila iz njega vzrasla. Treba je, da pove delavcu, kar mu je bilo od nemile usode prikrajšano. Treba je najbolj, da ga vzdrami in mu pove: "Enakopraven brat si v družini!" In še bo potreba, da mu da ponosa in samozvesti, tako da bo čutil v sebi: "Na meni, na mojih plečih, na plečih delavca – proletariata, sloni bodočnost slovenskega naroda, naroda-proletarca!" Če naša inteligenca te svoje svete in nujne dolžnosti ne izpolni kmalu in korenito, potem ne zasluži, da se imenuje inteligenca in posebej še slovenska!⁶

Iz omenjenega govora neposredno zveni Cankarjeva socialistična ideologija, toda njegova literatura in zapisi njegovih sodobnikov dajejo vedeti, da je ostal tudi v zadnjem letu svojega življenja zvest sebi, tj. nekakšnemu ideološkemu pluralizmu, in se ni pustil speljati v enostranske ideološke vode. Kot zmeraj je razmišljal večsmerno in se ob omenjenem levičarskem socializmu hkrati spogledoval z nekakšno krščansko obarvano socialistično ideologijo. Josip Puntar navaja, da je Cankar v zadnjem letu svojega življenja zelo intenzivno razmišljal o romanu *Ženitnina v Kani Galilejski*. Napisati ga je nameraval po zelo natančnem študiju *Svetega pisma*, tako da bi pri tem v celoti ohranil svetopisemsko podobo Kristusa, a ga obenem predstavil v sodobno življenje. Višek romana naj bi predstavljal prizor Kristusove pridige, v katerem Kristus sicer nazdravi in spregovori dobro razpoloženim gostom v Kani, vendar v duhu spregovori vsemu sodobnemu človeštvu, posebej apelira na zatiralce nemočnih ljudi, pri čemer ima v mislih Nemčijo in Avstro-Ogrsko. Po tem govoru zapusti veselo

⁵ Köstler, "Cankar med moderno in avantgardo", 1264.

⁶ Ivan Cankar, *Zbrano delo*. Petindvajseta knjiga, ur. Dušan Voglar in Dušan Moravec (Ljubljana, 1976), 254–255 (dalje: Cankar, *Zbrano delo*, 25. knjiga).

družbo, pred njim se razgrne vsa grešnost tega sveta in se bridko razjoče.⁷

Cankar –oster kritik Avstro-Ogrske in 1. svetovne vojne

Cankarjeva kritika Avstro-Ogrske sega že v devetdeseta leta 19. stoletja in je bila sprva še v območju ironije. Že v noveli Kralj Malhus⁸ iz leta 1898 srečamo karikirano podobo vladarja, ki o sebi pravi, da je simbol. Za vsako ceno želi vladati, njegovi ukazi so neživljenjski, ljudstvo se mu naskrivaj posmehuje in njegovih zapovedi ne spoštuje več. Pred začetkom prve svetovne vojne sledimo pisateljevim neposrednim protivojnim in protidržavnim stališčem. V predavanju Slovenci in Jugoslovani, ki ga je imel Cankar 12. aprila 1913 v Mestnem domu v Ljubljani,⁹ je izrekel znamenite besede o politični združitvi jugoslovanskih narodov zunaj avstroogrškega okvira:

Kakor ste videli, sem smatral jugoslovanski problem za to, kar je: namreč za izključno političen problem. Za problem razkosanega plemena, ki se v življenju človeštva ne more uveljaviti, dokler se ne združi v celoto. To je vse! Kakšno jugoslovansko vprašanje v kulturnem ali celo jezikovnem smislu zame sploh ne eksistira. Morda je kdaj eksistiralo, toda rešeno je bilo takrat, ko se je jugoslovansko pleme razcepilo v četvero narodov s četverim čisto samostojnim kulturnim življenjem. Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratranci, I po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu.¹⁰

Zaradi jugoslovanske ideje oziroma nepatriotičnega govora si je Cankar prislužil celo policijsko ovadbo, zaslišanje in od 12. do 20. septembra 1913 tudi bivanje v preiskovalnem zaporu ljubljanskega deželnega sodišča.¹¹ Takoj v prvih dneh vojne, tj. 10. avgusta 1914, je bil na Vrhniki aretiran na podlagi neke ovadbe širjenja protidržavne propagande, takoj izpuščen, nato čez nekaj dni (23. avgusta 1914) ponovno aretiran in po nalogu vojaškega sodišča šest tednov zaprt na ljubljanskem gradu v celici št. 4, in sicer od 23. avgusta do 9.

⁷ Ivan Cankar, *Zbrano delo*. Triindvajseta knjiga, ur. France Bernik (Ljubljana, 1975), 362 (dalje: Cankar, *Zbrano delo*, 23. knjiga).

⁸ Ivan Cankar, Kralj Malhus, v: Ivan Cankar, *Zbrano delo*. Osmo knjiga, ur. Dušan Voglar (Ljubljana, 1968), 212–250.

⁹ Cankar, *Zbrano delo*, 25. knjiga, 374.

¹⁰ Prav tam, 234–235.

¹¹ Prav tam, 397.

oktobra 1914.¹²

Naslednje leto je Cankar od srede novembra do božiča 1915 preizkusil vojaško suknjo v Judenburgu. Na njegove vojaške dogodivščine nas spominjajo karikature Hinka Smrekarja, nekaj pa jih je v vojni dnevnik zapisal tudi Fran Milčinski. Cankar naj bi mu jih pripovedoval med naključno skupno vožnjo na vlaku dobra dva meseca pred smrtjo, 5. oktobra 1918. Po zapisih Milčinskega je Cankar v Judenburgu kršil vojaško disciplino na različne načine, bajoneta se menda ni hotel niti dotakniti, ignoriral je povelja in med vojaškim urjenjem ostajal v sobi s konjakom in Goethejem v roki. Zaradi Goetheja mu je menda sicer med vojaki osovraženi nadporočnik Vincenc Seunig, poveljnik četrte stotnije nadomestnega bataljona 17. pešpolka, tudi marsikaj odpustil.¹³

Cankarjeve vojaške dogodivščine, kakor tudi nekateri ironični opisi zunanjega ministra grofa Berchtolda in avstrijske diplomacije na dunajskem Ballplatzu, o čemer je pisatelj govoril v predavanju Slovenci in Jugoslovani že leta 1913, niso daleč od začetnih tragikomičnih prizorov Krausove¹⁴ tragedije *Poslednji dnevi človeštva*. V omenjenem predavanju je med drugim zapisano:

Diplomacija živi od problemov in če se problemi kar tako in brez nje rešujejo, kaj naj potem počno naši zelo dragi Berchtoldi? Videli smo in še gledamo, kako se je besno razpenilo vse, kar leze in gre po dunajskem Ballplatzu in njegovi okolici. Kdor bi gledal to reč iz daljave, bi se mu zdela odurna in smešna obenem. Avstrijska diplomacija je bila doslej podobna stari, brezzobi, godrnjavi babnici, ki sedi v zapečku in drži rožni venec v rokah. Naenkrat pa je ta babnica pobesnela, planila je iz zapečka ter maha s svojim rožnim vencem naokoli, v začudenje in v zasmeh vsem sosedam. Za nas Slovence pa to nikakor ni odurna in smešna komedija; pre-

¹² Dogodke ob svojih aretacijah iz leta 1914 je Cankar pojasnil v sestavku "Ministerialna komisija", napisanem po zaslišanju preiskovalne komisije z dne 14. marca 1918 (Cankar, *Zbrano delo*, 25. knjiga, 145–146).

¹³ Fran Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, ur. Goran Schmidt (Ljubljana, 2000), 370.

¹⁴ Cankar je v 90. letih 19. stoletja v svojih besedilih pogosto omenjal različne predstavnike dunajske moderne, vendar ostrega dunajskega kritika in satirika Karla Krausa ni med njimi, zagotovo pa je v svojih dunajskih letih moral vedeti zanj. Dušan Pirjevec (*Ivan Cankar in evropska moderna* (Ljubljana, 1964), 163) navaja Cankarjevo poznavanje Krausovega eseja *Die demolierte Literatur* (1896). Kraus je v njem ostro obračunal z Bahrovim krogom *Mladi Dunaj* (*Das junge Wien*), h kateremu je nekaj časa pripadal tudi sam, leta 1893 pa nastopil svoj boj proti Bahru in njegovim privržencem. V omenjenem eseju jim je očital odmaknjenost od življenja, neplodno sanjarjenje, afektiranost. Prim. Michael Pollak, *Wien 1900. Eine verletzte Identität* (Konstanz, 1996), 169–170. Cankar je bil zagotovo seznanjen tudi s Krausovo revijo *Die Fackel*. Prva številka, v kateri je Kraus programsko napovedal oster obračun z družbo in državo, je izšla na veliko noč 1. aprila 1899, ko je bil Cankar že na Dunaju. Pokupljenih je bilo kar 30000 izvodov, revija je bila dosegljiva na javnih mestih, v parku, na tramvaju, postaji itd. Prav v tem času je nastal Cankarjev Epilog k *Vinjetam*, v katerem je pisatelj napovedal zelo ostro kritiko slovenske družbe. Ta programski spis je Cankar dalj časa popravljal in mu na koncu pripisal pomenljiv datum nastanka, tj. 1. maj 1899. Prim. Ivan Cankar, *Zbrano delo*. Sedma knjiga, ur. Janko Kos (Ljubljana, 1969), 198.

Ivan Cankar kot črnovojnik. Smrekarjeva karikatura Ivana Cankarja (Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK Ljubljana, www.dlib.si)

več krvavo smo udeleženi, da bi se mogli smejeti.¹⁵

Kakor je razvidno iz navedenih primerov, je Cankar v javnih govorih ali v zasebnih pogovorih tudi sredi vojne vihre še zmeraj ohranjal ironično in humorno besedo. Takšne drže pa ni v njegovih črticah z vojno tematiko oziroma v "podobah" iz sanj, v katerih imamo opraviti s prestrašenim, nemalokrat od groze obnemelim pripovedovalcem vojnih grozot, takšen je ta tudi v tistih Cankarjevih črticah,¹⁶ ki posegajo v judenburški čas.

Odločni in kritični protivojni glasovi, kot je bil Cankarjev, so bili na začetku prve svetovne vojne precej redki in nevarni. Mnogi kulturniki in politiki so tedaj s patriotsko propagando izkazovali lojalnost in zvestobo Avstro-Ogrski in cesarju,¹⁷ kakšno navdušenje nad vojno v etičnem smislu, ki naj končno pre-

¹⁵ Cankar, *Zbrano delo*, 25. knjiga, 229.

¹⁶ To so črtice Leda, Gospod stotnik, Sanje infanterista Blaža. Prim. Ivan Cankar, *Zbrano delo*. Triindvajseta knjiga (Ljubljana, 1975) (dalje: Cankar, *Zbrano delo*, 23. knjiga).

¹⁷ Ivan Vogrič, *Slovenski književniki in 1. svetovna vojna* (Ljubljana, 2001), 15.

vetri moralno zatohlost družbe, pa beremo tudi med slovenskimi pisatelji, pri čemer velja omeniti Majcnovo pismo.¹⁸ Mnogi mladi literati so morali na fronto ali pa so grozote vojne doživljali kako drugače, v izgnanstvu, zaporih, ujetništvu, kot ranjenci v vojaških barakah ali v zaledju. Nekateri so izgubili tudi življenje ali si v strelskih jarkih nakopali hudo bolezen. Težke razmere na fronti in v zaledju, kakor tudi obsodba vojne se razbirajo iz vojnih ali civilnih dnevnikov, pa tudi iz literarnih besedil, ki pogosto ubesedujejo motive blaznosti, ranjencev, umirajočih, jetnikov, množične ali posamične smrti.

V dneh, ko je Avstro-Ogrska napovedala Srbiji vojno,¹⁹ je Cankar napisal črtico *Pogled iz škatlice*.²⁰ V njej je pozval umetnike in predvsem sebe k večji družbeni angažiranosti ter na poseben način ponovno vstopil v "areno življenja", v resničnost bližajočega se vojnega kaosa:

V škatlici živiš in v škatlico gledaš. Udari ti žila za pestjo – "smrt tovarišica bela, stojiš mi ob rami!" Sam in edini si v škatlici, toliko da ima ogledalo še prostora. Odpahni pokrov, ozri se s strahopetnimi očmi! Tam je vesoljnost, kakor jo moraš videti in objeti s tem očesom človeškim. Buljiš, trepečeš od osuplosti in groze.²¹

Prav v tej črtici je zapisal Cankar, še preden se je torej začela vojna, tudi prvo apokaliptično vojno vizijo:

Ti nisi mogel živeti enega samega življenja, si objokoval rahel udarec, ki je bil utripljaju življenja podoben, si v nizkotni zavisti pljuval na resnično in lepo življenje drugih! Glej tam, tisočkrat tisočero jih leži poteptanih! Velikih življenj, ki so s silnimi rokami segala do nebes; tihih življenj, ki so s silnimi rokami segala do Boga. Na tleh! Pod konjskimi kopiti! Pod železnimi kolesi! Tako gredo narodi svojo pot.²²

¹⁸ Stanko Majcen, "Književnik v vojski", *Dom in svet* 28, št. 1 (1915), 36.

¹⁹ Dne 23. 7. 1914 je Avstro-Ogrska napovedala ultimat Srbiji, dne 28. 7. 1914 je sledila vojna napoved, tj. natančno mesec dni po sarajevskem atentatu (28. 6. 1914) na avstroogrškega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovo ženo nadvojvodinjo Sofijo. Prim. Tomaž Kladnik, "Vojaštvo in Maribor v času 1. svetovne vojne in tik po njej", *Studia historica Slovenica* 9, št. 2–3 (2009), 318.

²⁰ Črtica je izšla v *Slovenskem narodu* dne 1. 8. 1914. Prim. Ivan Cankar, *Zbrano delo*. Dvaindvajseta knjiga, ur. Janko Kos (Ljubljana, 1975), 314 (dalje: Cankar, *Zbrano delo*. 22. knjiga).

²¹ Cankar, *Zbrano delo*. 22. knjiga, 256.

²² Prav tam, 258.

Ivan Cankar, Karl Kraus – apokaliptične razsežnosti vojne²³

Cankar je vojno občutil kot grozo, krivico, strašno ponižanje človeštva in jo tako ubesedil v vojnih črticah. Človek je v vojni, piše Cankar, zgolj "bilka v viharju",²⁴ nemočen, osramočen in neskončno ponižan. V vojnih črticah, ki so bile v večini objavljene med letoma 1915 in 1917 v *Domu in svetu*, nato pa izdane v zbirki *Podobe iz sanj* konec 1917,²⁵ so v prevladujočih simbolno-alegoričnih, metaforičnih in paraboličnih pripovednih postopkih in v vizijah ubesedene grozljive in vizualno učinkovite podobe, iz katerih se razbirajo apokaliptične razsežnosti vojne, individualne in arhetipske podobe groze, strahu, moralne izmaličenosti, podobe številnih smrti, nadčloveško trpljenje, skupaj z vojno apokalipso pa je, kakor je za zgodnji ekspresionizem značilno, v njih mogoče razbrati tudi upanje in odrešitev. Metabesedilni vložki v posameznih črticah (Gospod stotnik, Iz dna, Tretja ura, Ogledalo) opozarjajo, da je Cankarjeva zapletena semantika sanj dobila v "podobah" še nove razsežnosti. Čeprav se semantika lepega v njih po drobcih še zmeraj ohranja, se prvoosebni od nje na več mestih posavlja, na primer v črtici Tretja ura zelo določno tudi od lepih sanj, ki da sodijo le še v daljno preteklost:

Pred zdavnim zdavnim časom, kakor da je že daleč onstran življenja, sem sanjal vsako jutro lepe sanje. /.../ Tako je bilo pred zdavnim, zdavnim časom. Zdaj ni več; komaj da je še ostal spomin. Zdaj se bojim jutra, bojim dneva in večera.²⁶

Naslov zbirke *Podobe iz sanj* opozarja na pripovedno-strukturni model sanj, kakor ga je že leta 1901 uporabil Strindberg,²⁷ Walter H. Sokel pa mnogo pozneje razglasil za temeljni model ekspresionizma.²⁸ Ekspresionist uporablja

²³ Ta del prispevka skupaj s Krausovimi *Poslednjimi dnevi človeštva* je predelano poglavje iz monografije (Jožica Čeh Steger, *Ekspresionistična stilna paradigma in kratki pripovedni prozi 1914–1923* (Maribor, 2010), 41–50).

²⁴ Prim. črtico z naslovom Bilka v viharju, ki ima podnaslov Poleti 1914. Cankar, *Zbrano delo*. 23. knjiga, 148–151.

²⁵ V zbirki *Podobe iz sanj* je zbranih enaintrideset črtic. Pripovedi Bebec Martin, Četrta postaja, Med zvezdami so bile natisnjene v *Slovanu* 1917, Tisto vprašanje istega leta v *Ljubljanskem zvonu*, Nedelja in Konec prvič šele v zbirki. Prim. Cankar, *Zbrano delo*. 23. knjiga, 333–350.

²⁶ Cankar, *Zbrano delo*. 23. knjiga, 90.

²⁷ Strindberg je pojasnil v uvodu svoje *Sanjske igre* (*Ein Traumspiel*), da je v njej poskušal posnemati nepovezano, zgolj na videz logično formo sanj. Sanje so po Strindbergu nekakšna kristalizacija duha oziroma sanjske zavesti. Dogajajo se zunaj časa in prostora. V njih se lahko zgodi prav vse, v izhodišču so pripete na drobec resničnosti, iz tega se nato razmahne domišljija in plete nove modele, sestavljene iz spominov, dogodkov, svobodnih domislic, fantazije itd. Prebuditev iz temnih sanj se zgodi največkrat v trenutku najhujše more, zato je za sanjajočega vrnitev v resničnost v nekem smislu tudi odrešitev. Prim. August Strindberg, *Märchenspiele. Ein Traumspiel* (München 1917), 9.

²⁸ Walter H. Sokel, *Der literarische Expressionismus* (München, 1970).

po Soklu model sanj za vizualno izražanje polzavednih ali nezavednih plasti duše. Temne, nezavedne plasti duševnosti so ubesedene skozi podobe in dramatične scene, v katerih je meja med notranjostjo in zunanjim svetom zabrisana kakor v sanjah. Temna podzavest, veliki strahovi in grozljive slutnje se zvrstijo kot v sanjah in oblikujejo v vizualno izrazite temne sanjske podobe, ki so nekakšne razširjene metafore oziroma metaforične vizualizacije med seboj nepovezanih emocionalnih stanj.

Na zabrisanost in zastrtost besed, kakor tudi na nejasno mejo med zunanjo in notranjo resničnostjo, med vidnim in nevidnim, opozarjajo metabesedilni vložki v posameznih črticah *Podob iz sanj*, ne nazadnje Cankarjevo uvodno pojasnilo v zbirki:

Tè "Podobe iz sanj" so bile napisane v letih strahote 1914–1917. Zato je razumljivo, da marsikatera beseda ni tako postavljena, kakor bi po vsej pravici morala biti, in da je marsikatera zastrta in zabrisana. Vendarle pa naj ostane vse, kakor je bilo; za ogledalo teh težkih dni in za spomin. Jeseni 1917. Ivan Cankar.²⁹

Cankarjeve "podobe" pa niso le motne in zabrisane, temveč tudi "strahotno povečane, nadvse čudno pokvečene in skrivenčene".³⁰ V velikem konkavnem ogledalu iz črtice Ogledalo se zarisujejo grozote vojne in moralna popačenost ljudi. Ogledalo je strašno samo po sebi, vanj gledajo tudi utrujene in prestrašene pripovedovalčeve oči ter snujejo povečane, skrivenčene in grozljive podobe. Metafore z izhodišči grdega ponazarjajo razčlovečenje, spreminjajo notranjo lepoto v nasprotje, jo razjedajo, polnijo z umazanijo. Nosilci teh metafor so pljunki, gnojnica, madeži, pege, gnojne rane itd.

Prvoosebni se giblje med ranjenci, pohabljenimi, umirajočimi ljudmi, sredi smrti, trpljenja, bolečine, strahu in groze (Ranjenci). Vanj se zajeda personalizirana groza in ga oklepa. V vizijah se pojavljajo ogromni prostorski simboli smrti (grob, polje, njiva mrtvih). Že v uvodni pripovedi beremo:

To noč sem videl velik grob, segal je od planin do morja. Mrtvec je ležal v njem, tako svetel in lep, da so nebeške zvezde zamaknjeno strmele nanj. Na obrazu njega, ki je ležal v grobu, je bilo okamenelo brezmejno trpljenje.³¹

Podobno je tudi v črtici Edini beseda:

Od vznožja pa do vrha je bilo brdo posuto s trupli ljudi, ki so ležala vsepočez in

²⁹ Cankar, *Zbrano delo*, 23. knjiga.

³⁰ Prav tam, 18.

³¹ Prav tam, 13.

vsekriž, kakor razmetano snopje na žitnem polju; in kolikor je bilo še trave, je bila povaljana in krvava. Na vsakem obrazu, na vseh tisočernih je molčala beseda, ki se je bila ustavila na robu usten.³²

Krausovi *Poslednji dnevi človeštva*

Med Ivanom Cankarjem in Karlom Krausom je mogoče najti različne skupne točke, toda najizraziteje ju povezuje ostra in neprizanesljiva kritika Avstro-Ogrske in 1. svetovne vojne. Ko je Cankar v Ljubljani pisal svoje vojne črtice, so na Dunaju izpod peresa Karla Krausa nastajali tragikomični dramski prizori iz življenja prve svetovne vojne. Pisatelj jih je predstavljal na številnih in odmevnih javnih nastopih, leta 1919 so v nekoliko predelani obliki izšli v treh zaporednih zvezkih revije *Die Fackel* in leta 1922 prvič v knjižni izdaji pod naslovom *Die letzten Tage der Menschheit* kot tragedija v petih dejanjih s predigro in epilogom, ki prvotno ni bila namenjena za odrsko uprizoritev.³³ V uvodu h knjižni izdaji iz leta 1926 je med drugim zapisal, da od ljudi, ki so dopustili, da so se zgodila grozodejstva prve svetovne vojne, pričakuje najprej obžalovanje in kesanje. Pravico do ubesedenega humorja v besedilu je z zadržki obdržal le zase.³⁴ Leta 1928 je nato vendarle dovolil tudi prvo odrsko izvedbo na Dunaju, pozneje so bili *Poslednji dnevi človeštva* še večkrat uprizorjeni in so izhajali v različnih avtorjevih ali uredniških priredbah.³⁵ V knjižni izdaji iz leta 1926 sta besedilu dodani dve sliki, na začetku podoba avstrijskega obličja, lagodnega rablja, ki kraljuje nad truplom, k njemu pa se drenjajo vojaki in civilisti, ob sklepnem prizoru pa slika od granate razbitega križa, vendar z nepoškodovano in pokončno stoječo podobo Kristusa na odprtem bojnem polju.

Krausovi *Poslednji dnevi človeštva* se začnejo s senzacionalno novico o umoru avstrijskega prestolonaslednika v Sarajevu, ki jo na dunajskem korzu razglasi raznašalec časopisov. Tudi sicer so v posamezne prizore po načelu montaže vgrajeni časopisni naslovi, citati, dokumenti, monologi fanatičnih vojakov, ironične in tragikomične sekvence, pregovori, zvočne domislice (npr. "Serbien muss sterbien") kakor tudi verzificirana besedila ali celo notni zapisi posameznih pesmi. Osrednji dogajalni prostor je Sirkov vogal dunajske Ringstrasse, priljubljeno zbirališče oficirjev, generalov, vojakov, prostitutk, repor-

³² Prav tam, 47.

³³ V slovenščino je izbor Krausovih kritičnih spisov skupaj z nekaterimi prizori iz tragedije prevedel Janez Gradišnik (Karl Kraus, *Poslednji dnevi človeštva. Izbrani spisi* (Ljubljana, 2001)).

³⁴ Karl Kraus, *Die letzten Tage der Menschheit* (Frankfurt am Main, 1986), 9. Tej izdaji knjige, nastali v uredništvu Eckarta Früha po pisateljevi gledališki priredbi, so dodane risbe Georga Eislerja, ki vsebinsko dopolnjujejo posamezne dramske prizore.

³⁵ Karl Kraus, *Die letzten Tage der Menschheit* (Frankfurt am Main, 1994), 344.

terjev, vojnih fanatikov, oglaševalcev časopisov idr. Odtod se dogajanje seli v visoke urade, notranje prostore zunanjega ministrstva, generalnega štaba, na cesarjev dvor, v hotelsko sobo, restavracijo, šolo, bolnico, cerkev, v nočne lokale, stranske ulice, z Dunaja pa tudi v druga mesta, na podeželje ter na odprta bojišča prve svetovne vojne, večkrat tudi na soško fronto. Pred bralcem se v več kot dvesto prizorih postopoma zvrstijo predstavniki vseh družbenih slojev, od ministrov, generalov, visokih uradnikov, vojakov, meščanskih dam, prostitutk, vojnih fanatikov, reporterjev, vojnih ranjencev, otrok, do nemškega in avstrijskega cesarja. Nepregledna množica dogajalnih prostorov in številnih ter pogosto zgolj lokalno znanih oseb se počasi sestavlja v totalno sliko družbe in prve svetovne vojne, zrelo za poslednjo obsodbo.

V že omenjenem uvodu v knjižno izdajo tragedije beremo pisateljevo pojasnilo, da so bili v prizorih zapisani "najbolj neverjetni pogovori v resnici tudi dobesedno izrečeni in da so najbolj kričeče iznajdbe citati".³⁶ Med literarnimi osebami se pojavi tudi Alice Schalek, ki je med prvo svetovno vojno v živo in z dokumentarnim gradivom poročala tudi s soške fronte. Pri Krausu, ostrem kritiku tiska in časnikarjev, ima vlogo naivne novinark, ki zastavlja vojakom na fronti banalna vprašanja o njihovih občutkih in čustvenih stanjih med streljanjem in po njem. Posebej izstopajo v različnih oblikah dunajskega dialekta govoreči avstrijski oficirji, ki se na korzu zapletajo v najbolj neumna kramljanja, ne razumejo vojnega in političnega dogajanja, drug drugemu izrekajo zgolj puhle fraze, se nastavljajo mimoidočim, še posebej fotografom, in so v svoji omejenosti predvsem tragikomične podobe avstroogrske monarhije.

Tragikomični prizori neumnih in banalnih pogovorov vseh plasti družbe iz prvih štirih dejanj se v petem prevesijo v simultano izpodrivajoče se alegorične podobe vojnih grozot, ki so razumljene v smislu apokaliptične sodbe človeštva. Pred bralcem oziroma gledalcem se v temi in na goreči steni izpodrivajo grozljive slike: vojni begunci na ozki stezi v Mitrovico, drveči vlak skozi pokrajino, premraženi begunci na poledenelih kamnih, zdrs konja v prepad, ki mu sledi konjenik, blede obrazi in kriki ljudi, človek z razbito glavo itd. Govoreče prikazni izrekajo poslednjo obtožbo in prekletstvo nad svetom, med njimi se pojavi avstrijsko obličje, podoba lagodnega rablja, ki kraljuje nad žrtvijo. Vrani, obkrožajoči napol razpadla trupla vojakov, sporočajo, da so prav oni pravi generali vojne in da se jim v svetu človeške morije ni bati za hrano.

Krausov koncept apokaliptičnega konca ne dopušča nobene odrešilne ideje. V eni od sklepnih podob nepregledna množica bledih žena, spolno okuženih vojaških prostitutk, koraka v odročne kraje umirat, v krvi njihovih vojakov pa cveti sifilis za poznejše rodove. In čisto na koncu se na goreči steni oglasi

³⁶ Prim. Karl Kraus, *Die letzten Tage der Menschheit* (Frankfurt am Main, 1986), 9.

še sin, ki v imenu vseh nerojenih sinov sporoča znanim in neznanim očetom, da ne želijo biti rojeni v ta svet.

Sklep

Nesmiselnost in obsodbo prve svetovne vojne sta Ivan Cankar in Karl Kraus ubesedila z različnih perspektiv in v različnih stilnih legah. Sklepne alegorične podobe in prizori iz Krausove tragedije *Poslednji dnevi človeštva* nakazujejo dokončen propad človeštva brez sleherne odrešilne ideje. Cankarjeve *Podobe iz sanj* dopuščajo različna branja, morda še zmeraj tudi v smislu umetnikovega naporenega iskanja in ustvarjanja simbolistične lepote sredi vojne in razčlovečenega človeka, vendar tudi v smislu za ekspresionizem značilne dvojne ideje apokaliptičnega konca in novega začetka hkrati. Na slednje opozarja v *Podobah iz sanj* ne nazadnje tudi alegorija Smrti v sklepni črtici Konec, ki nenehno spreminja svoj obraz, nastopi kot stroga in nepopustljiva črna sodnica, vendar tudi kot žanjica za novo rast, tesarica, ki teše krsto in zibelko hkrati, ter celo kot mati Smrt.

Ivan Cankar je na začetku prve svetovne vojne še zadnjič pokazal odločno držo pisatelja in razumnika. Skozi simbolno govorico sanjskih podob na eni in z ostrimi obsodbami vojne na drugi strani, kakor tudi s prodorno mislijo o slovenski prihodnosti, se je zapisal ne le med velike umetnike in uporne mislece, marveč tudi med pokončne in etičnim vrednotam zavezane osebnosti 20. stoletja.

Jožica Čeh Steger

IVAN CANKAR – GREAT WRITER AND POLITICAL THINKER OF THE EARLY 20TH CENTURY

SUMMARY

Ivan Cankar was a sharp critic of World War I and of Austria-Hungary before its dissolution. He described both in various stylistically different lectures and talks as well as in his short war stories. Similarities between Ivan Cankar and Karl Kraus are seen in the sharp criticism of the then common state, in the condemnation of World War I, and in the theme of the horrors of war. A comparative analysis shows thematic and stylistic similarities and differences in selected Cankar's critical articles and political lectures, his short war stories of the *Podoba iz sanj* collection (Images from a Dream), and in Kraus' tragedy *Die letzten Tage der Menschheit* (Poslednji dnevi človeštva – The Last Days of Mankind).

In the days when Austria-Hungary announced war on Serbia, Cankar, in his short story *Pogled iz škatlice* (View from a Box), which was published in the newspaper *Slovenski narod* (The Slovenian Nation) on 1 August 1914, called himself and other artists to engage in and re-enter the "arena of life". At the same time, with his apocalyptic vision, he already predicted the horrible and devastating effects of war which he himself perceived as a universal horror, a terrible injustice and humiliation of mankind. Cankar openly expressed his hatred of Austria-Hungary already before World War I. In his lecture *Slovenes and Yugoslavs* (1913), Cankar strongly ridiculed the Austrian diplomacy, particularly the Austrian Foreign Minister Count Berchtold, and strongly demanded a solution to the Yugoslav political issue outside the framework of the Austro-Hungarian Monarchy. Due to his unpatriotic speech at the above-mentioned lecture, Cankar had a police report filed against him and was remanded in custody from 12 to 20 September 1913 at the Ljubljana Regional Court. He came on the list of suspicious persons and was arrested during the first days of the war (on 10 August 1914), released immediately and again arrested on 23 August 1914. By order of court-martial he was held at the Ljubljana Castle prison for six weeks (cell no. 4), from 23 August to 9 October 1914. Then, from mid-November to Christmas 1915 he served in the military in Judenburg. Cankar often described his military adventures in a humorous way to familiar and unfamiliar listeners, among them Fran Milčinski (a good two months before Cankar's death) who wrote of them in his war diary.

In Cankar's short war stories (his "images from a dream") which he wrote in Ljubljana between 1914 and 1917 – at the time when Karl Kraus, a sharp critic

from Vienna, wrote comic and satirical anti-war and anti-state drama scenes in *The Last Days of Mankind* – there are no ironic or satirical tones. Cankar used rather veiled words, writing in a highly metaphorical, symbolic, allegorical and parabolic style.

At the beginning of World War I he, for the last time, revealed the strong stance of a writer and an intellectual. Due to the symbolic language of dream images on the one hand and sharp condemnations of war on the other, as well as his penetrating thoughts on the future of Slovenia, he is considered not only one of the greatest artists and rebellious thinkers, but also one of the most upright and ethical personalities of the 20th century.

UDK 821.163.6.09Kosovel S.
929Kosovel S.
1.01 Izvirni znanstveni članek

Srečko Kosovel kot pesnik in politični bojevnik – tigrovec

Janez Vrečko

Dr., redni profesor
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko
Aškerčeva 4, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: janez.vrecko@guest.arnes.si

Izvleček:

Ker so leta 1918 Slovenci na ozemlju Primorske vse do Julijskih Alp postali italijanski državljani, Kosovel ni mogel ostati odmaknjen od družbenih, političnih, etičnih in eksistencialnih vprašanj. Njegove pesmi opozarjajo na položaj in usodo primorskega ljudstva, ki je bilo čez noč pahnjeno v tišino fašistične groze, zato je bilo prvo ljudstvo v tedanji Evropi, ki se je uprlo fašizmu, kar se danes premalo poudarja. Kosovela je mogoče povezovati s tigrovskim odporom, na kar kažeta "Kons Ikarus" in "Kons Tiger".

Ključne besede:

Impresionizem, TIGER, TIGR, Zbor svečnikov sv. Pavla, fašizem, Rapalska pogodba, Narodni dom v Trstu.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 679–696, 75 cit., 4 slike
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Kosovelovo življenje je bilo kratko, a nadvse intenzivno. Iz njegove obsežne korespondence razberemo, da je bil prepričan o svojem pesniškem poslanstvu, imel se je za rojenega pesnika in je kljub brezštevilnim oviram, ki so mu jih postavljali na pot sorodniki, prijatelji in založniki, vztrajal na njej do konca in zapisal, da je bilo njegovo življenje *slovensko, sodobno, evropsko in večno*.¹

Kdo je bil ta skrivnostni mladenič, ki je moral umreti dvaindvajsetleten in za katerim je ostala pesniška in miselna zapuščina, ki je še nikomur ni uspelo izmeriti v celoti, vendar pa vsakogar, ki se je loti, navdaja s strahospoštovanjem?

Kot študent ljubljanske univerze je v svoji seminarski nalogi takole opisal svoj rojstni kraj: "Rodil sem se 18. marca 1904 v Sežani blizu Trsta. Kako so minili moji prvi dnevi? Ne vem. Velika hiša, v kateri sem bil rojen, mi je enako nepoznana kot razlog mojega rojstva in *življenja*."² "Velika hiša" je bila šola, v kateri je služboval nadučitelj in narodni buditelj Anton Kosovel. Z ženo Katarino Stres sta imela pet otrok: pred Srečkom so bili v družini Kosovel rojeni sin Stano, publicist in pesnik, ter hčere Tončka, uradnica, Karmela, pianistka in profesorica glasbe, in Anica, profesorica slovenskega jezika. Prav zato naj bi Srečko kot peti otrok v družini na župnikov predlog pri krstu dobil ime Kvintilijan. To se ni zgodilo, saj je obveljala botrova želja: krščen je bil kot Felix Joseph. Pozneje se je pesnik pogosto vračal k svojim različnim imenom in se podpisoval zdaj kot Srečko, zdaj kot Kvintilijan, zdaj kot Felice.

* * *

Trst je imel v Kosovelovem življenju posebno mesto. S starši in sestrami je še kot otrok in osnovnošolec pogosto, v času gostovanj celo vsak drugi dan, peš in z openskim tramvajem zahajal v Trst v Slovensko gledališče, ki je bilo vse do leta 1920, ko so ga fašisti požgali, v slovenskem Narodnem domu. Tu so pred predstavo pogosto posedeli tudi v kavarni. Narodni dom je bil leta 1904 sezidan s slovenskim kapitalom po načrtih arhitekta Maksa Fabianija in je veljal za eno najmodernejših stavb v takratni Evropi, saj je v sebi združeval hotel, kavarno, politično središče in gledališče, navzven pa se je spogledoval z doževo palačo v Benetkah.

Trst je bil v tem času kozmopolitsko velemesto, luka, ki je bila odprta v svet in je tudi znotraj sebe dopuščala multikulturno odprtost. Avstrijska uprava je v boju proti dednemu sovražniku – Benetkem – spodbujala avtonomijo Trsta in

¹ Srečko Kosovel, *Zbrano delo I, II, III, IIII/I*, ur. Anton Ocvirk (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev) (Ljubljana, 1946–1977), 321 (dalje: Kosovel, *Zbrano delo*).

² Srečko Kosovel, *Ikarjev sen: dokumenti, rokopisi, pričevanja*, ur. Aleš Berger in Ludwig Hartinger (Ljubljana, 2004), 11.

Srečko Kosovel
(upload.wikimedia.org)

podpirala njegovo širjenje in bogatenje, spodbujala tudi multikulturnost z Judi, Nemci, Hrvati, Srbi, Slovenci in še kom. Avstroogrski Trst je bil odličen zgled za Evropo kulturnih, nacionalnih in jezikovnih identitet. V njegovem središču je bil prostor za ortodokсно srbsko cerkev, za židovsko sinagogo, za grško, anglikansko in za protestantsko cerkev.

Po propadu avstroogrške monarhije se je Trst v trenutku spremenil iz Joycovega mesta *treh kultur*, ko so bili vsi uradni akti pisani v italijanščini, nemščini in slovenščini, v mesto iredentizma, nacionalizmov, nestrpnosti, hkrati pa je s tem iz trgovske prestolnice postal periferija Italije. Požig Narodnega doma v Trstu 1920. leta je le potrditev vsega navedenega. Trst se je iz mesta kavarn in kavarniške kulture mahoma spremeni v mesto nezaupanja, človeškega hlada

Kosovel z materjo in očetom (www.para-baas.com)

in političnih iger. Znamenite tržaške *caffè-chantant*, oziroma *caffè-concerto*, ki so v mnogočem lahko konkurirale pariškim kavarnam in katerih gostje so bili Julius Kugy, James Joyce, Italo Svevo, Umberto Saba in drugi, so zgubile svoj pomen in postale beznice v vojnem zaledju. Iz Rima pa je intenzivno prodiral fašizem, ki je pod krinko domovinskosti in narodne identitete načel kozmopolitski značaj mesta. Poslej je Srečko "zelo poredko prihajal v Trst". Podobno je gledal na Trst tudi Joyce, ko se je po vojni vrnil vanj. Tudi zanj je postalo mesto skrajno dolgočasno.³

³ Kosovel, *Zbrano delo III*, 1097.

* * *

Ker so leta 1918 Slovenci na ozemlju Primorske vse do Julijskih Alp postali italijanski državljani, Kosovel ni mogel ostati le *čisti* popisovalec golih barvnih in svetlobnih občutij, odmaknjen od vsakršnih družbenih, političnih, etičnih in eksistencialnih vprašanj. Tudi v impresionističnih pesmih, in to kar v večjem delu, ga ta vprašanja toliko okupirajo, da bodo postala stalnica prav v tisti njegovi poeziji, v kateri se bo odmaknil od impresionizma in se predajal pesniškemu eksperimentiranju. *Čeprav* so nekatere pesmi v naslovih še zavezanec impresionistični tehnopoetiki, v njih udarja na dan družbena in predvsem narodnostna problematika, povezana s krivično Rapalsko pogodbo in z izgubo tretjine slovenskega ozemlja, ki je bilo prav njegova eksistencialno določena kraška pokrajina. Fašistično uničevanje je zajelo mesto Trst, "ki je bilo tako rekoč vsem na očeh, a isto usodo je doživljalo celotno ozemlje vse do pod vrh Triglava in do onkraj Snežnika".⁴

Kosovelove impresionistične pesmi postanejo družbeno angažirane, kar je *contradictio in adiecto*, pesnika vznemirjajo vprašanja, ki bi bila v tem kraškem prostoru še pred nekaj leti nemogoča in odvečna, zdaj pa, ko se je njegova Primorska dušila v prihajajočem fašističnem gnevu, se je pesniku zazdelo: "*Da smo zašli, bratje, zakaj? / Da smo umrli v ta ostri Kras? / O, to je žalost, prozorna žalost, / ki visi kot nebo čez nas.*"⁵

Kras je postal "kakor otožen, izjokan obraz".⁶ Pesnik je še zmeraj obrnjen navzven, v kraško pokrajino, a ta ni več golo občutenje svetlobnih in barvnih odtenkov, ampak postane melanholičen in pretresljiv zapis sveta, kjer se kraškemu človeku na vsakem koraku zastavljajo osebna vprašanja in politični problemi, saj je čez noč postal brezimni tujec na svoji lastni zemlji. Nekdaj znane poti, ki so vodile iz mesta v to sončno pokrajino, so potemnele: "*/.../ nema je, temna je nočna ravan*", pesnik je v njej zgubljen, kot "*da (je) zašel že od sveta*".⁷ "*Na gmajni, za bori / se (je) privadi(l) samotnemu svetu*".⁸ Če je bilo prej vprašanje "*Kam ta pot biti?*"⁹ nesmiselno in odvečno, postane zdaj znamenje tragičnih disonanc, sredi katerih se je zaradi političnih igravic svetovnih velesil znašel mali kraški človek. In če je prej brinjevka vztrepetala in zanosno vzletela v sivem zgodnjem jutru v brezmejna kraška prostranstva, zdaj "*privrši*

⁴ Boris Pahor, *Srečko Kosovel. Pričevalec zaznamovanega stoletja* (Ljubljana, 2008), 17 (dalje: Pahor, *Srečko Kosovel*).

⁵ "Na večer", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 22.

⁶ Prav tam.

⁷ "Impresija", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 146.

⁸ "Pesem", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 9.

⁹ "Jesen", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 10.

v labnem letu / v jesenski čas" in *"na gmajni, za bori / se privadi samotnemu svetu"*. Njeno privajeno samotnost pretrgajo *"lovski strel"*, ki *"odmevajo v gmajni, / glej, zdaj jo ustrelijo"* in *"strelj se v daljo gubijo ..."*¹⁰ Tudi v znameniti *"Baladi"*, ki to tematiko obravnava na najvišji umetniško izpovedni ravni, gre za tragične tone, ki temeljijo v dejstvu, da je Primorska doživela nasilno in krivično ločitev od matične domovine.

V jesenski tihi čas / prileti brinjevka / na Kras. / Na polju / že nikogar več ni, / le onapreko gmajne / leti. / In samo lovec / ji sledi ... / Strel v tišino; / droben curek krvi; /
*brinjevka / obleži, obleži.*¹¹

Angažiranost pesmi se nam dodatno razkrije, če vemo, da so po priključitvi Primorja k Italiji začeli v pozni jeseni prihajati na Kras italijanski lovci iz Trsta in streljati brinjevke. "Brinjevko, ki je jeseni priletela na Kras, domači lovci pustijo pri miru, a jo ustrelj tuji zasledovalec, vse to v poeziji ni naravnost izrečeno, ampak zamoščano."¹²

To daje spricho navedenega njegovi brinjevki globlji, simboličen pomen.¹³ Gre potemtakem za vznemirjenost, ki jo je moč čutiti v ljudeh in je "posledica prihoda tuje oblasti in kasnejšega avtoritarnega kulturnega genocida, ki so ga vsilili vulgarni režim in črnosrajčniki, ki so divjali po kraških vaseh."¹⁴ Sam baladni motiv ptice je Kosovel morda dobil v Gestrinovi novoromantični pesmi *"Balada o prepelici"* iz leta 1893.

Iz tega melanholičnega, obup vzbujajočega položaja se pesniku začnejo rojevati tudi pesmi, v katerih *"zamrl je smeh"*¹⁵, kjer si vsak *"po svoje otožnost odganja"*.¹⁶ Hkrati s temi pesimističnimi toni pa se v pesniku poraja tudi uporna misel, saj ni mogoče, da bi kot ljudstvo zašli, saj ni mogoče, da so umrli *"v ta ostri Kras"*.¹⁷ Ob vsakem povratku domov se je moral Kosovel srečevati z nepravilno državno mejo, mejniki so se mu zdeli ob vsaki stopinji, ki jo je storil proti *"preti-bi, sivi biš"* v svoji vasi *"kakor težke, neme misli"*¹⁸, zato se mu iz grla izlije vzklík: *"Kdo obupuje? / Kdo vzdihuje, / da ga prekolnem / v srcu tem bolnem."*¹⁹

¹⁰ Prav tam, 9.

¹¹ "Balada", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 11.

¹² Pahor, *Srečko Kosovel*, 34.

¹³ Glej Kosovel, *Zbrano delo I*, 431.

¹⁴ Pahor, *Srečko Kosovel*, 29.

¹⁵ "Jesen", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 42.

¹⁶ Prav tam, 41.

¹⁷ "Na večer", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 22.

¹⁸ "Kraška cesta", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 17.

¹⁹ "Kraška vas", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 16.

Pesnik je nagovarjal bore, ki so se mu kakor brinjevke za časa fašizma razrasli v simbol domače zemlje: "*Bratje bori, ostanite, / rastite z uporom!*"²⁰ V isti sapi pa jih vidi, "*kako so romali / goreči stebri – v nebo*", pesniku pa se je ob tem v pepel sesulo telo,²¹ kot so tudi bori padali nemo, drug za drugim.²²

Posebno znamenita je Kosovelova pesem *Bori*. V prvi kitici se beseda bori ponovi osemkrat, beseda groza dvakrat, poleg tega pa imamo še besedi tiho in nemo, ki sta tudi skoraj sinonima. "Ponavljajoči se poudarjeni *o* v besedi *bor*, ki mu sledi črka *r*, verze s to tragično vsebino sprevrže v temačno onomatopejo."²³ "*Bori, bori v tibi grozi, / bori, bori v nemi grozi, / bori, bori, bori, bori.*"²⁴ Pesem se navezuje na položaj in usodo primorskega ljudstva, ki je bilo čez noč pahnjeno v tišino fašistične groze in se v hipu ovedlo groze te tišine, zato je bilo prvo v tedanji Evropi, ki se je uprlo fašizmu, kar se danes premalo poudarja, in skušalo na ta način preklicati to nemost groze, ki bi se lahko brez te uporniške geste spremenila v trajno grozo nemosti. Prav zato se Primorci niso smeli in niso hoteli predajati tišini in molku, ampak so se z organizacijami TIGER (poznejši TIGR) in z Zborom svečnikov sv. Pavla postavili po robu prihajajoči fašistični pošasti, ki je že leta 1920 zažgala slovenski Narodni dom v Trstu. Trst je doživel "apokalipso vsega, kar je bilo slovenskega. /.../ Kosovel /.../ je ob vsakem obisku mesta (kot) sedemnajstletni študent šel mimo plota, onkraj katerega so črneli zidovi požganega kulturnega hrama in je ležalo razbito pohištvo, so ležale številne kulise in glasbila."²⁵

Zato Kosovel bore nagovarja z brati. "*Bratje bori, ostanite / rastite z uporom! / Pa so padali bolešno, / nemo, bor za borom ... // Pod sekiro so sovražno / včeraj bratje pali, / danes in mogoče jutri / bomo mi še stali.*"²⁶

Ker je bilo samo še vprašanje časa, kako dolgo bodo Slovenci še vzdržali fašistični raznarodovalni pritisk, so skušali uporabiti vse legalne in ilegalne oblike boja, doživljali zato še močnejše pritiske italijanske oblasti, a se niso dali zlomiti. Treba je bilo najprej in predvsem ohraniti slovensko besedo, slovenski jezik kot edini prostor narodne identitete, treba ga je bilo čedrmacovsko braniti, če smo Slovenci hoteli ostati na tem koščku zemlje, zato je pesnik razločno predlagal, da je treba besede znova "*prižgati, / da v tej sivi kraški hiši / nam je še ostati*".²⁷

V nasprotnem primeru čaka primorskega človeka, da bo "*tam ob morjih*"

²⁰ "Temni bori", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 64.

²¹ "Videl sem bore rasti", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 68.

²² Prav tam, 63.

²³ Pahor, *Srečko Kosovel*, 29.

²⁴ "Bori", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 61.

²⁵ Pahor, *Srečko Kosovel*, 9.

²⁶ "Temni bori", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 64.

²⁷ "Vse te besede", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 65.

Kosovelova rojstna hiša (vodnik.kras-carso.com)

svoje srce prodal in ostal prazen in votel,²⁸ praznost in votlost pa se neposredno navezujeta na tišino groze in grozo nemosti sredi fašistične polnoči, ki se je pesnik jasno zaveda: "*Pa je polnoč še, pa je polnoč še /.../*"²⁹ Pesnik se sredi te noči preroško zaveda požara kot Gregorčič potopa v svoji Soči, ki bo bore, "*stoi ke mirne*" požgal. "*Videl sem že požar, / ki jih bo požgal.*"³⁰

Kraška gmajna je zapuščena, "*/.../ težko, težko, težko je živeti!*"³¹ Tišina groze in groza tišine se zdaj strneta v "*mol, ki naše duše duši*".³² "*Truden si, pa bi rad govoril / govoriš, pa bi rad obnemel.*"³³

²⁸ "Noč", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 66.

²⁹ "Vse te besede", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 65.

³⁰ "Videl sem bore rasti", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 68.

³¹ "Večerno sonce", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 133.

³² "Iz krajine smrti", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 131

³³ "Skloniš se, rad bi umrl", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 428.

Za pesnika postaja "noč /.../ tesnotemna", politično zožanje slovenskega geografskega prostora je opisano s tesnostjo in temo, kar se da natančno, nasproti pa prihajajo gregorčičevsko preroško "vibarji silni"³⁴ in pred to "strašno usodo (pesnik) zapira oči"³⁵, saj je ves svet pred njim zaprt.³⁶

* * *

Edina možnost, ki je po prvi svetovni vojni zatiranim Primorcem ostala, je bil upor, redefiniranje slovenskega narodnega značaja, prehod od ovčjega naroda k "lajanju"³⁷ tistih, "ki brez pravic se upiramo", dokler ne postanemo "nepremagljivi jaz".³⁸ V *Dnevniških zapiskih*, datiranih z decembrom 1925, naletimo na pesem z naslovom "Oni, ki stopajo", ki povsem eksplicitno govori o začetkih upora: "Oni ki stopajo preko src / z oblastnim korakom / in ki s peto razbijajo čeljust / nas ponižanih /.../ kraljujoči Neroni /.../, naj pazijo / pazijo / v tibem somraku srda se stiskajo pesti"³⁹. Fanica Obidova je 11. junija 1922 pisala Kosovelu: "Kako bomo mi Slovenci pozdravljali iz svojega ranjenega srca Italijane. 'Balkan' [požgan Narodni dom, op. J. V.] nas spominja, nam kliče v zavest njih podlost, žrtve v Istri, 'Narodni dom' pri sv. Ivanu, v Barkovljah in še nešteto drugih stvari."⁴⁰

Pesem (Ikar) govori o Slovencih, njihovem značaju, usodi in perspektivi. /.../ Osrednja beseda je kar petkrat ponovljeno lastno ime Slovenec, ki se enkrat razveže v nadpomenko človek. Kosovel se poigrava z enakozvočnico Slovenec – beseda označuje pripadnika naroda, hkrati pa tudi časopis – in pri tem izrablja dejstvo, da so lastnosti tako enega kot drugega zamenljive: Slovenec kot pripadnik naroda je neangažiran, brezciljen in hirajoč, časopis Slovenec je kupljiv, in obratno.⁴¹

"Kons Ikarus" je zaznamovan z vzponom. O padcu ni niti besede, kot je ni bilo tudi v pesmi "Srce v alkoholu", kjer je poanta v preseganju danega, v "mislih

³⁴ "Pesem", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 128.

³⁵ "Kakor drevo", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 129.

³⁶ "Vse, o vse", v: Kosovel, *Zbrano delo I*, 158.

³⁷ Srečko Kosovel, *Integrali* 26', uredil in uvod napisal Anton Ocvirk (Ljubljana, 1967, 1984², 1995³), 181 (dalje: Kosovel, *Integrali*).

³⁸ Kosovel, *Integrali*, 179.

³⁹ Kosovel, *Zbrano delo III*, 758.

⁴⁰ Tatjana Rojc, *Mon cber ami! Dragi Srečko. Neobjavljena pisma Srečku Kosovelu* (Gorica, 2007), 193 (dalje: Rojc, *Mon cber ami!*)

⁴¹ Marjeta Šušteršič, "Likovnost *Integralov* Srečka Kosovela", *Slavistična revija* 36, št. 1 (1988): 61–79 (dalje: Šušteršič, "Likovnost *Integralov* Srečka Kosovela")

Požgan narodni dom v Trstu, 1920 (radio-dva.at/wp-content)

onstran", ne glede na to, da gre tudi za geografsko oznako zasušnjene Julijske krajine, za njeno transcendiranje izpod fašizma. Ikarus tedaj ne "grozi, da se s strmoglavljenjem poisti z brezvoljnim Slovincem", vsekakor pa daje Slovincu možnost, da "končno enkrat zahrepeni in se povzpne navzgor".⁴² Dokaz za takšno trditev lahko najdemo v dnevniških zapiskih, v katerih Kosovel govori o Janezu Pokornem "z ognjenimi perotmi"⁴³ in pri tem uporablja glagol *leteti*. Upoštevanja vredna je tudi Ocvirkova razlaga verza: "*naše misli onstran*", ki potrjuje in dopolnjuje našo gornjo misel, saj je Kosovel v pesmi v prozi "Tajnost" povedal, da mu ob pogledu na hribe okoli Triglava plane v misel dežela onkraj našega pogorja, na kraje pod Italijo.⁴⁴

V ozadju "Konsa Ikarus" je tudi filozofija slovenstva Klementa Juga kot slovenskega Ikarja, njegovo zaupanje v spremembo narodnega značaja, prizadevanje, da bi ozavestil lastni narod, ga iz *ovčjega* napravil pokončnega, polnega

⁴² Šušteršič, "Likovnost *Integralov* Srečka Kosovela": 62.

⁴³ Kosovel, *Zbrano delo III*, 642.

⁴⁴ Kosovel, *Zbrano delo II*, 584.

volje in moči. Moralna pokončnost naroda je tu povezana s protigravitacijsko, atektonično navpičnico, ki je Ikarju omogočila premagati zemeljsko težnost, "okove na rokah"⁴⁵ v katere ga je želel skupaj z očetom Dedalom vkleniti kralj Minos na Kreti. Primorskim Slovencem je takšen svoboden vzlet preprečeval fašizem. Jugova filozofija pa je iz "*brezciljnega Slovenca*" želela Slovenca s ciljem. "So naše celice zdrave? Ko da ležijo v pepelu."⁴⁶

Vpliv Klementa Juga na lastno generacijo je bil očiten. Pokazalo se je, kako sta bila odločilna njegova navzočnost in osebna samodisciplina, pa tudi to, da je bil njegov umik "*onstran*", ko je omahnil v severni triglavski steni, še pomembnejši, saj je z močjo svojega zgleda dokončno zavezal in združil generacijo. Verjetno bi bilo treba o pomenu Klementa Juga napisati študijo, ki bi osvetlila njegove velikanske zasluge pri tem, da so se prav primorski Slovenci prvi v Evropi uprli fašizmu. S tem v zvezi bi bilo treba na novo osvetliti Bartolovega Alamuta, gibanji TIGER in TIGR ter Zvezo svečnikov sv. Pavla.⁴⁷

Kosovel je bil tako kot vsa njegova primorska generacija prežet z Jugovim zgledom. Pri oznaki tragičnega položaja Primorcev je uporabil zanj tipičen pojem *nihilomelanholije*, ki povsem očitno združuje dva ločena pojma: nihilizem in melanholijo. Z vero v človečanstvo je odpiral pot svojim Primorcem, ven iz nihilomelanholije, v upor in akcijo. Samo tako se bo "*BREZCILJNI SLOVENEK*", ki zdaj živi "*v sivini razmer, / v topeči se megli melanholije, / z otožnim pogledom / v megleno sedanost, / v megleno bodočnost*" ob "*naporih / v žrtvi in delu*", torej s spremembo svojega narodnega značaja, rešil vsega tega.

Vse to je slovenski filozof Klement Jug s svojo karizmatičnostjo neposredno prenašal na generacijo, ki ji je pripadal tudi Kosovel. To je pesnik posebej poudaril v pesmi "Srce v alkoholu", ki se dotika nesrečnega padca Klementa Juga v severni triglavski steni in njegovega neumrljivega, večnega, spiritualnega srca, saj je smrt razumljena "*kot plavanje v etru*", kot breztežnostno lebdenje v Prostoru, ki ga je Kosovel pisal z veliko začetnico.

Zelo verjetno gre v "Konsu Ikarus" tudi za nasprotje med Ikarjem Klementom Jugom, s katerim se je identificiral tudi Kosovel, in Slovenci, še posebej Slovenci v osrednji Sloveniji, ki so po Rapalu tiščali glavo v pesek in "*v kavarni Evropi / čitajo Slovenski narod. / Trkanje biljardnih kroge!*" Medtem pa sta v Trstu pogorela slovenski Narodni dom leta 1920 in tiskarna Edinost leta 1925, velik del primorskih intelektualcev je šel v eksodus v tedanjo Jugoslavijo, jezik pa je v javni rabi doživel popolno prepoved. Primorci so v celoti postali "*jetniki*"⁴⁸ na lastni zemlji. Kosovel je predlagal in zahteval: "*Trd sem kot jeklo, / ki mora srce*

⁴⁵ Kosovel, *Integrali*, 119.

⁴⁶ "Jubilej", v: Kosovel, *Integrali*, 155.

⁴⁷ Glej Egon Pelikan, *Tajno delovanje primorske dubovščine pod fašizmom* (Ljubljana, 2002).

⁴⁸ Kosovel, *Zbrano delo II*, 133.

prebosti".⁴⁹ Na hrbtni strani v rokopisu pesmi "Jesensko tiho" beremo tudi tole: "Če bomo čakali, ne nastane nič. Razvoj nastane šele z gibanjem. Narod postane šele tedaj narod, kadar se zave ..."⁵⁰

"Kons Ikarus" potemtakem sodi k tistim Kosovelovim pesmim, ki so kritične tudi do krivične mednarodne politike. "Za Slovence /.../ sta pomenila rapalska meja kakor koroški plebiscit bolečo rano in veliko razočaranje."⁵¹ Kakor je bil pred prvo svetovno vojno razdeljen poljski narod, so bili na evropskem zemljevidu zdaj razdeljeni Slovenci.

Kosovel je celo v svojem konstruktivističnem opusu ostal zvest nacionalnim temam. K temu ga je zavezovalo absolutno spoštovanje materinščine in poseben položaj literature pri Slovencih. Po teh dogodkih se je v Kosovelu čedalje bolj krepilo spoznanje, da "preti našemu življu onkraj meje pogin, če se ne bomo otresli nekaterih poglobitnih napak, zlasti še pohlevnosti in potrpežljivosti".⁵² Zato je bila Kosovelova izjemna ostrina namenjena Slovencem, ki jih je imenoval "ovčji narod", saj "Slovenci še nikoli niso bili tako brez misli kakor sedaj, nikoli bolj omejeni kakor sedaj, nikoli bolj kratkovidni."⁵³

Dejansko je kot upornika fašizmu in sleherni diktaturi Kosovela spoznala in prepoznala že njegova generacija, ki je bila prepričana, da je edinole Kosovel dal "iz sebe semena, ki bi mogla kdaj iz njih še zrasti naša bodočnost".⁵⁴ Pahor se spominja, da so se ob Kosovelovi smrti "počutili izgubljeni", izdaja njegovih pesmi leta 1927, torej leto dni po pesnikovi smrti, pa je že pomenila "novo upanje", čeprav je morala zbirka tihotapsko preko meje.⁵⁵ Kosovel je postal "inspirator zavesti in upora ter eden poglobitnih navdihovalcev generacije, ki se je pripravljala na spoprijem s črno diktaturo".⁵⁶

Pahor je namreč Kosovela kar neposredno imenoval "pesnika tigrovskega upora", ki je "tudi sam čutil, da temu uporu že načeluje".⁵⁷ Tako ga je označil tudi Ocvirk. Po njegovem mnenju je Kosovel "spoznal, da mora ravno on postati vest naroda, klicar k odporu in upor",⁵⁸ še posebej, ker Slovenci nismo imeli opore tam, kjer je bilo to edino legitimno: v Društvu narodov. Iz razlogov, zaradi katerih je bilo tigrovske gibanje pri komunistih v novi Jugoslaviji popolnoma razvrednoteno, tigrovci pa so bili vsa leta po drugi vojni v

⁴⁹ "Kons: 4", v: Kosovel, *Integrali*, 152.

⁵⁰ Kosovel, *Zbrano delo II*, 570.

⁵¹ Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918 – 1992* (Koper, 1995), 29.

⁵² Kosovel, *Zbrano delo II*, 603.

⁵³ Kosovel, *Zbrano delo III*, 700.

⁵⁴ Ludvig Mrzel, "Srečko Kosovel in mlada generacija", *Ljubljanski zvon* (1932): 178–183.

⁵⁵ Pahor, *Srečko Kosovel*, 11.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Kosovel, *Zbrano delo II*, 604.

nemilosti, Ocvirk ni mogel v podrobnejšo analizo opisanih dejstev, je pa kljub temu marsikaj nakazal.

* * *

Vprašanje, ki se vsiljuje, je, kako je mogoče Kosovela povezovati s tigrovskim odporom, ko pa je bilo to odporniško gibanje ustanovljeno šele leta 1927? Vendar je zgodovinska znanost ugotovila, da se je ilegalna odporniška organiziranost na "Primorskem razvila že zelo zgodaj, vsekakor pa je obstajala vsaj od konca leta 1924, torej pred znamenitim sestankom na Nanosu leta 1927, ki velja, očitno neupravičeno, za ustanovni sestanek ilegalne narodnorevolucionarne organizacije."⁵⁹ Manj znano je namreč, da sta obstajali dve organizaciji, starejši TIGER in mlajši TIGR. "28. 1. 1924 je bil namreč na sedežu časopisa Edinost v Trstu osnovan zarodek ilegalnega odporništva proti raznarodovanju z imenom TIGER iz začetnic: Trst, Istra, Gorica, Edini, Reka. Organizacija je pod vplivom Orjune delovala predvsem ob meji, na Postojnskem, z zbiranjem vojaških in političnih informacij za potrebe jugoslovanske vojske."⁶⁰ Za Ocvirka je bilo "bistveno spoznanje, da imamo že v letu 1921 opraviti s Kosovelom, ki se usmerja idejno in organizacijsko".⁶¹ O tem priča tudi pripoved Kosovelove sestre Tončke, da je "šel Kosovel na neki tajni sestanek v Gorico, kjer naj bi se srečali najbolj revolucionarni mladi Slovenci kot Martelanc, Grahor /.../ z zahtevo po organiziranem oboroženem uporju proti fašizmu. Ko se je Srečko vrnil domov, pa ni hotel ničesar povedati."⁶²

Je v KONSU (TIGER) upor zoper stroje le metafora za spopad z brezdušnim fašističnim terorjem? Povezava tega *konsa* s prvim tigrovstvom bi lahko prinesla popolnoma nove rezultate v razumevanju Kosovela kot konkretnega zgodnjegotigrovskega revolucionarja.

V tem *konsu* se Kosovel sklicuje na dramo Karla Čapka Rossum's Universal Robots ali skrajšano R. U. R., "v kateri se umetni stvori, izdelani v retorti kakor homunkulusi, upro svojim gospodarjem, ko jih zajamejo strasti in čustva".⁶³ Kosovel to jasno pove: "*Iz Homunkulusov izbruhne človek*." Ali ni ta upor metaforično znamenje za upor Primorcev proti brezdušnemu fašizmu, ki misli, da bo lahko mehaniziral in si podredil priključeni slovenski živelj? Ekvivalente

⁵⁹ Milica Kacin-Wohinz, Marja Virginella, *Primorski upor fašizmu 1920–1941* (Ljubljana, 2008), 23 (dalje: Kacin-Wohinz, *Primorski upor fašizmu*).

⁶⁰ Kacin-Wohinz, *Primorski Primorski upor fašizmu*, 359.

⁶¹ Kosovel, *Zbrano delo III/1*, 1094.

⁶² Pahor, *Srečko Kosovel*, 25.

⁶³ Kosovel, *Zbrano delo II*, 588.

opozicije: "zver – dresura, ljudje – mehanizacija, priroda – dresura, mehanika – kultura" "sklene Kosovel z nasprotjem med človekom in transhumanostjo 'avtomata' – robota, umetnega človeka"⁶⁴ in s tem stopnjuje politično, pa tudi konstruktivno priostrenost svojega *konsa*. V tem smislu je tako kot njegovi številni diskurzivni teksti tudi njegov "Kons (Tiger)" posvečen obrambi človeka in človečnosti, človekovih pravic in pozivu na upor. Ocvirkova misel o vulkanskem revolucionarnem izbruhu v osrčju zemlje osvetljuje verze: "*Iz rjavih zidov / vstajajo beli stolpovi*", ki se jim nikakor ne uspe dotakniti "*trkanja biljardnih krogel*" v Kavarni Evropa, kjer ljudje "*čitajo Slovenski narod*". Podoben zakoten urban motiv srečamo tudi v pesmi "Klic"⁶⁵ "*Malo mesto. Somrak. Tramway.*" Na vsa ta dejstva je opozoril tudi Pahor, ko je spomnil, da se je na "Primorce poživžgala predvojna katoliška Ljubljana in katoliška Slovenija, ki ni hotela objaviti niti tega, kaj počenja fašizem z nami celo na verskem področju. Engelbert Besednjak in drugi so pisali v Ljubljano, a katoliški dnevnik Slovenec ni želel ničesar objaviti. Ko so vztrajali /.../, so objavili štiri vrstice, ne vsega."⁶⁶ Juvan zapiše, da je "pesnik z motivom dresirane divje zveri, ki se upre gospodarju in ga raztrga, predstavil šokantni, vendar čisto fiktivni drobec iz možnega, ne pa dejanskega sveta; tak incident se junija 1925 v cirkusu Kludsky kajpada ni zgodil".⁶⁷ Juvanova pripomba, povezana z omenjenim *konsom*, se v tem smislu izkaže za preozko. Incident se ni zgodil v cirkusu, zgodil se je na okupiranem ozemlju med primorskimi Slovenci, kjer so sanje o enotnosti vseh Slovencev izgubile svoj fiktivni značaj in trčile ob najbolj kruto fašistično realnost. Prav prva dva verza delujeta kot citat časopisnega naslova, kar povečuje prepričljivost in politično aktualnost teksta. Človeka, oropanega človekovih pravic, ni mogoče mehanizirati, ker v *mehaniki ni kulture*, ker v fašizmu ni človečnosti. *Mehanika* je pri Kosovelu dosledno metonimija za moderno kapitalistično proizvodnjo in njeno kapitalsko logiko. "*Tehnika in priroda, obedve tvorita kontrast. Organična priroda in mehanična tehnika.*"⁶⁸

In kakor je "*tiger skočil na krotilca / in ga raztrgal*", se mora tudi človek upreti vsem poskusom mehanizacije. "*Ljudje ne znajo biti stroji, / ampak ljudje. / S srcem dušo.*"⁶⁹ In v tigrovstvu in "Konsu (Tiger)" gre za upor, za akcijo. V dnevnških zapiskih beremo tole misel. "*Ljudje v kletkah. O človeku levu.*"⁷⁰ *Ljudje*

⁶⁴ Marko Juvan, "Kosovelova referenca na Čapka in njen kontekst", *Primerjalna književnost* 32, št. 1 (2009): 179 (dalje: Juvan, "Kosovelova referenca na Čapka")

⁶⁵ "Klic", v: Kosovel, *Integrali*, 267.

⁶⁶ Pahor, *Srečko Kosovel*, 26.

⁶⁷ Juvan, "Kosovelova referenca na Čapka": 179.

⁶⁸ Kosovel, *Zbrano delo III*, 556.

⁶⁹ Prav tam, 727

⁷⁰ Prav tam, 720.

v kletkah so kot ljudje v pesmi "*Jetniki*"⁷¹, ki se nanašajo neposredno na usodo primorskih Slovencev. Pri tem uporabi so lahko zgled prav homunkuli, ki so se počlovečili tako, da so se dokopali do čustev in strasti in s tem presegli načrte svojega stvaritelja, fašistične diktature, ki jih je želela brez duše in čustev v celoti podrejene mehničnemu suženjskemu delu. Tudi živali v prvem verzu: "*Tiger je skočil na krotilca*" opozarjajo, da se ne da dresirati ne živali v cirkusu in ne delavcev ob taylorjanskih tekočih trakovih, pa tudi ne narodnih manjšin. Zato ne more biti naključje, da se Kosovel v tej zvezi sklicuje na misel, ki je tako jasno izpovedana v Čapkovem R. U. R.-u z vizijo vsesplošne robotizacije. Kosovelovo sklepno sporočilo je povsem v skladu s Čapkovimi intencijami: "*Človek ni avtomat*."⁷² Podoben zlom je grozil tudi slovenski manjšini v Italiji.

Janez Vrečko

SREČKO KOSOVEL AS A POET AND A POLITICAL WARRIOR – TIGR MEMBER

SUMMARY

The life of Srečko Kosovel was short but very intense (1904–1926). Trieste had a special place in his life. After the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy, Trieste immediately transformed from a city of three cultures, where all official acts were written in three languages (Italian, German and Slovene), to a city of irredentism, nationalism and intolerance. Moreover, it transformed from a commercial capital into an Italian periphery. Arson in the national home of Trieste in 1920 was merely a confirmation of all of the above-mentioned.

⁷¹ Kosovel, *Integrali*, 251, I–IV.

⁷² Aleksandar Flaker, (1977), 111. "Konstruktivna poezija Srečka Kosovela" v: *Obdobje ekspresionizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 5) (Ljubljana 1989).

The fascist destruction included the important city of Trieste "which was, so to speak, in plain sight. Nevertheless, the same fate was shared by the entire territory of the Primorska region, all the way to Triglav at one end and Snežnik at the other".⁷³

As the Slovenes living in the Primorska region (all the way to the Julian Alps) became Italian citizens in 1918, Kosovel could not remain distant from the social, political, ethical and existential issues. Even his impressionist poems are full of these issues and a constant in the poetry in which Kosovel moves away from impressionism and indulges in poetic experimentation. His poems reveal social and ethnic issues related to the unfair Treaty of Rapallo and thus the loss of one third of Slovenian territory which was Kosovel's home.

Moreover, the poems draw attention to the situation and fate of the people of the Primorska region, who, overnight, were pushed into the silence of the fascist terror. They were, therefore, the first people in Europe to resist fascism, a little known fact today. The people refused to be silenced and formed organisations such as the TIGER (later TIGR) and the Assembly of the Priests of St. Paul to stand against the approaching fascist monster which had set fire to the national home of Trieste in 1920.

In the background of "Kons Ikarus" is the philosophy of the Slovenianism of Klement Jug, the Slovenian Icarus, his hope for the change of the national character, his efforts to enlighten his own nation and to transform it from a sheepish nation into a nation full of will and power.

Kosovel may be associated with the TIGR resistance, although this movement was only founded in 1927. Historians, however, have discovered that illegal resistance "developed very early in the Primorska region – certainly by 1924 – that is before the famous meeting on Mt. Nanos in 1927 which today is (unjustly) considered the inaugural meeting of the illegal National Revolutionary Organisation".⁷⁴ A less known fact is that there were actually two organisations – the older TIGER and the younger TIGR.

Is resistance against the machines in "Kons (Tiger)" just a metaphor for an engagement with the soulless fascist monster? One of the lines in the poem reads: "*A man develops from a homunculus*". Is this not a metaphorical image for the resistance of the people of the Primorska region against the soulless fascist enemy who believes it can mechanise and subject the annexed Slovenian population? The following equivalent oppositions: "beast – training, people – mechanisation, nature – training, mechanics – culture" "are resolved by Kosovel by contrasting man and the transhumanity of a 'machine' – a robot, an

⁷³ Pahor, *Srečko Kosovel*, 17.

⁷⁴ Kacin-Wohinz, *Primorski upor fašizmu*, 23.

artificial human".⁷⁵ Kosovel thus enhances the political and constructive sharpness of his "Kons". In this sense, similar to his other discursive texts, his "Kons (Tiger)" is dedicated to the defence of man and humanity, to human rights and a call to rebellion. The animal in the first line of the poem: "*The tiger jumped on its tamer*" points to the fact that neither circus animals nor workers behind the Taylor conveyor belts or national minorities can be trained and tamed. "Kons (Tiger)" is testament to Kosovel's TIGR membership and represents a synthesis of the Primorska region's resistance to fascism.

⁷⁵ Juvan, "Kosovelova referenca na Čapka": 179.

UDK 821.163.6.09Kocbek E.
1.01 Izvirni znanstveni članek

Edvard Kocbek – umetnik in mislec

Miran Štuhec

Dr., redni profesor
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta,
Oddelek za slovanske jezike in književnosti
Koroška cesta 160, SI – 2000 Maribor
e-mail: miran.stuhec@uni-mb.si

Izvleček:

Edvard Kocbek je bil celovit ustvarjalni duh, ki se je z besedno izbrušenostjo ter miselno doslednostjo loteval v svojem času izjemno aktualnih bivanjskih vprašanj. Z liriko, pripovedno prozo, dnevniškimi zapisi in še posebej v esejih je njegova misel iz posamičnega prehajala k univerzalnim spoznanjem, odkrivala je osnovne zakonitosti človeka in družbe, svobode ter ujetosti, se upirala vsakdanjosti in ohranjala vero. Čut za zemeljsko in doslednost do samega sebe ter zavzetost za človeka, vitalizem in upornost so stališča, ki so v temelju opredeljevala njegov pogled na svet, podobo Boga pa utemeljevala s človečnostjo ter poštenostjo.

Ključne besede:

Literarna zgodovina, Edvard Kocbek (1904–1981), novela, esej, lirika, personalizem.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 697–708, 10 cit., 2 slike
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

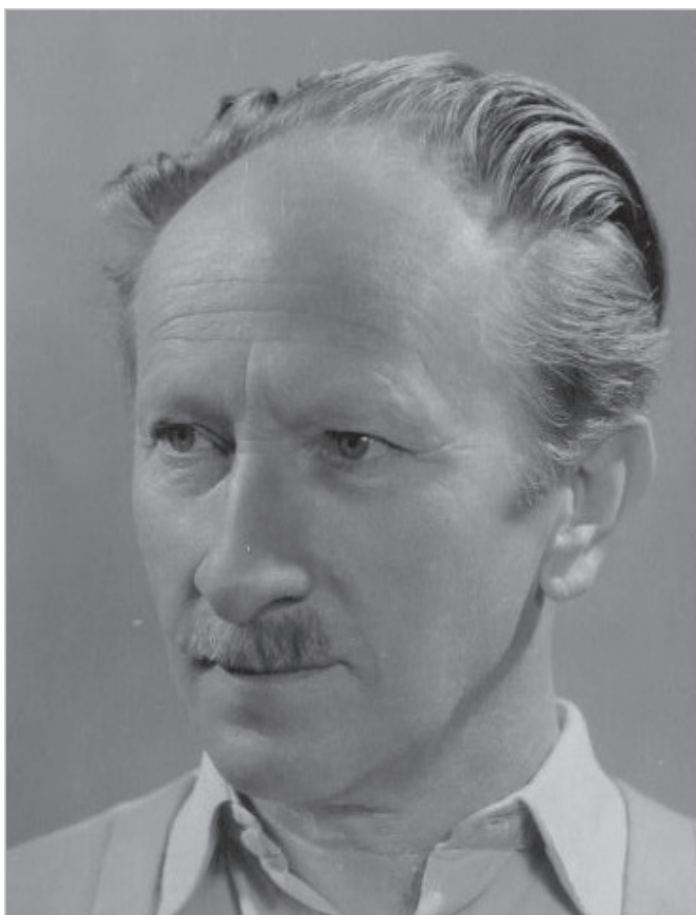
Edvard Kocbek (1904–1981) je v slovenskem duhovnem, kulturnem, literarnem in družbenem prostoru zapisan kot ena najbolj vsestranskih osebnosti. Pisatelj, pesnik, esejist, pisec dnevnikov,¹ premišljevalec slovenstva, ki se je v smislu premise o angažiranem in odgovornem intelektualcu v določenem zgodovinskem trenutku odločil stopiti na pot politike, je pravzaprav od dijaških let naprej gojil izrazito ter poglobljeno razmerje do najbolj izpostavljenih vprašanj posameznika in kolektiva. Bil je celovit ustvarjalni duh, ki se je z besedno izbrušenostjo na eni strani ter miselno doslednostjo na drugi loteval tem smrti, zemlje, erotike, partizanstva, razmerja do Boga, naroda, in sicer na način, ki je v svojem presečišču upošteval človeka, izvirno krščanstvo ter socialno pravičnost. Nazorsko je bil kristjan, a hkrati človek, ki se je v imenu svobode ter demokratičnosti različnim ideološkim zankam uspešno izmikal in upiral. Čut za prvinsko in doslednost do samega sebe ter zavzetost za človeka, vitalizem in upornost so stališča, ki so v temelju opredeljevala njegov pogled na svet, podobno Boga pa utemeljevala s človečnostjo, iskrenostjo ter poštenostjo. Leta 1940 je v spisu **Odločiti se je treba**, recimo, ostro napadel spore med katoliškima skupinama stražarjev in mladcev ter jih označil kot boj za oblast, ki je s svojega obzorja povsem izgubil občutek za resnične probleme, s katerimi naj se kristjan ukvarja. "Metafizično hlepenje po moči in oblasti" je najhujša oblika reakcije, pravi, saj je ne zanimata ne človek in ne kristjan, ampak monopol, in to ne samo nad katoliškimi organizacijami, ampak nad družbo v celoti.

* * *

Edvard Kocbek je svojo umetniško in publicistično pot začel kot študent mariborskega bogoslovja², ko se je dejavno vključil v križarsko gibanje. To je bil mladinski angažma različnih nazorskih usmeritev, katerih skupno izhodišče je predstavljala zahteva po notranje prenovljenem človeku, ki bi ustvaril pravičnejši svet. Da bi dosegli duhovno in družbeno preobrazbo slovenskega naroda, so se križarji družili pri reviji *Križ na gori*, njen naslov pa so povzeli po Cankarjevem istoimenskem romanu. Tudi sicer so križarji poleg Janeza Evan-

¹ Najbolj znana dela Edvarda Kocbeka so: zbirka novel *Strab in pogum* (1951), pesniške zbirke *Zemlja* (1934), *Groza* (1963), *Poročilo* (1969); eseji *Misli o človeku* (1936), *Premišljevanje o Španiji* (1939), *Razumnik pred odločitvijo* (1941), *Kristjan v svetu* (1940), *Kristjan v novem redu* (1943), *Marksisistični ateizem* (1956); dnevnik *Tovarišja* (1949), *Slovensko poslanstvo* (1964), *Listina* (1967), *Pred vibarjem* (1980), *Peščena ura: pisma Borisu Paborju* (1984), *Dnevnik 1951–1952* (1986).

² Po dveh letih je študij teologije opustil in v Ljubljani vpisal romanistiko; študiral je še v Berlinu in Parizu. V Berlinu je med jesenjo 1928 in pomladjo 1929 na Freie Universität poslušal predavanja Romana Guardinija, ustanovitelja gibanja, sorodnega slovenskemu križarstvu. V Parizu je bil tudi 1955. in 1961. Refleksije povojnih pariških izkušenj je objavil v dveh dnevniških zapisih: *Prvi povojni pariški dnevnik* (1956) in *Drugi povojni pariški dnevnik* (1962).

Edvard Kocbek
(Zbirka upodobitev
znanih Slovencev
NUK, www.dlib.si)

gelista Kreka Ivana Cankarja šteli za svojega predhodnika in ga imeli za "glasnika novega svobodnega človeka". Križarsko gibanje je sčasoma preraslo okvirje prvotnega namena religiozne obnove naroda in se izkazalo za družbeno, kulturno ter socialno aktivnost, a je v osnovi še vedno poudarjalo duhovnost oziroma čut za sočloveka. Križarji so ves čas delovali znotraj formalnih okvirjev slovenske uradne Cerkve, vendar so z njo prihajali tudi v nenehne spore. Zaradi nesoglasij je leta 1928 Edvard Kocbek prevzel uredništvo novega glasila *Križ*, ki je nadomestil tri leta staro revijo. V 1. letniku novega časopisa, leta 1928, je objavil razmišljanje z naslovom **O Jordanu** in v njem zavzel apologetsko držo za preobrazbo sveta, ki se bo zgodila s priznavanjem in z doživetjem božjega duha slehernega človeka. Kocbek sebe in vse tiste, ki bodo oznanjali ta "vesoljni pretres človeštva", iz katerega se bo rodil sproščeni in svobodni človek, ki bo s cvetjem in petjem sprejel Božje kraljestvo, primerja z biblijskim Janezom, ta se

je ob Jordanu spopadel s telesnimi težavami, predvsem pa z nevero ljudi. S tem pisec torej že v enem svojih zgodnejših kratkih spisov zrelo in skladno s svojo miselno orientacijo ugotovi, da je mogoče prihodnost utemeljevati le na drugačnem pojmovanju vere in Boga. Kajti le Bog, s katerim se vedno in povsod po svobodni volji srečuje človek, je garant za premagovanje praznote.

Kocbekov aktivni odnos do življenja, njegova književna, publicistična in esejistična ter politična dejavnost so posledica prepričanja, da je potrebno korenito preobraziti svet v duhu socialne pravičnosti, kjer bo svoje mesto našlo krščanstvo, ki se ne bo izkazovalo le v vertikalni smeri, v razodevanju ljubezni do Boga, temveč predvsem v horizontalni razsežnosti – v močni naklonjenosti do bližnjega. Prozna besedila, eseji, k temu je potrebno šteti tudi dnevniške zapise, kjer deskriptivnost pogosto nadgrajujejo različni diskurzi, pravzaprav povzemajo Mounierjevo³ filozofijo o človeku kot stičišču in presečišču vsega.

* * *

Široko razgledan po literarni Evropi je zgodaj začel pesniti. V smislu poezije Paula Claudela⁴ ga je na začetku zanimala resničnost; prek skoraj banalne vsakdanjosti je projiciral svoj pogled na zvezo med fizičnim in metafizičnim, materialnim ter duhovnim. Kasneje v njegovih pesmih najdemo različne motive, nekateri pesniku omogočajo nadrealistično upodabljanje človeka, drugi satirično slikanje sodobnosti, tretji v smislu svetotvornosti poezije vizionarsko napovedujejo prihodnost. Ena od morebiti najvidnejših Kocbekovih osebnostnih določnic je bila uporna in samosvoja pot, realizirala ga je kot umetnika ter kot misleca. Že pesniška zbirka **Zemlja**, ta je estetsko dovršeno združila konkretnost z vero v višjo resničnost in poudarila pesnikovo prepričanje, da se za vsakdanjostjo skriva božja zamisel, je spodbudila različne odzive. Del kritike je pesnim pritrjeval in v njih videl nadaljevanje linije, ki je v slovenski poeziji opravila sintezo duhovnost in realizma, del jim je očital odsotnost dejanskega življenja oziroma zgolj subjektivno vizualizacijo. Prav to, kar so Kocbeku nekateri očitali, pa v samem bistvu določa ontologijo pesnikove poetike. To je nenehno odkrivanje, pesniško raziskovanje, odprtost v prihodnost, zavedanje zgodovine, odločitev za dejanje, projiciranje samega sebe v situacije, ki zahtevajo osebne odločitve. Dinamika Kocbekove lirike nastaja v spodnjih plasteh pesmi, tam, kjer prvinski glas govori o najbolj elementarnih bivanjskih vpraša-

³ Emmanuel Mounier je bil francoski filozof in esejist prve polovice 20. stol. Leta 1932 je ustanovil odmevno revijo *Esprit*. Kocbeku je bila blizu njegova vera v krščanstvo in celovitost človeka, navezava na stvarno življenje ter prepričanje v plodnost sodelovanja katolištva in marksizma.

⁴ V Kocbekovih liriki so opazne še refleksije poezije Rainerja Marie Rilkeja in Hansa Georga Trakla.

njih, denimo o smrti, strahu, pogumu, nujnosti in grozi. In končno: Kocbek je v krščanstvu našel univerzalno duhovnost, ki daje smisel, omogoča vero v večnost, ustvarjalnost in v obstoj ter ohranja celovitost njegovega lirskega opusa.

Zbirka novel **Strah in pogum** je ena najbolj poglobljenih in avtentičnih upodobitev narodnoosvobodilne vojne. Osebnostne krize, skrajnost usode, teža odločitve Kocebkeve književne osebe postavijo v neizprosna stanja, ko se morajo odločati o dejanju, ki bo pomenilo utemeljitev v smislu aktivne osebe. Edvard Kocbek je bil eden redkih slovenskih pisateljev, ki so po 2. svetovni vojni privedli do temeljitega preobrata v slovenski književnosti s tem, da so opozorili na razsežno in skrajno zapleteno problematiko človekove osebne eksistence. Boj za narodov obstoj, partizanstvo, posameznik in kolektiv v zbirki štirih novel prvič niso prikazani enoplastno ter z namenom hiperbolizacije narodnih in socialnih odločitev posameznika ter kolektiva, ampak in predvsem kot zgodovinska ideja, v kateri prihaja do najresnejših bivanjskih vprašanj. Narodnoosvobodilna vojna je literarizirana kot čas, v katerem se zaradi mejnosti in usodnosti nasprotja v človeku poglobijo do težko obvladljivih razsežnosti. Damjan, Gregor in druge osebe so ljudje, ki svoje mesto v zgodovinskem trenutku, ta z vso ostrino pokaže, da svet ni zgrajen na stabilnem zaporedju vzrokov in posledic, poskušajo razumeti ter dejanja utemeljiti. Zato je njihova odločitev za svobodo in dejanje rezultat temeljitega premisleka, samoobtoževanja, iskanja opravičila, etičnih dilem ter predvsem spora znotraj lastne osebnosti in občutka tesnobe; njihovo dejanje pa odločitev med svetim ter zgodovinskim in pezo blažene krivde.

K povedanemu je treba dodati, da so tudi v času vojne ter po letu 1945 Edvarda Kocbeka zanimala vprašanja marksizma, vernika, svetosti in svetega, pa dejanja kot takega, svobode in nujnosti ter usode, strahu in poguma. V teh okvirih ga denimo ne vznemirja bližina smrti, ampak možnost, da se ta približa na "nespoštljiv način" – denimo z likvidacijo domnevnega izdajalca. Preziranje smrti je za Kocbeka dokaz nihilizma in zanikanje svetosti.

* * *

V dnevniških zapisih je pisec razčiščeval nekatere osebne dvome, iskal etično utemeljitev narodnoosvobodilne vojne ter morebiti najbolj pregledno evociral lastno nezaupanje do vseh ideoloških skrajnosti. Edvard Kocbek je dnevnike in spomine pisal pravzaprav vse svoje življenje, ob **Krogih navznoter** so izšli še pomembni dokumenti slovenske preteklosti, subjektivni pogledi na prelomne dogodke in lastno mesto v njih: **Tovarišija** (1949), **Listina** (1967), **Pred viharjem** (1980), **Peščena ura: pisma Borisu Pahorju** (1984), **Dnevnik 1951–1952** (1986).

Slovenski književniki, z desne: Edvard Kocbek, Bogomil Hrovat, Slavko Grum, Anton Ocvirk, Josip Vidmar in Vladimir Bartol (Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK, www.dlib.si)

Z esejistiko, publicistiko, dnevniki ter priložnostnimi govori je "dopolnil" svoje književno delo tam, kjer je umetniško zanesenost morala zamenjati trenzna in pregledna presoja. Na vseh področjih, kamor je segla piščeva miselna proza, se kot pomembni značilnosti pokažeta osebna prizadetost in odgovornost. Leto pred izidom knjige **Svoboda in nujnost**, torej leta 1974, je zaradi vsega, kar se mu je v "zadnjem" času zgodilo, očitno globoko prizadet v pismu Borisu Pahorju napisal, da njegove fizične moči in duhovne sile pešajo ter je ob nenehnih razočaranjih malo stvari, ki bi zaradi svoje trdnosti in prečiščenosti nudile oporo za kolikor toliko smiseln pogled v prihodnost.⁵

Lahko si je predstavljati, da ga je knjiga, ki je izšla naslednje leto in je prinesla velik del bogastva avtorjevega duhovnega obzorja, vsaj nekoliko pomirila. Izbor, avtor ga je podnaslovil **Pričevanja**, predstavlja celovito podobo njegove predanosti slovenstvu in kritičnega odnosa do katolištva, hkrati pa uresničuje pisateljevo staro zamisel evocirati svoje življenjsko vodilo o aktivnem človeku.

Razmeroma hitro, že leta 1928, je Kocbek definiral svoje pojmovanje sveta, in sicer v spisu **Biocetrična metafizika**, kjer je novo življenjsko možnost razu-

⁵ Edvard Kocbek, *Peščena ura : pisma Borisu Pahorju* (Ljubljana, 1984), 164.

mel kot v vseh pogledih usklajeno delovanje duše in telesa ter posameznika in kolektiva. S sintagmo *biocentrična metafizika* tako jasno nasprotuje mehanični redukciji in evocira celovitost duše ter telesa. Človek je smotrno organizirano bitje, pravi, katerega smisli prek naravnih procesov prihajajo od Boga in se k njemu tudi vračajo. Tehnicizem, materializem in racionalizem, kot neproduktivne v širšem človeškem smislu jih je kritiziral večkrat, piscu poudarjajo le tehnično plat, svet in človeka zato poenostavijo na biološke zakonitosti in matematično merljivost ter ob tem povsem spregledajo skrivnostnost in enkratnost, avtentičnost ter individualnost, ki so posledica naravnih in notranje usklajenih procesov. Kocbek je problem povezal z različnimi temami.

Zgodaj ga je začela vznemirjati misel na marksizem, tako je istega leta napisal "psihološko študijo" z naslovom **Marksizem in krščanstvo**, v kateri je v kratkem poudaril razmerje med obema ideološkima in svetovnonazorskima opredelitvama. Pri tem je opozoril, da ima geneza marksizma jasno zaledje v socialnih okoliščinah in je zato apriorno nasprotovanje katoliške cerkve prej škoda kakor korist. Pisec je kot pristaš iskrene krščanske ljubezni do bližnjega Cerkev pozval k strpnosti in premišljenemu ravnanju ter predvsem k trudu razumeti "proletarsko stvarnost in njeno bogato človeško kompleksnost". Glavni problem krščanstva in katoliške cerkve "danes" ni marksizem, ampak kapitalizem, zapiše ter nadaljuje, da je razredni spopad dejstvo, ki ima svoje ekonomsko-socialne vzroke. Volja in prepričanje, da je humano bistvo mogoče utemeljiti le na trdni veri v Boga, ter stališče, da je prerekanje o tem, kaj je bistveno v tostranstvu, drugotnega pomena, dokazujejo, da je štiriindvajsetletni pisec brez dvoma globoko doumel vprašanja svojega časa. Jasno je povedal, da čas zahteva preudarne in hitre odločitve, brezpogojni razredni boj in hkrati temeljit premislek, ki naj nakopičena nesoglasja preseže z razumom, močjo dialoga ter z energijo evropske kulture in civilizacije ter se tako ubrani pred slepim sovraštvom in nasiljem.⁶

Kasneje, v času tik pred 2. svetovno vojno in med njo, je v marksistični praksi ugotavljal nevarnost etičnega relativizma. Tako je v kratkem spisu **Odgovor**, objavljenem v reviji *Dejanje* leta 1940, jasno opozoril na etični problem marksizma. V odgovoru Andreju Beličanu⁷ je namreč izpostavil etični relativizem, ki da iz teorije marksizma neposredno prehaja v vsakodnevno politično prakso, saj s stališča ideološkega ekskluzivizma in opirajoč se na jezuitsko premiso *cilj posvečuje sredstvo* uvaja izjemno nevarno formulo, po kateri družbo preurejajo posamezniki, katerih eventualne laži ter sovraštva prej ko slej dobijo pozitivni značaj. Tako brisanje meje med dobrim in zlim je pisec zavrnil ter

⁶ Edvard Kocbek, "Marksizem in krščanstvo", v: *Svoboda in nujnost* (Celje, 1974), 24.

⁷ Andrej Beličan je v *Sodobnosti* leta 1941 objavil spis z naslovom "Tragika demokratične metafizike" in v njem zavzel protiimperialistično držo ter nasprotoval političnim idejam liberalne demokracije.

opozoril, da geneza zahodnoevropske kulture in zamisel o humani družbi sprejemata le ideje, ki temeljijo v enakopravnosti, svobodi ter demokratičnosti.

Edvard Kocbek je bil eden od utemeljiteljev slovenskega križarstva, zato ne preseneča, da je glavnim postulatom gibanja ostal zvest do konca. Trdna vera v Boga, doživljanje samega sebe, razmerje do drugega in sveta v smislu religioznega odnosa, iskanje poti do prenovljenega človeka, nasprotovanje političnemu krščanstvu in tako naprej so vidni ne le v spisih, kjer se je neposredno ukvarjal s krščanstvom ter kristjanom, ampak tudi v drugih. Vero v pomen individualnega odnosa ter krščanstvo kot kolektivno razmerje do sveta je tematiziral večkrat. Posebej ga je vprašanje vznemirjalo v kontekstu bližajoče se svetovne vojne in kasneje, po letu 1945, v pogojih socialistične družbene ter ekonomske ureditve. Približno pol leta pred začetkom 2. svetovne vojne na ozemlju bivše Jugoslavije je pisec priobčil delo **Kristjan v svetu**, v katerem je osrednja tema vprašanje, kako združiti krščansko etiko s čisto nepredvidljivimi možnostmi zgodovinskega angažmaja. Človeka Kocbek ne razume kot zgolj dano eksistenco, temveč kot proces, ki se nenehno spreminja in dopolnjuje. Še posebej kristjan bi po njegovem moral živeti in izkazovati svojo osebnost v odnosu do drugega. Na tem področju Kocbek spoznava primanjkljaj, saj politična praksa katoliške Cerkve in moralizem "svetobežne vernosti", za katera je značilna neživljenjska obravnava moralnih vprašanj, nista pravi odraz resničnega krščanskega prizadevanja. Človek je za Kocbeka že od vsega začetka tako povezan s časom in prostorom, da se od njiju ne more izolirati ter se zato mora na vsa vprašanja odgovorno odzivati. Dejavna vključitev kristjana v stvarnost sveta z vsemi zgodovinskimi silami je za pisca preprosto neizogibna, rezultati take drže pa se morajo prej ali slej pokazati na različnih področjih narodnega življenja.

Vse, kar se javlja v obliki vprašanj, kriz, napetosti in nejasnosti, mora iti skozi sfero vesti: zato si življenjske negotovosti ne smemo nepravilno krajšati, to je odpravljati jo s samo avtoriteto ali s pristankom na racionalno ali sploh kako delno razvidnost. Obveznost čutiti se danes pravi odločati se tako, da imajo odločitve značaj polnega odgovora na bistvena in stvarna vprašanja časa. Taki odgovori pa so mogoči seveda le takrat, kadar jih na eni strani prevzema načrtna skrb za človekove življenjske pogoje in kadar so na drugi strani izraz človečnosti.⁸

Razvoj Kocbekovih premišljevanj o krščanstvu, kristjanu, veri, Bogu in svetovnem nazoru vidno določata dva izvira. Prvi je križarstvo, drugi sta krščanski eksistencializem in personalizem. Že nekoliko resnejši uvid v idejno strukturo te miselne proze pokaže, da je šlo piscu pravzaprav za eno samo stvar – kako

⁸ Edvard Kocbek, "Kristjan v svetu", *Svoboda in nujnost* (Celje, 1974), 56.

prenoviti človeka in družbo brez prelivanja krvi. To pa je bila tudi najpomembnejša sestavina etosa slovenskih križarjev. Od vprašanja, kako doseči svetost, se je pisatelj gibal v koordinatah, ki so zahtevale katarzo in so pričakovale tesno navezavo na življenje. Odmik v onostranstvo, branjenje ideje o božjem kraljestvu na zemlji, nazorski ekskluzivizem, klerikalizem in podobno je nadomestil z novo teologijo – vero v naravne zakonitosti, v ideal osebne ter kolektivne svobode, v strpnost in jasno ločevanje politike od države. Personalizem mu je pokazal možnosti nasprotovanja materializmu in biologizmu, Sören Kierkegaard pa potrdil, da je najpomembneje bivati in šele kasneje eventualno razumevati.

Drugi sklop vprašanj, ki jih je Kocbek tako ali drugače povezoval z eksistenčialistično premiso o dejavnem in odgovornem odzivanju na zgodovino, o tveganju in preseganju samega sebe in s krizo krščanstva, sestavljajo vojna, nacizem in fašizem na eni strani ter narodnost, kulturna samobitnost in suverenost ter prepogosta odsotnost etičnih odločitev kristjanov na drugi. V eseju **Pre-mišljevanje o Španiji** (1937) tako na primeru španske državljanske vojne išče vzroke za nečloveško ravnanje fašizma. Ker je španske dogodke razlagal kot posledico tedanjega brezbriznega življenja kristjanov in pri tem kritično ost še posebej namenil zoper visoko duhovščino, je z besedilom povzročil odpor v slovenskih katoliških krogih, hkrati pa tudi opazno notranjo diferenciacijo med slovenskimi kristjani. Nekateri so kasneje razlagali, da je Kocbek o problematiki španske državljanske vojne razmišljal preveč pristransko in se je opiral na tisto, kar je o dogajanju pisala francoska revija *Esprit*, ki je objavljala le pričevanja španskih beguncev ter levo usmerjenih katoličanov. Vendar je jasno, da je Kocbekova refleksija ne glede na morebitne pomanjkljivosti odločno zavzemanje za duhovno aktivnega kristjana.

* * *

Usodni čas in posebna vsebina osebnega etosa sta Kocbeka za zmeraj postavila v središče slovenstva, saj je bil v prvi vrsti človek, ki se je v letih pred 2. svetovno vojno in po njej, v času globokih kriz, ki so zajele tako kolektiv kot posameznika, verodostojno trudil za dejavno povezanost človeka z bližnjikom.⁹ Aktivno razmerje je utemeljil na zvezi personalistične misli in neposredne življenjske izkušnje potem, ko je kritično premislil Nietzschejev individualizem, libera-

⁹ Edvard Kovač je Kocbeka označil za pričevalca svobode in pristnosti slovenske kulture ter naroda (Edvard Kovač, "Vpliv Mounierjevega personalizma", *Nova revija* 23, št. 269–270 (2004), 24–30.

listične koncepte ter totalitarne politične prakse¹⁰, dodobra pa doumel tudi perspektive Slovencev. Predvojna Evropa, a tudi čas po njej, slovenske razmere, še posebej razmeroma močan klerikalizem, so pisca utrdile v prepričanju, da se je vredno boriti za narod, posameznika in Boga. V vsem svojem delu je Kocbek ostal zvest in dosleden zagovornik krščanskega načina življenja in je ob tem nenehno opozarjal, da mora kristjan odgovornost izkazati s konkretnimi odločitvami, še posebej, kadar gre za obrambo človekovih in narodnih pravic. Edvard Kocbek je bil na vseh področjih svojega ustvarjalnega dela pristen in prepričljiv. Zamejenost teoretiziranja in abstraktnih idej je presegal ob Jacquesu Maritainu, francoskem katoliškem filozofu, in prek njega ugotovil, da je krščanstvo vir svobodnih odločitev. V smislu slednjega je mogoče razumeti tudi Kocbekovo soustanovitev OF in kasnejše partizanstvo, seveda ob njegovi predpostavki, da bodo šele spremenjeni družbeni odnosi podlaga za revitalizacijo posameznika in kolektiva. V revoluciji sami pa Kocbek ne prepozna samo etičnega izziva, ampak jo kot suvereno pripadnost socialnim spremembam sprejema kot religiozno dejanje.

Edvard Kocbek se je v slovensko zavest zapisal kot ustvarjalec, ki se je v literarnem in esejističnem ter publicističnem pomenu slogovno odlično in miselno natančno ukvarjal z različnimi vprašanji, katera so zadevala v središče Slovencev in slovenstva, njihovega duhovnega in fizičnega obstoja. Tukaj mislim tako na socialno in narodnostno problematiko kot jezikovno, književno in kulturno ter ne nazadnje na politično in ideološko. Z liriko, pripovedno prozo, dnevniškimi zapisi in še posebej v esejih je njegova misel iz posamičnega prehajala k univerzalnim spoznanjem, odkrivala je osnovne zakonitosti posameznika in družbe, svobode ter ujetosti, se upirala vsakdanjosti in ohranjala vero. Nadarjenost za razumevanje naravnega, za povezovanje stvarnega in metafizičnega, dalje kritično razmerje do sebe, izrazit interes za sočloveka, volja ter poštenost so tega ustvarjalca določale po človeški plati, njegovo razmerje do Boga pa polnile s humano vsebino.

¹⁰ O tem več v: Peter Kovačič Peršin, "Za etično preobrazbo človeka", v: *Personalizem in odmevi na Slovenskem*, ur. Peter Kovačič Peršin (Novo mesto, 1998), 454.

Miran Štuhec

EDVARD KOČBEK – THE ARTIST AND THE PHILOSOPHER

SUMMARY

Edvard Kocbek is in the Slovenian spiritual, cultural, literary and social space thought as one of the most versatile characters. A writer (*Fear and courage*, 1951), a poet (*Earth*, 1934; *Horror*, 1963; *Report*, 1969), an essayist (*Thoughts about a Human*, 1936; *Meditation on Spain*, 1939; *Intellectual prior to a Decision*, 1941), a diarist (*Comrades*, 1949; *Document*, 1969), a thinker of Slovene-hood, an engaged and a responsible intellectual who has in a certain historical moment decided to tread the path of politics, has entertained the distinctive and absorbed ideas about some of the most important existential questions from his school years on. He was a fully artistic spirit and has engaged in the themes of death, earth, eroticism, partisan movement, relationship toward God, nation with verbal perfection on one side and mental consistency on the other. He did that in a way that considered the individual, the original Christianity and the social justice. He was a Christian, but at the same time he was a person who in the name of the freedom and the democracy successfully evaded and resisted the different ideological snares. The sense of originality and the consistence toward himself, the regardfulness for the people, the vitalism and the revolt are the common points that in the foundations shaped his world view and complemented the image of God with humanity, sincerity and honesty.

Being familiar with the literary Europe he started to write poetry in his early life. In the sense of Paul Claudel he was first interested in the reality; through the almost banal everyday he projected his view of the connection between the physical and the metaphysical, the material and the spiritual. In his later poems we find the different motives - some enable him the surrealistic representation of the human, the others the satirical painting of the reality; the third in a visionary way declare the future. It has to be said that Kocbek was at all times inspired by the faith in the eternity, the creativity and the existence. The collection of the novelettes is one of the most complex and authentic creation of the nationally-liberational war. Personal crisis, the extremity of the destiny, the weight of the decision set the Kocbek's literary characters up in the inexorable states, where they have to decide about the holy and the holiness, the freedom and the necessity, the fear and the courage. He is not alarmed by the closeness of death, but by the possibility of its approaching in a "disrespectful way". The disdain of death means, to Kocbek, the beginning of the nihilism and the denial of the holiness. In his diaries he clarified some of his personal doubts, searched for

the ethical arguments for the nationally-liberational war and, maybe the most clearly, evoked his own distrust in the ideological extremities. To Edvard Kocbek the essay meant the possibility of a tolerant and grounded reflection about all the matters that in their foundations dealt with his relationship toward the nation, the language, the art, the individual and himself. That is why I will pay the most attention to it in the paper.

The work of Edvard Kocbek represents one of the most heterogeneous opuses in the Slovenian cultural and spiritual space.

UDK 821.163.6.09Hieng A.
1.01 Izvirni znanstveni članek

Zaprta svet Hiengovih književnih likov

Grob, Onstran livade je roža in Noži

Urška Perenič

Dr., docentka
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko
Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta,
Oddelek za slovanske jezike in književnosti
Koroška cesta 160, SI – 2000 Maribor
e-mail: urska.perenic@ff.uni-lj.si

Izvleček:

Andrej Hieng (1925–2000) je avtor obsežnega in (z)vrstno raznolikega opusa, ki vključuje tako dramatiko kot romanopisje in novelistiko. Razprava obravnava tri najzgodnejše Hiengove novele *Grob, Onstran livade je roža in Noži* (1954) in se posveča vprašanju komunikacije Hiengovih književnih likov. Med bolj zanimivimi je spoznanje, da je komunikacija med vase zaprtimi individuumi najbolj "resnična" in najintenzivnejša tam, kjer je ni oz. kjer gre čez besedo. Tj. v stanju samotnega molka na eni ali v grozljivem kriku na drugi strani, ko se dejansko vrši samo v subjektu samem.

Ključne besede:

Zgodnje novele, moderno pripovedništvo, sistemska teorija, teorija komunikacije, subjekt.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 709–722, 16 cit., 1 slika
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Zmerom vas slišim, kadar pridete. Tò je prijetno. Včasih so tudi mladi ljudje sami ...' In videl je njen drugi obris, zlovesčo sivo črto, ki je oklepala drugo ženo in drugo usodo, rob ene osebe, ki pa je, sama po sebi, že lupina druge ...

(Andrej Hieng, *Usodni rob*, 1957)

Umetniška dejavnost Andreja Hienga (1925–2000) je danes impresivna tako zaradi raznovrstnosti vlog, ki jih je opravljal na umetniškem področju, kot zaradi obsežnosti in raznolikosti literarnega opusa, ki sega od dramatike do romanopisja in novelistike. Hieng ni bil samo literat, ampak režiser v gledališčih v Kranju, Celju, Mariboru, Trstu in Ljubljani; med letoma 1983 in 1988 je bil umetniški vodja SLG, od 1988 do 1990 pa vodja v ljubljanski Drami. Veliko energije je posvečal filmu (*Sobota, njegov dan*, 1957, *Kala*, 1958), pisanju TV-dram in zgodb za televizijo (*Burleska o Grku*, ki ima tudi svojo radijsko različico iz leta 1972, *Glubi mož na meji*, 1969, TV-drama *Osvajalec*, 1970, *Dež v Piranu*, 1982) ter ustvarjanju radijskih iger (*Cortesova vmitev*, izvedba 1967, *Pujski zlati*, 1977, *Večer ženinov*, 1978, *Krvava ptica: Gesualdo da Venosa*, 1979). Bil je pisec scenarijev in snemalnih knjig (*Tistega lepega dne*, 1962, *Ne joči, Peter*, 1964, *Povest o dobrih ljudeh*, 1975, *Nori malar*, 1977), poizkusil pa se je tudi v vlogi dramaturga. Poleg že naštetih zgodovinskih dram, ki so bile nemalokrat podlaga za televizijske in radijske igre in v katerih se je lotil tako univerzalnih vprašanj oblastništva in etike kot čisto individualnih in elementarnih erotičnih dilem, je napisal še *Osvajalca*, *Lažno Ivano*, *Zaklade gospe Berte*, *Marka in Antonija*, *Večer ženinov*, *Izgubljenega sina*. Na individualne usode, kjer zavzema posebno mesto umetnik, se je osredotočil v romanih; v nacionalno romanopisno zakladnico je prispeval naslednja dela: *Gozd in pečina* (1966), *Orfeum* (1972), *Čarodej* (1976), *Obnebjé metuljev* (1980). Leta 1994 je svojo zbirko visokih umetniških odlikovanj, v kateri sta že bili nagrada Prešernovega sklada (1967) in najvišje državno priznanje za dramski in prozni opus (Prešernova nagrada, 1988), obogatil s kresnikom za roman *Čudežni Feliks*.

Andrej Hieng je nase najprej opozoril v *Mladinski reviji* s študijami o nenavadnih značajih (1949–50), ki jim skupaj z novelistiko literarna zgodovina pripisuje prelomen značaj na njegovi ustvarjalni poti. Sočasno je objavljajl v več drugih revijah, kot npr. v *Besedi: Reviji za književnost in kulturo*, *Novi sodobnosti* in *Novih obzorjih*. V reviji *Beseda* je leta 1954 izšla novela *Grob*,¹ ki je bila tri leta pozneje ponatisnjena v zbirki *Usodni rob* in ki danes skupaj z romanom *Čudežni Feliks* sooblikuje kurikularni nabor književnih tem za srednješolsko

¹ Andrej Hieng, "Grob", *Beseda: Revija za književnost in kulturo* III, št. 6–7 (1954): 322–338.

Andrej Hieng: fotografija iz leta 1954, ko je izšla zbirka *Novele*, avtor Josip Pelikan (Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK, www.dlib.si)

izobraževanje. V prvi knjižni izdaji z naslovom *Novele* iz leta 1954 bomo našli Hienga ob Lojzetu Kovačiču in Frančku Bohancu,² zatem pa sta sledili še dve samostojni zbirki novel, in sicer *Usodni rob* (1957)³ in *Planota* (1961). Čeprav je medtem preteklo več kot petdeset let in je Hieng po letu 1961, ki je leto izida tretje novelistične zbirke, pisal samo še romane in dramatiko, (zgodnje) novele še vedno vznemirjajo in kličejo po nadaljnjih branjih. Od tega ne odvrča niti avtorjeva izjava (1978), da je zanj najpopolnejša oblika literarnega ustvarjanja roman, saj je bila krajša proza tista, s katero je v petdesetih letih prejšnjega sto-

² Andrej Hieng, Franček Bohanec, Lojze Kovačič, *Novele* (Maribor, 1954).

³ Andrej Hieng, *Usodni rob* (Maribor, 1957).

letja stopil na literarno prizorišče in se vpisal na literarnozgodovinski zemljevid. Novele pomenijo v vsebinskem in oblikovnem smislu pomembno oddaljitve od tradicionalnega in prevetritev v smislu modernega pripovedništva. Za literarnega zgodovinarja Jožeta Pogačnika (1972)⁴ je Hieng predvsem novelist, čemur pritrjuje urednik Hiengovih izbranih novel Tomo Virk (*Sanja o razbitem avtobusu*, 1995).⁵ Pomembno mesto Hiengu med predstavniki mlade slovenske povojne proze odmeri Janko Kos (1992)⁶, ki ga postavi nasproti tradiciji socialnega realizma, njegovo novelistiko pa poveže z novoromantično tradicijo in v njej prepozna ekspresionistične poteze. V *Slovenski književnosti III* (2001), ki je delo več avtorjev⁷, Hienga v poglavju o razvoju pripovedne proze po letu 1945 obravnava Silvija Borovnik, ki se strinja z naštetimi stališči ter poda glavne črte Hiengove novelistike in romanopisja. Zraven opozarja na prelomnost zbirke *Novele* (1954) in jo postavlja ob bok intimistični zbirki *Pesmi štirih*. Mariborska založba Obzorja naj bi takrat dejansko imela namen kot pendant k *Pesmim štirih* izdati *Novele štirih*.⁸

Kratka pripovedna proza petdesetih let, ki so jo poleg Hienga ustvarjali Lojze Kovačič, Vladimir Kavčič, Beno Zupančič, Smiljan Rozman in Pavle Zidar, je v razmerju do predhodne prozne tradicije izstopila predvsem po svoji individualni zasnovanosti. Vendar to ni bilo vselej razumljeno kot kvaliteta tega pisanja. Po oceni sodeč, Dušan Pirjevec ob izidu novel ni bil pretirano navdušen nad Hiengovim človekom. Tako je menil, da so Hiengovi književni liki preveč skonstruirani, predimenzionirani, za slabost pa je štel novelam zabrisanost "zunanj(e) kuliserij(e)", zaradi česar naj bi mejile na "fantastično".⁹ Nasprotno je po poznejšem mnenju Glušičeve¹⁰ ta proza

izpovedovala nove težnje, ki so se tedaj, nekaj let po vojni, postopoma odvrnile od opazovanja kolektivnega, akcijskega, romantično herojskega močnega človeka k intimnemu svetu male človekove usode, katere doživetje je zgolj stvar osebnega prepoznavanja resnice o svetu in ne sili navzven, v kolektiv, v družbo, temveč ostaja v risu ene same človeške celice in njene čustveno razvnete usode.¹¹

⁴ Jože Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva III* (Maribor, 1972).

⁵ Tomo Virk (ur.), *Sanja o razbitem avtobusu: Zgodnje novele / Andrej Hieng* (Ljubljana, 1995).

⁶ Janko Kos, *Pregled slovenskega slovstva* (Ljubljana, 1992).

⁷ Jože Pogačnik, Silvija Borovnik idr., *Slovenska književnost III* (Ljubljana, 2001).

⁸ Dušan Pirjevec, "Trije mladi novelisti", *Beseda: Revija za književnost in kulturo* III, št. 6–7 (1954): 403–413 (dalje: Pirjevec, "Trije mladi novelisti").

⁹ Pirjevec, "Trije mladi novelisti": 407–408.

¹⁰ Helga Glušič je v knjigi s pomenljivim naslovom *Beg*, ki je izšla na začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja, tudi zbrala in uredila novele zgoraj naštetih avtorjev (Helga Glušič (ur.), *Beg: Slovenske novele petdesetih let / Vladimir Kavčič, Andrej Hieng idr.* (Kondor 127) (Ljubljana, 1972)).

¹¹ Helga Glušič, "Spremna beseda", v: *Beg: Slovenske novele petdesetih let / Vladimir Kavčič, Andrej Hieng idr.* (Kondor 127) (Ljubljana, 1972), 133–137 (dalje: Glušič, "Spremna beseda").

V tej zvezi je govor o "begu" od političnih dogodkov in povojnega družbenega stanja, tako da umetnik ubira pot k lastni snovi in lastnemu izpovednemu izrazu. "Umetniška izpoved je pronicala drugje: ne iz družbenozgodovinske skorje, ampak iz prebujajoče se človeške sredice", ustvarjalne težnje pa so se usmerile "na rob, k zunanjemu obodu družbenega vrtinca /.../, od središčnega k obrobniemu malemu človeku".¹² Sintagma "mali človek" pri Hiengu nekoliko zbode in terja previdnost, saj se ne nanaša na malega človeka iz literature socialnega realizma in ni primarno povezana z njegovim družbenim izvorom. Podobno opozarja Virk, ki med drugim zapiše, da so Hiengovo središče zanimanja človek in medčloveški odnosi, "primarno pogojeni z (a)logiko psihologije in ne z dialektiko proizvajalnih sredstev in proizvodnih odnosov".¹³

Ne glede na to, da Hiengovi individualni posamezniki napravijo obrat od družbe vase, pa niso povsem izvrženi iz kolesja zgodovinskega dogajanja. To je opazno, ko se iz ozadja in na način nejasnih, čustveno obarvanih reminiscenc vzbujajo pretekle podobe, ki temeljno zaznamujejo protagonisto razmerje do sveta in medčloveške odnose. V novelah se da tudi določiti zgodovinski prostor in čas, v katerem se gibajo književni liki, čeprav sta na račun zanimanja za človeka, njegov notranji svet in napete odnose med ljudmi zabrisana. V noveli Grob se da razbrati vojno ozadje (konec vojne, ki je divjala pod vdovinim oknom, pa je ekspliciran), s čimer je povezana smrt vdovinega moža, ki naj bi ga Italijani izročili domačim ljudem in ti naj bi ga zaradi izdajstva tudi ubili. Podobno je z določljivostjo prostora (npr. Plesnik, Ljubljana). V noveli Onstran livade je roža, kjer so strah, krivda in samota povezani z nekdanjim "kajnovskim" sovraštvom med bratoma, gre za polom stare Jugoslavije in pokol Albancev nad priseljenimi Srbi, medtem ko smo v noveli Noži priča ustaškemu klanju, ki se v obliki krikov iz jame, v katero so bile pometane ustaške žrtve, najbolj vrača v duhu protagonista Marijana. Sicer pa je izrazit odklon od kolektivizma in družbe, ki postavlja v prvi plan individualno duševnost, tako da njegova perspektiva postaja osrednje gledišče, s katerega gledamo na svet.¹⁴ Zgodovinsko dogajanje je bolj okvir, iz katerega izstopa individualna usoda človekovega bivanja. Verjetno do določene mere

¹² Glušič, "Spremna beseda", 133–137.

¹³ Tomo Virk, "Poetika samote: (Idejni svet Hiengove novelistike)", v: *Sanja o razbitem avtobusu: Zgodnje novele / Andrej Hieng* (Ljubljana, 1995), 233–249 (dalje: Virk, "Poetika samote: (Idejni svet Hiengove novelistike)"). – Od tod pojasnjuje Hiengovo osrediščenost na individualne osebnosti, kjer gre največ za tematizacijo samote, ki ni primarno povezana z zunanjimi vzgibi (zgodovinsko usodo), ampak je dejansko "refleks strahu pred smrtjo" (Virk, "Poetika samote: (Idejni svet Hiengove novelistike)", 247).

¹⁴ S tem je mogoče povezati izrazno-oblikovno in kompozicijsko plat novel (od izrazite notranje fokaliziranosti pripovedovalca do krhanja linearne pripovedi, ki jo spodnašajo meditativni in sanjski vložki ter reminiscence na preteklost, opisi doživljanj in duševnih stanj oseb), ki oblikuje duševni ustroj Hiengovega človeka in izostri svet njegove, tj. subjektivne resnice.

drži tudi to, da je odmik od (sočasnega) kolektivizma povezan z meščanskim izvorom tega pisanja.¹⁵

Podobno kakor se na obzorju družbenozgodovinskih sprememb in socialnih stisk ter v novih branjih lahko aktualizirajo kolektivne razsežnosti literarnih pisav, ki so verjetno res v glavnem izšle iz socialnega realizma, tako doživlja aktualizacijo Hiengov človek, ki bode v oči s svojo nenavadnostjo in skrivnostnostjo, travmatiziranostjo in osamljenostjo ter ujetostjo v nespoznavna (pod) zavestna stanja in doživljanja. Za Hiengovega človeka, kakršnemu smo priča v zgodnjih novelah, je značilno, da vztrajno išče pot do samega sebe in do drugih individuumov, čeprav ostaja od njih obenem ločen in zaprt vase. Komunikacija med književnimi liki sicer poteka, vendar je sporazumevanje vedno samo začasna premostitev komunikacijske bariere. Ne glede na posamezne momente, ki privedejo do različnih in začasnih sporazumov med njimi, so med individualnimi kognicijami načrtani "robovi", ki oklepajo posamezne osebe, tako da med njimi (za)zija praznina.

Analiza zajema tri novele iz leta 1954: (kanonizirano) novelo Grob ter noveli Onstran livade je roža in Noži, po kateri je leta 1983 nastala radijska igra pri RTV (Tone Peršak). Slovenska literarna zgodovina je pri njih opozorila zlasti na biblijsko motiviko (v noveli Onstran livade je roža gre za arhetipsko vrednost tematike o dveh bratih, ki se naslanja na zgodbo o Kajnu in Ablu), antični mit oz. zgodbo o efeški vdovi (Grob) in natančno obravnavala problematiko samote. Komparativistika je namignila, da bi bil za analizo novelistike Andreja Hienga verjetno res najprimernejši psihoanalitični pristop. Vendar so (komunikacijski) problemi, ki jih imajo Hiengovi ljudje, tudi v duhu teorije sistema, s katero bi se jih dalo opazovati. Ena od podlag za analizo je bila komunikacijska teorija nemškega teoretika Dietricha Schwanitza.¹⁶ Skrajšana in poenostavljena definicija socialne komunikacije med drugim pravi, da sta glavna principa socialnih komunikacij avtopoietičnost in samonanašalnost; poudarjen je problem komunikacije med operativno zaprtimi individualnimi kognicijami oz. med družbo in individuumom, ki dejansko sploh ni del družbe (sam sebi pa je dostopen kot zavest) in se z njo ne more docela sporazumeti. Tudi v komunikaciji sleherni izmed subjektov izgrajuje svoj lastni svet, ki je zaprt za druge subjekte. Edina možnost za "resnično" komunikacijo subjekta je zato tista, ki poteka "skozi njega samega", kar na svojevrsten način potrjuje stališče o nezmožnosti komunikacije operativno zaprtih sistemov (subjektov).

¹⁵ Virk, "Poetika samote: (Idejni svet Hiengove novelistike)".

¹⁶ Dietrich Schwanitz, *Systemtheorie und Literatur: Ein neues Paradigma* (Opladen, 1990); isti, "Kommunikation und Bewusstsein, Zur systemtheoretischen Rekonstruktion einer literarischen Bestätigung der Systemtheorie", v: *Kommunikation und Differenz: Systemtheoretische Ansätze in der Literatur- und Kunstwissenschaft*, ur. H. de Berg, M. Prangel (Opladen, 1993), 101–113.

Na zgoraj opisani komunikacijski problem bomo naleteli v noveli Grob, kjer nepomirljivo trčijo svetovi Eda Slivnika, imenovanega Bučko, njegove poznejše vdove in ljubimca Čonča. Nezmožnost "resnične" komunikacije je mogoče zaznati že v kompoziciji; na začetku novele sta namreč drug mimo drugega upovedena dva različna in osamosvojena pripovedna položaja, in sicer možev in ženin. Namesto dialoga, ki bi še lahko omogočil izmenjavo mnenj in sporazumevanje med sogovornikoma, a ga situacija ne dopušča, imamo tretjeosebno in notranje fokalizirano pripoved, pri čemer je podčrtano moževo gledišče. V noveli je viden razkorak med protagonistoma, ki sta ujeta vsak v svoj lastni svet; komunikacija med njima se še odvija, vendar je skrčena na minimum, tako da drug drugega dejansko samo še opazujeta. Slivnik npr. opazi ženin jok, vendar se nanj ne odziva, kakor bi vedel, da bo njegov odziv prinesel samo začasno premostitev tesnobe; jok je zanj samo še "varno, podzidano korito tesnobe". Ravnanje na drugi strani je podobno, saj jok, ki ga žena sprva skriva za dlanmi, nenadoma presahne, mož pa skupaj s karabinjerjema stopi "preko" nje. Nekomunikabilnost individuumov je nato opredmetena v protagonistkini togi (telesni) drži, kakor jo dojema mož, saj je edino, kar mu je še dostopno, njeno navidezno slabotno, "lupinasto" telo, iz katerega je odvrto glavi duh. Telesna drža je detajlno izrisana na način metonimije: izpostavljene so roke, ki se ne zganejo in samo visijo ob telesu, sivi obraz ter "velike in neznane" oči, s katerimi se je žena zajezila od drugih v sobi in ki se take zdijo Edu. S tem je podkrepljeno stališče o nespoznavnosti (so)govorničine duševnosti. Edova duševna napetost in osamljenost sta tu prefinjeno poudarjeni z barvno metaforiko mlečne luči in vijoličastih sten zakonske sobe; k ponazoritvi oddaljenosti in nepremostljivosti med zaprtima duhovnima svetovoma protagonistov pa po stilni plati prispevajo še ponavljajoča se zaimenska poimenovanja za ženo.

Razkorak med zaprtim duhovnim svetom subjekta in okolico bomo opazili tam, kjer se o vdovi izrekajo drugi. Ko govorijo o njej, se sklicujejo na govorce in poročila, ki si niso enaka; eno od njih npr. pravi, da naj bi vdova neko noč po moževi smrti *bojda* spet prišla iz hiše v črnini. Gledišče okolice je do konca relativizirano. Isti razkorak je poudarjen v neposrednem nadaljevanju, saj okolica vdovino ekspresivno telesno govorico, ko ob gorečih senikih na Robkovem lazcu razprostira roke, zre in se v zverinskem krikcu zruši na kolena, označi za norost. Zanj pa je to verjetno edini način izražanja občutij in edina komunikacija, ki je onstran verbalno izrazljivega in zato nedoumljiva za okolico.

Vnovičnemu poskusu komunikacije, ki ne uspe, smo priča tam, kjer si pride ta za trenutek nasproti vdova in stari-novi ljubimec. Njuna seksualna združitev namreč ne izhaja iz resničnega in plemenitega ljubezenskega čustva, ki bi bilo morda primerno za "projekt komunikacija" in s katero bi ljubimca lahko med sabo izgradila most, ampak je samo sredstvo za doseg lastnega cilja – vdova Čonču celo obljubi svoje telo pod pogojem, da ji pokaže možev grob. Čonč, ki

je podobno kakor vdova odet v svojo samoto, pa prav tako ne more biti primeren sogovornik, ampak nasprotno navdaja s še večjim občutkom osamljenosti. Vdova se tega zaveda; ko se npr. izreka o ljubimčevem pogledu, se na podoben način kot v uvodu novele izriše "zlovešča črta", ki ga loči od nje. Opisan je takole: "... v očeh pa veliko dežja in megle med smrečjem ter zmerom ista igra oblakov in sonca v zrcalu žitne daljave". Za razliko od uvodne situacije med možem in ženo tokrat vseeno pride do dialoga, vendar ta spet ne prinese izmenjave ali zaostritve stališč, ampak se cepi v dva mimobežna govora, tako da ostajata subjekta v zadnji fazi zaprta v svoja lastna svetova. Ko vdova sprašuje ljubimca po truplu moža, gleda predse, medtem ko Čonč na njena vprašanja ne odgovarja. Pri tem s podplatom brska po podu in prisluškuje nekim čisto drugim glasovom, vmes pa se posveča natakanju tropinovca in zvijanju cigaret. Tudi samo bežni fizični stik, pri katerem se vdova z roko dotakne ljubimčevega lakta, tega zmrazi, ravno tako hladen pa je pogled, s katerim sam premeri vdovo. Z istega stališča je zanimiva vdovina pritajena groza, v kateri se obrača od (so)govornika in namesto tega sprašuje čez ramo, medtem ko se ta odziva zdaj z momljanjem zdaj rezko, v kar poseže vdova sicer verbalno, le da z visokim in nenaravnim smehom, stopnjujočim se v grozljivem krik *samotne* kanje, ki se spet izkaže kot najpristnejši komunikacijski način za izražanje trenutnih občutij. Potem pa (so)govornika mimo besed drugega naprej poslušata vase. Razgovor, ki sledi in v katerem skuša ljubimec v vdovino zavest priklicati očetovo podobo, je še vedno razdeljen v dve monološki poziciji, tako da ostajata vsak pri svojem in govorita "v starem krogu". Vprašanja, ki jih postavlja vdova, se ne nanašajo na ljubimčevo temo, ta pa je niti ne gleda niti se ne navezuje na vprašanja, ampak vztrajno nadaljuje svojo pripoved. Do veljave pride spet telesna govorica, ki je v dvojni funkciji: na eni strani stoji za nezmožnost komunikacije med protagnistoma – Čonč v mukotrpnem dialogu, ki je v resnici monolog, zdrobi kozarec, zakriči in umolkne –, na drugi strani pa ponazarja – kričanje je zamenjano z že agresivno fizično reakcijo – ljubimčeva doživljanja in izraža stanja, ki jih očitno ne more izraziti drugače. Še največ obeta skupna pot k truplu, vendar ponovno stopi na plan samonanašalna težnja obeh individuumov. Kaže se tako v vdovinih telesnih posegih, s katerimi se ograjuje od mimohodca – Čonča odrine in pohiti mimo njega – kot v vnovičnem poskusu dialoga, za katerega je značilno, da (so)govornika zavzeto vztrajata pri različnih predmetih in meljeta svoje. Medtem ko se Čonč oklepa lopate, vdovin pogled "pada skozenj kakor voda skozi sito". Prav tako ne more biti spodbudna telesna združitev na koncu, ki jo spodbudi vdovino soočenje z moževim truplom, saj samo okrepi spoznanje o samotnosti subjekta in pretrganosti vezi z drugimi. Jutro po združitvi prinese poleg sonca vonj smrekovine, s katerim se meša zadah razpadajočega trupla.

Nekoliko drugačen ljubezenski doživljaj je primerna, čeprav spet samo začasna oblika komunikacije v noveli *Onstran livade* je roža, ki je skupaj z

novelo Noži izšla v novelistični zbirki treh oz. štirih (če prištejemo še uvodno besedilo Juša Kozaka). Do komunikacije pride tu še s pomočjo izpovedovanja, ki je pri enem od sogovornikov podloženo s krivdo zaradi "kajnovskega" sovraštva do brata; Osmanovemu bratu Ibrahimu se uspe na ta način približati učitelju Sveti Jovanoviću, ki to zbližanje najbolj in večkrat občuti.

Za razliko od monoloških pozicij vdove in ljubimca v noveli Grob, ki pa sta podani na način dialoga, Ibrahim in Sveta najdeta skupno temo in se še poslušata. Sveta, ki so ga lastni rojaki "v neznani grozi" spodili in je moral bežati pred Osmanovimi sokravniki, najde zatočišče v Ibrahimovi hiši. O tem se natančneje seznanimo uvodoma. Ko se za Sveto odmaknejo vrata in se z zadnjimi močmi razgleda po izbi, na vratih v levi steni zagleda moža, ki mu v očeh trepetu luč in je iz njegove perspektive velik in lepo zrasel. Sveta se obrne na gostitelja Ibrahima s prošnjo, ki jo okrepi s ponovitvijo: "Prosim za gostoljubje. Za gostoljubje prosim." Ibrahim Svete ne nažene, temveč mu izreče dobrodošlico in odmeri prostor v hiši. Odnos med sogovornikoma, v katerem prevladuje Svetov zorni kot, je zajet v opisu Svetovega občutja toplote. Tako je tudi omotica, ki ga ob tem zagrinja, "sladka in topla" in zdi se mu, da bi lahko ležal v takšnem stanju celo večnost. Občutek ugodja ob srečanju je podan še v liriziranem vložku, kjer se Sveti zazdi, da je Ibrahimova glava "pod stropom, ta strop pa tik pod zvezdami", in ki se okrepi v naslednji variaciji: "Zares, strop, prepreden z zadnjo svetlobo, je bil vse bolj podoben oboku iz oblakov, takole pod večer." Molke, ki leže med njiju, zato ni mučen ali nadležen, ampak zbuja občutek, da se sogovornika dolgo poznata. Po drugi plati pa je ves čas razvidno, kako Sveta ne more docela doumeti gostitelja; podoba nebesnega stropa implicira oddaljenost med Ibrahimom in Sveto, ki se mu naenkrat zazdi, da je njegov rešitelj zelo daleč.

Verjetno ju še najbolj zbliža Ibrahimovo izpovedovanje, ki je očiščujoče zlasti za Ibrahima, in iz katerega izvemo, da je od otroštva pohabljenemu bratu Osmanu v strahu, da bi mu bil pozneje v breme, želel smrt. Ibrahimova izpoved je za Sveto mučna, saj Ibrahim svoje stališče neutrudno ponavlja, vendar z njo hkrati ohranja Svetovo pozornost: "Tako, vidiš, sem mu želel smrt ...", pravi in sprašuje Sveto: "Ali je prav, da nekomu želiš smrt?" Nato pa znova in znova: "Vidiš, tako sem mu tudi drugič želel smrt. /.../ Tako, vidiš, sem mu velikokrat želel smrt. Takšni smo ljudje. On pa me je imel rad /.../ Bil je močnejši od mene. Velikokrat sem mu želel smrt. Vendarle, bil je moj brat ..." Zbližanje z Ibrahimom Sveta za trenutek občuti kot pretapljanje svoje in rešiteljeve misli in je podano z naslednjimi besedami: "Ibrahimova beseda se je kakor povodenj razlivala v Jovanovićevo zavest in če je bilo telo že poprej kakor struna, se je zdaj tudi duh ustrunil in izgubljal vajeno podobo. /.../ in kje je zdaj še veseli pevec na kitaro, kje je neskrbni Sveta Jovanović, ali se ne pretapla v misel tega Turka ...?" Prav tako ponovljeno Ibrahimovo vprašanje Sveti, ali je že kdaj komu želel smrt, ne pade v praznino. Od tod se da pojasniti tudi to, da pobegli učitelj nekaj časa ne

misli več na beg in se skuša predati utrujenosti. Ravno tako pa drži, da nikakor ne more zaspiti, saj ne ve docela, ali ga bo Ibrahim mučil in ubil ali ne. "Ali ni," si je rekel Sveta, "ali ni povsem drugačen človek od mene? Ali bi se utegnila kdaj sporazumeti?"

Komunikacija v noveli se odvija še na eni ravni, in sicer med pobeglim učiteljem in rešiteljevo hčerko, med katerima se vzbudi obojestransko zanimanje. Prikazi njunih sicer bežnih snidenj so najbolj uglašeni; čustvene poudarke dajejo (barvni) epiteti (bel, rožnat, plemenit, rahel, tih, mehek, droben, topel, sladek ...), ki so pozitivno konotirani in izražajo protagonistovo naklonjenost dekletu. Sveta jo vidi takole: "Ta obraz je bil bel in rožnat, takšen, kot so plemenite stvari ob svečavi. Še nikoli ni bil videl, da bi se v nekem bitju kri pretakala tako rahlo in s tolikim sijajem." Opis je variiran v neposrednem nadaljevanju, kjer se ponovi rožnata barva. Tudi izrazi kakor svečava, sijaj, plamenček vnašajo v odnos svetlobo. Do hipne združitve pride v sklepu pred odločilnim dnem, ki je podobno liriziran:

Rahel veter je šel prek njegovega obraza in njegovih rok, zaslišal je stopinje, ki so se približevale in so bile tako tihe in mehke, kakor bi šla po gozdu drobna žival. Mali plamenček oljenke je zatrepetal. Pogledal je kvišku. Stala je na vrhu stopnišča in njena bela roka je oklepala ograjo. Sveta je vstal. Isti trenutek je ona zdrsnila navzdol; obstala je na predzadnji stopnici. Stopil je proti njej. Zastokal je v neznanskem ganotju. Iztegnil je roke proti njej. Hotela se je umakniti, a vendarle ni mogla.

Protagonista se odpreta drug drugemu tudi v fizičnem smislu; mednju posežejo Svetove iztegujoče se roke, dekle pa se nagne nadenj, dokler se ne skleneta v objem, tako da Sveta čuti, "kako mu pod prsti trepeta mehko deklinsko telo, čutil je tudi srce, ki je udarjalo naglo, naglo in silovito, nato je zdrsnil po kitah in oklenil lica. Zaprl je oči." Njun odnos je naprej podan skozi opis fizične govoriče dekleta, ki ni kak pridušen ali krčevit jok, ampak so solze, ki samo kapajo in so tako kakor mokrota z drsečih dekletovih ustnic sladkega okusa. Toda občutek, ki se ob vsem tem vzbudi v Sveti, in pravi, da je življenje hkrati strašno in čudovito – tako kakor so čudovite in sladke solze, s katerimi mu je omočila lica, a zdaj kopnijo –, je obenem spoznanje, da mu tudi ona ne more pomagati.

V noveli Noži je na begu še en učitelj, Marijan, ki pa ni ubijal in je ujet, indialog poteka med njim in ustašem Jerkovičem; dialog je tu življenjskega pomena, saj je od njega odvisno preživetje obeh protagonistov. Kakor se Marijan zaveda, da ga lahko ustaš vsak trenutek pokonča, tako se sam odloča, ali bo poklal ustaša, njegovo ženo in otroka ali pa se bo odločil za življenje. Komunikacija med njima zato mestoma spominja na medsebojno mučenje in potrjuje stališče o nezmožnosti komunikacije, saj ne eden ne drugi ne moreta na noben način

vpogledati v nasprotnikove misli in lahko samo čakata, kako se bo ta odločil. Ko ustaš ujame Marijana in si zreta v oči, skuša zaman odmotati katero od Marijanovih misli. Obratno pa je ob soočenju za Marijana nedoumljiv ustaš, njegov nerazumen in sanjav pogled. Ustaš se mu zdi tako čuden, da ne ve, kaj bi, čudne se mu zdijo tudi njegove besede. Ko premagata strmo cesto in se znajdeta na pečini, pa se celo zavesta, da sta v pasti oba. Marijanovo gledanje na nasprotnika ustvarja skrivnostno-grozljivo atmosfero in kaže na njegovo duševno napetost ob soočenju z ustašem. Nasprotnik se mu kaže samo še preko posameznih delov telesa: čepice z veliko črko U, čela in nosa, pozneje širokega obraza, puške in noža, ki predstavljata grožnjo in vzbujata strah. Zatem pa je ustaš prisoten samo še v zvoku globoko udirajočega se snega in zoprnega škripanja škornjev, ki se zgublja v bučanju reke, ter skozi neprijetne in močne vonjave cigaretnega dima, znoja in usnja. Skozi Marijanove oči spominja prej na žival kot na človeka in ko se vzpenjata po cesti, se sprašuje: "Ali je to človek?" To je deloma povezano z ustaševo krutostjo, ki se vrača Marijanu v glasovih spomina, v katerih odzvanjajo obrazi pobitih, deloma pa z nezmožnostjo doumetja nasprotnika, ki predstavlja za Marijana neznano silo. "Ves dan, ko jih je videl pri poslu in potlej na svojem begu, si ni mogel nobenega izmed njih izčrtati kot človeka po svoji lastni podobi: vse bolj in bolj so se mu izpreminjali v nekakšne neznane sile, ki ravnaajo drugače in iz drugačnih nagibov kakor ostali ljudje."

Nasprotnika se nekoliko zblížata, ko ustaš Tomica pove, da ima na vozu porodnico. Vendar pa istočasno prihaja na dan vsa zaprtost in nespoznavnost nasprotnikove zavesti. To je vidno npr. v protislovnem opisu ustaševega obnašanja, kakor je spet podano iz učiteljevega zornega kota in ki v primerjavi z njegovim začetnim opažanjem ne deluje več strašljivo, ampak kaže nasprotno na ustašev strah: "Ko se je Tomica oglasil, je bil drug človek. Govoril je tiho, brez izraza, grizel si je spodnjo ustnico" in se tresel. Strah je tisti, ki ga zdaj poveže z Marijanom, v katerem se je takrat "udrla stena", tako da se dolgo ni mogel premakniti in je svoje telo občutil kot tuje. S tem je povezan Marijanov občutek, da se ne more znebiti ustaševega oprežujočega očesa. Nasprotnika sta si bližje, ko rodi ustaševa žena Voja in ko ju, paradoksalno, poveže molk. Ta je pri obeh očitno povezan s spoznanjem o nesmiselnosti ubijanja in obojestransko odločitvijo za življenje, s tega stališča pa je tudi "soglasen". Jerkovićevo telo se je ob tem "uskočilo kakor iztisnjena goba. Slonel je ob steni in nepremično zrl mimo otroka v prazno, v temni prostor za mizo. Njegov obraz je bil upadel, pod ličnicami so ležale globoke sence". V Marijanu se je porodila misel, da "(t)udi to je neke vrste človek ...", ki pa je zadržana z uporabo tropičja, tako da spet prihaja do izraza tudi vsa nedoumljivost (so)govornika.

Tako kakor je za moža nedoumljiva žena, tako je zanjo nedoumljiv ljubimec. Eden za drugega so nedoumljivi tudi Sveta, Ibrahim, Marijan in Tomica. Prav tako pa je vsem skupno, da se skušajo ubrati z drugimi, čeprav ostajajo v

zadnji fazi od njih nezadržno ločeni in uklenjeni v svoje lastne svetove. Komunikacija med njimi se odvija na različne načine – skozi izpovedovanje, telesne in duhovne združitve ter na način mučnega preigravanja nasprotnika – vendar sta premostitev komunikacijske bariere in sporazumevanje samo momentna. Komunikacija je najbolj "resnična" in najintenzivnejša tam, kjer je ni oz. kjer gre čez besedo. Tj. v stanju samotnega molka na eni ali v grozljivem kriku na drugi strani, ko se dejansko vrši samo v subjektu samem.

Urška Perenič

THE CLOSED WORLD OF HIENG'S LITERARY CHARACTERS IN GROB (GRAVE), ONSTRAN LIVADE JE ROŽA (THERE IS A FLOWER BEYOND THE MEADOW) AND NOŽI (KNIVES)

SUMMARY

Andrej Hieng (1925–2000) is the author of an extensive oeuvre of different genres, including drama, novel writing and short story writing. He came on the literary scene in the 1950s, becoming part of Slovenian literary history. Hieng's short story writing signifies a digression in content, theme and expression from the previous (social and realistic) narrative tradition. At the centre of attention are individuals with their (sub)conscious experiences, which becomes a constant in Hieng's literary writing. The experience of actualisation of Hieng's characters, who strike the eye with their strangeness and mysteriousness, traumatization and loneliness, is similar to the way that collective dimensions of literary writing are actualised on the horizon of socio-historical changes as well as in new readings. The article deals with Hieng's three earliest short stories – Grob, Onstran livade je roža and Noži – which were also published in book form. The first was reprinted in the collection *Usodni rob* (Fatal Edge, 1957), while

the other two were published in *Novele* (Short Stories, 1954). Hieng's characters (also found in the above-mentioned short stories) typically seek the way to themselves and others, although, in the final stage, they remain separated and introverted. Communication between individuals takes place in different ways: through personal testimonies, short physical contacts, physical and spiritual unifications, and even painful ways of outplaying the opponent. Nevertheless, communication is merely a temporary bridging of the communication gap, having "margins" separating individuals. Paradoxically, communication is most "real" and intense when it does not exist or when it goes beyond words, that is the state of lonely silence on the one hand and a terrible cry on the other, when communication is only present inside a character.

UDK 821.163.6.09-2Zajc D.
1.01 Izvirni znanstveni članek

Simbolna govorica v Zajčevi igri Jagababa

Darja Pavlič

Dr., izredna profesorica
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta,
Oddelek za slovanske jezike in književnosti
Koroška cesta 160, SI – 2000 Maribor
e-mail: darja.pavlic@uni-mb.si

Izvleček:

Dane Zajc (1929–2005), klasik slovenskega pesniškega modernizma, je v svojih zapisih, npr. v predavanju *Poezija in javnost*, poezijo primerjal z magijo, in sicer zaradi iskanja "dimenzije, ki je ne poznamo, ne uporabljamo, ne priznavamo." Njegovo razmišljanje spominja na Jungovo opredelitev t. i. vizionarne umetnosti, ki ne izvira iz zavestnega izkustva, ampak iz kolektivnega nezavednega. Vizije nočnega, notranjega, psihičnega sveta, o katerih govori Jung, so pri Zajcu podane s podobami nasilja in uničenja, pri čemer se zdi, da v takem svetu nihče ne more ostati neomadeževan. Zajčevo zadnjo, nedokončano igro, objavljeno po njegovi smrti (*Jagababa*, 2007), lahko razumemo kot umetnikov zadnji poskus, da bi z likom Dekelce posredoval drugačno vizijo oz. simbol ohranjene čistosti.

Ključne besede:

Dane Zajc, *Jagababa*, dramatika, motivi nasilja, simboli, interpretacija pravljic.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 723–734, 36 cit., 2 slike
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Dane Zajc (1929–2005), klasik slovenskega pesniškega modernizma, je v svojih zapisih, npr. v predavanju "Poezija in javnost", poezijo primerjal z magijo, in sicer zaradi iskanja "dimenzije, ki je ne poznamo, ne uporabljamo, ne priznavamo."¹ Njegovo razmišljanje spominja na Jungovo opredelitev t. i. vizi-
onarne umetnosti, ki ne izvira iz človekovega zavestnega izkustva, ampak iz kolektivnega nezavednega. Njen izvor je, kot pravi Jung,

primordialno izkustvo, ki presega človekovo dojemljivost in ki ga navdaja s strahom. Vrednost in moč tega izkustva izhaja iz njegove strašnosti. Izvira iz brezčas-
nih globin; je tuje in mrzlo, mnogostransko, demonično in groteskno. /.../ pri-
mordialna izkustva od vrha do tal raztrgajo zaveso, na kateri je naslikana podoba
urejenega sveta in omogočijo pogled v neumljivo brezno tistega, česar še ni. Je to
vizija drugih svetov, zamračitve duha, začetka sveta pred nastankom človeka? Ne
moremo reči, ali gre za karkoli ali za nič od tega.²

Vizije nočnega, notranjega, psihičnega sveta, o katerih govori Jung, so pri
Zajcu podane s podobami nasilja in uničenja, ki zaznamujejo njegov celoten
dramski opus, v poeziji pa zlasti zbirke *Požgana trava* (1958), *Jezik iz zemlje*
(1961), *Ubijalci kač* (1968) in *Rožengruntar* (1975). V svoji študiji o funkcijah
podobja v poeziji Daneta Zajca sem ugotovila, da je pesnik

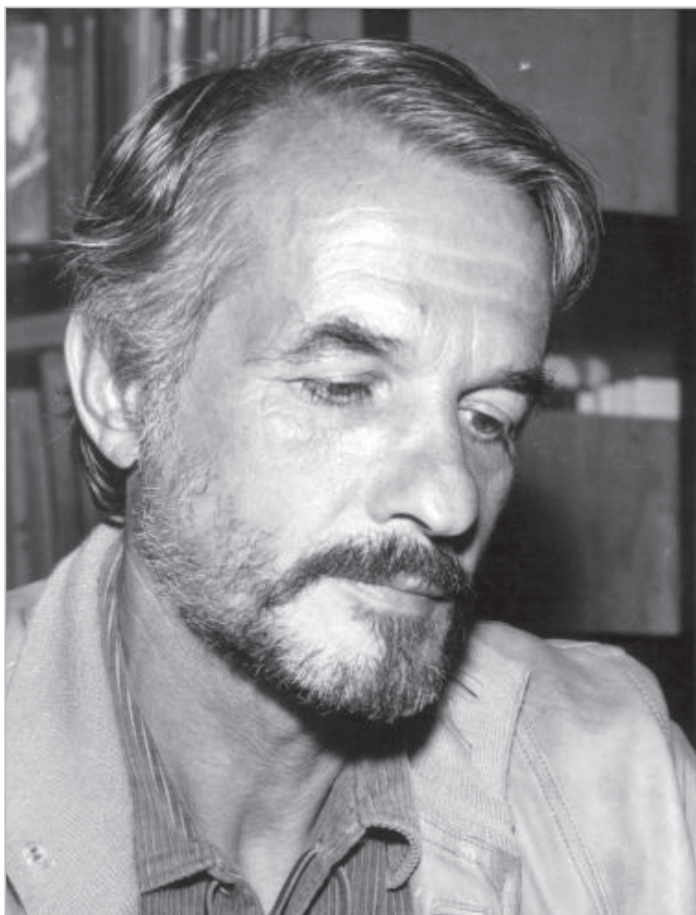
sicer uporabljal in variiral topose (npr. človek je drevo, življenje je potovanje, lju-
bezen je ogenj), toda svojo ustvarjalno energijo je usmeril v estetiko groznega.
/.../ Za zbirki *Požgana trava* in *Jezik iz zemlje* so značilne podobe krvavega teles-
nega nasilja (modrasi žrejo srce, svetnice gorijo, ptice razpadajo). V *Ubijalcih kač*
in *Rožengruntarju* se stopnjuje psihični pritisk, podobe nasilja postajajo vse bolj
groteskne in sofisticirane (mrlični pretepajo žive s svojo žrtvijo, dojenčki so bili
posiljeni v glavo). Estetika groznega je prisotna tudi v zbirkah po *Rožengruntarju*,
vendar so podobe manj neposredne, grozljivo se staplja s skrivnostnim.³

Nasilje je v Zajčevi poeziji pogosto povezano z užitkom in sladostrastjem
mučiteljev, hkrati pa podobe nakazujejo obstoj zla, ki ga ni mogoče dojeti kot
posameznikovo zavestno izbiro, saj presega individualno raven oz. izhaja iz
kolektivnega nezavednega. Zajčevo zadnjo, nedokončano igro, objavljeno

¹ Dane Zajc, *Eseji, spomini in polemike* (Ljubljana, 1990) (Dane Zajc v petih knjigah), 36.

² Carl Gustav Jung, "Psihologija in književnost", v: *Sodobni človek išče dušo* (Ljubljana, 1994), 122 (dalje: Jung, "Psihologija in književnost").

³ Darja Pavlič, *Funkcije podobja v poeziji D. Zajca, K. Koviča in G. Strniše* (Zora 22). (Maribor, 2003), 109.

Dane Zajc (1929–2005) (Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK, www.dlib.si)

po njegovi smrti (*Jagababa*, 2007),⁴ lahko razumemo kot umetnikov zadnji poskus, da bi z likom Dekelce posredoval vizijo drugačnega sveta, v katerem ne bi zmagali nasilneži in zlo, ampak Dekelca kot simbol ohranjene čistosti.

Kot pojasnjuje Jerneja Zajc v spisu "Pod črto", objavljenem skupaj z *Jagababo*, ji je Dane Zajc, ko sta se leta 1997 spoznala, omenil, da načrtuje svojo zadnjo igro, v kateri bo lik pesnika, ki je v njegovih dramah zmeraj stranski, povzdignil v glavno osebo. Iz ohranjenega odlomka je mogoče sklepati, da bi bila glavna tema igre pesnikovo ljubezensko hrepenenje. Leta 2004 je Dane Zajc začel pisati *Jagababo*, v kateri sta se "pesnik in njegovo orfično poslanstvo prelevila

⁴ Dane Zajc, *Jagababa* (Ljubljana, 2007) (dalje: Zajc, *Jagababa*).

v skromnega oglarja, čuvarja kope,"⁵ osrednjo vlogo pa je vse bolj prevzemala Dekelca. *Jagababa* je bila objavljena leta 2007, pri čemer je urednik za objavo izbral zadnjo ohranjeno različico, tj. računalniški prepis, ki ga je avtor pred smrtjo še pregledal. Deli besedila so bili leta 2005 objavljeni kot samostojne pesmi v avtorskem izboru Zajčeve poezije z naslovom *Dva* in se nekoliko razlikujejo od objave iz leta 2007. *Jagababa* je v knjižni objavi označena kot "igra v dvanajstih prizorih". Posamezne prizore je oštevilčil že avtor, vendar je pri tem nekatera števila izpustil (tri, štiri, šest, deset), dve pa je uporabil po dvakrat (osem, trinajst). Dalo bi se sklepati, da je avtor nekatere prizore nameraval še dopisati, druge pa združiti (zdajšnji 5. in 6. prizor sta razmeroma kratka samogovora iste osebe; v uvodni opombi k 10. prizoru je opisan prihod treh oseb, pri čemer prihod ene izmed njih spodbudi komentarje že navzočih, v naslednjem prizoru pa se razvije pogovor med tremi prišleki; tako vsebinsko kot po obsegu sta tudi ta dva prizora združljiva). Urednik je vrzeli in podvojitve v številčenju prizorov označil kot nedoslednost, zato je ohranil zaporedje iz tipkopisa in prizore oštevilčil od ena do dvanajst. Oporo za njegovo odločitev je mogoče najti v pripovedi Jerneje Zajc, ki je v spremni besedi zelo tankočutno opisala ne samo zunanje okoliščine, v katerih je nastajalo besedilo *Jagababe*, ampak tudi ustvarjalne probleme, s katerimi se je pesnik soočal in bil pripravljen o njih spregovoriti ali pa jih je lahko zgolj slutila. Kot poroča Zajčeva žena, sta se o igri najbolj temeljito in tehtno pogovarjala avgusta 2005, ko je pesnik končal s pretipkavanjem rokopisa. Takrat je bolj sebi kot njej rekel: "Dekelca mora ostati čista," in omenil, da bi igra morda morala imeti naslov Dekelca.⁶ Zgolj ugibamo lahko, ali je razmišljal tudi o globljih spremembah. Ob neki drugi priložnosti je dejal, "da manjka samo še sklepni prizor, zaključna pesem,"⁷ in to misel so, kot kaže, sprejeli najprej njegovi bližnji, nato pa tudi urednik. Jerneja Zajc je zapisala, da pesnik v zadnjih tednih pred smrtjo igre ni več omenjal. S predlogom najstarejšega sina, naj zaključek igre narekuje njej, se je dan pred smrtjo strinjal samo na videz: "In brž ko sva bila spet sama, ni več maral za to zamisel."⁸ Za interpretacijo igre seveda ni vseeno, ali manjka samo zaključni prizor ali pa je besedilo treba razumeti kot nedokončano v tem smislu, da bi mu dokončno podobo dali šele vsebinski popravki, s katerimi bi avtor vanj vtisnil tako nedvoumno sporočilo, kot je misel, da mora Dekelca ostati čista.

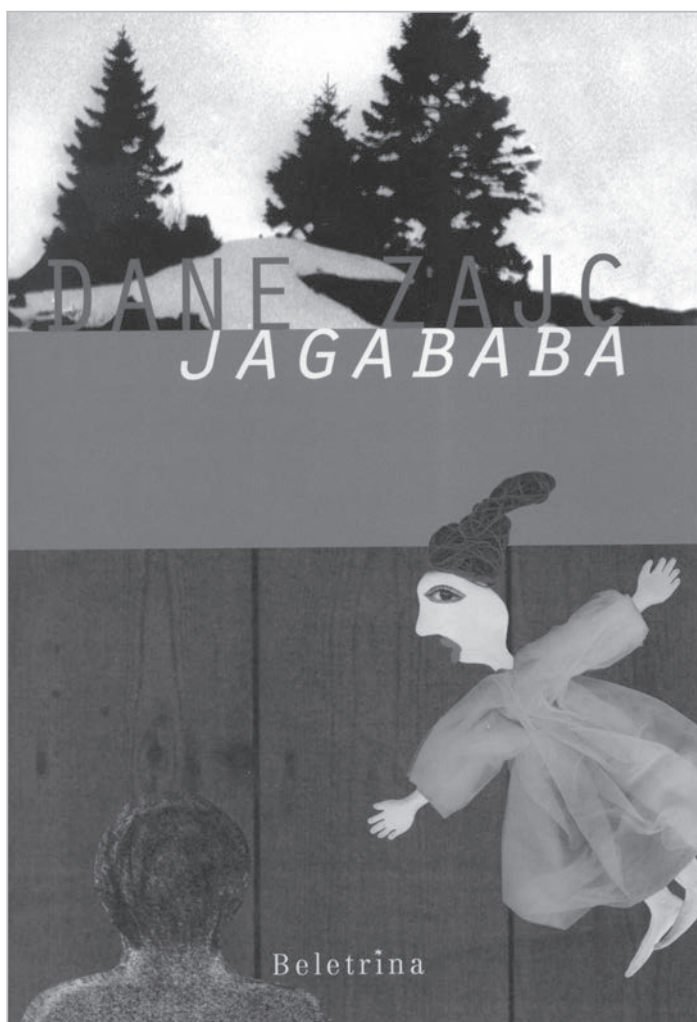
Za razumevanje *Jagababe* sta pomembni dve medbesedilni navezavi, ki ju v svojem opisu nastanka igre omenja Jerneja Zajc. Gre za dve kratki pripovedki iz zbirke bohinskih "pravljic", ki jih je pod naslovom *Naš voča so včas*

⁵ Jerneja Zajc, "Pod črto", v: Dane Zajc, *Jagababa* (Ljubljana, 2007), 88 (dalje: Zajc, "Pod črto").

⁶ Zajc, "Pod črto", 88–89.

⁷ Prav tam, 89.

⁸ Prav tam, 93.

Naslovnica igre
Jagababa (Dane Zajc,
Jagababa (Ljubljana,
2007)

zapodval zbrala in napisala Marija Cvetek (1993)⁹ in jih je Dane Zajc prebiral leta 2003. Ena od pripovedk (pod zaporedno številko 99) govori o tem, kako je neki oglar, medtem ko je pazil, da se oglje ne bi vžgalo, zaslišal hrup ponočne jage in se še sam zadril kot pes, nakar je odšel v svojo bajto. Čez nekaj časa so se odprla vrata in nekdo mu je v zahvalo, ker je pomagal "jagat", vrgel človeško nogo. Druga pripovedka ni nič manj grozljiva, razlaga pa nastanek krajevnega

⁹ Marija Cvetek (zbrala in zapisala), *Naš voča so včas zapodval. Bobinjske pravljice* (Glasovi 5) (Ljubljana, 1993).

imena: ko je neki oče hčerki v jezi zabrusil, naj jo vzame Hudič, se je to tudi zgodilo, izginila je v globeli, ki se še danes imenuje Pr' dek'lci ali tudi Hudičeva jama. V obeh pripovedkah je grozljiv dogodek ("darilo" v obliki človeške noge, izginotje deklice) povezan s tem, da se nekdo ni mogel obvladati oz. ukrotiti svojega jezika. V prvem primeru je kršena zapoved molka, s katerim se človek po nekaterih verovanjih zaščiti pred ponočno ali divjo jago; molk namreč velja za znak neprestrašenosti, ta pa je dobra zaščita pred zlimi silami. Po neki gorenjski pripovedki je "divja jaga velika tropa psov, ki v eno mér tekó. Za njimi teče šepast mož s sekiro v roki. On pse vlada in jim zaukaže, kam morajo teči ali koga raztrgati."¹⁰ Vera v divji lov oz. jago, ki se podi naokrog v nočeh okrog zimskega kresa, je razširjena tudi v drugih slovenskih pokrajinah, npr. v Trenti in na Koroškem, ujema pa se z vero v vračanje rajnikov.¹¹ Omeniti kaže tudi to, da je skrivnostni divji lovec v nekaterih pripovedkah postal vrag.¹² V drugi bohinjski pripovedki, ki je pritegnila Daneta Zajca, je kršena nekoč zelo razširjena prepoved omenjanja Hudičevega imena, zaradi česar je oče takoj kaznovan z izginotjem hčerke. Kazen, ki doleti človeka v pripovedki o divji jagi, je vsaj na videz milejša, saj ne utrpi drugega kot to, da čez njegov prag prileti noga. Kot poroča Jerneja Zajc, je prav ta prizor še posebej vznemiril Daneta Zajca, o njem je pripovedoval svojim prijateljem in se spraševal, "čigava je noga, zakaj je bila odžagana, ali prestrašenec pozna človeka, ki mu je noga pripadala, je kriv ..."¹³

Primerjava s pripovedko o divji jagi iz zbirke *Narodne pripovedke iz Mežiške doline* (Vinko Möderndorfer) razkrije, da so podobna vprašanja verjetno vznemirila tudi domišljijo ljudskih pripovedovalcev. Čeprav se zdi, da je bohinjska pripovedka skrajšana različica daljše predloge, je proces po vsej verjetnosti potekal v obratni smeri: starejša, krajša pripovedka, v kateri osrednji motiv divje jage razkriva zgolj pogansko vero v demonske sile, je bila razširjena z novimi motivi, ki izvirajo iz krščanstva. V mežiški pripovedki je dogajanje postavljeno v Podjurski gozd (pri čemer kaže omeniti, da je v pravljičah gozd običajen simbol, ki sugerira, da je dogajanje postavljeno v nezavedno), osrednja oseba je drvar, ki ni poznal strahu in se je posmehoval zgodbam o tem, kaj se je komu pripetilo v gozdu. Ko se je njegovi koči nekega večera približal hrup divje jage, je postal predrzen, odprl je okno in začel oponašati njeno lajanje in mijavkanje. "Nekaj trenutkov nato je priletela skozi okno človeška noga. Drvar se je tako prestrašil, da je padel vznak. Ko se je prebudil iz omedlevice, je skočil pokonci in hotel zbežati. Pa ni mogel, ker je začutil v desni nogi strašno trganje. Bilo mu

¹⁰ Damjan Ovsec, *Slovanska mitologija in verovanje* (Ljubljana, 1991), 235 (dalje: Ovsec, *Slovanska mitologija in verovanje*).

¹¹ Prav tam.

¹² Ovsec, *Slovanska mitologija in verovanje*, 236.

¹³ Zajc, "Pod črto", 90.

je, kakor da sploh nima več noge in da leži noga odtrgana na tleh." Drvar se je po pomoč zatekel k župniku, ki mu je svetoval, naj skozi okno vrženo nogo shrani pod božjo "matro" in jo čez leto, ko se bo jaga vračala, vrže nazaj skozi okno. Ker se je drvar držal nasveta, je z nogo izginila tudi njegova bolečina. V mežiški pripovedki sta krivda in kazen jasno opredeljeni: drvar je za svoje izzivanje zlih sil kaznovan z boleznijo, pri čemer je noga, ki prileti v njegovo kočo od neznano kod in čez leto izgine neznano kam, po analogiji povezana z njegovo kaznijo, kajti tudi sam je začasno ostal brez ene noge. Motiv tovrstne pohabljenosti je pogost simbol človekove enostranskosti,¹⁴ v drvarjevem primeru pretirane racionalnosti, neprimernega odnosa do skrivnostnih sil, ki se skrivajo v nezavednem in jih simbolizira divja jaga. V jeziku analitične psihologije je namreč divja jaga simbol sence.

Senca je v jungovski psihologiji običajno definirana kot "personifikacija določenih vidikov nezavedne osebnosti, ki bi lahko bili dodani kompleksu ega, vendar iz različnih razlogov niso."¹⁵ Von Franzeva navaja, da je Jung v neki razpravi zavrnil poskuse natančne opredelitve sence, češ da je senca celotno nezavedno. Po mnenju Von Franzeve to drži na začetku ukvarjanja z nezavednim, ko je senca "'mitološko' ime za vse znotraj mene, česar ne morem neposredno spoznati."¹⁶ Pomembno je tudi opozorilo, da ob prvem srečanju s senco ne moremo razločiti, kaj je v njej osebno in kaj kolektivno.¹⁷ Ne samo posameznik, vsaka civilizacija ima svojo senco¹⁸ in mnoge so poznale religiozne rituale, s pomočjo katerih se skupnost zave svoje kolektivne sence; npr. v krščanski civilizaciji je bil tak ritual črna maša, pri kateri se vse počne obratno kot pri običajni, sveti maši.¹⁹ Pomemben način za spoznavanje kolektivne sence je študij mitov in pravljič. Von Franzeva je prepričana, da se je treba pri ukvarjanju s senco v pravljičah osredotočiti prav na kolektivno in ne na osebno senco.²⁰

Tudi motiv divje jage, ki ga je Dane Zajc prevzel iz bohinjske pripovedke in preoblikoval v skladu s svojo ustvarjalno vizijo tako, da se Gregorju prikaže vrsta mrtvecev, je mogoče razumeti kot simbol za kolektivno senco, torej za tiste vidike psihe, ki jih Slovenci kot posamezniki in skupnost zavestno ne moremo ali ne želimo sprejeti. Analiza posameznih oseb in dogodkov, ki so povezani z njimi, razkrije nelep podoben zatajene psihične pokrajine, v kateri se skrivajo različne oblike izdajstva osnovnega medčloveškega zaupanja. Iz retrospektiv-

¹⁴ Prim. Marie-Louise von Franz, *Shadow and Evil in Fairy Tales* (Boston & London, 1995), 182–183 (dalje: Von Franz, *Shadow and Evil in Fairy Tales*).

¹⁵ Von Franz, *Shadow and Evil in Fairy Tales*, 3.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam, 4.

¹⁸ Prav tam, 6.

¹⁹ Prav tam, 9.

²⁰ Prav tam, 14.

nih pripovedi mrtvih oglarjev spoznamo njihove skrivnosti: nekdo ni preprečil prijateljeve smrti, da bi se lahko polastil njegove žene; drugega muči vest, ker je sosedovega sina poslušno privedel likvidatorjem; tretjega bremeni nespoštljivost do mrtvega znanca, kajti podrl je njegov dom, da bi si postavil svojega; spet nekdo je zmrznil v snegu, ker mu ni nihče priskočil na pomoč. Zdi se, da so skupni imenovalci vseh zagrešenih in opuščenih dejanj potuhnjenost, egoizem, koristoljubje, pomanjkanje solidarnosti ter da so prav te lastnosti predstavljene kot značilnosti slovenske kolektivne sence.

Dane Zajc je v svoji igri povezal dogodke in like iz dveh bohinjskih pripovedk, pri čemer je osrednja lika iz obeh pripovedk razvil v bolj kompleksni in skrivnostni osebi, dodal pa je seveda tudi nove like. Njegov prestrašenec je Gregor, oglar in pesnik, torej človek, ki je že zaradi obeh poklicev razpet med snovnim in nesnovnim svetom. Medtem ko se drugi oglarji na kvatarno nedeljo odpravijo domov, on ostane pri prižgani kopi, čeprav ga Matjaž posvari, da bo prišla Jagababa in bo videl hudiča. Uvodna situacija je znana iz mnogih pravljic, kjer je samota povod za to, da junaka obsedajo zle sile. Značilno je tudi to, da je dogajanje postavljeno v gozd, in sicer na kvatarno nedeljo, torej v predbožični čas (natančneje: v tretji adventni teden), kar lahko sklepamo na podlagi ljudskega izročila, ki pravi: "Vsake kvatre okoli hodi, le božične doma bodi!" To navodilo je povezano s prepričanjem, da imajo "v kvatrnih nočeh oblast vse hudobe." V zbirki bohinjskih pripovedk je zabeleženo podobno svarilo: "Na hod v gojzd po kvade / v sboto kvatarno, / da zlo te ne napade, / čuj prošnjo materno."²¹ Da Divja jaga "tuli in fuli na kvatarno nedeljo zvečer pred božičem," izrecno omenja ena izmed mežiških pripovedk. Ko v Zajčevi igri Gregor ostane sam, ga najprej obišče Krečkov Tévž, preminuli oglar. Iz njunega pogovora izvemo, da se je šestim oglarjem, ki so pred leti umrli na isti dan, tik pred smrtjo prikazovala "še ne ženska, ne več otrok", "dekelca z rdečimi lasmi".²² To je bila Dekelca iz Zlodjeve luknje, ki "se prikaže samotnim moškim" in jim "popije življenjsko snov."²³ Ko Krečkov Tévž napove smrt vseh oglarjev, ga Gregor prežene, tako da na glas pove: "Mrtev si, Tévž." Sledi obisk Dekelce, ki se je Gregor tako kot Tévža ne prestraši, nasprotno, želi se je dotakniti, česar pa Dekelca, ki je sicer zelo spogledljiva, ne dovoli. Gregor se prestraši šele, ko zasliši nenavadne glasove:

Pokončna ledena sveča, to sem. Trd od strahu, negiben. Ki se bojim svojega dihanja. Da se ne izdam. Da me ne najdejo. Kdo? Zdaj pa sova, zdaj petelin kikirika sredi gore, zdaj kruljenje prašičje in krik in vik človeški, moški krohota in razuzda-

²¹ Zajc, *Jagababa*, 137.

²² Prav tam, 18.

²³ Prav tam, 19.

ni ženski smeh. Ja, pa še govedo pa mukanje, ha, konjski gobec žveči mesečino. Jo z rumenimi zobmi. Jo tik ob meni. Po meni bo, če ne zavpijem. Če ne zavpijem takšnega vpitja, kot ga še ni bilo.²⁴

Prizor se zaključí z didaskalijo, v kateri je Gregor označen za blazneža. V Zajčevi igri ni veliko didaskalij, za razvoj dogajanja pa je zlasti pomembna tista, ki stoji na začetku osmega prizora. V njej je omenjen prelomen dogodek, Gregor se namreč pridruži nečloveškemu hrupu, ki ga povzroča Jagababa. To je za uvodnim svarilom, da bo prišla Jagababa, drugo mesto, kjer je Zajc uporabil ime Jagababa in ne divja jaga, kot bi lahko pričakovali, izhajajoč iz ljudskih pripovedk. Imeni zvenita podobno in zelo verjetna se zdi domneva, da je Zajc divjo jago izenačil z Jagababo (v devetem prizoru omenja še hrup "babje jage") zato, ker je v igro v predzadnjem prizoru vpeljal osebo z imenom Jagababa. Čeprav ta v igro vstopi relativno pozno, lahko sklepamo, da vodi divjo jago – to pa je naloga, ki jo v ljudskih pripovedkah opravljajo zlata baba, Divji lovec, Hrust, Šent ali vrag.²⁵ Poleg Perkmandelca je Jagababa edini lik oz. ime v igri, ki ga lahko povežemo z mitologijo. Od Babe Jage, čarovnice, ki je znana iz ruskih in drugih slovanskih pravljič, se razlikuje po spolu, kajti Zajčeva Jagababa je moški, in zdi se, da nekoliko spominja na Hudiča. Jagababa z Gregorjem razpravlja o smrti in kot smešno komentira človeško željo po ljubezni oz. "po drugem telesu". Željo po zlitju z drugim, "da bi ne bil, kar si,"²⁶ razloži kot poskus privajanja na smrt. Jagababa tudi z drugimi replikami dokazuje svojo vzvišenost nad smrtniki, ki po njegovem ničesar ne vejo. S filozofskega in tudi psihološkega vidika je zanimiva trditev, ki jo navržé Gregorju: "Živite v sanjah in podobah sanjskih. Prav za prav vas živijo sanje in podobe."²⁷ Resničnosti torej ni, kot trdi tudi idealistična filozofija, človek pa je samo na videz avtonomno bitje, njegovo življenje namreč vodijo sanjske podobe oz. arhetipi, če uporabimo izraz iz jungovske psihologije.

Lik Dekelce, ki se je v avtorjevih načrtih v zvezi z nedokončano igro postopoma spreminjal v osrednjega, je zelo kompleksen. V tej figuri se prepletajo lastnosti čarovnice, skušnjavke in usodne ženske; po drugi strani je preganjano dekle, ki jo je enkrat že vzel Hudič, zdaj pa jo želijo razžagati udeleženci divje jage, ne da bi bil za to naveden kakšen razlog; obenem je devica, ki hoče ostati nedotaknjena, zato ne privoli v telesni stik. Ko Gregor zagriže v njeno stegno, ugotovi, da je ugriznil "v nič", "v beli zlatast nič", "v nočni zrak".²⁸ V liku Dekelce

²⁴ Prav tam, 16.

²⁵ Ovsec, *Slovanska mitologija in verovanje*, 236.

²⁶ Zajc, *Jagababa*, 47.

²⁷ Prav tam, 49.

²⁸ Prav tam, 22.

je mogoče prepoznati podobnost s Herodiado, naslovno osebo iz Mallarméjeve nedokončane pesnitve, ki se ravno tako zaveda svoje lepote, brani telesnega stika in je morda sploh že mrtva. Toda v nasprotju z Mallarméjem, ki je ugotavljal, da se mora Herodiada, simbol nedolžnosti, odreči svoji neomadeževanosti, kar naj bi se zgodilo z mistično poroko med Herodiado in glavo Janeza Krstnika, je bil Dane Zajc, kot poroča njegova žena, prepričan, da mora Dekelca ostati čista. V zadnjem napisanem prizoru postane Dekelca, potem ko je zavrnila poroko z Gregorjem, last Jagababe in njegovega divjega spremstva, ki se mu pridruži tudi Gregor. Jagababa zagrabi Dekelco in zasliši se njen krik. Sledil naj bi prizor, v katerem bi Gregor dobil v naročje odžagano nogo Dekelce. Kot poroča Jerneja Zajc, "je Dane dvomil o tem, ali naj oglar zblazni oz. kako naj se igra konča."²⁹

Za interpretacijo igre sta pomembna dva dogodka, ki se v nedokončani igri pravzaprav ne zgodita, in sicer ponesrečena poroka in napovedano razkosanje Dekelce. Dekelca je z zavrnitvijo poroke ohranila svojo čistost, vendar je vprašanje, ali ni kljub avtorjevemu nasprotnemu prepričanju nujno, da izgubi svojo telesno neomadeževanost, in ali se to ne bo zgodilo, ko jo bodo razžagali. Z vidika psihološke interpretacije je Dekelca simbol anime, ženske figure v moški psihi, ki je tako kot animus pri ženski znak posameznikove psihične dvospolnosti. Dekelca se noče poročiti z Gregorjem, kar pomeni, da se njegova anima upira temu, da bi vstopila v njegovo zavest. Dekelca bo ostala v nezavednem, na videz nedotaknjena, toda zato jo čaka drugačna transformacija. Razkosanje je arhetipski motiv, povezan s smrtjo in ponovnim rojstvom. "V različnih mitih sta uboj in razkosanje kot ritual nujna razvojna stopnja za ponovno rojstvo in novo rodovitnost."³⁰ Najbolj znan primer takega mita govori o Ozirisu in Izidi. Če grozljivo dejanje Jagababe in njegovega spremstva razlagamo v tem kontekstu, se izkaže, da gre za nenavadno uslugo, ki bi Gregorja lahko pripeljala v stik z novo, prerojeno animo, pri čemer bi ta prevzela vlogo posrednice med njim in nezavednim, obenem pa bi se končala tudi njegova osamljenost. Preden bi se to zgodilo, bi Gregor moral ozavestiti svojo pohabljenost, tj. sprejeti dejstvo, da je na simbolni ravni človek z eno samo nogo oz. človek brez pravega stika z ženskim delom svoje psihe. Za tako interpretacijo ni nepomembno, da je Baba Jaga po nekaterih razlagah pravzaprav Mati Narava, boginja življenja in smrti,³¹ ki je obenem svetla in temna, dobra in zla.³² Nedoumljivo nasilje Jagababe nad Dekelco je, če ga razumemo na simbolni ravni, opozorilo na psihično neravnovesje, na pomanjkanje ženskega principa v zavestnem življenju, in

²⁹ Zajc, "Pod črto", 89.

³⁰ Verena Kast, *Die Dynamik der Symbole* (Mannheim, 2010), 104.

³¹ Von Franz, *Shadow and Evil in Fairy Tales*, 197.

³² Prav tam, 199.

hkrati tudi že poskus reševanja tega neravnovesja. Če bi Dekelca ohranila svojo nedolžnost, naivnost in erotičnost, bi bil s tem onemogočen osebni razvoj Gregorja, v širšem smislu pa tudi skupnosti. Nasilje ima torej v Zajčevi igri *Jagababa*, podobno kakor v pravljicah, zdravilno vlogo.

Jung je bil prepričan, da "velika pesniška dela črpajo svojo moč iz življenja človeštva, zato zgrešimo pomen, če jih tolmačimo na podlagi osebnih dejavnikov. Kadarkoli postane kolektivno nezavedno živo izkustvo in vpliva na zavestno usmerjenost dobe, je ta dogodek ustvarjalno dejanje, pomembno za vsakogar, ki živi v tej dobi."³³ Seveda bi bilo pretirano trditi, da je Zajčeva igra *Jagababa* pomembna za vsakega Slovenca, kaj šele, da vpliva na zavestno usmerjenost naše dobe, vsekakor pa – verjetno prav zaradi nedokončanosti – ponuja odgovore na (komaj sluteno) vprašanje, kaj lahko kot skupnost storimo, da bomo bolj celoviti.

Darja Pavlič

SYMBOLIC LANGUAGE IN ZAJC'S PLAY *JAGABABA* (BABA YAGA)

SUMMARY

As explained by Jerneja Zajc in her essay *Pod črto* (Footnote), published together with *Jagababa* (Baba Yaga) – a poetic play in twelve scenes – Dane Zajc, when the two met in 1997, told her that he was planning to write his last play in which the figure of the poet, who is always a side character in his dramas, will be elevated to the main character. The preserved passage leads us to the conclusion that the main topic of the play would have been the poet's romantic yearning. In 2004, Dane Zajc began writing *Jagababa* in which "the poet and his orphic mission are transformed into a humble charcoal burner, keeper of the charcoal pile",³⁴ while the central role is increasingly taken over by

³³ Jung, "Psihologija in književnost", 129.

³⁴ Zajc, "Pod črto", 88.

Dekelca. In the preserved manuscript, typescript and computer transcription, Dekelca appears in Scene Four, flirting with Gregor, the poet – charcoal burner, but does not let him touch her. Dekelca is not a girl of flesh and blood, but a character from one of the Tales from Bohinj in which she was (literally) taken by the devil. When Gregor bites into her thigh, he discovers that he has bitten "into nothing", "into the white golden nothing", "into the night air".³⁵ In this exposition it is possible to find similarities with Herodiade, the title character of Mallarmé's unfinished poem, who is just as aware of her beauty, resists physical contact and may already be dead. However, unlike Mallarmé, who decided that Herodiade, the symbol of innocence, must renounce her chastity, Dane Zajc, as reported by his wife, was convinced that Dekelca must remain pure. How this was supposed to happen, remains a mystery. In the final scene, Dekelca, after having rejected Gregor's marriage proposal, becomes the property of Jagababa (Baba Yaga) and her wild entourage which is also joined by Gregor. Jagababa grabs Dekelca and we can hear her scream. The next scene was to be taken from one of the Tales from Bohinj about a wild Baba Yaga. In this scene, Gregor was supposed to get the sawn-off leg of Dekelca into his arms. As reported by Jerneja Zajc, "Dane had doubts about whether the charcoal burner should go insane, and about how the play should end".³⁶ The interpretation, based on the comparative analysis of images of violence and destruction in the works of Dane Zajc, will try to show that Dekelca was the poet's last attempt at creating a symbolic character which would come out unscathed and pure from archetypal evil.

³⁵ Zajc, *Jagababa*, 22.

³⁶ Zajc, "Pod črto", 89.

UDK 929Lausche F.
314.151.3-054.72(73=163.6)
1.01 Izvirni znanstveni članek

Življenje in delo ameriškega politika slovenskega porekla Franka Lauscheta s posebnim ozirom na slovenske zadeve

Matjaž Klemenčič

Dr., redni profesor
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Koroška cesta 160, SI – 2000 Maribor
e-mail: Matjaz.Klemencic@siol.net

Izvleček:

Frank Lausche je bil eden od politikov slovenskega porekla, ki so bili aktivni udeleženci v političnem življenju ZDA. Njegov vzpon v politiki se je začel leta 1932, ko je bil izvoljen za predsednika komiteja Demokratske stranke v 23. volilnem okraju v Clevelandu, kjer so živeli večinoma Američani slovenskega porekla. Leta 1941 in 1943 je bil izvoljen za župana Clevelanda, leta 1944 pa prvič za guvernerja Ohia. Po porazu leta 1946 je bil v letih 1948–1954 še štirikrat izvoljen za guvernerja Ohia. Kljub temu da je bil izvoljen na listi Demokratske stranke, je kot guverner in senator zastopal konservativne poglede na Ameriko in ravno ta konservativnost ga je stala nominacije za senatorja leta 1968. Ko je bilo v 60-ih in 70-ih letih 20. st. predvideno zaprtje Slovenske sekcije radijske postaje "Glas Amerike", je Lausche uspešno predlagal poseben zakon o delovanju Slovenske sekcije radia "Glas Amerike". Pomembno je tudi njegovo lobiranje pri državnih sekretarjih ZDA (Cyrusu Vanceu in Henryju Kissingerju) v zvezi z neizpolnjevanjem avstrijske državne pogodbe s strani republike Avstrije.

Ključne besede:

Izseljenstvo, Slovenci, ZDA, ameriški kongres, ameriški senat, Cleveland.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 735–762, 121 cit., 4 slike
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod

Življenje Franka Johna Lauscheta predstavlja tipično ameriško zgodbo o uspehu potomca slovenskih priseljencev, ki se mu je iz revne clevelandske delavske četrti ob aveniji St. Clair [St. Clair Avenue] uspelo povzpeti do položaja zveznega senatorja oziroma do aktivnega sooblikovalca politike ZDA.

Ob spremljanju življenjske poti Franka Lauscheta je mogoče slediti tudi procesom socialne preobrazbe slovenske izseljenske skupnosti v Clevelandu in deloma tudi v ZDA, zlasti procesom prilagajanja ameriškemu načinu življenja, vključevanju v ameriško družbo in ne nazadnje tudi procesom asimilacije. Šlo je za dolgotrajen proces, saj je večina slovenskih priseljencev izhajala iz tradicionalne vaške skupnosti. Zato so se morali po priselitvi prilagoditi urbanemu načinu življenja in intenzivni industrijski proizvodnji, kar je od njih zahtevalo pridobitev znanj za obvladovanje novih tehnik in metod dela. Prilagoditev ameriškemu načinu življenja in (vsaj delno) znanje angleškega jezika sta slovenskim in tudi drugim priselencem omogočila možnost komunikacije s širšo okolico, prevzemanje državljanstva, pa tudi vključitev v politično življenje.

Vzporedno z uveljavljanjem pripadnikov slovenske izseljenske skupnosti v ameriški družbi je potekalo tudi njihovo vključevanje v politično življenje. Že ob koncu 19. st. so bili v nekaterih manjših ameriških mestih izvoljeni za mestne svetnike in župane ter na različne funkcije na okrajni ravni (pooblaščenice, tajnike, blagajnike, pravne zastopnike itd.). Večinoma so bili to podjetniki ali ljudje, ki so izhajali iz podjetniških družin in aktivni člani društev slovenskih bratskih podpornih organizacij ter kulturnih društev. Po izvolitvi so se kot člani najrazličnejših odborov ukvarjali v glavnem s "kvaliteto življenja" v posameznih mestnih četrtih (ureditev ulic, razsvetljave, kanalizacije, parkov itd.). Ko se je slovenska izseljenska skupnost v 30-ih letih 20. st. prilagodila ameriškemu načinu življenja, so bili nekateri izvoljeni za člane poslanskih zbornic in senatov zveznih držav. Po koncu druge svetovne vojne, ko so v strukturi skupnosti slovenskih Američanov že prevladali pripadniki druge in tretje generacije, pa so bili nekateri izvoljeni tudi za senatorje in člane predstavniškega doma [U.S. House of Representatives] ameriškega kongresa. Na vseh omenjenih ravneh, od lokalne do zvezne, so bili izvoljeni tudi sodniki slovenskega porekla.¹

V najvišje zvezne zakonodajne organe je bilo izvoljenih več potomcev slovenskih izseljencev. Za člana ameriškega senata sta bila poleg Franka Lausche-

¹ Matjaž Klemenčič, "Prispevek k raziskovanju politične participacije med slovenskimi Američani v dvajsetem stoletju – primer Slovencev v Clevelandu, Leadvillu in Rock Springsu", v: *Melikov zbornik : Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*, ur. Vincenc Rajšp, Rajko Bratož, Janez Cvirn, Jasna Fischer, Branko Marušič in Walter Lukan (Ljubljana, 2001), 993–1006, <http://bioguide.congress.gov> (7. decembra 2011).

ta izvoljena še George Victor Voinovich iz Clevelanda (jan. 1999–dec. 2010) in Tom Harkin iz Iowe (jan. 1985–), katerih materi sta bili slovenskega porekla, ter Amy Klobuchar iz Minnesote (jan. 2007–). Med člani predstavniškega doma ameriškega kongresa pa je potrebno omeniti Johna Antona Blatnika iz severne Minnesote (jan. 1947–dec. 1974), Joa Skubitza iz Kansasa (jan. 1963–dec. 1978), Dennisa Edwarda Eckarta iz Clevelanda (jan. 1981–dec. 1992), Raymonda Petra Kogovska iz Kolorada (jan. 1979–dec. 1985) in Jamesa Louisa Oberstarja iz Minnesote (jan. 1975–dec. 2010). Z izjemo Skubitza in Voinoviča, ki sta bila izvoljena na listi Republikanske stranke, so bili vsi drugi izvoljeni na listi Demokratske stranke.²

Glede na omenjeno je mogoče trditi, da so Slovenci v ameriški politiki imeli že v preteklosti in imajo še danes precej večji vpliv, kot bi to bilo mogoče pričakovati glede na njihovo število.

Poreklo Lovšetrovih (Lauschetovih)

Cleveland v zvezni državi Ohio je bil kot eno največjih industrijskih mest v ZDA cilj mnogih slovenskih izseljencev, še posebej od 70-ih let 19. st. naprej, ko je izseljevanje s slovenskega etničnega ozemlja postalo množičen pojav. Prvi slovenski priseljenci so se v Cleveland priselili z Dolenjske in Gorenjske.³ Med njimi sta bila tudi starša Franka Lauscheta, Lojze Lovše iz Hinj v Suhi Krajini in Francka Milavec iz Dvorske vasi pri Velikih Laščah.

Lojze Lovše naj bi se v Cleveland priselil leta 1889.⁴ Po navedbah Johna Guntherja, ki je za svojo knjigo o političnem in ekonomskem življenju v Združenih državah v prvi polovici 20. st. opravil intervju s Frankom Lauschetom, pa naj bi se Lojze Lovše priselil že leta 1885.⁵ Ker je svoje ime in priimek spremenil v Louis Lausche šele ob priselitvi v ZDA, se upravičeno pojavlja dilema, ali so pravilne navedbe nekaterih avtorjev, da je bil Lovše oziroma Lausche Kočevski Nemec.⁶ Njegova prvotna oblika imena in priimka ne kažeta na to, pa tudi

² Matjaž Klemenčič, "Slovene Americans", v: *Encyclopedia of Race, Ethnicity and Society*, Volume 1, ur. Richard T. Schaefer (Los Angeles, 2008), 1241–1244; <http://bioguide.congress.gov> (7. decembra 2011).

³ Matjaž Klemenčič, *Slovenes of Cleveland : The Creation of a New Nation and a New World Community Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio* (Novo mesto, 1995), 87–88 (dalje: Klemenčič, *Slovenes of Cleveland*).

⁴ James E. Odenkirk, *Frank J. Lausche : Ohio's Great Political Maverick* (Wilmington, OH, 2005), 38 (dalje: Odenkirk, *Frank J. Lausche*).

⁵ John Gunther, *Inside U. S. A.* (New York in London, 1947), 423 (dalje: Gunther, *Inside U. S. A.*).

⁶ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 37; Gunther, *Inside U. S. A.*, 423.

Hinje niso bile del kočevskega nemškega jezikovnega otoka.⁷ Je pa Lojze verjetno znal govoriti jezik Kočevskih Nemcev, saj so bile vasi vzhodno in južno od Hinj že znotraj nemškega jezikovnega otoka in tudi znanje nemščine oziroma njenih dialektov je bilo pred prvo svetovno vojno za velik del prebivalstva na slovenskem etničnem ozemlju nekaj povsem običajnega.

Louis, ki je bil zaposlen v eni od clevelandskih jeklarn, se je leta 1893 poročil s Francko Milavec. Ta se je kot šestnajstletno dekle v ZDA priselila leta 1891 in svoje ime spremenila v Frances. Po poroki sta kupila skromno stanovanje na območju St. Claira. V zakonu se jima je rodilo deset otrok, od katerih so štirje umrli. Sin Frank John Lausche se je kot tretji rodil 14. novembra 1895. Kmalu zatem sta Louis in Frances v hiši Louisovega strica Joa Jaklitscha na vogalu Vzhodne 61. ulice [East 61th Street] in avenije St. Clair [St. Clair Avenue] uredila "saloon", leta 1900 pa na aveniji St. Clair zgradila novo dvonadstropno hišo. V njej so Lauschetovi imeli poleg stanovanja še restavracijo in do prohibicije tudi vinoteko, v hiši pa sta bili še prodajalna religioznih podob in uredništvo časopisa *Clevelandska Amerika*⁸ (februarja 1919 se je preimenovala v *Ameriško domovino*⁹). Kot je kasneje zapisala revija *Time*, je bila "hiša Lauschetovih središče družbenih dejavnosti celotne soseščine, lokalno politično središče in zatočišče novih priseljencev iz stare domovine".¹⁰ Lauschetovi so številnim novim slovenskim priseljencem v prvih dneh po priselitvi nudili prenočišče in hrano, dokler si niso našli ustreznega bivališča. Louis, ki je govoril slovenski, nemški, angleški in hrvaški jezik, je mnogim od njih pomagal tudi pri iskanju zaposlitve ter pri urejanju formalnosti za pridobitev različnih dovoljenj, zlasti za ameriško državljanstvo.¹¹

Lauschetovi so bili tako med slovenskimi priseljenci v Clevelandu prepoznavni že v obdobju začetkov oblikovanja tamkajšnjih "slovenskih" naselbin. To je bilo v obdobju hitre rasti mesta, katerega prebivalstvo je samo med letoma 1900 in 1910 naraslo s 381.768 na 560.663 in postalo šesto največje mesto v ZDA, zato so ga poimenovali tudi *Sixth City*.¹² Precej so k tej rasti prispevali tudi

⁷ Leta 1910 je po podatkih popisa prebivalstva v Hinjah živelo 214 oseb, katerih pogovorni jezik je bil slovenski, in 7 "tujcev", ni pa bilo nobene osebe z nemškim pogovornim jezikom. Prim.: *Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder. Bearbeitet auf grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910*, VI: Krain (Wien, 1919), 84.

⁸ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 38–39.

⁹ Po navedbah Vatroslava Grilla, ki je bil leta 1917, kot črkostavec zaposlen pri *Clevelandski Ameriki*, naj bi Louis Lausche po bankrotu časopisa *Nova Domovina* leta 1908 na javni dražbi kupil njeno tiskarno za 2600 dolarjev in ustanovil *Clevelandsko Ameriko*, ki se je leta 1919 preimenovala v *Ameriško domovino/American Home*. – Prim. Vatroslav Grill, *Med dvema svetovoma* (Ljubljana, 1979), 338 (dalje: Grill, *Med dvema svetovoma*).

¹⁰ "The Lonely One", *Time*, 20. februarja 1956, 8, 21.

¹¹ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 39.

¹² Prav tam, 43.

številni Slovenci, ki so prihajali vsak dan v iskanju zaposlitve v tamkajšnjih železarnah, jeklarnah, livarnah, tovarnah strojev ter avtomobilov, klavnicah in drugih tovarnah. Novim priselencem, ki so se iz mirnega vaškega okolja priselili v hrupno velemesto, so hiter tempo življenja ter nepoznavanje jezika in običajev pogosto vzbujali občutek manjvrednosti. Zato so se, podobno kot priselenci drugih narodov, večinoma naseljevali skupaj v posameznih mestnih delih in postopoma oblikovali svoje etnične naselbine. Največja se je v Clevelandu oblikovala na območju St. Claira, poleg te pa še v Newburghu, Collinwoodu, West Parku in Euclidu.¹³ Znotraj teh "Malih Slovenij" so razvili svoje organizacijske strukture (društva bratskih podpornih organizacij, narodne domove, slovenske katoliške župnije, uredništva časopisov) in zadržali razne oblike tradicionalnega življenja iz stare domovine. Kot je zapisal profesor geografije z Univerze Washington v Seattlu Jože Velikonja, ki je slovenskega porekla, so Slovenci tudi v teh naselbinah ostajali osamljeni in odrezani od bučnega sveta nove Amerike. Ni bilo nenavadno, da so slovenski moške poznali le pot od doma do tovarne in morda do cerkve ali gostilne, v mestno središče niso hodili. Velikega sveta so se bali. Okornost v jeziku in obnašanju so skrili /.../ v okolju, ki so si ga napravili za domačega.¹⁴

Zaradi težav, s katerimi so se slovenski priselenci srečevali v prvih mesecih ali celo letih po naselitvi v Clevelandu, je bila pomoč, kakršno je mnogim novim priselencem nudila družina Lausche, neprecenljiva. In mnogi so to znali ceniti.

Življenja Franka Johna Lauscheta pred vstopom v politiko

V prvih dveh desetletjih življenja so Franka Lauscheta, tako kot vsakega najstnika, poleg šolanja zanimalo še mnoge druge stvari. Omeniti je potrebno zlasti delovanje pri Slovenskem dramskem klubu, kar mu je pomagalo k večji prepoznavnosti znotraj slovenske izseljenske skupnosti. Še večjo popularnost, tudi zunaj slovenske izseljenske skupnosti, pa mu je prineslo igranje baseballa, čeprav ga je igral le v nižjih (amaterskih in polprofesionalnih) ligah. Dobil je tudi nekaj ponudb profesionalnih ekip, zlasti po koncu prve svetovne vojne, ko se je vrnil iz vojske (vpoklican je bil leta 1917), vendar se je raje odločil za nadaljevanje šolanja.¹⁵ Po končanem študiju, ki ga je ob delu opravil na pravni fakulteti John Marshall Law School v Clevelandu, je decembra 1920 opravil

¹³ Klemenčič, *Slovenes of Cleveland*, 82–88.

¹⁴ Jože Velikonja, "Slovenska naselja v Ameriki", *Zgodovinski časopis* 50, št. 3 (1996): 386–387 (dalje: Velikonja, "Slovenska naselja v Ameriki").

¹⁵ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 51–59.

odvetniški izpit z drugo najvišjo oceno med 159-imi kandidati iz vsega Ohia.¹⁶ Zaposlil se je v odvetniški pisarni, ki jo je vodil eden najbolj uglednih clevelandskih odvetnikov Cyrus Locher. Lausche si je hitro pridobil sloves tako med strankami kot tudi med sodniki. O tem je *Ameriška domovina* zapisala:

Mahoma si je pridobil nenavadno veliko število klientov, katere je vsak čas z največjim uspehom zagovarjal, tako da so njegovi govori na sodnji vzbudili splošno pozornost med ameriškim narodom. Ako je kdo imel pošten slučaj na sodnji in je hotel imeti uspeh, se je obrnil na Franka Lauscheta in gotovo je tožbo dobil. Njegova odvetniška zmožnost je dobila tak sloves, da ga je predsednik odvetniške univerze poklical za profesorja na univerzi ...¹⁷

Lausche je tako poleg odvetniške službe od leta 1926 predaval še na John Marshall Law School.

Začetki Franka Lauscheta v politiki

Po zaposlitvi v odvetniški pisarni Cyrusa Locherja se je Lausche začel zanimati tudi za politiko. Prve nasvete je dobil od vodje odvetniške pisarne Locherja, enega najuglednejših predstavnikov Demokratske stranke v Clevelandu. Zaradi svojih podvigov v baseballu in odgovornega opravljanja odvetniške službe je kmalu postal eden najvplivnejših demokratov v vzhodnem Clevelandu, ki je obsegal tudi 23. mestno četrt s slovensko naselbino ob St. Clairu. Ta delavska četrt je tradicionalno volila demokratske kandidate. Lausche je že leta 1922 prvič kandidiral za člana senata v zakonodajni zbornici zvezne države Ohio.¹⁸ Zanimivo je, da je v tej prvi fazi svoje politične kariere poskušal zbrati čim več glasov tudi po slovenskih naselbinah in na političnih shodih govoril tudi v slovenskem jeziku.¹⁹ Vendar pa na volitvah novembra 1922,²⁰ kakor tudi leta 1924, ni bil izvoljen. Čeprav je bil med demokratskimi kandidati drugi po številu gla-

¹⁶ "The Lonley One", *Time*, 20. februarja 1956, št. 8, 21; Anthony J. Klancar, "Frank J. Lausche: American-Slovene Jurist", *Ameriška domovina*, 24. septembra 1939, št. 226, 6; Grill, *Med dvema svetovoma*, 339; Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 59.

¹⁷ "Prvi slovenski sodnik – F. J. Lausche", *Ameriška domovina*, 22. decembra 1932, št. 300, 1.

¹⁸ "Primarne volitve", *Ameriška domovina*, 16. junij 1924, št. 70, 1; "Lausche in Mihelich nominirana", *Ameriška domovina*, 13. avgusta 1924, št. 94, 1; "Uradne številke", *Ameriška domovina*, 15. avgust 1924, št. 95, 1;

¹⁹ "Prvi politični javni shod se vrši v petek 28. okt. v Grdinovi dvorani. Glavni govornik odvetnik F. J. Lausche tokrat prvič javno nastopi, predstavi županske kandidate, govoril bo v slovenskem jeziku", *Ameriška domovina*, 26. oktobra 1921, št. 124, 1; "V četrtek zvečer ob 8. uri je velik politični shod v veliki dvorani Slov. Narodnega doma", *Ameriška domovina*, 29. oktobra 1924, št. 126, 1.

²⁰ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 63.

sov (14.764) v clevelandskem okraju, je bilo to v primerjavi z republikanskimi kandidati, ki so dobili več kot 20.000 glasov, premalo za izvolitev.²¹

Eden glavnih vzrokov za neuspeh je bilo dejstvo, da je bil Lausche novinec v politiki. Čeprav si je kot odvetnik hitro pridobil ugled in je bil kot igralec baseballa znan precejšnjemu številu Clevelandčanov, je bilo to za uspeh na volitvah na nivoju zvezne države premalo. Tudi precejšnje število slovenskih izseljencev, ki naj bi jih leta 1920 v Clevelandu z okolico oziroma v okraju Cuyahoga bilo že 19.332, Lauscheta ni moglo rešiti pred porazom, saj mnogi tedaj še niso imeli državljanstva ZDA in zato niso mogli voliti. Pa tudi mnogi, ki so že pridobili ameriško državljanstvo, se niso zanimali za volitve, saj jih je bolj skrbelo, kako si bodo zagotovili nadaljnjo eksistenco.

Začetna neuspeha v prvi polovici 20-ih let Lauscheta nista odvrnila od politike. Njegov vzpon se je začel leta 1932, v času volilne kampanje demokrata Raya T. Millerja za župana Clevelanda. Miller, ki je bil od leta 1928 okrajni tožilec in je dolgo opozarjal na nepravilnosti pri porabi javnih sredstev s strani republikanskih mestnih svetnikov,²² se je zavedal, da bi volitve utegnil odločiti vsak glas. Zato je poskušal ugajati tudi Slovincem. Tako je na enem od javnih shodov poudaril, da so bili "Slovenci dovolj dolgo prezirani pri javnih delih in da bo njegova dolžnost /.../ da Slovence kot župan v prvi vrsti upošteva".²³ Prva od teh obljub demokratov je bila izpolnjena že v času predvolilne kampanje. Za vodjo demokratov v 23. volilnem okrožju [23th Ward] v Clevelandu, kjer so več kot polovico vseh prebivalcev predstavljali slovenski priseljenci vseh generacij, ostali pa so bili priseljenci in njihovi potomci drugih narodov, je bil imenovan Frank Lausche.²⁴ Verjetno je k temu precej pripomoglo tudi imenovanje Slovenca Vatroslava Grilla za vodjo republikancev v istem okrožju. O teh dogodkih je Grill med drugim zapisal:

Lauschetovo ime se je zopet pojavilo v politični kroniki šele zgodaj leta 1932, ko je demokratsko okrajno vodstvo sprevidelo, da se Slovencev ne da več odpraviti – potem, ko sem jaz postal republikanski vodja v 23. volilnem okrožju – in imenovalo Lauscheta za demokratskega voditelja v 23. volilnem okrožju.²⁵

Z imenovanjem Lauscheta za vodjo demokratov v 23. volilnem okrožju je

²¹ "Uradne številke", *Ameriška domovina*, 7. novembra 1924, št. 130, 1; "Pristaši suhih dobili veliko večino v Kongresu. Coolidge absoluten gospodar", *Ameriška domovina*, 7. novembra 1924, št. 130, 1

²² Prim.: "Mesto zapravi po nepotrebnem milijone dolarjev letno trdi Miller", *Ameriška domovina*, 6. januarja 1932, št. 4, 1.

²³ "Miller je prvi kandidat v 23. vardi", *Ameriška domovina*, 7. januarja 1932, št. 5, 1.

²⁴ "Miller govori nocoj v Grdinovi dvorani", *Ameriška domovina*, 11. januarja 1932, št. 8, 1.

²⁵ Grill, *Med dvema svetovoma*, 340.

političnemu shodu v Clevelandu prvič predsedoval Slovenec.²⁶

Miller je na županskih volitvah februarja 1923 premagal republikanskega protikandidata Daniela Morgana in postal prvi katoliški župan Clevelanda. Ker je dobil le 7.703 glasove več kot protikandidat, se je izkazalo, da so volitve odločili glasovi slovenskih priseljencev. O tem je *Ameriška domovina* pisala že pred objavo končnih rezultatov volitev:

Miller je v štirih 'slovenskih' vardah [volilnih okrožjih²⁷] dobil 17.337 glasov in ako odštejemo pri tem 50 procentov drugorodcev in prištejemo slovenske glasove v drugih vardah, ki niso omenjene, vidimo, da je dobil Miller najmanj 10.000 slovenskih glasov ...²⁸

Millerju so se predvolilne obljube Slovincem še kako obrestovale. Zato tudi ni nikogar presenetilo, da je le dva dni po volitvah ponudil službo tajnika županovega urada Franku Lauschetu, ki pa jo je na začudenje mnogih odklonil.²⁹ Medtem ko je *Ameriška domovina* pisala, da je Lausche to storil "radi obilnih odvetniških poslov v svoji odvetniški pisarni",³⁰ je Grill zapisal, da je imel Lausche druge načrte:

Jeseni istega leta so bile državne in okrajne volitve. Za okrajnega sodnika je bil izvoljen mestni sodnik Arthur Day. Tako se je izpraznil položaj mestnega sodnika, ki ga mora imenovati državni guverner. Prav ta položaj je želel Lausche ...³¹

Lausche, mestni in okrajni sodnik

Sredi decembra 1932 so člani clevelandske odvetniške zbornice in demokrati okrožja Cuyahoga [Cuyahoga County] guvernerju zvezne države Ohio Georgu Whiteu priporočili Franka Lauscheta za mestnega sodnika v Clevelandu.³² Po

²⁶ "V ponedeljek apelira Ray T. Miller na Slovence na zaključnem zborovanju v Grdinovi dvorani", *Ameriška domovina*, 9. januarja 1932, št. 7, 1.

²⁷ "Slovenska" volilna okrožja so bila tista, v katerih so se razvile slovenske naselbine in sicer 10. volilno okrožje s slovensko naselbino West Park, 23. volilno okrožje s slovensko naselbino ob aveniji St. Clair, 28. volilno okrožje s slovensko naselbino v Newburgu in 32. volilno okrožje s slovensko naselbino v Collinwoodu.

²⁸ "Miller dobil 102.632 glasov. Slovenci oddali za Millerja 10.000 glasov", *Ameriška domovina*, 17. februarja 1932, št. 40, 1.

²⁹ "Zniževanje plač, plinovo vprašanje in pomoč brezposelnim čaka župana Millerja. Frank J. Lausche odklonil urad županovega tajnika", *Ameriška domovina*, 19. februarja 1932, št. 42, 1.

³⁰ Prav tam.

³¹ Grill, *Med dvema svetovoma*, 340.

³² "Frank J. Lausche za sodnika", *Ameriška domovina*, 15. decembra, št. 294, 1.

Lauschetovem imenovanju 19. decembra 1932³³ je clevelandski časopis *Plain Dealer* zapisal, da to imenovanje pomeni "priznanje pomembnosti slovenski skupini s strani clevelandske organizacije demokratov".³⁴ Po navedbah *Ameriške domovine* naj bi tudi drugi časopisi, ki so izhajali v angleščini, posebej poudarjali, "da je slovenski element tako močan v Clevelandu, da se ga ni moglo prezreti, in izmed 34 kandidatov, Amerikancev, je moral governor (sic!) imenovati Slovenca za častni urad sodnika v Clevelandu".³⁵ Lausche je svečano prisegel 3. januarja 1933 in v kratkem nagovoru med drugim izjavil, "da želi biti in bo pravičen, nepristranski, vpoštevajoč (sic!) enako najbolj preprostega kot najvišjega".³⁶

Le deset mesecev za tem je ob volitvah Lausche znova kandidiral, tokrat za štiriletni mandat mestnega sodnika. Ker je držal svojo obljubo glede pravičnosti in nepristranskosti, ki jo je dal ob svoji zaprisegi meseca januarja, ga je podpiralo veliko ljudi in tudi nekateri clevelandski časopisi so izražali prepričanost v Lauschetovo izvolitev že precej pred dnevom glasovanja. Na volitvah 6. novembra 1933 je Lausche dobil med desetimi kandidati največ glasov (82.863).³⁷

Ko je Lauschetu potekla polovica mandata, je februarja 1936 naznanil, da bo kandidiral za okrajnega sodnika [Common Pleas Court]. Njegova protikandidata sta bila dotedanji okrajni sodnik Alvin J. Pearson in Ray T. Miller. Zanimivo je, da Demokratska stranka v tem primeru Lauscheta ni podprla. Glavni vzrok za to naj bi bil njegov preveč neodvisni nastop. Stranka je raje podprla Pearsona, čeprav so ga clevelandski časopisi obtoževali, da je od nesolventne Standard Trust banke, ki jo je vodil njegov svak, dobil 112.000 dolarjev posojila brez ustreznega zavarovanja, ki ga je porabil v špekulativne namene.³⁸ Lauschetovo kandidaturo je odločno podprla *Ameriška domovina* s pozivi Slovincem, naj volijo Lauscheta.³⁹ V enem od pozivov so med drugim zapisali:

Letos mora iti slehrni (sic.) slovenski državljani v Clevelandu v volivno kočo, da mu bo prilika dana voliti za Common Pleas sodnika – Frank J. Lausche. Mr. Laus-

³³ "Lausche sodnik", *Ameriška domovina*, 21. decembra 1932, št. 299, 1; Klemenčič, *Slovenes of Cleveland*, 320.

³⁴ Citirano po Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 76.

³⁵ "Prvi slovenski sodnik – F. J. Lausche", *Ameriška domovina*, 22. decembra 1932, št. 300, 1.

³⁶ "Sodnik Lausche", *Ameriška domovina*, 4. januarja 1933, št. 4, 1.

³⁷ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 76–77; Klemenčič, *Slovenes of Cleveland*, 320.

³⁸ William Ganson Rose, *Cleveland : The Making of the City* (Cleveland, 1950), 780–791; "Frank J. Lausche", *Ameriška domovina*, 3. oktobra 1936, št. 234, 2.

³⁹ Prim.: "Roosevelt-Davey-Lausche-Mihelich: naš narod v Clevelandu ima letos kandidate za visoke zvezne, državne in okrajne urade", *Ameriška domovina*, 29. oktobra 1936, št. 256, 1; "Vsi za Lauscheta", *Ameriška domovina*, 31. oktobra 1936, št. 258, 1; "Ameriška domovina priporoča prave prijatelje delavstva. Volimo za Roosevelta, Daveya, Mihelicha in sodnika Lauscheta", *Ameriška domovina*, 2. novembra 1936, št. 259, 1.

che lahko dobi samo pri našem narodu najmanj do 20.000 glasov, ako slehrni (sic.) naš državljan stori svojo dolžnost, se registrira in tudi voli /.../. Gledati moramo, da dobi sodnik Lausche najvišje število glasov izmed vseh drugih.⁴⁰

Na volitvah 3. novembra je Lausche premočno zmagal. Zanj je glasovalo 192.374 volivcev, oziroma več kot za oba protikandidata skupaj (Pearson: 97.114 glasov, Miller: 58.157 glasov).⁴¹ Zanimivo je, da je *Ameriška domovina* že ob objavi delnih rezultatov volitev Lauschetu, poleg "sijajne zmage nad kandidatom ene najbolj vplivne ameriške družine v Clevelandu", napovedovala bleščečo politično kariero:

Sodnik Lausche /.../ ima pred seboj veliko bodočnost. Ne da bi omenjali sodnika kot mogočega kandidata za župana v Clevelandu, pač pa zre sodnik Lausche še veliko bolj naprej – prišel bo čas v kratkem, ko bo sodnik Lausche kandidat za governorja, in mnogi njegovi prijatelji zrejo še višje – kandidat za predsednika Zedinjenih držav.⁴²

Nekatere od teh napovedi so se kasneje izkazale za pravilne.

Lausche, župan Clevelanda

Prve govorice o tem, da bi Lausche utegnil kandidirati za župana Clevelanda, so se pojavile poleti 1935. Kampanjo za njegovo izvolitev je začel urednik *Cleveland Pressa* Louis B. Seltzer, ki so ga navduševali Lauschetovi uspehi v času mandata mestnega sodnika, predvsem pa njegovo neodvisno delovanje na političnem področju, saj se Lausche kot član Demokratske stranke ni pretirano oziral na svoje clevelandske politične "bosse". Seltzer je v več člankih nagovarjal Lauscheta, naj kandidira za župana, češ da Cleveland potrebuje "novega duha". Pri tem je Seltzerjevo idejo podprl tudi urednik clevelandskega slovenskega časopisa *Enakopravnost*, Vatroslav Grill, ki je julija 1935 med drugim zapisal:

Enakopravnost je v mestni oziroma komunalni politiki skozi vsa leta zagovarjala samostojno in neodvisno politično akcijo, ker smo prepričani, da imamo [slovenski priseljenci] kot nov element v ameriškem javnem življenju posebno pri-

⁴⁰ "Roosevelt – Lausche – Mihelich", *Ameriška domovina*, 24. septembra 1936, št. 226, 2.

⁴¹ "Končne uradne številke volitev v Clevelandu. Mihelich je dobil veliko večino v 23. vardi, toda drugod ni prodril", *Ameriška domovina*, 18. novembra 1936, št. 273, 1.

⁴² "Volilna zmaga sodnika Lauscheta je visokega moralnega pomena za vse slovanske narode v Clevelandu", *Ameriška domovina*, 6. novembra 1936, št. 262, 2.

ložnost in tudi dolžnost, da prinesemo novo noto, nov glas v koruptivne razmere starih političnih 'mašin' /.../ Sodnik Lausche ima danes sijajno priliko, da to načelo praktično uveljavi. Enakopravnost ga bo kot neodvisnega kandidata za župana z vsem srcem podprla.⁴³

Le nekaj dni zatem je Lausche kandidaturo za župana zavrnil in s tem po pričevanju Vatroslava Grilla, ki je Lauscheta osebno poznal že od leta 1916, sprožil resen prepir med člani Demokratske stranke slovenskega porekla.⁴⁴ Lauscheta so tudi kasneje nagovarjali h kandidaturi za župana, vendar se za to ni odločil vse do leta 1941. Grill in Odenkirk navajata kot glavni vzrok za to Lauschetovo željo po še večji uveljavitvi na področju sodstva, saj je bil za Lauscheta položaj sodnika enako pomemben kot položaj župana.⁴⁵ To je Lausche konec junija 1941 – vsaj med vrsticami – potrdil tudi v javni izjavi, s katero je napovedal kandidaturo za clevelandskega župana:

V zadnjih letih, ko se je apeliralo name, naj kandidiram za župana, sem to ponovno odklonil, ker moji interesi in ambicije so šle v drugo smer. Letos se me je ponovno urgiralo od strani mnogih posameznikov in organizacij, vsled česar sem spremenil svoje nazore. To so najbolj kritični časi, ki jim je naša dežela kdaj stala nasproti in osebne ambicije ne smejo preprečiti doprinosa, ki ga more kak posameznik narodu dati.⁴⁶

Lausche si je kot odvetnik in mestni ter okrajni sodnik pridobil številne privržence. Poleg članov Demokratske stranke je njegovo kandidaturo podprla še večina lokalnih časopisov, delavskih organizacij, vojnih veteranov in različne druge skupine civilne družbe.⁴⁷ Zato ni bilo presenetljivo, da je bil 4. novembra 1941 z veliko večino izvoljen za clevelandskega župana. Republikanskega kandidata Edwarda Blythina je premagal za okrog 50.000 glasov, kar je bila do tedaj največja razlika v zgodovini županskih volitev v Clevelandu. Največja razlika pred tem je bila leta 1935, ko je republikanec Harold R. Burton premagal demokrata Raya T. Millerja za okrog 39.000 glasov.⁴⁸

Na Lauschetovo izvolitev je vplivalo več dejavnikov. Eden glavnih je gotovo bila Lauschetova priljubljenosti med meščani Clevelanda, ki si jo je pridobil kot

⁴³ Grill, *Med dvema svetovoma*, 342.

⁴⁴ Prav tam, 343.

⁴⁵ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 80.

⁴⁶ "Sodnik F. J. Lausche je kandidat za župana v Clevelandu", *Ameriška domovina*, 30. junija 1941, št. 152, 1.

⁴⁷ "Demokratska stranka bo korakala v solidni fronti za Lauschetom", *Ameriška domovina*, 30. julija 1941, št. 176, 1.

⁴⁸ "Lausche izvoljen za župana", *Ameriška domovina*, 5. novembra 1941, št. 259, 1.

odvetnik in pravičen ter nepristranski mestni in okrajni sodnik. Tudi prebivalci Clevelanda so bili že naveličani združ v mestni politiki, ki so slabile gospodarsko moč mesta ter povečevale primanjkljaj v mestni blagajni. Ne kaže pa zanemariti niti dejstva, da so bile volitve med drugo svetovno vojno, ko je negotova prihodnost vplivala na precej nizko volilno udeležbo in tako so glasovi pripadnikov priseljskih skupnosti, ki so v večini primerov glasovali za "priseljske kandidate" igrali pomembno vlogo.

Kljub vojni v svetu, ki je vplivala na občasno pomanjkanje nekaterih dobrin, je mogoče prvi Lauschetov županski mandat oceniti pozitivno. Mnoge tovarne so preusmerile proizvodnjo za vojne potrebe, zato se je delalo 24 ur na dan in dela je bilo dovolj za vse, ki niso bili vpoklicani v vojsko. Tedanji domoljubni pozivi mladega župana, s katerimi je vzpodbujal Clevelandčane, so bili v skladu z duhom časa in za Lauscheta so se začeli zanimati mnogi ljudje. Med drugim je prejel tudi vabilo angleškega ministrstva za informiranje, za desettedenski obisk Velike Britanije.⁴⁹

Ker je Lauschetu uspelo v času županskega mandata znižati dolg mestne blagajne s 94,4 milijona dolarjev na 84,3 milijona,⁵⁰ je bilo bolj ali manj jasno, da bodo protikandidati težko ogrozili njegovo ponovno izvolitev. Na volitvah 4. novembra 1943 je protikandidata Edwarda Stanton porazil s še večjo razliko kot leta 1941 Blytha. Lausche, za katerega je glasovalo 112.864 ali več kot 71 % volivcev, je zmagal v 32-ih od 33-ih volilnih okrajev. Stanton, ki je prejel le 45.955 glasov volivcev,⁵¹ je dobil večino le v 12. volilnem okraju, kjer je večino tvorilo temnopolto prebivalstvo. Lausche je bil po tridesetih letih prvi župan iz vrst demokratov, ki mu je uspela vnovična izvolitev za župana Clevelanda.⁵²

Lausche se je še naprej zavzemal za znižanje davkov, zato je bil znan po skromni administraciji. Kot nasprotnik nacistične rasne doktrine si je skupaj z mestno vlado prizadeval za čim večjo enotnost meščanov Clevelanda, ne glede na etnično poreklo, se med drugo svetovno vojno zavzemal za zagotavljanje pravic vseh priseljskih skupnosti in skrbel za razvoj izobraževalnega programa v boju proti diskriminaciji in rasni nestrpnosti. Ukvarjal se je tudi s povojnim razvojem mesta. Zato je leta 1944 organiziral Postwar Planning Council, ki naj bi razkril glavne razvojne probleme ter koordiniral načrtovanje prihodnjega razvoja na področjih javnega prevoza, javnih del, potreb različnih servisnih služb itd.

⁴⁹ "Anglija je povabila našega župana Lauscheta na obisk za 10 tednov", *Ameriška domovina*, 3. marca 1943, št. 52, 1; "Anglija uradno vabi Lauscheta", *Ameriška domovina*, 30. marca 1943, št. 75, 1.

⁵⁰ "Lausche ima preostanek", *Ameriška domovina*, 30. avgusta 1943, št. 204, 1.

⁵¹ "Lausche zopet izvoljen. Kovačič, Prince, Pucel, vsi Slovenci, poslani v mestno zbornico", *Ameriška domovina*, 3. novembra 1941, št. 259, 1; "Večina v clevelandski mestni zbornici je zdaj demokratska", *Ameriška domovina*, 4. novembra 1941, št. 260, 1.

⁵² Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 116.

Frank J. Lausche, guverner zvezne države Ohio, z ženo Jane (Edward Gobetz (ur.), *Slovenian Heritage I* (Willooughby Hills, 1981), 212)

Še preden pa je Lauschetu pretekla polovica drugega županskega mandata, so se v javnosti pojavile govorice, da bo kandidiral za guvernerja zvezne države Ohio.⁵³

Lausche, guverner zvezne države Ohio

Lausche je kandidaturo za guvernerja na listi Demokratske stranke vložil februarja 1944,⁵⁴ čeprav so mu mnogi to odsvetovali, "*češ da nima nobene prilike biti izvoljen, ker zlasti v južnem delu države bo /.../ samo priseljenec, pa še katoličan povrh, če že ne štejemo to, da v državi Ohio ljudje ne glasujejo radi za kandi-*

⁵³ "Lausche bo kandidat za guvernerja v Ohio", *Ameriška domovina*, 15. januarja 1944, št. 12, 1; "V teku treh dni bo Lausche podal izjavo", *Ameriška domovina*, 25. februarja 1946, št. 46, 1.

⁵⁴ "Slovenec kandidira za guvernerja Ohia", *Ameriška domovina*, 29. februarja 1944, št. 49, 1.

data, ki prihaja iz severnih mest".⁵⁵ Zanimivo je, da se je Lausche, čeprav je bil rojen v ZDA, moral v času svoje politične kariere večkrat spopadati z očitki, da ni "pravi" Američan.⁵⁶

Lausche, izkušen od neuspehov na začetku politične kariere, se je zavedal, da bo moral vložiti veliko energije v prepričevanje volivcev na tradicionalno republikanskem jugu in zahodu Ohia. Zato je svojo kampanjo začel na tedaj nenačuden, a danes skoraj ustaljen način. Z avtobusom je potoval iz kraja v kraj in se predstavljal volivcem. Najprej se je 8. aprila 1944 ustavil v Springfieldu, zahodno od prestolnice Ohia, Columbusa. V nagovoru volivcem se je zavzel za znižanje davkov v Ohio, razdelitev viška denarja iz državne blagajne in za čim prejšnjo zaposlitev vojakov, ki se bodo vrnili s svetovnih bojišč po koncu druge svetovne vojne.⁵⁷ S tem programom je očitno prepričal mnoge volivce, saj je maja 1944 s precejšnjo razliko zmagal na primarnih volitvah,⁵⁸ novembra istega leta pa na splošnih volitvah republikanskega protikandidata in župana Cincinnatija, Jamesa G. Stewarta, premagal za okrog 112.000 glasov (1.603.809 : 1.491.450).⁵⁹

V času svojega prvega mandata se je posvečal zlasti krepitvi pravnega reda, davčne odgovornosti, enakopravnemu obravnavanju sprtih sindikatov in delodajalcev in poskušal poenotiti interese urbanih in podeželskih okolij.⁶⁰ Lausche, znan po neodvisnem vodenju politike, ki se je velikokrat razlikovalo od stališč voditeljev Demokratske stranke v Ohio, je šokiral svoje demokratske voditelje, ko je na pomembnih položajih zadržal nekatere republikanske politike, med njimi tudi finančnega direktorja Herberta D. Defenbacherja.⁶¹

Lausche je leta 1946 znova kandidiral za guvernerja Ohia, vendar tokrat v precej težjih razmerah. Na eni strani ga zaradi neodvisne politike niso podprla vsa okrajna vodstva Demokratske stranke, na drugi pa je bil protikandidat v Ohio priljubljeni republikanski politik Thomas J. Herbert, ki je imel za seboj bleščečo kariero letalca v prvi svetovni vojni.⁶² Lauschetove možnosti za ponovno izvolitev so oteževale tudi težave v preskrbi prebivalstva (na primer z

⁵⁵ "Novi ohajski guverner", *Ameriška domovina*, 10. novembra 1944, št. 262, 2. – Da se je bilo v Ohio težko prebiti na mesto guvernerja politikom iz Clevelanda, kaže dejstvo, da sta bila poleg Lauschetova izvoljena le še dva republikanca, Harry L. Davis (1921–1923) in George V. Voinovich (1991–1999) – prim.: Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 137.

⁵⁶ *Ohio's Lincoln, Frank J. Lausche : A Tribute and Festschrift for his 90th Birthday*, ur. Edward G. Gobetz. (Willoughby Hills, 1985), 46.

⁵⁷ "Frank J. Lausche je odprl kampanjo v Ohio za guverner. kandidata", *Ameriška domovina*, 10. aprila 1944, št. 84, 1.

⁵⁸ "Lausche zmagal, Stewart še ni gotov", *Ameriška domovina*, 10. maja 1944, št. 110, 1.

⁵⁹ "Roosevelt – Lausche izvoljena", *Ameriška domovina*, 8. novembra 1944, št. 260, . 1; "Končne številke v Ohio in okraju o volitvah", *Ameriška domovina*, 10. novembra 1944, št. 262, 1; Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 139; Klemenčič, *Slovenes of Cleveland*, 336.

⁶⁰ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 142.

⁶¹ Prav tam, 141.

⁶² Grill, *Med dvema svetovoma*, 347.

mesom)⁶³ in številne stavke delavcev za višje plače, ki jih administracija demokratskega predsednika ZDA Harryja Trumana po koncu druge svetovne vojne nikakor ni uspela odpraviti.⁶⁴ Številni časopisi iz Ohia, med njimi tudi *Ameriška domovina*, so zato že v začetku jeseni napovedovali, da bi utegnila mesna kriza odločilno vplivati na izid novembrskih volitev.⁶⁵ V teh negotovih razmerah, ko so časopisi napovedovali v Ohio "republikansko povodenj /.../ [ki bo] poplavlila domala vse demokrate, od guvernerja do zadnjega demokrata",⁶⁶ je *Ameriška domovina* pozivala svoje slovenske bralce, naj v čim večjem številu glasujejo za Lauscheta.⁶⁷ V uredništvu časopisa so bili prepričani, da bo v primeru Lauschetove ponovne izvolitve za guvernerja Ohia, "morala administracija v Washingtonu in demokratski voditelji po vsej deželi računati z njim /.../ [in] da bo potem narekoval demokratsko politiko".⁶⁸ V uredništvu časopisa so namreč že nekaj mesecev prej zapisali, da bi Lausche utegnil biti Trumanov podpredsedniški kandidat.⁶⁹

Med predvolilno kampanjo pred glavnimi volitvami novembra 1946 je prišlo do nekaterih protislovij. Na eni strani so proti Lauschetu nastopili nekateri demokratski politiki iz Ohia z očitki, da ni "stoodstotni Američan", temveč sin priseljencev, da je katoličan in da je "vse preveč samostojen in ne upošteva strankarskih bossov".⁷⁰ Precej očitkov je bilo tudi iz vrst slovenskih priseljencev, ker se ni več udeleževal prireditev (porok, žalnih slovesnosti, krstov in drugih jubilejnih slovesnosti) slovenskih priseljencev iz Clevelanda.⁷¹ Na drugi strani pa je po poročanju *Ameriške domovine* tradicionalno republikansko usmerjeni časopis *Medina Gazette* zapisal, "da bi država Ohio naredila veliko škodo in napako, če ne bi izvolila za guvernerja Lauscheta" in kot pozitivno lastnost izpostavil zlasti "njegovo popolnoma neodvisno držo od političnih voditeljev in skupin".⁷²

⁶³ "Clevelandu preti res akutno pomanjkanje mesa in surovega masla", *Ameriška domovina*, 17. aprila 1946, št. 76, 1; "Dobava moke zmanjšana za 25 %, da se pomaga potrebni Evropi", *Ameriška domovina*, 22. aprila 1946, št. 79, 1.

⁶⁴ "Vlada mora preprečiti stavko v jeklarski industriji za vsako ceno", *Ameriška domovina*, 10. januarja 1946, št. 7, 1; "Danes gre na stavko 200.000 električarjev. Pregled splošnega stanja v industriji po Ameriki in drugod", *Ameriška domovina*, 15. januarja 1946, št. 10, 1; "Premogarji odšli na stavko. V Detroitu je stavka pri ulični", *Ameriška domovina*, 1. aprila 1946, št. 64, 1; "Promet na železnici ustavljen. S pogajanjem danes nadaljujejo", *Ameriška domovina*, 24. maja 1946, št. 103, 1.

⁶⁵ "Mesna kriza in jesenske volitve", *Ameriška domovina*, 27. septembra 1946, št. 190, 1.

⁶⁶ "Vse gleda v Ohio", *Ameriška domovina*, 1. novembra 1946, št. 215, 1.

⁶⁷ "Zakaj bomo za Lauscheta", *Ameriška domovina*, 11. oktobra 1946, št. 200, 1.

⁶⁸ "Vse gleda v Ohio", *Ameriška domovina*, 1. novembra 1946, št. 215, 1.

⁶⁹ "Lausche je v kapitoli zelo cenjen", *Ameriška domovina*, 18. februarja 1946, št. 34, 1.

⁷⁰ "Vse gleda v Ohio", *Ameriška domovina*, 1. novembra 1946, št. 215, 1.

⁷¹ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 147.

⁷² Prim.: "List, ki ni že 100 let pisal za demokrate, je za Lauscheta", *Ameriška domovina*, 23. oktobra 1946, št. 208, 1.

Na koncu so se volitve iztekale v korist Herberta, ki je Lauscheta premagal za pičlih 40.554 glasov. Za Herberta je glasovalo 1.166.550 volivcev, za Lauscheta pa 1.125.997 volivcev.⁷³ Leto 1946 je bilo nasploh "slabo" leto za demokrate, saj so v Ohio volitve izgubili skoraj vsi njihovi kandidati. Izgubili so tudi precej guvernerskih mest v drugih zveznih državah ter večino v zveznem predstavniškem domu in v senatu.⁷⁴

Vzroke za Lauschetov poraz so Slovenci iz Clevelanda pripisovali različnim dejavnikom. Grill omenja veliko pomanjkanje mesa, zaradi česar naj bi volivci obrnili hrbet vsem, ki so bili tedaj na vladi, ne glede na to ali so bili za nastale razmere odgovorni ali ne.⁷⁵ *Ameriška domovina* pa je za Lauschetov poraz krivila vodje demokratov iz Clevelanda, ki skoraj niso "ganili s prstom za njegovo izvolitev" in "one naše [slovenske] rojake, ki bi rajši dali svoj glas Kitajcu kot Slovincu". Ugotovitev uredništva, da bi Lausche lahko bil izvoljen, "*če bi bilo nekaj več doslednosti med demokrati in nekaj več slovenskega ponosa in zavesti*", niti ni bila daleč od resnice.⁷⁶ Vendar pa so uredniki *Ameriške domovine* spregledali dejstvo, da slovenska izseljenska skupnost v tem obdobju ni bila več enaka kot ob koncu prve svetovne vojne. Čeprav je bilo priseljencev še veliko, so v njej že prevladovali pripadniki druge in celo tretje generacije, ki so bili rojeni v ZDA, mnogi, zlasti tisti iz tretje generacije, pa so bili iz etnično mešanih družin. Čeprav so priznavali slovenske korenine, pa Amerika zanje ni bila tujina. Kot je zapisal Jože Velikonja, to niso bili več "ljudje 'dveh domovin', kajti zanje je Amerika edina domovina, zanje so 'naši' vsi Amerikanci". Kot takšni tudi niso ostali "zaprti" v slovenske etnične naselbine, ki zanje niso bile več pomembna "središča". Zato so se mnogi selili v predmestja in v kraje, kjer so imeli možnost za boljše plačano delovno mesto.⁷⁷ Zaradi teh dejstev tudi ni bilo mogoče več v tolikšni meri kot pred prvo svetovno vojno računati na "slovensko zavest in ponos", četudi je šlo za izvolitev kandidatov slovenskega porekla na najvišje položaje.

Omeniti velja, da je Lausche po izgubljenih volitvah dobil več mikavnih ponudb za službo. Ena od teh je bila tudi ponudba vodstva lastnikov profesionalne baseball lige, da naj kandidira za položaj komisarja lige, kar je bila tedaj in je še danes ena najbolje plačanih služb v ZDA. Samo za primerjavo: Lausche je kot guverner na leto prejemal okrog 10.000 dolarjev plače, kot komisar pa bi dobival 55.000 dolarjev. Aprila 1946 je izpadel v zadnjem krogu glasovanja, ki

⁷³ "Republikanski plaz je zasul tudi Lauscheta: Herbert izvoljen", *Ameriška domovina*, 6. novembra 1946, št. 218, 1; Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 149–150.

⁷⁴ Klemenčič, *Slovenes of Cleveland*, 336–337.

⁷⁵ Grill, *Med dvema svetovoma*, 347.

⁷⁶ "Lausche je častno propadel", *Ameriška domovina*, 11. novembra 1946, št. 221, 1.

⁷⁷ Velikonja, "Slovenska naselja v Ameriki": 387.

Guverner zvezne države Ohio Frank J. Lausche s predsednikom ZDA Harryjem Trumanom (Edward Gobetz (ur.), *Slovenian Heritage I* (Willoughby Hills, 1981), 158)

so ga izvedli lastniki lige. Njegovo ime se je na listi kandidatov za komisarja lige znova pojavilo leta 1951, vendar je takrat svojo kandidaturo umaknil.⁷⁸

Leta 1948 se je Lausche dolgo odločal o ponovni kandidaturi za guvernerja Ohia. Zato ni bilo presenetljivo, da se je za kandidaturo na listi Demokratske stranke odločil Ray T. Miller, ki je bil med clevelandskimi Slovenci priljubljen še iz svojih županskih časov.⁷⁹ Ko je Lausche le nekaj dni pred iztekom roka naznanil, da bo tudi sam kandidiral, je bilo to za vse demokrate in njihove podpornike precejšnje presenečenje. Lauschetovo pozno odločitev je kritizirala celo *Ameriška domovina*, ki je do tedaj neomajno podpirala vse njegove odločitve. Izrazili so predvsem bojazen, da bi pozna prijava kandidature lahko "ustvarila politični boj [znotraj ohijske Demokratske stranke] ter cepljenje demokratskih glasov jeseni in posledica bo lahko, da bo jeseni zopet republikanec [izvoljen] za guvernerja". Lausche, ki očitno ni pozabil nizke podpore clevelandskega mestnega odbora Demokratske stranke pod Millerjevim vodstvom v času volilne kampanje za guvernerja leta 1946, je svojo kandidaturo opredelil kot "borbo proti političnim

⁷⁸ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 155–157.

⁷⁹ "Ray T. Miller ima edini priliko biti nominiran", *Ameriška domovina*, 19. januarja 1948, št. 12, 1; "Lausche menda le ne bo postal kandidat", *Ameriška domovina*, 27. januarja 1948, št. 18, 1.

bossom", s čimer je očitno namigoval na Millerja in okrajna vodstva stranke.⁸⁰ Lauschetu so na začetku pripisovali le malo možnosti za izvolitev, saj je Millerjevo kandidaturo podpirala večina okrajnih odborov Demokratske stranke v Ohio in vsi vplivni demokrati iz Ohia.⁸¹ Med njimi je bil tudi mestni svetnik iz 32. volilnega okraja v Clevelandu in pripadnik slovenske izseljenske skupnosti Anton Vehovec.⁸² Kljub temu je na primarnih volitvah v začetku maja Lauschetu uspelo prepričljivo premagati Millerja,⁸³ novembra 1948 pa še tedanjega guvernerja Herberta za več kot 221.000 glasov (1.619.775 : 1.398.514).⁸⁴ Zanimivo je, da je Lausche tokrat prepričal tudi precej volivcev na pretežno kmetijskem jugu Ohia, ki so do tedaj v glavnem volili republikanske kandidate.⁸⁵ Vse svoje tekmece je premagal tudi na volitvah v letih 1950, 1952 in 1954.⁸⁶

V času Lauschetovega guvernerstva je bil v zvezni državi Ohio znova vpleten program državne socialne pomoči, Lausche pa se je zavzemal tudi za povečanje pomoči lokalnim skupnostim, povečanje državnih investicij za promet in izobraževanje ter za vsedržavno organizacijo civilne družbe. Bil je pobudnik in je nato tudi izvedel gradnjo več avtocest v Ohio.⁸⁷ Najpomembnejša, ki je Ohio prečkala v smeri vzhod-zahod in je del avtocestne povezave med New Yorkom in San Franciscom (št. 80), je bila odprta avgusta 1955,⁸⁸ le nekaj mesecev po njegovem petem ustoličenju za guvernerja Ohia. Ob tem je potrebno omeniti, da je bil za financiranje izgradnje avtocest na zveznem nivoju odgovoren član predstavniškega doma ameriškega kongresa John Blatnik, ki je bil najprej član, od januarja 1955 do januarja 1959 pa vodja kongresnega Odbora za javna dela.⁸⁹

Lausche se je v času svojega guvernerstva zavzemal za varovanje okolja v Ohio, leta 1950 pa je bil izvoljen tudi za predsednika Ameriške guvernerske konference [U.S. Governors' Conference]. Na enem od srečanj omenjene konference je avgusta 1955 republikanski guverner Indiane George N. Craig izjavil, da bi morali demokrati Lauscheta nominirati za predsedniškega kandidata, saj je Lausche "močan mož in je dokazal, da je tudi državnik".⁹⁰ V političnih krogih

⁸⁰ "Lausche bo kandidiral za guvernerja", *Ameriška domovina*, 2. februarja 1948, št. 22, 1.

⁸¹ "Vsi vplivni demokrati v državi Ohio za Millerja", *Ameriška domovina*, 19. marca 1948, št. 56, 1.

⁸² "Anton Vehovec je za Millerja", *Ameriška domovina*, 23. aprila 1948, št. 81, 1; Klemenčič, *Slovenes of Cleveland*, 337.

⁸³ "Frank Lausche nominiran", *Ameriška domovina*, 5. maja 1948, št. 89, 1.

⁸⁴ "Lausche je Guverner", *Ameriška domovina*, 3. novembra 1948, št. 216, 1; Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 166; Klemenčič, *Slovenes of Cleveland*, 337.

⁸⁵ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 166.

⁸⁶ Klemenčič, *Slovenes of Cleveland*, 338–339.

⁸⁷ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 193–196.

⁸⁸ "Otvoritev ohijske Turnpike ceste", *Ameriška domovina*, 3. oktobra 1955, št. 195, 1.

⁸⁹ "Blatnik, John", <http://bioguide.congress.gov/scripts/biodisplay.pl?index=B000550> (29. avgust 2010).

⁹⁰ "Republikanec priporoča Lauscheta za nominacijo", *Ameriška domovina*, 11. avgusta 1955, št. 153, 1.

v Ohio so se takoj začela ugibanja, kakšna bo Lauschetova nadaljnja politična pot. Govorice o Lauschetu kot predsedniškem kandidatu so postajale vse pogostejše, ko sta ga za enega najpomembnejših politikov v ZDA označila še senator iz Georgie Richard Russel in guverner Teksasa Allan Shivers, ter ko so tudi nekateri drugi ugledni demokratski in republikanski senatorji ter guvernerji govorili o njem z izbranimi besedami.⁹¹

Malo pred božičem je Lausche sporočil, da bo na volitvah leta 1956 kandidiral za zveznega senatorja,⁹² čeprav se je njegovo ime še vedno pojavljalo v povezavi z morebitno kandidaturo za predsednika oziroma podpredsednika Združenih držav. V tem času se je njegova slika pojavila tudi na naslovnici revije *Time*.⁹³

Omeniti je potrebno, da so bili nekateri pripadniki slovenske izseljenske skupnosti v Clevelandu z delom Lauscheta kot guvernerja precej nezadovoljni. Pri tem jih niti niso toliko motila iz leta v leto bolj konzervativna stališča, ki so na drugi strani ugajala tradicionalno republikansko usmerjenemu prebivalstvu na ohijškem podeželju. Bolj je Slovence motilo, da se je po koncu druge svetovne vojne le še redko udeleževal njihovih prireditev in – kot je zapisal Grill – da se je do njih vedel

zelo mačehovsko: v desetih letih je imenoval v Clevelandu vsaj dvajset sodnikov – belcev, črncev, ljudi starega ameriškega rodu in vseh vrst narodnosti (Poljake, Italijane, Madžare), a niti enega Slovence. Šele /.../ tik pred odhodom v Washington, je na velik in splošen pritisk /.../. imenoval za mestnega sodnika Augusta Pryatela,⁹⁴

ki se je pozneje povzpел na položaj predsednika mestnega sodišča.⁹⁵

Lausche, zvezni senator iz Ohia

Leta 1956 je bil Frank Lausche ena "najbolj vročih političnih figur" v ZDA. Njegove fotografije so se pojavile na naslovnica uglednih revij *Time* in *Newsweek*, s precejšnjo naklonjenostjo pa so o njem pisali *Saturday Evening Post*, *The Reporter*, *Nation*, *American Mercury*, *Colliers*, *One Man's Opinion* ter časopisi in

⁹¹ "Začetek političnih besednih iger", *Ameriška domovina*, 27. oktobra 1955, št. 207, 1; Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 241.

⁹² "Otvoritev ohijske Turnpike ceste", *Ameriška domovina*, 3. oktobra 1955, št. 195, 1.

⁹³ *Time*, 20. februarja 1956.

⁹⁴ Grill, *Med dvema svetovoma*, 354–355.

⁹⁵ Klemenčič, *Slovenes of Cleveland*, 321–322.

revije.⁹⁶ Ena od newyorških televizij, ki je bila dostopna po vseh ZDA, je opravila v oddaji "Meet the Press" z njim tudi intervju, v katerem je Lausche predstavil svoja stališča, odločitve in nekatere poglede.⁹⁷ Lauschetov televizijski nastop so pozitivno ocenili mnogi tiskani mediji. Ti so obenem opozorili, da ne bo lahko dobiti demokratske nominacije, kajti "politični bossi bodo kontrolirali konvencijo – delavski bossi pa so dovolj močni, da lahko uveljavijo veto nad katerim koli nominirancem".⁹⁸ Lausche na avgustovski konvenciji Demokratske stranke, ki je potekala v Chicagu, ni dobil nominacije (za predsedniškega kandidata je bil nominiran guverner Adlai E. Stevenson iz Illinois, ki pa je novembra izgubil volitve proti legendarnemu Dwightu D. Eisenhowerju),⁹⁹ je pa nadaljeval kampanjo za zveznega senatorja. Pri tem je imel znova podporo tudi v *Ameriški domovini*.¹⁰⁰ Na novembrskih volitvah je republikanskega kandidata Georga Benderja premagal za več kot 203.000 glasov.¹⁰¹ Lausche je bil leta 1962 znova izvoljen. Republikanskega kandidata Johna Marshalla Brilleya je premagal z okrog 692.000 glasov večine. Vse to je kazalo na izredno priljubljenost Lauscheteta v Ohio, saj je bil tega leta edini demokrat iz Ohia, ki je bil izvoljen v zvezni senat ali predstavniški dom.¹⁰²

Čeprav je bil demokrat, je Lausche pogosto zastopal precej konzervativna stališča. Kot odločen nasprotnik komunizma je podprl predsednika Lyndona B. Johnsona v času vojne v Vietnamu,¹⁰³ in v senatu vložil zakonski predlog, naj ZDA ustavijo pomoč državam, za katere "je znano, da so pod oblastjo komunizma".¹⁰⁴ Lauschetov predlog je bil usmerjen zlasti proti Jugoslaviji in Poljski, ki sta bili po njegovem mnenju le "lutki Sovjetske zveze". Bil je prepričan, da se bo po prenehanju pošiljanja ameriške pomoči ljudstvo Jugoslavije in Poljske uprlo režimu in se osvobodilo.¹⁰⁵ Lauschetov predlog je bil junija 1962 izglasovan v senatu in vključen kot dopolnilo v zakonski predlog o ameriški pomoči tujini. Na drugi strani pa je predstavniški dom nekaj tednov kasneje odobril 4,7 milijarde ameriških dolarjev pomoči tujim državam, med drugim tudi tistim "pod komunistično diktaturo, v kolikor je taka pomoč bistveno

⁹⁶ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 1.

⁹⁷ "Lausche pred ameriško javnostjo", *Ameriška domovina*, 10. januarja 1956, št. 6, 1.

⁹⁸ "Odličnost Lauschetovih odgovorov in izjav", *Ameriška domovina*, 11. januarja 1956, št. 7, 1; "Naš France", *Ameriška domovina*, 11. januarja 1956, št. 7, 2.

⁹⁹ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 246–247; Grill, *Med dvema svetovoma*, 349–350.

¹⁰⁰ "Volimo po svojem prepričanju", *Ameriška domovina*, 5. novembra 1956, št. 213, 1.

¹⁰¹ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 221.

¹⁰² Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 295; Klemenčič, *Slovenes of Cleveland*, 339; "Demokrati napredovali v Senatu, ne pa v Domu", *Ameriška domovina*, 7. novembra 1962, št. 215, 1.

¹⁰³ Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 324–336.

¹⁰⁴ "Senat je proti pomoči komunističnim vladam", *Ameriška domovina*, 7. junija 1962, št. 112, 1.

¹⁰⁵ Grill, *Med dvema svetovoma*, 350.

Senator iz Ohia, Frank J. Lausche, s članicami "Belokranjskega kluba" (Edward Gobetz (ur.), *Slovenian Heritage I* (Willooughby Hills, 1981), 219)

važna za varnost Združenih držav in prejemnice niso soudeležene v mednarodni komunistični zaroti".¹⁰⁶ Ko sta senat in predstavniški dom uskladila besedilo zakona o pomoči tujini, Lauschetov predlog "o prepovedi pomoči komunističnim državam" v njem ni bil upoštevan.¹⁰⁷

V času obeh senatorskih mandatov je moral Lausche vse pogosteje poslušati očitke, da je njegovo delo v senatu v nasprotju z interesi ljudi, ki jih je zastopal. Zato niti ni bilo presenetljivo, da se je v tem obdobju, kadar se je mudil v Clevelandu, gibal izključno v krogih bogatašev.¹⁰⁸ V Demokratski stranki so vedno bolj nezadovoljno spremljali Lauschetove neodvisne nastope v politiki. Njeno

¹⁰⁶ "Senat je proti pomoči komunističnim vladam", *Ameriška domovina*, 7. junija 1962, št. 112, 1.

¹⁰⁷ "Pomoč tujini sprejeta", *Ameriška domovina*, 25. julija 1962, št. 141, 1. – Ameriška politika do Jugoslavije je bila od leta 1948 posledica dejstva, da je bil tedaj Tito edini komunistični voditelj, ki se je upiral prevladi Sovjetske zveze (prim. Lorraine M. Lees, *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia and the Cold War* (University Park, PA, 1997). Ob tem je zanimivo dejstvo, da je član predstavniškega doma ameriškega kongresa, ki je bil slovenskega porekla, John Blatnik bil tisti, ki je predsednika Trumana opozoril na to, da je šlo pri konfliktu med Titom in Stalinom leta 1948 zares (intervju Matjaža Klemenčiča z Johnom Blatnikom, spomladi 1980, Arhiv INV).

¹⁰⁸ Grill, *Med dvema svetovoma*, 351.

vodstvo, ki je že od Rooseveltove dobe naprej vedno računalo tudi na glasove delavskih sindikatov, je v začetku volilnega leta 1968 reagiralo. Na pobudo sindikatov je državni odbor Demokratske stranke v začetku januarja sklenil, da bo za senatorja iz Ohia na primarnih volitvah namesto Lauscheta podprl Johna J. Gilligana iz Cincinnatija.¹⁰⁹

Na primarnih volitvah 7. maja je za Gilligana glasovalo 544,814 volivcev, za Lauscheta pa le 438.588 volivcev. Gilligan je dobil večino glasov v vseh večjih mestih Ohia. Celó v Clevelandu, oziroma v okraju Cuyahoga, "ki je bil skozi dolga leta glavna trdnjava F. J. Lauscheta", je Gilligan dobil 56 % glasov.¹¹⁰ *Ameriška domovina* je vzroke za poraz pripisala njegovim volivcem, med katerimi je bilo

dosti demokratov, ne zmeraj pravovernih, največ pa verjetno nevtralcev, ki so najbrže njegovo kandidaturo pokopali. Ne da bi se senatorju izneverili, ravno narobe, preveč so zaupali v njegovo srečo. So bili prepričani, da bo senator zmagal brez njihovega glasu in ostali doma.¹¹¹

Opozoriti pa je potrebno še na eno pomembno dejstvo: v priseljenjskih skupnostih, tudi slovenski, so bili v večini že pripadniki tretje generacije, ki jim je bila angleščina edini jezik komunikacije, od jezika svojih prednikov pa so uporabljali le posamezne izraze. Za njih slovenstvo, kakršnega so gojili priseljenci in potomci priseljencev Lauschetove generacije, ni imelo več tako pomembne vloge v življenju moderne industrijske družbe. To je bilo obdobje, ko mlajše generacije niso nasprotovale davkom, potrebnim za izboljšanje kvalitete življenja. Tu pa so se pogledi 72-letnega Lauscheta zelo razlikovali od pogledov večine mlajših volivcev.

Lausche je Ohio v zveznem senatu zastopal do izteka mandata oziroma do januarja 1969. Po navedbah Vatroslava Grilla, se "v Washingtonu ni nikdar dobro počutil" in bila so celo namigovanja o tem, da naj bi se vrnil na položaj guvernerja Ohia.¹¹²

¹⁰⁹ "Državni odbor demokratske stranke podprl tekmeča sen. F. J. Lauscheta, *Ameriška domovina*, 12. januarja 1962, št. 9, 1; Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 351.

¹¹⁰ "Senator F. J. Lausche podležel strankini organizaciji in unijam", *Ameriška domovina*, 8. maja 1962, št. 92, 1; Odenkirk, *Frank J. Lausche*, 361.

¹¹¹ "Od majskih do novembrskih volitev v državi Ohio", *Ameriška domovina*, 21. maja 1962, št. 101, 1.

¹¹² Grill, *Med dvema svetovoma*, 347.

Jugoslovanskem kulturnem vrtu v Clevelandu (Edward Gobetz (ur.), *Slovenian Heritage I* (Willoughby Hills, 1981), 219)

Lausche po koncu aktivne politične kariere

Tudi po koncu aktivne politične kariere je Frank Lausche živel v Washingtonu. Precej se je družil z nekaterimi tamkaj živečimi Slovenci in skupaj z njimi organiziral nekaj akcij. Tako je na primer v 60-ih in 70-ih letih 20. st., ko je bilo predvideno zaprtje Slovenske sekcije radijske postaje "Glas Amerike" [Voice of America] Lausche na pobudo Cirila Žebota in Stanleyja Sustersica protestiral zoper te namere ameriške vlade in nato predlagal poseben zakon o delovanju Slovenske sekcije v senatu ZDA. Neuspešno se je zavzemal tudi za odprtje ameriškega konzulata v Ljubljani.

V 70-ih letih 20. st. so Lauschetovo pozornost pritegnili poskusi Avstrije, ki je novembra 1976 na podlagi popisa posebne vrste poskušala "dokazati", da na južnem Koroškem ne obstaja strnjeno območje slovenske poselitve in zato naj Avstriji ne bi bilo potrebno izpolnjevati vseh določil 7. člena avstrijske državne pogodbe oziroma naj bi bilo mogoče ta določila izpolnjevati le v zelo omejenem obsegu. Lausche je v zvezi s tem poskusil pritegniti pozornost nekaterih vodilnih ameriških politikov, med njimi tudi ameriškega državnega sekretarja Henryja Kissingerja, in v pismu zahteval, naj ZDA kot ena od štirih podpisnic

avstrijske državne pogodbe pokaže več zanimanja za njeno izpolnjevanje.¹¹³ Po mnenju Lauscheta bi morale ZDA izkoristiti svoje prijateljske odnose z Avstrijo in jo poskušale prepričati v izpolnjevanje njenih obveznosti, ki so izhajale iz 7. in 9. člena omenjene pogodbe, in k učinkoviti zaščiti slovenske manjšine.¹¹⁴ Kljub Lauschetovim pozivom se ameriška vlada ni čutila dolžna preverjati, ali je bila avstrijska državna pogodba izpolnjena ali ne. Pri tem se je sklicevala na dejstvo, da avstrijska državna pogodba predvideva mednarodno arbitražo v primeru sporov zaradi različnih razlag določil pogodbe. Lausche je pisal tudi Cyrusu Vanceu, ki je med tem nasledil Kissingerja na položaju ameriškega državnega sekretarja.¹¹⁵ Ameriško zunanje ministrstvo [*U.S. Department of State*] je trdno vztrajalo na stališču, da morata vprašanje zaščite slovenske manjšine v Avstriji rešiti Jugoslavija in Avstrija sami in da ga niso niti ZDA niti Jugoslavija postavile pred vodje diplomatskih misij na Dunaju.¹¹⁶ Lauscheta odgovor ni zadovoljil, zato je v novem pismu Vanceu orisal ozadje nemških teženj po germanizaciji slovenskega etničnega ozemlja in vztrajal, da naj bi ameriška vlada uporabila svoj prijateljski vpliv na avstrijsko vlado.¹¹⁷ Ker ti argumenti ameriških politikov niso zanimali, je Lausche za nekaj časa prenehal pisati predstavnikom ameriškega zunanjega ministrstva.

Lausche je amerškemu državnemu sekretarju Vanceu znova pisal leta 1980, ko se je ta nameraval udeležiti slovesnosti ob petindvajsetletnici podpisa avstrijske državne pogodbe na Dunaju. Lausche je skušal urediti kratko srečanje med Vanceom in Matevžem Grilcem, predsednikom Narodnega sveta koroških Slovencev, ki naj bi Vancea seznanil s položajem slovenske manjšine v Avstriji. Lausche je kasneje še večkrat pisal Vanceu in rezultat tega dopisovanja je bilo srečanje Carla T. Clementa, svetnika ameriške ambasade na Dunaju, z Matevžem Grilcem, Karlom Smollejem in Filipom Waraschem, na katerem so govorili o problemih koroških Slovencev.¹¹⁸

¹¹³ Danijel Grafenauer, "Carinthian Slovenes' Club and the Contacts between Carinthian Slovenes and Slovene-American Politicians", v: *European Migrants, Diasporas and Indigenous Ethnic Minorities*, ur. Matjaž Klemenčič in Mary N. Harris. (Pisa, 2009), 83–104 (dalje: Grafenauer, "Carinthian Slovenes' Club")

¹¹⁴ Pismo Franka Lauscheta Dr. Henryju Kissingerju, amerškemu državnemu sekretarju z dne 10. oktobra 1976, v: *Correspondence of Senator Frank Lausche on Carinthian Slovenians 1976–1980: Documents of the United States Department of State released under the Freedom of Information Act*, ur. Vladislav Bevc (San Ramon, CA, 1996), nepaginirano (dalje: *Correspondence of Senator Frank Lausche*)

¹¹⁵ Pismo Franka Lauscheta Cyrusu Vanceu, amerškemu državnemu sekretarju z dne 7. februarja 1977, v: *Correspondence of Senator Frank Lausche*, nepaginirano.

¹¹⁶ Letter from Department of State to Frank Lausche, dated 25 February 1977, v: *Correspondence of Senator Frank Lausche*, nepaginirano

¹¹⁷ Letter from Frank Lausche to Cyrus Vance, Secretary of State, dated 10 March 1977, v: *Correspondence of Senator Frank Lausche*, nepaginirano.

¹¹⁸ Grafenauer, "Carinthian Slovenes' Club", 94–95; *Correspondence of Senator Frank Lausche*, nepaginirano.

Kasneje se Lausche ni več ukvarjal s "slovenskimi" zadevami. Še vedno pa je tudi dosledno zavračal vsa povabila za obisk Slovenije. Zanj je ta bila in ostala del komunističnega sveta.

Zaključek

Zastavlja se vprašanje, kaj je pomagalo Lauschetu k tako uspešni politični kari-eri. Na prvem mestu je gotovo potrebno omeniti njegovo prepoznavnost, ki jo je "gradil" že od najstniških let dalje, najprej znotraj slovenske izseljenske skupnosti. V času opravljanja službe mestnega in kasneje okrajnega sodnika so mu k prepoznavnosti pomagale njegove pravične in nepristranske obrav-nave primerov ne glede na to, ali je šlo za "navadnega" človeka ali za uglednega (bogatega) meščana. Kasneje pa si je kot politik pridobil sloves zaradi svojega neodvisnega vodenja politike, ki pa ni bila vedno v sozvočju z vodstvom Demo-kratske stranke. Zaradi tega so ga spoštovali celo nekateri politični tekmeci iz nasprotnega, republikanskega tabora.

Na drugi strani pa je potrebno omeniti neomajno podporo slovenskih časopisov iz Clevelanda, zlasti *Ameriške domovine*, ki so Lauschetu tudi ob njegovih ne ravno najboljših odločitvah stali ob strani. O tem je Vatroslav Grill zapisal:

Toda med tistim, kar je Lausche delal pred očmi javnosti, in onim, kar je delal zasebno, je bila precejšnja razlika. Še preden je banka The North American Trust Co. leta 1933 za vedno zaprla vrata, je dobro vedel, kaj se bo zgodilo, saj je bil član odvetniške družbe, ki je bila legalna svetovalka banke, a je kljub vsemu nastopil na slovenskem radiu in branil sleparske bankirje pred upravičenim srdom varčevalcev, društev in posameznikov, ki so imeli "shranjenih" kar pet milijonov in pol dolarjev /.../ A vsi smo si zatisnili ušesa in oči in še naprej verjeli, da je Frank Lausche nekaj izrednega in v očeh slovenske skupnosti je ostal čist in neomadeževan. Celo jaz sem pomagal, da se je ohranila podoba, ki je imela bore malo opraviti z resničnostjo.¹¹⁹

Nekateri so že zelo zgodaj začeli opozarjati na Lauschetove pomanjkljivosti. Tako je John Gunther že leta 1947, kljub pozitivnim ocenam Lauscheta kot javnega uslužbenca, med drugim zapisal: "Te [Lauschetove pomanjkljivosti] izhajajo iz pomanjkanja akademske izobrazbe in nepripravljenosti abstraktnega razmišljanja; je človek čustev in ne razuma. V zunanjepolitičnih vprašanjih je

¹¹⁹ Grill, *Med dvema svetovoma*, 345.

malone otrok in njegovi nazori o svetovnih zadevah so podeželski".¹²⁰

Kljub temu pa so clevelandski Slovenci, vsaj dokler so med njimi prevladovali priseljenci in pripadniki druge generacije, Lauscheta brez izjeme podpirali "vedno v prepričanju, da je Lausche nekaj izrednega in da bo to tudi dokazal z dejanji. Slovenci so Lauscheta tako rekoč pestovali, kot niso še nikogar pred njim".¹²¹ Ko pa je med clevelandskimi Slovenci številčno prevladala tretja generacija, katere pogledi na življenje v moderni industrijski družbi so se zelo razlikovali od pogledov tedaj že ostarelega Lauscheta, je izgubil podporo med volivci in s tem je bilo konec tudi njegove "zgodbe o uspehu".

Matjaž Klemenčič

LIFE AND WORK OF AMERICAN POLITICIAN OF SLOVENE DESCENT FRANK LAUSCHE WITH SPECIAL EMPHASIS ON HIS INVOLVMENT IN SLOVENE AFFAIRS

SUMMARY

Frank Lausche was one of numerous politicians of Slovene descent who were active participants in the U.S. politics. In addition we have to mention also U.S. senators George Voinovich from Ohio, Amy Klobuchar from Minnesota, and Tom Harkin from Iowa and more than half a dozen of Members of Congress. So it is possible to claim that the influence of Slovene Americans on U.S. politics was disproportionate to their size.

Lausche's rise as a politician began in 1932 when he accepted chairman-

¹²⁰ Gunther, *Inside U. S. A.*, 429.

¹²¹ Grill, *Med dvema svetovima*, 356.

ship of the Democratic Party in the 23rd ward in Cleveland, which was predominantly settled by Americans of Slovene descent. In 1941 and in 1943 he was elected Mayor of Cleveland and in 1944 for the first time Governor of Ohio. After he was defeated in 1946, he was re-elected Governor of Ohio for four times and served as Governor of Ohio during 1948–1956 period. He was twice elected U.S. Senator and represented Ohio in the U.S. Senate from January 1957 till January 1969. Although he was elected as Democrat, Lausche expressed conservative views in U.S. politics as Governor and U.S. Senator and it cost him nomination of the Democratic Party for the U.S. senator in 1968. During his term as Governor many freeways were build in Ohio; among them also East-West Turnpike no. 80/90, which was part of the link between New York and San Francisco. He also ordered measures to protect environment in Ohio.

Important for the Slovenes is his lobbying for the special law with which special Slovene Language Section for Voice of America radio station was established and with which the termination of transmission of Voice of America emissions in Slovene language was stopped. Also his lobbying on behalf of the rights of Slovene minority in Carinthia is worth mentioning.

UDK 929Adamič L.:94(100)"19"
1.02 Pregledni znanstveni članek

Pomen Louisa Adamiča v 21. stoletju

Janja Žitnik Serafin

Dr., znanstvena svetnica
Znanstvenoraziskovalni center SAZU,
Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije
Novi trg 2, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: janja.zitnik@zrc-sazu.si

Izvleček:

Namen prispevka je osvetliti glavne vidike trajne aktualnosti slovenskoameriškega pisatelja Louisa Adamiča (1898–1951) in ugotoviti njegovo mesto v mednarodni kulturni zavesti 21. stoletja. Avtorica uvodoma oriše obseg znanstvene, strokovne in poljudne literature o Adamiču ter označi njegovo mesto v slovenski literarni zgodovini. Nato izpostavi prodornost nekaterih Adamičevih napovedi v delih, ki jih je posvetil svoji rojstni deželi in novi domovini. Najzanimivejši v 21. stoletju pa so Adamičevi pogledi na svetovne razmere sredi 20. stoletja in na najverjetnejše perspektive njihovega prihodnjega razvoja, saj zajemajo glavnino še vedno najaktualnejših vprašanj globalne družbe. Avtorica v prispevku uporablja metodo pregledne raziskave: glavna spoznanja svojih dosedanjih raziskav sooča z relevantnimi spoznanji drugih avtorjev, predvsem z novejšimi študijami o Adamiču.

Ključne besede:

Ameriška književnost, književnost slovenskih izseljencev, Louis Adamič, družbeno-kulturna zgodovina 20. stoletja, politična zgodovina 20. stoletja.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 763–782, 41 cit., 4 slike
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod¹

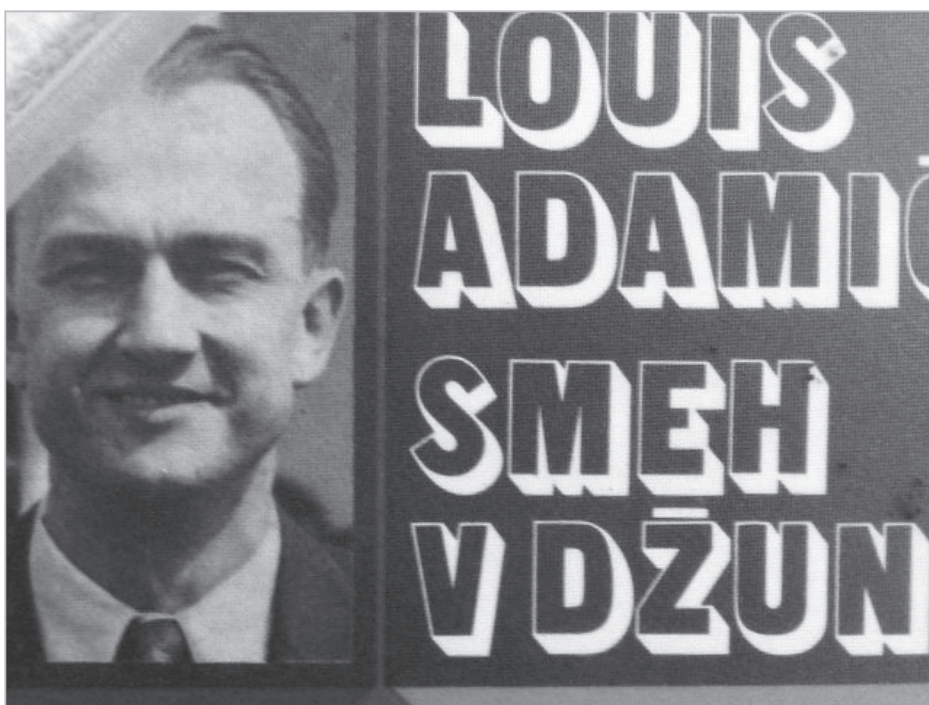
Louis Adamič (1898–1951) je bil najuspešnejši pisatelj slovenskega izseljenstva. Po mnenju Jožeta Pirjevca je bil verjetno celo mednarodno najbolj znan Slovenec doslej.² V 20. stoletje se je zapisal s svojo odmevno literarno zapuščino, ki obsega dvajset obsežnih knjig, okoli 500 člankov in drugih revijalnih objav ter številne brošure, predavanja in neobjavljene rokopise. V svoji novi domovini ZDA pa se ni oglasal le s tiskano besedo, ampak tudi s predavateljskimi turnejami, govori in radijskimi oddajami. Bil je namreč med najdejavnejšimi ameriškimi družbenimi kritiki tridesetih in štiridesetih let 20. stoletja. Njegova kritika se ne nanaša le na družbeno dogajanje v obeh njegovih domovinah, temveč se – kot bomo videli v nadaljevanju – posveča tudi vprašanju globalne družbe, ki vključujejo obravnavo tedanjih socialnih in političnih razmer v svetu ter napovedi za prihodnji družbeni razvoj sveta.

Adamičeva dela so odmevala še daleč v 2. polovico 20. stoletja, nekatera so danes še ravno tako aktualna kot pred šestimi, sedmimi ali celo osmimi desetletji, ko jih je prvič objavil. Zaradi prodornosti svojih del je Adamič postal pisatelj nacionalnega ugleda in gost predsednikov Roosevelta in Trumana, dobitnik najrazličnejših nagrad, priznanj in pisateljskih štipendij (med drugim je bil dobitnik Guggenheimove štipendije leta 1932, izbranec Kluba knjige meseca leta 1934 in dobitnik Anisfieldove nagrade za najboljše delo o rasnih vprašanjih v sodobnem svetu leta 1940). Njegova dela so mu prinesla častni doktorat univerze Temple v Filadelfiji (1941) in jugoslovanski red bratstva in enotnosti (1944). Užival je zasebno in javno podporo tako priznanih literatov, kot so Upton Sinclair, Sinclair Lewis, Sherwood Anderson in F. Scott Fitzgerald. Adamičeva dela so bila izbrana za police v knjižnici Bele hiše, prodrla so v antologijo izbrane ameriške proze, med učno gradivo na številnih ameriških kolidžih, med literaturo, ki so jo razdelili ameriškimi vojakom ob vstopu ZDA v drugo svetovno vojno, med dela, ki so bila deležna vedno novih izdaj, ponatisov in prevodov v druge jezike.

V tem preglednem prispevku o Adamičevi trajni aktualnosti in njegovem mestu v mednarodni kulturni zavesti 21. stoletja bom najprej orisala obseg znanstvene, strokovne in poljudne literature o Adamiču ter njegovo mesto v slovenski literarni zgodovini. Nato bom izpostavila jasnovidnost nekaterih

¹ Prispevek je delni rezultat aplikativnega raziskovalnega projekta Ustvarjanje spomina in ohranjanje kulturne identitete med slovenskimi izseljenci in njihovimi potomci (šifra L6-2203), ki ga sofinancirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Urad za Slovence v zamejstvu in po svetu iz državnega proračuna, ter raziskovalnega programa Narodna in kulturna identiteta slovenskega izseljenstva, ki ga prav tako financira ARRS.

² Jože Pirjavec, "Louis Adamič," predavanje na kolokviju Življenje in delo Louisa Adamiča: počastitev 110. obletnice rojstva Louisa Adamiča, Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 12. marec 2009.

Z ovitka slovenske izdaje Adamičeve avtobiografije *Smeš v džungli* (Ljubljana, 1983)

napovedi v Adamičevih delih, posvečenih njegovi rojstni deželi. Še bolj aktualni so njegovi pogledi na vprašanja priseljenstva, zato bom temu področju posvetila poseben razdelek. Najnazorneje pa pričajo o Adamičevi trajni aktualnosti njegovi pogledi na tedanje svetovne razmere in na najverjetnejše perspektive njihovega prihodnjega razvoja, o čemer bo tekla beseda v zadnjem razdelku. V prispevku bom uporabila metodo, ki je značilna za pregledne raziskave: glavna spoznanja svojih dosedanjih raziskav bom soočila s spoznanji drugih avtorjev, predvsem z novjšimi študijami o Adamiču.

Literatura o Louisu Adamiču in njegovo mesto v slovenski slovstveni zgodovini

Znanstvena, strokovna in poljudna literatura o Louisu Adamiču obsega več tisoč člankov, razprav, spremnih besed, knjižnih ocen in komentarjev, predavanj, seminarskih in diplomskih nalog, magistrskih del in doktorskih disertacij,

tematskih sklopov v znanstvenih revijah³ in podobno ter dvanajst knjig večinoma slovenskih in ameriških avtorjev. Med temi dvanajstimi knjigami sta dva zbornika prispevkov s simpozijev o Louisu Adamiču,⁴ ena zbrana bibliografija Adamičevih objav,⁵ prevod njegove izbrane korespondence⁶ in osem samostojnih tematskih monografij o njegovem življenju in delu (štiri sem prispevala sama, avtorji drugih štirih pa so Carey McWilliams, Dan Shiffman, Jerneja Petrič in France Adamič).⁷ Adamičeve knjige so prevedene v številne jezike, večinoma tudi v japonščino. Na medmrežju obstajajo spletne strani z najrazličnejšim gradivom o Louisu Adamiču (t. i. *adamiciana*) v angleščini in japonščini.⁸ V slovenščini je od konca leta 2010 na medmrežju (na spletni strani Inštituta za Slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU in na portalu Slovenci.si) med drugim dostopna tudi enourna avdiovizualna predstavitev Adamičevega življenja in dela, ki sem jo izdelala leta 2009 v sodelovanju z Radiem Slovenija.

Čeprav je Adamič pisal v angleščini, je vključen v skoraj vse temeljne pregledne slovenskega slovstva od konca šestdesetih let 20. stoletja dalje. V splošnih pregledih slovenske književnosti ga obravnavajo Mahnič,⁹ Legiša,¹⁰ Pogačnik, Zadavec¹¹ in drugi. Adamič pa je v tem pogledu izjema, saj drugih tujejezičnih slovenskih izseljenskih pisateljev v osrednjih pregledih slovenske književnosti še ni (tako kot tam tudi ni še nobenih tujejezičnih priseljenjskih pisateljev, ki živijo in ustvarjajo v Sloveniji). Ali je vzrok za tolikšno Adamičevo vključenost v slovenski literarni kanon resnično le v pisateljevi ideološki primernosti v času, ko se je velik del slovenske literarne zgodovine vdajal političnim pritiskom tedanjega režima? Ali sta k njegovi prepričljivi kanonizaciji morda prispevala

³ Npr. tematski sklop šestih člankov v reviji *Dve domovini / Two Homelands*, št. 8 (1998), ob 100-letnici Adamičevega rojstva.

⁴ To sta zbornika *Louis Adamič : Simpozij : Symposium*, ur. Janez Stanonik (Ljubljana, 1981) (dalje: *Louis Adamič : Simpozij*), in *Intelektualci v diaspori : Intellectuals in diaspora : Zbornik referatov simpozija "100. obletnica rojstva Louisa Adamiča"*, ur. Irena Gantar Godina (Ljubljana, 1999), ki vsebuje poleg razprav o Adamiču tudi prispevke o drugih izseljenskih intelektualcih.

⁵ Henry A. Christian, *Louis Adamic : A Checklist* ([Kent, Ohio], 1971) (dalje: Christian, *Checklist*).

⁶ *Izbrana pisma Louisa Adamiča*, ur. Henry A. Christian (Ljubljana, 1981).

⁷ Janja Žitnik, *Louis Adamič in sodobniki : 1948–1951* (Ljubljana, 1992); ista, *Pero in politika : Zadnja leta Louisa Adamiča* (Ljubljana, 1993) (dalje: Žitnik, *Pero in politika*); ista, *Pogovori o Louisu Adamiču* (Ljubljana, 1995) (dalje: Žitnik, *Pogovori*); ista, *Orel in korenine med "brušenjem" in cenzuro* (Ljubljana, 1995); Carey McWilliams, *Louis Adamic and Shadow-America* (Los Angeles, 1935); Dan Shiffman, *Rooting Multiculturalism : The Work of Louis Adamic* (London etc., 2003); Jerneja Petrič, *Svetovi Louisa Adamiča* (Ljubljana, 1981); France Adamič, *Spomini in pričevanja o življenju in delu Louisa Adamiča* (Ljubljana, 1983).

⁸ Dostopno preko: <http://www.synapse.ne.jp/saitani/> (2. 9. 2010).

⁹ Joža Mahnič, *Zgodovina slovenskega slovstva V : Obdobje moderne* (Ljubljana, 1964), 146, 241, 294.

¹⁰ Lino Legiša, *Zgodovina slovenskega slovstva VI : V ekspresionizmu in novi realizem* (Ljubljana, 1969), 308.

¹¹ Jože Pogačnik in Franc Zadavec, *Zgodovina slovenskega slovstva* (Maribor, 1973); Franc Zadavec, *Slovenska književnost II : Moderna – ekspresionizem – socialni realizem* (Ljubljana, 1999), 294.

tudi njegov edinstveni pisateljski uspeh in mednarodna odmevnost?

O tem, zakaj je Adamič tudi slovenski pisatelj, so med drugim razpravljali Župančič,¹² Zadravec,¹³ Poniž¹⁴ in Paternu, ki piše:

Adamič je v svojem portretu Slovenije na poseben, strnjen način opravil tako rekoč celotno pot slovenskega pripovednega pisanja o njej in njenih ljudeh, od Trdine in Jurčiča mimo Kersnika do Cankarja, Župančiča in Voranca. Ne da bi se zavedal, je ob prihodu na domača tla kljub vsej svoji drugačnosti postal tudi slovenski pisatelj.¹⁵

Dejstvo je, da velik del Adamičeve literarne snovi, tematike in motivike izhaja iz slovenske – in deloma slovenskoameriške – kulture. Slovensko narodno in kulturno vprašanje zavzemata pomembno mesto v njegovih delih, posvečenih stari domovini; tudi junaki njegovih zgodb so zelo pogosto slovenskega rodu. V svoji najuspešnejši knjigi *Vrnitev v rodni kraj* s pomočjo dramatičnega kontrastiranja svojega nekdanjega občutka odtujenosti od izvirnega prostora in tamkajšnje kulture z novim občutkom navdušene, vitalne, trdne pripadnosti vsemu slovenskemu – vsemu tistemu, kar opisuje v tem delu s tolikšno etnografsko natančnostjo, literarno milino in emocionalno vpletenostjo – prepričljivo odgovarja na vprašanje o svoji slovenski kulturni identiteti.¹⁶

Adamičeva dela, posvečena rojstni deželi

Adamič v skoraj vseh svojih delih obravnava družbena in kulturna vprašanja svojih dveh domovin. Temu je posvetil tudi domala vse svoje drugo javno delovanje, kar zanesljivo priča o njegovi izraziti dvonacionalni družbeno-kulturni vpetosti. Rojstni deželi je posvetil svoja izvirna dela *The Native's Return, Struggle, My Native Land* in *The Eagle and the Roots*, ki so vsa prevedena v slovenščino. Z angleškimi prevodi matičnih slovenskih avtorjev, članki, predavanji in radijskimi oddajami pa je prav tako kot z omenjenimi knjigami o izvorni domo-

¹² Oton Župančič, "Adamič in slovenstvo," *Ljubljanski zvon*, št. 9 (1932): 513–520.

¹³ Franc Zadravec, "Oton Župančič in Louis Adamič," v: *Louis Adamič: Simpozij*, 110.

¹⁴ Denis Poniž, "Nacionalno v literaturi Louisa Adamiča o Slovencih in Jugoslaviji," v: *Louis Adamič: Simpozij*, 113–118.

¹⁵ Boris Paternu, "Nastajanje Adamičevega sestava vrednot ob Ameriki in Jugoslaviji," v: *Louis Adamič: Simpozij*, 94.

¹⁶ Na svetovnem medmrežju tudi danes nekateri potomci slovenskih izseljencev izražajo svoje slovenstvo v angleščini in drugih jezikih, vendar njihove zgodbe, ki si jih izmenjujejo, pričajo o tem, da se lahko ne glede na takšno ali drugačno jezikovno pripadnost čutijo tudi za Slovence (Maša Mikola in Jure Gombač, "Internet kot medij ohranjanja narodne in kulturne dediščine med Slovenci po svetu: stare dileme novih rešitev," *Dve domovini / Two Homelands*, št. 28 (2008): 39–56).

vini posredoval slovensko kulturo, slovensko zgodovino in aktualno družbeno-politično problematiko v ameriški prostor. Prav to je tudi sicer ena glavnih značilnosti kulturno izrazito "dvodoma" izseljenskih in drugih manjšinskih piscev. O Adamičevem prevajanju slovenskih avtorjev v angleščino je največ pisala Jerneja Petrič, in sicer (razen v že omenjeni samostojni monografiji *Svetovi Louisa Adamiča*) tudi v *Slavistični reviji*, *Slovenskem koledarju*, reviji *Dve domovini / Two Homelands* in drugod.

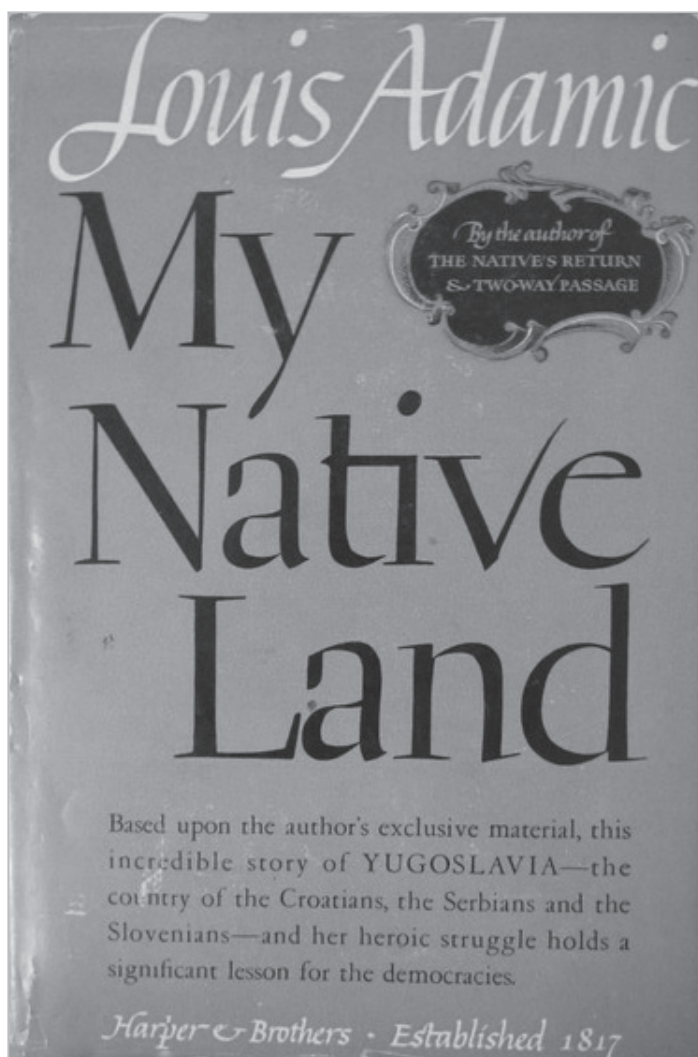
Adamič se je posvečal tematiki rojstne dežele od prvih objav (že leta 1926 je izšel v knjižni obliki njegov prevod *Hlapca Jerneja*) pa vse do smrti, ki je grobo prekinila njegovo zaključno urejanje posmrtno izdane knjige *The Eagle and the Roots* (Orel in korenine, 1952) o Titu in Jugoslaviji po njenem sporu s Kominformom – knjige, ki je še v fazi nastajanja verjetno tudi povzročila njegovo nasilno smrt.

O knjižici *Struggle* (*Boj*, 1934) bo v nadaljevanju še tekla beseda, knjigo *My Native Land* (*Moja rojstna dežela*, 1943) pa je Adamič objavil med drugo svetovno vojno z namenom, da bi ameriškim bralcem približal zgodovino te dežele. Zanimivo pa je, da je Adamič najbolj zaslovel prav s svojo prvo knjigo o rojstni deželi, *The Native's Return* (*Vrnitev v rodni kraj*), v kateri v svojem značilnem slogu potopisno-dokumentarne proze opisuje svoj prvi obisk stare domovine. Knjiga je že takoj po izidu postala največja Adamičeva uspešnica, zato bom okoliščinam njenega nastanka in njeni izjemni odmevnosti posvetila nekoliko več pozornosti.

Adamič se je z zahodne obale, kjer se je v San Pedru več let posvečal prevajanju, novinarskim prispevkom in reportažam, leta 1929 preselil nazaj v New York. Tu je v letih 1931–32 končal in objavil knjigo *Dynamite* (*Dinamit*) o stoletni zgodovini razrednega boja in razrednega nasilja v ZDA ter avtobiografijo z naslovom *Laughing in the Jungle* (*Smeh v džungli*). Za obe knjigi je prejel Guggenheimovo štipendijo, s pomočjo katere je z ženo v letih 1932–33 za leto dni odpotoval v Evropo. Ne tem obisku pa se je najdlje zadržal prav v stari domovini, saj je povsod po Sloveniji in Jugoslaviji doživljal izjemen sprejem.

Po vrnitvi v ZDA je leta 1934 objavil svoje najuspešnejše delo *The Native's Return*, ki je doživelo impresivno število izdaj in ponatisov. Že samo do oktobra 1938 je izšlo kar 20 izdaj te knjige pri založbi Harper v New Yorku in Londonu (vključno s Harperjevo izdajo *Modern Classics* iz leta 1937), razen tega pa še pri založbi Victor Gollanz v Londonu ter švedski prevod, ki je izšel v Stockholmu že leta 1934.¹⁷ Že prvi mesec po izidu so jo prodali v 50.000 izvodih. Ameriški Book-of-the-Month Club jo je februarja 1934 izbral za knjigo meseca, konec leta pa jo je poseben odbor najuglednejših ameriških pisateljev in pedagogov

¹⁷ Christian, *Checklist*, 69–70.

Adamičeva knjiga *My Native Land* (New York–London, 1943)

uvrstil v izbor 200 knjig od 40.000 del, kolikor jih je izšlo v preteklih štirih letih, in jo podaril predsedniku Rooseveltu za njegovo knjižnico v Beli hiši. Adamič je v nekaj mesecih po izidu knjige menda prejel od bralcev okoli 3000 pisem.¹⁸ Ker je Adamič v njej napovedal kralju Aleksandru skorajšnjo nasilno smrt, je pisatelj takoj po atentatu na kralja v Marseillesu še istega leta postal v ZDA prava atrakcija in novinarji so ga dobesedno okupirali z intervjuji.

¹⁸ Vatroslav Grill, *Med dvema svetovoma* (Ljubljana, 1979), 201.

Poleg te uspešnice je Adamič leta 1934 objavil tudi knjižico *Struggle* (Boj), ki prinaša pričevanja o nečloveških metodah pri zasliševanju jugoslovanskih komunistov. Obe knjigi sta bili v Jugoslaviji prepovedani, za obe je Aleksandrov režim uvedel stroge zaporne kazni za prodajo in celo za posedovanje.¹⁹ To je razumljivo, saj je Adamič v obeh knjigah napadel Aleksandrovo diktaturo. Adamič je kritiziral tudi srbsko zatiranje drugih narodov v tedanji kraljevini Jugoslaviji. Seveda pa je bilo kljub prepovedi v Jugoslaviji zanimanje za obe knjigi veliko, z ilegalno prodajo teh Adamičevih del se je menda dalo kar lepo zaslužiti. Ko so ameriški vojaki med drugo svetovno vojno začeli odhajati tudi na balkanska bojišča, je bila knjiga *The Native's Return* znova ponatisnjena. Večino izvodov je pokupila prav ameriška vojska za svoje vojake, da bi se seznanili z lokalno zgodovino in razmerami v kraljevini Jugoslaviji, ki so vzporedno z narodnoosvobodilnim odporom privedle tudi do socialne revolucije. Tudi njegova knjižica *Struggle* ni ostala brez odmeva. Društvo za zaščito političnih ujetnikov je namreč na podlagi pričevanj v knjižici poslalo tedanjemu jugoslovanskemu poslaniku v ZDA Leonidu Pitamicu spomenico, v kateri odločno protestira proti krutemu policijskemu ravnanju s političnimi zaporniki, zlasti takrat ilegalnimi komunisti, in proti njihovemu nečloveškemu mučenju v tedanjih političnih zaporih, tako imenovanih glavnjačah. Tudi to spomenico so podpisali najuglednejši ameriški književniki.

Po letu 1945 je Adamič javno deloval v podporo jugoslovanskemu stališču do tržaškega vprašanja in do Byrnesovega izsiljevanja Jugoslavije v zvezi z njeno zahodno mejo.²⁰ Poleg tega se je z veliko zavzetostjo posvetil nadaljnjemu zbiranju gmotne pomoči stari domovini, kar je začel že med vojno. V svoji reviji *Trends and Tides* pa je objavljал članke o aktualnem dogajanju v Jugoslaviji in ZDA. Leta 1948 je vzbudila Adamičevo pozornost resolucija Informbiroja proti KPJ junija tega leta, ko so že nekaj časa trajajoča nesoglasja med Titom in Stalinom dosegla vrhunec v jugoslovanskem bojkotu konference Informbiroja 20. junija 1948 v Bukarešti.²¹ Spor med Titom in Stalinom ter odločitev Jugoslavije, da zapusti vzhodni blok, sta v Adamiču vzbudila občutek, da je ta dežela s svojim presenetljivim dejanjem pridobila pomen za ves svet. V tem je dejansko videl začetek poznejšega neuvrščene gibanja, miroljubnega sožitja in nevmešavanja v politiko drugih držav, tendenc, ki so odmevale v svetu v naslednjih desetletjih kot najpozitivnejše usmeritve mednarodne politike.

Jugoslavija se je namreč res že leta 1949 pogajala z zahodnimi državami o njihovi gospodarski in vojaški pomoči, ki jo je nato v letih 1950–51 dejansko

¹⁹ Prav tam, 191.

²⁰ Metod Mikuž, *Svet po vojni (1945–1957)* (Ljubljana, 1983), 56–61.

²¹ Vladimir Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina* (Sarajevo: 1969); Gert Robel, "Die Verstoßung Jugoslawiens", v: *Fischer Weltgeschichte*, zv. 35 (Frankfurt am Main, 1983), 240–247.

prejela od ZDA, Velike Britanije in Francije.²² Kljub temu pa se je Jugoslavija odločno uprla ameriškim poskusom diktiranja jugoslovanske zunanje in notranje politike prek ameriškega ambasadorja v Beogradu, kar je Tito posebej poudaril že v svojem užiteksem govoru februarja 1950.²³

Leta 1949 je Adamič prebil osem mesecev na svojem drugem obisku rojstne dežele. Med obiskom ga je dramatično dogajanje v Jugoslaviji po resoluciji Informbiroja odvrnilo od prvotne namere, da bi se na tem potovanju predvsem posvetil zbiranju gradiva za načrtovani roman "Vzgoja Michaela Novaka". Namesto tega je začel zbirati gradivo za novo knjigo o Titu, Jugoslaviji in njeni osamosvojitvi od vzhodnega bloka. Pri tem so mu pomagali številni prijatelji in sorodniki, pa tudi jugoslovansko vodstvo. Dedijer je organiziral skupino pomočnikov pod vodstvom Viljema Jagra, ki so po Adamičevih navodilih zbirali potrebno gradivo za njegovo novo knjigo.²⁴ Kardelj, Bebler in Pijade pa so pisatelja popeljali na večtedensko križarjenje po Jugoslaviji, o čemer Adamič obsežno piše v posthumno izdani knjigi, ki jo je malo pred smrtjo naslovil *The Eagle and the Roots* (Orel in korenine).

V knjigi je med vrsticami mogoče zaznati celo vrsto Adamičevih dvomov in pomislov glede nekaterih potez v jugoslovanski politiki, ki so ga med njegovim obiskom zmotile in vznemirile. Tita, Kardelja, Kidriča, Dedijerja in stalne jugoslovanske predstavnike v ZDA je namreč ob vsaki priložnosti vztrajno opozarjal na potrebo po odpravi nekaterih najbolj izkoriščanih privilegijev v partijskem in državnem vodstvu, na nesprejemljivo uporabo državnih protokolarnih objektov v zasebne namene, na nevarnosti kulta Titove osebnosti, na nedemokratsko obveščanje domače in tuje javnosti (recimo v zvezi z jugoslovansko sestrelitvijo dveh ameriških letal leta 1946) ter na nesmiselne poteze v agrarni politiki. Še zlasti ogorčen pa je bil nad politično represijo proti t. i. informbirojevce in nad dachauskimi procesi. Adamič svojih tovrstnih ugovorov seveda ni objavil niti v svojem zadnjem delu *Orel in korenine* niti v številnih ameriških člankih o Jugoslaviji. V tej knjigi lahko, kot rečeno, njegove številne pomisleke razberemo le med vrsticami. Pisatelj v času vzhodne gospodarske blokade Jugoslavije in vojaškega rožljanja na njenih vzhodnih mejah namreč nikakor ni želel kompromitirati te države pred zahodno javnostjo, saj bi ji to lahko škodilo pri tedanjih pogajanjih o gospodarski in vojaški pomoči Zahoda. Zato pa je v svojih pismih in osebnih razgovorih z jugoslovanskimi voditelji vztrajal pri izrazito odklonilnem stališču do vseh tistih šibkih točk njihovega režima, ki so v zgodovinski podobi tega režima zapustile najbolj negativen pečat. Po vrnitvi

²² Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu : Odnosi s velikim silama 1949–1955* (Zagreb, 1988), 148, 279, 289–290.

²³ Prav tam, 134–143.

²⁴ Intervju z Vladimirjem Dedijerjem in Viljemom Jagrom, v: Žitnik, *Pogovori*, 25–57.

v ZDA jeseni 1949 je Adamič npr. pošiljal Dedijerju med drugim tudi proteste in prošnje ameriškoslovenskih svojcev političnih zapornikov v Jugoslaviji s pozivom, naj posreduje pri Rankoviću.²⁵ Zaradi vseh teh dejstev, ki so bila odkrita šele v osemdesetih letih v dotlej nedostopni korespondenci, in novih pričevanj Adamičevih najtesnejših sodelavcev, ki so bila predstavljena slovenski javnosti v prvi polovici devetdesetih let, vidimo danes Adamičevo vlogo v odnosu do povojne Jugoslavije v povsem drugačni luči kot nekoč.

Adamičeva dela o vprašanjih ameriške družbe

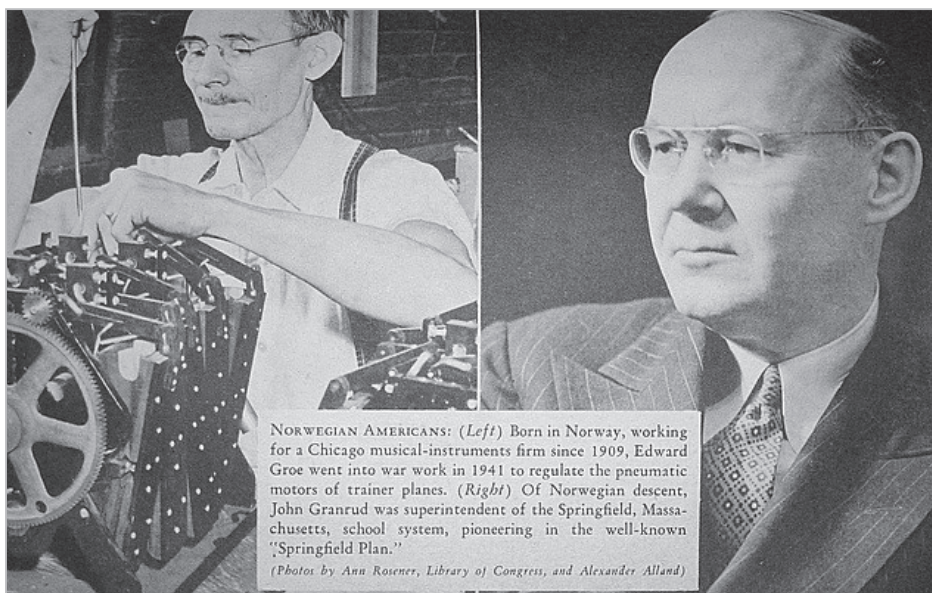
To področje Adamičevega zanimanja je bilo v Sloveniji do nedavnega najmanj poznano. Slovenski prevodi njegovih knjig in zbirk člankov namreč obsegajo naslednja dela: *Kriza v Ameriki* (Ljubljana, 1932); *Smeb v džungli : avtobiografija ameriškega priseljenca* (Ljubljana, 1933) – nov prevod dela *Laughing in the Jungle* je izšel v Ljubljani pod istim naslovom leta 1983; *Vnuki : zgodba iz ameriških usod* (Ljubljana, 1951); *Iz dveh domovin : izjave, reportaže, slovstvo* (Maribor, 1951); *Vrnitev v rodni kraj* (Ljubljana, 1962); *Boj* (Ljubljana, 1969); *Orel in korenine* (Ljubljana, 1970; 2. Izdaja: Ljubljana, 1981); *Orel in korenine : izbrano delo Louisa Adamiča* (Ljubljana, 1977); *Dinamit* (Ljubljana, 1983); *Moja rojstna dežela* (Ljubljana, 1983). Vidimo torej, da med Adamičevimi deli, prevedenimi v slovenščino, prevladujejo tista, ki jih je posvetil svoji rojstni deželi, kar je seveda razumljivo. Splošno slovensko nepoznavanje Adamičeve ključne vloge v okviru prvih zametkov ameriškega multikulturalizma pa so v zadnjih letih poskušali zmanjšati nekateri avtorji s svojimi predavanji in objavljenimi deli²⁶ ter nekateri organizatorji z javnimi prireditvami, okroglimi mizami in radijskimi oddajami.²⁷

Razen svojega prvega odmevnejšega dela *Dynamite* je Adamič namreč vse svoje knjige o ameriški družbi posvetil prav vprašanjem priseljenstva. Mednje vsekakor sodijo *Grandsons* (Vnuki, 1935), *My America* (Moja Amerika, 1938),

²⁵ Npr. Biblioteka SAZU, fond Louis Adamič, mapa Pisma, pismo Louisa Adamiča Vladimirju Dedijerju, 21. marec 1950.

²⁶ Predvsem Dan Shiffman s slovensko izdajo knjige *Rooting Multiculturalism*, ki je izšla pod naslovom *Korenine multikulturalizma : delo Louisa Adamiča* (Ljubljana, 2005) (dalje: Shiffman, *Korenine*), in avtorica tega prispevka z dvema objavljenima predavanjema: "Nove potrditve starih pogledov : Louis Adamič," v: *Historični seminar* 8, ur. Katarina Keber in Luka Vidmar (Ljubljana, 2010), 63–80, ter "Aktualizacija integracijskih konceptov Louisa Adamiča," v: *Prvih deset let : zbornik ob X. vseslovenskem srečanju, julij 2010*, ur. Katja Jerman (Ljubljana, 2010), 78–86.

²⁷ Npr. Slovenska izseljenska matica s tematskim posvetom ob 111. obletnici Adamičevega rojstva, pa tudi Kulturni dom Grosuplje – sekcija za literaturo (Larisa Daugul), ki zadnje čase vsako leto v marcu posveti eno prireditev Louisu Adamiču; prav tako pa tudi Jasna Potočnik, voditeljica oddaje Ars humana na 3. programu Radia Slovenija.

Iz Adamičeve knjige *A Nation of Nations* (New York–London, 1945)

From Many Lands (Iz mnogih dežel, 1940),²⁸ *What's Your Name?* (Kako vam je ime?, 1942) in *A Nation of Nations* (Narod narodov, 1945), deloma tudi avtobiografija *Laughing in the Jungle* (Smeh v džungli, 1932) in knjiga *Two-Way Passage* (Dvosmerni prehod, 1941), ki mu je prinesla povabilo na večerjo v Beli hiši. Z vprašanji priseljencev pa se je ukvarjal tudi kot član izvršilnega odbora *Foreign Language Information Servicea* (FLIS), ki je imel tesne stike s priseljenjskimi organizacijami in tiskom, pa tudi kot ustanovitelj in urednik revije *Common Ground*, uradnega glasila Skupnega sveta za ameriško enotnost, ki si je prizadeval za vključitev priseljenjskih tem v javno izobraževanje; v zadnjih letih življenja pa še zlasti kot urednik devetih knjig zbirke *The Peoples of America Series*.²⁹ Svoj načrt raziskovanja priseljenjskih vprašanj je pisatelj uresničeval s številnimi študijskimi potovanji, obiski arhivov in knjižnic, terenskimi raziskavami, množičnimi anketami in globinskimi intervjuji, z njihovimi rezultati pa je seznanjal javnost ne le z omenjenimi samostojnimi knjigami, ampak tudi z neštetimi članki, predavateljskimi turnejami, radijskimi oddajami, brošurami, plakati in objavljenimi predavanji o priseljenstvu v ZDA.

²⁸ Louis Adamic, *From Many Lands* (New York, 1940) (dalje: Adamic, *From Many Lands*).

²⁹ Za bibliografijo posameznih zvezkov glej Christian, *Checklist*, 75.

Povsem razumljivo je, da se posamezniki in skupine, ki nenadoma postanejo neprostoVOLjni predmet opazovanja in preučevanja, pogosto z nelagodjem in nezaupanjem distancirajo od svojega opazovalca in njegovih spoznanj. In prav v tem pogledu je imel Adamič veliko prednost pred večino drugih raziskovalcev priseljenjskih vprašanj. Različne skupine najnovejših in nekoliko starejših priseljencev in njihovih potomcev so v njem videle uveljavljenega priseljenega Američana, prav takšna pa je bila po njegovem prepričljivem prodoru v ameriško kulturo tudi njegova podoba v očeh ameriškega mainstreama. Ker je priseljenstvo opazoval kot *insider* in hkrati kot *outsider*, saj se je lahko identificiral z obema skupinama, je bil njegov vpogled v priseljenška vprašanja toliko kompleksnejši. Prav zaradi njegove dvojne vpetosti so mu prisluhnili eni in drugi.

Adamičevo delo tehtno utemeljuje multikulturalistični poudarek na raznolikosti. Svoj zagovor raznolikosti je zasnoval na zavesti o potrebi po sprejetosti in varnosti nešteti priseljencev, ki jih je spoznal. Prizadeval si je za oblikovanje skupnosti, ki bi bila večja od vsote njenih delov, hkrati pa se je zavzemal za takšno raznolikost, ki bi priznavala človeško kompleksnost. Adamič je vedel, da celo tistih, ki živijo v precej dobro določenih mejah etnične skupnosti, ni mogoče zreducirati na etnični tip. Čeprav je dramatiziral, ni moraliziral. Adamičevi portreti in zgodbe o priseljenjih so pozivali Ameriko, naj znova domisli svojo zgodovino, toda njegovi junaki so bili obenem zelo individualizirani. Takšno individualiziranje je preprečevalo preveliko posploševanje želja in potreb priseljencev.³⁰ Razpon individualnih značilnosti in mentalitet priseljencev zgovorno označujeta Adamičeva portreta slovenskih priseljencev Toneta Kmeta, nekdanjega delavca v jeklarni, ki je bil v mlajših letih v skrbi za pokojnino med drugim tudi stavkokaz in ki na stara leta odklanja ameriško državljanstvo,³¹ in izjemno uspešnega poslovnega Michaela Novaka, ki se v zrelih srednjih letih odpove nadaljnji poslovni karieri in ponovno vzpostavi vez s pozabljeno in zanikano prvotno kulturo, da bi naposled lahko dosegel transnacionalno razumevanje.³²

Adamič ni priseljenjskih tem nikoli obravnaval ločeno od širše družbene problematike, predvsem ne ločeno od vprašanja prevladujočih vrednot, druž-

³⁰ Shiffman, *Korenine*, 131.

³¹ Louis Adamic, "The Old Alien by the Kitchen Window", *Saturday Evening Post*, 6. julij 1940, 27, 39–40, 45–46.

³² Arhiv Republike Slovenije, fond Janko Rogelj, škatla 3, mapa 19, Louis Adamic, "The Education of Michael Novak". Gre za vsebinski načrt romana, ki ga je Adamič pozneje opustil.

benih norm in socialno-ekonomske razslojenosti ameriške družbe.³³ Seveda je predmet njegovega opazovanja zajemal na eni strani novejšo priseljence in njihove potomce, na drugi strani vse tiste, ki so se zdaj že imeli za "stare Američane", v vmesnem prostoru med obema poloma pa točke, v katerih so se križali njihovi nasprotni interesi, in stičišča, v katera so se stekali njihovi skupni interesi. Vendar Adamič ameriške družbe dejansko ni obravnaval kot območje privlačnih in odbojnih sil med dvema nasprotnima si poloma ali pa med središčem in obrobjem, kakor danes pogosto obravnavamo večetnične družbe, temveč kot kompleksen splet večplastnih družbenih razmerij in identitet, ki jih določa nepregledna množica nenehno spreminjajočih se dejavnikov. Ta kompleksnost je delno posledica nejasnih ločnic med priseljskim in večinskim tokom v ameriški družbi ter prepletenosti različnih komponent tako posameznikove kot skupinske kulturne identitete.

Adamič pa odpira skorajda revolucionaren pogled ne le na etnično in kulturno, ampak tudi na nacionalno identiteto, in sicer vselej, ko razpravlja o "ameriški identiteti". Trdi namreč, da sam nastanek ZDA kot tudi anglocentristična ameriška zgodovina in tradicija nimajo a priori osrednjega mesta v nacionalni identiteti Američanov. Nasprotno, po njegovem mnenju narod ne more utemeljevati svoje identitete niti v kakšni posamezni kulturni tradiciji niti v skupku različnih kulturnih tradicij, temveč je njegova identiteta v nenehnem procesu oblikovanja. Narod in njegova identiteta torej nista nekaj, kar bi bilo treba predvsem ohraniti, temveč je narod skupnost, ki mora samo sebe vedno znova odkrivati in artikulirati. To pa danes seveda velja tudi za vse evropske narode.

Adamič je uvidel, da Amerika ne obravnava priseljencev skladno s svojimi demokratičnimi standardi. To spoznanje je ključno za vse Adamičevo delo; trpljenje priseljencev in njihovih otrok ni le madež na ameriški zgodovini, ampak značilnost ameriške zgodovine.³⁴ Adamič je zato v uvodu k svojemu vprašalniku, poslanemu tisočem Američanom v začetku štiridesetih let, lahko zapisal: "V izgradnji dežele v zadnjem stoletju je več priseljencev iz raznih evropskih držav izgubilo življenje v nesrečah pri delu, kakor je bilo žrtev med ameriški naseljenci, ki so osvajali divjino in si izborili neodvisnost, in nujno je, da celotna Amerika spozna in se zave tega dejstva, ki je najpomembnejši del

³³ Pozivi k takšni obravnavi priseljskih vprašanj pa so danes še ravno tako potrebni kot v času Adamičevih prizadevanj. Mojca Vah in Marina Lukšič-Hacin, denimo, ugotavljata, da problem splošnega vtisa o negativnem vplivu priseljevanja na socialno blaginjo državljanov evropskih držav – kljub še vedno drugačnemu javnemu mnenju in političnim diskurzom – ni le v etničnosti, temveč predvsem v hitro rastočih razrednih razlikah med državljani evropskih držav (Mojca Vah in Marina Lukšič-Hacin, "Contemporary implications of multiculturalism policies for European welfare states," *Dve domovini / Two Homelands*, št. 27 (2008): 7–21).

³⁴ Shiffman, *Korenine*, 126.

ameriškosti".³⁵ Adamiča in sodobne multikulturaliste povezuje tudi ozaveščanje o stvarnosti in posledicah sovraštva do tujcev. Adamič je na primer opisoval, kako se žrtve preganjanja tujcev počutijo manjvredne in posledično postanejo ekonomski, socialni in kulturni "marginalci"; ne ženejo jih "ustvarjalni vzgibi Amerike, ampak strah in zmeda, ki jih silijo, da se krčijo in manjšajo".³⁶ Zaradi tega je razumljivo, da najpogosteje nastopajo v defenzivni drži, ki je včasih lahko tudi agresivna.

Po Adamičevem mnenju defenzivni pristop samo utrjuje predstavo o priseljencih kot *outsiderjih*. Da bi se temu izognil, je preusmeril razpravo od "tujcev" k nativistom in njihovim ksenofobnim stereotipom in predsodkom o priseljencah. Proti marginalizaciji priseljencev, s tem pa tudi proti njihovi defenzivnosti, se je boril prav z razbijanjem stereotipov in predsodkov, ki razširjajo prepričanje o nepredstavljenem številu nezakonitih priseljencev, pa o nesorazmernem deležu kriminala med priseljenci, o tem, da priseljenci odžirajo Američanom milijone delovnih mest, da milijoni tujcev predstavljajo nesorazmerno breme za sistem državne pomoči in da bi množična deportacija naredila konec gospodarski krizi.³⁷ Nezmanjšana aktualnost Adamičevih pogledov se kaže v obstoju enakih stereotipov vse do današnjega dne. Potrjuje se tudi v izrazito polariziranem javnem mnenju v ZDA, Evropi in drugod o tako rekoč identičnih vidikih priseljenstva, kot so bili v ospredju pred tremi četrtinami stoletja. Ta vprašanja pa so danes – kljub veliki količini sredstev, ki so jih sodobne države sprejema namenile za njihovo raziskovanje in nenehno spreminjanje zakonodaje na tem področju – še ravno tako pereča in brez učinkovitih odgovorov³⁸ kot v času Adamičevih pionirskih prizadevanj za večjo enakopravnost in integracijo priseljencev.

Adamič o globalnih vprašanjih

Leta 1945 se je Adamič na pobudo Uptona Sinclairja lotil pisanja knjige *Dinner at the White House* (Večerja v Beli hiši, 1946). V njej kot Rooseveltov povabljenec na večerjo v Beli hiši ob obisku Churchilla januarja 1942 poroča o njihovem tedanjem pogovoru, obenem pa z veliko mero kritike komentira ta pogovor v luči poznejših potez ameriške in britanske zunanje politike. Zaradi ene od

³⁵ Adamic, *From Many Lands*, 302.

³⁶ Adamic, "This Crisis is an Opportunity", *Common Ground*, 1, jesen (1940): 67.

³⁷ Shiffman, *Korenine*, 126–127.

³⁸ O tem piše cela vrsta današnjih avtorjev, tudi slovenskih, na primer Mojca Pajnik, Veronika Bajt in Sanja Herič, "Migranti na trgu dela v Sloveniji, *Dve domovini / Two Homelands*, št. 32 (2010): 151–167; Simona Zavratnik, "Human Rights and Human Trafficking : Reflections on the Slovenian Case," *Dve domovini / Two Homelands*, št. 32 (2010): 169–190.

opomb v knjigi ga je Churchill tožil in tožbo dobil. Adamičev založnik Harper je prevzel odgovornost za objavo sporne opombe in poravnal večino odškodnine, Adamič pa je zato izgubil svojega dolgoletnega založnika.

Zdaj je začel pospešeno objavljati svoje članke s protesti proti hladni vojni in oboroževalni tekmi ter proti vse ostrejši protisovjetski propagandi v ZDA. Poudarjal je potrebo po prijateljskem sodelovanju med ameriškim kapitalizmom in sovjetskim socializmom, ki bi se morala po njegovem mnenju s tako različnimi vrednotami med seboj dopolnjevati, ne pa spopadati. Bil je namreč prepričan, da bi se en sistem v vsem tistem, kar mu najbolj pereče in kronično primanjkuje, lahko zgledoval po drugem sistemu – in obratno.

Adamič je že leta 1949 svetoval Titu, naj se v prid mednarodne skupnosti tesneje poveže z Indijo in drugimi "neuvrščenimi državami", da bi se skupaj uprle blokovski politiki, ki ogroža svetovni mir. O tem piše v knjigi *Orel in korenine*, ideja pa se mu je porodila že kmalu po resoluciji Informbiroja, ko jugoslovansko vodstvo še nikakor ni bilo pripravljeno na dejansko in dokončno (gospodarsko, vojaško, politično in ideološko) osamosvojitvev od vzhodnega tabora.³⁹ Trdne začetke procesa povezovanja neuvrščenih držav predstavljata Titov obisk v Indiji v letih 1954–55 ter srečanje Tita, Nehruja in Naserja na Brionih julija 1956. Na tem srečanju so se vsi trije voditelji zavzeli za neblokovsko politiko, razorožitev, ustavitev atomskih poskusov, nevmešavanje v politiko drugih držav, miroljubno sožitje in vsestransko sodelovanje med državami z različnimi družbenimi ureditvami. S svojimi napovedmi in predlogi je torej Adamič – kot že tolikokrat dotlej na drugih področjih – znova dokazal svojo jasnovidnost tudi na področju mednarodnih političnih tokov in odnosov.

Če primerjamo obseg objavljenih in neobjavljenih delov rokopisa zadnje Adamičeve knjige *Orel in korenine*, vidimo, da v ameriški izdaji knjige dejansko manjkata kar dve petini rokopisa. Predvsem sta urednika Timothy Seldes in Adamičeva vdova Stella črtala najdaljše poglavje z naslovom "Igra šaha med potresom". To je poglavje o tedanjih razmerah v ZDA in svetu, ki obsega kar 440 strani tipkopisa. V njem Adamič s pomočjo nešteti citatov iz tedanjega ameriškega dnevnega tiska, knjig in govorov različnih mnenjskih voditeljev najostreje kritizira ameriško notranjo politiko omejevanja politične svobode in rušenja ameriške demokracije na eni strani, na drugi strani pa ameriško zunanjo politiko hladne vojne, oboroževalne tekme in ameriškega vmešavanja v korejsko krizo, kar je privedlo do korejske vojne, njenih katastrofalnih posledic in večmilijonskih žrtev. Med osrednjimi temami tega poglavja so tudi nepravilna porazdelitev izkoriščanja naravnih virov in energije v svetu, politični in gospodarski imperializem, manipulativni vpliv javnih medijev v službi velekapitala,

³⁹ Žitnik, *Pero in politika*, 44.

izkoriščanje domoljubnih čustev v vojne namene, razpihovanje sovraštva med narodi in kulturami ter odvisnost vprašanja vojne in miru v svetu od naftnih in drugih interesov ameriškega velekapitala. Danes, šestdeset let po nastanku rokopisa, pa so prav ta vprašanja še vedno izvor najhujših stisk človeštva, kar priča o trajni aktualnosti Adamičevih tem in pogledov. Glede na takšno vsebino rokopisa je razumljivo, da sta urednika v času McCarthyjevega pregona črtala to poglavje iz objave.

Zaključek

Adamičeva družbena kritika skoraj vselej zajema na eni strani zgodovinsko perspektivo – ta je še posebej prisotna npr. v delih *Dynamite*, *My Native Land*, večini njegovih del s področja priseljenstva in medkulturne problematike ter v njegovem zadnjem, posthumno objavljenem delu. Na drugi strani pa njegova kritika običajno vključuje poleg analize preteklih in sodobnih razmer tudi vizionarske napovedi prihodnjih smernic in dogodkov, ki so se pozneje tudi uresničile. To velja za Adamičeve napovedi o usodi jugoslovanskega kralja Aleksandra in njegove kraljevine v delu *The Native's Return*, pa za njegova predvidevanja o poznejšem razvoju medkulturnih odnosov v ZDA, prav tako pa tudi za njegove lucidne napovedi poznejšega družbenega razvoja socialistične Jugoslavije, mednarodnega pomena Josipa Broza Tita in poznejših težav, ki jih je jugoslovansko vodstvo zasejalo z nekaterimi napačnimi odločitvami v prvih letih povojnega režima. Nič manj jasnovidne pa niso bile nekatere Adamičeve napovedi o ekonomskih, socialnih in političnih smernicah prihodnjega družbenega razvoja sveta.

O Adamičevi še vedno prepričljivi aktualnosti priča presenetljivo veliko število današnjih ameriških avtorjev s področja multikulturalizma in integracije priseljencev, ki Adamiča poznajo, ga citirajo in komentirajo njegove poglede. O tem lahko beremo v znanstveni monografiji o Adamičevi odmevnosti v sodobni diskusiji na tem področju, ki jo je leta 2003 objavil Dan Shiffman, ameriški profesor literature in eden najpomembnejših ameriških adamičeslovcev. Tudi v nedavno objavljene enciklopediji ameriške mnogoetnične književnosti (*Encyclopedia of American Multiethnic Literature*) je Adamiču odmerjeno obsežno samostojno geslo.⁴⁰

Pisateljevo trajno aktualnost in še vedno živo prisotnost v kulturni zavesti določenega dela mednarodne javnosti pa – poleg njegove še vedno visoke

⁴⁰ Janja Žitnik, "Adamic, Louis (1898–1951)", v: *The Greenwood Encyclopedia of Multiethnic American Literature*, ur. Emmanuel Sampath Nelson (Westport, Conn.; London, 2005), vol. 1: A–C, 14–16.

Adamič z materjo
pred rojstno hišo v
Blatu pri Grosupljem
leta 1949 (foto:
France Adamič)

stopnje citiranosti – do neke mere potrjuje tudi dejstvo, da se ime Louis Adamič omenja v sodobnih aktualnih vsebinah na svetovnem medmrežju v trenutku, ko to pišem (septembra 2010), približno tolikokrat kot Oton Župančič, Josip Vidmar ali Božidar Jakac in trikrat pogosteje kot, recimo, sedanji predsednik Društva slovenskih pisateljev Milan Jesih, ki je bil dvakratni Prešernov nagrajenec in prejemnik večine slovenskih literarnih nagrad.⁴¹ V primerjavi s pokojnimi slovenskimi akademiki ima Louis Adamič na svetovnem medmrežju

⁴¹ Jesih je poleg Prešernove nagrade in nagrade Prešernovega sklada doslej prejel tudi naslednje literarne nagrade: Grumovo, Jenkovo, Župančičevo, Veronikino in Sovretovo.

v najbolj razširjenem iskalniku tudi dvakrat več zadetkov kot Rihard Jakopič, trikrat več kot Anton Slodnjak, Anton Sovre in Bogo Grafenauer, štirikrat več kot France Kidrič in Vasilij Melik, petkrat več kot Izidor Cankar, Sergij Vilfan in Fran Zwitter in celo bistveno več kot Janko Lavrin, France Mihelič, France Stele in Anton Trstenjak. Ta podatek seveda nikakor ne utemeljuje vprašanja, zakaj Adamič v Sloveniji ni prejel kakih pomembnejših priznanj. Upam pa, da je to vprašanje dovolj utemeljeno s celotno vsebino pričujočega prispevka.

Janja Žitnik Serafin

THE IMPORTANCE OF LOUIS ADAMIC IN THE 21ST CENTURY

SUMMARY

The central aim of this article is to define the place and position of the Slovenian-American writer Louis Adamic (1898–1951) in the international cultural consciousness at the beginning of the 21st century, and highlight the main aspects of the permanent relevance of his views with regard to the socio-cultural and political situation in the world. The author first presents the scope and main characteristics of the existing academic, professional and popular literature on Adamic, and defines the writer's place and position in Slovenian literary history. She then determines the relevance of some of Adamic's predictions in the works devoted to his native country. Currently even more interesting and relevant is his position on the issues of immigration, and the author therefore devotes special attention to this issue. The clearest evidence of Adamic's continuing topicality is his position on the then world situation and the prospect of its future development. The author confronts the main findings of her previ-

ous research with the findings of other authors (emphasising the most recent works), and thereby synthesizes the results of her review research.

The academic, professional and popular literature on Louis Adamic comprises several thousand articles, discussions, forewords, book reviews and commentaries, lectures, seminar papers, master's theses and doctoral dissertations, thematic sections of scientific journals and similar, as well as twelve books of mostly Slovenian and American authors. Although Adamic wrote in English, he is included in almost all fundamental overviews of Slovenian literature from the end of the 1960s onwards. It is a fact that large parts of Adamic's literary content as well as many of his themes and motifs are derived from the Slovenian – and partly the Slovenian-American – culture. Slovenian national and cultural issues have an important place in his works which are devoted to his old homeland; the heroes of his stories are also very often of Slovenian descent. His most successful book *The Native's Return* convincingly answers the question of Adamic's bi-national cultural involvement through the dramatic transformation of his former sense of alienation from his native country and local culture to the new sense of enthusiasm and vital affiliation to all things Slovenian.

Adamic was among the most active American social critics of the 1930s and 1940s. His criticism was not only directed at the social developments in both of his homelands, but also at the issues of the global society, which include the consideration of the then social and political situation in the world, as well as the prediction of the world's future social development. Adamic's work resonated far into the second half of the 20th century. Some of his views and ideas are just as relevant today as they were six, seven and even eight decades ago, when they were first published, as they comprise the bulk of the still most topical issues of the global society. It is therefore not surprising that today's citations of Adamic's work and the presence of his name in the current content on the World Wide Web surpass the presence of some of the most famous Slovenian writers of the 21st century, as well as many renowned living and deceased members of the Slovenian Academy of Sciences and Arts.

UDK 929Pregl F.
1.01 Izvirni znanstveni članek

Zdravnik Fritz (Friderik) Pregl Nobelov nagrajenec za kemijo slovenskega rodu

Zvonka Zupanič Slavec

Dr., izredna profesorica, dr. medicine
Univerza v Ljubljani, Medicinska fakulteta, Inštitut za zgodovino medicine
Zaloška 7a, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: zvonka.zupanic-slavec@mf.uni-lj.si

Izvleček:

Nobelovci so zanimivi za vse narode sveta, saj so s svojim delom prispevali k napredku človeštva. Slovenci se tega morebiti premalo zavedamo, saj Frideriku Preglu, ki se je rodil v Ljubljani in tam končal tudi srednjo šolo, doslej nismo namenili veliko pozornosti. Dejstva, da ima slovenske korenine in da se je tudi v času študija in dela v Gradcu pogosto vračal med Slovence, ter ljubljanski univerzi poklonili svojo mikroanalitsko aparaturo, ki jo je uporabljal pri izboljšanju mikroanalitskega dela, za kar je prejel Nobelovo nagrado, ga uvrščajo v slovenski kulturni prostor. Zato je prav, da Preglovo življenje in delo postaneta del nacionalnega ponosa in kulturne zgodovine slovenskega naroda.

Ključne besede:

Organska mikroanaliza, biokemija, Nobelova nagrada, zgodovina medicine, Slovenija.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 783–806, 33 cit., 10 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

... pa so možje –
kot da se niso rodili iz matere,
kot da goram se iz bokov izvili so:
morajo v svet, in tujina se diči
z deli njihovih rok;

(Iz Župančičeve *Dume*)

V življenju niso nikomur namenjeni le uspehi in sreča. Nobelovec Pregl je v zgodnjem otroštvu ostal brez očeta, ni imel ne brata ne sestre, ni mu bilo dano, da bi si ustvaril družino. Znanost je postala njegova življenjska sopotnica in mu je nadomestila družino. V njej je našel smisel svojega življenja, z njo je preganjal osamljenost, ji posvetil vso ustvarjalno energijo, a se je tudi prezgodaj izčrpal. Prinesla pa mu je vrhunski uspeh in najvišje priznanje, Nobelovo nagrado za kemijo.

Narod je bogat po čvrstosti lastnih korenin in presežnih dosežkih posameznikov. Iz tega izvira njegovo samozavedanje. Nobelovih nagrajencev ni veliko, zato si jih vedno znova "lasti" okolje, od koder izhajajo, in kraj, kjer ustvarjajo. Bistvo pa je duhovna dediščina, ki jo darujejo vsemu človeštvu, zato ostaja znanost nadnacionalna in univerzalna.

Dosežke posameznikov moramo razumeti v duhu časa njihovega nastanka in v družbenem okolju ter kot posledico stanja razvoja znanosti. Znanost se je vedno razvijala tam, kjer so obstajale duhovne in materialne možnosti, kjer je vladala svoboda mišljenja in kjer so obstajale ustanove, da so se srečevali ljudje vrhunskega uma. V medsebojnem sodelovanju so brusili zamisli, jih nadgrajevali in prihajali do novih spoznanj. Zemljevid znanstvenih odkritij se v splošnem zelo ujema z gospodarsko razvitostjo dežel in demokratičnostjo družbe. Revščina in zatiranje duha zavirata znanstveni razvoj. Habsburška monarhija, sestavljena iz množice dežel, je skoraj pol tisočletja privabljala najumnejše posameznike v svoja univerzitetna središča na Dunaj, v Prago in Budimpešto ter tako sodelovala pri razvoju svetovne znanosti in umetnosti. Več kot razumljivo je, da so zakladnice novih znanstvenih odkritij ustvarjali posamezniki tam, kjer so imeli možnosti. Nacionalnost je bila presežena, kot je to na primer že dolgo v Združenih državah Amerike. Podobno je bilo s Friderikom Preglom, umnim mladeničem, ki je, goden za študij, zapustil rodno Ljubljano in odšel v bližnji Gradec na mlado, komaj četrto stoletja staro medicinsko fakulteto. Pregl je bil tipičen predstavnik prebivalstva tedanje monarhije, potomec staršev različnih narodnosti. Avstrijci pa sami zase trdijo, da so "pravi Avstrijci" tisti, po katerih žilah se pretaka nemška, madžarska in slovanska kri.

Od rojstva do poklica

Friderik Pregl je bil rojen v Ljubljani 3. septembra 1869¹ v hiši s številko Mesto 181 (pri Križankah, v današnji Gosposki ulici 19), v stanovanju št. 2.² Kot sin staršev rimskokatoliške vere je bil 6. septembra krščen v ljubljanski stolnici sv. Nikolaja na ime Friedrich Michael Raimund,³ ki sta mu ga starša izbrala po takratnem običaju, da prvorojeni sin dobi ime po starših in starih starših. Njegova starša, poročena leta 1868, sta bila oče Raimund, rojen 2. januarja 1836 v Ljubljani, blagajnik v kranjski Mestni hranilnici, in mati Friederike Schlaker,⁴ Avstrijka, rojena 30. avgusta 1843 prav tako v Ljubljani.⁵ Friderik je bil edinec. Leta 1875, ko mu je bilo komaj 6 let, je njegov oče umrl.⁶ Ostala sta sama z materjo in se kasneje preselila k ovdoveli babici po materi Amaliji Schlaker. Leto selitve ni natančno znano, vendar je bil Friderik v prvem razredu nižje gimnazije leta 1880 že prijavljen na novem naslovu, na Cesti Marije Terezije 12, stanovanje št. 4.⁷

V arhivu ljubljanskih hiš beremo, da je bil očetov oče Mihael, rojen 23. septembra 1791⁸ – pisali so se še kot Pregelj – kmečki sin iz zaselka Ustje 5⁹ v župniji Šmartno pri Litiji. Leta 1833 se je poročil z Ano Srau, rojeno 1812. Imela sta 5 hčera in 2 sinova. Raimund, Friderikov oče, se je rodil kot drugi otrok.¹⁰ Stanovali so v hiši na naslovu Mesto 180.¹¹ Iz dokumentov pa je razvidno, da se je Raimund kasneje s svojo ženo preselil na sosednji naslov Mesto 181.¹² Znani so tudi podatki za Mihaelove starše (Friderikove prastarše), Slovenca Martina Preglja in Marijo, rojeno Tomažič, ki sta se poročila leta 1785. Po najnovejših podatkih Jožeta Sinigoja tvorijo rod pred imenovanimi še Lovrenc Pregl, rojen 1726, Joanis Pregl, rojen okoli 1700, in Gregor oz. Urban Pregl (Praegll), rojen 1653 oz. 1666, vsi doma iz župnije Šmartno pri Litiji.

¹ Aleksandra Kornhauser, "Pregl Friderik", v: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 9 (Ljubljana, 1995), 275.

² Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), LJU 504, popisna pola prebivalstva za leto 1869, Mesto (*Stadt*) 181.

³ Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Župnijski arhivi, matične knjige, župnija Ljubljana – Sv. Nikolaj, krstna knjiga 1869.

⁴ ZAL, LJU 504, popisna pola prebivalstva za leto 1869, Mesto (*Stadt*) 70.

⁵ Tita Kovač Artemis, "Organska kemična analiza v malem", v: *Kemiki skozi stoletja* (Ljubljana, 1984), 247–50.

⁶ ZAL, LJU 500, rodbinska popisna pola, t-e-10 (Po–R).

⁷ ZAL, LJU 504, popisna pola prebivalstva za leto 1880, Cesta Marije Terezije 12.

⁸ ZAL, LJU 504, popisna pola prebivalstva za leto 1830, Mesto (*Stadt*) 180.

⁹ ZAL, LJU 500, rodbinska popisna pola, t-e-10 (Po–R).

¹⁰ ZAL, LJU 504, popisna pola prebivalstva za leto 1857, Mesto (*Stadt*) 180. Drugi otroci zakoncev Pregelj so bili: Ana, roj. 1834, Viktor, roj. 1837, Charlotte, roj. 1840, Zofija, roj. 1842, Marija, roj. 1845, in Serafina, roj. 1847.

¹¹ ZAL, LJU 504, popisna pola prebivalstva za leto 1830, Mesto (*Stadt*) 180.

¹² ZAL, LJU 504, popisna pola prebivalstva za leto 1857, Mesto (*Stadt*) 180.

Geburts- und										Tauf-Buch.									
Datum der Geb.		Geburtsort oder Wohnort	Geb.- Nr.	Name des Geburten		Geburts- zeit		Geburts- ort		Datum der Tauf.		Tauf- ort		Tauf- zeit		Tauf- ort		Tauf- zeit	
Tag	Monat			Vorname	Nachname	Uhr	Min.	Ort	Land	Tag	Monat	Ort	Land	Uhr	Min.	Ort	Land	Uhr	Min.
3.	Sept.	Pregl	187	Friedrich	Raimund	12.30				6.	Sept.	Pregl		4.30					
1869				Michael															
				Raimund															

Friedrich Michael Raimund Pregl – vpis v krstno in rojstno matično knjigo za leto 1869 v župniji Sv. Nikolaja v Ljubljani. Rojen 3. septembra 1869 ob 12.30, krščen 6. septembra ob 4.30 popoldne, imenovan Friedrich Michael Raimund, oče Raimund Pregl, po poklicu blagajnik pri Mestni hranilnici; mati Friederika, rojena Schlaker; zapisana so še imena botrov: dedka Mihaela Pregla, po poklicu upravnika komende, in babice Amalie Schlaker, po poklicu soproge; pri porodu je pomagala babica Alojzija Klebl, krstil ga pa je župnik g. Klun (Nadškofijski arhiv Ljubljana)

Ob Friderikovem krstu je bil v krstni knjigi ded zapisan kot upravnik komende. Takrat je bil že dve leti častni ljubljanski meščan in naklonjen slovenskemu narodnemu gibanju. Začel je zbirati sredstva za Čopov nagrobni spomenik. Pri tem je bil tako spreten, da je denarja ostalo še za obnovitev Vodnikovega in Linhartovega spomenika.¹³ Leta 1867 so mu za velike zasluge podelili častno meščanstvo.¹⁴ Umrl je leta 1877 v Ljubljani.

Prav tako so znani starši Friderikove matere. Njen oče je bil Josef Schlaker, rojen leta 1779 v Kamniku, mati pa Amalija, rojena leta 1814 v Zagrebu.¹⁵ Štiričlanska družina – poleg hčere Friederike sta zakonca Schlaker imela še sina Josefa – je stanovala v Ljubljani na naslovu Mesto 70, stanovanje št. 6.¹⁶

V letih 1880–87 se je Friderik šolal na ljubljanski klasični gimnaziji¹⁷ na današnjem Vodnikovem trgu. Po potresu 1895 je bila porušena. V vseh dokumentih je imenovan za Friderika, priimek je v prvih šestih razredih zapisan kot Pregel, v 7. in 8. pa Pregl. Tudi sicer so priimek v dokumentih pisali zelo nedosledno: Pregelj, Pregel, Pregl. Videlo se je, da gre za sobivanje dveh narodov, uporabo dveh jezikov in raznovrstno prepletanje vsega takratnega življenja. Ker je bila Friderikova mati vdova, je zanj šolnino v višini 75 Fl. plačeval njegov dedek Johan Nep. Schlaker. V Zgodovinskem arhivu Ljubljana so ohranjeni vsi

¹³ Rudolf Andrejka, France Kidrič, "Pregel Miha, P. vnuk Fritz Pregl", v: *Slovenski biografski leksikon*, 7. zv., ur. F. Kidrič (Ljubljana, 1949), 479–480.

¹⁴ ZAL, LJU 488, Cod. III/18, l. 1867, fol. 75. Zapis o podelitvi častnega meščanstva Michaelu Preglu v l. 1867.

¹⁵ ZAL, LJU 504, popisna pola prebivalstva za leto 1869, Mesto (Stadt) 70.

¹⁶ ZAL, LJU 504, popisna pola prebivalstva za leto 1857, Mesto 70, stanovanje 6.

¹⁷ Živka Črničec et al. (ur.), *Ljubljanski klasiki 1563–1965* (Ljubljana, 1999), 559. Omenjen je kot Pregl Friedrich aus Laibach med 49 maturanti VIII. razreda iz l. 1887.

Preglova rojstna hiša v Ljubljani na Gosposki ulici 19 pri Križankah je bila leta 1981 označena s spominsko ploščo in njegovim portretom, delom akademskega kiparja Boštjana Putriha (foto: Dunja Wedam)

Preglovi šolski izkazi.¹⁸ Učni jezik v osnovni šoli in gimnaziji je bila nemščina – tudi Friderikov materni jezik – kot je zapisano v gimnazijskem spričevalu. Vendar so Friderika večinoma poučevali slovenski učitelji, med njimi sloviti pisec slovensko-nemškega slovarja Maks Pleteršnik. Slovenščino ga je učil prof. Anton Bartel, nauk in zgodovino o naravi (zdajšnja fiziko in naravoslovje) pa prof. Vincenc Borštner. V vseh gimnazijskih letih se je Friderik odlikoval predvsem v naravoslovnih predmetih, z izjemo matematike, kjer je imel v 2. razredu negativno oceno.¹⁹ Na splošno je imel slabši uspeh v humanistiki in pri družboslovnih predmetih (latinščini in stari grščini), v 2. razredu je imel negativno oceno tudi iz zgodovine in geografije. Prav tako je imel težave s slovenščino. Bolje se je izkazal v francoščini in petju, vzorno je bilo tudi njegovo vedenje. Učni uspeh je bil iz leta v leto boljši. Poznalo se je mladeničevo zorenje. Ocene so jasno kazale tudi njegova nagnjenja. V maturitetnem spričevalu sicer niso bile blesteče, a najboljše so bile prav pri naravoslovju, filozofiji, francoščini in petju.²⁰

Po maturi se je Friderik skupaj z materjo preselil v Gradec, najbližje univer-

¹⁸ ZAL, LJU 184, a. e. 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753.

¹⁹ ZAL, LJU 184, a. e. 747.

²⁰ ZAL, LJU 184, a. e. 753.

zitetno mesto. Odločil se je za študij medicine in tu, nasprotno od slabše uspešnosti na gimnaziji, blestel kot študent, saj je vse tri rigoroze opravil z odliko. Dne 17. marca leta 1894 je bil promoviran za doktorja vsega zdravilstva (*medicum universum*) kot dr. Fritz Pregl in se je s tem imenom pojavljal tudi v vseh nadaljnjih uradnih imenovanjih.

Že v študentskih letih je Pregl delal kot demonstrator na Inštitutu za fiziologijo in histologijo pri prof. Alexandru Rollettu ter hkrati spremljal zoološke vaje pri prof. Ludwigu von Graffu. V študijskem letu 1890/91 je bil privatni asistent pri patologu prof. Rudolfu Klemensiewiczzu na Inštitutu za splošno in eksperimentalno patologijo, od oktobra 1891 pa asistent pri fiziologu prof. Rollettu.²¹ Težnja po temeljiti izobrazbi je Pregla priganjala, da se je ob dolžnostih na svojem osnovnem medicinskem področju poglobljal tudi v kemijo.

Zdravnik proučuje kemizem človeškega telesa

Za vrednotenje Preglovega nadaljnega dela je treba poznati nekaj mejnikov v razvoju kemije in biokemije. Znanstveni začetki kemije segajo v 80. leta 18. stoletja. Do srede 19. stoletja je mlada znanost dobila osrednja izhodišča za kasnejši zmagoviti pohod. Razvoj je povezan z znamenitimi osebnostmi Daltonom, Gay-Lussacom, Avogadrom, Lavoisierom, Dumasom, Berzeliusom, Liebigom, Mendeljejevim ... Njim dolgujemo definicije o osnovnih pojmihi iz kemije in pravilno pisanje formul.

V drugi polovici 19. stoletja je naglo napredoval razvoj organske kemije, kemije ogljika in njegovih izjemno številnih spojin. Na začetku 20. stoletja jih je bilo zapisanih in raziskanih že več kot pol milijona. Spričo posebnih lastnosti so bile te spojine tako pomembne, da so jih začeli množično industrijsko proizvajati za organska barvila, plastične tvarine, razstreliva, zdravila ...

Pionir raziskovanja organskih spojin, njihove sinteze in razgradnje je nemški kemik Justus von Liebig (1803–1873). Razvil je metode za kvantitativno organsko analizo elementov. Spojine je sežigal, da mu je uspelo iz natančno določene količine snovi prestreči in stehtati ves iz ogljika nastali ogljikov dioksid in vso vodo, nastalo iz vodika. To mu je omogočilo določiti elementno sestavo posameznih spojin. Francoski kemik Jean Baptiste André Dumas (1800–1884) pa je vpeljal način za določanje vsebnosti dušika. Nato je Liebig-Dumasova metoda biokemijskih analiz ostala nespremenjena okoli 80 let, vse do Preglovih novih spoznanj.

²¹ Isidor Fischer (ur.), "Pregl F.", v: *Biographisches Lexikon* (München–Berlin, 1962), 1244.

Doprsni kip nobelovca Pregla na rojstni hiši s pripadajočim podnapisom (foto: Jelka Simončič)

Pestrost organskih spojin izvira iz kombinacij maloštevilnih organogenov (C, H, O, N, S, P), sestavin večine živih organizmov in iz halogenov (Cl, Br, J). Z vsemi temi prviniami so kemiki izvedli analitične postopke in z raziskavami prišli do empirične formule za poljubno organsko spojino. Liebigova elementna analiza omogoča prvo stopnjo pri spoznavanju organskih spojin, druga stopnja je določitev molekulske mase in tretja, najzahtevnejša, je strukturna analiza oz. ugotovitev zgradbe organske spojine.

Na poti k biokemiji

Liebigova analiza je bila kasneje modernizirana, ni pa več zadoščala, če je bilo preiskovane snovi premalo. Organska kemija obravnava tudi snovi, ki jih ustvarjajo živi organizmi. Tako se je v začetku 20. stoletja začela razvijati biokemija kot nova smer kemije. Biokemiki so začeli raziskovati najučinkovitejše spojine – encime, vitamine in hormone. Po dolgotrajnem in utrudljivem delu so jih lahko izolirali, količine pa so bile tako neznatne, da jih je bilo premalo za ugotovitev empirične formule in molekulske mase. Za posamezne analitične postopke je bilo potrebno 0,1–0,5 g dragocene snovi, za celotno analizo pa kar 2–3 g. Vzrok so bile pomanjkljivosti takratne analitske tehnice. Za te snovi pogosto ni bilo mogoče ugotoviti elementne sestave in se je delo v številnih laboratorijih začelo ustavljati. Leta 1910 se je Pregl, takrat že sodelavec Inštituta za medicinsko kemijo v Innsbrucku, odločil izboljšati pripomočke. Leta 1905 mu je že v Gradcu uspelo pri analizah žolčnih kislin sestaviti aparat za kvantitativno določanje vsebnosti ogljika in vodika s preciznim sežiganjem najmanjših količin preiskovanih spojin. Takrat je potreboval še 150 mg začetnega materiala. Za primerjavo naj povemo, da bi bilo za analizo po obstoječih metodah potrebno 400 mg preiskovane spojine. Za preiskavo žolčnih kislin bi morali predelati kar 100 kg žolča! V raziskovalni vnemi se je Pregl, že uveljavljeni znanstvenik, udinjal kot vajenec pri mizarju, pri ključavničarju in steklopihaču. Za uresničenje svojih zamisli je tako komaj potreboval kakšnega obrtnika. Zaradi svoje *dodatne izobrazbe* in spretnih rok je sam natančno izdelal steklene naprave od prvega grobega osnutka do končne fine obdelave.²² Pri delu so mu pomagali asistenti, predvsem Max de Crinis in Hans Lieb, ki sta Preglu tudi sledila iz Gradca v Innsbruck in ga je slednji po njegovi smrti tudi nasledil v Gradcu.

²² Eduard C. Farber, *Nobel Prize Winners in Chemistry. 1901–1950* (New York, 1953), 90–91.

Preglova strokovna in znanstvena pot

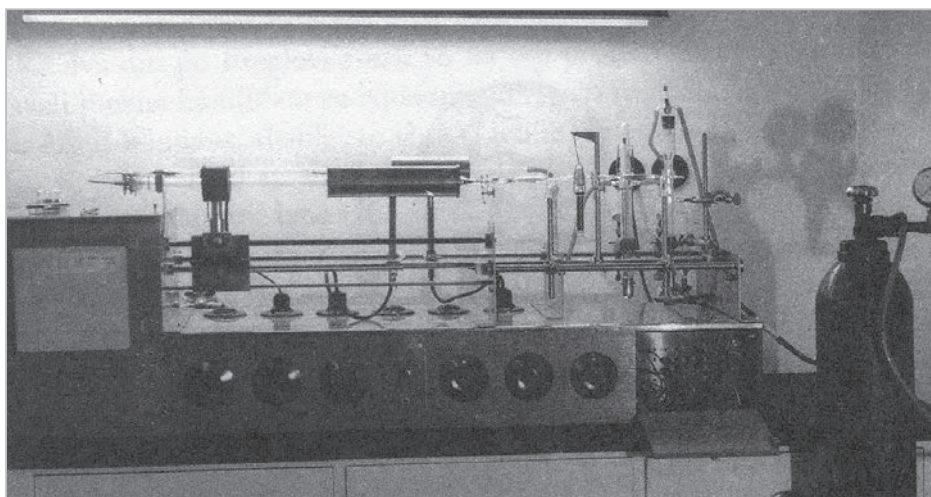
Mladi zdravnik Pregl se je leta 1899 habilitiral za docenta iz fiziologije pri prof. Rollettu s habilitacijskim delom *Vzroki visokih vrednosti koeficienta C/N v normalnem človeškem urinu*. Komisija je z oceno odlično ocenila avtorjeve jasne zamisli in metodološko brezhibno izpeljavo dela. Ker so mu ponujali visoka mesta tudi od drugod – po upokojitvi prof. Karla Huga Rupperta z nemške praške univerze so ga tjakaj vabili za medicinskega kemika – ga je leta 1903 prof. Rollett predlagal za izrednega profesorja fiziologije. Leta 1902 so ga opazili tudi na innsbruški univerzi in za mnenje prosili dunajskega profesorja fiziologije Siegmunda von Exner-Erwartna, ki je Pregla prav tako visoko ocenil.²³ Marca 1904 je bila Preglu potrjena izredna profesura iz fiziologije, oktobra 1903 pa je prof. Rollett nenadoma umrl. Inštitut za fiziologijo je prevzel Oskar Zoth. Preglu je ostalo le neplačano mesto izrednega profesorja.²⁴ Neplačane dolžnosti se je poskušal rešiti in je zaprosil za enoletni dopust. Oktobra 1904 je odšel na podoktorsko izobraževanje na univerzo v Prago,²⁵ nato je v Nemčiji obiskal najpomembnejše laboratorije. Sprva je raziskoval pri Gustavu von Hüfnerju v Tübingenu, potem se je napotil k rusko-nemškemu fizikalnemu kemiku Wilhelmu Ostwaldu (1853–1932) v Leipzig. Pri njem se je Pregl izpopolnjeval pred njegovim enoletnim delovanjem na univerzi Harvard v ZDA. Tretji pomemben Preglov učitelj je bil nemški nobelovec iz Berlina, znameniti kemik Emil Fischer (1852–1919). Ostwald in Fischer sta izjemno vplivala na Preglov znanstveni razvoj. Prvi z natančnimi merskimi metodami pri fizikalni kemiji, drugi s temeljnimi spoznanji v organski kemiji. Ko se je Pregl leta 1905 vrnil v Gradec, je na medicinsko kemijskem inštitutu opravljal tudi delo glavnega sodnega izvedenca za kemijo za graški distrikt, kamor so spadale tudi slovenske dežele. Med prvo svetovno vojno je bil vojaški svetovalec in član štajerskega deželnega sanitetnega sveta ter pozneje sanitetnega urada na Dunaju. Zanju je opravil obsežno ekspertizo.

Oktobra 1905 je v Gradcu našel novo službo, mesto asistenta na Inštitutu za medicinsko kemijo pri prof. Karlu Bertholdu Hofmannu. Najpomembnejše raziskovalno delo, ki ga je tam opravljal kot izredni profesor, je bila elementna analiza kemičnih spojin, še posebej žolčnih kislin. Že pri svojih prvih raziskavah njihovih kemičnih lastnosti se je Pregl pritoževal nad preveliko porabo razisko-

²³ Alois Kernbauer, "Fritz Pregl – der erste Nobelpreisträger der Universität Graz (1913–1930)", v: Anton Holasek, Alois Kernbauer, *Biochemie in Graz*. Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz, 35. zv. (Graz, 1997), 77.

²⁴ Isaac Asimov, "Pregl Friderik", v: *Biografska enciklopedija znanosti in tehnike* (Ljubljana, 1978), 517.

²⁵ Edi Gobetz (ur.), "Dr. Frederic Pregl, Father of Micro-Analysis and Nobel Laureate, 1923", v: *Slovenian heritage* (Cleveland, 1980), 233–237.

Preglova aparatura za mikroanalizo ogljika in vodika v organskih spojinah v Preglovem laboratoriju Univerze v Grazu. Aparatura je posodobljena in ima ohranjene vse bistvene sestavne dele prvotne Preglove aparature (foto: akad. Miha Tišler)

vane snovi, 200–300 mg za vsako analizo. Svoje nadaljnje znanstveno delo je zato usmeril v zmanjševanje potrebne količine.

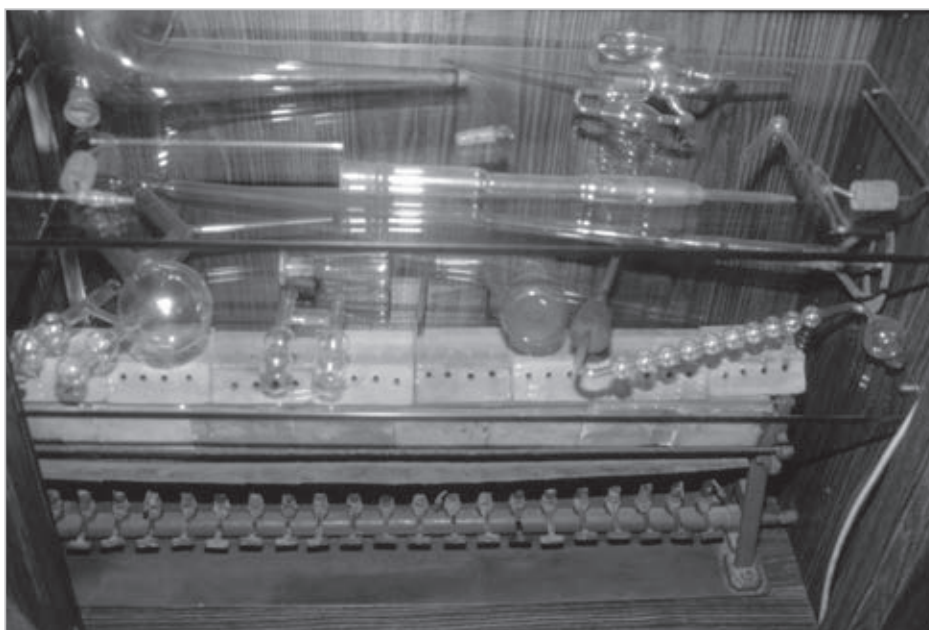
Pregl izpopolni kvantitativno mikroanalitsko metodo

Jeseni leta 1910 je Pregl prevzel profesorsko in vodstveno mesto na Inštitutu za medicinsko kemijo univerze v Innsbrucku. Tam je delal do leta 1913, ko se je ponovno vrnil v Gradec in prevzel vodstvo podobne ustanove.²⁶ V tem času je razvil osnove za kvantitativno organsko mikroanalizo. Pogoj za to je bila tehtnica, ki bi pri teži 20 g zaznala odklon do milijoninke grama natančno. Takšno tehtnico je Pregl laikom opisal s preprostim primerom:

voznik je voz z dvema konjema zapeljal na javno tehtnico, ki je lahko stehtala 1000 kg hkrati. Nato je zapeljal voz na drugo tehtnico, oddaljeno komaj 100 m, kjer se je pokazala manjša teža zaradi odvržene vžigalične škatlice, ki je ni bilo več na vozu, ker si je voznik vmes prižgal cigareto.

S pomočjo podjetja Kuhlmann iz Hamburga, v tistem času izdelovalca tehtnic z največjo natančnostjo, je Pregl svojo predstavo o tehtnici uresničil in želeno natančnost izboljšal na tisočinko miligrama. Tehtnica je bila občutljiva

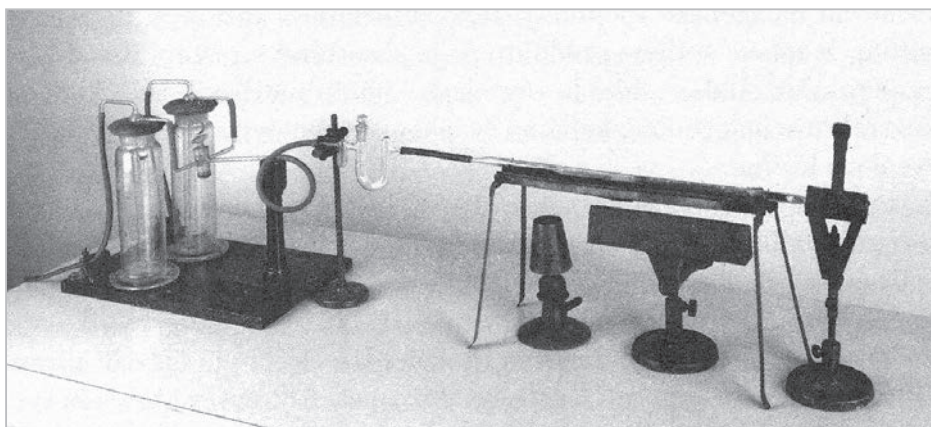
²⁶ "Pregl, Fritz", v: *Encyclopaedia Britannica*, Vol. 4 (Chicago–London, 1969), 450.

Replika dela Preglove aparature za mikroanalizo, ki jo je avtor okoli leta 1925 poklonil Univerzi v Ljubljani. Hrani jo Naravoslovnotehniška fakulteta na Oddelku za kemijsko izobraževanje in informatiko na Vegovi 4 v Ljubljani (foto: Jelka Simončič)

na zelo majhne razlike v teži vzorca na posameznih stopnjah analize. Postavljena je bila v najmirnejši del inštitutske stavbe, na marmornato ploščo, obloženo s svincem, da ni bil možen noben premik, ki bi motil mersko natančnost. Prostor je moral imeti ves čas enako temperaturo, simetrično osvetlitev in biti zmeraj sterilen kot operacijska dvorana. Tudi osebe, ki so delale s tehtnico, so se morale ravnati po predpisanem delovnem in gibalnem redu, da so bili možni natančni rezultati. Takrat je Pregl potreboval za analizo približno 10 mg snovi, kar je bilo desetkrat do stokrat manj kot pri dotedanjih analiznih metodah.

Po novih tehničnih postopkih je Pregl dosegel zmanjšanje količine preizkusne snovi in tudi skrajšal delovni čas. Prvič je objavil svoja spoznanja leta 1912 v 5. zvezku kompendija *Abderhaldens Handbuch der biologischen Arbeitsmethoden* (Abderhaldnov priročnik bioloških delovnih metod). Prepričan o svoji metodi je imel mnoga predavanja in predstavitve, da bi opozoril na dosežke svojih raziskav. Eno najbolj znanih predstavitev je imel na kongresu naravoslovcev leta 1913 na Dunaju. Med njegovim predavanjem so sodelavci določili ogljik, vodik in dušik ter molekulsko maso. Za to so porabili namesto do tedaj običajnih treh ur manj kot eno uro. V avditoriju navzoči nobelovec Emil Fischer, pri njem se je desetletje pred tem Pregl tudi izpopolnjeval, je

Del originalne Preglove aparature za mikroanalizo ogljika in vodika v organskih spojinah, ki jo je avtor podaril Univerzi v Ljubljani (vir: Modrijan založba, d. o. o., foto: Tomaž Lunder)

preveril točnost rezultatov in z besedami *zdaj verjamem* končal svoj pregled.²⁷ Od takrat naprej Preglu ni bilo treba potovati, da bi predstavljal svoje dosežke. Svoje postopke je poučeval na svojem inštitutu in tja so prihajali znanstveniki iz vseh večjih držav.

Za ponazoritev pomena Preglove metode naj rabi primer nemškega raziskovalca moških spolnih hormonov Adolfa Butenandta (1903–1995), ki si je za dosežke na tem področju leta 1939 delil Nobelovo nagrado za medicino z Lavoslavom Ružičko (1887–1976) iz hrvaškega Vukovarja. Slednji je večino raziskoval v Švici in so ga Švicarji predstavljali kot švicarskega znanstvenika jugoslovanskega rodu. Butenandt je za osamitev borih 15 miligramov čistega hormona potreboval nič manj kot 15.000 litrov urina! A če bi delal brez Preglove kvantitativne mikroanalize, bi ga potreboval še stokrat več.²⁸

Graški univerzitetni predstojnik

Oktobra 1913 se je Pregl preselil v Gradec in od prof. Hofmanna (glavnega pobudnika, da je Pregl postal njegov naslednik) prevzel stolico za uporabno medicinsko kemijo. Čas Preglove zaposlitve v Innsbrucku je ohranjen v pismih med njim in prof. Hofmannom. Načela fakultete pri izbiri novega predstojnika so bila predvsem, da se ohrani položaj, ki si ga je pridobila kemija na medicini-

²⁷ Otto Zekert, Österreichische Nobelpreistraeger für Medizin, Physiologie und Chemie. HMW-Jahrbuch 1961 (Wien, 1961), 18–28.

²⁸ B. Čontala, "Nobelovec iz Ljubljane", *Tovariš*, št. 18, 28. februar 1972, 19.

ski fakulteti ter da se zagotovi nadaljnji razvoj ustanove. Pričakovali so, da bo nosilec predmeta enako obvladal splošno in fiziološko kemijo, bil pedagoško sposoben in organizacijsko nadarjen.

Komisija je predlagala naslednje kandidate: na prvem mestu je bil prof. Fritz Pregl iz Innsbrucka, na drugem prof. vitez Otto von Fürth, izredni profesor na Inštitutu za medicinsko kemijo na Dunaju, in na tretjem mestu prof. Theodor Panzer, redni profesor na Visoki šoli za veterino na Dunaju. Kolegij je utemeljil, zakaj Pregl ustreza postavljenim zahtevam. Kot učenca graške univerze so ga imeli možnost spremljati in opazovati znanstven način njegovega dela, ki je temeljil predvsem na tem, da je izbiral probleme, za katere je bilo potrebno večletno trdo delo. Na fakulteti je sodeloval že 19 let, kot asistent, docent in profesor, od tega je bil 5 let dejaven na Inštitutu za medicinsko kemijo. Njegova predavanja pri fiziološki kemiji so pritegnila veliko slušateljev, čeprav ni bil nosilec predmeta. Njegove izjemne organizacijske sposobnosti je potrjeval zlasti preurejeni inštitut v Innsbrucku. S tem pa še niso bili izpolnjeni vsi pravni pogoji. Profesorski kolegij je isto leto ponovno podal zahtevo za Preglovo izvolitev, kar je bilo januarja 1914 tudi sprejeto.

Pregl je bil zelo iskan strokovnjak in znanstvenik. Leta 1911 je bil povabljen v Berlin, kjer so iskali naslednika prof. Abderhaldna. Sočasno z graško ponudbo je imel možnost, da se zaposli tudi na Inštitutu za medicinsko kemijo na dunajski univerzi, kar je odklonil. Iz zapisnika 26. seje vseučiliške komisije novoustanovljene Univerze v Ljubljani z dne 14. januarja 1919 pa je razvidno, da je bil Pregl tudi med njenimi predlaganimi predavatelji.²⁹ Pisna korespondenca ni znana. Po ustnem izročilu je ohranjena Preglova zavrnitev ponudbe. Ponovno povabilo z Dunaja je prišlo leta 1928, po smrti prof. Emila Fromma. Vsa povabila je odklonil, ker je rad živel v Gradcu.

Pregl je nosil v sebi izrazit pedagoški eros in je znal navduševati s svojimi predavanji medicinske in fiziološke kemije. Po nastopu profesure je imel tedensko pet ur predavanj in enako število ur vaj iz medicinske kemije. O njem so pisali:

kot predavatelj je bil Pregl med študenti izredno cenjen in priljubljen. Tolikšno naklonjenost je užival predvsem zaradi svoje zavzetosti za poučevanje in za razvoj študentov. Znan je bil tudi po tem, da je s študenti gojil družabne odnose tudi zunaj inštituta in jim pomagal v finančnih stiskah. Z njimi se je Pregl družil tudi v takratnih študentskih društvih.

²⁹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 100, Vseučiliška komisija pri Deželni vladi za Slovenijo, 26. seja, 14. 1. 1919.

Dvorni svetnik Fritz Pregl ob 60-letnici leta 1929 (objavljeno v jubilejni številki revije *Mikrochemie*, 1929)

Graški kemijski inštitut je s svojimi organizacijskimi sposobnostmi prostorsko in kadrovsko razširil, ga bolje opremil in vanj vlagal tudi svoj denar, med drugim del Nobelove nagrade. V oporoki iz leta 1928 je inštitutu poklonil svoje aparature, knjige, separate, spise in tudi pisma, ki niso bila zasebna.

Preglove objave in priznanja za njegovo delo

Znanstvene razprave je Pregl objavljajl v uglednih nemških medicinskih, fizioloških in kemijskih revijah predvsem med leti 1895 in 1925. V njegovi bibliografiji je okoli 25 pomembnejših prispevkov. Najodmevnejši članki so izšli v

revijah: *Archiv für gesamte Physiologie* (Arhiv za celotno fiziologijo), *Zeitschrift für analytische Chemie* (Časopis za analitično kemijo), *Zeitschrift für physiologische Chemie* (Časopis za fiziološko kemijo), *Wiener klinische Wochenschrift* (Dunajski klinični tednik). Že leta 1912 je svoja raziskovalna dognanja objavil v 5. zvezku kompendija *Abderhaldens Handbuch der biologischen Arbeitsmethoden*. Njegova bibliografija ni le obsežna, ampak tudi zelo enovita. Vse življenje je posvetil kvantitativni organski mikroanalizi in tu dosegel največ, kar znanstvenik zmore. Razvil je metodologijo, ki je dala pečat svojemu času, se kot blisk prenesla v vse laboratorije sveta ter tam dobila nepogrešljivo mesto. Leta 1917 je pri založbi Springer v Berlinu objavil knjigo z naslovom *Die quantitative organische Mikroanalyse* (Kvantitativna organska mikroanaliza). Knjiga je do leta 1958 doživela sedem ponatisov, v letu 1949 tudi dopolnitev H. Rotha. Prevedena je bila v angleščino, francoščino in ruščino. Leta 2005 je Inštitut za zgodovino medicine z avtorico tega prispevka pripravil ponatis knjige s spremeni študijami.

Razvoj kvantitativne organske mikroanalize je med prvo svetovno vojno nekoliko zastal in se po njej znova pospešil. Mikroanalizo so kasneje izpopolnili z novimi aparaturami in pripomočki. Preglovo delo pa ostaja temeljni člen, ki povezuje začetke te metode z njenimi modernimi pridobitvami.

Znanstveni uspehi in njegove objave so mu prinesli velik sloves. Leta 1914 je prejel Liebnovo nagrado na Akademiji znanosti na Dunaju in leto zatem postal njen član, leta 1920 je postal častni doktor znamenite univerze v Göttingenu in dve leti za tem dvorni svetnik, leta 1923 mu je podelila častni doktorat Tehniška visoka šola v Münchnu, leta 1927 je dobil državno priznanje za zasluge, kar je bil uvod k praznovanju 100-letnice ponovne ustanovitve graške univerze, in leta 1929 je bil imenovan za častnega občana mesta Gradec.³⁰ Najvišje priznanje njegovemu znanstveno-raziskovalnemu delu je gotovo Nobelova nagrada za kemijo. Prejel jo je decembra 1923 za odkritje *originalne metode mikroanalize organskih snovi*. To je bil višek Preglove znanstvene poti. Po njej je izkoristil pravico do predlaganja novih nominirancev ter leta 1924 in 1925 predlagal graškega kemika prof. Friedricha Emicha s Tehniške visoke šole, ki se je ukvarjal s podobnimi raziskavami. Mikroanalizo je vpeljal celo pred Preglom in že 1909. leta o tem predaval ter naslednje leto vsebino objavil. Očitno je Pregl spoznal nujo, da se za potrebe biokemije sistematično razvije čim popolnejša kvantitativna mikroanaliza, in je to tudi storil. V znanosti se pogosto dogaja, da raziskovalci ob problemu neodvisno drug od drugega pridejo do podobnih rešitev in je običajno primat priznan tistemu, ki to prvi objavi.

Preglova izpopolnjena kvantitativna mikroanalitska metodologija je poma-

³⁰ E. Scharizer, "Fritz Pregl", v: *Österreichische Ärzte als Helfer der Menschheit* (Wien, 1957), 129–130.

Naslovnica ponatisa izvirne Preglove knjige o mikroanalizi, ki jo je s spremnimi študijami leta 2005 pripravila prof. dr. Zvonka Zupanič Slavec, založila pa sta jo Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete UL in Fakulteta za kemijo in kemijsko tehnologijo UL.

gala do novih odkritij v naslednjih letih na številnih naravoslovnih področjih: od fizike do kemije, biologije fiziologije, medicine. Z njo je Heinrich O. Wieland (1877–1957) raziskal žolčne kisline, Adolf O. R. Windaus (1876–1959) vitamine, sir Arthur Harden (1865–1940) in Hans Euler-Chelpin (1873–1964) sta opravila raziskave pri fermentaciji in encimih. Delo imenovanih je temeljilo na Preglovem delu in za vse tri so prejeli Nobelove nagrade za kemijo: prvo leta 1927, drugo 1928 in tretjo, ki sta si jo delila Harden in Euler-Chelpin, 1929. Preglova znanstvena spoznanja so se hitro razširila po vsej Evropi in tudi Severni Ameriki. Tja jo je prenesel kemik rusko-ameriškega rodu Phoebus A. T. Levene. Preglovo delo je vplivalo na razvoj moderne kemije nukleinskih kislin in posredno genetike.

Preglovi asistenti

Med sodelavci je bil Pregl nadvse cenjen, saj jih je pri delu spodbujal, gmotno podpiral in spremljal njihovo akademsko rast. Leta 1913, ko je postal vodja inštituta, sta mu bili dodeljeni dve asistentski mesti. Prvo je zasedel Hans Lieb in ostal njegov dolgoletni sodelavec, drugo pa Alfons Winkler; ki je leta 1915 odšel drugam in ga je 1918 za dve leti nasledil kemik Otto Zima. Leta 1921 so na mestu drugega asistenta zaposlili najuspešnejšega Preglovega sodelavca Oskarja Wintersteinerja, mladega diplomiranega fizika in kemika graške univerze. Njegov asistent je ostal do leta 1926, ko je odšel v ZDA, kjer je napravil izjemno kariero. Wintersteinerjevo mesto je do leta 1930 prevzel Arnulf Soltys, ko je dobil štipendijo Rockefellerjeve fundacije za enoletno bivanje v tujini. Medtem ga je nadomeščal Erwin Schadendorf.

Wintersteiner je leta 1926 kot asistent dobil leto dopusta, da se je udeležil izmenjave foruma *International Educational Board* (Mednarodni izobraževalni svet). V ZDA je delal na Rockefellerjevem inštitutu in na medicinski fakulteti *John Hopkins School of Medicine* (Medicinska fakulteta Johna Hopkina), ki velja za ustanoviteljico farmakologije v Ameriki. Ukvarjal se je predvsem s kemijo inzulina. Z njegovim sodelovanjem je bil takrat dosežen bistven napredek pri izolaciji inzulina. Leta 1929 je postal profesor za biokemijo na univerzi *Columbia* in tam deloval 12 let. To obdobje je povezano z njegovimi odločilnimi odkritji o strukturi spolnega hormona progesterona, prav tako je bil uspešen pri poskusu osamitve hormona nadledvične žleze kortizona v sodelovanju z raziskovalci Pfifnerjem, Kendallom in Reichsteinom. V letih 1959–63 je vodil celotno biološko kemijo na ustanovi *Squibb Institute for Medical Research* (Squibbov inštitut za medicinske raziskave). V tem času je skupaj z Dutscherjem osamil d-tubokurarin. Področje njegovega dela se je spremenilo s prvimi uspešnimi aplikacijami antibiotika penicilina, in to še v času, ko o strukturi penicilina niso vedeli ničesar. Posvetili so se njegovi pridelavi v čisti obliki. Wintersteiner in njegovi sodelavci so bili prvi raziskovalci, ki so proizvedli penicilin G v kristalizirani obliki. Za to delo so prejeli plaketo *U. S. Presidential Certificate of Merit* (Ameriška predsedniška diploma za zasluge). Že dve leti pozneje, leta 1945, je isti ekipi uspelo kristalizirati takrat drugi znani antibiotik streptomycin ter ga spremeniti v dihidrostreptomycin, s katerim so kmalu začeli zdraviti tuberkulozo. Naslednja leta so Wintersteinerja skupaj s Friedom znova popeljala v kemijo alkaloidov, rezultata pa sta bila izolacija dveh novih alkaloidov iz veratruma in spoznanje raziskave o zgradbi teh alkaloidov. Wintersteiner je v Ameriki uvedel Preglovo metodo mikrokemije in je zaradi te metode zavzel ključni položaj pri največjih odkritjih medicine tedanjega časa.

Nobelovec akademik Fritz Pregl (1869–1930), narisal slikar Henrik Krnec, 2004

Utrinki iz Preglovega življenja

Zasebno življenje izjemnega znanstvenika je bilo samosvoje. Zgodaj je ostal brez očeta, v Ljubljani in v Gradcu je živel samo z materjo, ni se poročil in si ni ustvaril družine. Ostal je samski, vendar je imel kar trdno razmerje s svojo nek-

danjo študentko, kasnejšo zdravnico dr. Plochlovo, ki ji je v oporoki zapustil del svojega imetja. Zelo se je navezal na mesto Gradec. Zanimivo je, da sta si Gradec in Ljubljana kot mesti precej podobni: imata osrednjo reko, s hribom v središču in z gradom na njem. Vezal se je tudi na "svoje ljudi" in se med njimi dobro počutil. Kup mikavnih ponudb iz širšega sveta ga ni premamil.

Akademik Pregl je bil izredno delaven, pravi zagnanec. Pogosto je spal kar v službi in se hranil v menzi. Bil je velik individualist. Najraje je delal sam v svojem laboratoriju ali skupaj s kakšnim asistentom. Po drugi strani je bil družaben, poln humorja, ostal je preprost ter dostopen tudi ob največjih življenjskih uspehih. Vedno ga je obkrožala skupina znanja željnih študentov in mladih raziskovalcev, ki jim je nesebično posredoval svoje znanje. Zanje se je ves čas zavzemal, še posebej v študijskem letu 1916/17, ko je bil dekan graške medicinske fakultete, in v letu 1920/21, ko je bil rektor graške univerze. V glavni stavbi univerze je dal narediti kuhinjo, da so revni študenti (do 600 dnevno!) lahko brezplačno jedli. Tako so mu študenti po podelitvi Nobelove nagrade v znak zahvale, spoštovanja in ponosa priredili slavlje. Kako ponosen je bil na graško univerzo in na Štajersko, priča del njegovega govora z banketa Nobelovih nagrajencev v Stockholmu:

... Ne veselim pa se samo jaz, temveč tudi Univerza v Gradcu, še zlasti njena Medicinska fakulteta, katere varovanec sem bil in kjer imam čast, da danes tudi delujem /.../ Prav tako se veselita tega priznanja tudi dežela Štajerska ter vsa Avstrija, saj je bilo enemu izmed njenih otrok podeljeno priznanje (Nobelova nagrada)...³¹

Večji del Nobelove nagrade je Pregl podaril graški univerzi za gradnjo laboratorijev. Nekaj mesecev pred smrtjo je Dunajski akademiji nakazal ogromen znesek, 20.000 šilingov, kar je znašalo približno desetletni zaslužek univerzitetnega profesorja! Namenil ga je nagradam za mikrokemijo. Danes teh t. i. Preglovih nagrad ne izplačujejo več iz Preglovega sklada.

Okoli leta 1925 je Pregl Univerzi v Ljubljani poklonil repliko svoje aparature za mikroanalizo. Sedaj jo hrani Naravoslovnotehniška fakulteta. Uspešni učenci, dijaki in mentorji pri nas že skoraj 30 let prejemajo Preglova priznanja, plakete in značke za odlične uspehe pri kemiji.

Pregl je bil znan po svojem pikrem humorju in vedrem gledanju na življenje. Ljubil je gore in morje, leto za letom je obiskoval jadransko obalo, predvsem Opatijo in Mali Lošinj, prehodil številne slovenske hribe ter plezal v avstrijskih in švicarskih Alpah. Rad je tudi kolesaril. Malo pred smrtjo si je kot eden redkih Gradčanov kupil avto in 1930 doživel prometno nesrečo. Njegovo nenehno razdajanje znanosti ga je prezgodaj izčrpalo in postaralo. Vse pogosteje je imel

³¹ Govor F. Pregla na banketu Nobelovih nagrajencev v Stockholmu 10. 12. 1923, v: *Les Prix Nobel en 1923*, ur. C. G. Santesson (*Nobel Foundation*) (Stockholm, 1924).

težave s srcem. V začetku zime 1930 je zbolel za pljučnico in za njenimi posledicami 13. decembra 1930 umrl, star šele 61 let. Po takratnem običaju je veliki znanstvenik ležal na mrtvaškem odru v glavni stavbi Inštituta za medicinsko kemijo. Pokopan je na pokopališču Sv. Leonharda v Gradcu.

Z nekrologom so se ga Slovenci spomnili v časniku *Jutro*, v reviji *Življenje* in svet in v zdravniškem glasilu *Liječnički vjesnik*. V Nemčiji in Avstriji so objavili veličastne nekrologe številni strokovni časopisi. V Gradcu, mestu Preglovega velikega uspeha, nanj spominjata doprski kip v stavbi kemijske fakultete in ulica *Fritz Pregl Weg*. Njegova rojstna hiša pri Križankah v Ljubljani, kjer danes domuje gostilna Pod skalco, je od leta 1981 označena z bronastim doprskim kipom in spominsko ploščo, delom akademskega kiparja Boštjana Putriha. Kip so ponovno postavili slovenski kemiki v Park Artura Toscaninija blizu Inštitutu za kemijo leta 2003 ob 80-letnici podelitve Nobelove nagrade, ko so organizirali o njem simpozij. Po njem je v Ljubljani poimenovan še trg v Fužinah.

Slovenski zapisi o Preglu

Prvi slovenski zgodovinar medicine, doc. Ivan Pintar v svojem osrednjem delu *Kratka zgodovina medicine* Preglu ni odmeril mesta, prav tako ne prof. Peter Borisov v knjigi *Zgodovina medicine*. Za svojega ga bolj šteje slovenska tehniška inteligenca. Leta 1966 ga je v knjigo *Naši znameniti tehniki* uvrstil A. Struna,³² leta 1984 ga je v knjigi *Kemiki skozi stoletja* predstavila inž. Tita Kovač Artemis in 1987 dr. Sandi Sitar v knjigi *Sto slovenskih znanstvenikov, zdravnikov in tehnikov*. V osrednji slovenski biografski izdaji *Slovenski biografski leksikon* je omenjen le kot vnuk Mihe Preglja. Slovenska državnost je za narod pomembnim osebnostim namenila drugačna izhodišča in narodne korenine so bolj upoštevane. V *Enciklopediji Slovenije* je Pregla predstavila profesorica kemije Aleksandra Kornhauser, v *Velikem splošnem leksikonu* DZS in knjigi *Znameniti Slovenci* pa avtorica tega prispevka. Ob 80-letnici podelitve Nobelove nagrade za kemijo sta o njem pripravila priložnostne zapise akademik Miha Tišler in zgodovinarica medicine, prof. Zvonka Zupanič Slavec.³³

Poglejmo še v širši, nekdanji jugoslovanski prostor: v *Medicinski enciklopediji* zagrebškega Leksikografskega zavoda je prof. Lavoslav Glesinger namenil Preglu dostojno mesto s preglednim zapisom o njegovem delu. V obsežnem prispevku *Doprinos jugoslovanskih naroda medicinskim naukama u svijetu* je

³² (Marius Rebek), "Friderik Pregl (1869–1930)", *Naši znameniti tehniki*, ur. A. Struna (Ljubljana, 1966), 126–130.

³³ Zvonka Zupanič Slavec, "Čudoviti um. Friderik Pregl, nobelovec slovenskega rodu", *Delo* (Znanost), št. 45, 15. december 2003, 12.

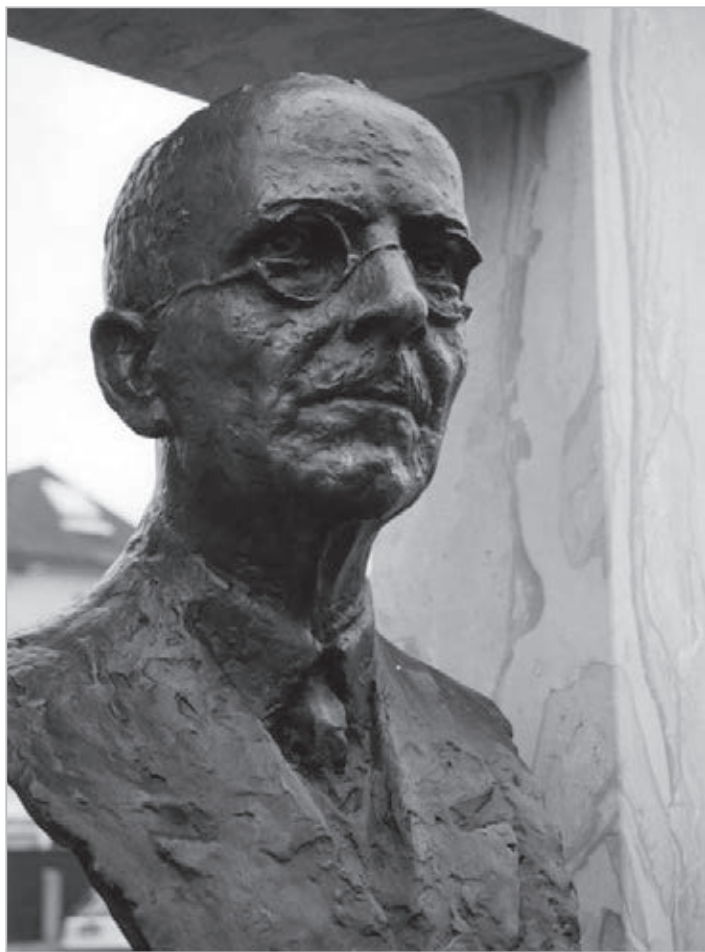
hrvaški zgodovinar medicine prof. Mirko Dražen Grmek, nekdanji predavatelj zgodovine medicine na pariški Sorboni, primerjal pomen Preglovega dela z delom švicarskega kemika in nobelovca hrvaškega porekla Lavoslava Ružička, ki mu je 1935 uspelo sintetizirati moški spolni hormon androsteron. Podatki o redkih objavah posredno kažejo, da so Pregla imeli za Nemca.

Sklep

Akademik Fritz Pregl je dobil Nobelovo nagrado za kemijo, ker je bistveno izboljšal metode dotedanje kvantitativne organske mikroanalize in s tem omogočil preučevanje snovi, ki so na voljo le v zelo majhnih količinah (5–3 mg ali manj). Ista količina snovi, ki je pred tem zadostovala za eno samo ocenitev razmerja ogljik – vodik, je poslej zadostovala za več kot 50 analiz. Posvetil se je raziskovanju dušikovih in žveplovih spojin, organskih spojin z vsebnostjo klora, broma ali joda ter velikega števila drugih organskih spojin. Torej je pomembnost njegovega dela predvsem v tem, da je omogočil preučevanje mase, elementne sestave, zgradbe spojin ter razmerja med elementi v snoveh, ki jih je bilo na voljo le nekaj miligramov. Njegove izboljšave so fiziološkim in patofiziološkim kemikom omogočile natančnejše delo. Biokemiki so se lahko posvetili odkrivanju zgradbe in delovanja encimov, hormonov, vitaminov in drugih organskih spojin, ki obstajajo v majhnih količinah. Preglova delovna metoda je še vedno v rabi, žal pa se pri poimenovanju ni ohranilo njegovo ime. Danes tudi ne tehtamo več ročno, ampak elektronsko. Tudi tehnične rešitve so tako napredovale, da se pri organski mikroanalizi uporablja najmodernejša detekcijska in regulacijska tehnika.

Preglova duhovna dediščina je obogatila vse človeštvo, nanj pa so posebej ponosni v okolju, kjer je živel in delal. V Ljubljani se lahko sprehodimo mimo označene njegove rojstne hiše, si ogledamo repliko njegove aparature za mikroanalizo na Oddelku za kemijsko izobraževanje in informatiko Naravoslovnotehniške fakultete, stopimo do Parka Artura Toscaninija blizu Inštitutu za kemijo in se poklonimo njegovemu doprskemu kipu. Šmartno pri Litiji živi v zavesti o koreninah Preglovih prednikov in še danes živčih naslednikov. Osnovnošolci in srednješolci imajo sinonim za odlično znanje iz kemije v vzorniku F. Preglu. Podobno Gradčani in sploh Avstrijci čutijo Preglovo duhovno dediščino kot del lastnega uspeha, saj je deloval pri njih. Sprehajajo se po njegovi ulici in so njegov kip v stavbi fakultete za kemijo postavili kot enega temeljnih kamnov svoje znanstvene preteklosti.

Delo z roko v roki, brez narodnostnih, političnih, svetovnonazorskih in jezikovnih pregrad je idealni način za preseganje duhovne omejenosti in provincialne ujetosti. Pregl je naš, je graški in je last vsega človeštva. Njegovo delo je

V Parku Artura Toscaninija blizu Inštitutu za kemijo v Ljubljani je bil decembra 2003 ob 80-letnici podelitve Nobelove nagrade postavljen posnetek prvega Preglovega kipa, delo akademskega kiparja Boštjana Putriha (foto: Dunja Wedam)

pripeljalo do odkritja vitaminov, hormonov in encimov, ki vplivajo na zdravje, preprečujejo in zdravijo bolezni ter včasih celo rešujejo življenja. Zato je Pregl predvsem dobrotnik vsega človeštva.

Zvonka Zupanič Slavec

DOCTOR FRIDERIK PREGL, NOBEL PRIZE WINNER OF SLOVENIAN DESCENT

SUMMARY

Friderik (Fritz) Pregl (1869–1930), a general practitioner and university pro-

fessor of medicinal chemistry, received the Nobel Prize in Chemistry in 1923 and became noted as one of the greatest Slovenes and world scientists. He did not receive the Nobel Prize in micro-analysis of organic substances for having invented something completely new, but for having improved Liebig's methodology of quantitative organic micro-analysis. His scientific activity was aimed at lowering the minimal amount of substance necessary for the analysis process and improving the existing analytical balance. He brought the accuracy of the balance to a millionth of a gram, reduced the weight of test material, and significantly reduced the process time, the workload and the cost. He thus enabled analyses with the minimal amount of substance (3–5 mg or less). The amount of substance that was previously used in one analysis was now sufficient for over 50 analyses. Pregl's improvements enabled organic chemists, physiologists and others to perform their work more accurately and faster. Numerous scientific achievements and publications brought Pregl great fame; he became an honorary doctor of the famous University of Göttingen, a member of the Vienna Academy of Arts and Sciences, and an honorary citizen of Graz.

UDK 726(497.4-18):929Pascher H.
1.01 Izvirni znanstveni članek

Arhitekt Hans Pascher in cerkvena arhitektura poznega historizma na Slovenskem Štajerskem

Franci Lazarini

Univ. dipl. umetnostni zgodovinar, asistent, mladi raziskovalec
ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta
Novi trg 2, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: lazarini@zrc-sazu.si

Izvleček:

Prispevek obravnava graškega arhitekta Hansa Pascherja (1858–1942), ki je v času intenzivne cerkvene gradnje ob koncu 19. in v prvih desetletjih 20. stoletja (Čas knezoškofa dr. Mihaela Napotnika), prispeval načrte za precejšnje število cerkva v lavantinski škofiji. Predstavljeno je arhitektovo šolanje ter njegov opus na Spodnjem Štajerskem, del članka pa je posvečen razlikam in podobnostim med štajersko sakralno arhitekturo poznega historizma in sočasnimi cerkvenimi stavbami v sosednjih deželah. Posebej izpostavljen je odnos do dunajske poznohistoristične arhitekture ter vpliv Johanna Grausa, predsednika Društva za krščansko umetnost sekovske škofije, na izoblikovanje Pascherjevega osebnega sloga.

Ključne besede:

Hans Pascher, cerkvena arhitektura, slovenska Štajerska, lavantinska škofija, pozni historizem, neoromanika, neorenesansa, Johann Graus, Društvo za krščansko umetnost sekovske škofije.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 807–828, 57 cit., 10 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

"Pascher je bil zadnjih 20 let pred svetovno vojno eden v Sloveniji najbolj zaposlenih arhitektov", je v tridesetih letih prejšnjega stoletja v *Slovenskem biografskem leksikonu* zapisal France Stele.¹ V istem članku je povzel tudi trditev Avgušтина Stegenška, da je omenjeni arhitekt izdelal načrte za več kot 50 cerkva v lavantinski, sekovski, ljubljanski, goriški in zagrebški škofiji,² hkrati pa je pojasnil, da Pascher ni ustvaril novih "vrednot", pomen njegovih del naj bi bil predvsem v "solidni obrtniški izdelavi".³ Takšna ocena Pascherjevega dela, podobno so sicer pisci označevali tudi drugo arhitekturo zadnjih desetletij habsburške monarhije, je vzrok temu, da o arhitektu in njegovih delih pri nas do danes nismo dobili primerne študije, tudi pregledi historistične arhitekture ga zgolj omenjajo.⁴ Poleg Stegenškovih zapisov v *Ljubitelju krščanske umetnosti* ter omenjenega Steletovega prispevka izvemo podatke o Pascherju le še v skromnih prispevkih o njegovih delih.⁵ Iz tuje, zlasti avstrijske literature, pa moramo izpostaviti disertacijo Christiana Bruggerja o sakralni arhitekturi 19. stoletja na avstrijskem Štajerskem ter diplomsko nalogo Karin Brantner, v kateri je sicer predstavljen le arhitektov opus v sekovski škofiji (pa še to samo novogradnje), je pa kot dodatek priložen spisek njegovih del, narejen na podlagi načrtov, ki jih hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu, ter nekaterih drugih virov.⁶ Namen mojega prispevka je predstaviti omenjenega arhitekta, ki je bil še posebej na Spodnjem Štajerskem izjemno dejaven ter izpostaviti njegov pomen tako pri nas kot tudi znotraj sočasne avstroogrske arhitekture.

¹ France Stele, "Pascher Hans", v: *Slovenski biografski leksikon* 2 (Ljubljana, 1933–1952), 263 (dalje: Stele, "Pascher").

² Avguštin Stegenšek, "Nove župnijske cerkve", *Ljubitelj krščanske umetnosti* 1, št. 3–4 (1914): 172 (dalje: Stegenšek, "Nove župnijske cerkve").

³ Stele, "Pascher", 263.

⁴ Prim. Mirko Jutršek [sic], "Pascher, Hans", v: *Enciklopedija Jugoslavije* 6 (Zagreb, 1965), 434 (dalje: Jutršek, "Pascher"); Emilijan Cevc, *Slovenska umetnost* (Ljubljana, 1966), 154 (dalje: Cevc, *Slovenska umetnost*); Damjan Prelovšek, "Historizem: arhitektura", v: *Enciklopedija Slovenije* 4 (Ljubljana, 1990), 27–28.

⁵ Npr. Avguštin Stegenšek, *Konjiška dekanija* (Maribor, 1909), 107–109 (dalje: Stegenšek, *Konjiška dekanija*); Marijan Marolt, *Dekanija Celje. 2. del: cerkvene umetnine izven celjske župnije* (Maribor, 1932), 123–127 (dalje: Marolt, *Dekanija Celje*); Franc Obal, *Arhitektura historicizma in secesije v Prekmurju* (Murska Sobota, 2002), 96–97 (dalje: Obal, *Arhitektura historicizma in secesije*); Maja Ciuha-Frančič, *Cerkev sv. Antona Padovanskega na Viču v Ljubljani: nadškofijsko svetišče sv. Antona Padovanskega* (Ljubljana, 2008), s. p. (dalje: Ciuha-Frančič, *Cerkev sv. Antona Padovanskega*).

⁶ Karin Brantner, *Der Architekt Hans Pascher (1858–1942): Kirchenneubauten in der heutigen Steiermark* (Graz 1993), diplomska naloga (dalje: Brantner, *Der Architekt Hans Pascher*); Christian Brugger, *Kirchenbauten in der Zeit des Historismus in der Steiermark* (Graz, 1995), doktorska disertacija (dalje: Brugger, *Kirchenbauten*).

* * *

Hans Pascher (v literaturi je naveden tudi kot Johann) se je rodil 19. junija 1858 v kraju Sv. Marjeta na Gradiščanskem (St. Margarethen im Burgenland, takrat del Ogrske), v družini stavbenikov in kamnosekov, kar je pomembno vplivalo na izbiro njegovega poklica. Po končani realki v Sopronu (Ödenburg) leta 1874 se je preselil na Dunaj, kjer se je pri stavbeniku Franzu Schlöglu izučil poklica svojih prednikov. Po zaključeni vajeniški dobi se je leta 1877 vpisal na C. kr. gradbeno in strojniško šolo (K. k. Bau- und Maschinenengewerbeschule), marca 1880 pa je začel obiskovati specialko pri enem najpomembnejših dunajskih arhitektov 19. stoletja, Friedrichu baronu Schmidtu (1825–1891).⁷ Z učiteljem je sodeloval pri gradnji dunajske mestne hiše (1872–1883), po končanem šolanju pa je izdelal načrte za nekaj zgradb na rodnem Gradiščanskem (npr. evangeličanska šola v Sopronu).⁸ Leta 1884 se je preselil v Gradec, kjer je sprva delal v biroju arhitekta Josefa Flohra, med drugim je v tem času sodeloval pri gradnji poslopij graške univerze.⁹ Leta 1893 je opravil izpit za mestnega stavbnega mojstra in se osamosvojil.¹⁰ Po nenadni smrti arhitekta Roberta Mikovicsa (1852–1894)¹¹ je postal "dvorni arhitekt" Društva za krščansko umetnost sekovske škofije, kar mu je prineslo ogromno naročil zlasti s strani Cerkve. Poleg množice sakralnih stavb je izdelal načrte tudi za več profanih, podobno kot sodobniki (Richard Jordan (1847–1922),¹² Robert Mikovics ipd.) pa je skupaj s cerkvami pogosto načrtoval tudi njihovo opremo (oltarje, prižnice, orgelske omare ipd.).¹³ Umrli je 23. septembra 1942 v Gradcu, poudariti pa je treba, da je večino svojih stavb ustvaril do konca prve svetovne vojne. Iz njegove oporoke lahko razberemo, da je zadnja leta živel v precejšnji revščini.¹⁴

Nekateri Pascherjevi sodobniki pišejo, da je imel arhitekt poleg Gradca svojo pisarno tudi v Mariboru, po mnenju nekaterih slovenskih umetnostnih

⁷ O Schmidtu in njegovih sakralnih stavbah: Monika Keplinger, "Zum Kirchenbau Friedrich Schmidts", v: *Friedrich von Schmidt (1825–1891): ein gotischer Rationalist*, ur. Peter Haiko (Wien, 1991), 20–33.

⁸ Brantner, *Der Architekt Hans Pascher*, 10–11.

⁹ Stegenšek, "Nove župnijske cerkve", 172; Brantner, *Der Architekt Hans Pascher*, 13–14. Sodeloval je pri gradnji glavne stavbe, knjižnice, naravoslovnega, medicinskega in botaničnega inštituta. O stavbah graške univerze prim. Gertrude Fink, "Profane Monumentalbauten des Historismus", v: *Stadterweiterung von Graz: 1850–1914*, ur. Sokratis Dimitrou (Graz–Wien, 1979), 109.

¹⁰ Stegenšek, "Nove župnijske cerkve", 172.

¹¹ Graški arhitekt Robert Mikovics je bil eden najtesnejših sodelavcev Društva za krščansko umetnost sekovske škofije in avtor večjega števila cerkva na avstrijskem Štajerskem, v lavantinski škofiji pa so po njegovih načrtih povečali cerkev v Poljčanah. Več o njem: Elisabeth Brigitte Kreinz, *Der Grazer Architekt Robert Mikovics (1852–1894)* (Graz, 1993), diplomska naloga.

¹² Biografski podatki o Jordanu: "Jordan, Richard", v: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler: von der Antike bis zur Gegenwart* 19 (Leipzig, 1926), 161.

¹³ Brantner, *Der Architekt Hans Pascher*, 11, 13–14.

¹⁴ Brantner, *Der Architekt Hans Pascher*, 16–17.

zgodovinarjev naj bi v Mariboru več let celo živel, a virov za ta podatek ne navajajo.¹⁵ Stele trdi, da naj bi v Mariboru do prve svetovne vojne vodil Picklovo tovarno cementnih izdelkov in umetnega kamna, vendar tudi za to trditev ne izvemo vira.¹⁶ Da bi se arhitekt v letih, ko je deloval na slovenskem Štajerskem iz Gradca preselil v Maribor zagotovo ne drži, saj je iz spiska njegovih bivališč, ki ga je na podlagi arhivskih virov sestavila Karin Brantner, razvidno, da je imel vse od leta 1884 pa do svoje smrti stalno bivališče prijavljeno v Gradcu.¹⁷ Slednje dokazuje tudi podatek, da je v sočasnem arhitekturnem časopisju vedno naveden kot mestni stavbenik v Gradcu.¹⁸ Precej verjetna pa se zdi avtorčina teza, da je Pascher v Mariboru občasno prebival, pri čemer pa je njegovo "domače mesto" ves čas ostal Gradec.¹⁹

* * *

Z načrtovanjem cerkvenih stavb na Štajerskem je Pascher torej začel po letu 1894, ko je postal aktiven v umetnostnem društvu. V lavantinski škofiji ta čas sovпада z delovanjem knezoškofa dr. Mihaela Napotnika (škof 1889–1922), ki je med drugim precej pozornosti posvečal cerkveni gradnji in umetnosti. Gre za čas povečane gradbene dejavnosti na področju sakralnega stavbarstva.²⁰

Leta 1895 so po Pascherjevih načrtih začeli graditi dve župnijski cerkvi, sv. Pavla v Preboldu (posvečena 1898) ter sv. Janeza Krstnika v Čadramu (posvečena 1899). Cerkev v Preboldu, za katero je načrte izdelal že leta 1894,²¹ je enoladijska dvoranasta stavba s transeptom. Enopolni, triosminsko sklenjeni prezbitenij obdajata zakristiji z oratorijema v nadstropju. Fasado poudarja zvonik, ki raste iz fasade in iz nje rizalitno izstopa, členijo pa jo lizene, delno v rustiki, niša s kipom, polkrožna okna in portal z lomljenim trikotnim čelom, tudi drugod na zunanjsčini so polkrožna okna in lizene, trikotno zaključeno steno transepta pa krasi bifora. Stene prezbitenija predirajo visoka in ozka polkrožna zaključena okna, na steni za velikim oltarjem pa je manjše okroglo okno.²² Za

¹⁵ Jutršek, "Pascher", 434; Cevc, *Slovenska umetnost*, 154. Slednji celo navaja, da je v Mariboru živel 17 let.

¹⁶ Stele, "Pascher", 263.

¹⁷ Spisek arhitektovih stalnih bivališč: Brantner, *Der Architekt Hans Pascher*, 12.

¹⁸ Najpogostejši navedbi sta: "Hans Pascher, Stadtbaumeister in Graz" ter "Hans Pascher, Stadtbaumeister in Eggenberg bei Graz". Glej spodaj citirane članke v *Kirchenschmuck* in *Bautechniker*.

¹⁹ Več o problematiki Pascherjevega bivanja v Mariboru: Brantner, *Der Architekt Hans Pascher*, 15–16.

²⁰ Prim. Franci Lazarini, "Cerkvena arhitektura v mariborsko-lavantinski škofiji: druga polovica 19. in 20. stoletje", *Studia Historica Slovenica* 10, št. 2–3 (2010): 551–572.

²¹ Brantner, *Der Architekt Hans Pascher*, 70.

²² O zgodovini cerkve, poteku gradnje, arhitekturnih značilnostih: Stegenšek, "Nove župnijske cerkve", 138–140; Metoda Kemperl, "Župnijska cerkev sv. Pavla v Preboldu", v: *Leksikon cerkva na Slovenskem: Škofija Celje 1: Dekanija Braslovče*, ur. Luka Vidmar (Celje, 2008), 50–53.

Prebold, župnijska cerkev sv. Pavla, fasada (foto: Franci Lazarini)

podobno tlorisno zasnovo se je arhitekt odločil tudi v Čadramu, pri "vzorno lepi farni cerkvi", kot jo je ob posvetitvi označil knezoškof Napotnik.²³ Drugač- na sta edino prezbitenarij, ki je ravno sklenjen in precej širši, a za polo krajši, ob njem pa je zakristija z oratorijem, ter transept, ki je širši kot v Preboldu. Čeprav notranjščini obeh cerkva delujeta zračno in enotno, pa prav zaradi drugačnih

²³ Mihael Napotnik, *Govori o raznih cerkvenih slovesnostih v Čadramu* (Maribor, 1900), 119 (dalje: Napotnik, *Govori*).

proporcev prezbitarija in transepta čadramska cerkev učinkuje bolj prostorno in pregledno, zapišemo lahko celo, da ima izmed vseh Pascherjevih cerkva v lavantinski škofiji (pa tudi tistih, ki so jih prispevali drugi arhitekti) čadramska najboljše izpolnjene zahteve sočasnih teoretikov po zračnem in preglednem prostoru.

Tudi oblikovanje zunanjsčine čadramskega svetišča je podobno kot v Preboldu, glavni elementi členitve so polkrožna okna ter lizene, na zakristiji najdemo tudi biforo. Tudi tu fasado obvladuje zvonik, ki pa stoji pred fasado, obstopata pa ga dva nižja pomožna prostora, levo nekdanja krstilnica, desno stopnišče na pevski kor. Poleg že omenjenih elementov imamo tudi tu nišo s kipom ter portal s segmentnim čelom. Tako kot v Preboldu tudi v Čadramu steno za velikim oltarjem predira okroglo okno. Čeprav se preboldska in čadramska cerkev v podrobnostih razlikujeta, pa njuna zasnova že na prvi pogled deluje precej podobno. Tudi v arhitekturni členitvi notranjsčine opazimo nekaj podobnosti. Glavni element predstavljajo notranji oporniki s toskanskimi pilastri, ki nosijo ogredje. V Preboldu imamo na daljših stranicah slopov pare pilastrov, na krajših pa po en pilaster, vsi pa so kanelirani. V Čadramu pa so po vsej cerkveni notranjsčini pilastri stopnjevani, le v križiščnem kvadratu imamo pare, ne eni ne drugi pa niso kanelirani. Čadramska cerkev je v celoti grebenastokrižno obokana, podobno je v Preboldu, le da ima transept tam banjasti obok.²⁴

Že Stegenšek je za čadramsko cerkev zapisal, da "otvarja vrsto podeželskih cerkev, ki so mestne po okusu in izvršitvi".²⁵ In še več, cerkvi v Čadramu in Preboldu predstavljata izhodišče za večino ostalih Pascherjevih cerkva v lavantinski škofiji.²⁶ Pri župnijski cerkvi sv. Miklavža v Žalcu, zgrajeni med letoma 1903 in 1906, gre za monumentalnejšo različico preboldske cerkve. Tlorisna zasnova je enaka, le da je transept širši. Zakristija z oratorijem se tukaj nahaja le na levi strani triosminsko sklenjenega prezbitarija. Za razliko od drugih Pascherjevih cerkva stoji zvonik, ki je ostanek drugače orientirane predhodnice,²⁷ ob zahodni, tj. oltarni steni prezbitarija. Zaradi tega je fasada bogatejše okrašena in bolj razgibana ter po svoji zasnovi spominja na arhitektovo cerkev sv. Lenarta v Fildbachu na avstrijskem Štajerskem (zgrajena 1898–1900), ki sodi med razkošnejše Pascherjeve sakralne zgradbe. Slednja na zunaj učinkuje kot triladijska bazilika, a gre dejansko za enoladijsko stavbo s stranskimi kapelami. Zaradi svoje zasnove ima širšo fasado, ki obsega pet osi (v Žalcu tri). Osrednji del

²⁴ Več o čadramski cerkvi in opremi: Stegenšek, *Konjiška dekanija*, 107–109; Stegenšek, "Nove župnijske cerkve", 93–97.

²⁵ Stegenšek, "Nove župnijske cerkve", 95.

²⁶ Napotnik je čadramsko cerkev celo označil za "posnemanja vredno stavbo" (Napotnik, *Govori*, 143).

²⁷ Stegenšek, "Nove župnijske cerkve", 163, 165. Stari zvonik je bil povišan že leta 1898, tudi za povišanje je načrte izdelal Pascher.

Čadram, župnijska cerkev sv. Janeza Krstnika, fasada (foto: Franci Lazarini)

je horizontalno razdeljen v dve nadstropji, nad katerima je čelo (v Žalcu je ta delitev poudarjena v manjši meri), vertikalno pa v tri osi. Žalsko fasado členijo toskanski pilastri, postavljeni na visoke baze, v Feldbachu spodnje rusticirano nadstropje členita dva toskanska pilastra in dva polstebra, zgornje nadstropje pa štirje korintski pilastri. V osrednji osi obeh cerkva je glavni vhod, ki je v Feldbachu bogatejše okrašen, nad njim je polkrožno okno. Stranska dela fasad v Žalcu členita polkrožni niši, v Feldbachu pa na konzolah stojita svetniška kipa, nad njima je baldahin. Čeli obeh cerkva kažeta na sorodna izhodišča, seveda pa je tudi v tem primeru tisto v Feldbachu bolj razgibano (trifora namesto bifo-

Žalec, župnijska cerkev sv. Miklavža, zunanjščina (foto: Franci Lazarini)

re, volute, pari pilastrov namesto posameznih pilastrov itd.). Bogatejša je tudi členitev stranskih sten, ki jih v Žalcu poleg velikih polkrožnih oken poživljajo toskanski pilastri, v Felbachu pa na stenah kapel poleg toskanskih pilastrov najdemo okrogla okna, na stenah ladij pa polkrožna okna in korintske pilastre (ti so na stiku s fasado podvojeni). Zunanjščini, zlasti fasadi obeh cerkva, kažeta na podobno izhodišče, seveda pa zaradi razkošnejšega okrasja cerkev v Feldbachu deluje bolj "baročno", medtem ko je žalska s svojimi umirjenimi oblikami bližje renesansi. Zaradi različnih tlorisnih zasnov pa se precej razlikuje členitev njunih notranjščin. Žalska cerkev spominja na večino drugih arhitektovih svetišč po slovenskem Štajerskem: stene so razgibane z notranjimi oporniki, ki jih na daljši stranici obdajajo pari toskanskih pilastrov, na krajših pa po en pilaster. V prezbiteriju so pilastri stopnjevani, na robovih križiščnega kvadrata pa imamo prav tako pare pilastrov. Obok, ki se dviguje nad bogato profiliranim ogredjem, je banjast, le križiščni kvadrat ima grebenastokrižnega. Cerkev v Feldbachu pa v svoji notranjščini deluje bolj svetlo in zračno kot žalska, sicer pa je enoladijski prostor s stranskimi kapelami, kolosalnimi korintskimi pilastri in banjastim

Cirkovce, župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja, zunanjščina (foto: Franci Lazarini)

obokom precej bližje baročnim cerkvam kot so rešitve v lavantinski škofiji.²⁸

Sorodna čadramski je tudi precej manjša župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja v Cirkovcah, zgrajena v letih 1904–1906 in posvečena 1910. Tudi v tem primeru ima stavba obliko latinskega križa, le da so proporci tukaj drugačni, zlasti pri transeptu, ki je ožji. Stegenšek navaja, da so se za ravno sklenjen prezbitarij odločili zaradi ceste, ki poteka za cerkvijo. Podobno kot v Žalcu je tudi tukajšnji zvonik ostal od stare cerkve, vendar za razliko od žalskega tu stoji pred fasado.²⁹ Čeprav je cerkev po stavbnem tipu blizu čadramski, pa so v detajlih vendarle nekatere razlike. Pri obeh stene zunanjščine členijo lizene in polkrožna okna, a so ta v Cirkovcah nižja, vendar dovolj široka, da je cerkev zelo dobro osvetljena. Drugače kot v Čadramu so v cirkovski cerkvi robovi na

²⁸ Stegenšek, "Nove župnijske cerkve", 161–170; Marolt, *Dekanija Celje*, 123–127; Metoda Kemperl, "Župnijska cerkev sv. Nikolaja v Žalcu", v: *Leksikon cerkva na Slovenskem: Škofija Maribor 28: Dekanija Žalec*, ur. Luka Vidmar (Celje, 2004), 82–85. O Feldbachu: Brantner, *Der Architekt Hans Pascher*, 18; Brugger, *Kirchenbauten*, 114–115.

²⁹ O cerkvi: Stegenšek, "Nove župnijske cerkve", 90–91.

zunanjščini posneti, oltarne stene pa v Cirkovcah ne predira okroglo okno. Ob severni steni prezbiterija stoji pritlična zakristija. Popolnoma drugačna je cirkovska fasada, ki jo v celoti obvladuje stari zvonik, steni pa členita le dve lizeni in dva vhoda. Notranjščina je podobna drugim obravnavanim objektom, glavni element so s stopnjevanimi toskanskimi pilastri obdani notranji oporniki, ki nosijo stopnjevano ogredje. Obok je banjast, le nad prezbiterijem grebenastokrižni. Pevski kor tudi tukaj nosijo toskanski stebri in pilastri, podkorje pa je grebenastokrižno obokano.

Po izgledu precej drugačna je podružnična cerkev sv. Pankracija na Radelci (gradnja 1898–1904, posvetitev 1910), ki je skromnejše zasnovana, saj gre le za podružnico.³⁰ Tlorisna zasnova se razlikuje od prej obravnavanih objektov; enoladijski prostor se brez transepta nadaljuje v ožjem, triosminsko sklenjenem prezbiteriju. Slednjega na obeh straneh obdajata enonadstropni zakristiji, ki izstopata iz stavbne gmote. Načrtovana oratorija v nadstropju zakristij nista bila nikoli izvedena, njima namenjen prostor je še vedno "v grobem stanju".³¹ Zunanjščina je skromna, poleg polkrožnih oken jo členijo samo lizene. Fasada je trikotno zaključena, na zaključku je okrogla lina, ki osvetljuje podstrešje. Ob južni steni, v bližini fasade, je zvonik, ki je edini ostanek stare cerkve. Členijo ga lizene, manjše pravokotne line, polkrožna odprtina in v novejšem času dodana razgledna terasa. Členitev ostalih sten je enaka fasadi, le na severni strani je polkrožni stranski vhod, nad njim lunetno in še višje okroglo okno. Tripolno enoladijsko notranjščino na vsaki strani obdajata po dva notranja opornika, med njimi so kapelam podobni prostori, a imata vlogo stranskih kapel le najbolj vzhodna prostora, v katerih sta stranska oltarja, levo od severne stranske kapele pa imamo nišo stranskega vhoda. Opornike obdajajo toskanski pilastri s precej visokimi ogredji, ki nosijo oproge, v prezbiteriju pa so enaki pilastri brez ogredij, le z oprogami. Ladja je obokana s tremi češkimi kapami, "kapele" imajo banjast obok, prezbiterij pa je prav tako obokan s češko kapo. Nenavaden je obok triosminskega zaključka, kjer se sekata dva banjasta oboka, iz pilastrov izhajajoči oprogi pa se zato križata. Pevski kor zavzema celotno zahodno polo ladje. Nosijo ga toskanski pilastri in v dve vrsti postavljeni toskanski slopi, steno kora pa krasi plitek ornament.

Župnijska cerkev sv. Jakoba starejšega v Dolu pri Hrastniku je bila zgrajena med letoma 1908 in 1909, za Pascherja pa so se naročniki odločili, ker "je bil že znan mojster in po ceni". Stavba na zunaj deluje strogo, zlasti pa disproporcionirano, zdi se, da je previsoka glede na svojo širino. Stegenšek poroča, da so imeli

³⁰ O gradnji, opremi in posvetitvi cerkve na Radelci: Avguštin Stegenšek, "Nove podružnice", *Ljubitelj krščanske umetnosti* 1, št. 3–4 (1914): 193–195 (dalje: Stegenšek, "Nove podružnice").

³¹ Stegenšek, "Nove podružnice", 194, piše, da sta oratorija še "nedovršena". Nadstropji nad zakristijama sta še danes neometani in brez kakršnekoli opreme.

Dol pri Hrastniku, župnijska cerkev sv. Jakoba starejšega, zunanjščina (foto: Franci Lazarini)

graditelji težave s prostorom, saj je mimo stare cerkve na treh straneh potekala cesta, na četrti pa je bila zasebna hiša z vrtom. Zato so morali podreti staro župnišče in kaplanijo, nameravali pa so kupiti tudi del sosedovega vrta, vendar so se zaradi visoke cene premislili in načrte "predrugačili" ter cerkev nekoliko prestavili.³² Kaj je pisec mislil s "predrugačenjem", iz teksta ni razvidno, zelo verjetno pa je pomanjkanje prostora botrovalo sedanjemu nenavadnemu izgledu.

³² Stegenšek, "Nove župnijske cerkve", 102.

Podobno kot ostale Pascherjeve župnijske cerkve, je tudi to svetišče enoladijsko s transeptom, prezbiterij je tukaj ravno zaključen, na desni strani ga obdaja enonadstropna zakristija, na levi pa enako visoka kapela. Fasado členijo toskanski pilastri, na vrhu jo zaključuje baročno oblikovano čelo z nišo s kipom, v pritličju pa je masiven portal, sestavljen iz dveh toskanskih stebrov in trikotnega zatrepa. Podobna je tudi členitev ostalih sten ladje in prezbiterija, na južni strani slednjega nas preseneti termsko okno, poleg za arhitekta značilnih pilastrov in polkrožnih oken pa najdemo tudi bifore (na kapeli ob prezbiteriju in podstrešju krakov transepta) ter pravokotna okna (na zakristiji in delu kapele). Zvonik je postavljen na severno stran cerkve, v kot med transeptom in ladjo, členijo ga lizene v rustiki, polkrožne line in bifore. Izhodišče za omenjeno arhitekturno členitev objekta je Pascher našel v zgodnjebaročnih cerkvah, kar je opazil že Stegenšek, ko je zapisal, da je cerkev "bolj resna kot vesela, nekako po okusu 17. stol."³³

Za razliko od zunanjsčine pa notranjščina ne deluje disproporcionirano, temveč ustvarja pregleden in zračen prostor. Arhitekturno okrasje je precej bogato, stene členijo notranji oporniki s korintskimi pilastri, ki imajo nenavadno visoka ogredja, iz katerih izhajajo oproke. Na opornikih ob križiščnem kvadratu imamo pare pilastrov, v prezbiteriju pa so pilastri stopnjevani. Severno in južno steno prezbiterija dodatno členijo balustradne ograje, za katerimi so plitke niše, kar učinkuje kot "slepi oratorij". Pevski kor nosita dva toskanska stebra in dva toskanska pilastra. Ves prostor je obokan z grebenastokrižnim obokom, prav tako ena pola kapele ob prezbiteriju, medtem ko je druga pola ravno stropana.³⁴

Od številnih Pascherjevih neorenesančnih del na današnjem avstrijskem Štajerskem moramo izpostaviti vsaj cerkev sv. Jožefa v Gradcu, zgrajeno v letih 1903–1910, ki se izmed vseh arhitektovih cerkva najbolj naslanja na italijanske renesančne vzore. Njeno gradnjo je podpiral zlasti sekovski knezoškof dr. Leopold Schuster (škof 1893–1927), saj je z njo želel obeležiti spomin na rekatolizacijo Štajerske po letu 1598.³⁵ Gre za triladijsko baziliko, ladje med seboj ločujejo polkrožne arkade, ki jih nosijo toskanski stebri. Posebnost cerkve je, da arkade ne rastejo neposredno iz stebrov, temveč je med kapitelom in arkado ogredje. Prezbiterij je ravno sklenjen in obokan s kupolo, obdajata ga nižji zakristiji. Pet pol obsegajoča glavna ladja ima kasetiran strop, stranski pa sta obokani z grebenastokrižnim obokom. Skladno z notranjščino je fasada razdeljena na tri dele, poleg polkrožnega okna, portala in niš s kipoma pa jo čle-

³³ Stegenšek, "Nove župnijske cerkve", 104.

³⁴ O dolski cerkvi: Stegenšek, "Nove župnijske cerkve", 98–106; Janko Orožen, *Zgodovina Trbovelj, Hrasnika in Dola I: od početka do 1918* (Trbovlje, 1958), 678–680.

³⁵ Maximilian Liebmann, "Schuster, Leopold (1842–1927)", v: *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder 1785/1803 bis 1945: ein biographisches Lexikon*, ur. Erwin Gatz (Berlin, 1983) 683.

Gradec, župnijska cerkev sv. Jožefa, notranjščina (foto: Franci Lazarini)

nijo korintski pilastri, ki nosijo trikotni zatrep. Na desni (jugozahodni) strani fasade stoji štirinadstropni zvonik. Na ostalih stenah zunanjščine najdemo polkrožna okna ter pilastre; toskanske na stenah stranskih ladij, korintske na stenah glavne. Prav zasnova notranjščine – predvsem toskanski stebri z ogredji, na katerih stojijo polkrožne arkade, pa tudi kasetiran strop glavne in obokani stranski ladji – se zgleduje po Brunelleschijevih cerkvah San Lorenzo in Santo Spirito v Firencah (edino izjemo predstavljajo stebri, ki so pri obeh florentinskih cerkvah korintski). Slednje je do neke mere opazil že Brugger, vendar ni izpostavil ogredja med stebri in arkadami, ki je tu ključnega pomena.³⁶

V istem času je Pascher na povabilo p. Hugolina Sattnerja, gvardijana ljubljanskega frančiškanskega samostana, izdelal načrte za župnijsko cerkev (in samostan) sv. Antona Padovanskega na Viču, ki je edino izvedeno arhitek-

³⁶ Več o arhitekturi cerkve sv. Jožefa: Johann Graus, "Der neue Kirchenbau St. Josef zu Graz", *Der Kirchenschmuck: Blätter des christlichen Kunstvereines des Diözeses Seckau* 27, št. 1 (1904): 8–11; Friedrich Bouvier, "Sakralbauten", v: *Stadterweiterung von Graz: 1850–1914*, ur. Sokratis Dimitrou (Graz–Wien, 1979), 96; *Debio-Handbuch: Die Kunstdenkmäler Österreichs: Graz* (Wien, 1979), 199; Brugger, *Kirchenbauten*, 116–117; Leopold Bichler, *Pfarrkirche zum hl. Josef am Schönaugürtel in Graz* (Salzburg, 1998), 6–10.

Ljubljana-Vič, župnijska cerkev sv. Antona Padovanskega, notranjščina (foto: Andrej Furlan, ZRC SAZU)

tovo delo na Kranjskem.³⁷ Neorenesančna cerkev, ki je bila zgrajena v letih 1906–1908, je triladijska bazilika s transeptom in prezbiterijem, sklenjenim z apsido. Kot v Gradcu tudi tukaj ladje med seboj ločujejo arkade, ki jih nosijo toskanski stebri, in tudi tu je med stebri in arkadami ogredje. Stene stranskih ladij členijo podvojeni toskanski pilastri (v Gradcu toskanski slopi). Glavna ladja, transept in prezbiterij imajo raven strop, stranski ladji pa sta grebenastokrižno obokani.³⁸

Najpomembnejše Pascherjevo delo v lavantinski škofiji, dokončano tik pred izbruhom prve svetovne vojne, je bazilika Lurške Matere Božje v Brestanici (nekdanji Rajhenburg, zgrajena 1908–1911, posvečena 1914), ki je hkrati tudi arhitektovo najmonumentalnejše delo na Spodnjem Štajerskem. Cerkev so zidali z darovi vernikov z vsega slovenskega ozemlja, pomemben dobrotnik pa je bil tudi samostan trapistov na gradu Rajhenburg, saj so trapisti poleg ostalega

³⁷ Med neizvedena dela sodi razširitev ž. c. sv. Jakoba v Škofji Loki (načrt 1906). Glej: France Štukl, "Drobci iz spomeniškega varstva v Škofji Loki (tri neizvedene adaptacije in cestna varianta)", *Loški razgledi* 27 (1980): 37–43.

³⁸ Več o viški cerkvi: "Pfarrkirche in Nič-Gleinitz [sic] bei Laibach", *Der Bautechniker: Zentralorgan für österreichische Bauwesen*, 29. 3. 1907, št. 13, 233–234; Ciuha-Frančič, *Cerkev sv. Antona Padovanskega*, s. p.; *Zbornik ob 100. obletnici župnije sv. Antona Padovanskega: Ljubljana-Vič: 1908–2008* (Ljubljana, 2009), 23–33.

Breznica, župnijska cerkev Lurške Matere Božje, zunanjščina (foto: Franci Lazarini)

posodili peč za izdelavo opeke, hkrati pa je opat p. Janez Krstnik Epalle v Franciji naročil in plačal kip Lurške Matere Božje za veliki ter kipa sv. Jožefa in Srca Jezusovega za stranska oltarja. Po zasnovi in oblikovanju je rajhenburška bazilika popolnoma drugačna od prej omenjenih cerkva. Namesto neorenesanse se je tukaj arhitekt odločil za neoromaniko, s čimer se je od graških preusmeril k dunajskim zgledom. Kaj je bil vzrok tej odločitvi, ostaja zaenkrat odprto vprašanje. Cerkev je triladijska bazilika s transeptom, prezbiterij je petosminsko sklenjen, ob njem sta zakristiji z oratorijema. Na fasadni strani sta zvonika, ki imata v pritličju kapeli. Notranjščina je zračna in svetla, ladje med seboj ločujejo polkrožne arkade, ki jih nosijo slopi. Tudi zunanjščino krasijo romanski in zgodnjegotski elementi, zlasti ločni friz, polkrožna okna, zunanji oporniki in strešni jezdec na križišču med glavno ladjo, transeptom in prezbiterijem. Posebno monumentalna je fasada cerkve, ki jo poudarjata visoka zvonika. V osrednjem delu je glavni vhod, nad njim rozeta (podobni sta tudi na obeh straneh transepta), še višje trifora in trikotni zaključek. Tudi notranjščina je bogatejša kot pri ostalih arhitektovih sakralnih stavbah. Ladje med seboj ločujejo slopi, ki nosijo polkrožne arkade. Skladno z obokom glavne ladje je na vsakem drugem slopu, v višini kapitela, konzola s služnikom, ki nosi polkrožno oprog. Kapiteli služnikov so kockasti. Na bazilikalni steni so figuralne poslikave z naslikanim ločnim frizom, na vrhu stene so trifore. Križiščni kvadrat poudarjajo

Brestanica, župnijska cerkev Lurške Matere Božje, notranjščina (foto: Franci Lazarini)

vitki polstebri s kockastim kapitelom, ki nosijo polkrožni lok. V stranski ladji so notranji oporniki s toskanskimi pilastri, nad njimi polkrožne oproge. Med dvema opornikoma sta po dve polkrožni okni. Obok je po celotni cerkvi gremenastokrižni.³⁹

Podobne značilnosti kot brestaniška kaže sočasna cerkev Srca Jezusovega v

³⁹ O cerkvi: "Maria-Lourdes-Jubiläumskirche in Reichenburg a. d. Save (Steiermark)", *Der Bautechniker: Zentralorgan für österreichische Bauwesen*, 22. 12. 1916, št. 51, 401–403; Stegenšek, "Nove župnijske cerkve", 121–137.

Drežnica, župnijska cerkev Srca Jezusovega, zunanjščina (foto: Franci Lazarini)

Drežnici nad Kobaridom, zgrajena v letih 1911–1914 (zvonik je bil dokončan šele 1986, pri čemer pa so se držali arhitektovih načrtov). Fasada je zasnovana precej podobno brestaniški, le da ima en sam zvonik. Tudi drežniška cerkev ima nad glavnim vhodom okroglo okno, oblikovanje trikotnega zaključka je identično kot v Brestanici. Pri členitvi zvonika so v obeh primerih uporabljeni podobni elementi, prav tako na drugih stenah zunanjščine, le da so v Drežnici skromnejši. Tako kot brestaniška je tudi ta cerkev triladijska, nima pa transepta. Prezbiterij je sklenjen z apsidom, prav tako stranski ladji in krstna kapela pod pevskim korom.⁴⁰

V leta pred prvo svetovno vojno sodijo tudi neizvedeni načrti za povečavo mariborske cerkve sv. Magdalene. Prve ideje o povečavi cerkve na desnem bregu Drave segajo na sam konec 19. stoletja. Leta 1898 je tedanji župnik Tomaž

⁴⁰ "Herz Jesu-Kirche in Dreznica bei Karfeit (Küstenland)", *Der Bautechniker: Zentralorgan für österreichische Bauwesen*, 21. 12. 1917, št. 51, 401–402, fig. 1–3; "Herz Jesu-Kirche in Dreznica bei Karfeit", *Der Bautechniker: Zentralorgan für österreichische Bauwesen*, 8. 2. 1918, št. 6, 42. Kratek opis cerkve, brez poglobljene analize: Jožko Kragelj, *Svetišče Srca Jezusovega v Drežnici* (Drežnica, 1995), 8–29.

Rožanc organiziral veliko loterijo, s katero je želel pridobiti čimveč sredstev za gradnjo. Leta 1900 je ustanovil stavbno društvo, a je projekt že po dveh letih zaradi njegove smrti zastal.⁴¹ V notici, objavljeni v časopisu *Südsteirische Presse*, lahko preberemo, da so že takrat za načrt prosili Pascherja, ki je predvidel povišanje obstoječe cerkve in njeno podaljšanje proti vzhodu in jugu, samo stavbo pa naj bi izvedli v neogotskem slogu.⁴² Povečana stavba bi bila enoladijska, s poligonalno sklenjenim prezbiterijem, ob katerem bi bili zakristiji. Ob zvoniku bi bila krstna kapela, na severni strani ladje pa manjša, triosminsko sklenjena lurška kapela.⁴³ Ponovno so načrti postali aktualni v letih pred prvo svetovno vojno, v času župnika Antona Stergarja.⁴⁴ V tem času je arhitekt izdelal nove načrte, več različic, kjer si je cerkev zamislil kot triladijsko, s transeptom in poligonalnim prezbiterijem. Iz ohranjenih skic fasade lahko razberemo, da se je tudi tu Pascher odločil za romanske in zgodnjegotske elemente (bifora, rozete, strešni jezdec ipd).⁴⁵ Žal je zidavo preprečila prva svetovna vojna, a z njo ideja o razširitvi cerkve ni zamrla, temveč so zaradi spremenjenega okusa v dvajsetih in tridesetih letih naročili vrsto novih načrtov, do izvedbe katerih pa tudi ni prišlo.⁴⁶

V letih po prvi svetovni vojni je Pascher historistično arhitekturo v severo-vzhodni Sloveniji obogatil še z enim sakralnim objektom, župnijsko cerkvijo sv. Jurija v Rogašovcih.⁴⁷ V cerkev, zgrajeno leta 1925, je arhitekt uspešno vključil zvonik in prezbiterij stare gotske predhodnice (slednji zdaj služi kot stranska kapela). Nova cerkev je triladijska, prezbiterij ima poligonalen sklep. V primerjavi z glavno ladjo so prezbiterij in stranski ladji mnogo prenizki, zato stavba učinkuje disproporcionirano. Vzrok za to naj bi bilo pomanjkanje sredstev, zaradi česar so morali ladji in prezbiterij znižati. Arhitekturni členi omenjene cerkve so dokaj skromni, nekoliko bogatejše okrasje ima le fasada, ki jo poleg stopnjevanih opornikov in vhodne lope s tremi polkrožnimi loki krasijo še trifora in (pre)veliko okroglo okno.⁴⁸

⁴¹ Nadškofijski arhiv Maribor (NŠAM), Popis cerkva, D XIX Maribor–desni breg, Maribor Sv. Magdalena, 4, 19.

⁴² "Kirchliche Nachrichten: Neubau der St. Magdalenakirche in Marburg", *Südsteirische Presse*, 25. 12. 1901, št. 103, 4.

⁴³ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Načrti, Ta/653 Magdalenski trg 3, Pascherjev načrt nove cerkve sv. Magdalene (tloris, Gradec, januar 1902).

⁴⁴ NŠAM, Popis cerkva, Maribor Sv. Magdalena, 22.

⁴⁵ Steiermärkisches Landesarchiv Graz (StLA), Plännesammlung (Staatliche), Mapa 80, več načrtov za cerkev sv. Magdalene v Mariboru (nastalih v letih 1917–1920).

⁴⁶ Več o projektih po prvi svetovni vojni: NŠAM, Popis cerkva, Maribor Sv. Magdalena, 23–36.

⁴⁷ Prekmurje je bilo od leta 1923 pod upravo lavantinske škofije.

⁴⁸ Več o cerkvi: Obal, *Arhitektura historicizma in secesije*, 96–97.

* * *

Kot smo videli v zgornjih primerih, pri Pascherjevih cerkvah večinoma prevladujejo stavbe, zgrajene v neorenesančnem slogu, natančneje, gre za kombinacijo renesančnih in zgodnjebaročnih elementov. Ker gre za štajersko posebnost, uporabljajo nekateri avtorji za to kar izraz štajerska neorenesansa.⁴⁹ Če namreč primerjamo cerkveno arhitekturo poznega historizma v cesarski prestolnici Dunaju s sakralnimi stavbami na Štajerskem, opazimo nekaj pomembnih razlik. Na Dunaju sta v zadnjih desetletjih 19. stoletja vzporedno potekali dve slogovni usmeritvi. Neogotiko, ki se sicer uveljavi že kmalu po sredini stoletja (prvi primer je bila votivna cerkev: Heinrich von Ferstel, 1855–1879; med spomeniki iz preloma stoletij pa omenimo na primer cerkev v Gersthofu: Richard Jordan, 1887–1891, cerkev redemptionistov: Richard Jordan, 1886–1889, cerkev v Donaufeldu: Franz von Neumann, 1904–1914), so širili zlasti učenci (in posnemovalci) že omenjenega Friedricha barona Schmidta. Hkrati z njo je potekala neoromanika, ki je po številu novozgrajenih cerkva kmalu presegla neogotiko (npr. cerkev Matere Božje na Jacquingasse: Richard Jordan, 1890–1891, cerkev karmeličanov: Richard Jordan, 1898–1900, Kanizijeva cerkev: Gustav von Neumann, 1899–1903, jubilejna cerkev, Viktor Luntz, 1898–1913). V nasprotju s "srednjeveškimi" pa sta oba "zgodnjenovoveška" sloga v dunajski sakralni arhitekturi precej skromneje zastopana. Od približno petindvajsetih cerkva, ki so jih v letih 1880–1918 zgradili v avstroogrski prestolnici, je le ena neorenesančna (ž. c. v Breitenfeldu: Alexander Wielemans in Viktor Luntz, 1893–1898) in ena neobaročna (Kaasgrabenkirche: Franz Kupka in Gustav Orglmeister, 1909–1910).⁵⁰

Drugače pa je bilo na Štajerskem, kjer v lavantinski in sekovski škofiji v precejšnji meri prevladuje t. i. štajerska neorenesansa. Ta fenomen še ni dočela raziskan, vzrok pa po vsej verjetnosti tiči pri Društvu za krščansko umetnost sekovske škofije oziroma njegovem predsedniku msgr. Johannu Grausu. Duhovnik in amaterski umetnostni zgodovinar Johann Graus (1836–1921) je bil na prelomu stoletij ena največjih avstroogrskih avtoritet na področju sakralne umetnosti. Kot predsednik umetnostnega društva, korespondent in častni konservator C. kr. centralne komisije za spomeniško varstvo in še zlasti kot urednik izjemno odmevne in vplivne revije *Der Kirchenschmuck* (izhajala 1870–1905, revijo je urejal od 1872), preko katere je širši javnosti (tudi izven

⁴⁹ Brugger, *Kirchenbauten*, 111–112.

⁵⁰ Renate Wagner-Rieger, *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert* (Wien, 1970), 237–249; Inge Scheidl, *Schöner Schein und Experiment: Katholischer Kirchenbau im Wien der Jahrhundertwende* (Wien–Köln–Weimar, 2003), 68–90, 111–151, 165–168, 180–184 (dalje: Scheidl, *Schöner Schein und Experiment*).

Štajerske) posredoval svoje umetnostne ideale, je pomembno usmerjal arhitekturno dejavnost na Štajerskem.⁵¹ Graus je na začetku svoje kariere zagovarjal srednjeveške sloge in med drugim "zakrivil" tudi radikalno regotizacijo mestne župnijske cerkve v Gradcu. V osemdesetih letih, po potovanjih v Italijo, Francijo in Španijo, pa je postopoma začel sprejemati renesanso in kmalu postal eden glavnih zagovornikov neorenesanse na nemškem govornem področju.⁵² Svoje poglede na renesanso v sakralni arhitekturi je pojasnil v članku *Die Renaissance und die katholische Kirche*, ki ga je objavil leta 1885 v *Kirchenschmuck*.⁵³ Nasprotno pa je vse do smrti nasprotoval baroku, ki ga, podobno kot velik del njegovih sodobnikov, ni imel za samostojen slog, temveč le za pozno (dekadentno) različico renesanse.⁵⁴ Kot predsednik društva je s pomočjo arhitektov Mikovicsa in kasneje Pascherja, ki sta bila neke vrste "društvena arhitekta", uspel uveljaviti neorenesanso tudi pri novogradnjah.⁵⁵ Pod Grausovim vplivom se je Pascher oddaljil od slogovnih idealov svojega učitelja Schmidta, enega glavnih "neogotikov" v cesarstvu, ter se preusmeril k neorenesansi, občasno vključevanje (zgodnje)baročnih elementov pa je bržkone posledica Grausovega "neločevanja" med renesanso in barokom (visoki in pozni barok zaradi "bohotnosti" seveda nista prišla v poštev) oziroma dejstva, da je z izbiro sloga želel postaviti vzporednico s časom po tridentinskem koncilu, ko je bila Cerkev na vrhuncu moči, hkrati pa kaže na tesnejši naslon na štajersko arhitekturno dediščino, kjer je renesansa redka, precej več pa je spomenikov iz baročne dobe. Z združevanjem renesanse in zgodnjega baroka se je tako izoblikovala nova slogovna usmeritev, ki jo je Christian Brugger poimenoval "štajerska neorenesansa". Slednjo lahko opredelimo tudi kot Grausovo predstavo o tem, kaj naj bi renesansa bila. Arhitekt Pascher je ključno prispeval k uveljavitvi "novega sloga", tj. Grausovih idealov v praksi. Potrebno pa je poudariti, da se je vsaj pri dveh neorenesančnih cerkvah (sv. Jožef v Gradcu in Ljubljana-Vič) oddaljil od štajerske neorenesanse in se v večji meri naslonil neposredno na italijanske renesančne zgleda (Brunelleschi), kar kaže na arhitektovo veliko razgledanost. Seveda pa je Pascher

⁵¹ Več o Grausu: Gottfried Biedermann, "Monsignore Dr. theol. h. c. Johann Graus (1836–1921): Theologe – Kunsthistoriker – Denkmalpfleger – Fotograf", *Studia Historica Slovenica* 7, št. 1–2 (2007): 529–568.

⁵² Gottfried Biedermann, "Aspekte der Bewertung historischer Stile bei Johann Graus", v: *Vs Imaginis: baročno stropno slikarstvo in grafika: jubilejni zbornik za Anico Cevc*, ur. Barbara Murovec (Ljubljana, 2006), 421–426 (dalje: Biedermann, "Aspekte der Bewertung"). Prim. Scheidl, *Schöner Schein und Experiment*, 159–161; Franci Lazarini, "Historistična arhitektura v ocenah sodobnikov", *Umetnostna kronika*, št. 24 (2009): 12 (dalje: Lazarini, "Historistična arhitektura").

⁵³ Članek ponatisnjen tudi v: Johann Graus, *Vom Gebiet der Kirchlichen Kunst* (Graz, 1904), 105–172.

⁵⁴ O Grausovem vrednotenju slogov: Biedermann, "Aspekte der Bewertung", 422–425. Neločevanje med renesanso in barokom je bilo značilno za velik del piscev poznega 19. stoletja, za nekatere avtorje se je renesansa končala šele ok. 1800.

⁵⁵ "Arhitekturni teoretiki" poznega 19. stoletja niso ločevali med zgodovinskimi slogi in "neostili", temveč so druge smatrali za nadaljevanje prvih. Prim. Lazarini, "Historistična arhitektura", 11 sl.

znal ustvarjati tudi v drugih "neostilih", kar je dokazal zlasti pri monumentalnih neoromanskih cerkvah v Brestanici in Drežnici.

Z uveljavitvijo t. i. štajerske neorenesanse se je poznohistoristična cerkvena arhitektura na Štajerskem do neke mere osamosvojila od sočasnega dunajskega stavbarstva, ki je imelo pomemben vpliv na druge avstroogrske dežele. Ker je bil Pascher enako aktiven v obeh tedanjih štajerskih škofijah, lahko rečemo, da gre za "vseštajerski" pojav, hkrati pa je potrebno opozoriti, da srečamo na področju lavantinske škofije tudi dunajsko vplivane cerkve, poleg Pascherjeve bazilike v Brestanici omenimo vsaj še mariborsko frančiškansko cerkev in župnijsko cerkev v Vojniku, obe delo Richarda Jordana, enega ključnih poznohistorističnih arhitektov na Dunaju, ki v sosednji sekovski škofiji ni bil aktiven. Zaključimo lahko, da sakralno arhitekturo lavantinske škofije sestavljajo tako graško kot dunajsko vplivane sakralne stavbe, pri čemer pa je delež prvih večji.

* * *

Pascherjev pomen je zlasti v izoblikovanju nove smeri v avstroogrski cerkveni arhitekturi poznega historizma, pri čemer je kot arhitekt v praksi uresničil Grausova teoretična pisanja in s tem postal pomemben posrednik Grausovih slogovnih idealov na Štajerskem in tudi v sosednjih deželah (npr. cerkev sv. Antona Padovanskega v Ljubljani). Našo sakralno dediščino je obogatil z umetnostno kvalitetnimi stavbami, ki so, kot je ugotovil že Stegenšek, "mestne po okusu in izvršitvi",⁵⁶ a vseeno primerne za potrebe podeželskega okolja. Zaradi prevladujočega sloga štajerske neorenesanse imajo stavbe sicer nekoliko tipski videz, po drugi strani pa prav Pascherjev slog štajerski poznohistoristični sakralni gradnji daje tisto enotnost, ki jo pogrešamo pri historističnih cerkvah drugod po Sloveniji, zlasti na Kranjskem, kjer v cerkvah, prenovljenih ali na novo pozidanih po velikonočnem potresu 1895, še posebej pri delih Pascherjevega sodobnika arhitekta Raimunda Jeblingerja (1853–1937),⁵⁷ opazimo najrazličnejše slogovne rešitve, za katere je značilno pretiravanje s številom stavbnih členov, zaradi česar nekatere stavbe delujejo preobloženo. Pascherjevo delo lahko ovrednotimo kot pomemben prispevek k štajerski (in slovenski) arhitekturni dediščini poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja.

⁵⁶ Stegenšek, "Nove župnijske cerkve", 95.

⁵⁷ Osnovni podatki o Jeblingerju (a brez obravnave njegovega opusa na Kranjskem): Bernhard Prokisch, *Studien zur kirchlichen Kunst Oberösterreichs im 19. Jahrhundert* (Wien, 1984) (tipkopis doktorske disertacije), 131–138, 167–168.

Franci Lazarini

ARCHITECT HANS PASCHER AND CHURCH ARCHITECTURE IN LATE HISTORICISM IN SLOVENIAN STYRIA

SUMMARY

Hans Pascher (1858–1942) was born to a Burgenland family of builders and stonemasons, which had a significant impact on his choice of profession. Unlike his predecessors, he, after the apprenticeship period, decided to study architecture in Vienna with one of the most important historicist architects, Baron Friedrich von Schmidt. Pascher moved to Graz in 1884 and began cooperating with the Christian Art Association of the Seckau Diocese and its president Monsignor Johann Graus. After the sudden death of the architect Robert Mikovics in 1894, Pascher became the Association's "royal architect" and contributed plans for a large number of churches in Styria (both in the Seckau and Lavantine Diocese) and other lands. In the area of the Lavantine Diocese, churches in Prebold, Čadram, Žalec, Cirkovce, Radelca, Dol pri Hrastniku and Brestanica were built according to his plans, as well as the church in Rogašovci in the Prekmurje region after World War I.

Under the influence of Graus who, in the 1880s, became very enthusiastic about the Renaissance, Pascher also planned most of the churches in the Neo-Renaissance style (specifically a combination of Renaissance and early Baroque elements), which represents a significant deviation from the Vienna architecture of Late Historicism, which was dominated by the Neo-Romanesque style, with Neo-Renaissance more of an exception rather than a rule. Of course, Pascher also built several churches in other architectural styles, one of his highest-quality works undoubtedly being the Neo-Romanesque basilica in Brestanica.

Under the influence of Graus, Pascher's style deviated from the style of his mentor Schmidt. For this reason, the Styrian architecture in the last decades of the 19th century and the early 20th century is regarded a peculiarity in the framework of contemporary Austro-Hungarian architecture. A comparison of church architecture in both Styrian dioceses shows no significant stylistic differences. The only particularity in the Lavantine Diocese is the work of Richard Jordan, the most important Vienna architect of the Late Historicism, who brought "pure" Viennese architecture to Slovenian Styria (without the intervention of Graz). Pascher's style gives the late historicist ecclesiastical architecture in Slovenian Styria the unity that is missing elsewhere in Slovenia, especially in Carniola where the work of the Linz architect Raimund Jeblinger brought quite different and, in comparison to Pascher, less fortunate solutions.

UDK 94(37)"410"
1.01 Izvirni znanstveni članek

Gotsko zavzetje Rima 410. Pomen dogodka za zgodovino poznega rimskega cesarstva in za razvoj Zahodnih Gotov*

Rajko Bratož

Dr., akademik, redni profesor
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: rajko.bratoz@guest.arnes.si

Izvleček:

Glavni cilj pohoda Alarikovih Gotov iz Epira v Italijo 408, z daljšim postankom na ozemlju Emone in južnega Norika, je bil, doseči od cesarja Honorija poravnavo obveznosti iz federatske pogodbe in pridobiti ozemlje za trajno naselitev. Po šestih neuspešnih pogajanjih od jeseni 408 do poletja 410 so Goti v avgustu 410 zavzeli Rim. Tridnevna plenitev je potekala zaradi uporabe vsakovrstnega nasilja s precejšnjimi žrtvami med meščani, prav tako je bilo zaradi požarov in rušenj precej prizadeto mesto. Reševanje vprašanja naselitve Gotov je po Alarikovi smrti v južni Italiji jeseni 410 prevzel njegov naslednik Ataulf, ki je ljudstvo popeljal v južno Galijo. Po poroki z rimsko princeso Galo Placidijo je postal Rimljanom naklonjen vladar. V taki vlogi je verjetno služil kot predloga za istoimensko osebo v oglejski legendi o Mohorju in Fortunatu, v kateri nastopa kot prvi oglejski kristjan.

Ključne besede:

Alarik (Alaric), padec Rima 410, Ataulf (Athaulf), rimsko-gotski odnosi, legenda o Mohorju (Hermagoras) in Fortunatu (Fortunatus).

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 829–866, 144 cit., 2 slike
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Obletnica gotskega zavzetja Rima poleti 410 je primerno izhodišče za razmislek o povodih in vzrokih za zaton rimskega cesarstva, svetovne države, ki je v pozni antiki dajala prostorski, materialni in duhovni okvir tedaj že več kot tisočletni antični civilizaciji. Ob tem jubileju je potekalo v okviru nacionalnih in mednarodnih znanstvenih združenj več strokovnih srečanj zgodovinarjev in arheologov, ki so ob upoštevanju sedanjega stanja raziskav ponovno analizirali sam dogodek in poskušali oceniti njegov pomen v postopnem zatonu rimske države.¹

Prikaz samega dogodka zahteva poznavanje njegove predzgodovine, v kateri nastopa, poleg osrednje gotske skupine pod Alarikom, manjša skupina panonskih federatov pod vodstvom Ataulfa. Pri premikih obeh skupin pred zavzetjem Rima izstopa vloga današnjega slovenskega prostora kot stičišča med zahodnim Ilirikom in Italijo. Ob upoštevanju dogodkov, ki so sledili padcu Rima, se postavlja vprašanje pomena zavzetja Rima za razvoj zahodnogotske skupnosti in obenem vprašanje sledi tega časa v kasnejšem izročilu oglejske cerkve.

Upor gotskih federatov in pohod Zahodnih Gotov z Balkana v Italijo

Ker zahodno cesarstvo ni izpolnjevalo svojih obveznosti do gotskih federatov, ki so se pod vodstvom Alarika (v zahodnorimski službi je verjetno nosil naslov *comes Illyrici*) najpozneje od leta 407 dalje zadrževali v Epiru z nalogo,

* Članek prinaša razširjeno verzijo predavanja v Zgodovinskem društvu dr. Franca Kovačiča v Mariboru 15. decembra 2010. Avtor se zahvaljuje dr. Alešu Mavru za kritično branje besedila in predlagane izboljšave.

¹ Okrajšave za edicije virov in enciklopedijske priročnike: BHL = *Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis* (Bruxelles); Blockley = R.C. Blockley (izd.), *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus II* (Text, Translation and Historiographical Notes) (Liverpool, 1983); CCSL = *Corpus Christianorum Series Latina* (Turnhout); CSEA = *Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis* (Aquileia–Roma); CSEL = *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (Wien); CSHB = *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn); GCS = *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller* (Berlin); LCL = *The Loeb Classical Library* (Cambridge, Massachusetts–London); MGH AA = *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi* (ponatis: München, 1980 in dalje); PG = *Patrologia Graeca* (Paris); PL = *Patrologia Latina* (Paris); PLRE = *Prosopography of the Later Roman Empire* I (Cambridge, 1971); II (Cambridge, 1980); RE = *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart); RGA = *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* (Berlin–New York); SC = *Sources Chrétiennes* (Paris). Okoliščine gotskega zavzetja Rima, njegov potek in posledice, ter naseljevanje barbarov na ozemlju rimske države so v okviru mednarodnih raziskovalnih projektov obravnavali kar trije simpoziji s skupnim naslovom *Romania Gothica. The origins of European Identity*: (1) 23.–25. septembra v Ravenni, (2) 1.–2. oktobra v Budimpešti, (3) 15.–16. oktobra v Toulousu. Poleg tega je Švicarski inštitut v Rimu 7.–9. oktobra organiziral posvet z naslovom *The Fall of Rome in 410 and the Resurrection of the Eternal City*, Nemški arheološki inštitut v Rimu pa je 4.–6. novembra organiziral simpozij z naslovom *The Sack of Rome. The event, its context and its impact*.

da Vzhodni Ilirik pridobijo za Zahodno cesarstvo, je gotski kralj spomladi 408 krenil iz Epira proti Italiji.² Tako kot pri prvem pohodu 401–402 je šel na pot s celotnim ljudstvom, v katerem so (ob ženskah, otrocih in starejših) predstavljali vojščaki le kako četrtno udeležencev. Njihove več kot tisoč kilometrov dolge poti od Epira do vzhodne meje Italije ne opisuje noben vir, vendar naj bi bila po splošnem prepričanju identična s tisto, po kateri so jeseni 401 prvič vdrli v Italijo.³ Od prihoda Gotov do meje Italije dalje odpira dokaj podroben Zosimov opis zapletena vprašanja poznoantične geografske podobe današnjega slovenskega prostora (gl. karto 1). Po prehodu "tesni, ki ovirajo prehod iz Panonije v Venetijo", so se Goti utaborili na področju Emone. To najvzhodnejše mesto na ozemlju province *Venetia et Histria* v severnoitalski diecezi (*Italia annonaria*) je s svojim upravnim območjem obsegalo strateško izredno izpostavljeno ozemlje med vojaškimi zaporami na zahodu (*Claustra Alpium Iuliarum*), administrativno mejo na Trojanah proti Sredozemskemu Noriku na severovzhodu in v virih bolj redko omenjeno obmejno območje na jugovzhodu proti panonski provinci Saviji. Pri Zosimu omenjene "tesni" na poti "iz Panonije v Venetijo" so se nahajale na hribovitem območju zahodne Dolenjske na cestni povezavi *Siscia–Emona*, ki je povezovala Panonijo (provincia *Savia*) z italško provinco *Venetia et Histria*. Najožji prehod je bil prav na mejnem območju med obema provinca-ma, nekako med Stično in Višnjo Goro (cestna postaja *Acervo*).⁴ Zosim, ki kot večina poznoantičnih avtorjev uporablja imena provinc pred Dioklecijanovimi

² Zosimus 5,26,2–3; 5,27,2–3 (po ediciji s temeljnim komentarjem: *Zosime – Histoire nouvelle*, Texte établi et traduit par François Paschoud (Paris, 1979 [Tome II²]; 1986 [tome III¹]; 1989 [tome III²]); za navedena citata gl. tome III¹, 39 in 191–200, op. 53–54 (dalje: Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*); Olympiodorus, frg. 2 (Blockley, 154); Sozomenus 8,25,3–4; 9,4,2–4 (po izdaji: Joseph Bidez, Günther Christian Hansen, GCS (Berlin, 1960), 383–384, 395). PLRE II, 46 (Alaricus 1). Friedrich Lotter (Rajko Bratož in Helmut Castritius kot sodelavca), *Premiki ljudstev na področju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600)* (Ljubljana, 2005), 12 in 174. op. 31–32 (s podrobno literaturo (dalje: Lotter (Bratož in Castritius kot sodelavca), *Premiki ljudstev*).

³ Iordanes, *Getica* 147 (po ediciji: Iordanes, *Romana et Getica*, izd. Theodor Mommsen, MGH AA 5/1, 96: pohod z južnega Balkana prek Mezije do Panonije, nato pa mimo Sirmija ob Savi proti zahodu). Herwig Wolfram, *Die Goten* (München, 1990), 158 in 595 (karta 6a) (dalje: Wolfram, *Die Goten*). Za pohod leta 408 je Jaroslav Šašel, "K zgodovini Emone v rimskih napisih in literaturi", v: *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo*, ur. F. Gestrin (Ljubljana, 1984), 35–45 (zlasti 42) (dalje: Šašel, "K zgodovini Emone"), domneval, da so šli Goti vzdolž jadranske obale do severne Dalmacije, nato čez Burnum do Siscije in od tam proti Emoni. Izhodišče za tako predstavo, ki se nam zdi manj verjetna, daje Philostorgius 12,2 (po izdaji: Joseph Bidez, Friedhelm Winkelmann, GCS (Berlin, 1981), 140–141).

⁴ Zosimus 5,29,1. "Soteske, ki ovirajo prehod iz Panonije v Venetijo", sta locirala na hribovito območje zahodne Dolenjske oziroma na cestno povezavo *Siscia–Emona* Šašel, "K zgodovini Emone", 42, in Herbert Graßl, "Der Südostalpenraum in der Militärgeographie des 4./5. Jahrhunderts", v: *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit – Zabodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi*, ur. R. Bratož (Ljubljana, 1996), 177–184, zlasti 178 (dalje: Graßl, "Südostalpenraum"). Ta razlaga je vsekakor bolj verjetna od večinskega mnenja starejših avtorjev, da gre za prehod na Trojanah, kjer je Venetija mejila na Norik in ne na Panonijo. Prim. *Arheološka najdišča Slovenije* (Ljubljana, 1975), 88 (Acervo).

upravnimi reformami, v nadaljevanju predstavlja Emono kot mesto "med Zgor-njo Panonijo in Norikom". Taka oznaka je možna le v primeru, da upoštevamo lego mesta z italške perspektive, saj je bilo od obeh sosednjih provinc približno enako oddaljeno. Po njegovem nejasnem opisu z mitološkim dodatkom o argonavtski ustanovitvi Emone so Goti nato zapustili Emono, prekoračili (le iz argonavtskega mita poznano) reko *Akylis* in se odpravili proti Noriku.⁵ Pot jih je vodila prek "Apeninskih gora", ki se razprostirajo "na obrobju Panonije", in prek katerih je vodila v provinco Norik tako ozka pot, da je prehod lahko učinkovito varovala že majhna vojaška posadka. Od treh različnih možnosti za določitev Zosimovih "Apeninskih gora" (Karnijske Alpe, Karavanke, veriga predalpskega hribovja, ki na vzhodni strani zapira Ljubljansko kotlino) se prva preveč oddaljuje od meja Panonije, kjer naj bi se nahajale "Apeninske gore". Pri identifikaciji s Karavankami, ki jo predlaga več avtorjev, je glavni problem ne le njihova oddaljenost od Panonije, pač pa predvsem njihova težka prehodnost. Prehod čez Korensko sedlo (1071 m) v antiki ni bil v prometni uporabi, prav tako ne prehod čez Jezersko (1215 m), ki bi bil glede na naravne danosti relativno lahko obvladljiv. Pohod velike skupine vojščakov skupaj s civilnim prebivalstvom in raznovrstnim inventarjem čez 1370 m visok in zaradi konfiguracije zemljišča izredno težak prehod Ljubelj, čez katerega je vodila v antiki samo neprikladna tovarna pot,⁶ je komajda predstavljal. Najbolj smiselna je razlaga, da so se Goti premaknili iz Emone čez hribovje proti severovzhodu in prek le 563 m visokega trojanskega prehoda (*Atrans*) prišli na območje Celeje in – ob upoštevanju velikosti skupine – morda tudi Petovione. Zosimova oznaka "Apeninskih gora" se verjetno nanaša na verigo predalpskega in posavskega hribovja, po kateri je potekala meja med Italijo in Zahodnim Ilirikom. V prid taki razlagi sta še dve Zosimovi omembi "Apeninov" pri opisu Teodozijevega prodora iz Panonije proti Akvileji med državljansko vojno leta 388, potem ko

⁵ Zosimus 5,29,2–3. O Emoni kot naselbini Argonavtov v poznoantičnih virih gl. Šašel, "K zgodovini Emone", 42; Rajko Bratož, *Grška zgodovina* (Ljubljana, 2010), 241–243. Mitološke reke *Akylis*, ki jo je Zosim prek Olimpiodora prevzel od pesnika Peisandra, ni mogoče določiti. Na podoben način je iz istega vira (Peisandra) in prek istega posrednika (Olimpiodora) že pred Zosimom predstavil reko Sozomen 1,6,5 (GCS, str. 15). Medtem ko je ta reko lociral okrog 400 milj (okrog 72 km) zahodno od Emone in jo umestil v severovzhodni italški prostor, pa gre pri Zosimu za reko v bližini Emone, ki so jo Goti prekoračili, ko so krenili proti Noriku. V dosedanjih poskusih so *Akylis* enačili z najmanj šestimi različnimi rekami (Ljubljana, Drava, Vipava, Timav, Alsa, Adiža). O različnih predlogih gl. Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 215–217; Stefan Rebenich, v: *Zosimos, Neue Geschichte*. Übersetzt und eingeleitet von Otto Veh, durchgesehen und erläutert von Stefan Rebenich (Stuttgart, 1990), 376–377, op. 68 (dalje: Rebenich, *Zosimos*); Vanna Vedaldi Iasbez, *La Venetia orientale e l'Histria*. Le fonti letterarie greche e latine fino alla caduta dell'Impero Romano d'Occidente (Roma, 1994), 114–115 (dalje: Vedaldi Iasbez, *La Venetia orientale*); Graßl, "Südostalpenraum", 179–180.

⁶ Gernot Piccottini, Reinhard Wedenig, "Antike Passübergänge zwischen Noricum und der 10. italischen Region", *Antichità Altoadriatiche* 28 (1986): 119–142, zlasti 138–142. Mnenje, da so Goti prešli Ljubelj in se nato utaborili na področju Viruna, sta zastopala Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 216, in Vedaldi Iasbez, *La Venetia orientale*, 90.

Premiki Alarikovih Gotov na ozemlju današnje Slovenije poleti in jeseni 408 (po predlogi: Herbert Graßl, "Südostalpenraum in der Militärgeographie des 4./5. Jahrhunderts", v: *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*, Situla 34, ur. Rajko Bratož (Ljubljana, 1996), 184)

je premagal proticesarja Magna Maksima, najprej pri Sisciji in zatem pri Peto-vioni.⁷ Ker Zosim kasneje pri omembi Ataulfovega pohoda iz Panonije v Itali-jo spomladi 409 isto hribovito območje označuje kot "Alpe, ki se raztezajo od Panonije do Venetije", se ponujata dve možni razlagi: ali so tri oznake "Apenin-skih gora" pri Zosimu napačne in bi morale nastopati na njihovem mestu ime "Alpe", ali pa ime "Apeninske gore" označuje samo verigo hribovja od vzhod-nega dela Kamniških Alp proti posavskemu hribovju in prek Save na območje severozahodne Dolenjske.⁸ Z jugovzhodnega območja Sredozemskega Norika,

⁷ Zosimus 4,45,4; 4,46,2 (Paschoud v: *Zosime – Histoire nouvelle*, II², 314 in 442–443, op. 191–192).

⁸ Zosimus 5,29,4. Tako razlago zapletenega vprašanja Alarikovega premika iz Emone na ozemlje Norika so z različnimi poudarki predlagali naslednji avtorji: Jaroslav Šašel, *Opera selecta* (Ljubljana, 1992), 712–713 ("Apeninske gore" kot oznaka za hribovje, kjer se nahaja Atrans); Herwig Wolfram, *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung* (Wien, 1995), 31 (prijod Gotov v širši prostor "štajersko-slovenskega Sredozemskega Norika"); Graßl, "Südostalpenraum", zlasti 181 in 184 (karta; najbolj eksplicitna razlaga). Niansirano mnenje je izrazila Vedaldi Iasbez, *La Venetia orientale*, 90, ki je dopustila kot alternativno možnost razlago, da se za oznako "Apeninskih gora" pri Zosimu skriva poimenovanje vzhodno od Ljubljanske kotline ležečega pogorja.

ki je imelo dobre prometne povezave s sosednjim panonskim območjem,⁹ so Goti lahko navezali stike z Ataulfovo gotsko-hunsko skupino v "Zgornji Panoniji", prav tako so lahko prek poslanstev vzdrževali stike s cesarjem ter po neuspešnih pogajanjih vdrli v Italijo po običajni, že od pohodov v letih 394 in 401 dalje dobro poznani poti čez Emono in Hrušico.

Po prihodu na ozemlje Sredozemskega Norika so se začeli Goti pogajati s cesarjem, ki že več kot eno leto ni izpolnjeval obveznosti iz federatske pogodbe. Zaradi vdora barbarskih skupin čez Ren in njihovih plenitvah po Galiji (od 407 dalje) in istočasne uzurpacije Konstantina III. (407–411) v Britaniji, od koder je 408 razširil oblast nad Galijo in Španijo,¹⁰ se je Zahodno cesarstvo znašlo v velikih težavah, zato si ni želelo še vojne v Podonavju. Če upoštevamo dokaj različne predloge in pogoje, so bila pogajanja, ki so potekala s presledki od poletja 408 do poletja 410, odraz trenutne vojaške moči ene ali druge strani, ki je svojo trenutno prednost pred nasprotno stranjo skušala izkoristiti s postavljanjem večjih zahtev ali trših pogojev. Pogajanja je na gotski strani vodil Alarik (šele pri četrth pogajanjih spomladi 409 se je pojavil ob njem Ataulf), na rimski strani v prvem primeru Stiliho (v imenu cesarja), po njegovem padcu pa cesar Honorij, le pogajanja o deblokadi Rima po prvi obkolitvi mesta v pozni jeseni 408 je vodil rimski senat. Naj jih kratko povzamemo.

Alarik je po prihodu v Norik zahteval od Zahodnega cesarstva plačilo federatske službe za čas od prihoda v Epir do vključno pohoda iz Epira do mejnega območja Italije in Norika, v višini 4000 funtov zlata (okrog 288.000 solidov). Ta vsota bi zadostovala za letno preskrbo do 100.000 ljudi oziroma okrog dvajsetmesečno oskrbo manjše skupine (okrog 60.000 pripadnikov), kar se zdi bolj

⁹ Slavko Ciglencčki, "Zum Problem spätrömischer militärischen Befestigungen im südlichen Teil von Noricum mediterraneum", *Schild von Steier* 20 (2007): 317–328; isti, "Via publica in druge komunikacije med Celejo in Neviodunom v poznorimskem obdobju – Via publica and other communications between Celeia and Neviodunum in the Late Roman period", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24 (2007): 241–250.

¹⁰ O vdoru barbarskih skupin v Galijo poročajo Hieronymus, *Epistulae* 123,15,2–4 (izd. Jérôme Labourt, vol. 7 (Paris, 1958), 92); Orosius 7,40,3–10 (po ediciji: Orosio, *Le storie contro i pagani*, I–II, izd. Adolf Lippold, Fondazione Lorenzo Valla (12001), 386–388); Zosimus 6,3,1–3 (z omembo uzurpacij Marka 406/7, Gracijana 407 in Konstantina III.). Gl. Hans-Werner Goetz, Steffen Patzold, Karl-Wilhelm Welwei, *Die Germanen in der Völkerwanderung. Zweiter Teil* (Darmstadt, 2007), 270–278 (dalje: Goetz, Patzold, Welwei, *Die Germanen in der Völkerwanderung*); Helmut Castritius, "Die Völkerlawine der Silvesternacht 405 oder 406 und die Gründung des Wormser Burgunderreichs", v: *Die Burgunder. Ethnogenese und Assimilation eines Volkes*, ur. V. Gallé (Worms, 2008), 11–28.

realna ocena velikosti celotnega ljudstva.¹¹ Stiliho in večji del senatorjev je sprejel predlog zneska, ki je bil izplačan.¹²

Stilihov padec avgusta 408 in pogrom nad "barbari" v Italiji sta preprečila ali vsaj odložila reševanje ključnega problema, namreč naselitve Gotov, pač pa sta okrepila njihove vrste, ko naj bi se po Zosimovi gotovo previsoki oceni nekoliko več kot 30.000 Germanov, ki so ušli pogromu, pridružilo Alariku. Med temi germanskimi vojaki je bil tudi velik elitni oddelek vojščakov iz leta 405 premagane Radagaisove vojske, ki jih je Stiliho vključil v svojo vojsko (t. i. "optimates", ki naj bi jih bilo 12.000). Ubežni, pretežno gotski vojščaki, so se verjetno zbrali nekje na območju severovzhodne Italije, od koder so navezali stike z Alarikom.¹³ Pri ponovnih (drugih) pogajanjih, tokrat s Honorijem, je Alarik, ki se je tedaj še nahajal v Noriku, zahteval (manjše) denarno plačilo in izmenjavo talcev, ob tem pa prepustitev ozemlja Panonije za naselitev.¹⁴ Alarikov predlog, po katerem bi se Goti naselili v Panoniji (ne pa ostali v Sredozemskem Noriku, kjer so se trenutno nahajali), je odraz dejstva, da je bil Sredozemski Norik zaradi majhnih ravninskih površin za trajno naselitev neprimeren, poleg tega bi sodelovanje z Ataulfovo gotsko-hunsko skupino znatno povečalo Alarikovo vojaško moč.

Zavrnitev ponudbe, ki jo Zosim razlaga kot posledico zgrešenih cesarjevih odločitev pod vplivom slabih svetovalcev, je sprožila vojno med Goti in Zahodnim cesarstvom. Alarik je želel okrepiti svoje sile tako, da je poklical svojega svaka Ataulfa, voditelja znatne ostrogotsko-hunske skupine v Zgornji Panoniji,¹⁵ vendar je ta očitno okleval z odhodom. Ne da bi čakal na prihod

¹¹ Zosimus 5,29,5–8. Wolfram, *Die Goten*, 161, je na tej podlagi ocenil velikost skupine na okrog 100.000 pripadnikov; nasprotno je Graßl, "Südostalpenraum", 180, op. 21, predlagal le eno tretjino tega števila, saj naj bi se znesek nanašal na tri leta in na stroške pohoda do Emone oziroma Norika. Ker je Alarik prevzel federatsko službo v Epiru v sklopu Stilihovega načrta pridobitve Vzhodnega Ilirika za Zahodno cesarstvo verjetno šele 407 (tako *PLRE* II, str. 46 [Alaricus 1], in Wolfram, *Die Goten*, 160; že v leto 405 datira to imenovanje Alexander Demandt, "Magister militum", *RE* Supplementband 12 (1970): 739 (dalje: Demandt, "Magister Militum")), se vsota verjetneje nanaša na leto 407 in minuli del leta 408, torej približno na dvajsetmesečno obdobje. Kot poroča Olympiodorus, frg. 41,2 (Blockley, 204), je ta znesek primerljiv z letnimi dohodki najbogatejših senatorjev (prim. John Matthews, *Western Aristocracies and Imperial Court A.D. 364–425* (Oxford, 1990), 384 (dalje: Matthews, *Western Aristocracies*)).

¹² Olympiodorus, frg. 7,2 (Blockley, 158) izrecno poroča, da je Alarik prejel ta znesek še pred Stilihovim padcem. Na to, da je bil znesek izplačan, meri tudi Hieronymus, *Ep.* 123,16 (*semibarbarus proditor*, polbarbarski izdajalec Stiliho, naj bi z rimskim denarjem oborožil sovražnike Rima). Le na posreden način kaže na izplačilo Zosimus 5,29,5–9 (senat je potrdil znesek, njegovo izplačilo Alariku ni izrecno omenjeno, pač pa dejstvo, da je na ta način Stiliho kupil mir). K vprašanju prim. Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 220–221, op. 67. Goetz, Patzold, Welwei, *Die Germanen in der Völkerwanderung*, 290, op. 322, izražajo dvom, da bi bil ta znesek identičen s tistim, ki ga omenja Olimpiodor, ker je Alarik po Stilihovem padcu (odstavitev 18. avgusta 408, usmrnitev štiri dni kasneje) poleg talcev in ozemlja za naselitev ponovno(!) zahteval denar, vendar pa manjšo vsoto.

¹³ Zosimus 5,35,5–6. Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 246–247, op. 81.

¹⁴ Zosimus 5,36,1–2. Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 247–250, op. 82–83; Rebenich, *Zosimos*, 381–382, op. 87–88.

¹⁵ Zosimus 5,37,1. *GL PLRE* II, str. 176–178 (Athaulfus).

gotsko-hunskega kontingenta iz Prve Panonije, se je Alarik odločil za vdor v Italijo in v mesecu oktobru prešel okrog devetsto kilometrov dolgo pot od južnega Norika prek provinc *Venetia et Histria* (mimo Akvileje, prek Konkordije, Altina in Kremone), *Aemilia* (Oecubaria pri Bononiji), *Flaminia* (Ariminum) in *Picenum* (gl. karto 2). Šele na poti od zaledja obale Jadranskega morja prek južnega dela province Tuscije proti Rimu so Goti plenili utrdbe in mesta, na katera so naleteli.¹⁶ Po blokadi pristanišča v Portu (*Portus Romae*) severozahodno od Ostije in obkolitvi Rima v pozni jeseni 408 je Alarik od izstradanega in od kužne bolezni izmučenega mesta s pogajanjem izsilil precej večje odplačilo, kot ga je poleti zahteval od cesarja: kar 5000 funtov zlata, 30.000 funtov srebra, veliko količino najboljših oblačil in izbranih jestvin, poleg tega otroke iz uglednih družin kot talce. Po deblokadi mesta naj bi po Zosimu (napačno) "skoraj vsi sužnji" (po Sozomeni pravilneje le "številni sužnji, zlasti tisti barbarskega porekla") zapustili mesto in se pridružili Gotom. S tem naj bi se število bojnikov na gotski strani dvignilo na okrog štirideset tisoč.¹⁷ Ker rimska stran ni izpolnila vseh pogojev, zlasti zahteve po izročitvi talcev, se je vojna nadaljevala.

Območje severovzhodne Italije, ki ga je Alarik brez bojov prekorčal v oktobru 408, je postalo prizorišče vojaških operacij v zgodnji pomladi 409. Honorij je skušal okrepiti svoj položaj v Italiji. Najprej je poklical na pomoč elitni kontingent 6000 mož (predvsem konjenikov) iz Dalmacije, ki pa je že v prvem spopadu z Alarikom doživel uničujoč poraz.¹⁸ Nato je cesar izvedel pomembno reorganizacijo vojaških sil. Po odstitvitvi neuspešnih protigermansko usmerjenih rimskih poveljnikov je postal ključna osebnost barbar in pogan Generidus,

¹⁶ Zosimus 5,37,2–4 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 54–55). Prim. Zgoščeno Iordanes, *Getica* 155 (... *Emiliam ... devastant Flaminiaque aggerem inter Picenum et Tusciam usque ad urbem Romam discurrentes ... in praeda diripiunt* [... opustošili ... Emilijo, se razkropili po flaminijski cesti med Picenom in Tuscijo vse do mesta Rima ... ter vse opleni]. Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 250–255, op. 84; pregledno Wolfram, *Die Goten*, 162 in 595 [karta 6 a]).

¹⁷ Zosimus 5,39–42 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 57–64 in 268–200, op. 90–99); prim. Philostorgius 12,3 (GCS, 141–142); Sozomenus 9,6,2 (GCS, 397–398 (= Olympiodorus, frg. 7,5, v: Blockley, 158–160). K Zosimovemu opisu prvega obleganja Rima v pozni jeseni 408 izčrpno Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 268–288, op. 90–99, zlasti 281–282 (z izračunom vrednosti vsote, s katero se je odkupil Rim [Zosimus 5,41,4]: količina zlata ustreza vrednosti 360.000 solidov, količina srebra, oblačil in izbrane hrane pa znesku več kot 340.000 solidov, s čimer je celoten odkup Rima znašal okrog 700.000 solidov). Odkup mesta, ne pa zneska, omenjata tudi Sozomenus 9,6,7 (GCS, 398, na podlagi Olympiodora, frg. 7,5, Blockley, 160) in Hieronymus, *Ep.* 123,6. Na težke razmere v tem času je meril tudi Augustinus, *Ep.* 99 (CCSL 31 A, 235–236), ki je v pismu izrazil nezadovoljstvo nad tem, da ga njegovi rimski prijatelji, pa tudi škofje, niso izčrpneje obvestili o dramatičnih dogodkih v Rimu in okolici. O pobegu sužnjev poročata Sozomenus 9,6,3 (GCS, str. 397–398) in zlasti Zosimus 5,42,3 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 63–64 in 286–288, op. 99; pregledno Rebenich, *Zosimos*, 384–386, op. 97–104. Oba se pridružujeta mnenju Richarda Kleina, da gre za pobeg le nekaj tisoč sužnjev.

¹⁸ Zosimus 5,45,1–2 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 65–66 in 292–295, op. 102). K sestavi kontingenta iz Dalmacije gl. Dietrich Hoffmann, *Das spät-römische Bewegungsbeere und die Notitia Dignitatum* I–II (Düsseldorf, 1969–1970), I, 431–432, II, 178–179, op. 26 (dalje: Hoffmann, *Das spät-römische Bewegungsbeere*).

ki je užival sloves Rimu zvestega, načelnega in zelo sposobnega poveljnika. V marcu 409 je postal vrhovni poveljnik vseh vojaških sil v Dalmaciji, pri čemer je bil že pred tem (verjetno z naslovom *magister militum per Illyricum*) vrhovni poveljnik vojske, "ki je varovala Zgornjo Panonijo, Norik in Recijo ter druga območja do Alp". Z ustanovitvijo velikega vojaškega okrožja, ki je zajemalo ozemlje Zahodnega Ilirika (od tedaj sedmih provinc nista bili vključeni spodnjepanonski provinci *Valeria* in *Pannonia Secunda*) ter Recijo (tedaj provinci *Raetia Prima* in *Raetia Secunda*, ki sta pred tem nastopali v sklopu *dieceze Italije anonarije*), in z dvigom bojne pripravljenosti vojske, mu je v kratkem času uspelo zaščititi province, saj je po Zosimu "barbarom v sosedstvu zbujal strah".¹⁹

V takih razmerah je postal vprašljiv položaj Ataulfove gotsko-hunske skupine v "Zgornji Panoniji", ki je po novi ureditvi spadala v Generidovo območje. Ataulf se je v zgodnji pomladi, najverjetneje že v februarju (v ta čas pade poslanstvo iz Rima k Honoriju v Raveno, ki se ga je udeležil tudi papež Inocenc),²⁰ s svojo iz Gotov in Hunov sestavljeno skupino odpravil v Italijo, da bi se pridružil Alariku. Pot ga je vodila po Zosimu "čez Alpe, ki se razprostirajo od Panonije do Venecije"; ta geografska oznaka se ujema z oznako Amijana Marcelina, ki to gorovje označuje kot "Julijske Alpe, ki so jih nekdaj imenovali Venetske".²¹ Čeprav se je moč Ataulfovih gotsko-hunskih oddelkov v približno petmesečnem obdobju (september 408–februar 409) zmanjšala, jih niso mogli zaustaviti "vojaki, konjeniki in pešaki, ki so se nahajali v mestih, skupaj z njihovimi poveljniki", kot je načrtoval Honorij. Ataulf je zatem utrpel med obleganjem Pize znaten poraz, ko je ob nočnem napadu manjšega hunskega oddelka v Honorijevo službi izgubil 1100 vojakov, šele nato se je pridružil Alarikovim silam. Kraj spopada v bližnjem zaledju obale Tirenskega morja kaže na to, da Ataulf ni prodiral proti Rimu tako kot Alarik vzdolž jadranske obale, temveč po daljši poti, ki ga je

¹⁹ Zosimus 5,46,2–5 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 68–69 in 299–306, op. 106–107, s kritičnim prikazom starejših razlag tega mesta). Demandt, "Magister militum", 646–647 (temeljna obravnava; avtor razlaga razširjenje kompetenc nad obe recijski provinci kot kompenzacijo za Vzhodni Ilirik, ki je ostal v Vzhodnem cesarstvu). Zapleten in nejasen odlomek ne dopušča zanesljivih sklepov o karieri barbarskega poveljnika, ki se omenja samo na tem mestu. Prim kratko *PLRE* II, str. 500–501 (Generidus).

²⁰ O poslanstvu gl. Zosimus 5,45,5 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 67 in 297–298, op. 104); Sozomenus 9,7,1 (GCS, str. 398); Orosius 7,39,2. Zadrževanje v Raveni "zaradi nenehnih stisk", v katerih se je znašel Rim, potrjuje tudi Inocenčevo pismo škofu Marcijanu iz Naisa (Innocentius, *Ep.* 16, *PL* 20, stolpec [odslej st.] 519 B: *Verum nunc in Ravenmate urbe mihi constituto propter Romani populi necessitates creberrimas ...* [Sedaj, ko se nahajam v mestu Raveni zaradi nenehnih stisk, ki pestijo prebivalstvo Rima ...]).

²¹ Zosimus 5,45,5 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 67 in 299, je predlagal prevod po smislu, ki bi se glasil: "Alpe, ki ločujejo Panonijo od Venetije"). O enkratni oznaki "Venetskih Alp" (Ammianus Marcellinus 31,16,7) gl. Vedaldi Iasbez, *La Venetia orientale*, 75 in 82.

vodila v zaledje obale Tirenskega morja.²²

Zmaga nad cesarskimi enotami iz Dalmacije in pridružitve Ataulfove skupine iz Panonije sta okrepila Alarikov položaj. Sledila so pogajanja (v aprilu 409 ali v naslednjih mesecih), na katere je Honorijev pogajalec *praefectus praetorio Italiae* Jovij povabil v Raveno poleg Alarika tudi Ataulfa. Očitno je ta s priključitvijo svoje skupine prevzel drugo mesto za gotskim kraljem. Kot pogoj za sklenitev miru je Alarik na pogajanjih, ki pa so dejansko potekala pred obzidjem Riminija s cesarjevim prefektom (ta je bil prek kurirjev v stalni zvezi s cesarjem, ki se je nahajal v Raveni), predložil cesarju dotlej največje zahteve: letno plačilo v zlatu in oskrbo z žitom, za naselitev svojega ljudstva pa veliko ozemlje: "obe Veneciji, oba Norika in Dalmacijo". Naknadno je zahteval še naslov vrhovnega vojaškega poveljnika (*magister utriusque militiae*), zaradi česar je bil pripravljen predhodne zahteve nekoliko omiliti.²³ Cesar je v pismu zadnjo zahtevo odločno zavrnil, še več, Honorij in Jovij sta nato s prisego zavrnila kakršnokoli možnost sklenitve miru z Alarikom.²⁴ Če bi cesar na zahtevo pristal, bi postal Alarik vrhovni vojaški poveljnik s pooblastili, kakršne je imel nekdanj Stiliho, in bi po pomenu izpodrinil Generida. Po tem predlogu bi dobili Goti za naselitev območje severnega in vzhodnega Jadrana z globokim zaledjem ter celotno območje Vzhodnih Alp oziroma ozemlje štirih poznoantičnih provinc z velikim strateškim pomenom, od koder bi lahko ogrožali Raveno.

Cesar je odločno zavrnil zahteve gotskega kralja, ker je medtem bistveno povečal svojo vojaško moč: najel je 10.000 hunskih federatov ter odredil, da za njihovo oskrbo pripeljejo iz Dalmacije (tedaj pod Generidovim vojaškim poveljstvom) zadostne količine žita in živine, poleg tega pa je lahko računal na

²² Zosimus 5,45,5–6 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 67 in 298–299, o možnih vzrokih za relativno zmanjšanje Ataulfove vojaške moči). Verjeten vzrok je bilo povečanje števila hunskih konjeniških oddelkov v Honorijevi službi (tako Hoffmann, *Das spättrömische Bewegungsbeer*, str. 194), manj verjeten pa prizadevanje ravskega dvora, ki naj bi vsaj delno pridobil na svojo stran hunski del panonskih federatov, zaradi česar naj bi Ataulf odšel na pot samo z ostrogotskim delom nakdanje mešane skupine (László Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476)* (Budapest, 1969), 246–250 (dalje: Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens*)).

²³ Zosimus 5,48,1–3 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 70–71 in 309–311, op. 110); Sozomenus 9,7,2 (GCS, 398); Olympiodorus, frg. 8 (Blockley, 160–162). Ker omenja *Notitia Dignitatum* Oc. 11,49 in 42,3 upravno enoto z imenom *Venetia inferior*, v kateri se je nahajala Akvileja, se je (sicer nikjer omenjena!) *Venetia superior* verjetno nanašala na Istro in morda na ozemlje današnje zahodne in osrednje Slovenije z Emono.

²⁴ Zosimus 5,49,1 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 71–72 in 311–313, op. 111); Sozomenus 9,7,3–4 (GCS, 398–399 = Olympiodorus, frg. 8, Blockley, 160–162); Matthews, *Western Aristocracies*, 294.

vojaško pomoč galskega samodržca Konstantina III.²⁵ Alarik, ki se je ponovno odpravil proti Rimu in hitel z zbiranjem svojih sil, je zaradi tega prekinil pohod in pri (tokrat že petih) pogajanjih z rimsko stranjo svoje zahteve zelo zmanjšal: za naselitev je zahteval "samo oba Norika, ki ležita daleč stran ob Donavi, sta izpostavljena nenehnim napadom in prinašata državi neznatne dohodke", poleg tega še vsakoletno oskrbo z žitom po cesarjevi presoji. Vsemu ostalemu se je bil pripravljen odpovedati, pač pa je izrazil željo po sklenitvi prijateljstva in vojnega zavezništva s cesarjem proti tistim, ki bi vojaško ogrožali rimsko državo.²⁶ Alarikovo verjetno že drugo poslanstvo v Raveno, ki so ga sestavljali škofje iz okolice Rima, naj bi po Zosimovih besedah posredovalo cesarski strani njegove zelo zmerne zahteve, obenem pa tudi izpostavilo kraljevo iskreno občudovanje Rima. Alarikove ideje, ki jih Zosim posreduje kot sporočilo rimskih poslancev cesarju Honoriju, spominjajo na kasnejši Ataulfov politični program sprave in sožitja med Rimljani in Goti. Ker je ravenski dvor to ponudbo, tudi zaradi omenjene cesarjeve prisega, v juliju ali avgustu 409 zavrnil, je začel Alarik jeseni z drugim obleganjem Rima.²⁷

V dogodkih, ki so sledili, je nastopal Ataulf kot Alarikov najtesnejši sodelavec. Alarik je v začetku drugega obleganja (nekako v drugi polovici oktobra) 409 tako kot leto poprej zavzel pristanišče *Portus* (severozahodno od Ostije), zasegel celotne zaloge hrane in zagrožil, da jih bo porabil za svojo vojsko, če Rimljani ne bodo izpolnili njegovih zahtev.²⁸ Kljub uklonitvi Alarikovim zahtevam so v Rimu zavladale katastrofalne razmere. Nastopila je lakota, ki naj bi bila še hujša kot ob prvem obleganju mesta, saj omenjajo posamezni viri celo pojave kanibalizma.²⁹ Na zahtevo gotskega kralja je senat izbral novega cesarja, ki je bil pripravljen sodelovati z Goti: jeseni (proti koncu oktobra ali v začetku novembra) 409 je zasedel prestol Prisk Atal (*Priscus Attalus*), dotedanji mestni prefekt, sicer pogan iz Simahovega kroga, ki ga je ob tej priložnosti gotski škof

²⁵ Zosimus 5,50,1 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 72 in 313–314, op. 112; avtor po pravici poudarja, da izvor teh Hunov ni poznan, da je Zosimovo število previsoko in da se ti Huni v nadaljevanju nikjer ne omenjajo). O odnosih med med Honorijem in Konstantinom III. gl. Zosimus 5,43 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 64; medsebojno priznanje); 6,1,2 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III², 4–5: njuno potencialno zavezništvo). Prim. *PLRE* II, 316–317 (Fl. Claudius Constantinus 21).

²⁶ Zosimus 5,50,2–3 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 72–73 in 313–315, op. 112); Sozomenus 9,7,5–9,8,1 (GCS, 399) = Olympiodorus, frg. 8,1 (Blockley, 162; avtorja ne omenjata Norika, pač pa "ozemlje majhne pomembnosti za Rim"). Gl. tudi Rebenich, *Zosimos*, 388, op. 116.

²⁷ Zosimus 6,1,1 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III², 4 in 17–19, op. 114); Sozomenus 9,8,1 (GCS, 399) = Olympiodorus, frg. 10,1 (Blockley, 162).

²⁸ Zosimus 6,6,1–3 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III², 9–10 in 42–43, op. 124); kratko Sozomenus 9,8,1 (GCS, 399) = Olympiodorus, frg. 10,1 (Blockley, 162); Goetz, Patzold, Welwei, *Die Germanen in der Völkerwanderung*, 308–309.

²⁹ Zosimus 6,11,1–2 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III², 13 in 60–61, op. 134); Olympiodorus, Frg. 10,1 (Blockley, 164); Goetz, Patzold, Welwei, *Die Germanen in der Völkerwanderung*, 310.

Sigesarius krstil v arijansko vero.³⁰ Novi cesar je najvišje vojaške funkcije svojemu položaju in trenutku primerno razdelil Gotom in Rimljanom: Alarik je postal vrhovni vojaški poveljnik (*magister utriusque militiae*) in je s tem dosegel naslov, ki ga je neuspešno zahteval od Honorija;³¹ Ataulf je postal kot *comes domesticorum equitum* poveljnik cesarske garde.³² Vsa ostala visoka mesta pa so zasedli Rimljani. Presenetljivo so Goti prevzeli samo dve sicer zelo visoki mesti v državnem vrhu. Izmed gotskih dostojanstvenikov je imel Alarik zanesljivo po rangi enakovrednega rimskega kolega, Ataulf pa verjetno.³³ Ataulf je prvič sprejel rimsko dostojanstvo in je bil poleg škofa Sigesarija edini vplivni Got iz Alarikovega kroga, ki nastopa v virih.

Honorij se je zaradi pritiska, ki ga je nanj izvajal Atal ob podpori Alarikovih Gotov, znašel v tako težkem položaju, da je Atala priznal za sovladarja. Ko se je Alarik z Goti obrnil proti Raveni, je spomladi 410 prišla Honoriju na pomoč sicer majhna, vendar zanesljiva armadna skupina iz Vzhodnega cesarstva.³⁴ Alarik je zaradi neuspešnega in s svojimi željami neusklajenega vladanja spomladi 410 odstavil marionetnega cesarja Atala in se odločil za ponovna pogajanja z ravnim dvorom. Vprašanje naselitve Gotov v Italiji naj bi rešili poleti (naj-pozneje julija) na tokrat že šestih pogajanjih, ki so potekala v sicer neidentificiranem, od Ravene okrog trinajst kilometrov oddaljenem kraju *Alpeis*, kjer naj bi prišlo do osebne srečanja med Honorijem in Alarikom.³⁵ Dogovore je

³⁰ Zosimus 6,7,1–4 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III², 10 in 43–44, op. 125); Sozomenus 9,8,1–2; 9,9,1 (GCS, 399 in 401); Procopius, *Bellum Vandalicum* 1,2,28–30 (po izdaji: H.B. Dewing, LCL, Procopius II, str. 18). O gotskih arijanskih škofih, ki se redko omenjajo, gl. Ralph W. Mathisen, "Barbarian Bishops and the Churches 'in barbaricis gentibus' during Late Antiquity", *Speculum* 72 (1997): 664–697, zlasti 679. Prim. tudi Reinhard Schneider, "Vor- und Frühformen einer *Renovatio Imperii* in christlichen Germanenreichen der Völkerwanderungszeit", *Zeitschrift für antikes Christentum* 4 (2000): 325–337, zlasti 331 (dalje: Schneider, Vor- und Frühformen); Hagith Sivan, "From Athanaric to Ataulf. The shifting horizons of 'Gothicness' in late antiquity", v: *Humana Sapit. Études d'Antiquité Tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini*, ur. J.-M. Carrié, R. Lizzi Testa (Turnhout, 2002), 61–62 (delja: Sivan, "From Athanaric to Ataulf").

³¹ Sozomenus 9,8,2 (GCS, 399). Gre za najvišji naslov, ki so ga dosegli posamezni barbarski vojskovodje: pred Alarikom Arbogast (388–394), Gainas (399–400) in Stilicho (394–408), kasneje pa Atala (449), Ardabur (424–425), Aspar (431–471) in Ricimer (457–472). *PLRE* I, 1112–1114; *PLRE* II, 1288–1293.

³² Sozomenus 9,8,2. Ta naslov je nosil 385/92, preden je postal *magister militum*, Stilicho, prav tako v bitki pri Frigidu padli Iberijec Bakurij (*PLRE* I, 1115). Sicer so ta naslov z zelo redkimi izjemami nosili Rimljani (*PLRE* II, 1293–1295).

³³ Zosimus 6,7,2 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III², 10 in 43–44, op. 125); Sozomenus 9,8,2 (Alarik in Ataulf); Philostorgius 12,3 (GCS, 141–142); Prosperus, *Chronica* 1238 (*Chronica minor* 1, 466, s kratko oznako Priska Atala). O naslovih prim. Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 306–308, op. 108; Rebenich, *Zosimos*, 393–394, op. 12. Goetz, Patzold, Welwei, *Die Germanen in der Völkerwanderung*, 308–309.

³⁴ Zosimus 6,8,1–3 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III², 11–12); Sozomenus 9,8,6 (GCS, 400); Olympiodorus, frg. 14 (Blockley, 172–174); Procopius, *Bellum Vandalicum* 1,2,32–36. Podrobno o pogajanjih med Honorijem in Atalom pozimi 409–410 in vojaški pomoči z Vzhoda spomladi 410 Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III², 48–52, op. 128–129.

³⁵ Sozomenus 9,9,2 (GCS, 401), na podlagi Olimpiodora, frg. 11,1 (Blockley, 168).

preprečil incident, ki je izhajal iz starih nasprotij med gotskimi velikaši, in je postal povod za zavzetje Rima. Honorijev *magister militum* Sarus, sicer Alarikov in zlasti Ataulfov osebni sovražnik, je z majhnim oddelkom bežal pred Ataulfom, s katerim se je spopadel v Picenu. Ker bi z eventualno sklenitvijo sporazuma med Goti in cesarjem postal odvečen, je s svojim oddelkom nepričakovano napadel gotsko vojsko.³⁶ Zatem je Ataulf (po Sozomenu in Filostorgiju kar sam Alarik) z vsemi silami napadel svojega nasprotnika, ki mu je uspel pobeg. Ker se je Honorij v sporu postavil na Sarovo stran, je tudi ta zadnji poskus sklenitve miru propadel.³⁷

Alarik, ki pred tem verjetno ni načrtoval zavzetja Rima, je mesto že tretjič obkolil. Izmučena prestolnica je že tretjič doživela strahote obleganja, predvsem hudo lakoto, ki je vodila do primerov kanibalizma. Same omembe, ki se v več primerih ne dajo kronološko določiti in so izražene na hipotetičen način (kot možnost, domneva, sum ali govorica), le v nekaj primerih pa kot dejstvo, prinašata dva sodobna avtorja, Hieronim in zlasti Olimpiodor, iz katerega so črpali Filostorgij, Sozomen, Zosim in Prokopij.³⁸ Ker Avguštin, med sodobniki najbolj obveščeni poročevalec, tega pojava ne omenja, je potrebna pri oceni teh poročil previdnost. Kljub prenovi avrelijanskega obzidja, mestnih vrat in obrambnih stolpov, ki jo je na Stilihov ukaz v času prve gotске invazije v Italijo 401–402 opravil mestni prefekt Flavij Makrobij Longinijan,³⁹ od lakote in notranjih sporov oslABLJENO mesto ni vzdržalo pritiska. Goti naj bi se s spre-

³⁶ O Saru gl. Helmut Castritius, "Rosomonen. Historisches", *RGA* 25 (2003): 355–358; Helmut Castritius, "Sarus. Historisches", *RGA* 26 (2004): 522–525; Lotter (Bratož in Castritius kot sodelavca), *Premiki ljudstev*, 68 in 79.

³⁷ Zosimus 6,13,1–2 (Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III², 15), Sozomenus 9,9,2–3 (GCS, 401) in Philostorgius 12,3 (GCS, 142) prinašajo v podrobnostih različna poročila, ki izhajajo iz Olimpiodora, frg. 11,1–2 (Blockley, 168). Analizo virov prinašata Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III², 66–68, op. 138, in Rebenich, *Zosimos*, 397–398, op. 23. Prim. tudi Wolfram, *Die Goten*, 165; Richard Klein, "Zur Reaktion in Konstantinopel auf den Fall Roms 410 n. Chr.", v: *Acta congressus internationalis XIV archaeologiae christianae* (Città del Vaticano, Wien, 2006), 489–500, zlasti 498, op. 19 (dalje: Klein, "Zur Reaktion").

³⁸ Olimpiodorus, frg. 7,1; 11,3 (Blockley, 158; 168). Omembe množičnega umiranja in zlasti kanibalizma se pojavljajo v antični historiografiji večkrat pri opisih obleganja mest. V primeru gotskih obleganj Rima se v posameznih virih omenja kot dejstvo pri drugem in tretjem obleganju. Pri prvem obleganju nastopa samo kot izražena možnost, na podoben način se omenja spomladi 410 v času Atalove vlade, ko je bil prekinjen dovoz hrane iz Afrike. Viri v kronološkem zaporedju: Hieronymus, *Ep.* 127,12 [splošno opažanje]; Olimpiodorus, frg. 7,1 (Blockley, 158 [splošno opažanje, ki se lahko nanaša na vsa tri obleganja ali le na drugo in/ali tretje]); 10,2 (prav tam, 166 [= Philostorgius 12,3: drugo obleganje]); 11,3 (prav tam, str. 168 [tretje obleganje, na tej podlagi Prokopij]); Sozomenus 9,8,8 (= Olimpiodorus, frg. 10,1 [domneva o primerih kanibalizma spomladi 410, ko so bile prekinjene zveze z Afriko]); Zosimus 5,40,1 [prvo obleganje, ko se omenja nevarnost kanibalizma, ne pa njegov dejanski nastop]; 6,11,1–2 [drugo obleganje]; Procopius, *Bellum Vandalicum* 1,2,27 [tretje obleganje pred padcem mesta]. Izčrpno Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 271, op. 92; Isti, *Zosime*, III², 60–62 (op. 134); prim. tudi Otto Zwirlein, "Der Fall Roms im Spiegel der Kirchenväter", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 32 (1978): 45–80, zlasti 51–52 (dalje: Zwirlein, "Der Fall Roms").

³⁹ Hermanus Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae* I (Dublin/Zürich, 1974), št. 797 (176–177).

tno pripravljeno izdajo v nočnem času polastili severovzhodnih mestnih vrat (*Porta Salaria*) in vdrlji v mesto. Prokopij, ki dokaj obširno opisuje to epozodo,⁴⁰ navaja v nadaljevanju na podlagi Olimpiodora alternativno razlago, po kateri naj mesto ne bi padlo zaradi izdaje in Alarikove vojne zvijače, pač pa naj bi rimska aristokratinja Proba iz rodbine Anicijev iz usmiljenja do meščanov, ki so umirali od lakote, svojim sužnjem naročila, naj ponoči odprejo mestna vrata.⁴¹

Pomen zavzetja Rima za Zahodno rimsko cesarstvo in za oblikovanje gotske skupnosti

Zavzetje Rima 24. avgusta 410⁴² s tridnevno plenitvijo mesta je dogodek v zgodovini poznega cesarstva, ki so mu že nekateri sodobniki pripisovali pomen mejnika v zatonu sveta. Tudi v kasnejših obdobjih pa vse do današnjega časa je veljal za enega od mejnikov v zatonu antike in posebej Zahodnega rimskega cesarstva. O njem obstaja obsežna bibliografija. Ta se nanaša predvsem na analize poročil posameznih avtorjev o dogodkih v Rimu, ki pa jih je težko povezati

⁴⁰ Procopius, *Bellum Vandalicum* 1,2,14–24 (LCL, Procopius II, str. 12–16).

⁴¹ Procopius, *Bellum Vandalicum* 1,2,27 (verjetno na podlagi Olimpiodora, frg. 11,3; Blockley, 168). O Probi gl. *PLRE* I, str. 732–733 [Proba 3].

⁴² Datum padca Rima sporoča Prosperus, *Chronica* 1240 (*Chronica minora* 1, str. 466); *Roma a Gothis Alarico duce capta* [VIII kal. Septemb.] [Rim so zavzeli Goti pod Alarikovim vodstvom 24. avgusta]; na tej podlagi med bizantinsskimi kronisti Theophanes, *Chronographia*, Anno Mundi 5903 (izd. Carolus De Boor, vol. I, Leipzig 1883, 81). Napačen datum (14. 8.) prinašajo *Excerpta Sangallensia* 540 (*Chronica minora* 1, 300): *Verana et Philippo II cons. Roma fracta est a Gothis Alarici XVIII kl. Septembres* [v letu konzulata ... so Alarikovi Goti (zavzeli in) zrušili Rim 14. avgusta]. Med poznoantičnimi zahodnimi kronikami omenjata dogodek tudi *Chronica Gallica a. CCCCLII*, 65 (*Chronica Minora* 1, 654: *Ipsa denique orbis caput Roma depraedationi Gothorum foedissime patuit* [Naposled je bil sam Rim, glavno mesto sveta, na sramoten način prepuščen gotski oplenitvi]) in Hydatius Lemicus, *Continuatio Chronicorum Hieronymianorum* 43 (*Chronica minora* 2, 17).

v enotno podobo.⁴³ Poleg padca Rima zasluži vso pozornost še manj opaženo vprašanje, kakšen je njegov pomen v zgodovini Gotov. Čeprav dogodek opisuje ali le omenja veliko poznoantičnih avtorjev (okrog dvajset, od tega najmanj pet sodobnikov), je na njihovi podlagi težko dobiti pregled nad celotnim dogajanjem.

Antični viri in izbor srednjeveških virov v kronološkem zaporedju

410–414/5	Augustinus, De excidio urbis [410]; Sermones 81,9; 105,9–10; 13 [410]; 296,7(9)–9(11) [411]; 345; Epistula 127,4 [411]; Civitas Dei 1–5 [414/5]
410/1	Rufinus, Prologus in omelias Origenis super Numeros
412–414	Hieronymus, Ep. 126,1–2; 127,12–13; Commentarius in Hiezechielem, Prologus
416–418	Orosius, Historiae adversus paganos 7,39,1–18; 7,40,1–2 (prim. 2,19,12–15)
417	Rutilius Namatianus, De reditu suo 1,39–40; 2,41–60
okrog 425	Olympiodoros, frg. 11,2–3 (Blockley, str. 168)
po 425	Philostorgios, Historia ecclesiastica 12,3 (GCS, str. 141–142)
po 439	Sokrates, Historia ecclesiastica 7,10 (SC 506, str. 42–44)
po 443	Sozomenos, Historia ecclesiastica 9,9,2–5; 10 (GCS, str. 401–402)
452	Chronica Gallica a. CCCCLII, 65, a. 410 (Chronica minora 1, str. 654)

⁴³ Izbor bibliografije o gotskem zavzetju Rima in o pomenu tega dogodka: François Paschoud, *Roma Aeterna*. Études sur le patriotisme romain dans l'occident à l'époque des grandes invasions, Institut Suisse de Rome (Rim, 1967) (dalje: Paschoud, *Roma Aeterna*); Zwirlein, "Der Fall Roms", 45–80; Alexander Demandt, *Der Fall Roms. Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt* (München, 1984), zlasti 58–60 (dalje: Demandt, *Der Fall Roms*); J. Harries, *Sidonius Apollinaris and the fall of Rome, AD 407–485* (Oxford, 1994) (dalje: Harries, Sidonius); Thomas S. Burns, *Barbarians within the Gates of Rome. A Study of Roman Military Policy and the Barbarians, ca. 375–425 A.D.* (Bloomington-Indianapolis, 1994) (zlasti 244–246; dalje: Burns, *Barbarians*); Adolf Lippold, *Orosio, Le storie contro i pagani*, I-II, 4. izd., Fondazione Lorenzo Valla (Milano, 2001), zlasti II, 520–535 (komentar k Oroziju 7,39–43; dalje: Lippold, *Orosio*); Arnaldo Marcone, "Il sacco di Roma del 410 nella riflessione di Agostino e di Orosio", *Rivista storica italiana* 114 (2002): 851–867 (dalje: Marcone, "Il sacco di Roma"); Klein, "Zur Reaktion", 489–500; Alexander Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr.* (München, 2007), zlasti 177–179 (dalje: Demandt, *Die Spätantike*); Peter Heather, *Der Untergang des römischen Weltreiches* (Stuttgart, 2007), zlasti 265–274 (dalje: Heather, *Der Untergang*); Michael Kulikowski, *Rome's Gothic Wars from the third Century to Alaric* (Cambridge, 2007), zlasti 154–178 (dalje: Kulikowski, *Rome's Gothic Wars*); Bruno Bleckmann, "Die Eroberung Roms durch Alarich in der Darstellung Philostorgs", v: *Die Wahrnehmung von Krisenphänomenen. Fallbeispiele von der Antike bis in die Neuzeit*, ur. H. Scholten (Köln, 2007), 97–109 (dalje: Bleckmann, "Die Eroberung Roms"); Paul Veyne, "La presa di Roma nel 410 e le Grandi invasioni", v: Paul Veyne, *L'impero greco-romano. Le radici del mondo globale* (Milano, 2009), 632–662 (dalje: Veyne, "La presa di Roma"); Heinrich Schlang-Schöningen, "Augustinus und der Fall Roms: Theodizee und Geschichtsschreibung", v: *Jenseits der Grenzen. Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung*, ur. A. Goltz, H. Leppin, H. Schlang-Schöningen (Berlin, New York, 2009), 135–152 (dalje: Schlang-Schöningen, "Augustinus und der Fall Roms"); Mischa Meier, Steffen Patzold, *August 410 – ein Kampf um Rom* (Stuttgart, 2010) (dalje: Meier, Patzold, *August 410*).

okrog 455	Prosperus, Epitoma Chronicorum a. 410 (Chronica minora 1, str. 466)
okrog 468	Hydatius, Continuatio Chronicorum Hieronym. 43/44 (Chronica minora 2, str. 17)
okrog 500	Zosimus 6,13,1–2 (z zaključkom nekaj tednov pred padcem Rima)
po 519; 536	Cassiodorus, Chronica a. 410 (Chronica minora 2, str. 155); Variae 12,20
okrog 534	Marcellinus v. c. comes, Chronicon, a. 410 (Chronica minora 2, str. 70)
551	Iordanes, Getica 156–158; Romana 323
551	Procopius, Bellum Vandalicum 1,2,14–27
565	Malalas, Chronographia 13 (a. 410; CSHB, str. 349–350)
pozno 6. st.	Fasti Vindobonenses Posteriores, Excerpta Sangallensia a. 410 (Chronica minora 1, str. 300)
615; 624	Isidorus, Chronica 372 (Chronica minora 2, str. 471); Historia Gothorum 15–18 (Chronica minora 2, str. 273–275)
731	Beda, Chronica 469 (Chronica minora 3, str. 300)
774	Paulus Diaconus, Historia Romana 12,13 (MGH AA 2, str. 194)
811–814	Theophanes, Chronographia A.M. 5903
829	Freculphus, Chronica II, 5,5 (PL 106, stolpci 1235–1238)
okrog 1100	Kedrenos, Synopsis historion (PG 121, stolpci 637–640)
12. st.	Zonaras, Annales 13,21,11 (PG 134, stolpci 1181–1184)
pred 1158	Otto episcopus Frisingensis, Chronicon 4,21 (MGH Scriptores 20, str. 207)
pred 1335	Nicephorus Callistus, Historia Ecclesiastica 13,35 (PG 146, stolpec 1045)
sredi 14. st.	Dandulus, Chronica 4,14 (CSEA 12/2, str. 362)

Zavzetje Rima in njegove posledice

Najgloblje je segel v globino problemov, ki jih je povzročil padec Rima, Avguštín. Mnoge podrobne podatke velike izpovedne vrednosti je dobil od številnih beguncev iz Rima, tako pravovernih kristjanov kot poganov, ki so se zgrnili v Afriko. Njihov prihod je še dodatno otežil že sicer zapletene tamkajšnje razmere, kjer so potekali hudi spori med pravovernimi in donatističnimi skupnostmi. Ti so po Avguštínu vodili v tako hude izpade donatistov nad pravovernimi (ropanje cerkva, požigi, nečloveško mučenje duhovnikov), da je škof njihovo nasilje primerjal z barbarskim nasiljem v Italiji ter v galskih in španskih provincah.⁴⁴

⁴⁴ Ep. 111,1 (PL 33, 422). Izčrpno Schlange-Schöningen, "Augustinus und der Fall Roms", 140–144.

Škof iz Hipona, globinski poznavalec človeške duše, je v več pridigah razložil vzroke za gorje, ki je prizadelo v enaki meri tako pogane kot pravoverne kristjane, celo tiste, pri katerih bi pričakovali božjo prizanesljivost in zaščito. Goti so namreč pobijali, požigali, ropali, številne Rimljane podvrgli hudemu mučenju, tudi do smrti, da bi jim izročili svoje imetje. Številčnost žrtev in obseg razdejanja je vzporejal z vojnimi razmerami.⁴⁵ Ta preizkušnja ni zadela samo poganov, zlasti premožnih (kar so krščanski sodobniki razlagali kot kazen za njihovo nevernost), temveč so ji bili v enaki meri podvrženi tudi kristjani, med njimi tudi revni, prav tako duhovniki, še več, telesnemu nasilju in ponižanju so bile podvržene celo Bogu zaobljubljene device. Avguštin je poudarjal, da je Bog preizkusil vernike; pri tem slednji niso mogli pretrpeti nič takega, kar v resnici ni bilo njim samim v korist, če bi to dojemali z vidika vere.⁴⁶ V primerih, ki bi po človeških merilih pomenili krivico, je škof kot poznavalec vernikov opozoril na morebitno šibko in nezadostno vero prizadetih, zaradi katere jih je zadela božja kazen. Če je mučenje doletelo grešnika, je bila to zanj zaslužena kazen. Če je bil mučen dober kristjan, mu je to služilo v poduk, da je treba prezirati minljivo premoženje in se posvetiti večnim vrednotam. V takih primerih so muke kristjanom bolj koristile kot bi jim koristilo imetje, ki bi jih obremenjevalo z egoizmom. Kdor ni imel nič in je bil kljub temu podvržen mučenju, je moral to prestati morda zato, ker si je imetja zaželel. Če je bil podvržen mučenju nekdo, ki je imel čisto srce in je bil brez imetja (kar se je Avguštinu zdelo malo verjetno), tedaj je tak kristjan z bolečinami izpovedoval svojo vero in s tem dosegel božje plačilo.⁴⁷ Za kristjane, ki jih je doletela smrt, je izrazil mnenje, da je povsem nepomembno, ali umrejo od barbarskega meča ali zaradi bolezni; hitra smrt je lahko celo izraz božje milosti.⁴⁸

Poleg brutalnega postopanja Gotov s prebivalci Rima, da bi prišli do njihovega skritega imetja, je Avguštin obravnaval kot edini vir še eno obliko nasilja

⁴⁵ *De excidio urbis* 2,2,3 (CCSL 46, 252: *Horrenda nobis nuntiata sunt: strages factae, incendia, rapinae, interfectiones, excruciationes hominum...* [strašne novice so nam bile sporočene: zgodili so se pokoli, požigi, ropi, uboji, mučne usmrtitve ljudi ...]); *Civitas Dei* 1,7 (CCSL 47, 6: *Quidquid ergo uastationis trucidationis depraedationis concremationis afflictionis in ista recentissima Romana clade commissum est, fecit hoc consuetudo bellorum* [Torej pustošenja, pokoli, ropanja, požigi in nadloge, kakršne so se pripetile med to nedavno katastrofo Rima, se običajno dogajajo med vojnami]). Novejše analize Avguštinovih poročil (v izboru): Zwirlein, "Der Fall Roms", 56–80; Marcone, "Il sacco di Roma", 852–858; Schlange-Schöningen, "Augustinus und der Fall Roms", 144–152; Meier, Patzold, *August* 410, 40–58; 242.

⁴⁶ *Civitas Dei* 1,9 (CCSL 47, 8–10), z vrsto argumentov, zakaj je prav, da so božjo jezo v enaki meri občutili tako slabi kot tudi (večkrat le navidezno) dobri. Avguštin je grajal kot za kristjane nesmiselno skrivanje imetja z zakopom v zemljo, zaradi katerega so podvrženi telesnim mukam, in jih spodbujal, naj svoje pravo imetje darujejo Bogu (*Thesaurizate vobis thesauros in coelo ... ubi fures non effodiunt, nec furantur* [Mt.6,20]. ... *Quod custodit Christus, non tollit Gotbus* ...[nabirajte si zaklade v nebesih ..., kjer jih tatovi ne odkopavajo in ne kradejo]: *Sermo* 296,9[11]).

⁴⁷ *Civitas Dei* 1,10 (CCSL 47, 10–12). Schlange-Schöningen, "Augustinus und der Fall Roms", 146–147.

⁴⁸ *Civitas Dei* 1,11 (CCSL 47, 12–13).

nad civilnim prebivalstvom – posilstva. Tovrstna oblika barbarskega nasilja se sicer v sočasnih virih redko omenja.⁴⁹ Zastopal je mnenje, naj si krščanske žene, ki so bile žrtve posilstev, tega ne ženejo k srcu; za to bodo prejele tolažbo, če so pri tem ohranile svojo zavest in niso same privolile v greh. Tovrstno nasilje je bilo lahko tudi božja kazen v primerih, ki jih Avguštín opisuje kot možne. Žrtve posilstev naj se vprašajo, ali ni to morda kazen za njihov napuh, ker so se preveč ponašale s svojim devištvom, zato da bi jih drugi hvalili in da bi zbujale zavist. Pri tem je škof dodal, da "ne obtožuje tega, česar ne ve, ker ne sliši tega, kakšen odgovor bodo dala njihova srca na ta vprašanja". V primeru tistih žrtev nasilja, ki se s svojim devištvom niso ponašale, je škof zatrjeval, da težka izkušnja ne pomeni izgube časti, temveč spodbudo k ponižnosti.⁵⁰

Primeri, ki jih obravnava Avguštín, kažejo na to, da gotska osvojitev Rima resda ni pomenila katastrofe, vendar še zdaleč ni bila tako "mehka" in prizanesljiva kot jo je skušal prikazati njegov mlajši sodobnik Orozij. Goti so usmrtili veliko ljudi, tako da je po mestu ležalo veliko nepokopanih trupel; pri tem velja omeniti, da je podobne razmere Rim doživel že ob prvem gotskem obleganju v zgodnjih mesecih 409, ko je kosila smrt zaradi lakote in kuge, tako da mrličev ni bilo mogoče pokopati.⁵¹ Požgali so večje število hiš, pri čemer je Avguštín po pravici poudaril, da se obseg požara ne more primerjati s požigom mesta ob keltski osvojitvi ali z Neronovim požigom.⁵² Številni meščani so bili odvedeni v ujetništvo.⁵³ Ob opisovanju raznovrstnih oblik nasilja Avguštín večkrat omenja kot edino pozitivno dejstvo, da se Goti niso dotaknili cerkva, kamor se je lahko varno umaknila velika množica ljudi.⁵⁴ Nad obravnavo konkretnih primerov je njegovo teološko in moralno soočenje z različnimi oblikami zla v Božji državi. Prvih pet knjig tega epohalnega dela je nastalo pod vtisom padca Rima, naslednjih sedemnajst, v katerih posega v nadčasno tematiko, pa se od samega dogodka časovno in tematsko oddaljuje.

Hieronim, ki je bil na podoben način kot Avguštín v Afriki obveščen o dogodkih prek beguncev, ki so se umaknili celo v Palestino, je dal dogodku

⁴⁹ Kot primer naj omenimo tovrstno nasilje nad Bogu posvečenimi devicam v času barbarskih pohodov na območju balkansko-podonavskih provinc v razdobju ok. 376–396, ki ga omenja Hieronymus, *Ep.* 60,16 (CSEA 6/2, 196: *Quot matronae, quot virgines Dei et ingenia nobiliaque corpora his beluis fuere ludibrio!* [Koliko žena, koliko Bogu zaobljubljenih devic ter žena nizkega in plemenitega rodu je bilo za igračo tem zverinam]).

⁵⁰ *Civitas Dei* 1,28 (CCSL 47, 28–29). Prim. Schlange-Schöningen, "Augustinus und der Fall Roms", 147–148.

⁵¹ *De excidio urbis* 6,6 (CCSL 46, 257–258); *Civitas Dei* 1,12–13 (CCSL 47, 13–15); prim. Zosimus 5,39,2–3.

⁵² *Sermo* 296,7(9). Keltsko zavzetje Rima 387 pr. Kr. je primerjal z Alarikovim tudi Hieronymus, *Ep.* 123,16,2.

⁵³ *De excidio urbis* 2,2 (CCSL 46, 252); *Civitas Dei* 1,14 (CCSL 47, 15).

⁵⁴ *De excidio urbis* 7,8 (CCSL 46, 260); *Civitas Dei* 1,1; 1,7; 5,23 (CCSL 47, 1–2; 6; 159). Zwirlein, "Der Fall Roms", 59; Schlange-Schöningen, "Augustinus und der Fall Roms", 149–150.

apokaliptične razsežnosti. Medtem ko je pri prvi omembi izrazil globoko prizadetost zaradi barbarskih vdorov na rimskem zahodu in zlasti zaradi padca Rima,⁵⁵ je v 127. pismu predložil svojo razlago dogodka. Primerjava usode Rima z grškim uničenjem Troje ali katastrofe Jeruzalema ob babilonskem zavzetju, mest, ki sta doživeli usodo premagancev po vojnem pravu (poboj moškega prebivalstva, zaslužjenje žensk in otrok, oplenitev, požig in temeljito razrušenje), se oddaljuje od realnosti in je zgodovinsko neprepričljiva. Rim naj bi pokončali najprej lakota, nato barbarski meč, zaradi česar naj bi bilo število ujetnikov neznatno. Grozljiva podoba kanibalizma je dodana v duhu retorske stilizacije in tragiškega zgodovinopisja.⁵⁶ Bolj realno sliko dogajanja prinaša opis posamičnih dogodkov, o katerih je bil obveščen prek beguncev in dopisovalcev: ko so Goti hoteli z mučenjem priti do zakopanega bogastva, je bila podvržena bičanju tudi aristokratska asketsko živeča vdova in Hieronimova podpornica Marcela, ki je ne le prestala mučenje in ponižanje, temveč ji je celo uspelo zaščititi pred skrutitvijo mlado devico Principijo. Goti so se ju usmili in ju odvedli v zavetišče v cerkev apostola Pavla.⁵⁷ V zadnji omembi padca Rima je Hieronim obžaloval smrt "številnih bratov in sestra" v času obleganja Rima, svoje razmišljanje pa je – zopet v zanj značilnem patetičnem slogu – zaključil z mislijo, da je s padcem Rima "ugasnila najsvetlejša luč na zemlji", da je bila s tem "odsekana glava Rimskemu cesarstvu" in da je s padcem Rima "propadel ves svet".⁵⁸ S podobo svetovne razsežnosti nesreče se patetični Hieronim razlikuje od mnogo bolj stvarnega Avgušтина, ki je o odmevnosti dogodka na podlagi dospelih informacij zapisal, da so "vzhodna ljudstva in največja mesta v najbolj oddaljenih delih sveta" objokovala padec Rima.⁵⁹

O barbarskem pustošenju v južni Italiji v mesecih po padcu Rima, predvsem

⁵⁵ Hieronymus, *Ep.* 126,2 (CSEA 6/2, 322: ... *animus meus Occidentium provinciarum, et maxime urbis Romae vastatione confusus est* ... [v dno duše me je pretreslo opustošenje zahodnih provinc, predvsem pa mesta Rima]).

⁵⁶ *Ep.* 127,12–13 (CSEA 6/2, 336). Gl. Zwirlein, "Der Fall Roms", 49–52 (podobo sestradane matere, ki je použila lastnega malo pred tem rojenega otroka, prinaša že Quintilianus, *Declamationes* 12,27). Gl. Stefan Rebenich, Christian Asceticism and Barbarian Incursion, "The Making of a Christian Catastrophe", *Journal of Late Antiquity* 2 (2009): 49–59 (s težiščem na obravnavi barbarske invazije v Galijo 407); Meier, Patzold, *August 410*, 31–39; kratko Marcone, "Il sacco di Roma del 410", 851–853. O usodi mest v antiki, ki so bila zavzeta po težkem obleganju, gl. Veyne, "La presa di Roma", 657, op. 36.

⁵⁷ *Ep.* 127,13 (CSEA 6/2, 336–338). O Marceli in Principiji gl. Alfonsz Fürst, *Hieronymus. Askese und Wissenschaft in der Spätantike* (Freiburg-Basel-Wien, 2003), 190–191; 208.

⁵⁸ *Commentarius in Hiezechielem, Prologus* (CCSL 75 3; Goetz, Patzold, Welwei, *Die Germanen in der Völkerwanderung*, 340–342).

⁵⁹ *Civitas Dei* 1,33 (CCSL 47, str. 32).

požigu Regija, je s prostorske perspektive varne Sicilije poročal tudi Rufin.⁶⁰

Od sočasnih historiografskih prikazov je Orozijev zaradi avtorjeve privrženosti osrednji ideji, da je zmaga krščanstva v primerjavi s predhodno dobo poganstva prinesla boljše čase, dokaj pristranski, saj je poskušal prikazati posledice kot kar se da majhne.⁶¹ V svojem opisu padca Rima je posebej izpostavil tiste elemente, ki bi kazali na blago obliko zavzetja mesta. Uvodoma je omenil dva Alarikova ukaza: (1) o doslednem upoštevanju azilnega prava obeh apostolskih cerkva in (2) o nenasilni, zlasti nekrvavi obliki plenjenja, s katerima naj bi okupacija Rima ne postala dejanje sovražne moči, temveč izraz nezadovoljstva Boga, ki je kot "vzgojno sredstvo" uporabil Gote.⁶² V apologetsko zasnovanem prikazu so blage posledice zavzetja Rima v letu 410 izstopale zlasti v primerjavi s predhodnimi podobnimi dogodki: medtem ko je keltska okupacija Rima 387 pr. Kr. trajala pol leta, je sedanja trajala le tri dni; število mrtvih pri gotski osvojitvi je bilo tako majhno, da je bilo primerljivo s številom preživelih pri brutalni keltski osvojitvi; medtem ko je tedanjo osvojitev preživel komajda kakšen senator, ki mu je uspel pobeg, v sedanji ni izgubil življenja noben senator, razen če ni slučajno umrl v skrivališču; medtem ko so Kelti požgali skoraj ves Rim, pa tudi Neronov požig (64 po Kr.) je uničil večji del mesta, je bila škoda tokrat zaradi požigov zanemarljiva; pri tem naj bi poganskih templjev ne uničili Alarikovi Goti, temveč strela, torej z neba poslani ogenj.⁶³ V duhu svoje osrednje ideje je oblikoval tudi scene osebnih soočenj med Goti in Rimljani, ki so poudarjeno nenasilne: med srečanjem gotskega vojščaka s priletno asketinja, ki ni hotela izročiti cerkvenega zaklada, ni prišlo kot v Hieronimovem zapisu o Marceli do nasilnega postopanja, pač pa se je epizoda zaključila s prenosom relikvij in cerkvenega inventarja v cerkev sv. Petra. Dogodek je dobil obliko množične procesije s petjem, v kateri so šli Rimljani, tako kristjani kot pogani! Pridružili so se jim številni meščani, ki so prišli iz skrivališč; shoda se je udeležila množica got-

⁶⁰ Rufinus, *Prologus in omelias Origenis super Numeros*, z omembo gotskega požiga Regija, mesta nasproti sicilske obale, v času, ko je Alarik načrtoval invazijo na Sicilijo in od tam v Afriko (CSEA 5/1, 266: *In conspectu ... nostro barbarus, qui Regini oppidi miscebat incendia, angustissimo a nobis freto, quod Italiae solum Siculo dirimit, arcebat* [Vpričo nas ... nas je pred barbarom, ki je požgal mesto Regium, varoval le zelo ozek preliv, ki ločuje italško zemljo od Sicilije]).

⁶¹ Orosius, *Historiae* 7,39,1–18; 7,40,1–2 (komentar: Lippold, *Orosio*, 520–521); Marcone, "Il sacco di Roma", str. 859–867. O Orozijeve osrednji ideji gl. Zwirlein, "Der Fall Roms", 69–70; Aleš Maver, *Religiosi et profani principes. Rimski cesarji od Augusta do Teodozija v latinskem krščanskem zgodovinoisju 4. in 5. stoletja*, (Maribor, 2009), 64–65; Hartwin Brandt, "Historia magistra vitae? Orosius und die spätantike Historiographie", v: *Jenseits der Grenzen. Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung*, ur. Goltz, Leppin, Schlange-Schöningen (Berlin, New York 2009), 121–133, zlasti 128–132; Maier, Patzold, *August 410*, 58–68; 243.

⁶² *Historiae* 7,39,1–2. Komentar: Lippold, *Orosio* II, 520.

⁶³ *Historiae* 2,19,12–15; 7,39,15–18. Spodbudo za primerjavo je Orozij dobil najbrž pri Avguštinu, *Civitas Dei* 1,1; 1,7; 3,29; 3,31. Avguštinova primerjava je vsebinsko kompleksnejša, saj je v obravnavo vključil tudi dvakratno zasedbo Rima v državljanskih vojnah med Marijem in Sulo. Za slednjega je zapisal (*Civitas Dei* 3,29), da je v proskripcijah pokončal več senatorjev, kot so jih Goti lahko oplenili.

skih vojščakov, ki so jih varovali(!).⁶⁴ Z izjemo te epizode, v kateri bi lahko videli zelo polepšano in v duhu avtorjeve osrednje ideje prirojeno verzijo zgodbe o Hieronimovi Marceli, in poročila o domnevno Ataulfovem zajetju Honorijeve sestre Gale Placidije, ne prinaša Orozij nobenega novega podatka, zlasti če ga primerjamo z Avguštinom. Španski avtor je malo bolj kot drugi sodobniki izpostavil uspešno skrivanje prebivalstva, ki se vklaplja v njegov koncept blage okupacije z malo žrtvami. V tem duhu je opis dogodkov zaključil s trditvijo, da zavzetje Rima že po kratkem času, z izjemo nekaj vidnih pogorišč, daje vtis, kot da se ni zgodilo nič (*nihil factum*).⁶⁵

Med sodobniki je v duhu idej večnega Rima le na posreden način naslikal čas okrog leta 410 pesnik Rutilij Namacijan, ob treh krščanskih edini latinski poganski pričevalec, ki je v letih po odhodu Gotov iz Italije nastopil uspešno kariero najprej na dvoru (412 *magister officiorum*) in zatem v Rimu (414 *praefectus urbi*). Ker njegova pesniška refleksija iz leta 417 prinaša le namige na gotska pustošenja, ne da bi bilo Alarikovo zavzetje Rima kjerkoli omenjeno, pesnitev ne prinaša nobenega novega podatka o samem dogodku.⁶⁶ Avtor v prvi knjigi omenja, da se je odpravil na potovanje v rodno Galijo po morju, ker so bile kopenske poti proti severu zaradi gotskih pustošenj in požigov še tedaj (torej sedem let po padcu Rima in šest let po odhodu Gotov iz Italije) nepri-merne.⁶⁷

V drugi, fragmentarno ohranjeni knjigi, je izlil srd na Stiliha kot izdajalca Rima in pokončevalca imperija, zatem pa, kot kažejo v letu 1973 odkriti fragmenti, zapel hvalnico rimskemu vojskovodji Konstanciju kot njegovemu antipodu, ki je leta 416 sklenil sporazum z Goti, se poročil z Galo Placidijo in postal zatem kot cesar Konstancij III. upanje za ponovni vzpon Rima.⁶⁸

Edini grški sočasni vir o padcu Rima je poganski zgodovinar Olimpiodor. Njegov prvotno verjetno precej obširni opis dogodkov v letu 410 je ohranjen v skromnih fragmentih, prek Filostorgija, Sozomena in Prokopija. Avtor je – drugače kot Orozij – poudaril, da je Alarik dovolil oplenitev vsega mesta. Omenil je

⁶⁴ *Historiae* 7,39,3–14.

⁶⁵ *Historiae* 7,40,1. O uspešnem skrivanju med gotsko zasedbo gl. *Historiae* 2,19,13; 7,39,9.

⁶⁶ Rutilius Namatianus, *De reditu suo* (LCL, Minor Latin Poets, str. 764–828). O ideji Rima pri Rutiliju Namacijanu gl. Paschoud, *Roma Aeterna*, 165–167; Manfred Fuhrmann, "Die Romidee in der Spätantike", *Historische Zeitschrift* 207 (1968): 529–561, zlasti 547–554 (dalje: Fuhrmann, "Die Romidee"); Meier, Patzold, *August 410*, 69–82; 243–244 (z navedbo več nam nadosegljivih objav). *PLRE* II, str. 770–771 (Namatianus). O pesniku gl. tudi Gian Biagio Conte, *Zgodovina latinske književnosti* (Ljubljana, 2010), 756–758.

⁶⁷ *De reditu suo* 1,39–40 (zaradi gotskih pustošenj *ense vel igne* po Tusciji potovanje po kopnem še v letu 417 ni bilo mogoče).

⁶⁸ *De reditu suo* 2,41–60 (Stiliho kot *proditor arcani imperii*, ki je spustil barbare v osrednja nezavarovana območja, "odprto drobovje" rimske države); prim. Meier, Patzold, *August 410*, 79–82, o vzrokih za odsotnost omembe zavzetja Rima in o vlogi hvalnice Konstanciju v fragmentih pesnitve.

velik obseg požigov, ki naj bi mesto spremenili v ruševine, poboje prebivalstva in množično vojno ujetništvo. Tako kot Avguštin, Hieronim in Orozij je poudaril, da so Goti spoštovali azilno pravo cerkva, zaradi česar so številni Rimljani preživeli pretres in kasneje sorazmerno hitro obnovili mesto.⁶⁹

Poldrugo desetletje po padcu Rima je cerkveni zgodovinar Filostorgij, ki je bil privrženec evnomijanske smeri znotraj tedaj teološko dokaj heterogenega "arianizma", dal dogodku apokaliptične razsežnosti. V njem je videl "tujerodni ogenj, sovražni meč in barbarsko vojno ujetništvo", ki so usodno prizadeli "tako slavno, veliko in mogočno mesto", da ga je Alarik zapustil "v ruševinah".⁷⁰ Njegova vizija propada spominja na pogana Olimpiodora, na katerega se je opiral, prav tako pa na pravovernega kristjana Hieronima, ki je naslikal katastrofo Rima, na več mestih pa je pisal o katastrofi vsega rimskega sveta. Pri razumevanju padca Rima kot znamenja zatona sveta je razvidna sorodnost treh avtorjev, od katerih je bil eden pogan, drugi pravoverni kristjan in tretji heretik.

Eno generacijo po padcu Rima sta pravoverna grška cerkvena zgodovinarja Sokrat (po 439) in Sozomen (po 443) videla v padcu Rima predvsem božjo kazen. Z vidika Vzhodnega rimskega cesarstva sta pripisovala zavzetju Rima relativno majhen pomen, medtem ko pravoverni škof Teodoret iz Kira v svoji Cerkevni zgodovini dogodka niti ne omenja. Sokrat je v kratkem zapisu poudaril ostrino barbarskega zavzetja Rima (oplenitev mesta, požig velikega dela reprezentativnih stavb, delitev zakladov, usmrtitev velikega števila senatorjev), ki jo je nato preusmeril v hvalnico vzhodnorimske vojske in tedanjega cesarja Teodozija II. Alarik naj bi se pognal v beg iz Rima, potem ko naj bi izvedel za približevanje Teodozijeve vzhodnorimske vojske. Pri tem je avtor vsaj na posreden način krivdo za razmere v Rimu pripisal rimskim škofom zaradi njihovega preganjanja novatijancev, ki jim je bil zgodovinar naklonjen.⁷¹ Sozomen, ki je o dogodkih v Rimu od konca 408 do padca mesta (prvo in drugo obleganje, pogajanja, postavitve in odstavitve Atala ter incident pri zadnjih pogajanjih) napisal med ohranjenimi viri za Zosimom najdaljše besedilo,⁷² je sam dogodek predstavil zelo zgoščeno. Vzrok za padeč mesta naj bi bila izdaja. Avtor je poudaril velik obseg plenitev, po drugi strani pa izpostavil kot dejavnik odločilnega pomena gotsko upoštevanje azilnega prava cerkve sv. Petra, ki naj bi rešilo Rim

⁶⁹ Olympiodorus, frg. 11 (Blockley, 168). Maier, Patzold, *August 410*, 83–84.

⁷⁰ Philostorgius 12,3 (GCS, 142). Klein, "Zur Reaktion", 497–498; Bleckmann, "Die Eroberung Roms"; Meier, Patzold, *August 410*, 89–92.

⁷¹ Socrates 7,10 (SC 506, 42–44). Hartmut Leppin, *Von Constantin dem Großen zu Theodosius II. Das christliche Kaisertum bei den Kirchenhistorikern Socrates, Sozomenus und Theodoret* (Göttingen, 1996), 144–145 (posebej o Sokratu 10–13; 227–243; dalje: Leppin, *Von Constantin dem Großen zu Theodosius II.*); Klein, *Zur Reaktion*, str. 493–494; pregledno Meier, Patzold, *August 410*, str. 85–87; 244–245 (bibliografija).

⁷² Sozomenus 9,6–10 (GCS, str. 397–402). Leppin, *Von Constantin dem Großen zu Theodosius II.*, str. 13–23; 244–252.

pred propadom.⁷³ Njegovi poudarki so drugačni kot pri sodobniku Sokratu: medtem ko je Sokrat svojo polemiko usmeril proti rimskim škofom, jo je Sozomen usmeril proti poganom in arijancem; medtem ko nastopa pri Sokratu kot rešitelj Rima cesar Teodozij II., je pri Sozomenu ta vloga pripadla apostolu Petru.

Ker sega *Nova zgodovina* poganskega zgodovinarja Zosima iz časa okrog leta 500, sicer temeljni vir za zgodnje 5. stol., do zadnjih neuspešnih pogajanj med Alarikom in Honorijem poleti (julija?) 410, ne zajema pa padca mesta nekaj tednov kasneje, vir na tem mestu izpuščamo iz pregleda.⁷⁴

Zapisi v poznoantični latinski historiografiji so praviloma kratki in brez izvirnih potez, opirajo pa se zlasti na Orozija. To velja za anonimno galsko kroniko iz leta 452,⁷⁵ za Prosperovo kroniko, prav tako galskega izvora, iz časa okrog 455,⁷⁶ ter za Hidacijevo kroniko španskega porekla (okrog 468).⁷⁷ Kratek in vsebinsko dober prikaz kronista Marcelina (okrog 534) prinaša podatek o šestdnevni (in ne tridnevni) oplnitvi Rima,⁷⁸ ki so ga kasneje prevzeli nekateri drugi avtorji (na primer Beda Venerabilis v zgodnjem 8. st.). Gotom naklonjeni Kasiodor prinaša kratek zapis o dogodku in kasneje eno poročilo o upoštevanju azilnega prava cerkve sv. Petra, pri čemer na obeh mestih poudarja blago obliko Alarikovega zavzetja Rima.⁷⁹ Jordanes, ki je bil gotskega rodu in se je opiral na izgubljeno Kasiodorovo zgodovino Gotov, je sredi 6. st. (551) v obeh svojih

⁷³ Sozomenus 9,9,2–5 (GCS, str. 401; izvirnik s prevodom in kratkim komentarjem v Goetz, Patzold, Welwei, *Die Germanen in der Völkerwanderung*, str. 346–348); Leppin, *Von Constantin dem Großen zu Theodosius II.*, str. 144–145; Klein, "Zur Reaktion", 495–497; Meier, Patzold, *August 410*, 87–89.

⁷⁴ O avtorju gl. med objavami zadnjih desetletij: Walter Goffart, *Rome's Fall and after* (London 1989), 81–110; François Paschoud, "Introduction", v: *Zosime – Histoire nouvelle*, I, II (Paris, 2003), VII–CXXVI.

⁷⁵ *Chronica Gallica a. CCCCLII*, 65, a. 410 (*Chronica minora* 1, 654; kratek zapis omenja "nadvse sramotno" gotsko oplnitev Rima, ki je predstavljen kot *orbis caput*, prestolnica sveta).

⁷⁶ Prosperus, *Epitome chronicon* 1239–1241, a. 410 (*Chronica minora* 1, 466, z datumom 24. avgust).

⁷⁷ Hydatius Lemicus, *Continuatio Chroniconum Hieronymianorum* 43/44 (*Chronica minora* 2, 17: Alarik je med pokoli v mestu in izven njega, ki so sledili padcu Rima, prizanesel vsem, ki so se zatekli v cerkve [*ad sanctorum limina*]). Gl. tudi Goetz, Patzold, Welwei, *Die Germanen in der Völkerwanderung*, 348–350 (s prevodom in kratkim komentarjem).

⁷⁸ Marcellinus v. c. comes, *Chronicon*, a. 410 (*Chronica minora* 2, 70; s kratkim komentarjem Brian Croke, *The Chronicle of Marcellinus* (Sydney, 1995), 10 in 69: *Halaricus trepidam urbem Romam invasit partemque eius cremavit incendio, sextoque die quam ingressus fuerat depraedata urbe egressus est* ... [Alarik je vdrl v prestrašeni Rim in ga deloma uničil z ognjem, na šesti dan po vdoru pa je zapustil opljenjeno mesto ...]). O običajni dolžini plenitev po zavzetju mesta v antičnem vojskovanju prim. Veyne, "La presa di Roma", 658, op. 37. Šestdnevna plenitev se omenja ob rimskem zavzetju Kartagine 146 pr. Kr. (Polybios 38,22; Diodorus 32,24; Livius, *Periochae* 51). Vandalska plenitev Rima 455 je trajala sicer 12 dni, vendar je potekala *sine ferro et igne*, v skladu s obljubo, ki jo je dal kralj Geiserika papežu Leonu I.

⁷⁹ Cassiodorus, *Chronica* a. 410 (*Chronica minora* 2, 155: ... *Roma a Gothis Halarico duce capta est, ubi clementer usi victoria sunt* [Goti so pod Alarikovim vodstvom zavzeli Rim, kjer so svojo zmago izkoristili na prizanesljiv način]); *Variae* 12,20,4 (MGH 12, 377; uredba iz leta 536, v kateri se omenja Alarikovo spoštovanje azilnega prava cerkve sv. Petra). Kasiodor se je skliceval na podroben opis dogodkov v svoji zgodovini Gotov (*exemplum quod in historia nostra magna intentione retulimus*), ki ni ohranjena.

delih poudaril blago ravnanje Gotov; ti naj bi mesto samo oplenili in prizanesli cerkvam, pri tem pa zajeli Galo Placidijo.⁸⁰ Kot kompilacije ali ponekod kar prepisi iz Orozija so zelo majhne vrednosti zapisi v t. i. Dunajskih fastih (okrog 600)⁸¹ in v historiografskih besedilih Izidora Sevilskega v zgodnjem 7. stoletju,⁸² Bede Častitljivega okrog leta 730 v Britaniji⁸³ ter Pavla Diakona okrog 774.⁸⁴ Na podoben način je predstavljen dogodek v kasnejših besedilih, ki jih prinašajo Freculphus (829),⁸⁵ Oton iz Freisinga (pred 1158)⁸⁶ in Dandulus (sredi 14. st.).⁸⁷

Kronološko zadnji antični zgodovinar, ki prinaša iz drugih virov nepoznane podrobnosti o gotskem zavzetju Rima, je Prokopij s svojo v letu 551 objavljeno zgodovino Justinijanovih vojn.⁸⁸ Kot edini avtor poroča o poteku osvojitve mesta, ki naj bi padlo po izdaji, kot sta pred njim zapisala Olimpiodor in na njegovi podlagi Sozomen. Po prvi dokaj obsežni razlagi naj bi Alariku uspela prevara, ki spominja na zgodbo o trojanskem konju: gotski kralj naj bi prek poslanstva navezal stike s senatorji in jim na tej podlagi "daroval" 300 izbranih mladeničev, pri tem pa naj bi hlinil priprave na odhod. Darovani sužnji naj bi po dogovoru v nočnih urah napadli stražo in odprli Salarijska vrata, skozi katera je vdrla v mesto na to priložnost pripravljena gotška vojska.⁸⁹ Ob tej je Prokopij navedel drugo razlago, ki jo je morda zastopal Olimpiodor:⁹⁰ mestna vrata naj bi ukazala odpreti Proba iz bogate in zelo vplivne krščanske rodbine Anicijev, iz usmiljenja do množice, ki je v povsem brezizhodnem položaju umirala zara-

⁸⁰ Iordanes, *Getica* 156 (MGH AA 5/1, 98: ... *Halarico iubente spoliante tantum, non autem, ut solent gentes, igne supponunt nec locis sanctorum in aliquo penitus iniuria inrogare patiuntur* [... po Alarikovi zapovedi so samo plenili, ne pa tudi požigali, kot imajo navado barbarska ljudstva, in niso dopustili, da bi doletelo fizično nasilje kogarkoli, ki bi se nahajal v svetih krajih]). V Rimski zgodovini (*Romana* 323, prav tam, 41) je ponovno poudaril plenilni značaj dejanja (... *opesque Honorii Augusti depraedatas* ... [... zaplenili so imetje cesarja Honorija ...]), poleg tega je omenil zajetje Gale Placidije. Gl. kratko Meier, Patzold, *August 410*, 109–110.

⁸¹ *Fasti Vindobonenses Posteriores, Excerpta Sangallensia* a. 410 (*Chronica minora* 1, 300; kot datum padca Rima je naveden 14. avgust).

⁸² Isidor, *Historia Gothorum* 15–18 (*Chronica minora* 2, 273–275: izvleček iz Orozija in deloma Hidacija); Isidor, *Chronica* 372 (*Chronica minora* 2, 471), prinaša le kratko omembo po Prosperu. Gl. tudi Goetz, Patzold, Welwei, *Die Germanen in der Völkerwanderung*, 350–353 (s prevodom in kratkim komentarjem). Obširno o Izidorovem zgodovinskem konceptu Meier, Patzold, *August 410*, str. 113–129.

⁸³ Beda, *Chronicon* 469 (*Chronica minora* 3, str. 300). Njegov zapis je kompilacija iz Orozija, Prospera in Marcelina.

⁸⁴ Paulus Diaconus, *Historia Romana* 12,13 (MGH AA 2, str. 194: povzetek iz Orozija).

⁸⁵ Freculphus, *Chronica* II, 5,5 (PL 106, st. 1235–1238; povzetek ali kar prepis iz Orozija).

⁸⁶ Otto episcopus Frisingensis, *Chronicon* 4,21 (MGH Scriptores 20, str. 207; kompilacija iz Orozija in zlasti Jordanesa; obširno Meier, Patzold, *August 410*, 129–144; 247–248).

⁸⁷ Dandulus, *Chronica per extensum descripta* (aa. 46–1280), 4,14 (CSEA 12/2, str. 362; kompilacija iz Orozija in Jordanesa).

⁸⁸ *Bellum Vandalicum* 1,2,14–30;37. Meier, Patzold, *August 410*, 94–97.

⁸⁹ *Bellum Vandalicum* 1,2,14–26 (LCL, Procopius II, 12–16).

⁹⁰ Blockley, 168; str. 214 op. 32.

di lakote in med katero se je pojavil kanibalizem.⁹¹ Druga Prokopijeva novost se nanaša na to, kako naj bi cesar Honorij (tedaj v Raveni) reagiral na novico o padcu Rima. V zgodbi o Honorijevem petelinu nastopa cesar kot stupidna oseba, in ta predstava se je uveljavila v kasnejši bizantinski historiografiji.⁹² Prokopij poroča o zelo velikem številu žrtev (pobita naj bi bila "večina Rimljanov") in o veliki materialni škodi (oplenitev mesta, požigi stavb v bližini Salarijskih vrat, ki so bile v razvalinah še v njegovi dobi),⁹³ poleg tega, tako kakor (z izjemo Sozomena in morda Olimpiodora) vsi njegovi grški predhodniki, ne omenja cerkvenega azila. Padec Rima 410 je omenil poldrugo desetletje za Prokopijem z nekaterimi izvirnimi podatki Ioannes Malalas.⁹⁴ Kasnejše zapise prinašajo Kedrenos (okrog 1100),⁹⁵ Zonaras (12. st.)⁹⁶ in Nikephoros Kallistos (zgodnje 14. st.).⁹⁷ Prva dva sta dogodku pripisovala obrobni pomen, pri čemer sta po zgledu Prokopija za padec Rima krivila nesposobnega Honorija, zadnji pa je povzel cerkvenega zgodovinarja Sozomena.

Dovolj veliko število poročil, od katerih vsako zase prinaša le izsek iz dogodkov, omogoča rekonstrukcijo posameznih epizod in obenem daje vsaj okvirno podobo padca Rima. Osrednji cilj ob zavzetju mesta je bila njegova temeljita oplenitev, ki jo omenjajo vsi viri. Med številnimi dragocenostmi so Goti zasegli tudi del zaklada jeruzalemskega templja, ki ga je Tit po zmagi nad Judi leta 70 prinesel v Rim.⁹⁸ Ob tako zasnovani plenitvi sta sočasno dobila znaten obseg pobijanje prebivalstva in uničevanje mesta. Če je Alarik, po Oroziju "kristjan in podoben Rimljanu", res izdal ukaz, naj se vojaki pri plenitvi kolikor je mogoče vzdržijo prelivanja krvi, je bil ta ukaz le delno upoštevan. V večji meri je bilo

⁹¹ *Bellum Vandalicum* 1,2,27 (LCL, Procopius II, 18).

⁹² *Bellum Vandalicum* 1,2,25–26. Vsebina zgodbe: Honorij je imel kot hišnega ljubljencega petelina z imenom "Roma", ki ga je cesar v svoje veselje krmil. Ko je k njemu pritekel sluga z novico, da je Rim padel in je z njim konec, je cesar zgroženo vprašal, ali se je kaj hudega zgodilo njegovemu petelinu, ki ga je še malo pred tem krmil.

⁹³ *Bellum Vandalicum* 1,2,24.

⁹⁴ *Chronographia* 13, a. 408–423 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1831, 349–350). Malalov opis izstopa z naslednjimi posebnostmi: (1) Alarik naj bi prišel v Italijo iz Galije (namesto iz Ilirika); (2) „mehka“ okupacija mesta, v kateri se je Alarik polastil cesarskega zaklada in zajel Placidijo; (3) v vlogo moža Gale Placidije je postavil Alarika (namesto Ataulfa, ki ga ne omenja); (4) Honorijeva smrt zaradi vodenice.

⁹⁵ *Synopsis historion / Historiarum compendium* (PG 121, st. 637D–640A-B). Avtor poudarja izjemni pomen Rima kot prvega mesta na svetu. Kot datum padca Rima navaja 26. avgust. Cesarjevo neobglednost in nesposobnost ilustrira z zgodbo o Honorijevem petelinu. Kratko Meier, Patzold, *August 410*, 98–99.

⁹⁶ *Annales* 13,21 (PG 134, st. 1181C–1184A-B). Po Zonaru naj bi Stiliho naščuval Alarika, da je napadel in zavzel Rim. Ko mu je cesar izročil denar in predal sestro Galo Placidijo, se je Alarik umaknil. Epizodo zaključuje zgodba o Honorijevem petelinu. Kratko Meier, Patzold, *August 410*, 99.

⁹⁷ Nicephorus Callistus, *Historia ecclesiastica* 13,35 (PG 146, st. 1045).

⁹⁸ Procopius, *Bellum Gothicum* 1,12,41–42 (LCL, Procopius III, 128).

upoštevano načelo azilnega prava cerkva,⁹⁹ ki se posebej omenja za obe apostolski cerkvi, sv. Petra v Vatikanu in sv. Pavla izven mestnega obzidja. Kot poroča Avguštin na podlagi dobrih informacij, je bilo veliko ljudi zajetih, nemajhno število usmrčenih, del teh tudi na grozovit način. Vendar pa so omenjene oblike nasilja služile v prvi vrsti plenitvi, saj se drugi možni razlogi ne omenjajo. Da je šlo Gotom v prvi vrsti za imetje, kaže dejstvo, da so bili enakim oblikam nasilja izpostavljeni vsi, ne glede na družbeno pripadnost (od bogate družbene elite do revnega proletariata) in ne glede na versko ali idejno pripadnost (pogani, kristjani kot laiki, kleriki ali pripadniki asketskih gibanj). Glavni vzrok za nasilje je bil lov na premoženje: mnogi so bili mučeni, tudi do smrti, samo zato, ker niso hoteli izročiti premoženja ali izdati skrivališč. Tovrstnemu nasilju so lahko bile podvržene tudi ženske. Tak primer je bila premožna krščanska aristokratinja Marcela, ki je prestala "zaslišanje" in so jo Goti pomilostili. Medtem ko velja ta primer po pravici za resničen, je verjetno ideološki konstrukt Orozijevega pripoved o neimenovani krščanski aristokratinji, ki je s svojim zadržanjem ne le triumfirala nad gotskimi vojščaki (tako kot Hieronimova Marcela), temveč celo izzvala množični odhod Rimljanov v cerkev sv. Petra. Slednji naj bi celo dobil obliko skupnega rimsko-gotkega verskega slavlja.

V tej zvezi velja omeniti oblike nasilja, ki niso v neposredni povezavi s plenjenjem. Med pisci, ki so razpolagali z dobrimi informacijami, je Avguštin namenil posebno pozornost spolnemu nasilju gotskih vojščakov nad Rimljanami, posebej če je šlo za kristjanke. Obseg tega nasilja ni poznan, vendar je bil znaten, če sodimo po Avguštinovi dokaj temeljiti obravnavi omenjenega problema. Od kasnejših avtorjev omenja primer poskusa posilstva mlade katoliške žene s strani arijanskega gotskega vojščaka Sozomen. Odločitev žene, da bo obvarovala zakonsko zvestobo tudi za ceno življenja, naj bi prepričala nasilnega Gota, da je ženo odvedel v cerkev sv. Petra in naročil stražarjem, naj jo odpeljejo k zakonskemu možu.¹⁰⁰ Epizoda sama je odraz različnih govoric o tej temi, katerih historičnega jedra se ne da potrditi.

V celoti je bil Rim precej prizadet. Četudi je Hieronimova (ter delno Avguštinova) oznaka dogodka kot katastrofe retorično pretirana,¹⁰¹ Olimpiodorova (ter kasneje Filostorgijeva) oznaka tragedije (požgano mesto, prebivalstvo pobito ali zajeto)¹⁰² pa je preveč temna, v primeru zavzetja Rima ne gre za "mehko", na plenjenje omejeno okupacijo, kot sta dogodek razlagala Orozij

⁹⁹ Orosius 7,39,1.

¹⁰⁰ Sozomenus 9,10 (GCS, 402).

¹⁰¹ Hieronymus, *Ep.* 126,2 (*urbis Romae vastatio*); *Ep.* 127,12 (smrt zaradi lakote [*fame*] in meča [*gladio*] naj bi bila tako množična, da so po njegovem mnenju le redki padli v ujetništvo). Izraz *uastatio Urbis* je uporabil tudi Augustinus, *Civitas Dei*, 1,1 (prim. tudi *Civitas Dei* 1,10, z omembo množičnega umiranja zaradi lakote).

¹⁰² Olympiodorus, frg. 11,2 (Blockley, 168); Philostorgius 12,3.

in Jordanes. Trdo ravnanje Gotov od prvega obleganja Rima dalje do zadnje blokade mesta poleti 410 je sprožilo množičen beg, ki je bolj kot usmrtilve in vojno ujetništvo zmanjšal mestno prebivalstvo. Na tako ravnanje Gotov kaže tudi dejstvo, da se je med samo okupacijo veliko ljudi skrivalo, kar je bilo mogoče tudi zato, ker so Goti že tretji dan zapustili mesto. Ocena, ki temelji na podlagi sodobnih virov, da je Rim v času več kot dvajsetmesečne gotske nevarnosti s sklepno nekajdnevno okupacijo izgubil precej prebivalstva (morda celo do polovice), kaže na "vmesno" obliko zavzetja mesta.¹⁰³ Ta je Alariku omogočila temeljito oplenitev, po drugi strani pa je zlasti zajetje cesarjeve sestre Gale Placidije odpiralo možnosti za nadaljnja pogajanja z rimskim cesarstvom, z možnostjo prihodnjega sodelovanja in celo integracije. To možnost je še posebej utrjeval Alarikov ukaz o spoštovanju azilnega prava cerkva (*sancta loca* ali *loca sanctorum*), v prvi vrsti obeh apostolskih bazilik, sv. Petra v Vatikanu in sv. Pavla ob cesti v Ostijo na južni strani rimskega obzidja. Ker je izključeno, da bi ti dve cerkvi, kamor se je lahko zateklo le nekaj tisoč ljudi, lahko služili kot azil za prebivalstvo tedaj več kot polmilijonskega mesta, se postavlja vprašanje azilnega prava v primeru do petindvajsetih "župnijskih" cerkva v Rimu (t. i. *tituli*), ki so spadale med *sancta loca* ali *loca sanctorum*.¹⁰⁴ Na obliko okupacije, ki ni zapirala vrat nadaljnjim pogajanjem, kaže tudi omejen in nadzorovan obseg požigov in rušenj. Avguštinova in Orozijeva primerjava gotskega požiga s keltskim (387 pr. Kr.) in s požarom (64 po Kr.) v času cesarja Nerona ter Avguštinova primerjava Alarikovega rušenja s tem, kar bi (hipotetično) napravil z Rimom v letu 405 Radagais, če bi zavzel mesto, kažeta na kontrolirani obseg uničevanja mesta. Pri tem puščamo ob strani vprašanje, v kolikšnem obsegu in kako zanesljivo je mogoče oceniti uničevanje na podlagi arheoloških raziskav.¹⁰⁵ Po Avguštinu in Oroziju je opisano ravnanje sicer heretičnega, pa vendar krščanskega kralja, pripomoglo k bolj humanemu načinu bojevanja, ki ga je celo Avguštin,

¹⁰³ Veyne, "La presa di Roma", 649; 661, op. 78, ocenjuje, da je Rim zaradi pobojev, ujetništva in bega izgubil več kot polovico prebivalstva. Svoj sklep je podprl s podatkom, da je znašalo število prejemnikov hrane iz javnih rezerv (*plebs frumentaria*) še v letu 419 manj kot 120.000.

¹⁰⁴ Ker Orozij (7,39,1) poroča, da je azilno pravo veljalo za *sancta loca praecipueque ... sanctorum apostolorum Petri et Pauli basilicas* [... svete kraje in zlasti ... bazilike svetih apostolov Petra in Pavla], je upravičena domneva, da so poleg obeh omenjenih apostolskih bazilik uživale azilno pravo tudi druge neimenovane cerkve (*sancta loca*). Nedoločena *loca sanctorum* kot zavetišča omenja tudi Avguštin (*De excidio urbis* 8). O rimskih "titulih" v tej dobi gl. Jean-Remy Palanque, Gustave Bardy, Paul de Labriolle, *Storia della chiesa III/2. Dalla pace costantiniana alla morte di Teodosio (313–395)* (Torino, 1977 (3. izd.)), 769–771; karta za 784.

¹⁰⁵ O požigih prim. Orosius 39,15–16 in Augustinus, *Sermo* 296,7 (primerjava s Kelti in Neronom). O rušenjih gl. Augustinus, *Civitas Dei* 1,1; 1,7; 5,23 (na zadnjem mestu je avtor primerjal arijanskega Gota Alarika s poganskim Gotom Radagaisom; slednji naj bi v primeru osvojitve Rima mesto popolnoma uničil). O posamičnih arheoloških potrditvah Alarikovih požigov v Rimu zgoščeno Veyne, "La presa di Roma", 642–643 (z mnenjem, da so Goti požgali poleg javnih zgradb kot so bile palače in templji tudi posamezna stanovanjska območja).

navkljub opisom grozot barbarskega nasilja, na enem mestu označil kot milo ali prizanesljivo.¹⁰⁶

Zaradi omejenega števila mrtvih je bila po delni stabilizaciji razmer in povratku beguncev mogoča obnova mesta, čigar prebivalstvo se je v naslednjih letih znatno povečalo.¹⁰⁷ Leta 417 je Honorij obiskal Rim, kjer je počastil obnovo mesta in obenem proslavil triumf nad Atalom.¹⁰⁸ Kot dejavnik, ki je zmanjševal posledice gotskega zavzetja Rima, je treba upoštevati kratkotrajnost okupacije, saj so Goti že tretji dan odšli iz mesta. Z izjemo Sokrata, ki je povsem nesmiselno pojasnil njihov hiter odhod s strahom pred prihajajočo vojsko iz Vzhodnega cesarstva, noben pisec ni skušal pojasniti vzrokov za tako hiter umik. V zgodovinski znanosti je splošno sprejeta razlaga, da so se Goti umaknili zaradi pomanjkanja hrane in iztrošenih zalog, pa tudi zaradi nevarnosti kuge.¹⁰⁹ Zaloge hrane je bilo kratkoročno mogoče pridobiti s plenjenjem podeželja, za nekoliko daljši čas pa z osvojitvijo Sicilije ali z invazijo v Afriko. Kratkotrajna gotska okupacija Rima, v kateri so mnogi sodobniki videli začetek zatona sveta, je s časovno oddaljenostjo postala le ena od številnih nesreč, ki jih je mesto doživelo v svoji dolgi zgodovini.

Pomen osvojitve Rima za razvoj zahodnogotske skupnosti

Z vidika gotskega kralja, čigar glavni cilj je bila rešitev vprašanja naselitve in preskrbe svojega ljudstva, je bilo opisano ravnanje državniško ustrezno. Alarik je s tem ne le obdržal, temveč celo povečal možnosti za vključitev v rimsko državo. Svojega cilja pomiritve z rimsko državo in krščanskim cesarjem ni izgubil izpred oči, zato je obzirno ravnal s cerkvijo. Z dobrim imenom krščanskega in s tem prizanesljivega nasprotnika in z zajetjem številnih vojnih ujetnikov, med katerimi je bila tudi cesarjeva sestra, je bistveno izboljšal svoje izhodišče za prihodnja pogajanja. Izdatna oplenitev ob nadzorovanem uničevanju mesta in s človeškimi žrtvami, ki so bile precej manjše od možnih in pričakovanih, je bila v danih okoliščinah za gotsko stran najboljša rešitev.¹¹⁰

¹⁰⁶ *Civitas Dei* 1,7 (CCSL 47, 6: ... *inmanitas barbara tam mitis apparuit*... [barbarska okrutnost se je pokazala kot tako blaga]).

¹⁰⁷ O povečanju števila prebivalstva mesta prim. Olympiodorus, frg. 25; 26,2 (Blockley, 188; 190; 217, op. 56). Da se je v mesto vrnilo življenje, kaže tudi obnovev gladiatorskih iger (Veyne, "La presa di Roma", 649).

¹⁰⁸ O praznovanju obnove Rima gl. Philostorgius 12,5 (GCS, 144); o triumfu nad Atalom poroča Prosperus, *Epitoma chronicon* 1263, a. 417 (*Chronica minora* 1, 468).

¹⁰⁹ Wolfram, *Die Goten*, 166; to mnenje je zagovarjal med starejšimi avtorji Otto Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, Bd. 5 (Stuttgart, 1913), 415, med novejšimi Kulikowski, *Rome's Gothic Wars*, 179–180.

¹¹⁰ Bruno Bleckmann, *Die Germanen. Von Ariovist bis zu den Wikingen* (München, 2009), 244.

Osvojitev Rima pomeni dramatičen zaključek več kot dveletnih Alarikovih poskusov, da bi s pogajanjem ali z vojno rešil vprašanje preživetja Gotov. Dogodek sam zase bi težko ocenili kot Alarikov poraz oziroma kot napako, zaradi katere se je znašel v brezizhodnem položaju.¹¹¹ Gotovo pa je sam v sebi skrival nevarnost poraza, saj Goti še po dveh letih vojne na italjskih tleh niso dobili zemlje za naselitev. Ta nevarnost je obstajala kljub dejstvu, da so se Goti z oplenitvijo Rima materialno zelo okrepili, pred tem pa od jeseni 408 dalje postopoma povečevali svojo vojaško moč. V času bojevanja v Italiji se je gotsko ljudstvo precej povečalo. Vizigotski Tervingi, ki so pod Alarikovim vodstvom prišli poleti 408 na ozemlje Norika, naj bi šteli na podlagi Alarikovih zahtev po denarju (4000 funtov zlata ali 288.000 solidov) do 100.000 ljudi, če bi se navedena vsota nanašala na plačilo enoletne preskrbe. Če pa upoštevamo, da se je terjatev po Zosimovih besedah nanašala na čas gotskega zadrževanja Gotov v Epiru (od 407 ali celo od 405/6) in na čas pohoda iz Epira do meja Italije oziroma bližnjega Norika (od zgodnje pomladi do avgusta 408), bi vsota zadoščala za preživetje precej manjše (okrog 60.000) ali v primeru triletnega bivanja v Epiru celo za dve tretjini manjše skupine (okrog 30.000 pripadnikov).¹¹² Po Stilihovem padcu v avgustu 408 in pokolu pripadnikov "barbarskih" ljudstev, vključno z njihovimi ženami in otroki, naj bi prestopilo na Alarikovo stran "nekaj več kot 30.000" za boj sposobnih moških, predvsem Germanov, med njimi vsaj del od nekdanjih Stilihovih 12.000 elitnih vojakov (*optimates*).¹¹³ Ob prvem obleganju Rima proti koncu leta 408 naj bi po Zosimu prišlo do množičnega bega sužnjev, ki so zapustili mesto in se pridružili barbarom, zaradi česar naj bi se število Alarikovih vojščakov dvignilo na okrog 40.000.¹¹⁴ Ker Zosim ne omenja izrecno bega sužnjev pri drugem in tretjem obleganju Rima, je možno, da se število nanaša na celotno obdobje od konca 408 do padca Rima v avgustu 410. Četudi so navedene številčne ocene kot običajno v antični historiografiji previsoke, vsekakor predpostavljajo veliko spremembo v velikosti in zgradbi Alarikovih obo-roženih sil. Spomladi 409 se je Alariku pridružila Ataulfova skupina iz Panonije, ki so jo sestavljali Ostrogoti in v manjši meri Huni. Skupino je Zosim ob prvi

¹¹¹ Prim. Kulikowski, *Rome's Gothic Wars*, 179–180; Peter Heather, *The Goths* (Malden, Oxford, Carlton, 1996), 148 (dalje: Heather, *The Goths*).

¹¹² Zosimus 5,29,9. Prim. Graßl, "Südostalpenraum", 180. Heather, *The Goths*, 148, ocenjuje število bojnikov pred vojno v Italiji na okrog 20.000; v tem primeru bi bilo število vseh pripadnikov ljudstva tri- ali štirikrat večje.

¹¹³ Zosimus 5,35,5–6. Prim. Olympiodorus, frg. 8 (Blockley, 162).

¹¹⁴ Zosimus 5,42,3. Goetz, Patzold, Welwei, *Die Germanen in der Völkerwanderung*, str. 292 op. 327; str. 300 op. 343. Zosimovo poročilo o prebegu "skoraj vseh sužnjev" h Gotom je nesmiselno, saj je znašalo število sužnjev v tedanjem Rimu vsaj 100.000 (gl. Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III¹, 286–288, op. 99). Sozomenus 9,6,3 (GCS, 397–398) poroča, da so pobegnili h Gotom "številni sužnji in večina ljudi barbarskega porekla, ki so se nahajali v Rimu", pri čemer ne posreduje številčne ocene prebežnikov.

Premiki Alarikovih Gotov 408/410 in predhodni premiki Gotov med Balkanom in Italijo (po predlogi: Herwig Wolfram, *Die Goten und ihre Geschichte* (München, 32003), 595).

omembi (jesen 408) predstavil kot dokaj močno, v zgodnji pomladi 409 pa kot relativno šibko, poleg tega je pred pridružitvijo Alariku v spopadu s Honorijevimi Huni pri Pizi izgubila 1100 bojnikov. Čeprav ta skupina ni bila velika, je prihod zelo izkušenih vojščakov, predvsem konjenikov, pomenil znatno povečanje gotskih vojaških sil.¹¹⁵ Ker je Ataulf postal za Alarikom najpomembnejši človek, je prihod te skupine vplival na tesnejšo notranjo povezanost gotskih sil. Vendar Ataulfovo bojevanje s Honorijevim vojaškim poveljnikom Sarom v Picenu poleti 410 odraža relativno samostojnost ostrogotsko-hunske skupine še pred zavzetjem Rima.¹¹⁶

Alarikova vojska, ki je zavzela Rim, je bila kljub (verjetno majhnim) izgubam v vojskovanju na področju srednje Italije v letu 409 in prvi polovici 410, ki ga viri le omenjajo, bistveno večja od tistih sil, s katerimi je gotski kralj jeseni 408 vdrl v Italijo. Ravnanje Gotov ob zavzetju Rima kaže na to, da je Alariku uspelo obdržati nadzor nad vojsko, ki je bila po izvoru sestavljena iz štirih šte-

¹¹⁵ Zosimus 5,37,1; 5,45,5–6.

¹¹⁶ Zosimus 6,13,2. Prim. Wolfram, *Die Goten*, 165.

vilčno in po pomenu neenakih delov: Tervingi kot njen osrednji del, Ataulfova skupina Grevtungov in Hunov, germanski prebežniki, ki so sestavljali jedro Stilihovih sil (povečini Radagaisovi Grevtungi), in rimski sužnji pretežno germanškega porekla, ki so v času obleganj pobegnili h Gotom. Delni uspeh, ki ga je sama zase predstavljala oplenitev Rima z zajetjem številnih vojnih ujetnikov, je prispeval k strnitvi Alarihovih Gotov in s tem k oblikovanju novega gotskega ljudstva. Na tej podlagi je skupina dosegla tolikšno homogenost, da je Alarikov poraz (ponesrečen poskus invazije na Sicilijo, opustitev načrta invazije v Afriko)¹¹⁷ ter njegova smrt v pozni jeseni 410 v brutijskem mestu *Cosentia* nista mogla ogroziti, saj je preminulega, že ob smrti legendarnega kralja, brez kakršnihkoli težav nasledil Ataulf.¹¹⁸

Ataulfove sledi v izročilu akvilejske cerkve?

Novega gotskega kralja Ataulfa je prikazal Orozij v sklepnem delu svoje zgodovine na panegiričen način, pri čemer je njegov nastop kronološko povezal z vrhom njegove vlade, ko naj bi pod vplivom Gale Placidije zagovarjal rimsko-gotsko miroljubno sožitje in akulturacijo Gotov v rimsko cesarstvo.¹¹⁹ Dejanjsko predstavlja njegovo prvo leto vladanja, ko se je premikal od juga proti severu Italije in proti koncu leta prešel v Galijo, kontinuiteto Alarikovega vladarskega koncepta. Poleg nesporne vojaške premoči nad cesarjem Honorijem je njegova moč temeljila na tem, da je imel kot ujetnico cesarjevo sestro Galo Placidijo. Viri prinašajo različna poročila o tem, kdaj in kako je slednja padla v gotsko ujetništvo. Pri tem poroča Orozij, da jo je zajel Ataulf ob padcu Rima avgusta 410,¹²⁰ Jordanes pa postavlja dogodek v kontekst domnevne Ataulfove oplenitve Rima v letu 411. Vendar je izročilo o drugi oplenitvi Rima, ki naj bi jo opravil Ataulf kar se da temeljito (*more locustarum*) med svojim premiki po

¹¹⁷ Orosius 7,43,11–12; Olympiodorus, frg. 16 (Blockley, 176); Iordanes, *Getica* 156 ([Gothi]... *ad Siciliam et exinde ad Africae terras ire deliberant* [Goti ... so se namenili oditi na Sicilijo in od tam v afriške dežele]). Avtor poroča, da je Alarik na pohodu po južni Italiji tamkajšnje dežele oplenil na enak način (*simili clade peracta*) kot pred tem Rim. O požigu Regija poroča Rufinus (citat v op. 60).

¹¹⁸ Iordanes, *Getica* 157–158 (MGH AA 5,1, str. 99).

¹¹⁹ Orosius 7,43,2–8. *PLRE* II, str. 48 (Alaricus 1).

¹²⁰ Orosius 7,40,2; 7,43,2 (prim. Lippold, *Orosio*, 521, z upravičenim mnenjem, da je nastala predstava o Ataulfovem zajetju cesarjeve sestre šele naknadno, po njuni poroki januarja 414). Druge razlage: (1) Gala Placidija je bila Alarikova talka že pred padcem Rima (Zosimus 6,12,3), morda že od prvega obleganja mesta 408 ali ob oklicu Atala za cesarja 409; (2) Galo Placidijo je zajel Alarik ob osvojitvi Rima avgusta 410 (Olympiodorus, frg. 6 [Blockley, 158]); Marcellinus, *Chronicon* a. 410 [*Chronica minora* 2, str. 70]); Iordanes, *Romana* 323 [MGH AA 5,1, 41]); (3) Več virov le omenja padec Gale Placidije v gotsko ujetništvo ob zavzetju Rima (Prosper, *Chronicon* 1259, a. 416 [*Chronica minora* 1, str. 468]; Hydatius, *Chronica* a. 409 [*Chronica minora* 2, str. 17, št. 44]). Kritičen pregled različnih razlag prinaša Paschoud, *Zosime – Histoire nouvelle*, III², 64–65.

južni in srednji Italiji, brez zgodovinske podlage. Zelo verjetno se je Ataulf na poti iz južne Italije v Galijo Rimu samo približal, ponovna oplenitev Rima, ki je ne omenja noben drugi antični vir, pa je ideološki konstrukt, ki naj bi poudaril razliko med Ataulfovimi prvotnim protirimskim ravnanjem in njegovo kasnejšo Rimu naklonjeno politiko.

Zanesljivo pa vsebuje jedro resnice poročilo, da je Ataulf temeljito oplenil Italijo. Ker je imel gotski kralj kot ujetnico cesarjevo sestro, Honorij pustošenja ni niti poskušal preprečiti.¹²¹ Poti Ataulfovih Gotov od Kalabrije do odhoda v Galijo ne opisuje noben vir. Jordanesovo enkratno poročilo, da se je Ataulf "v mestu Forum Iuli v Emiliji"¹²² na poti proti Galiji poročil z Galo Placidijo (torej jeseni 411 in ne šele januarja 414 v Narbonu, kot poroča Olimpiodor),¹²³ nam pri tem nudi eno samo in še to nezanesljivo oporno točko. Da je njihove premike zaznamovalo ropanje vsega dosegljivega privatnega in javnega premoženja, dokazujeta bolj prepričljivo kot skoraj poldrugo stoletje kasneje Jordanes dva Honorijeva zakona. Zakon iz leta 413 prinaša sezname italjskih provinc, v katerih so bili davki zaradi pustošenj znižani na petino, zakon iz leta 418 pa je davčne obveznosti v treh provincah, "ki jih je opustošil sovražni vdor" (*bos-tium vastavit incursio*), znižal celo na sedmino oziroma devetino nekdanje vsote.¹²⁴ Kljub postopnemu izboljševanju razmer v Italiji po odhodu Gotov v Galijo so bile posledice gotskih premikov v Italiji občutne še deset let po Alarikovem vdoru. Premiki Gotov pod Ataulfom so potekali na enak način kot v času Alarika, kar pomeni, da so se Goti preživljali s sredstvi dežel, skozi katere so se premikali. Zelo skopi viri ne prinašajo opisov fizičnega nasilja nad civilnim prebivalstvom.

Celotno Ataulfovo zadrževanje na območju Italije je trajalo manj kot tri leta, od zgodnje pomladi 409 do pozne jeseni 411. Pri tem je bilo njegovo ravnanje do nastopa vlade prilagojeno Alarikovemu konceptu, nato pa je pomenilo kontinuiteto Alarikove politike, ki je bila prekinjena šele kasneje v Galiji, po poroki z Galo Placidijo. Ob upoštevanju teh dejstev preseneča slika Ataulfa v

¹²¹ Iordanes, *Getica* 159 (MGH AA 5,1, 99). Angela Amici, "Nota in merito ad un presunto secondo assalto di Ataulfo contro Roma nel 411", v: *Incontri di popoli e culture tra V e IX secolo. Atti delle V giornate di studio sull'età romano-barbarica*, ur. M. Rotili (Napoli, 1998), 129–138 (dalje: Amici, "Nota"), zlasti 129–130 in 138, z upravičenim mnenjem, da izročila o drugem zavzetju Rima Jordanes ni prevzel iz Kasiodora.

¹²² Iordanes, *Getica* 160; Amici, "Nota", 132–133.

¹²³ Olimpiodorus, frg. 24 (Blockley, 186). Prim. kratko Philostorgius 12,4 (GCS, 143–144).

¹²⁴ *Codex Theodosianus* 11,28,7 (8. 5. 413). Zakon navaja znižanje davkov za naslednje province: *Campania, Tuscia, Picenum Samnium, Apulia, Calabria, Bruttii et Lucania*. Ker so Goti že v času Alarika oplenili province *Tuscia, Latium, Campania, Lucania* in *Bruttii*, se zanesljivo nanaša na Ataulfove plenilne pohode omemba provinc *Apulia* in *Picenum Samnium*. *Codex Theodosianus* 11,28,12 (15. 11. 418) omenja davčne olajšave za province *Campania, Picenum* in *Tuscia*, ki so bile prizadete tako v času Alarika kot Ataulfa. Gl. Amici, "Nota", 130–132.

hagiografskem izročilu akvilejske cerkve, v kateri nastopa kot poudarjeno pozitivna osebnost. Ker je ime *Atbaulfus* v antiki tako rekoč enkratno, je v ozadju legendarne podobe zelo verjetno ista osebnost. Ataulf nastopa v uvodnem delu legende o mučencih Hermagoru in Fortunatu (*Pasio Hermachorae et Fortunati* z izvorom v danes poznani obliki v karolinški dobi), ki poroča o misijonskem prihodu evangelista Marka v Akvilejo. Gre za ustanovno legendo, ki utemeljuje nastanek akvilejske cerkve v apostolski dobi.¹²⁵ *Attaulfus* nastopa v tej legendi kot mladenič visokega rodu (njegov oče *Ulfus* je predstavljen kot *illustris et primus civitatis*),¹²⁶ ki je zbolel za gobavostjo in ga je v maniri hagiografskih spisov evangelist Marko z dotikom ozdravil. Mladenič je to sporočil očetu, ki je prihitel k Marku in sprejel vero. Evangelist Marko je zatem krstil najprej Ataulfa, nato Ulfa, za njim pa njegove služabnike in številne meščane.¹²⁷ Ataulfovo ime je iz akvilejske legende prešlo v tržaško legendo o mučencu Servulu, v kateri se pojavlja *Attulfus* kot namestnik upravnika province (*vicarius praesidis*), v eno od listinskih potvorb v Novigradu (kot *Ataulfus Aquileiensis*),¹²⁸ sredi 14. stol. pa ga je ob opisu začetkov krščanstva v Akvileji vključil v svojo kroniko beneški kronist Dandulus.¹²⁹ Ker Ataulf v maloštevilnih virih z akvilejskega območja, ki prinašajo germanska imena,¹³⁰ nikjer ne nastopa, je – kljub tveganju, ki ga prinaša v zgodovinsko analizo uporaba hagiografskih virov – upravičena domneva, da se za Ataulfom, pa tudi za njegovim plemiškim očetom Ulfom, skrivata zgod-

¹²⁵ Gl. BHL 3838 (kasnejša varianta legende, št. 3840, te epizode nima). Tekstnokritična izdaja: Emanuela Colombi (izd.), *Le passioni dei martiri aquileiesi e istriani* (Roma, 2008), 133–199, zlasti 172–174 (dalje: Colombi, *Le passioni*). Analizo legende z opozorilom na germanska imena prinašajo: Rufolf Egger, *Der heilige Hermagoras. Eine kritische Untersuchung* (Klagenfurt, 1948), 58–59 in 82, op. 27 (dalje: Egger, *Der heilige Hermagoras*); Rajko Bratož, *Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode* (Ljubljana, 1986), 41–46 (dalje: Bratož, *Krščanstvo v Ogleju*); nekoliko dopolnjeno Rajko Bratož, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino* (Udine, Gorizia, 1999), 41–45 (dalje: Bratož, *Il cristianesimo aquileiese*).

¹²⁶ Zgodovinski Athaulf je kot *comes domesticorum equitum* cesarja Atala Priska dosegel naslov *vir illustris*, ki se pojavlja tukaj v poenostavljeni obliki pri imenu njegovega očeta (o naslovu Demandt, *Die Spätantike*, 287). Prim. Rajko Bratož, "La chiesa aquileiese e i barbari (V–VII sec.)", v: *Aquileia e il suo patriarcato. Atti del Convegno Internazionale di Studio*, ur. S. Tavano, G. Bergamini, S. Cavazza (Udine, 2000), 101–149, zlasti 111 (dalje: Bratož, "La chiesa aquileiese"), s hipotetičnim predlogom, po katerem naj bi se za to osebnostjo skrival gotski vojskovodja *Ulphilas*, ki je 402 po Alarikovem porazu pri Veroni prešel v rimsko službo in je 411 kot Honorijev *magister equitum* (v tej vlogi po rangi *vir illustris*) pri Arlesu premagal uzurpatorja Konstantina III. Gl. Wolfram, *Die Goten*, 160; *PLRE* II, 1181 (Vlphilas).

¹²⁷ *Pasio Hermachorae et Fortunati* 5–14 (po izdaji v: Colombi, *Le passioni*, 173–174).

¹²⁸ Bratož, *Il cristianesimo aquileiese*, 86, op. 159 (*Laurentia regina, Ataulfi Aquileiensis filia*, naj bi leta 165 bogato obdarovala cerkev v Novigradu); 208 in 212 (*vicarius praesidis* Ataulf kot Servolov občudovalec).

¹²⁹ Dandulus, *Chronica per extensum descripta* 4,1 (CSEA 12/2, 274, s kratkim povzetkom oglejske legende, v katerega je vključil Ataulfovo epizodo). Neodvisno od tega je Dandulus kasneje (*Chronica* 4,13; 5,1, v: CSEA 12/2, 362; 366) na podlagi Orozija kratko prikazal zgodovinskega Ataulfa.

¹³⁰ Bratož, "La chiesa aquileiese", 142–144 (epigrafski viri prinašajo okrog 30 germanskih imen, medtem ko srednjeveška historiografska besedila ne prinašajo uporabnega gradiva).

vinski osebnosti.¹³¹ V hagiografskem izročilu, ki nosi razumljivo izrazit poudarek na dogodku verske vsebine, nastopa Ataulf kot prvi akvilejski kristjan, takoj za njim njegov oče Ulf, šele v nadaljevanju nastopi kot nosilna osebnost prvi škof Hermagoras.

Odgovor na vprašanje, kako je Ataulf zašel v akvilejsko legendo, je mogoče le na hipotetični ravni. Ena od možnosti se kaže prek njegovega stika z Akvilejo, ki bi bil mogoč pred ali med Ataulfovim odhodom v Italijo spomladi 409. Vloga Akvileje v tem času je iz virov slabo razpoznavna.¹³² Stik (ali večkratni stiki) Ataulfa z Akvilejo bi mogli biti izhodišče za vključitev njegovega imena v hagiografsko besedilo temeljnega pomena. Resen pomislek k tej razlagi povzroča dejstvo, da je bilo leta 409 Ataulfovo ravnanje do rimske strani enako kot Alarikovo, torej sovražno, saj se je takoj po prihodu v srednjo Italijo vključil v vojaške operacije proti Honoriju (obleganje Pize). Njegovo ravnanje v tem času odraža političen koncept, ki je bil enak Alarikovemu.¹³³ Malo verjetno se zdi, da bi lahko sovražen odnos gotskega velikaša postal podlaga za njegovo pozitivno podobo v lokalnem hagiografskem izročilu.

Pač pa se nakazuje možnost povezave osebnosti iz akvilejske legende z Ataulfovim konceptom v zadnjih letih življenja (od 412/413 dalje),¹³⁴ ki je bil izrazito spravljiv in je predvideval gotsko-rimsko sožitje. Orozij v zadnjem poglavju svoje *Zgodovine* poroča o srečanju, ki ga je imel v času svojega obiska pri Hieronimu v Betlehemu poleti 415 z visokim Ataulfovim dostojanstvenikom rimskega rodu (*vir illustris*) iz Narbona. Ta neimenovani in neidentifici-

¹³¹ Da je v ozadju izročila o Ulfu avtentično izročilo, je domneval tudi Egger, *Der heilige Hermagoras*, 59.

¹³² Na območje Akvileje in njene širše okolice bi mogli postaviti naslednje dogodke jeseni 408 in v letu 409: (1) Alarikov pohod iz južnega Norika v Italijo oktobra 408 se – drugače kot v letu 401/402 – Akvileje ni dotaknil, temveč je šel mimo mesta (Zosimus 5,37,2); (2) verjetno se je dotaknil Akvileje prehod cesarske vojske iz Dalmacije proti Raveni (Zosimus 5,45,1), saj je potekal glede na prometne povezave po obalni cesti; (3) Akvileje se je morda dotaknil pohod Ataulfove skupine iz Zgornje Panonije v Italijo (Zosimus 5,45,5–6), ki je potekal do severne Italije najbrž po isti poti kot Alarikov slabega pol leta pred tem. O vlogi Akvileje v tem času in njenih morebitnih stikih z Goti gl. Yves-Marie Duval, "Aquilée sur la route des invasions", *Antichità Altoadriatiche* 9 (1976): 237–298, zlasti 284–287; Lotter (Bratož in Castritius kot sodelavca), *Premiki ljudstev*, 79.

¹³³ Podobno do Rima sovražno stališče sta zastopala pred tem Gainas und Eriulf (gl. *PLRE* I, 283 [Eriulfus]; 379–380 [Gainas]). Ta odnos do Rima odraža Alarikova zahteva pred pohodom v Italijo, ki jo je prek poslanstva naslovil na Honorija, v opisni obliki pa jo sporoča Iordanes, *Getica* 152 (MGH AA 5,1, 97): ... *quatenus si* [sc. Honorius] *permitteret, ut Gotbi pacati in Italia residerent, sic eos cum Romanorum populo vivere, ut una gens utraque credere possit; sin autem aliter, bellando quis quem valebat expellere, et iam securus qui victor existeret imperaret.* [...] (Honorij) naj dovoli, da se Goti mirno naselijo v Italiji, tako da bodo živeli skupaj z rimskim ljudstvom in da bo mogoče oba naroda imeti za enega; če pa se zgodi drugače, naj tisti, ki mu uspe v vojni premagati drugega, brezskrbno vlada, potem ko je postal zmagovallec. Po drugi alternativni možnosti je bila kakršnakoli oblika sožitja med Rimljani in Goti izključena. Gl. Gerhard Dobesch, *Vom äußeren Proletariat zum Kulturträger. Ein Aspekt zur Rolle der Germanen in der Spätantike* (Amsterdam, 1994), 78 (dalje: Dobesch, *Vom äußeren Proletariat*).

¹³⁴ Orosius 7,43,3. Lippold, *Orosio*, 528.

rani galski aristokrat,¹³⁵ ki je služil že pod Teodozijem (torej več kot dvajset let pred tem), je poročal o Ataulfovih političnih idejah, ki jih je gotski kralj pogosto izražal v krogu svojih zaupnikov v trenutkih primernega duševnega in intelektualnega razpoloženja. Vsebino tega poročila moremo oceniti, skladno z večinskim mnenjem med raziskovalci, kot avtentično.¹³⁶ V prostem prevodu se odlomek iz Orozija glasi:

(4) ... on (Ataulf) je takrat, ko je prekipel od poguma, moči in duhovnega razpoloženja, imel navado pripovedovati (o svojih načrtih sledeče): (5) najprej si je z veliko vnemo prizadeval, da bi izbrisal rimsko ime in bi celotno rimsko ozemlje spremenil in preimenoval v gotsko državo; tako bi postala, če se izrazim v ljudskem jeziku, Gothia, kar je bila nekoč Romania, Ataulf pa bi sedaj postal to, kar je bil nekoč cesar Avgust. (6) Ker pa je na podlagi številnih izkušenj spoznal, da se Goti zaradi divjih barbarskih nravi na noben način ne pokoravajo zakonom in da ni mogoče odpraviti zakonov, brez katerih država ni država, je izbral naslednji načrt: z vojaško silo Gotov si bo poskušal pridobiti slavo na ta način, da bo obnovil in povečal rimsko ime, tako da bodo prihodnji rodovi videli v njem obnovitelja rimske države, potem ko ni mogel postati njen oblikovalec. (7) Zaradi tega si je na vso moč prizadeval, da bi se vzdržal vojne, zato je hrepenel po miru, bil je pripravljen sprejeti kakršne koli dobre uredbe, zlasti po priporočilih in nasvetih svoje žene Gale Placidije, ženske izrednega razuma ter trdne in zanesljive vere.

Ataulfov prvotni načrt, kakršnega so v bistvenih potezah pred tem zastopali Eriulf, Gainas in Alarik, je predvideval, da bi Goti v rimskem cesarstvu z vojaško zmago prevzeli oblast in rimsko državo (*Romania*) nadomestili z gotsko državo (*Gothorum imperium*, *Gothia*). V tej bi Ataulf prevzel vlogo njenega ute-

¹³⁵ Orosius 7,43,4. V dosedanjih raziskavah so bili dani naslednji predlogi glede identitete neimenovaneega dostojanstvenika: *Marcellus* (Matthews, *Western Aristocracies*, 322; 403–404; Stefan Rebenich, *Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen* (Stuttgart, 1992), 281; isti, "Rusticus: Ein gemeinsamer Freund von Athaulf und Hieronymus", *Historia* 42 (1993): 118–122; zadržki Lippold, *Orosio* II, 529); (2) *Rusticus* (David Frye, "A mutual friend of Athaulf and Jerome", *Historia* 40 (1991): 507–508; Isti, "Rusticus: ein gemeinsamer Freund von Athaulf und Hieronymus? A response", *Historia* 43 (1993): 504–506. (3) *Candidianus* ali morda *Ingenius*, ki sta se – tako kot Rusticus – udeležila poroke med Ataulfom in Galo Placidijo v začetku leta 414 (Olympiodorus, frg. 24 [Blockley, 186–188]; Dobesch, *Vom äußeren Proletariat*, 83, op. 436). Prim. tudi *PLRE* II, 1232 (Anonymus 87).

¹³⁶ Orosius 7,43,4–7. Analiza odlomka z diskusijo je pokazala, da odlomek dejansko odraža Ataulfove ideje. Prim. Lippold, *Orosio*, 529–530; Dobesch, *Vom äußeren Proletariat*, 79–84; Demandt, *Die Spätantike*, 181; 386. Podrobno analizo v obsegu knjižne monografije prinaša Antonio Marchetta, *Orosio e Ataulfo nell'ideologia dei rapporti romano-barbarici* (Roma, 1987), zlasti 7–141 (vprašanje okoliščin nastanka in avtentičnosti Orozijevega poročila, njegova vsebina); 233–274 (rimsko-barbarski odnosi).

meljitelja, kakršno je imel v rimski cesar Avgust.¹³⁷ Na podlagi spoznanja, da je ta načrt neuresničljiv, ker Goti zaradi prenizke stopnje civiliziranosti niso sposobni življenja v državi, ki bi temeljila na pisanih zakonih, je Ataulf v svojem ravnanju postal iz nasprotnika prijatelj rimske države. Za njegov preobrat je bila odločilnega pomena poroka z Galo Placidijo,¹³⁸ ki je imela nanj precejšen vpliv, gotovo pa ne tako velikega, kot ga prikazuje Orozij.¹³⁹

Sklepati moremo, da so bila njegova prizadevanja usmerjena v akulturacijo Gotov v rimsko državo, ki je stoletje kasneje za krajši čas uspela Teoderiku, v Ataulfovem času pa zanjo še ni bilo pogojev.¹⁴⁰ Predpostavljala so verjetno tudi preseganje razlik v veri, o čemer sicer Orozij ne poroča, in so vodila v obliko verske tolerance, kakršna je poznana iz dobe Teoderika.¹⁴¹ Na Ataulfov politični program kaže tudi poimenovanje sina, ki ga je rodila Gala Placidija, kot Teodozija; kralj naj bi po sinovem rojstvu postal še bolj vnet zagovornik rimsko-gotskega sožitja. Njegove politične načrte je v avgustu 415 v Barceloni prekinila smrt od roke atentatorja. Morilec je bil Got, ki je najverjetneje izhajal iz kroga njegovega smrtnega sovražnika Sara. Slednjega je namreč Ataulf med pohodom iz Italije v Galijo zajel in ga dal usmrtiti.¹⁴² Ataulfovo smrt so v Konstantinopolu

¹³⁷ O protirimskih načrtih in ravnanju Eriulfa v času Teodozija I., zaradi katerih ga je prorimsko usmerjeni Fravitta pokončal, gl. Eunapius, frg. 59 (Blockley, 86–87) in Zosimus 4,56. O protirimskem uporu Gaina gl. Zosimus 5,13–22. O podobnih Alarikovih namelih gl. op. 133. Kot poroča Zosim 5,50,2, naj bi poslanstvo škofov Honoriju pred zadnjimi pogajanji poročalo cesarju o Alarikovih bolj spravljivih stališčih, kakršne je kasneje zagovarjal Ataulf. Gl. Dobesch, *Vom äußeren Proletariat*, 75–80; 84. Pri tem izpuščamo iz obravnave domnevne načrte cesarja Galerija po letu 305, kakršne opisuje njegov najostrejši kritik Lactantius, *De mortibus persecutorum* 27,8. Galerij, ki je bil dačanskega porekla, naj bi nameraval preimenoovati rimsko cesarstvo v dačansko cesarstvo (... *ut non Romanum, sed Dacicum cognominaretur* ...). Epizoda, ki nekoliko spominja na Komodovo manijo po spreminjanju imen, nima nobene zveze z Ataulfovimi primeri in se nanaša na povsem drugačne zgodovinske okoliščine. Prim. Werner Suerbaum, *Vom antiken zum frühmittelalterlichen Staatsbegriff*, (Münster, 1977 (3. izd.)), 222–224 (dalje: Suerbaum, *Vom antiken ... Staatsbegriff*); Dobesch, *Vom äußeren Proletariat*, 84; 87–88; Lippold, *Orosio*, 530.

¹³⁸ Poroko v Narboni, ki je bila izredno slovesna in je potekala po rimskih šegah, opisuje Olympiodorus, frg. 24 (Blockley, 186–188), omenjata pa jo tudi Philostorgius 12,4 (GCS, 143–144) in Hydatius, *Chronica* a. 414 (SC 218, 120–121; SC 219, 46–47 [komentar]). Prim. Sivan, "From Athanaric to Ataulf", 56–57; Schneider, "Vor- und Frühformen", 331–332.

¹³⁹ Prim. Suerbaum, *Vom antiken ... Staatsbegriff*, 224–226; Dobesch, *Vom äußeren Proletariat*, 84; 88–94; Lippold, *Orosio*, 531–532 (z upravičenim opozorilom na pretiravanja pri tistih raziskovalcih, ki Orozijevo besedilo razlagajo preveč dobesedno).

¹⁴⁰ Jörg Spielvogel, "Die historischen Hintergründe der gescheiterten Akkulturation im italischen Ostgotenreich (493–553 n. Chr.)", *Historische Zeitschrift* 274 (2002), 1–24, zlasti 7–9 (dalje: Spielvogel, "Die historischen Hintergründe").

¹⁴¹ Spielvogel, "Die historischen Hintergründe", 3–6.

¹⁴² Olympiodorus, frg. 26,1 (Blockley, 188). Da gre za maščevanje Sarovega privrženca in zaroto proti Ataulfu kaže tudi dejstvo, da je postal novi gotski kralj Sarov brat Singerik. V samo tednu dni, kolikor se je obdržal na oblasti, je dal pobiti Ataulfove otroke iz predhodne zveze (čeprav so se ti zatekli v varstvo k škofu Sigesariju) in izgnal Galo Placidijo. Iordanes, *Getica* 163 (MGH AA 5,1, 100), poroča, da je bila vzrok za atentat osebna žalitev nekega gotskega velikaša, kar je manj verjetno.

24. septembra 415 proslavili kot srečen dogodek,¹⁴³ v zahodnih kronikah pa ob omembi kraljeve smrti ne nastopajo vrednostne oznake pokojnika.¹⁴⁴

Ker nastopa v akvilejski legendi Ataulf kot prvi, ki je sprejel krščansko vero in sprožil množično spreobrnitev skupnosti, bi lahko videli – seveda kot možnost, saj trdni dokazi za to ne obstajajo – v "spreobrnjenem" Ataulfu, ki je krajši čas, zanesljivo vsaj od začetka 414 do avgusta 415, podpiral politiko miro-ljubnega sožitja med Rimljani in Goti, predlogo za osebo iz akvilejske legende. Taka podoba Ataulfa, ki je krožila že v letu njegove smrti po rimskem cesarstvu in je bila verjetno poznana tudi v Akvileji, bi mogla služiti avtorjem akvilejske legende kot predloga za upodobitev prvega akvilejskega kristjana.

Rajko Bratož

GOTHIC CONQUEST OF ROME IN 410

Significance of the Event for the History of the Late Roman Empire and the Development of the West Goths.

SUMMARY

Due to the emperor's failure to comply with the federal obligations to the West Goths, who were located in Epirus in the service of the Western Empire, King Alaric and his people headed towards Italy in the spring of 408 to force the emperor to pay overdue obligations and achieve the allocation of land for settlement. From the first stop of the West Goths on the territory of Emona and then probably Celeia in south Noricum in the summer of 408, the Gothic king negotiated with the Roman side six times, five times with the emperor and once with the Roman Senate. As the Roman side failed to fulfil all the king's demands, the Goths invaded southern Italy from south Noricum in the autumn of 408. In the spring of 409 they were joined by the Gothic-Hunnic group from Pannonia, led by Athaulf. After three sieges of Rome (at the end of 408, 409 and 410), the Goths conquered the "eternal city" on 24 August 410 and plundered it

¹⁴³ *Chronicon Paschale* a. 415 (*Chronica minora* 2, 72).

¹⁴⁴ Prosperus, *Chronica* a. 415 (*Chronica minora* 1, 467–468); Hydatius, *Chronica* a. 416 (*Chronica minora* 2, 19 oziroma SC 218, 120; SC 219, 48–49 [komentar]); *Chronica Gallica* a. CCCCLIII, 77 (*Chronica minora* 1, 654); *Chronica Galica* a. DXI, 562 (*Chronica minora* 1, 655).

completely during the three-day occupation.

The Gothic conquest of Rome, about eight centuries after the Celtic conquest of the then significantly smaller city (387 B.C.), left deep traces not only in the lives of the people of Rome, who experienced all kinds of violence, but also in the minds of all the Romans, together with the then Christian and pagan intellectual elite. The event was described by about twenty authors in the time range from 410 to 600. Five of these were contemporary authors (Christians Augustine, Jerome and Orosius, and pagans Olympiodorus and Rutilius Namatianus), three descriptions of the event appeared a generation later (Filostorgius, Socrates and Sozomenus), and another three in the 6th century (Zosimus in about 500 – his very detailed narrative ends just before the description of the fall of Rome, and Procopius and Jordanes in the middle of the century). Other records are of little value, while medieval texts are mostly summaries of antique texts, lacking the original features. The Gothic conquest of Rome was not a disaster, as described by Jerome and Olympiodorus; however, nor was it a “*mild*” occupation, as described by Orosius for ideological reasons. The most realistic and convincing is Augustine's description of events which this African bishop composed on the basis of testimonies of Roman refugees. The main purpose of the Goths was to plunder the city. As this could not be achieved in a short time without violence, the Goths resorted to all kinds of torture to force the inhabitants to betray the hiding places of money and valuables. They also carried out other forms of violence (for example rape), and demolished public and, to some extent, private buildings. By order of the king, they respected the asylum law of churches.

During the two-year fighting in Italy and with the conquest of Rome, the Goths were numerically and materially strengthened. Nevertheless, the war did not solve their central problem of finding suitable land for permanent settlement. Following the failed invasion of Sicily, the suspension of plans to move to Africa, and Alaric's death in the autumn of 410, the kingship was assumed by Alaric's brother-in-law Athaulf. In 411, Athaulf plundered the remaining Italian provinces and moved to southern Gaul, together with his people. After marrying Galla Placidia (sister of Emperor Honorius), whom the Goths had captured in Rome, Athaulf abandoned his hitherto hostile attitude to Rome and strived for peaceful coexistence between the Romans and Goths. The image of a peaceful barbarian king is the likely historical basis for the character of the same name in the Aquileia legend of Saints Hermagoras and Fortunatus, featuring young Athaulf as the first inhabitant of Aquileia to adopt the Christian faith.

UDK 27-23:811.163.6"25
1.01 Izvirni znanstveni članek

Slomškova prizadevanja za slovensko Sveto pismo

Maksimilijan Matjaž

Dr., izredni profesor
Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta, Katedra za Sveto pismo in judovstvo
Poljanska cesta 4, SI – 1000 Ljubljana
e-mail: maksimilijan.matjaz@teof.uni-lj.si

Izveleček:

Slomšek se je v letih bivanja v celovškem semenišču kot študent in kasneje kot spiritual intenzivno posvečal študiju Svetega pisma in patristike. Leta 1845 je pripravil načrt za prevod in izdajo komentiranega Svetega pisma, saj se je zavedal pomena svetopisemskega prevoda za razvoj slovenskega jezika in kulture. Prvega sodelavca je našel v celovškem biblicistu p. Placidu Javorniku. Do leta 1855 je imel zbranih 26 prevajalcev. Prevajali so na podlagi nemškega komentiranega prevoda Franca Allioli in Vulgate. Ko je leta 1855 ljubljanski škof Anton Alojzij Wolf najavil lastno izdajo slovenskega prevoda Svetega pisma, se je Slomšek odpovedal projektu ter škofu ponudil svoje prevode in prevajalce.

Ključne besede:

Slomšek, Biblija, prevajanje Svetega pisma, Slovenski prevodi Biblije, Wolfova biblija.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 867–884, 42 cit., 4 slike
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Teološka misel in duhovnost škofa Slomška sta bili skoz in skoz prežeti s Svetim pismom, kar dokazuje njegovo neprestano navajanje v pridigah in drugih delih. Od ranega otroštva je Boga, stvarstvo in ljudi okoli sebe dojemal skozi svetopisemske pripovedi, ki jih je opazoval na stenah domače cerkve ali poslušal pri svojih katehetih in učiteljih. V letih bivanja v celovškem semenišču, kot študent in kasneje kot spiritual, je največ časa posvetil prav študiju patristike in Svetega pisma, saj se je zavedal, da je to temelj ne samo verskega, ampak vsega kulturnega življenja naroda.¹ Kot duhovnik in škof je še bolj občutil potrebo po razumljivem in komentiranem prevodu Svetega pisma v slovenski jezik, zato se je v prvih desetih letih svojega škofovskega delovanja (1845–1855) med drugim intenzivno ukvarjal tudi z organizacijo prevoda Svetega pisma.

Prevodi Svetega pisma v Slomškovem času

Slomšek je že kot nadžupnik v Vuzenici razmišljal o tem, da bi poskrbel za novo izdajo Svetega pisma v slovenskem jeziku. Julija 1841 je pisal ljubljanskemu škofijskemu notarju Jožefu Keku, naj mu pošlje prevod Svetega pisma stare zaveze. Iz Slomškovega zapisa vemo, da je prejel celotno Staro zavezo, razen knjige Peteroknjižja, ki je že zdavnaj pošla.² Iz te zadnje opombe lahko sklepamo, da si je Slomšek oskrbel prevod Jurija Japlja (1744–1805), ki je leta 1783 po naročilu ljubljanskega škofa Herbersteina začel pripravljati katoliško izdajo celotnega Svetega pisma.³ Z Blažem Kumerdejem sta prevedla Novo zavezo in jo izdala v dveh delih v letih 1784 in 1786. Prevajala sta večinoma po Vulgati in takrat aktualnem nemškem prevodu Franza Rosalina iz leta 1781.⁴ Seveda pa sta se v iskanju slovenskih izrazov močno naslanjala na Dalmatinov prevod iz leta 1584. Za prevod Stare zaveze si je Japelj pridobil še so-delavce Janeza Debevca, Jožefa Riharja, Modesta Šraja, Antona Travnja in Jožefa Škrinjarja, ki je končno prevzel in dokončal Japljevo delo. V letih 1791–1802 je izšla celotna

¹ Prim. Franc Kramberger, "Blaženi škof Slomšek in Sveto pismo", *Cerkev v sedanjem svetu* 41, št. 4 (2007), 185–187, ki omenja ohranjeno Slomškovo Sveto pismo v grščini in latinščini, osebni dar profesorja hebrejščine in eksegeze Stare zaveze v Celovcu Franza Fritza OB, s katerim sta gojila poznanstvo tudi še v času njegovih kaplanskih let. V knjigo si je Slomšek zapisal: "Von meinem gelibten Herrn Professor P. Franz Fritz als Andenken an Tausch erhalten, 1827."

² Nadškofijski arhiv Maribor (dalje: NŠAM), fond Zapuščine duhovnikov, Hrastelj Franc, f. 21.

³ Prim. Maksimilijan Matjaž, "Prevajanje Svetega pisma v času škofa Herbersteina", v: *Herbersteinov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj (Celje, 2004), 357–366 (dalje: Matjaž, "Prevajanje Svetega pisma v času škofa Herbersteina").

⁴ Poleg grškega Svetega pisma omenja Japelj v uvodu (*Praefatio*) k prvemu delu Nove zavez 1784 še druge vire, ki jih je uporabljal: staroslovansko Otroško Biblijo iz leta 1581, večjezično Hutterjevo Biblijo iz leta 1599 ter šestjezično Biblijo kardinala Jiméza iz leta 1514; glej Matjaž, "Prevajanje Svetega pisma v času škofa Herbersteina", 361–363.

Japljev prevod Svetega pisma (1744-1805), ki ga je uporabljal tudi Slomšek (foto: Samo Skralovnik)

Stara zaveza v devetih zvezkih. Med tem je že pošlo Sveto pismo Nove zaveze. Debevec in Škrinjar sta prevod močno predelala in Novo zavezo na novo izdala leta 1800 in 1804. Ta prva katoliška izdaja celotnega Svetega pisma v slovenščino pa je imela veliko hibo, saj je bila praktično brez osnovnih strokovnih opomb in komentarjev. Takšna izdaja Svetega pisma namreč v času idejnih vrenj in nizke splošne izobrazbe ni bila primerna za splošno branje in so jo zato lahko uporabljali v glavnem le duhovniki in izobraženci.

V prvi polovici 19. st., torej pred Slomškovim nastopom škofovske službe, sta se na Slovenskem v katoliških krogih zgodila dva poskusa, da bi dobili pri-

merno izdajo Svetega pisma v domačem jeziku. Leta 1834 je po naročilu škofa Wolfa profesor dogmatike v Ljubljani in kasnejši goriški nadškof Andrej Gollmayer (1789–1883) prevedel štiri evangelije in jih izdal kot prvi del Nove zaveze. Gollmayer navede v *Predgovoru* kot povod za nov prevod ne samo dejstvo, da je Japljev prevod že davno pošel, temveč tudi velik razvoj, ki ga je slovenski jezik naredil v zadnjih tridesetih letih. Prevajal je po Vulgati in prevod primerjal z grškim izvirnikom ter se trudil, da bi našel čim več slovenskih izrazov za latinske in nemške tujke, ki jih je uporabljal še Japelj. Njegov prevod zato predstavlja pomemben korak v razvoju slovenskega knjižnega jezika. Za vsak evangelij je napisal krajši uvod in dodal nekaj jezikovnih opomb ter razlag težjih mest, s čimer je pomembno prispeval k popularizaciji Svetega pisma. Gollmayer je pripravil za natis še drugi del Nove zaveze, ki pa ni bil več izdan. Prav tako je začel prevajati tudi Staro zavezo, vendar so se okoliščine spremenile, do izdaje ni prišlo in tudi rokopisi se niso ohranili.⁵ Škof Wolf je spodbudil tudi Simona Klančnika (1810–1844), profesorja vzhodnih jezikov in bibličnih ved na ljubljanskem liceju, da se je lotil prevajanja Stare zaveze. V letih 1840–1841 je izdal dva zvezka Stare zaveze z Mojzesovimi knjigami, Jozuevovo knjigo, Knjigo sodnikov, Rutino knjigo, štiri Knjige kraljev in dve Kroniški knjigi. Svojo izdajo imenuje "okrajšano". V *Predgovoru* k prvemu delu (1840) na kratko razloži, zakaj je določene dele izpustil. Po njegovem mnenju so nekateri deli Mojzesovih knjig z nastopom Nove zaveze zgubili svojo veljavo in bi manj izobražene bralce samo motili. Tu misli predvsem na razne tempeljske bogoslužne predpise ter judovsko civilno zakonodajo. Posamezne zgodbe pa so takšne, da bi lahko mlajšim in nepoučenim bralcem škodoval, zato jih izpušča. Klančnik je bil očitno zelo dober prevajalec in teolog, a njegovo delo je zaradi prezgodnje smrti ostalo nedokončano.⁶

Načrti za prevod Svetega pisma po Allioliu

Slomška sta k prizadevanju za novo izdajo Svetega pisma spodbujali dve ključni dejstvi: pomanjkanje dostopnega svetopisemskega prevoda v domači jezik in potreba po razlaganem prevodu Svetega pisma, ki bi ga lahko brali in razumeli tudi preprosti ljudje. Ker se je Slomšek zavedal, da je Sveto pismo temeljno delo za verski in moralni razvoj naroda, se je temu projektu posvetil z vsemi močmi. Na nevarnost napačnega razumevanja Svetega pisma je Slomška takoj

⁵ Prim. Alojzij Snoj, "Ob stoletnici Wolfove izdaje svetega pisma", v: *Zbornik Teološke fakultete* 6–7 (tipkopis) (Ljubljana, 1956–1957), 1–18.

⁶ Prim. Marjan Peklaj, "Delo in zasluge škofa Wolfa za slovensko Sveto pismo", v: *Wolfov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj (Celje, 1994), 140–141.

po njegovem prihodu v Št. Andraž opozoril njegov gojenec in prijatelj Mihael Stojan (1804–1863), župnik na Gomilskem. V pismu z dne 14. julija 1845, ki je bilo sicer namenjeno nekomu drugemu, a je vendarle prišlo do Slomška,⁷ Stojan spodbuja k čim prejšnji pripravi komentirane izdaje Svetega pisma in svari pred samovoljno interpretacijo Biblije, kar se vedno pogosteje dogaja.⁸ V pismu nadalje predstavi svoj načrt glede organizacije prevoda Svetega pisma po predlogi nemške komentirane dvojezične izdaje Franca Jožefa Allioliija (1793–1873), ki je bil najbolj razširjen in uradno potrjen prevod Vulgate za nemške dežele. Za glavnega nosilca tega projekta vidi prav Antona Slomška, ki je pred nekaj meseci postal stolni kanonik v Št. Andražu in višji šolski nadzornik. Predlaga zelo konkreten in obsežen seznam nalog, ki naj jih izpelje: od tega, da naj najde in navduši prevajalce, da nabavi Allioliijevo Sveto pismo in ga po kosih razpošlje prevajalcem, do tega, da lektorira prevode in poskrbi za izdajo novega prevoda. Poleg tega naj bi Slomšek pripravil še nabor besed, ki se po različnih slovenskih deželah ne pišejo enako, in jim določil enotno obliko.⁹

⁷ Slomšek je pismo hranil v mapi "Bibelübersetzung". Prepis pisma je pripravil kanonik Franc Hrstelj in ga vključil v spis: "Slomškovo delo za prestavo sv. pisma v slovenski jezik", 1–12 (dalje: Hrstelj, "Slomškovo delo za prestavo"). Tipkopis se nahaja v NŠAM, Zapuščine duhovnikov HR, f. 21/2. Hrstelj je ta spis v nekoliko predelani obliki objavljval v štirih zaporednih številkah *Slomškovega lista* od julija 1970 do decembra 1971.

⁸ Stojan v pismu zelo nazorno opiše stanje, ki kliče k takojšnjemu ukrepanju: "Že dolgo mi gre misel po glavi, kak bi bilo pomagati, de bi tudi mi Slovenci Sveto pismo v materinem jeziku imeli, ki bi se vsakimu (odraslemu) smelo v roke dati in de bi ga tudi mi duhovni za svojo rabo imeli. Saj si se gotovo tudi Ti večkrat prepričal, kako težko večkrat zreke sv. pisma za pridige obračamo, ker jih po celi njih zastopnosti ino duhu vselej posloveniti ne moremo. Tudi se naše besede ne zlegajo, ker eden pridigar ravno tisti tekst tako, drugi zopet drugače v pridigi izgovori, kar lahko ljudi moti. Ena izdaja, kakor Ti je dobro znano, Japeljnova, se že težko kje najde in večkrat sim že želel, da bi je nikjer več najti ne bilo, ker ni izpelana, kakor Cerkev želi in kakor je samò dobro, namreč s potrebnim razlaganjem. Japelново sv. pismo je že marsikatiremu preprostemu kmetu bilo v pogubo. Jaz sem poznal eniga, ki ga je Japelново sv. pismo tako iznorelo, da se je za pobožnega štel, desi je ravno svojo pravo ženo odvrget, ino z vlačugo živel: je pridno v cerkev hodil, hotel pogosto za maše dajati itd., tega pa ne slišati, da more vlačugi slovo dati, ker se je s pobožnimi patriarhi izgovarjal. Allioli pa takih premot prevarje." (Hrstelj, "Slomškovo delo za prestavo", 1).

⁹ "Mislim sim torej, ko bi nas prečastiti gospod Anton na to napelali, da bi se nas veliko Allioleta prišlo: Oni bi namreč in exemplar nemškiga Allioletoviga sv. pisma po celi škofiji po kosih razposlali in bi vsakimu takimu, ki se jim zdi zadosti najden, njegovi moči pristojen kos dali, zraven še pa tudi ravno tisti del Japelnoviga ali Dalmatinoviga sv. pisma. Menim, da bi nas že per 40 takih bilo, da bi znali vsaj na debelo delati. Celó sv. pismo Allioleta ima pa 1307 strani u veliki četerti, bi prišlo tedaj ne celo 33 strani na eniga poslovenitela; kar se ne more junaško delo imenovati. Te posamezne izdelke izgladiti, bi gospod Anton razen sebe še kake tri Slovence odbrali, ki bi izdelek pregledali, po svoji zmožnosti popravili, tako de bi vsak tak že od treh pregledan izdelek poslednič njim v roke prišel, ki bi ga do čistega popravila, po tem onimu, kateri ga je spisal, v prepis nazaj poslali. Poprej ko bi eno leto okolj prišlo, bi rokopolis celiga Allioleta bil na slovensko prestavljen. Dobro bi pa bilo, ko bi gospod Anton poprej majhniga besednika spisali, kjer bi se tiste besede znašle, katerih še vsi enako ne pišemo, postavim jaz, jez, tukaj, tukej, koliko, koljko. Zakaj če se to poprej ne zgodi, bi se poslednič ne mogli zediniti in delo bi bilo preveč različno; tudi popravila bi storila preveč /.../ Pišem Ti to zato tako rano, da tudi Ti sam to reč dobro prevdariš in kar krivega najdeš, z boljim razsodkom domestiš. To je prvo, kar sem že dolgo želel komu razodeti, ohrani pa le za sebe in za gospoda Antona, da se brez potrebe ne razglasi in kje celo reč v cimi ne zaduši." (Hrstelj, "Slomškovo delo za prestavo", 1).

Ta širokopotezni načrt župnika Stojana razkriva že skoraj predrzno zaupanje v sposobnosti Antona Slomška. Ker si je Slomšek prav v tistem času močno prizadeval za ustanovitev Društva za izdajanje dobrih knjig in je pri tem naletel na precejšnje nasprotovanje oblasti,¹⁰ ni mogel takoj pristopiti k organizaciji prevoda. A že jeseni istega leta (8. oktobra 1845) je sporočil Mihaelu Stojanu, da je izdaja Svetega pisma po Allioliu zelo potrebna, zato je prav, da načrt še nekaj čas zori.¹¹ Med tem časom je poiskal stik z benediktinskim patrom Placidom (Jernejem) Javornikom (1803–1864), profesorjem Svetega pisma v celovškem bogoslovju, ter ga povabi k sodelovanju. P. Placid, ki je že prevajal Staro zavezo in se intenzivno ukvarjal z raziskovanjem biblične zgodovine, je Slomškovo ponudbo z veseljem sprejel. Slomšek je tako lahko v pismu Stojanu 3. novembra istega leta že veliko bolj konkretno poročal o načrtih glede prevoda:

Od 23. do 26. prejšnjega meseca sem bil v Celovcu. V skladu z Vašim predlogom smo se pogovarjali o izdaji Svetega pisma po Allioliu in smo sklenili, da ga izdamo. Takoj, ko končam šolska opravila, bom pripravil načrt. Predlagajte mi sodelavce, ki jih smatrate, da so sposobni. Četudi bi se delo zavleklo na tri ali štiri leta, lahko s študijem Svetega pisma samo pridobimo. Poprej morate Vi končati svoj Južni slovar.¹²

Tretjemu pismu Mihaelu Stojanu 9. aprila 1846 Slomšek že priloži list z imeni 25-ih duhovnikov iz celovške, lavantinske in sekovske škofije, ki bi lahko sodelovali pri prevajanju Svetega pisma.¹³ To so: Mihael Stojan, Josip Hašnik, kaplan pri Sv. Juriju pod Taborom, Josip Ulaga st., kaplan v Žalcu, Matej Pirš, kaplan pri Sv. Juriju pod Rifnikom, Valentin Orožen, kaplan v Podsredi, Ignacij Orožen, vikar v Celju, Franc Sorčič, kaplan v Celju, Luka Sevšek, kaplan v Šmarju pri Jelšah, Andrej Aljančič, kanonik in vikar v Velikovcu, Janez Arlič, kaplan pri Sv. Križu na Slatini, Jožef Drobnič, kaplan v Pišecah, Felicijan Globočnik, župnik v Kotljah, Matej Kogelnik, prošt in župnik v Dravogradu, Andrej Lenarčič, kaplan v Starem trgu pri Slovenj Gradcu, Jožef Pintar, kurat v Stranica, p. Karel Robida, gimnazijski profesor v Celovcu, Jakob Stepšnik, dvorni kaplan, p. Placid Javornik, profesor Svetega pisma v Celovcu, Janez Krumpak, kurat pri

¹⁰ Prim. Ivan Grafenauer, *Arbivski doneski k podobi Slomška pedagoga*, Razprave SAZU II (Ljubljana, 1956), 216–222.

¹¹ Prim. "Slomškovo pismo Mihaelu Stojanu", *Arbiv za zgodovino in narodopisje* I (1930–1932), 61–63, tu 62.

¹² "Slomškovo pismo Mihaelu Stojanu", 63. Tudi to pismo je Slomšek pisal v nemščini (prevod: Anton Ožinger, "Odnosi med Wolfom in Slomškom", v: *Wolfov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj (Celje, 1994), 177 (dalje: Ožinger, "Odnosi med Wolfom in Slomškom").

¹³ Prim. *Arbiv za zgodovino in narodopisje* I (1930–1932), 67.

Sv. Primožu nad Vuzenico, Matija Mayer, koroški rodoljub in pisatelj, Jožef Muršec, profesor na realki v Gradcu, Jakob Košar, dvorni kaplan sekovškega škofa, Jurij Caf, jezikoslovec in kaplan v Framu, Jurij Matjašič, profesor na mariborski gimnaziji in Martin Trstenjak, kaplan v Slivnici. Slomšek pozove Stojana, naj mu predlaga še koga, morda koga tudi iz ljubljanske škofije. Del predlaganih kandidatov kasneje pri prevajanju ni sodeloval.

Prevajanje patra Placida Javornika

Strokovno najbolj pripravljen za prevajanje Svetega pisma je bil gotovi profesor p. Placid. Rojen je bil leta 1803 v Trsteniku na Gorenjskem. Šolal se je v Ljubljani in Karlovcu, nato vstopil v benediktinski samostan v Št. Pavlu na Koroškem ter študiral teologijo v Celovcu. Posvečen je bil leta 1831. Kmalu je nadaljeval bogoslovne in biblične študije na Dunaju in tam naredil veliki biblični izpit. Po vrnitvi je bil za kratek čas poslan v dušno pastirstvo in bil nato vse do leta 1850 profesor vzhodnih jezikov in Stare zaveze v Celovcu.¹⁴ P. Placid se je prvi odzval Slomškovi spodbudi za pripravo komentirane izdaje Svetega pisma in že leta 1847 s posebnim tiskanim vabilom najavil svoj poskusni prevod in povabil k prednaročilu.¹⁵ V njem opiše svoje delo in svoj namen, saj želi Sveto pismo predstaviti "v taki besedi in opravi, da bi bile današnjemu izobraženju slovenskega jezika in povzdigi družih učenosti in znanstev primerjene". Ugotavlja namreč, da se je pri nas za Sveto pismo

še silo malo, ali saj veliko manj, kakor bi se bilo imelo, zgodilo. Zakaj večidel vsi izobraženi narodi imajo te svete bukve ne le v svoj jezik prestavljene, ampak tudi na tanjko, obširno in učeno razložene; - pri nas pa se razun gole prestave za to imenitno, potrebno in sveto reč, ki je steber vsih keršanskih učenosti in znanstev in nar važniši obstojni del duhovskega ali cerkvenega, še ni kaj storilo.

Naznanil je, da bo izdal najprej prvi zvezek z uvodom v Prvo Mojzesovo knjigo. Če bo njegov prevod dobro sprejet, bo z delom in z izdajanjem posameznih zvezkov nadaljeval. Zahvaljuje se tudi slovenskim škofijam, ki so ga pri delu podprle.¹⁶

P. Placid je želel delo opraviti zelo temeljito. Najprej je pripravil obsežen splošen uvod v Mojzesove knjige, ki ga je povzel po dunajskem biblicistu, filo-

¹⁴ Prim. *Slovenski biografski leksikon*, I. knjiga (Ljubljana, 1932), 389–390.

¹⁵ *Povabilo* je ohranjeno v NŠAM, Zapuščine duhovnikov HR, f. 21.

¹⁶ Prim. Franc Hrstelj, "Slomškovo delo za prevod sv. pisma v slovenski jezik", *Slomškov list* VIII (julij 1970), št. 2 (dalje: Hrstelj, "Slomškovo delo za prevod sv. pisma").

logu in teologu Johannesu Jahnu (1750–1816). Vsako vrstico in skoraj vsako besedo prvih poglavij Prve Mojzesove knjige je nato natančno razložil. Poleg hebrejskega in latinskega izvirnika je uporabljal tudi latinske in nemške biblične komentarje. Pri študiju posameznih tem in njihovem komentiranju mu je pomagal nadarjen študent celovškega bogoslovja Anton Oliban (1824–1860). S tem pa je obseg njegovega prevoda in komentarja zelo narasel, tako da je prvi zvezek, ki ga je izdal leta 1847 pri ljubljanskem tiskarju Jožefu Blazniku, obsegal kar 237 strani, čeprav je komentiral samo dvajset poglavij Prve Mojzesove knjige. Ob izidu tega prvega zvezka je Slomšek v *Novicah* pod psevdonimom Ljubomir pohvalil in toplo priporočil novi prevod.¹⁷ Ob tem na izbranih primerih iz Prve Mojzesove knjige predstavi način Javornikovega komentiranja in pohvali njegovo strokovno podkovanost. Nekaj pomislekov ima glede Javornikovega jezika, kjer ga opomni na, po njegovem, prepogosto in nepotrebno rabo črk "lj" v besedah.¹⁸ Očitno pa je bil Slomšek tudi nekoliko zaskrbljen, da p. Javornik zaradi obširnega komentiranja dela ne bo uspel pravočasno končati, in mu zaželi,

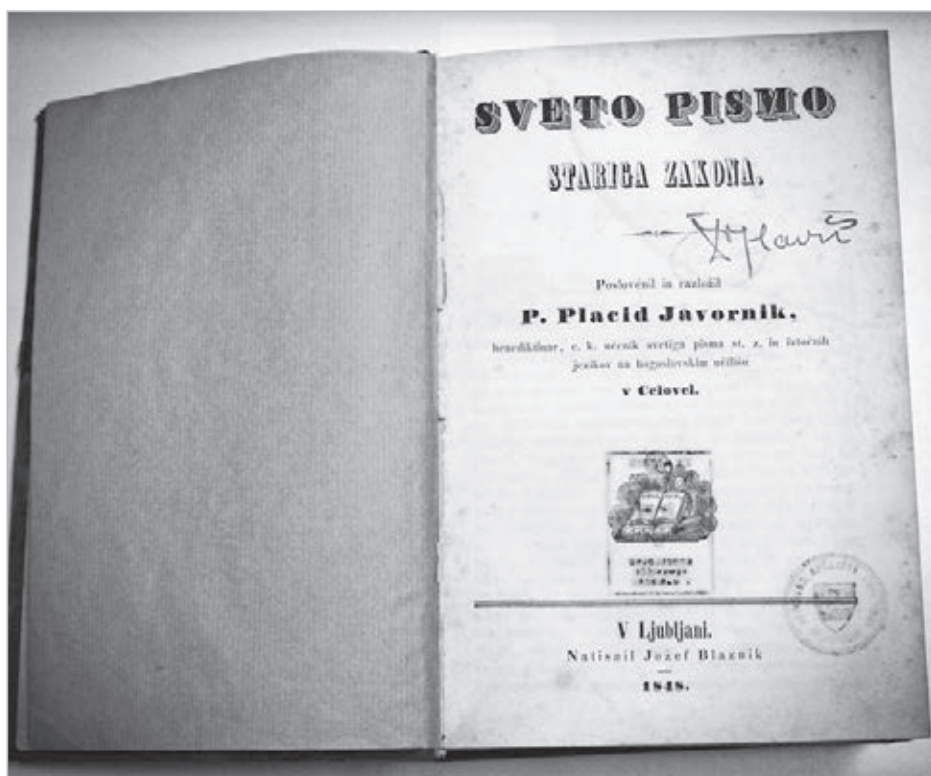
prvič, da bi gosp. Javornik, pridni delavec, ne opešali, prej ko dodelajo, česar so se lotili; drugič, naj bi zvestih pomagavcev s svojo pokušnjo obudili in dobili, kateri bi jim vse sv. pismo po tej – ali če tudi krajši – osnovi zagotoviti pomogli; tretjič, naj bi prav veliko prijatlov dobrega dela po vseh slovenskih krajih našli, ne le u besedi, ampak tudi u dejanju – takih prijatlov, katerim predrago ni, kar je za božjo čast, izveličanje duš in pa za poveličanje maternega jezika. Bog daj srečo!¹⁹

Pritiski na p. Placida zaradi preveč strokovnega komentiranja in mestoma samosvojega jezika so morali prihajati z več strani. Določeno skrb so izražali tudi založniki, ki so se bali, da se zaradi preobsežnih strokovnih razlag Sveto pismo ne bo razširilo med ljudi. Pater Placid je tako že v *Predgovoru* prvega zvezka sam napovedal, da se bodo morda zdeli mnogim njegovi komentarji predolgi in preučeni, vendar želi z njimi zadovoljiti tudi izobražence in duhovščino. Zatrjuje, da bodo naslednji komentarji lahko precej krajši, ker bo ključne besede temeljito razložil že v tem prvem uvodu. Vsekakor so bile Javornikove

¹⁷ *Slomškovo različno blago*, uredil Mih. Lendovšek, Zbrani spisi IV (Celovec, 1885) (dalje: *Slomškovo različno blago* IV); "Čedno, ne le učeno, temveč tudi lahko umevno nas gosp. Javornik u petere bukve Mozesa za roko peljajo / ... / Toliko obširniše, na dolgo in široko, visoko in globoko nam pa stave sv. pisma razlagajo. Ni skoraj imenitne skrivne besede, ki bi nam je ne razjasnili, pa tudi ne misli, od katere bi nam ne povedali kaj in kako velja." (str. 399, 401).

¹⁸ "Česar ne moremo hvaliti, temveč le potrpeti, je prepogosta raba -lj-, ki ni lika, ampak spotika naše gladke besede /.../ Mislim, da ni pisati prijatelj, učitelj, nedelja, nedeljč, ampak učitel, prijatel, nedela, nedelc i.t.d., ker Korošci in Gorjanci le prijatel, nedevec i.t.d. pravijo. Tu bi lahko -lj- večidel pred e in i pogrešali in rajši brali: zemli – zemle, kakor pa: na zemlji – zemlje. Kar pa sam mislim, drugim ne vsilujem, ampak le v pomislek dam." (*Slomškovo različno blago* IV, 402–403).

¹⁹ *Slomškovo različno blago* IV, 403.

Prevod Prve in Druge Mojzesove knjige p. Placida Javornika (1803–1864), ki je izšel 1848 v Ljubljani (foto: Samo Skralovnik)

razlage za tisti čas zelo napredne in strokovno utemeljene. Ne samo, da je pri prevajanju upošteval hebrejski izvirnik, ampak je razlagal tudi geografske značilnosti svetopisemskih dežel, zgodovinske okoliščine, v katerih so teksti nastajali, judovske običaje ter običaje sosednjih ljudstev. Odprl je vprašanje avtorstva svetih spisov, obstoja različnih virov, ustnega in pisnega izročila ter celo vprašanja različnega zapisa lastnih imen v hebrejskem in latinskem Svetem pismu. Kritiziral je preveliko latiniziranje imen v Vulgati in zagovarjal stališče, da se je potrebno bolj zvesto držati hebrejskega izvirnika.²⁰

Žal širša javnost ni bila preveč naklonjena Javornikovim prevodom in njegovim jezikovnim posebnostim, ter tudi ne preobširnim komentarjem, zato je

²⁰ V *Predgovoru*, ki je bil natisnjen v izdaji leta 1848 piše: "Sklenil sim bil od konca, lastna imena svetopisemskih oseb, dežela, rek in družih reči popolnoma tako, kakor se v Hebrejskim bero, obderžati in pisati; zakaj meni se kar prav ne zdi, da se v naši Vulgati lastne imena večidel tako odstopno od Hebrejskih berejo". (str. V).

pri svojem ambicioznem delu začel omagovati. Tudi Slomšek je kmalu spoznal, da p. Javornik tega dela sam v doglednem času ne bo zmozel dokončati. Ponovno je začel razmišljati o večji skupini prevajalcev, ki bi jo bilo potrebno za to delo angažirati. Na svoj god, 17. januarja 1848, je o tej zadevi pisal Mihaelu Stojanu:

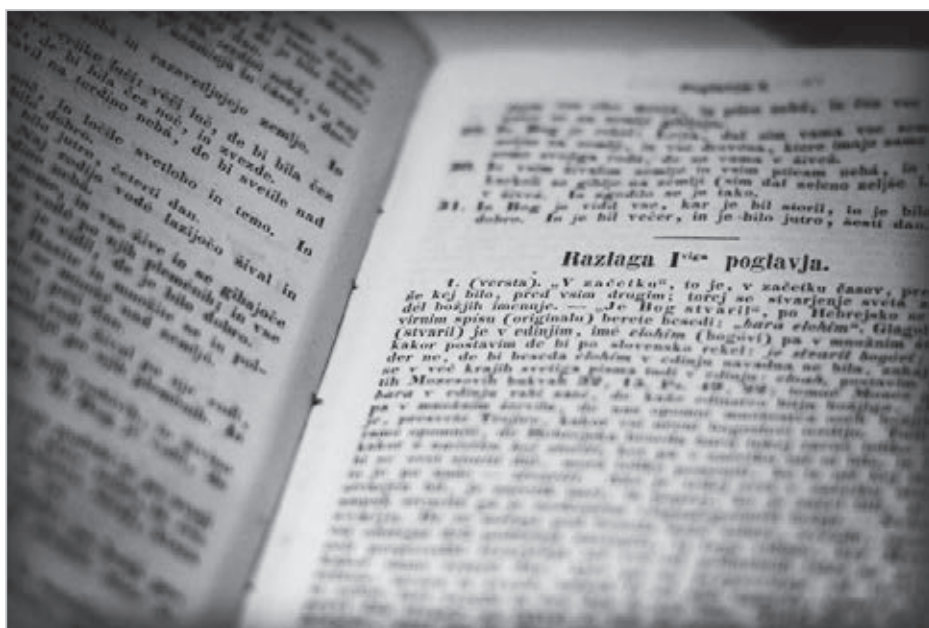
Pater Placid Javornik je sicer z delom začel, toda za celotno izdajo Svetega pisma ne daje nobenega izgleda. Potrebno bo, da se ponovno pogovorimo o načrtu, ki smo ga že postavili, takoj ko bo izšel prvi zvezek Javornikove knjige. Vi boste prav gotovo tudi svoj del prevajanja prevzeli.²¹

Po izidu prvega zvezka Javornikovega prevoda Svetega so bile, kljub spodbudnim Slomškovim besedam, kritike vedno glasnejše. Javornik je tako pospešeno pripravil za tisk še drugi zvezek na 281 straneh, ki je zajemal prevod drugega dela Prve Mojzesove knjige, od 21. do 50. poglavja. Način in obseg komentiranja je enak kot v prvem zvezku. Vsako poglavje se začne s kratkim povzetkom vsebine (*Zapopadnik*), sledi prevod bibličnega teksta po vrsticah; skoraj vsako opremi z eno ali dvema referenčnima mestoma iz Stare ali Nove zaveze; sledi razlaga poglavja po vrsticah, kjer nameni vsaki vrstici povprečno eno četrtnino strani. Razlage so tako teološke, zgodovinske kot jezikovne narave in so večinoma zelo kvalitetne.²² Proti koncu leta 1848 sta oba zvezka izšla v eni knjigi, ki je imela 520 strani in jo je natisnil Jožef Blaznik v Ljubljani.

Poleg Slomška je verjetno še kdo svetoval Javorniku, naj skrajša komentarje in pospeši prevajanje. Slomšek je gotovo imel težave tudi s prepričevanjem odbornikov novoustanovljenega Društva sv. Mohorja, da bi podprli izdajo Javornikovih prevodov Svetega pisma. Društvo se je namreč s težavo borilo za

²¹ *Arhiv za zgodovino in narodopisje* I (1930–1932), 71.

²² Oglejmosi npr. prevod in razlago I. vrstice 22. pogl. Prve Mojzesove knjige: "Potem, kose je bilo to zgodilo, je Bog Abrahama skušal, in mu rekel: Abraham, Abraham! In je odgovoril: Tu sim!" *Judit.* 8,22. *Hebr* 11, 17. Čez več časa po storjeni zavezi z Abimelekam, od katere se ob koncu sprednjiga poglavja bere, se Bog spet Abrahamu pokaže, ter mu zapove storiti, kar se v sledečih verstah bere. Hotel je Bog s tem Abrahamu perložnost dati, svojo živo ljubezen do Boga in terdno, verno zaupanje v božjo mogočnost in njegovih obljub resničnost na prav posebno in očitno vižo na znanje dati, in se tako še večji milosti božje vdeležiti. – Beseda skušati, v *izvirnim spisu* nisa, ima dva različna pomena v sv. pismu; ali namreč pomeni: koga v hudo, v greh zapeljati hoteti, postavim per sv. *Matevžu* 4, 1.3. – *Jak.* 1,4. in v tem pomenu se ta beseda nikoli ne sme in ne more od Boga, nar svetejšiga bitja, umeti, ker Bog nobeniga ne skuša *Jak.* 1, 13., to je, nikoli nobeniga v greh zapeljati noče. Beseda nisa pa tudi pomeni koga poskusiti, skusiti, to je, vero, ljubezin, pokoršino človeka s tem poskusiti, de se mu kej težavniga, britki-ga naloži ali storiti zapove, postavim II. *Moz.* 15,25,26. – V. *Moz.* 8,2. – in 13,3., de se ali samiga sebe spoznavati uči, ali pa se drugim spoznati da. Bogu, ki v človeško serce vidi, nikdakor ni potreba ljudi iz tega namena skušati, de bi zvedil, kakšniga duba, kakšine pokorščine itd. de so *Ps.* 138,2. – *Jan.* 2, 15 in 6,6. – Če pa Bog človeka vender skuša, ga samo v njegovi čednosti in kreposti utrditi, in ga drugim v lep izgled posnemanja dati boče. Le iz tega namena je Bog tudi Abrahama skušal, ali bolj prav reči, poskusil.

Javornikov prevod Mojzesove knjige je imel za tedanji čas zelo obsežen zgodovinsko-eksegetski komentar (foto: Samo Skralovnik)

preživetje in se je balo, da bi izdajanje tako obsežnega Svetega pisma pomenilo zanj popolni finančni polom. Slomšek se je v tem času začel tudi že intenzivno ukvarjati z idejo o prestavitvi škofijskega sedeža iz Št. Andraža v Celje ali v Maribor²³ in se ni mogel več toliko posvečati projektu prevoda Svetega pisma. Pater Placid se je nekoliko zagrenjen leta 1850 odpovedal službi profesorja Svetega pisma v Celovcu in prevzel dušnopastirsko službo v župniji Sv. Jurija v Labodski dolini. S prevajanjem je sicer še nadaljeval, bistveno pa je krajšal uvode in komentarje. Šele čez dobra tri leta se ponovno oglasi pri Slomšku s prevodom preostalih Mojzesovih knjig in ga v pismu 13. februarja 1854 prosi, naj rokopise pregleda in jih čim prej pošlje naprej, da bi lahko tako celotno peteroknjžje šlo končno v tisk. Hkrati ga je prosil, naj bi po njegovih opornih točkah napisal kratek uvod v knjigo. V pismu 25. februarja Javornik sporoča Slomšku, da je končal tudi s prevajanjem Jozuetove knjige, ki jo trenutno pregleduje Anton Oliban, takrat že kaplan v Rojah in Šmarju v Labodski dolini. Kaplan Oliban mu je sploh zelo veliko pomagal pri pripravi bibličnih komentarjev, zato je prosil Slomška,

²³ Prim. Anton Ožinger, "Prenos škofijskega sedeža v Maribor", v: *130 let visokega šolstva v Mariboru*, zbornik simpozija (Maribor–Celje, 1991), 65–72.

da bi ga v Uvodu na primeren način tudi omenil. Hkrati mu zagotavlja, da se bo glede opomb držal Alliolijeve izdaje Svetega pisma, le imena bo še naprej prevajal po hebrejskem originalu. Daljše razlage pa je imel namen izdati v posebni knjigi, ki bi jo opremil tudi s skicami in zemljevidi Svete dežele.²⁴

Leta 1854 je Družba sv. Mohorja v Celovcu v skromni obliki na 76 straneh izdala prevod Druge in Tretje Mojzesove knjige. Uvoda, ki je zelo kratek, ni napisal Slomšek, ampak Javornik sam. Vsako poglavje se začne z večinoma dvovrstičnim povzetkom, nato sledi biblično besedilo in nekaj kratkih opomb. S pismom 14. decembra istega leta pošlje pater Javornik Slomšku še prevode Knjige sodnikov in Rutine knjige ter najavi prevod vseh štirih Knjig kraljev, pri čemer skromno dodaja: "Če pa ste drugega mnjenja, pa me, prosim z nekaj vrsticami obvestite, da ne bom zastoj delal". Zaradi velikih finančnih težav Družbe sv. Mohorja predlaga Slomšku, da bi nadaljnje tiskanje Svetega pisma poverili tiskarni Jožefa Blaznika v Ljubljani ali Gradcu. Mohorjeva bi potem od Slomška odkupila določeno število izvodov za svoje člane, ostali izvodi pa bi se prosto prodajali, da bi se s tem krili tiskarski stroški. Tako bi lahko izšla še tretja Javornikova knjiga s prevodi Četrte in Pete Mojzesove knjige, Jozuetove knjige, Knjige sodnikov ter Rutine knjige. Javornik si to delo zelo želi dokončati, da bi tako lahko bilo "celotno sv. pismo stare zaveze enotno v izrazih in v lastnih imenih".²⁵ Slomšek je očitno p. Javornika prosil, naj s prevajanjem nadaljuje, saj mu je ta v naslednjem letu poslal prevod štirih Knjig kraljev.

Delo ostalih prevajalcev

Slomšek pa je med tem še naprej iskal nove sodelavce in jih spodbujal, naj se z gorečnostjo lotijo dela. Novembra 1854 piše Slomšek Matevžu Ravnikarju (1802–1864), takrat še župnijskemu upravitelju na Selih pri Kamniku in enemu najbolj nadarjenih med prevajalci, da bi prevedel knjigi prerokov Izaije in Jeremije. 3. decembra 1854 je Slomšku odgovoril g. Jernej Ciringar, kaplan pri Šentjažu na Dravskem polju ter se mu zahvalil za vabilo k sodelovanju pri prevajanju. 19. decembra 1854 je Slomšku pisal g. Felicijan Globočnik, župnik v Grižah, ter mu poslal v pregled šest poglavij knjige Pregovorov. 21. januarja 1855 mu Slomšek odgovori, da je opombe delno dopolnil po Allioliju in da je prevod poslal v pregled tudi p. Javorniku. Predlaga mu, naj se pri prevajanju osebnih, krajevnih in drugih imen dosledno drži Alliolija in Japlja.²⁶ Matevž Ravnikar odgovori Slomšku šele 16. marca 1855. Najprej se mu opraviči, da

²⁴ Prim. Hrastelj, "Slomškovo delo za prevod sv. pisma", *Slomškov list* VIII (julij 1970).

²⁵ prav tam.

²⁶ Prim. *Arhiv za zgodovino in narodopisje* I (1930–1932), 217–218.

prevod zaradi drugih obveznosti tako zelo počasi napreduje. Prevajal je po Allioliju, vidi pa potrebo, da se čim prej določi enotna slovenska terminologija. V pismu Slomšku na široko predstavi različne prevajalske dileme ter se zavzame za idejo Andreja Marušiča (1828–1898) o enotni ureditvi slovenščine, ki jo je predstavil februarja istega leta v Novicah, kjer je tudi predlagal ustanovitev slovenskega jezikovnega razsodišča.²⁷ To bi bilo še posebej koristno za prevajanje tako pomembnega dela kot je Sveto pismo, da ga bodo lahko sprejele za svoje vse slovenske dežele.²⁸ Ravnikar tudi sporoča Slomšku, da je po njegovem naročilu povabil k sodelovanju tudi nekatere kranjske duhovnike, ki so izrazili svojo pripravljenost. Nekateri od teh so kasneje sodelovali tudi pri Wolfovem projektu prevoda Svetega pisma.

Spomladi leta 1855 je Slomšek sestavil končni seznam petnajstih prevajalcev knjig Stare zaveze. Istega leta je povabil k sodelovanju še mozirskega župnika Ignacija Orožna (1819–1900), framskega kaplana in jezikoslovca Oroslava Cafa (1814–1874), Jožefa Ulago (1815–1892), kaplana v Žalcu in še nekatere druge. Največji delež prevoda je zaupal patru Javorniku, Felicijanu Globočniku, Matevžu Ravnikarju in Oroslavu Cafu. Slomšek si je zase pridržal prevod Visoke pesmi.²⁹ Za tisk se je kljub konkurenčni ponudbi Jožefa Blaznika iz Ljubljane dogovoril s celovškim tiskarjem Leonom. Slomšek si je moral z njim veliko dopisovati, da ga je prepričal v tisk in v sodelovanje z Družbo sv. Mohorja.³⁰ Februarja Družba pozove svoje člane k prednaročilu in najavi, da bo Sveto pismo tiskalo predvidoma v dva tisoč izvodih. Če bi bilo v prednaročilu zbranih vsaj 800 naročnikov, bi bili s tem poravnani stroški tiskanja.³¹ Istočasno objavi novico o nameravanem tisku Svetega pisma pri Mohorjevi družbi tudi časopis Šolski *Prijatelj* in konec marca ljubljanska *Danica*.

²⁷ Prim. *Slovenski biografski leksikon* I.

²⁸ O tem piše Ravnikar: "Nekateri so v pisanju preveč Kranjci, drugi preveč Korošci i.t.d. Se ve (?) li slovniške napačnosti popravljati bi bila ta sodnija, sicer pa mora obveljati, kar ima samo Korošec ali Štajerc, če je v duhu slovenščine, ravno tako kar ima samo Kranjec, če je njegova reč prava. Zdaj pa nekateri vse križem pomoteno pišejo /.../ Ali bi ne bilo torej prav, kjer višje slovniške sodnije nimamo, če bi bodi si že v Ljubljani ali v Celju ali kjer si že bodi kakih pet gospodov eden Kranjec, eden Štajerc, eden Korošec, eden pa kak Istran ali Goričan vsi pa z slovensko slovnicco dobro znani pregledali naših svetopisemskih za natis pripravljenih spisov in po pameti ne pristransko ali samoglavno, per vista majora razsodili, kaj je v slovniškem obziru popraviti. Tak pregled bi tudi v vseh bukvah svetega pisma edinosti, kar pisavo tiče pripravil, da bi skoraj ne bilo poznat, da je vsake bukve kdo drugi poslovenil. Naši spredniki so imeli navado vsake bukve preden so jih dali natisniti, tudi ostro v slovniškem oziru prerehtati dati. Tako je Vodnik Ravnikarjeve zgodbe sv. pisma ostro rehtal toda prepozno, kjer so bile že natisnjene /.../ Če bi bilo Vašej milosti priložno bi bilo pač tudi dobro, ko bi svojo veljavno besedo o tom izrekli." Pismo se nahaja v NŠAM, HR, f. 21/2.

²⁹ Slomškov lastnoročni seznam 26-ih evidentiranih prevajalcev, duhovnikov lavantinske, krške in sekovske škofije (Ljubljanski razdelek je prazen) iz spomladi leta 1855 se nahaja v NŠAM, HR, f. 21/2, ponatis v Ožinger, "Odnosi med Wolfom in Slomškom", 178–179.

³⁰ Prim. Hrastelj, "Slomškovo delo za prevod sv. pisma", *Slomškov list IX* (april 1971).

³¹ Prim. NŠAM, HR, f. 21/2.

Slomšek odstopi od samostojnega prevajalskega projekta

Takrat pa Slomška preseneti nepričakovana novica, da namerava ljubljanski škof Wolf prav tako izdati prevod Svetega pisma stare in nove zaveze.³² Mohorjeva je najprej vztrajala pri samostojnem projektu, saj se ji je zdelo nepošteno, da bi ji bil projekt, ki so ga že dolgo pred tem javno napovedali in v katerega je bilo vloženo že veliko sredstev, kar tako odvzet.³³ Med škofijami je zaradi tega prišlo do precejšnje napetosti in krški škof Lidmannsky je 10. aprila 1855 prosil Slomška za izjavo o tej zadevi. Slomšek je v odgovoru 16. aprila poskušal braniti svoj projekt prevoda, češ da bo šlo za kvaliteten prevod Alliolijeve izdaje Svetega pisma, ki jo je potrdil Apostolski sedež.³⁴ Hkrati pa se je zavedal, da je nemogoče pričakovati, da bi lahko na tako majhnem slovenskem prostoru uspešno obstajali dve konkurenčni izdaji Svetega pisma. Matej Ravnikar je v pismu 14. junija 1855 spodbujal škofa Slomška, da se glede prevoda sporazume z ljubljanskim škofom, čeprav ga je žalostila jezikovna ozkost ljubljanskih krogov.³⁵ Projekt je dokončno pokopalo premajhno število prednaročnikov. Kljub temu da je Mohorjeva rok za prednaročila podaljšala do konca julija, so zbrali zelo malo naročnikov. Tako se je iz župnij lavantinske škofije, ki je takrat imela 325.970 prebivalcev in 482 duhovnikov, naročilo le 87 oseb.³⁶ Škof Slomšek se je tudi na podlagi teh novic odločil prekiniti samostojno delo za prevod Svetega pisma in ponuditi sodelovanje škofu Wolfu.

Med škofom Slomškom in ljubljanskim škofom Antonom Alojzijem Wolfom je vse od Slomškovega škofovskega posvečenja leta 1846 teklo redno in izčrpno dopisovanje.³⁷ Kljub veliki starostni razliki, Wolf je bil rojen leta 1782 in postal škof leta 1824, je med njima očitno vladal zelo pristrčen in prijateljski odnos. Toliko bolj nerazumljivo je dejstvo, da se nista o tako pomembnem projektu, kot je prevod Svetega pisma, predhodno dogovorila. Zdi se, da piše o tem Slomšek Wolfu prvič 28. maja 1855. Znan je Wolfov odgovor na to pismo dne

³² Prim. *Zgodnja Danica* 8 (1855), 62.

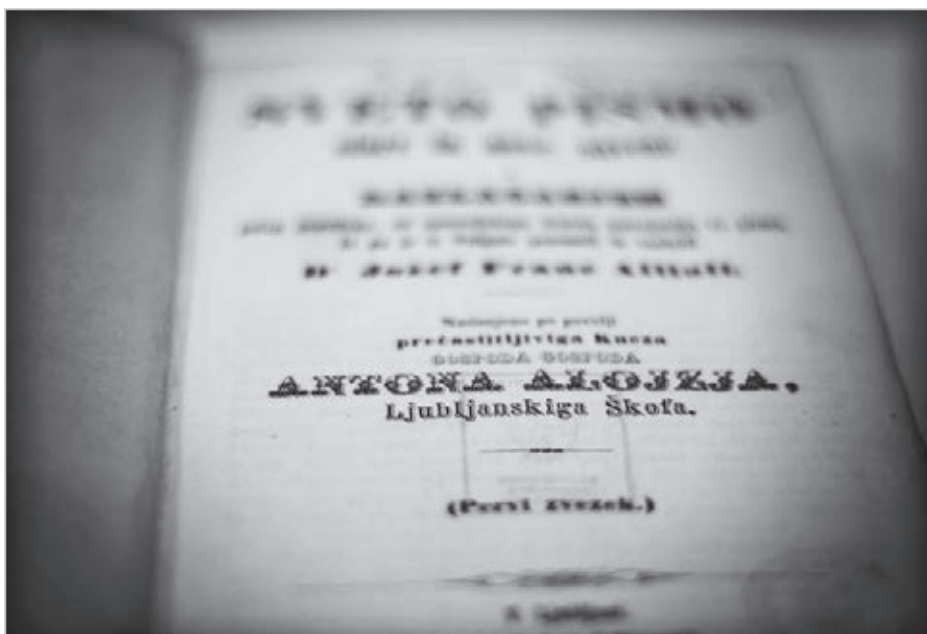
³³ Prim. *Šolski Prijatelj* 4 (1855), 139.

³⁴ Prim. NŠAM, HR, f. 21.

³⁵ Glede kranjskih jezikovnih nazorov Ravnikar piše: "Res je, da duh oživlja, čerka mori; vendar pa nekateri ravno izmed tistih, ki imajo ta pogovor v ustih, se tako obnašajo, kako bi na čerki vse ležče bilo, na duhi pa malo ali pa nič. Ena oblika, ki ni po njih glavi, je dosti, da zametavajo cele knjige, naj bodejo te še tako važnega obsežka. In ravno to ko nekoli li okoli Ljubljane navadne oblike za non plus ultra imajo, in odrutih slišati ne morejo, je kakor se kaže Krajnce spodbudlo milostljivega ljubljanskega knezoškofa, ki sicer vse hvale vrednej izdaji Svetega pisma nagovoriti, i naprostiti. Taki separatisti se pa tudi slovniške sodnije boje, kjer vedo, da bi pred njo njih reč ne mogla obstati." Pismo se nahaja v NŠAM, HR, f. 21/2; tisk: Ožinger, "Odnosi med Wolfom in Slomškom", 181.

³⁶ Tako je bilo npr. v dekaniji Stari trg pri Slovenj Gradcu, kjer je tedaj delovalo 21 duhovnikov, samo sedem prednaročnikov, v dekaniji Slovenska Bistrica samo trije, v Rogatcu in Vuzenici pa celo samo eden; prim. Ožinger, "Odnosi med Wolfom in Slomškom", 180.

³⁷ Prim. Ožinger, "Odnosi med Wolfom in Slomškom", 167–217.

Škof Slomšek je Javornikove prevode odstopil ljubljanskemu škofu Wolfu, ki je leta 1857 izdal prvi zvezek prevoda Stare zaveze (foto: Samo Skralovnik)

21. junija, iz katerega lahko razberemo, da mu je Slomšek očital, kako je mogel enostavno prevzeti njegovo zamisel, ki je bila objavljena v javnosti in v katero je že vložil veliko truda in denarja. Škof Wolf je svoj načrt zelo odločno branil in Slomšku dokazoval, da je njegova zamisel o prevodu Svetega pisma že starejša od njegove. Ravnal je iz čuta odgovornosti predvsem do vernikov svoje škofije in je bil za to pripravljen plačati tudi višjo ceno, če bi se izdaja Svetega pisma morala omejiti samo na področje njegove škofije. Wolf Slomšku zagotavlja, da ne želi nikogar ovirati in da spoštuje vsakogar, ki svoje moči posveča tako plemenitemu cilju. V znamenju pripravljenosti za sodelovanje zagotovi Slomšku, da bodo odkupili vse rokopise prevodov patra Placida, če on pristane na to, da bodo lahko revizorji vnesli tudi svoje popravke. Škof Slomšek je na Wolfovo pismo odgovoril 28. julija, a žal tudi to pismo še ni odkrito. Iz Wolfovega odgovora 9. avgusta 1855 pa lahko sklepamo, da sta spor že zgladila. Škof Wolf še enkrat zagotavlja, da bodo sprejeli vse Placidove prevode od Prve Mojzesove do Druge Kroniške knjige. Vendar pa mora škof zagotoviti, da pater Placid v rokopisih ne bo več uporabljal novih oblik in se bo ravnal po načinu pisave Danice. Ljubljanski revizorji so sprejeli še prevode Matevža Ravnikarja, večino ostalih ponujenih prevodov pa so zavrnil.

Družba sv. Mohorja je med tem objavila, da na zahtevo škofa Slomška odstopa od izdaje Svetega pisma.³⁸ Predsednik Družbe g. Andrej Einspieler je 23. julija 1855 natančno popisal škofu vse stroške in dohodke, ki jih je Družba imela s prevajanjem in tiskom Svetega pisma. Račun, ki je znašal 671 goldinarjev in 37 krajcarjev, je Slomšek sam osebno poravnal.³⁹ Slomšek je 20. avgusta 1855 sporočil celjskemu opatu Matiju Vodušku, naj kaplan Jožef Ulaga preneha s prevajanjem Svetega pisma, "ker Krajnci našega dela ne potrebujejo"⁴⁰

Škof Wolf je 29. novembra 1855 Slomšku natančno poročal o mnenju revizorjev glede prevodov. Ker so v rokopisih našli številne pomanjkljivosti, jih lahko sprejmejo kot pripomočke, brez honorarja. Škof se je Slomšku na koncu zahvalil za "veliko prizadevanje in sodelovanje pri tukajšnji izdaji novega prevoda Svetega pisma v slovenskem jeziku".⁴¹ Ko sta leta 1857 izšla prvi in drugi zvezek Wolfovega prevoda Svetega pisma, je Slomšek v pismu Janezu Bleiweisu 25. februarja 1857 izrazil svojo iskreno naklonjenost in občudovanje do tega pomembnega dela: "Tudi Sveto pismo je čedno, izvrstno delo in se mi toliko dopade, da mi ni žal, da smo to izdajo Krajncem prepustili; prepričan sem, da bi mi ne bili premogli kaj takega in tako čednega doveršiti." In na koncu dodaja: "Mi bodemo pa v prihodno drobtinice radi poberali, ki bodo od mize bogatih gospodov Krajncov padale."⁴² Slomšek je s to držo ponovno dokazal, da ni bil le velik Slovenec in moder voditelj, temveč tudi mož svetniških kreposti.

Zaključek

Kljub nedokončanemu projektu prevoda Sveta pisma je Slomškovo delo na tem področju pustilo trajen pečat. Njegovo mentorsko delo s študenti in z duhovniki ter njegove spodbude k intenzivnemu študiju Svetega pisma so nagovorile širok krog duhovnikov in intelektualcev. Ti so prispevali pomemben delež k duhovnemu, kulturnemu in jezikovnemu razvoju slovenskega človeka v odločilnem obdobju narodnega preporoda. Nedvomno je Slomšek odločilno spodbudil pripravo Wolfove izdaje Svetega pisma in k njej tudi veliko prispeval. Temeljito ovrednotenje Javornikovih prevodov in komentarjev Svetega pisma Stare zaveze, kot neposredni sad Slomškovega prevajalskega projekta, pa ostaja še odprta naloga slavistov in biblicistov.

³⁸ Prim. Šolski Prijatelj 8 (1855), 268.

³⁹ Prim. Hrastelj, "Slomškovo delo za prevod sv. pisma", *Slomškov list* IX (december 1971).

⁴⁰ *Arhiv za zgodovino in narodopisje* I (1930–1932), 175.

⁴¹ Prim. Hrastelj, "Slomškovo delo za prevod sv. pisma", *Slomškov list* IX (december 1971).

⁴² *Arhiv za zgodovino in narodopisje* I (1930–1932), 320–321.

Maksimilijan Matjaž

SLOMŠEK'S ENDEAVOURS FOR A SLOVENIAN HOLY BIBLE

SUMMARY

The theological thought and spirituality of Bishop Slomšek were permeated with the Holy Bible, as evidenced by the Bishop's constant reference to the Bible in his sermons and other works. From early childhood Slomšek perceived God, creation and those around him through the Bible stories depicted on the walls of his home church or told by his catechists and teachers. In his years of living in the Klagenfurt seminary as a student and later a spiritual, he devoted most of his time to the study of patristics and the Bible. As a priest and bishop he felt a strong need for a clear and annotated translation of the Bible into the Slovenian language as the cornerstone of the religious and cultural life of the nation. His endeavours for a new edition of the Bible were encouraged by two key factors: the lack of a freely accessible Bible translation in the Slovenian language and the need for an annotated translation which could be read and understood by the common people. In 1845, Slomšek developed a plan for the translation and publication of an annotated Bible, and began searching for translators. His first colleague and assistant was the Klagenfurt biblicist Father Placid Javornik who, by 1854, translated the Five Books of Moses, the Book of Judges, the Book of Joshua and the Book of Ruth. His translations were based on the Vulgate and the German translation of the Bible by Franz von Allioli from which Javornik also took and translated the notes. In 1855 Slomšek had a list of 14 priests whom he had convinced to participate in the translation. When the Hermagoras Society announced its plan to publish the Bible that same year, Slomšek was surprised to find that Anton Alojz Wolf, Bishop of Ljubljana, had also announced his own publication of a Slovenian translation of the Holy Bible. Despite the protests of the Hermagoras Society and Slomšek's correspondence with the Bishop, Wolf insisted on working with the translators from Carniola. Bishop Slomšek eventually complied, paid all costs of his previous translation and printing, and offered both his translations and translators to Bishop Wolf. When the first volume of Wolf's translation was published in 1857, Slomšek welcomed and recommended it without bitterness, thus proving that he was not only a great Slovene and a wise leader, but a man of saintly virtues.

UDK 394(497.4 Maribor)
1.02 Pregledni znanstveni članek

Ustanovitev čitalnic na Slovenskem

Prispevek k verodostojnosti podatkov o ustanovitvi čitalnic na Slovenskem

Manica Špendal

Zaslužna profesorica Univerze v Mariboru, dr. muzikologije
Gospodsvetska ul. 20, SI – 2000 Maribor

Izvleček:

Mnenja o datumih ustanovitve čitalnic na Slovenskem (tržaške, mariborske in ljubljanske), kot kaže nekaj muzikoloških razprav, so deljena. Zlasti velja to za mariborsko in ljubljansko čitalnico. Ta kratek prispevek naj bi kot zbirka citatov verodostojnih navedb podatkov o ustanovitvi mariborske čitalnice opozoril bodoče raziskovalce na storjene napake in preprečil njihovo ponavljanje.

Ključne besede:

Slovenska glasba, 19. stoletje, čitalnice, zgodovina glasbe, vprašljivost podatkov.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 11 (2011), št. 2–3, str. 885–892, 17 cit., 1 slika
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Pri prebiranju muzikološkega tiska zadnjih nekaj let sem zasledila razhajanja v navajanju podatkov glede ustanovitve čitalnic na Slovenskem pa tudi dvojna merila v ugotavljanju datuma ustanovitve prvih treh – tržaške, mariborske in ljubljanske. Ivan Klemenčič v svojem članku "Glasbeni prispevek slovenskemu narodnemu prebujanju. Vloga čitalnic med Trstom, Ljubljano in Mariborom (1848–1872)" – objavljenem v spominskem zborniku, posvečenem Danilu Pokornu, piše med drugim: "Tako ni brez simbolike dejstvo, da je bila 1861 najprej ustanovljena Slovanska čitalnica v Trstu (29. januarja), za njo Narodna čitalnica v Ljubljani (20. oktobra) in nato Slovanska čitalnica Maribor (10. novembra)."¹ Klemenčič se je očitno oprl na podatek, ki ga je davnega leta 1960 zapisal v svoji *Zgodovini glasbene umetnosti na Slovenskem* Dragotin Cvetko:

Prva čitalnica se je osnovala v Trstu. Njeni utemeljitelji so se v ta namen prvič zbrali 29. januarja 1861, odbor pa se je konstituiral na ustanovnem občnem zboru 24. marca istega leta. Društvo se je imenovalo Slovanska, tudi Narodna slovanska čitavnica; oblasti so mu potrdile pravila v začetku septembra 1861 /.../. Ljubljanska narodna čitavnica je imela ustanovni občni zbor 20. oktobra, mariborska Slovanska čitavnica pa 10. novembra 1861.²

Nataša Cigoj Krstulović navaja v svoji magistrski nalogi *Glasbeno delo čitalnic na Slovenskem, do ustanovitve Glasbene matice 1848–1872* spet nekoliko "drugačne" podatke: "Ljubljanska Narodna čitalnica, ki se je ustanovila kot druga za tržaško, je v prvem desetletju zadržala privilegij središča slovenskega kulturnega in političnega življenja v habsburški provinci." V 110. opombi pa zapiše:

Cesarsko kraljevo predsedstvo v Ljubljani je ljubljanski Narodni čitalnici odobrilo pravila 30. avgusta 1861. Nekaj dni zatem (4. septembra) pa je cesarsko kraljevo namestništvo v Gradcu dovolilo mariborsko Narodno čitalnico, zato se je le-ta ustanovila kot tretja in ne kot druga, kot je večkrat navedeno.

Ne navede pa natančnega vira in ne avtorjev.³

¹ Ivan Klemenčič, "Glasbeni prispevek slovenskemu narodnemu prebujanju. Vloga čitalnic med Trstom, Ljubljano in Mariborom (1848–1872)", v: *Muzikološke razprave. In memoriam Danilo Pokorn*, ur. Nataša Cigoj Krstulović, Tomaž Faganel, Metoda Kokole (Ljubljana, 2004), 105.

² Dragotin Cvetko, *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem III* (Ljubljana, 1960), 138.

³ Nataša Cigoj Krstulović, *Glasbeno delo čitalnic na Slovenskem do ustanovitve Glasbene matice (1848–1872)*, magistrska naloga (Ljubljana, 1997), 42.

Protokoll
vom 17. Juli 1861.

Die gesamtliche Kanton Maribor'sche gemein-
samen sich zu einem Gesellschafter vereinigen
vom Titel: „Lepigonar“ nach dem bayer-
schen Kanton.

Die amnestigsten der Aufsicht, daß ein
neuer Gesellschafter dem Kanton beifügen
anzugehen, wie notwendigfalls eine Ge-
meinschaft anzuordnen.

Es wurden zuerst einmütig Herrn Dr. Do-
minikowitsch zum Vorsitzer gewählt. Da
sich der genannte Herr anwesenden Vor-
sitz nicht annahm, wurde bei der folgenden
Abstimmung für die Zeit bis Dr. Domin-
ikowitsch zurück amnestigst Herr Dr. Domin-
ikowitsch zum Vorsitzer gewählt. Es wurden auf Dr. Schuman zum
Vizepräsidenten, und Dr. Pavlic zum Kassier
gewählt.

Johann Schuman ^m	Dr. Johann Schuman ^m
Carl Dominik ^m	Johann Schuman ^m
Leo Semblitz ^m	Dr. Val. Pavlic ^m
Dr. Dori ^m	Dr. Ferdinand Dominikowitsch ^m
Positar Sindo ^m	Dr. Cvek ^m
Loose Herg ^m	Dr. Majciger ^m
Philipp Mucci ^m	Dr. Miklosich ^m
Jakob Tsch ^m	Dr. Pelog ^m
Carl Ravnikar ^m	Dr. Rupnik ^m
Kay. Moric ^m	Dr. Pavlic ^m

Faksimile nemškega prevoda zapisnika o ustanovitvi mariborske čitalnice 17. julija 1861, ki ga je podpisalo dvajset rodoljubov, prvih članov čitalnice (Univerzitetna knjižnica Maribor, Enota za domoznanstvo, Rokopisna zbirka, Ms 201)

Ko sem zbirala gradivo za diplomsko nalogo o mariborski čitalnici (mentor je bil D. Cvetko) in sem nalogo pozneje v predelani in skrajšani obliki objavila v reviji *Nova obzorja* (1962) z naslovom "Slovensko glasbeno življenje v Mariboru v dobi čitalnice"⁴, sem se obrnila za nasvet na najvidnejšega raziskovalca zgodovine mariborske Narodne čitalnice, pesnika in bibliotekarja Janka Glazerja. Posebej me je opozoril na svoja dva članka, natisnjena v *Mariborskem večerniku* *Jutra* leta 1931 in 1932. V prvem, "O ustanovitvi Čitalnice v Mariboru" ob 70-letnici ustanovitve (18. julija)⁵ navaja natančne podatke o poteku dogodkov ob ustanovitvi mariborske čitalnice. Omenja tudi dokumente, ki jih je "v zvezi s prijavo čitalnice politični oblasti" našel v Deželnem arhivu v Gradcu, pri čemer je poleg pravil čitalnice (v izvirniku v nemškem jeziku) zanimiv zlasti nemški prevod zapisnika o ustanovitvi mariborske čitalnice 17. julija 1861, ki ga je podpisalo dvajset rodoljubov, prvih članov čitalnice; priloženo pa je tudi pozdravno pismo škofa Antona Martina Slomška, napisano 18. julija 1861.

Drugi Glazerjev članek "Prvi slovenski koncert v Mariboru in njegove posledice. K proslavi sedemdesetletnice"⁶ pa opisuje predvsem dogodek – slavnost ob prvi obletnici mariborske čitalnice 3. avgusta 1862. Proslavo ob prvi obletnici mariborske čitalnice 3. avgusta 1862 pa pred Glazerjem omenja že Hinko Druzovič v razpravi "Zgodovina slovenskega petja v Mariboru".⁷

Dogajanje v času čitalnic – osrednjih slovenskih kulturnih organizacij, so – poleg muzikologov in glasbenih pedagogov – raziskovali tudi drugi slovenski kulturni zgodovinarji. Poleg J. Glazerja literarni zgodovinar Ivan Prijatelj. V četrtem delu *Slovenske kulturne in politične zgodovine (1848–1895)*, iz leta 1938, meni med drugim:

Prva čitalnica, ki se je v tej dobi ustanovila na slovenskih tleh, je bila torej tržaška, njen rojstni dan je 29. januar 1861 /.../. Medtem je Ljubljano z ustanovitvijo čitalnice prehitel še Maribor. Že v prihodnji številki je namreč 'Novicam' poročal dopisnik iz tega mesta: 'Česar smo pri nas davno že živo potrebovali, se je ustanovilo: društvo, kjer se slovensko govori in bere /.../. Tedaj je dne 14. julija dr. Sernec sklical v stanovanje dr. Dominkuša družbo rodoljubov, 17. julija so se izdelala pra-

⁴ Manica Špendal, "Slovensko glasbeno življenje v Mariboru v dobi čitalnice", *Nova obzorja* 15 (1962): 5–6, 246–256.

⁵ Janko Glazer, "O ustanovitvi Čitalnice v Mariboru", *Mariborski večernik Jutra* 5, 18. 7. 1931, št. 160, 2; Manica Špendal, "Prispevek Janka Glazerja k zgodovini mariborske čitalnice", *Časopis za zgodovino in narodopisje* (Glazerjev zbornik) 48=Nv 13, št. 1–2 (1977): 72–75.

⁶ Janko Glazer, "Prvi slovenski koncert v Mariboru in njegove posledice. K proslavi sedemdesetletnice", *Mariborski večernik Jutra* 6, 2. 11. 1932, št. 249, 3.

⁷ Hinko Druzovič, "Zgodovina slovenskega petja v Mariboru", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 19, št. 2 (1924): 96–100.

vila, in sedaj, glej ptujec, če te naša reč zanima, pri g. Šramelju⁸ stopaj brez nekoliko stopnic v prav mičen vhod in zagledaš zlasti napis: 'Slovanska čitavnica'.⁹

Poleg tega moremo v *Novicah*, 16. septembra, ("Iz Tersta") prebrati tudi: "Z veseljem smo slišali, da tudi v Ljubljani snujete veliko čitavnico, kakršne je po pravici pričakovati v prvem slovenskem mestu."¹⁰ Že 1. septembra pa so *Novice* zabeležile, da je mariborske Slovence počastil s svojim prihodom "ščit in ljubljene slovenskega naroda, gospod državni poslanec dr. Lovro Toman. Obiskal je našo mlado 'čitavnico' in z navdušljivimi besedami okrepil pričujoče članove /.../.¹¹

Zelo izčrpno je obdelal v svojih razpravah in monografijah kulturno zgodovino Maribora in mariborske Slovanske čitalnice Bruno Hartman. V razpravi "Slovanska čitalnica v Mariboru in njeni knjižnici" je uvodoma zapisal:

'Slovanska čitalnica v Mariboru' (takšno je bilo njeno uradno ime, sicer pa so jo imenovali – tudi njen odbor – Narodna slovanska čitalnica, Slovenska čitalnica, Narodna čitalnica ali kar Čitalnica v Mariboru) je obstajala od 17. julija 1861, ko so njeni ustanovitelji s podpisi potrdili ustanovitveni zapisnik (štajersko državno namestništvo je njena pravila potrdilo 4. septembra 1861), pa do aprila 1941, ko jo je odpravil ukrep okupacijske oblasti. Ustanovili so jo bili mariborski slovenski naravnani meščani pod vodstvom odvetniških pripravnikov dr. Janka Serneca in dr. Janka Ploja.¹²

V monografiji *Zgodovina slovenskega dramskega gledališča v Mariboru do druge svetovne vojne* pa Hartman meni glede datumov nastanka čitalnic takole: "Ljubljance so prehiteli Tržačani, ki so čitalnico ustanovili 29. januarja 1861, nato pa so bili urnejši od Ljubljancev še v Mariboru, kjer so jo s pravili izoblikovali 17. julija 1861 /.../.¹³ Tudi v svoji zadnji monografiji *Kultura v Mariboru* ugotavlja Hartman podobno: "Osrednja slovenska kulturna organizacija v Mari-

⁸ Nemški gostilničar Carl Schramel je bil lastnik pivnice Pri moki (Mehlgrube) v severozahodnem kotu Rotovškega trga (danes je na tem mestu Mariborska knjižnica), v kateri je najela svoje prve prostore mariborska čitalnica.

⁹ Davorin Trstenjak iz Maribora, "Narodna čitavnica v Mariboru", *Novice* 19, 21. 8. 1861, št. 34, 277–278. Nav. po Ivan Prijatelj, *Kulturna in politična zgodovina Slovencev 1848–1895* (Ljubljana, 1938), 12–14.

¹⁰ *Novice* 19, 18. 9. 1861, št. 38, 323.

¹¹ *Novice* 19, 4. 9. 1861, št. 36, 269.

¹² Bruno Hartman, "Slovanska čitalnica v Mariboru in njeni knjižnici", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 50=NV 15, št. 1–2 (1979): 295–296.

¹³ Bruno Hartman, *Zgodovina slovenskega dramskega gledališča v Mariboru do druge svetovne vojne* (Maribor, 1996), 18.

boru je bila Slovanska čitalnica, ki so jo ustanovili leta 1861, takoj za tržaško."¹⁴

V *Enciklopediji Slovenije* v članku "Čitalništvo" pa moremo prebrati: "Prva čitalnica v tej dobi je bila Slovanska čitalnica v Trstu, ustanovljena 29. 1. 1861, sledila ji je mariborska Narodna čitalnica in 30. 8. 1861 ljubljanska /.../."¹⁵

V *Kroniki slovenske zgodovine. Slovenci skozi čas* iz leta 1999 je o nastanku čitalnic na Slovenskem zapisano: "17. 7. 1861 so v Mariboru slovenski rodoljubi ustanovili Slovansko čitalnico. Mariborska čitalnica je bila druga na Slovenskem. Prva širšeslovenska je bila ustanovljena že januarja 1861 v Trstu, tretja je bila ustanovljena oktobra 1861 v Ljubljani."¹⁶

* * *

Že samo na tem mestu zbrani citati nekaterih najvidnejših raziskovalcev obdobja treh prvih čitalnic na Slovenskem jasno kažejo, da menijo vsi, da je avtentičen datum ustanovitve mariborske Narodne slovanske čitalnice 17. julij 1861, torej dan, ko so njeni ustanovitelji (20 rodoljubov) s podpisi potrdili ustanovitveni zapisnik društva. Pomembno je tudi, da so v Mariborski čitalnici takoj po ustanovitvi organizirali čitalniški zbor, ki je nastopil že 23. avgusta 1861 – (ob obisku dr. Lovra Tomana v Mariboru). Omenim naj še enkrat navedbo D. Cvetka v *Zgodovini glasbene umetnosti na Slovenskem*, da so oblasti potrdile pravila Narodne slovanske čitalnice v Trstu v začetku septembra 1861.¹⁷ Če bi veljal kot datum ustanovitve čitalnic dan, ko so jih oblasti "dovolile", bi tržaška čitalnica potemtakem ne bila prva, ampak bi veljala za prvo ustanovljeno ljubljanska Narodna čitalnica. Vsekakor bodo v prihodnosti morali vsi, ki bodo raziskovali obdobje čitalnic na Slovenskem, upoštevati mnenja navedenih piscev in ne kar pavšalno postavljati datumov ustanovitve posameznih čitalnic.¹⁸

¹⁴ Bruno Hartman, *Kultura v Mariboru* (Maribor, 2001), 27.

¹⁵ *Enciklopedija Slovenije*, 2. zv. (Ljubljana, 1988), 137.

¹⁶ *Kronika slovenske zgodovine. Slovenci skozi čas* (Ljubljana, 1999), 164.

¹⁷ Dragotin Cvetko, *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem III* (Ljubljana, 1960), 138.

¹⁸ Manica Špendal, "Prispevek k verodostojnosti podatkov o ustanovitvi čitalnic na Slovenskem", *Muzikološki zbornik*, XLIII, št. 1 (2007): 107, 108.

Manica Špendal

READING SOCIETIES IN SLOVENIA

A contribution to establishing the credibility of data about the foundation of reading societies in Slovenia

SUMMARY

The opinions about the dates of foundations of the reading societies in Slovenia (in Trieste, Ljubljana and Maribor) are divided as can clearly be seen in some musicological debates. This applies particularly to the reading societies in Ljubljana and Maribor. While some musicologists argue that after the National Slavic Reading Society in Trieste (29 January 1861) the Reading Society in Ljubljana (20 October 1861) was established as the second and then the national Reading Society in Maribor (4 September or 10 November 1861) as the third. But most researchers of other disciplines (historians, literary historians, librarians, etc.) think that we need to consider the formal date when the founders confirmed with their signatures the minutes of foundation of the establishment and the date when the reading society started to work which in Maribor happened on 17 July 1861. This brief contribution with the collection of quotations from the authentic data wants to warn future researchers of errors already made and prevent their repetition.

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Poročila /
Reports

*Studia
Historica
Slovenica*

Osamosvojitve Slovenije – med pričakovanji in realnostjo (1991–2011)

Mednarodni znanstveni simpozij

Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru

*Kazinska dvorana,
Maribor, 26. oktober 2011*

*Kadetnica,
Maribor, 27.–28. oktober 2011*

Slovenija je dobila svojo suvereno državo pred dvajsetimi leti. Toda zgodovinske korenine naše državnosti so veliko globlje in so, kot pri večini držav, izraz močne volje do življenja in svobode. O vsem tem in še mnogih drugih zanimivih dogodkih iz obdobja slovenskega osamosvajanja so med 26. in 28. oktobrom v Mariboru spregovorili slovenski zgodovinarji, obramboslovci in nekateri osamosvojitveni akterji.

Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru je v Kazinski dvorani SNG Maribor in mariborski Kadetnici pripravilo tridnevni mednarodni znanstveni simpozij z naslovom *Osamosvojitve Slovenije – Med pričakovanji in realnostjo (1991–2011)*. Organizacijskemu in programskemu odboru, ki so ga sestavljali prof. dr. Darko Friš kot predsednik, dr. Rosvita Pesek in polkovnik doc. dr. Tomaž Kladnik kot podpredsednika in člana dr. Mateja Matjašič Friš in prof. dr. Elko Borko, je uspelo pridobiti 32 mednarodno uveljavljenih predavateljev, ki so v svojih referatih obravnavali ključne dogodke v fazi slovenskega osamosvajanja.

Otvoritev v Kazinski dvorani v sredo, 26. oktobra, je pritegnila veliko pozornost medijev, osamosvojitvenih akterjev in zgodovinarjev, pa tudi drugih obiskovalcev. Dvorana je bila zapolnjena do zadnjega mesta. Otvoritveni govori prorektorja Univerze v Mariboru prof. dr. Dejana Škorjanca, Župana MO Maribor Franca Kanglerja in predsednika organizacijskega odbora simpozija prof. dr. Darka Friša so le še dodatno pokazali, kako velik pomen ima za mesto Maribor ta mednarodni simpozij.

Pozdravnim nagovorom je sledil uvodni panel, sestavljen iz referatov nekaterih izmed najvplivnejših in najpomembnejših slovenskih politikov tedanjega časa: predsednika prve Demosove vlade, Lojzeta Peterleta, obrambnega ministra takratne Demosove vlade in kasnejšega predsednika vlade Janeza Janše in dolgoletnega zunanjega ministra Republike Slovenije, prof. dr. Dimitrija Rupla. Vsak izmed njih se je na svoj način spomnil takratnih turbulentnih časov, katerih posledica je bila uresničitev želje Slovencev po samostojni državi. Žal zaradi zdravstvenih težav uvodnemu panelu ni mogel prisostvovati eden izmed najvplivnejših Demosovih politikov Ivan Oman. Prisotnim se je vseeno "oddolžil" z izjemno ganljivim prispevkom, ki ga je občinstvu prebral urednik Radia Maribor Stane Kocutar. Sledila je razprava z občinstvom, v kateri so se akterji osamosvojitve – med katerimi je prednjačil prof. dr. Rupel – občinstvu opisali številne zakulisne dogodke in anekdote iz časa do 15. januarja 1992, ko je Slovenijo tudi uradno priznala večina svetovnih velesil.

Drugi del predavanj je bil prav tako v znamenju akterjev osamosvojitve. Panel se je začel z predavanjem vodilne članice tedanje Slovenske demokratične zveze v koaliciji Demos, prof. dr. Spomenke Hribar, ki je spregovorila o daljnosežnih napakah koalicije Demos in vzrokih, ki so na koncu pripeljali do njenega razpada.

Viktor Žakelj, prof. dr. Ludvik Toplak in Igor Omerza so z svojimi referati z naslovi "Slovenija – osamosvojitveni torzo", "Ob 20. obletnici osamosvojitve Slovenije – med resnico in politikantstvom" in "Gradniki demokratizacije Slovenije v 80. letih XX. stoletja" v sklepnem panelu prvega dne simpozija še s kulturnega in družbeno-političnega vidika predstavili pomen osamosvojitvenih prizadevanj Slovenije.

Drugi dan znanstvenega simpozija se je v avditoriju mariborske Kadetnice začel s predavanjem doc. dr. Aleša Mavra, ki je v svojem referatu poskušal prve demokratične volitve v samostojni Sloveniji primerjati z rezultati v ostalih državah srednje in vzhodne Evrope, ki so v letih 1989–1991 prav tako stopale izza železne zavesе komunizma na pota demokratičnih sprememb.

Pomen osamosvojitvene vlade, njenih akterjev ter druge zanimive podrobnosti o Demosu iz časa osamosvajanja je občinstvu predstavila dr. Rosvita Pesek. Z dodatkom velike količine arhivskega videomateriala je poudarila pomen osamosvajanja in dr. Jožeta Pučnika še enkrat izpostavila kot ideologa slovenske samostojnosti. Panel se je zaključil z predavanjem mag. Andreje Valič Zver, ki je v svojem referatu izjemno podrobno predstavila Demosovo vlado, njene politične akterje in predvsem njihovo vlogo pri oblikovanju samostojne slovenske države.

ZGODOVINSKO DRUŠTVO
DR. FRANCA KOVAČIČA
V MARIBORU

MEDNARODNI ZNANSTVENI SIMPOZIJ

OSAMOSVOJITEV SLOVENIJE – MED PRIČAKOVANJI IN REALNOSTJO (1991–2011)

Maribor, 26.–28. oktober 2011

**Kazinska dvorana SNG Maribor
Slovenska ul. 27, Maribor**

**Kadetnica
Engelsova 15, Maribor**

Mednarodni znanstveni simpozij
Osamosvojitev Slovenije – med pričakovanji in realnostjo (1991–2011)

Naslednji panel so zaznamovali nastopi prof. dr. Andreja Rahtena, ki je spregovoril o zgodovinski vrnitvi krščanske demokracije na slovensko politično prizorišče, prof. dr. Janka Prunka, ki je spregovoril o usodi socialne demokracije v razvoju samostojne Slovenije, ter nastop prof. dr. Boža Repeta z naslovom "Med meteorologijo in državo". Prof. dr. Repe je spregovoril o vlogi legendarne oglaševalske akcije Studia Marketing JWT z naslovom "Slovenija, moja dežela", ki se je začela leta 1986 in je veliko pripomogla k temu, da smo se Slovenci začeli zavedati, da smo ponosni na svojo zgodovinsko in kulturno identiteto ter predvsem prostor, na katerem živimo. Omenil je tudi, da je po mnenju mnogih strokovnjakov ravno oglaševalska akcija "Slovenija, moja dežela" eden ključnih dejavnikov, ki je Slovence spodbudila na poti k osamosvojitvi.

Popoldanska panela drugega dne sta se začela z predavanjem prof. dr. Jožeta Prijavca, ki je spregovoril o liku in delu znanega filozofa dr. Tarasa Kermaunerja ter njegovem pogledu na obdobje slovenske osamosvojitve, zaključil pa je z njegovim precej kritičnim pogledom na uspešnost delovanja Demosove vlade. V nadaljevanju nas je prof. dr. Vladimir Prebilič v svojem referatu seznanil z Milanom Zabukovcem – Milošem, poveljnikom TO-jeve zaščitne brigade vojaškega in političnega vodstva SRS in znanim slovenskim domoljubom, v zaključku panela pa je o vlogi katoliške skupnosti ter Svetega sedeža pri osamosvajanju Slovenije spregovoril prof. dr. Bogdan Kolar.

Drugi del predavanj je bil posvečen predvsem ekonomskim vidikom v času osamosvajanja in takoj po njem ter invencijsko–inovacijskim procesom v takratnem gospodarstvu Slovenije. O tem sta spregovorila prof. dr. Stane Granda in prof. dr. Matjaž Mulej.

Drugi dan simpozija se je zaključil z referatom doc. dr. Gorazda Bajca z naslovom "Italija, razpad Jugoslavije in osamosvojitve ter mednarodno priznanje Slovenije". Doc. dr. Bajc je v svojem referatu navzoče v avditoriju še enkrat opozoril na mukotrpna in dolgotrajna pogajanja med takrat še nastajajočo novo slovensko državo in eno od največjih nasprotnic mednarodnega priznanja slovenske samostojnosti v mednarodnih političnih krogih, Italijo. Verjetno ga ni Slovenca, ki se še dandanes z grenkim priokusom ne spominja takratnega italijanskega zunanjega ministra Giannija Demichelisa in njegovega slavnega stavka "Slovenci, nikoli vas ne bomo priznali!". Prav na te težke trenutke nas je v svojem referatu spomnil tudi doc. dr. Bajc.

Zadnji dan simpozija se je v avditoriju mariborske Kadetnice začel s predavanjem znanega hrvaškega zgodovinarja prof. dr. Iva Goldsteina, ki je spregovoril o razpadu Jugoslavije kot raziskovalnem problemu. Nemiri na Kosovu v drugi polovici osemdesetih, strmi vzpon politične kariere Slobodana Miloševića in tedanja velikosrbska ideologija so nas še enkrat spomnili na dejstvo, kako trnovo pot je morala Slovenija ubrati na svoji poti do samostojnosti.

Doc. dr. Tamara Griesser Pečar je s svojim referatom predstavila velik pomen Nemčije v procesu slovenskega osamosvajanja ter poudarila, da je takratni nemški zunanji minister Hans-Dietrich Genscher politik, ki je Sloveniji ves čas najbolj stal ob strani. Te besede je večkrat potrdil tudi takratni slovenski zunanji minister, prof. dr. Dimitrij Rupel.

Panel je zaključil prof. dr. Matjaž Klemenčič, ki je spregovoril o odnosih med slovensko državo in Slovenci v zamejstvu ter po svetu v letih 1991–2011. Predvsem je izpostavil odnos koroških Slovencev do procesa osamosvajanja in takratne odzive slovenske skupnosti v ZDA.

V naslednjem panelu tretjega dne simpozija sta prof. dr. Milan Zver in zgodovinar Jože Dežman spregovorila o krizi demokracije na slovenskem in o pomenu sprave ob 20-letnici demokratične in suverene Republike Slovenije.

Popoldanska panela zadnjega dne sta bila namenjena predstavitvi vojaških zmogljivosti tedanje slovenske TO in Jugoslovanske ljudske armade ter vojaškemu vidiku slovenske vojne za neodvisnost. Doc. dr. Damir Črnčec, dr. Blaž Torkar in doc. dr. Tomaž Kladnik so v svojih referatih predstavili takratno delovanje varnostnih služb, pomen teritorialne obrambe na Primorskem in "ujetost" SV med velikimi pričakovanji in realnostjo v obdobju 1991–2011.

V zadnjem panelu je Miro Hribnik podrobno predstavil tedanje zmogljivosti Jugoslovanske ljudske armade, ki je veljala za eno od vojaško najmočnejših in najboljše organiziranih vojaških sil med državami takratnega vzhodnega bloka. Panel se je sklenil nastopi mag. Danila Burnača, Staneta Kocutarja in mag. Zvezdana Markoviča, ki so z svojimi referati z naslovi "Mobilizacijske aktivnosti kot podlage za doseg vojaške, politične in ekonomske samostojnosti Republike Slovenije", "Tajna skladišča orožja in opreme – čar domoljubnega dejanja in breme oboroženega rušenja ustavne ureditve SFRJ" ter "Analiza neučinkovite uporabe oklepno-mehaniziranih enot JLA v vojni za Slovenijo 1991" dodali še piko na i izjemno uspešnega mednarodnega simpozija.

V petinštiridesetih letih obstoja komunistične Jugoslavije so mnogi slovenski domoljubi svoje prepričanje plačali z mučenjem, izgubo osnovnih človekovih pravic, odvzemom eksistencialnega minimuma, nekateri pa celo z življenjem. Toda pred natanko dvajsetimi leti je želja po samostojnosti končno postala tudi uradna, dan razglasitve neodvisnosti pa je bil 25. junij 1991, na kar nas je spomnilo tudi 32 predavateljev, ki so z izjemno zanimivimi in strokovnimi referati prikazali svoje aktivno in posredno sodelovanje v procesu osamosvajanja. Osamosvojitev Slovenije je najžlahtnejša epizoda v njeni zgodovini, zato ne dvomimo, da bodo tudi prihodnje okrogle obletnice Zgodovinskemu društvu dr. Franca Kovačiča priložnost za organizacijo še kakšnega mednarodno odmevnega simpozija na to temo.

Tin Mudražija

Univ. dipl. politolog, mladi raziskovalec
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Koroška cesta 160, SI – Maribor
e-mail: tin.mudrazija@uni-mb.si

S*tudia*
H*istorica*
S*lovenica*

Ocene /
Reviews

*Studia
Historica
Slovenica*

Slavica Tovšak

***Sledovi združnega delovanja
v severovzhodni Sloveniji
med letoma 1945–1951***

*Znanstvenoraziskovalni inštitut
dr. Franca Kovačiča v Mariboru
Zbirka Studia historica Slovenica; 4
Maribor 2010, 365 str.*

Znanstvena monografija z naslovom *Sledovi združnega delovanja v severovzhodni Sloveniji med letoma 1945–1951* avtorice dr. Slavice Tovšak je četrta znanstvena monografija v zbirki Studia historica Slovenica, ki jo izdaja Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča v Mariboru. Predstavljeno znanstveno delo je rezultat obsežnega večletnega raziskovalnega dela zgodovinarke in arhivistke dr. Slavice Tovšak. Gre za obsežno študijo o gospodarski zgodovini severovzhodne Slovenije med letoma 1945 in 1951 oziroma o razvoju združništva. V zajetnem in kompleksnem delu avtorica analizira politično in gospodarsko problematiko občutljivega povojnega obdobja, ki ga je kot enega izmed glavnih ideoloških vzvodov oblasti zaznamovalo prav združništvo.

V uvodnem poglavju so prikazana združna gibanja kot pojavna in organizacijska oblika združevanja posameznikov, ki so jih povezovali skupni interesi, skupna hotenja in skupni rezultati, s ciljem dosehati višji osebni standard posameznikov v okviru širše združne celote. Zаметki združnega gibanja so bili opazni že pri cehih, trgovskih združenjih (gildah), raznih bratovščinah in drugih zvezah, katerih namen je bil podrejanje skupnim pravilom, pokrivanje skupnih stroškov in zagotavljanje skupne in enakopravno razdeljene profitne mere. Take združbe so glede na razvoj evropskega okolja razpadale in ponovno vzniknile v novih organizacijskih oblikah z le razširjenimi osnovnimi idejnimi načrti. Uvodna poglavja monografije so prikaz združništva v Evropi in na Slovenskem do časa, ko se je končala druga svetovna vojna. Poudarek je na razmerah v Sloveniji, kjer je vsaj v prvem obdobju po drugi svetovni vojni gospodarski razvoj po direktivah komunistične partije narekoval odmik od evropskega

modela in se je skoraj poistovetil z zadružno reformo, kakršno je za socialistične države zahtevala leninistično-stalinistična politika.

V naslednjih poglavjih monografije se pokaže avtoričina sposobnost in prizadevanje za predstavitev podrobnosti. Z analizo arhivskega gradiva in obsežne jugoslovanske zakonodaje kronološko predstavi razvoj zadružništva v prvih šestih letih po osvoboditvi. S tem smo pridobili v slovenskem zgodovinopisju celostni prikaz zadružništva v severovzhodni Sloveniji po drugi svetovni vojni. Z obravnavo ukrepov racionalizacije preskrbe, obveznosti oddaj in odkupov pridelkov dr. Tovšakova prikazuje, kako se je po drugi svetovni vojni porušilo ravnovesje med državo in kmetom. V monografiji opiše tudi najtemačnejši del povojne zadružne politike, sodne procese proti kmetom, imenovanim kula-kom, ki so se marsikdaj po krivici znašli pred sodišči in ki so jim le-ta "v imenu ljudstva" zaplenila premoženje. Tu avtorica preseže tematiko gospodarske zgodovine in poseže na področje politične in socialne zgodovine, ki sta tudi sicer v knjigi prisotni v veliki meri, saj je bilo po mnenju Tovšakove zadružništvo predvsem politično motivirano.

Časovni okvir dela se zaključuje z letom 1951, ki je prineslo podlage za obvezne spremembe v upravnem razvoju, ker so bile med drugimi načrtovanimi spremembami v letu 1951 ukinjene oblasti kot najvišje upravno-teritorialne enote. To je bil čas, ki je zaključil mit o kmetijskih delovnih zadrugah kot sinonimu uspešnega zadružništva, in čas, ko so v glavnem prenehale sodne represalije nad kmeti. Razen za žito je bil tega leta odpravljen obvezni odkup, odpravljene pa so bile tudi živilske in potrošniške nakaznice. Sprožen je bil proces ločitve gospodarstva od državne uprave, kar je omogočilo postopno uvajanje tržnega gospodarstva.

Obravnavanje razvojnih vprašanj zadružništva s poudarkom na severovzhodni Slovenija je avtorica naslonila na družbenogeografsko regionalizacijo, ki je v prvi vrsti upoštevala družbene lastnosti pokrajine. Razumevanje problema zadružništva v severovzhodni Sloveniji temelji na poznavanju in predstavitvi številnih procesov, ki so posredno ali neposredno vplivali na spreminjanje in oblikovanje kmetijskih ter zadružnih mehanizmov. V vzdušju enosmernih zadružnih interpretacij je bilo velikokrat premalo prostora za demokratični dialog, kar je omogočalo razraščanje birokratizma in zaprlo pot iskanju rešitev ter metod za reševanje odprtih problemov. Širša problemska predstavitev zadružnega gibanja na Slovenskem in posebej v severovzhodni Sloveniji po drugi svetovni vojni do leta 1951 je zahtevala oblikovanje več vsebinskih sklopov, ki se včasih bistveno, včasih pa bolj obrobno, a zaznavno navezujejo na zadružništvo in pod vplivom ideološke zaznamovanosti časa ter pravno veljavnih norm sledijo pravilni, torej družbeno priznani konotaciji. Zato je v skoraj vseh poglavjih izpostavljena Komunistična partija, ki je prek oblastnih organov in s pozicije moči "po svoji podobi" kreirala tudi zadružno vizijo.

Naslovnica monografije Slavice Tovšak

Prvo poglavje opozarja na vrste teritorialne organiziranosti državne uprave po letu 1945 in zakonsko oblikovanje ter večkratno spreminjanje upravno-teritorialne enote, aplicirane na slovenski prostor oziroma na prostor severovzhodne Slovenije. To obdobje je bilo po ugotovitvi dr. Rupka Godca obdobje teritorialnih sprememb in izrazite teritorialne nestabilnosti, trajalo pa je vse tja do leta 1963.

Krajevni in okrajni ljudski odbori so bili tisti, ki so bili v obravnavanem obdobju nosilci in izvajalci navodil, ki jih je predpisala država. Z opredelitvijo njihovih obveznosti, ki so jih imeli tudi do zadružništva, je avtorica opozorila

na neskladje med množico raznovrstnih obvez zadrug na eni strani in obvez, ki so bremenile odbornike do zadrug, na drugi strani. Njihove naloge so bile tako obsežne, da so postale glede na razpoložljivost in usposobljenost kadra skoraj neobvladljive.

Za lažje razumevanje fenomena zadružništva na Slovenskem v obdobju po drugi svetovni vojni je avtorica ocenila najpomembnejše značilnosti v razvojni poti evropskega zadružništva, vključno z značilnostmi zadružništva v Sovjetski zvezi. Predstavlja različne zadružne definicije, zapisane v evropski zakonodaji in v predpisih, ki so nastali v nekdanjem jugoslovanskem prostoru ter v Sloveniji. Spreminjajoči se zadružni zakonodaji je posvečeno četrto poglavje, kjer je podan kronološki pregled jugoslovanske oziroma slovenske zakonodaje, katere osnovo predstavlja avstrijski zadružni zakon, saj je dal nekaj pomembnih iztočnic prvemu jugoslovanskemu zakonu iz leta 1937. Bistvene novosti, ki so temeljito razburkale kmetijsko in zadružno sfero in posledično spremenile odnos do zadrug in njihovo poslanstvo, je prinesel Temeljni zakon o zadrugah, ki je začel veljati junija leta 1949. Zadružni akterji so utrli pot v zadružno kolektivizacijo, ki zaradi obstoječih, zadrugam nenaklonjenih resursov ni mogla postati temelj dolgoročne in uspešne makroekonomske politike.

V posebnem poglavju avtorica predstavi pomen razlastitvenih ukrepov za nastajanje zadružništva. Predstavljene so nekatere teme, ki so na videz vsebinsko izven konteksta zadružništva, vendar je obravnavano časovno obdobje tako raznoliko, da je na takšen ali drugačen način vplivalo ne le na zadružništvo, temveč tudi na družbeno usmeritev države, odnos države do kmeta, delavca, intelektualca. Odločilno vlogo so odigrale sodne institucije. Zagotovljena preiskrba ter obvezna oddaja in odkupi so bili ukrepi, ki so porušili ravnovesje med državo in kmetom. Zaradi nespoštovanja predpisov, ki niso bili vselej zastavljene v skladu s stanjem na terenu, se je marsikateri kmet tudi po krivici znašel pred sodnim senatom, ki mu je "v imenu ljudstva" odvzel premoženje. Država je v strahu pred popolnim kolapsom pod plaščem sodnih institucij uporabila že preizkušeno metodo nasilja in strahovlade. V tem boju sta se znašla tudi kmetijstvo in zadružništvo. Zaradi kolektivizacije so morali kmetje sprejemati zase usodne odločitve.

Kot posebno poglavje, ki je v slovenski zgodovini znanstveno že zelo dobro raziskano, predstavlja avtorica enega izmed najbolj bolečih segmentov slovenske povojne zgodovine, ki je materialno, socialno in psihološko obremenil zelo širok krog slovenskega in neslovenskega prebivalstva na naših tleh. To je sklop razlastitvenih ukrepov. Razvrščamo jih v tri med seboj neodvisne skupine s skupnim imenovalcem, ki se je polariziral v enotni, diskriminirani kategoriji notranjih sovražnikov. To je bil čas agrarne reforme, nacionalizacije in zaplembe.

Za kmeta in zadružnika so bile usodne agrarna reforma in zaplembe. Avtorica je analizirala vplive agrarne reforme na zadruge v posameznih okrajih

mariborskega okrožja. Na podlagi razpoložljivih virov je ugotavljala, do kolikšne mere se je nacionalizacija dotaknila kmečkega prebivalstva, viničarjev in zadrug. Zaplembe je obravnavala v kontekstu dodatne oblike kaznovanja narodnih sovražnikov. Splošne podatke o zaplembah je aplicirala na teritorialni obseg mariborskega okrožja in ugotavljala vlogo komisij za upravo narodne imovine. Osrednji sklop tega dela je namenjen iskanju odgovorov na zapletena vprašanja razvojne poti zadružništva, s poudarkom na severovzhodni Sloveniji.

Arhivskih virov in literature je za obravnavano obdobje veliko. Za arhivsko gradivo je značilno, da v veliki večini še vedno ni obdelano po načelih arhivske teorije in prakse. Zato se je bilo potrebno prebijati od dokumenta do dokumenta. Mnogi podatki so multiplicirani, različni oblastni organi so jih različno interpretirali. Hitro je bilo moč ugotoviti, da so bili mnogi statistični podatki prirejeni glede na potrebe in uporabo in da so terjali kritični pretres.

Znanstvena monografija dr. Slavice Tovšak nam v sedmih poglavjih na zanimiv način obširno in strokovno relevantno prikaže del razvoja slovenske gospodarske in socialne zgodovine. Prvo povojno obdobje je zadružništvo zaznamovalo kot eden pomembnejših politično-socialno-ekonomskih ukrepov oblasti oziroma kot pomembna problematika sodobne slovenske zgodovine, natančneje povojne "komunistične" zgodovine. To je obdobje, o katerem se sicer precej govori in piše, vendar je tudi zadružništvo vredno pozornosti in ustrezne zgodovinske obravnave, ki jo knjiga dr. Tovšakove vsekakor prinaša, saj je del iste zgodovine, iste politike in istih ciljev. Delo je tako vredno pozornosti, kajti z njo je tematika zadružništva dočakala ustrezen zgodovinski prikaz.

Leopold Mikec Avberšek

Univ. dipl. teol.

Pokrajinski arhiv Maribor

Glavni trg 7, SI – 2000 Maribor

e-mail: polde.mikec@pokarh-mb.si

Marko Žuraj

Med regionalizmom in jugoslovanstvom

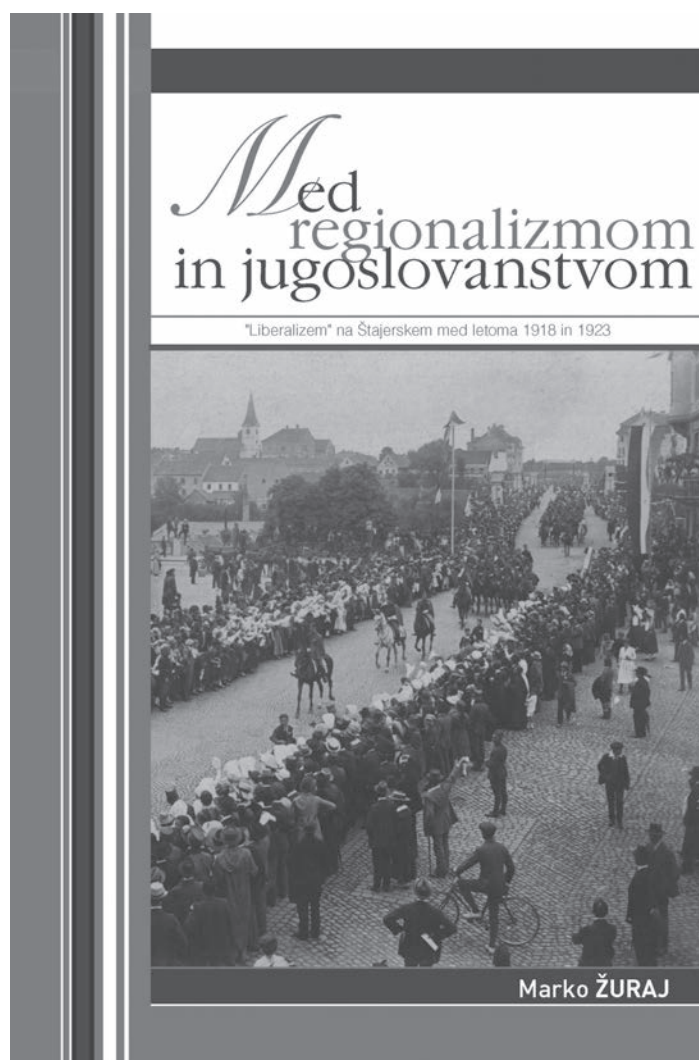
"Liberalizem" na Štajerskem med letoma 1918 in 1923

*Znanstvenoraziskovalni inštitut
dr. Franca Kovačiča v Mariboru
Zbirka Studia historica Slovenica; 5
Maribor 2010, 218 str.*

Marko Žuraj je že vrsto let samostojni raziskovalec. Ukvarja se s preučevanjem politične zgodovine, predvsem zgodovine mariborskega področja. Iz političnozgodovinske tematike je najprej diplomiral na Pedagoški fakulteti v Mariboru in nato še magistriral. Njegova diplomatska naloga nosi naslov *JDS (SDS) v Mariboru 1918–1929*. Podobno temo obravnava knjiga, ki je leta 2010 izšla z naslovom *Med regionalizmom in jugoslovanstvom*, s podnaslovom *"Liberalizem" na Štajerskem med letoma 1918 in 1923*. Marko Žuraj je prav tako avtor več zgodovinskih člankov in ocen zgodovinskih del. Njegove objave najdemo v reviji *Studia historica Slovenica*, *Časopisu za zgodovino in narodopisje*, *Zgodovinskem časopisu*, *Arhivih*, itd.

Pričujoče delo obravnava razvoj Jugoslovanske liberalne stranke (JDS) v prelomnih zgodovinskih dogodkih, ko je morala politika odigrati ključno vlogo pri odločanju o prihodnosti slovenskega naroda. Prihodnost Slovencev je bila ob razpadu avstro-ogrske monarhije in nastanku Država SHS ter za tem Kraljevine SHS vprašljiva. Delo velja za prispevek k regionalnemu zgodovinopisju ter za "pomemben prispevek k raziskavam slovenske politične zgodovine v času pred in po ustanovitvi Kraljevine SHS", kot je zapisal recenzent knjige Andrej Vovko.

V uvodu avtor pojasni pojem liberalizem, ki ga v podnaslovu knjige daje pod narekovaj. Sprašuje se namreč, koliko ima obravnavana liberalna stranka opraviti z liberalizmom. V ospredje pri obravnavi teme vstopata pojma libera-

Naslovnica monografije Marka Žuraja

lizem in avtonomija, ki imata v tem kontekstu drugačen pomen. V uvodu avtor pojasni problematiko raziskovanja te tematike, saj ni imel na voljo arhivskega gradiva političnih strank, ki jih obravnava. Časopisni viri, ki jih je uporabil, pa so pristranski, saj so pisani v skladu s strankarsko usmeritvijo, zato ga je pri uporabi vodila velika mera previdnosti. V pomoč so mu bili znanstvena literatura in zgodovinski članki. Kljub temu je sočasno obdelal nekaj arhivskih virov, ki so bili na voljo v Pokrajinskem arhivu v Mariboru.

Raziskava je razdeljena na sedem poglavij in zajema širše časovno obdobje nastajanja liberalnega tabora na Slovenskem in njegovega političnega delo-

vanja. V poglavju Politično dogajanje v Mariboru in na Spodnjem Štajerskem med letoma 1867 in 1918 Žuraj poda pregled političnega dogajanja, predvsem pa oblikovanja različnih političnih usmeritev od šestdesetih let devetnajstega stoletja do leta 1918. Oblikovanje posameznih strank vpne v tedanje politične razmere. Na Štajerskem je bolj kot drugje vstopalo v ospredje nacionalno vprašanje, ki je oblikovalo politiko, stranke pa so se s tem vprašanjem srečevale na vsakem koraku. Nosilci regionalne zavesti, še posebej na Štajerskem, so bili Nemci. Oblikovale so se tri politične usmeritve: katoliška, liberalna in socialno-demokratska. Liberalni tabor se je kot prvi organiziral in predstavil svoj program. Pričel se je krepiti proti koncu vojne, ko je v ospredje vstopilo vprašanje o prihodnosti slovenskega naroda v primeru razpada Avstro-Ogrske.

Avtor je pregledno opisal usmeritve v politiki liberalnega tabora od ustanovitve Jugoslovanske demokratske stranke vse do volitev v narodno skupščino leta 1923. Poleg tega je izpostavil več problemov, ki so se pojavljali v tistem času na jugoslovanskem, slovenskem in štajerskem prostoru ter tako usmerjali politiko regionalnih strank. To znanstveno delo vključuje še citate vidnejših politikov iz političnih časopisov, zaradi katerih je pripoved bolj berljiva.

Avtor je med drugim predstavil vzroke, ki so botrovali ideji o ustanovitvi liberalne stranke – Jugoslovanske demokratske stranke. Slednja ni bila naključna, ampak v tedanjih razmerah, ko smo Slovenci predstavili Majniško deklaracijo in se je vojna nagibala v smer razpada Avstro-Ogrske, nujna. Liberalci "iz vseh dežel" so se združili v vseslovensko stranko. Od jugoslovanstva nas Žuraj nato usmeri v regionalizem – k liberalcem na Štajerskem. Mesta Maribor, Celje in Ptuj so bila središča tamkajšnjega političnega življenja. Območje, ki je zajemalo velik del Slovenije, je bilo močno pod vplivom nemških podjetnikov. Zato je bila ideja o ustanovitvi vseslovenske liberalne stranke mišljena kot protiutež nemški prevladi na Štajerskem. Liberalna štajerska politika se je od ljubljanske ločila po tem, da se je ukvarjala s številnimi gospodarskimi in socialnimi vprašanji. Veliko napora so seveda vložili v pridobivanje volivcev. Ko so ljubljanski liberalci vzpodbujali strankarski boj, so na Štajerskem risali mejo z Avstrijo.

Avtor analizira tudi odnose liberalcev z drugimi političnimi tabori in nazadnje še trenja znotraj tabora. Nastanek novih strank je pospešil proces razkroja liberalcev. JDS je zagovarjala centralizem in liberalno ideologijo. Po ustanovitvi Kraljevine SHS se je res pričel proces centralizacije državno-pravnih organov v Beogradu. Ob nastanku nove države so liberalci podprli unitaristični in monarhistični program. Spori med strankami so se poglobljali, med slovenskimi politiki je nastal prepad. Nasprotja so se poglobila in zaznamovala družbeno-politični razvoj kraljevine. Kmalu je prišlo tudi do spora med mladino in starino znotraj JDS in slednja se je pred volitvami leta 1923 znašla v neugodnem položaj ter doživela poraz.

Pričujoče delo nas pregledno popelje od vzpona do propada in zatona slovenske liberalne politike na Štajerskem v nekaj prelomnih letih slovenske zgodovine, hkrati pa pomembno osvetli vlogo štajerskih liberalcev ob združitvi Slovencev z drugimi južnimi Slovani.

Marjetka Božičko

Univ. dipl. zgodovinarica, kustosinja
Muzej narodne osvoboditve
Ulica heroja Tomšiča 5, SI – 2000 Maribor
e-mail: marjetkabozicko@gmail.com

Tone Ravnikar

Benediktinski samostan v Gornjem Gradu

*Znanstvenoraziskovalni inštitut
dr. Franca Kovačiča v Mariboru
Zbirka Studia historica Slovenica; 6
Maribor 2010, 171 str.*

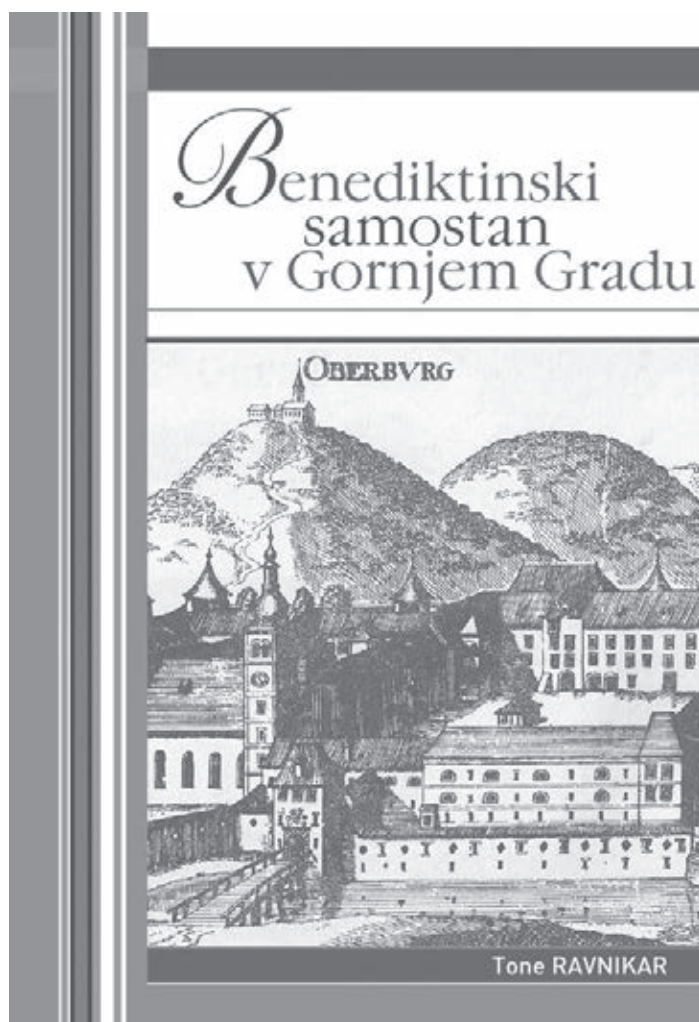
Pri Znanstvenoraziskovalnem inštitutu dr. Franca Kovačiča v Mariboru je leta 2010 izšla znanstvena monografija z naslovom *Benediktinski samostan v Gornjem Gradu*, delo zgodovinarja doc. dr. Toneta Ravnikarja, sicer predavatelja na mariborski Filozofski Fakulteti. Avtor je strokovnjak za slovensko zgodovino visokega srednjega veka, predvsem na območju Savinjske in Šaleške doline. S svojo knjigo nadaljuje proučevanje zgodovine posameznih starejših samostanov na področju današnje Slovenije, s čimer se je v preteklih letih ukvarjal predvsem akademik dr. Jože Mlinarič.

Zgodovino samostana v Gornjem Gradu je v preteklosti obširneje že obravnaval Ignaz Orožen, ki mu je posvetil drugi zvezek svojega dela *Das Bisthum und die Diözese Lavant* z naslovom *Das Benediktinerstift Oberburg*. Delo je izšlo leta 1876 v Mariboru.

Pričujoča Ravnikarjeva knjiga je sicer le prvi del (od dveh) monografije na temo zgodovine nekdanjega gornjegrajskega samostana. Tega se iz samega naslova sicer ne da razbrati, saj manjka ustrezna oznaka, je pa to jasno razvidno že iz samega uvoda in strukture knjige.

Avtor knjigo razdeli na osem poglavij. V uvodnem poglavju omeni različne avtorje, ki so se v preteklosti dotikali zgodovine gornjegrajskega samostana in izpostavi dejstvo, da je bil slednji edina moška benediktinska opatija na tleh današnje države Slovenije. Ustanovljena je bila ob koncu boja za investituro, sklenjenega s sporazumom v Wormsu iz leta 1122.

Kot razlog za razdelitev monografije na dve knjigi poda avtor tek zgodovine samostana, ki je bila od konca tridesetih let 14. stoletja pa vse do konca tesno vezana na gospode Žovneške (oz. od leta 1341 grofe Celjske). V prvi knjigi se avtor tako ukvarja s samo ustanovitvijo in konsolidacijo samostana v prvih

Naslovnica monografije Toneta Ravnikarja

dveh stoletjih njegovega obstoja.

Drugo poglavje avtor posveti ustanovitveni listini samostana iz leta 1140 in takratnim političnim in posestvenim razmeram v Savinjski in Zadrečki dolini. Z obžalovanjem že takoj na začetku ugotovi, da ohranjenih podatkov za takajšnje dogajanje pred letom 1140 nimamo. Na slednje lahko sklepamo le na podlagi ustanovne listine, tudi ta pa nam je ohranjena le kot prepis, ki je v 13. stoletju nastal v gornjegrajskem samostanu. Zaradi tega dejstva se takoj pojavi vprašanje, ali je bil kakšen del v originalno listino naknadno vstavljen. Avtor nato na podlagi ohranjenih virov in že obstoječe literature natančno obravnava poreklo samostanskega (so)ustanovitelja Diepolda Kagerja. Zaradi skro-

mnega števila ohranjenih virov do jasnega zaključka sicer ne more priti, vseeno pa lahko z gotovostjo zaključi, da je Kager prihajal z Bavarske in da je bil lastnik sklenjenega področja na Zgornjesavinjskem in Zadreckem.

V krajšem tretjem poglavju avtor obravnava nastanek farne mreže na Savinjskem. Prafarna organizacija je nastala iz dveh tipov cerkva, namreč iz lastniških cerkva in cerkva, ki jih je ustanovil cerkveni gospod (oglejski patriarh). Pri pražupnji v Gornjem Gradu gre najverjetneje za patriarhovo ustanovo. Gornjegrajski samostan je na tleh Zgornje in Spodnje Savinjske ter Šaleške doline opravljal arhidiakonatske pravice nad gornjegrajsko, škalsko in braslovško prefaro, slednjič pa si jih je uspel pridobiti tudi nad pilštansko faro.

Kot Ravnika navaja v začetku četrtega poglavja, se za čas po ustanovitvi samostana najdemo pred večjo praznino, kar zadeva listinsko gradivo. Predpostavljati smemo, da so bila druga polovica 12. in prva desetletja 13. stoletja na območju od Dreti in zgornji Savinji zelo mirno obdobje, kar botruje pomanjkanju gradiva za ta čas. Kljub temu skuša avtor za to časovno obdobje rekonstruirati politični in posestni razvoj na omenjenem območju. Med drugim se posveti nastanku gradov v Gornjem Gradu, Mozirju in Nazarjah.

S tem napravi uvod v peto poglavje, v katerem obravnava eno najzanimivejših obdobj v zgodovini samostana. Gre za čas okrog leta 1237, ko je patriarh Bertold predlagal ustanovitev škofije v Gornjem Gradu. Svojo prošnjo je (kakor 20 let pred tem salzburški nadškof, ki je hotel doseči ustanovitev sekavske škofije) utemeljil z dejstvom, da je njegova škofije preobširna in je ne more redno obiskovati. Do ustanovitve slednjič ni prišlo, pomanjkanje virov pa avtorju ne omogoča določitve razlogov za to. V petem poglavju avtor obravnava tudi več drugih patriarhovih listin, ki jih je ta izdal za gornjegrajski samostan. Med njimi izpostavi dve listini iz leta 1243, ko je Bertold potrdil ustanovno listino za samostan in potrjeval svojo izključno pravico do postavljanja mlinov na Dreti.

Čas druge polovice 13. stoletja, ki ga avtor opisuje v šestem poglavju, je bil za gornjegrajski samostan obdobje utrditve in razširitve posesti. To je bil obenem čas, ko je bil samostan v več sporih zaradi posesti. Avtor med drugim opiše njegov spor z Žovneškimi in Kunšperškimi ter z vojvodo Ulrikom Spanheimom oz. njegovimi upravitelji posesti.

V sedmem poglavju je govora predvsem o odvetništvu nad gornjegrajskim samostanom v času od druge polovice 13. stoletja naprej. Tega so od Ptujskih v osemdesetih letih 13. stoletja prevzeli Vovbrški, ki so ga (tudi s silo) trdno držali v rokah vse do svojega izumrtja leta 1322. Medtem je rodbina Žovneških v desetletjih pred tem z vrsto mojstrskih političnih potez uspela konsolidirati svoj vojaško-politični položaj, kar avtor v besedilu pregledno prikaže.

S temo nadaljuje tudi v osmem poglavju, ko se posveča dogodkom po letu 1322, torej v času, ko so se kot novi odvetniki gornjegrajskega samostana uspeli

uveljaviti Žovneški oz. Celjski, (so)dediči po Vovbrških, katerih velik del posesti so si uspeli priboriti. To je bil sočasno čas, ko je samostan predvsem z odkupi uspešno širil svoje posesti. Poglavlje avtor zaključí s koncem prve polovice 14. stoletja.

Ob koncu prvega dela svoje monografije o gornjegrajskem samostanu avtor poleg seznama virov in literature doda besedilu še pet genealoških preglednic. Z njihovo pomočjo bralcu pregledno predstavi družinska debla družine iz Orta, Kunšperških, Hekenberških, Velenjskih, Turnskih, Ranšperško-Lemberških, Vrbovških in Vovbrških. Gre torej za rodbine, ki so v obravnavanem času igrale veliko vlogo v življenju samostana. Med pridanimi genealoškimi preglednicami sicer ni tudi žovneške, najverjetneje pa lahko bralec slednjo pričakuje ob koncu drugega dela monografije.

Knjiga kot celota je, kot kaže do sedaj povedano, podrobna analiza vseh znanih virov na temo zgodovine nekdanjega benediktinskega samostana v Gornjem Gradu, nastala s pomočjo že obstoječe strokovne literature. V sklopu analize virov avtor dogodke iz zgodovine samostana izvrstno umesti v širše politično dogajanje in tako bralcu ponudi obilo informacij, ki so potrebne za razumevanje vzrokov in posledic teh dogodkov. Delo je vsekakor dragocen prispevek k razumevanju zgodovine ne le samega samostana, temveč tudi Savinske in Zadrečke doline ter širše savinjske regije. Vsebuje pomembne informacije predvsem za zgodovinarje srednjega veka in cerkvene zgodovinarje.

Martin Bele

Univ. dipl. zgodovinar, podiplomski študent
Univerza v Mariboru, Filozofska Fakulteta, Oddelek za zgodovino
Koroška cesta 160, 2000 Maribor
e-mail: martin.bele@gmail.com

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Avtorski izvlečki /
Author's Abstracts

UDC 929Šusteršič I.
94:329(497.4)"1900/1918"

Author: **RAHTEN Andrej**

Ph.D., senior research fellow

Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts,

Milko Kos Institut of History

Novi trg 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: DR. IVAN ŠUSTERŠIČ – THE RISE AND FALL OF A STATESMAN IN THE LATE HABSBURG MONARCHY

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 277–312, 64 notes, 4 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Ivan Šusteršič, Slovenian Catholic movement, Pan-Slovenian People's Party, Habsburg monarchy, trialism.

Abstract: The article describes the work of Dr. Ivan Šusteršič who dominated the Slovenian political arena from the turn of the century to World War I. He was considered the "uncrowned Duke of Carniola"; as head of the club of Slovenian members of Parliament and leader of various Slavic parliamentary fractions in the Vienna National Assembly, he succeeded in establishing himself in the wider Habsburg monarchy. Already during World War I, and particularly during and after the coup of 1918, his political opponents stigmatised him as an "austriacant" on account of his apodictic legitimist standpoint. For this reason, the majority of historians in the newly established Yugoslav state either treated him in a strongly negative way, ignored him altogether, or even tried to erase him from Slovenian historical memory. Slovenian historians have only started paying more attention to him over the last two decades.

UDC 929Žerjav G.
94:329(497.4)"190/192"

Author: **PEROVŠEK Jurij**

Ph.D., research councillor

Institute of Contemporary History

Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: IDEOLOGICAL AND POLITICAL DESCRIPTION OF GREGOR ŽERJAV (1882–1929)

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 313–346, 105 notes, 5 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Gregor Žerjav, National Radical Youth, Brotherhood of Saints Cyril and Methodius, Agro-Merkur, Young Liberals, Yugoslav/Independent Democratic Party, anti-Catholicism, anti-communism, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Yugoslavism, centralism.

Abstract: The entry of Dr. Gregor Žerjav in the social and political life of Slovenia was associated with the emergence of the so-called National Radical Youth which was formed between 1902 and 1904 in the framework of the Slovenian liberal camp. Under his influence, national radicals demanded radical and freethinking national politics as well as practical education among people. Due to the cosmopolitan character of the Catholic movement, national radicals opposed the Catholic National Party. After the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Žerjav soon became the first man of Slovenian liberal politics, giving it anti-Catholic, anti-communist as well as Yugoslav national-unitaristic and state-central character. His attempt to thwart the autonomous Catholic Slovenian People's Party after 1918 through centralism failed, as Žerjav, with his national and political stance and activity, only managed to convince one tenth of Slovenians. In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Žerjav was one of the key representatives of the transition of the Catholic-Liberal struggle from the Austrian to the Yugoslav era, and one of the key factors for ideological and national political conflicts in Slovenia in the 1920s.

Author: **PRUNK Janko**

Ph.D., full professor

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences

Kardeljeva ploščad 5, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: **Edvard Kocbek in the Panopticon of Slovenian Personalities of the 20th Century**

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 347–368, 27 notes, 3 pictures

Category: 1.02 Review

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Edvard Kocbek, poet, writer, editor, politician, Liberation Front, freedom of thought.

Abstract: Edvard Kocbek, a poet, writer, editor and politician, is one of the greatest Slovenian personalities of the 20th century. He was a highly versatile and integral personality, a philosophical and anthropological thinker of human existence, a poet, editor and politician. As a Catholic leftist he very early joined the Liberation Front due to his national consciousness. He promoted the freedom of thought, namely the freedom to manifest Christian views even after the victory of revolution. This resulted in Kocbek's dispute with the Communist Party at the time of the communist regime, leading to his elimination from public life in 1952. Afterwards, until his death in 1981, Kocbek only worked as a writer.

Author: **REPE Božo**

Ph.D., full professor

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History

Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: **WHO AND WHAT WAS EDVARD KARDELJ?**

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 369–404, 33 notes, 10 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Revolution, national liberation struggle, civil war, national question, Yugoslav federation, self-management socialism, non-alignment.

Abstract: Edvard Kardelj was a leading Slovenian communist, a revolutionary, one of the leaders of the resistance movement during World War II, a politician, a diplomat and a theoretician of the Yugoslav socialist system at different stages of its existence. He decisively contributed to the victory of the socialist revolution and to the sharp battle with the revolution's opponents. As a diplomat he endeavoured to change the western border. Three different themes are linked to Kardelj in the theoretical and political sense: self-management socialism, third world (through the prism of non-alignment) and, particularly, the national question.

UDC 929Kraigher B.

Author: VODUŠEK STARIČ Jerca

Ph.D., full professor

University of Maribor, Faculty of Arts, Department of History

Koroška 160, SI – 2000 Maribor, Slovenia

Title: BORIS KRAIGHER – FROM REVOLUTIONARY TO MINISTER

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 405–438, 99 notes, 1 picture

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Boris Kraigher, politician, Young Communist League of Yugoslavia (SKOJ), Communist Party, UDBA.

Abstract: For over thirty years, Boris Kraigher strived for revolution in Slovenia and Yugoslavia. He began in the 1930s as a member of the Young Communist League of Yugoslavia (SKOJ) and then joined the Slovenian Central Committee. He was not among the nominees who were further educated in Moscow, but was sentenced to prison in Sremska Mitrovica. His views of the class struggle, the liberation movement and Slovenian objectives along the western border are today more or less known. Less known is his role at the head of UDBA and internal affairs in Slovenia, in the Stalinist stage of Yugoslav development after World War II, which was the reason for Kraigher being assessed as one of the hardest politicians in Slovenia. Such assessment (at least in contemporary public opinion) was slightly altered after his successful presidency of the Slovenian Executive Council, and particularly due to the positions he advocated during the preparation of economic reform in Yugoslavia in 1965, and the myth caused by his death in a traffic accident at the beginning of the implementation of the reform.

UDC 929Pučnik J.

Author: PESEK Rosvita

Ph.D., assistant, editor

RTV Slovenija

Kolodvorska 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: JOŽE PUČNIK – FURTHER THAN THE OTHERS

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 439–462, 79 notes, 3 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Jože Pučnik, dissident, politician, Democratic Opposition of Slovenia (DEMOS), independence process, democratisation.

Abstract: The author describes Dr. Jože Pučnik as the key figure in the Slovenian transition from party monism to the system of parliamentary democracy. In addition, despite the absence of a formal function in the legislative and executive authority, he is also the key figure in the process of Slovenia's independence. Pučnik had already marked the Slovenian political arena in the 1960s with his dissident role in preventing the regime from silencing him. He paid a high price for his resistance and was sentenced to almost seven years in prison. After his release he was "exiled" from his homeland. Despite the cruelty of the regime, he began preparing for his return to Slovenia at the first signs of the regime's collapse. Pučnik took decisive steps in writing articles for the journal *Nova revija* (New Review or New Journal), assumed leadership of the Social Democratic Union of Slovenia, and became president of the Democratic Opposition of Slovenia (also known as the DEMOS coalition). He was the driving force behind Slovenian independence; a politician who saw further.

Author: **KLADNIK Tomaž**

Ph.D., assistant professor, colonel of the Slovenian Armed Forces
head of Command and Staff School of the Slovenian Armed Forces
Engelsova 15, Kadetnica, SI – 2111 Maribor, Slovenia

Title: **GENERAL RUDOLF MAISTER**

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 463–482, 28 notes, 5 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Rudolf Maister, World War I, Slovenia, Slovenian Armed Forces, Austria-Hungary, State of Slovenes, Croats and Serbs, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

Abstract: The author, based on the study of archival sources and literature, deals with the decisive actions of General Maister and his soldiers at the end of World War I. These actions ensured that, at the end of the war, units were established under the command of the General, whose formation structure was similar to that of pre-war units, differing only with regard to their national structure and chain of command. These newly established units had a decisive influence on the formation of the northern border of the newly created state.

Author: **MLAKAR Boris**

Ph.D., research councillor
Institute of Contemporary History
Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: **GENERAL LEON RUPNIK**

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 483–500, 50 notes, 5 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Leon Rupnik, general, April War, collaboration, after-War processes.

Abstract: General Leon Rupnik undoubtedly marked the Slovenian military and, during World War II, the political history of Slovenes. This was, on the one hand, due to the fact that, for some time, Rupnik had the highest military rank in Slovenia, and, on the other hand, that he was very active both in the military and political field in the 1930s and 1940s. The important positions that he occupied at the time were mainly the result of his own efforts and decisions but also, to some extent, the result of the exceptional circumstances in which he found himself. In recent Slovenian history, Rupnik remains a model example of a collaborationist and even a quisling. The article, based on the analysis of Rupnik's own statements and texts, tries to determine the extent to which his political choices were the result of his deliberate and active decision-making, and to which they were merely the result of a passive and opportunistic pursue of rapid political and ideological changes.

UDC 329.61(497.4)"194":929Glušič A.

Author: **ČOH Mateja**
Ph.D., research counsellor
Study Centre for National Reconciliation
Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: **DOSSIER OF ANDREJ GLUŠIČ**

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 501–524, 87 notes, 4 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Lieutenant Colonel Andrej Glušič (1905–1970), Chetnik underground movement in Slovenia, intelligence centres in refugee camps in Austria, illegal groups in Slovenia, anti-communism.

Abstract: In the article, the author presents the activity of Lieutenant Colonel Andrej Glušič who had served in Belgrade before World War II. He returned to Slovenia in early March 1942 and was appointed Chief of Staff of the Yugoslav Army Command in Slovenia in December 1943. He was arrested by the German occupation forces in June 1944 and interned in the Dachau concentration camp. After the liberation of the concentration camp he first went to Italy and then, in August 1945, to the Austrian military camp near Salzburg. He founded and ran the Main Intelligence Centre, as well as organised intelligence centres in refugee camps in Austria. He is considered the leader of the so-called Matjaž movement which spread after the war, when there were several illegal armed groups operating in Slovenia. His activity in Austrian refugee camps and later in the United States of America, to where he moved in 1949, was constantly monitored by the State Security Administration (UDBA).

UDC 929Rapotec S.:94(100)"1942"

Author: **BAJC Gorazd**
Ph.D., assistant professor
University of Primorska, Science and Research Centre and
Faculty of Humanities Koper
Garibaldijeva 1, SI – 6000 Koper, Slovenia

Title: **STANISLAV RAPOTEC, THE FIRST SLOVENE THAT THE BRITISH INTELLIGENCE SERVICE SOE INFILTRATED INTO OCCUPIED YUGOSLAVIA**

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 525–552, 85 notes, 6 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Stanislav Rapotec, Special Operations Executive (SOE), Yugoslav government in exile, Yugoslavia, Slovenia, World War II.

Abstract: Based on an analysis of unpublished archival documents held by the British National Archives in London and other sources, the author presents the main features of the story of Stanislav Rapotec, the first Slovene that, during World War II, the British Intelligence Service, Special Operations Executive (SOE) infiltrated into occupied Yugoslavia. The author describes the background of Rapotec's mission 'Henna' and its execution (from late January to early July 1942), as well as the problems he faced during the five-month long secret operation in Yugoslavia and after his return.

Author: PREBILIČ Vladimir

Ph.D., associated professor
University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences
Kardeljeva ploščad 5, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia
Co-author: DOBAJA Dunja
B.A. in History, researcher
Institute of Contemporary History
Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: MILAN ZABUKOVEC – MILOŠ (1923–1997)

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 553–580, 87 notes, 5 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Milan Zabukovec, Ivan Maček, Protection Unit, Edvard Kardelj – Krištof Brigade, Territorial Defence of the Republic of Slovenia.

Abstract: The article talks about Milan Zabukovec, Commander of the Protection Unit (which developed into a brigade in the early 1970s) of the Territorial Defence Military and Political Leadership of the Socialist Republic of Slovenia (SRS) in the period from 1968 to 1988. The Unit's predecessor was the Protection Unit of the Military and Political Leadership of the People's Liberation Army and Partisan Detachments of Slovenia, established in late May 1942. Zabukovec was a member of this first Unit and, after the war, used his experience and knowledge to establish the Protection Unit which protected the national leadership and enabled its functioning in emergency situations and war. Zabukovec, through his determination and skill, established, organised and trained one of the best units of the Territorial Defence of the Republic of Slovenia in all its history.

UDC 27-726.2:929Jeglič A. B.
329(497.4)

Author: AMBROŽIČ Matjaž

Ph.D., assistant professor, scientific fellow
University of Ljubljana, Faculty of Theology
Poljanska cesta 4, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: POLITICAL ACTIVITY OF PRINCE BISHOP JEGLIČ IN THE EYES OF HIS CONTEMPORARIES

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 581–612, 56 notes, 4 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Dr. Anton Bonaventura Jeglič, the Diocese of Ljubljana, Catholic gatherings, Slovenian People's Party, Slovenian liberalism, Christian Social Movement, Slovenian politics.

Abstract: Dr. Anton Bonaventura Jeglič, Prince Bishop of Ljubljana, is undoubtedly one of the most prominent personalities who had a decisive impact on the religious, social and political life of Slovenes in the first decades of the 20th century. In assessing his life mission, work and personal characteristics, we have available his rich diary which is being prepared for publication. Another group of sources is represented by memoirs written by his colleagues and opponents. The memoirs represent an interpretive aid to today's historians, allowing the assessment of both sides of the same coin. This is particularly true of the recently published Spomini (Memoirs) of Ignacij Nadrah.

UDC 929Rožman G.:27-726.2
94(497.4) "193/194"

Author: GRIESSER-PEČAR Tamara
Ph.D., assistant professor
Zuckerkandlgasse 38-44/2, Dunaj, Avstria

Title: **DR. GREGORIJ ROŽMAN, BISHOP OF LJUBLJANA**

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 613–640, 68 notes, 6 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Dr. Gregorij Rožman (1883–1959), Bishop of Ljubljana (1930–1959), court trial 1946.

Abstract: The article talks about Dr. Gregorij Rožman, Bishop of Ljubljana who, in his absence, was convicted and sentenced to 18 years imprisonment and forced labour (the procedure was annulled in 2007). Rožman wanted to spiritually renew the diocese, was committed to transforming the Azione Cattolica (Catholic Action) and had organised a Eucharistic Congress (1935), an International Congress of Christ the King (1939) and a synod in 1940. He firmly supported the position expressed in the Pope's encyclical *Divini redemptoris*, and rejected communism on religious grounds. During the war, he interceded with the occupation forces on behalf of many victims. At first he was successful, but the Italians soon noticed that the bishop interceded on behalf of everybody, regardless of their political beliefs. Rožman, of course, was primarily a soul shepherd, and not a politician or a diplomat. He wrote a "declaration of loyalty" to Mussolini, which the Italians rewrote and distorted. After the war he lived under British supervision at the Bishop's Palace in Klagenfurt, being prohibited from returning to Slovenia. The Pope refused Rožman's resignation, forcing him to remain a bishop until his death in 1959, in Cleveland.

UDC 27-726.1:929Vovk A.

Author: **KOLAR Bogdan**
Ph.D., full professor
University of Ljubljana, Faculty of Theology
Poljanska 4, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: **ANTON VOVK (1900–1963), ARCHBISHOP OF LJUBLJANA, PROTAGONIST IN THREE STATE FORMATIONS**

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 641–662, 59 notes, 5 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Anton Vovk (1900–1963), Archdiocese of Ljubljana, church-state relations, revolution.

Abstract: The life of Anton Vovk extends from the last years of Austria-Hungary, through the Kingdom of Yugoslavia, to the first two decades of the newly established Yugoslav state. He saw both world wars and experienced problems brought into the national and church life by foreign supremacy. As regards the development of relations between state authorities and the Catholic Church, he had the experience of their interconnection (Austria), of treating the Catholic community as inferior (the Kingdom of Yugoslavia), and of planned work for the complete exclusion of Church from public life and its submission to the totalitarian political system. As an active participant in church life, he had the opportunity to influence and help shape the current developments.

Author: ČEH STEGER Jožica

Ph.D., full professor

University of Maribor, Faculty of Arts, Department for Slavic Languages and Literature

Koroška 160, SI – 2000 Maribor, Slovenia

Title: IVAN CANKAR – GREAT WRITER AND POLITICAL THINKER OF THE EARLY 20TH CENTURY

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 663–678, 36 notes, 2 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: War I, Austria-Hungary, Ivan Cankar, Podobe iz sanj (Images from a Dream), Karl Kraus, Die letzten Tage der Menschheit (The Last Days of Mankind).

Abstract: The article focuses on Cankar's cultural and political role before the dissolution of Austria-Hungary, on his literary creativity during World War I, and on the writer's parallels with the Viennese critic and satirist, Karl Kraus. A comparative analysis shows thematic and stylistic similarities and differences in selected Cankar's critical articles and political lectures, in the symbolist and expressionist short war stories of the Podobe iz sanj collection (Images from a Dream – 1917), and in Kraus' tragedy Die letzten Tage der Menschheit (The Last Days of Mankind). In the above-mentioned works, both writers described the horrors and the apocalyptic scale of World War I.

Author: VREČKO Janez

Ph.D., full professor

University of Ljubljana, Faculty of Art, Department for Slovene Language

Aškerčeva 4, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: SREČKO KOSOVEL AS A POET AND A POLITICAL WARRIOR – TIGR MEMBER

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 679–696, 75 notes, 4 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Impressionism, TIGER, TIGR, Assembly of the Priests of St. Paul, fascism, Treaty of Rapallo, National Home in Trieste.

Abstract: As the Slovenes living in the Primorska region (all the way to the Julian Alps) became Italian citizens in 1918, Kosovel could not remain distant from the social, political, ethical and existential issues. His poems draw attention to the situation and fate of the people of the Primorska region, who, overnight, were pushed into the silence of the fascist terror. They were, therefore, the first people in Europe to resist fascism, a little known fact today. Kosovel can be associated with the TIGR resistance, which is evident from his poems *Kons Ikarus* and *Kons Tiger*.

UDC 821.163.6.09Kocbek E.

Author: ŠTUHEC Miran

Ph.D., full professor

University of Maribor, Faculty of Arts, Department for Slavic Languages and Literature

Koroška 160, SI – 2000 Maribor, Slovenia

Title: EDVARD KOČBEK – ARTIST AND THINKER

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 697–708, 10 notes, 2 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Literary history, Edvard Kocbek, short story, essay, lyric poetry, personalism.

Abstract: Edvard Kocbek was a very comprehensive and creative spirit. Using verbal sharpness and mental consistency, he tackled (in his time) the most current life issues. In his lyric poetry, narrative prose, diary records and essays, his thought passes from individual to universal knowledge, discovering the basic laws of man and society, freedom and captivity, and resisting the everyday life as well as keeping faith. Kocbek's view of the world is defined by the sense of the earthly, loyalty to oneself, commitment to people, vitalism and resistance, while his image of God is defined by humanity and fairness.

UDC 821.163.6.09Hieng A.

Author: PERENIČ Urška

Ph.D., assistant professor

University of Maribor, Faculty of Arts, Department for Slavic Languages and Literature

Koroška 160, SI – 2000 Maribor, Slovenia

University of Ljubljana, Faculty of Art, Department for Slovene Language

Aškerčeva 4, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: THE CLOSED WORLD OF HIENG'S LITERARY CHARACTERS IN GROB (GRAVE), ONSTRAN LIVADE JE ROŽA (THERE IS A FLOWER BEYOND THE MEADOW) AND NOŽI (KNIVES)

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 709–722, 16 notes, 1 picture

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Andrej Hieng (1925–2000), short story writing, Grob (Grave), Onstran livade je roža (There is a Flower beyond the Meadow) and Noži (Knives) (1954), communication.

Abstract: Andrej Hieng (1925–2000) is the author of an extensive oeuvre of different genres, including drama, novel writing and short story writing. The article deals with Hieng's three earliest short stories, Grob (Grave), Onstran livade je roža (There is a Flower beyond the Meadow) and Noži (Knives) (1954), focusing on the question of communication among Hieng's literary characters. Among the more interesting is the recognition that communication between taciturn individuals is most "real" and intense when it does not exist or when it goes beyond words, that is the state of lonely silence on the one hand and a terrible cry on the other, when communication is only present inside a character.

UDC 821.163.6.09-2Zajc D.

Author: PAVLIČ Darja

Ph.D., associated professor

University of Maribor, Faculty of Arts, Department for Slavic Languages and Literature

Koroška 160, SI – 2000 Maribor, Slovenia

Title: SYMBOLIC LANGUAGE IN ZAJC'S PLAY JAGABABA (BABA YAGA)

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 723–734, 36 notes, 2 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Dane Zajc (1929–2005), Slovenian poetic modernism, symbolism, Carl Gustav Jung, Jagababa (Baba Yaga).

Abstract: In his writings (e.g. in his lecture *Poezija in javnost* (Poetry and the Public)), Dane Zajc (1929–2005), a classic of the Slovenian poetic modernism, compared poetry to magic, on account of its seeking for "an unknown, an unused and an unrecognised dimension". His thinking is reminiscent of Jung's definition of visionary art which does not stem from a conscious experience but from the collective unconscious. Jung's visions of a night, internal and psychic world are described with images of violence and destruction by Zajc, and it seems that no one can remain pure in such a world. Zajc's last, unfinished play, published posthumously (*Jagababa* (Baba Yaga), 2007), may be understood as the artist's last attempt to use the character of Dekelca to transmit a different vision, a symbol of preserved purity.

UDC 929Lausche F.
314.151.3-054.72(73=163.6)

Author: KLEMENČIČ Matjaž

Ph.D., full professor

University of Maribor, Faculty of Arts, Department of History

Koroška 160, SI – 2000 Maribor, Slovenia

Title: THE LIFE AND WORK OF AN AMERICAN POLITICIAN OF SLOVENIAN ORIGIN, FRANK LAUSCHE, WITH PARTICULAR REFERENCE TO THE SITUATION IN SLOVENIA

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 735–762, 121 notes, 4 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Emigration, Slovenes, USA, the US Congress, the US Senate, Cleveland.

Abstract: Frank Lausche was one of the politicians of Slovenian origin who were actively involved in US political life. His political rise began in 1932 when he was elected chairman of the Democratic Party in the 23rd electoral district in Cleveland, an area of mostly Americans of Slovenian origin. In 1941 and 1943 he was elected mayor of Cleveland and, in 1944, governor of Ohio. After the defeat in 1946, he was elected governor of Ohio four more times between 1948 and 1954. Although he was elected on the list of the Democratic Party, he, as governor and senator, represented the conservative views of America, which cost him his nomination for the Senate in 1968. When, in the 1960s and 1970s, the Slovenian section of the radio station "Voice of America" was planned for closure, Lausche successfully proposed a special law on the functioning of the Slovenian section. Also important was his lobbying of the US secretaries of state (Cyrus Vance and Henry Kissinger) in connection with the non-compliance of the Austrian State Treaty by the Republic of Austria.

UDC 929Adamič L:94(100)"19"

Author: ŽITNIK SERAFIN Janja

Ph.D., research councillor

Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts,
Slovenian Migration Institute

Novi trg 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: THE IMPORTANCE OF LOUIS ADAMIČ IN THE 21ST CENTURY

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 763–782, 41 notes, 4 pictures

Category: 1.02 Review

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: American literature, Slovenian emigrant literature, Louis Adamič, socio-cultural history of the 20th century, political history of the 20th century.

Abstract: The purpose of this article is to highlight the main aspects of the permanent actuality of the Slovene-American writer Louis Adamič (1898–1951) and place him in the international cultural consciousness of the 21st century. The author initially outlines the scope of scientific, professional and popular literature on Adamič, and his place in the Slovenian literary history. She then highlights the pervasiveness of some of Adamič's predictions in the works devoted to his native country and the new homeland. The most interesting of the 21st century is Adamič's position on the world situation in the middle of the 20th century, and on the most likely prospect of the world's future development, comprising the bulk of the (still nowadays) most topical issues of the global society. In the article, the author uses the method of transparent research: she confronts the main findings of her previous research with the relevant findings of other authors, particularly the recent studies on Adamič.

UDC 929Pregl F

Author: ZUPANIČ SLAVEC Zvonka

M.D., associated professor

University of Ljubljana, Faculty of Medicine

Vrazov trg 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: DOCTOR FRIDERIK PREGI, NOBEL PRIZE WINNER OF SLOVENIAN DESCENT

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 783–806, 33 notes, 10 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Friderik (Fritz) Pregl (1869–1930), medicinal chemistry, micro-analysis of organic substances, Nobel Prize.

Abstract: Nobel Prize winners are of interest to all nations of the world, as their work contributes to the progress of mankind. Slovenes are perhaps not sufficiently aware of this, as Friderik Pregl, who was born in Ljubljana and finished secondary school there, has thus far not been paid very much attention. Pregl was of Slovenian descent and often visited his homeland during his studies and work in Graz. He also donated his micro-analytical apparatus (which he used for the improvement of his micro-analytical work for which he received the Nobel Prize) to the University of Ljubljana. It is therefore only right for Pregl's life and work to become part of the national pride and cultural history of the Slovenian nation.

Author: LAZARINI Franci

B.A. in Art History, junior researcher
Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts,
France Stele Institute of Art History
Novi trg 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: ARCHITECT HANS PASCHER AND CHURCH ARCHITECTURE IN LATE HISTORICISM IN SLOVENIAN STYRIA

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 807–828, 57 notes, 10 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Hans Pascher, church architecture, Slovenian Styria, Lavantine Diocese, late Historicism, Neo-Romanesque architecture, Neo-Renaissance, Johann Graus, Christian Art Association of the Seckau Diocese.

Abstract: The article deals with the Graz architect, Hans Pascher (1858–1942), who, at the time of intensive church construction in the late 19th century and the first decades of the 20th century (the time of Prince Bishop Dr. Mihael Napotnik), contributed plans for a significant number of churches in the Lavantine Diocese. The article presents the architect's education and his work in Lower Styria, while part of the article is devoted to differences and similarities between the Styrian sacral architecture of late Historicism and contemporary church buildings in the neighbouring countries. Particular emphasis is given to Pascher's relationship to late Vienna historicist architecture and the influence of Johann Graus, president of the Christian Art Association of the Seckau Diocese, on the formation of Pascher's personal style.

Author: BRATOŽ Rajko

Ph.D., academician, full professor
University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History
Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: GOTHIC CONQUEST OF ROME IN 410

Subtitle: Significance of the Event for the History of the Late Roman Empire and the Development of the West
Goths

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 829–866, 144 notes, 2 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Alaric, fall of Rome in 410, Athaulf, Roman-Gothic relations, legend of Hermagoras and Fortunatus.

Abstract: The main objective of the march of Alaric's Goths from Epirus to Italy in 408, with a longer stop on the territory of Emona and south Noricum, was to force Emperor Honorius to settle the liabilities arising from the federal treaty and to acquire land for permanent settlement. After six unsuccessful negotiations from the autumn of 408 to the summer of 410, the Goths conquered Rome in August 410. Three days of plundering took place with the use of all kinds of violence, causing many casualties among the locals. Moreover, the fires and demolition affected the city greatly. After the death of Alaric in southern Italy in the autumn of 410, the issue of Gothic settlement was taken over by Alaric's successor Athaulf, who led the people to southern Gaul. After marrying the Roman princess Galla Placidia, Athaulf became a ruler favourable to the Romans. As such he probably served as a model for the character of the same name in the Aquileia legend of Hermagoras and Fortunatus, acting as the first Aquileia Christian.

UDC 27-23:811.163.6:25

Author: MATJAZH Maksimilijan

Ph.D., assistant professor

University of Ljubljana, Faculty of Theology

Poljanska cesta 4, SI – 1000 Ljubljana, Slovenia

Title: SLOMŠEK'S ENDEAVOURS FOR A SLOVENIAN HOLY BIBLE

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 867–884, 42 notes, 4 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Slomšek, Bible, Bible translation, Slovenian Bible translations, Wolf's Bible.

Abstract: During his stay in the seminary in Klagenfurt, as a student and later a spiritual, Slomšek devoted himself to the study of the Bible and patristics. In 1845 he developed a plan for the translation and publication of an annotated Bible, as he understood the importance of Bible translation for the development of the Slovenian language and culture. His first colleague and assistant was the biblicist Father Placid Javornik from Klagenfurt. He gathered 26 potential translators by 1855. The basis for their work was Franz von Allioli's German annotated translation and the Vulgate. When Anton Alojzij Wolf, Bishop of Ljubljana, announced his own publication of Bible translation into Slovene in 1855, Slomšek cancelled his project and offered the Bishop his own translations and translators.

UDC 394(497.4 Maribor)

Author: ŠPENDAL Manica

Ph.D., professor emeritus of University of Maribor

Gospodsvetska 19B, SI – 2000 Maribor, Slovenia

Title: READING SOCIETIES IN SLOVENIA

Subtitle: A Contribution to Establishing the Credibility of Data about the Foundation of Reading Societies in Slovenia

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 11 (2011), No. 2–3, pp. 885–892, 17 notes, 1 pictures

Category: 1.02 Review

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Slovenian music, 19th century, the reading society, music history, questionability of data.

Abstract: The opinions about the dates of foundations of the reading societies in Slovenia (in Trieste, Ljubljana and Maribor) are divided as can clearly be seen in some musicological debates. This applies particularly to the reading societies in Ljubljana and Maribor. While some musicologists argue that after the National Slavic Reading Society in Trieste (29 January 1861) the Reading Society in Ljubljana (20 October 1861) was established as the second and then the national Reading Society in Maribor (4 September or 10 November 1861) as the third. But most researchers of other disciplines (historians, literary historians, librarians, etc.) think that we need to consider the formal date when the founders confirmed with their signatures the minutes of foundation of the establishment and the date when the reading society started to work which in Maribor happened on 17 July 1861. This brief contribution with the collection of quotations from the authentic data wants to warn future researchers of errors already made and prevent their repetition.

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Uredniška navodila avtorjem /
Editor's Instructions to Authors

Uredniška navodila avtorjem

1. **Studia historica Slovenica (SHS)** je znanstvena periodična publikacija, ki jo izdaja Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča, Koroška cesta 160, Maribor. Revija objavlja članke s področja zgodovine in ostalih humanističnih in družboslovnih ved, ki mejijo na zgodovinsko znanost.
2. Revija **Studia historica Slovenica** izhaja v treh številkah letno. V dveh številkah objavlja prispevke v slovenskem jeziku – s povzetkom (*summary*) v angleškem, nemškem, italijanskem, francoskem ali ruskem jeziku in izvlečkom (*abstract*) v angleškem jeziku. Ena številka je tujejezična in je namenjena objavam prispevkov domačih in tujih avtorjev v enem od svetovnih jezikov – s povzetkom (*summary*) v slovenskem jeziku in izvlečkom (*abstract*) v slovenskem jeziku.
3. **Prispevek**, oddan ali poslan uredništvu, **lahko obsega do 30 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran** (52.750 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (praviloma z urejevalnikom *Word for Windows*) in v iztiskani obliki. **Slikovni material** v obliki laserske kopije ali v elektronski obliki (*PDF* ali *TIF* format) mora biti opremljen s podnapisom in navedbo vira.
4. **Avtor** mora navesti naslednje podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
5. Oddani prispevek mora biti opremljen: s **povzetkom** (30-45 vrstic), **izvlečkom** (6-10 vrstic) in **ključnimi besedami**.
Izvleček mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka. Pri pisanju se uporabljajo celi stavki, izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog, zakaj je bil napisan, ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela).
Ključne besede morajo odražati vsebino prispevka in biti primerne za klasifikacijo (UDK).
Povzetek mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti in metodologijo raziskovalnega dela ter najpomembnejše rezultate in sklepe.
6. **Besedilo prispevka** mora biti pregledno in razumljivo strukturirano (naslovi poglavij, podpoglavij), tako da je mogoče razbrati namen, metodo dela, rezultate in sklepe.

7. **Opombe** morajo biti pisane enotno kot **sprotne opombe pod črto**. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene – citirane literature).
Bibliografska opomba mora ob prvi navedbi vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja, naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (*primer – monografija*: Jože Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan : ok. 1245–1782* (Celje, 2005), str. ...; *primer – revija*: Darko Friš, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani", *Zgodovinski časopis* 59, št. 1–2 (2005): str. ...; *primer – časnik*: (avtor), "Volitve v mariborski mestni zastop", *Slovenski gospodar*, 27. november 1873, št. 48, str. ...; *primer – zbornik*: Vasilij Melik, "Vprašanje regij v naši preteklosti", v: *Regionalni vidiki slovenske zgodovine : zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Peter [tih in Bojan Balkovec (Ljubljana, 2004), str. ...), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (dalje: Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti: arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru, da ga uporabljamo večkrat, je treba navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škafle) in arhivske enote ter naslov navajanega dokumenta (*primer*: Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Pavel Turner, škatla 7, pismo Davorina Trstenjaka Pavlu Turnerju iz Starega Trga, 7. junija 1889.)
8. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je članek uvrščen v objavo.
9. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov **odgovarja avtor**.
10. Uredništvo prejete prispevke **lektorira**, avtor lekturo pregleda in jo **avtorizira**. Uredništvo posreduje avtorju **prvo korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni; širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja, navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). **Drugo korekturo** opravi uredništvo.
11. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu.

Editor's Instructions to Authors

1. **Studia historica Slovenica (SHS)** is a periodical scientific publication published by the Historical association of Franc Kovačič PhD, Koroška cesta 160, Maribor. The publication publishes historical articles and other humanistic and sociological articles that adjoin historical science.
2. **Studia historica Slovenica** is issued in three volumes a year. The first two volumes publish articles in Slovene language – with summaries in English, German, Italian, French or Russian language and abstracts in English. The third volume is a foreign language volume, which is intended for publishing articles written by local and foreign authors in one of the world languages – with summaries and abstracts in Slovene language.
3. **An article**, delivered or sent to the editorial board, can comprise of **at most 30 one-sided typed pages with 30 lines per page** (52,750 print signs). It has to be delivered on a computer diskette (edited in Word for Windows) and in a printed form. Image material in the form of a laser print or in electron form (PDF or TIF format) must be equipped with subtitles and the source quotation.
4. The author must submit following data: name and surname, academic title, occupation, institution of occupation, its address and e-mail.
5. Delivered article must be equipped with: a **summary** (30-45 lines), **an abstract** (6-10 lines) and **key words**.
Summary must be understandable by itself, without reading the article as a whole. In writing whole sentences must be used, less known abbreviations and shortenings should be avoided. Summary must contain the author's primary goal and the purpose of the article, the reason why it was written and the description of research techniques (primary methodological principles).
Key words must reflect the content of the article and must be adequate to classification (UDK).
The abstract must present the purpose of the article, its main characteristics and the methodology of research work as well as the most significant results and conclusions.

6. **The text** of the article must be clear and intelligibly structured (chapter titles, sub-chapters) for the purpose of clear recognition of article's aim, work methods, results and conclusions.
7. Notes must be uniquely formed as **footnotes**, which can be contextual (author's comment) and bibliographical (source quotation, quoted literature).

On first quotation, **a bibliographical footnote** must contain an entire title or location: author's name and surname, title (review or miscellany title when published in it), place and date of issue, pages (*example – monograph*: Jože Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782* (Celje, 2005), p...; *example – review*: Darko Friš, "Bano-vinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani", *Zgodovinski časopis* 59, No. 1–2 (2005): p. ...; *example – paper*: (author), "Volitve v mariborski mestni zastop", *Slovenski gospodar*, 27. november 1873, No. 48, p. ...; *primer – miscellany*: Vasilij Melik, "Vprašanje regij v naši preteklosti", in: *Regionalni vidiki slovenske zgodovine: zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ed. Peter [tih and Bojan Balkovec (Ljubljana, 2004), p. ...). On following quotations logical shortenings are used (Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, p. ...).

While quoting **archival sources**, the archive must be stated: archive (whole name on first quotation, on following quotations use a shortening in brackets), name of fond or collection (signature, if given), number of fascicle (box) and archival unit, address of quoted document (example: Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Pavel Turner, box 7, letter Davorina Trstenjaka to Pavel Turner from Stari Trg, 7. June 1889.)

8. Articles are reviewed; **reviews** are anonymous. An article is placed for publishing on the basis of reviewer's positive view.
9. **Author is responsible** for article's scientific content and accuracy of data.
10. The editorial board arranges **the lectureship**, which is reviewed and **authorized** by the author. Editorial board sends **the first correction** to the author, who has to return it in three days; enlargement of text while correcting is not permitted. While correcting corrective signs, as stated in the orthography, must be used. The editorial board performs **the second correction**.
11. Additional explanations are available at the editorial board.

Studia Historica Slovenica, letnik 11 (2011)

Kazalo / Contents

V spomin / In Memoriam

DARKO FRIŠ in GREGOR JENUŠ: V spomin prof. dr. Brunu Hartmanu (1924–2011)	261

Jubileji / Anniversaries

MELITA FORSTNERIČ HAJNŠEK: Dr. Manica Špendal – 80-letnica	267
DARKO FRIŠ in NATAŠA PODGORŠEK: 70-let prof. dr. Franca Rozmana	271

Članki in razprave / Papers and Essays

NATAŠA VAMPELJ SUHADOLNIK: An Interpretation of 'Two Creatures with the Sun and the Moon' in Han Tomb Murals	9
<i>Interpretacija dveh bitij s soncem in luno v grobnem slikarstvu dinastije Han</i>	
DEJAN ZADRAVEC: Peripeteias in the Seignury of Podčetrtek between the Years 1670 and 1686	31
<i>(Ne)vsakdanje dogodivščine na gospostvu Podčetrtek med letoma 1670 in 1686</i>	

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

STANISLAV JUŽNIČ: Ljubljana Franciscan Books and Their Users in the Enlightenment Times	53
<i>Ljubljanske frančiškanske knjige in njihovi uporabniki v času razsvetljenstva</i>	
PETRA SVOLJŠAK: Gorizia (Gorica), a Damned and Sacred City between Two Fires	79
<i>Gorica, preketo in sveto mesto med dvema ognjema</i>	
ILARIA MONTANAR: Der Bischof Ivan Jožef Tomažič (1876–1949) im Licht der Korrespondenz mit P. Michael Hofmann (1860–1946)	111
<i>Škof Ivan Jožef Tomažič (1876–1949) v luči korespondence s p. Michaelom Hofmannom (1860–1946)</i>	
BLAŽ TORKAR: American Intelligence Team 'Dania' and its Activities among Slovenian Partisans during World War II	137
<i>Ameriška obveščevalna skupina 'Dania' in njeno delovanje med slovenskimi partizani med drugo svetovno vojno</i>	
DARKO ŠČAVNIČAR: Confiscation of Church Property by Agrarian Reform after 1945 on the Example of Dobrovnik, Lendava and Bogojina Parishes	147
<i>Odzem cerkvenega premoženja z agrarno reformo po letu 1945 na primeru župnij Dobrovnik, Lendava in Bogojina</i>	
BOŠTJAN UDOVIČ: The Problem of Hard-currency Savings in Ljubljanska banka d.d., Ljubljana: between Politics and (International) Law	185
<i>Problem deviznih vlog varčevalcev Ljubljanske banke d. d., Ljubljana: med politiko in (mednarodnim) pravom</i>	
SERGEJ FLERE: Recent History of the Post-Yugoslav Family	215
<i>Sodobna zgodovina post-jugoslovanskih družin</i>	
ANDREJ RAHTEN: Dr. Ivan Šusteršič – vzpon in padec državnika pozne habsburške monarhije	277
<i>Dr. Ivan Šusteršič – The Rise and Fall of a Statesman in the Late Habsburg Monarchy</i>	

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

JURIJ PEROVŠEK: I dejni in politični oris Gregorja Žerjava (1882–1929)	313
<i>Ideological and Political Description of Gregor Žerjav (1882–1929)</i>	
JANKO PRUNK: M esto Edvarda Kocbeka v panoptikumu slovenskih osebnosti 20. stoletja	347
<i>Edvard Kocbek in the Panopticon of Slovenian Personalities of the 20th Century</i>	
BOŽO REPE: K do in kaj je bil Edvard Kardelj?	369
<i>Who and What was Edvard Kardelj?</i>	
JERCA VODUŠEK STARIČ: B oris Kraigher – od revolucionarja do ministra	405
<i>Boris Kraigher – from Revolutionary to Minister</i>	
ROSVITA PESEK: J ože Pučnik – dlje kot drugi	439
<i>Jože Pučnik – Further than the Others</i>	
TOMAŽ KLADNIK: G eneral Rudolf Maister	463
<i>General Rudolf Maister</i>	
BORIS MLAKAR: G eneral Leon Rupnik	483
<i>General Leon Rupnik</i>	
MATEJA ČOH: D osje Andreja Glušiča	501
<i>Dossier of Andrej Glušič</i>	
GORAZD BAJC: S tanislav Rapotec, prvi Slovenec, ki ga je britanska obveščevalna služba SOE vtihotapila v zasedeno Jugoslavijo	525
<i>Stanislav Rapotec, the First Slovene that the British Intelligence Service SOE Infiltrated into Occupied Yugoslavia</i>	
VLADIMIR PREBILIČ in DUNJA DOBAJA: M ilan Zabukovec – Miloš (1923–1997)	553
<i>Milan Zabukovec – Miloš (1923–1997)</i>	
MATJAŽ AMBROŽIČ: P olitična dejavnost knezoškofa Jegliča v očeh sodobnikov	581
<i>Political Activity of Prince Bishop Jeglič in the Eyes of his Contemporaries</i>	

S H S

tudia istorica lovenica

- TAMARA GRIESSER-PEČAR: **Dr. Gregorij Rožman**, ljubljanski nadškof 613
Dr. Gregorij Rožman, Bishop of Ljubljana
- BOGDAN KOLAR: **Ljubljanski nadškof Anton Vovk (1900–1963)**, protagonist v treh državnih tvorbah 641
Anton Vovk (1900–1963), Archbishop of Ljubljana, Protagonist in Three State Formations
- JOŽICA ČEH STEGER: **Ivan Cankar** – veliki pisatelj in politični mislec na začetku 20. stoletja 663
Ivan Cankar – Great Writer and Political Thinker of the Early 20th Century
- JANEZ VREČKO: **Srečko Kosovel** kot pesnik in politični bojevnik – tigrovec 679
Srečko Kosovel as a Poet and a Political Warrior – TIGR Member
- MIRAN ŠTUHEC: **Edvard Kocbek** – umetnik in mislec 697
Edvard Kocbek – Artist and Thinker
- URŠKA PERENIČ: **Zaprta svet Hiengovih književnih likov:** Grob, Onstran livade je roža in Noži 709
The Closed World of Hieng's Literary Characters in Grob (Grave), Onstran livade je roža (There is a Flower beyond the Meadow) and Noži (Knives)
- DARJA PAVLIČ: **Simbolna govorica v Zajčevi igri Jagababa** 723
Symbolic Language in Zajc's Play Jagababa (Baba Yaga)
- MATJAŽ KLEMENČIČ: **Življenje in delo ameriškega politika slovenskega porekla Franka Lauscheta s posebnim ozirom na slovenske zadeve** 735
The Life and Work of an American Politician of Slovenian Origin, Frank Lausche, with Particular Reference to the Situation in Slovenia
- JANJA ŽITNIK SERAFIN: **Pomen Louisa Adamiča v 21. stoletju** 763
The Importance of Louis Adamič in the 21st Century

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

- ZVONKA ZUPANIČ SLAVEC: **Zdravnik Friderik Pregl,**
Nobelov nagrajenec slovenskega rodu 783
Doctor Friderik Pregl, Nobel Prize Winner of Slovenian Descent
- FRANCI LAZARINI: **Arhitekt Hans Pascher in cerkvena**
arhitektura poznega historizma na Slovenskem Štajerskem 807
Architect Hans Pascher and Church Architecture in
Late Historicism in Slovenian Styria
- RAJKO BRATOŽ: **Gotsko zavzetje Rima 410. Pomen dogodka**
za zgodovino poznega rimskega cesarstva in za
razvoj Zahodnih Gotov..... 829
Gothic Conquest of Rome in 410. Significance of the Event
for the History of the Late Roman Empire and the
Development of the West Goths
- MAKSIMILIJAN MATJAŽ: **Slomškova prizadevanja za**
slovensko Sveto pismo 867
Slomšek's Endeavours for a Slovenian Holy Bible
- MANICA ŠPENDAL: **Ustanovitev čitalnic na Slovenskem.**
Prispevek k verodostojnosti podatkov o ustanovitvi
čitalnic na Slovenskem 885
Reading Societies in Slovenia. A Contribution to
Establishing the Credibility of Data about the
Foundation of Reading Societies in Slovenia

Poročila / Reports

- TIN MUDRAŽIJA: **Mednarodni znanstveni simpozij 20-letnica**
osamosvojitve: med pričakovanji in realnostjo,
Maribor, 25.–28. oktober 2011 895

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

Ocene / Reviews

- POLDE MIKEC AVBERŠEK: Slavica Tovšak, *Sledovi združnega delovanja v severovzhodni Sloveniji med letoma 1945–1951* (Maribor, 2010) 903
- MARJETKA BOŽIČKO: Marko Žuraj, *Med regionalizmom in jugoslovanstvom. "Liberalizem" na Štajerskem med letoma 1918 in 1923* (Maribor, 2010) 909
- MARTIN BELE: Tone Ravnikar, *Benediktinski samostan v Gornjem Gradu* (Maribor, 2010)..... 913

Avtorski izvlečki / Authors' Abstracts 917

Uredniška navodila avtorjem / Editor's Instructions to Authors 933

